N12<528671508 021

ubTÜBINGEN

COMMISSIO HISTORICA ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS

89
2013

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

TOMUS LXXXIX 2013 FASCICULUS 1-4

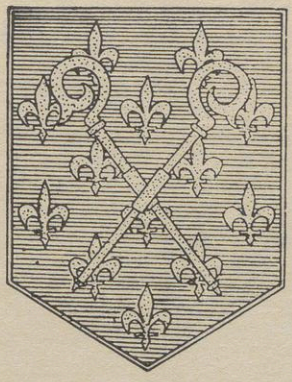

SECRETARIATUS REDACTIONIS ET ADMINISTRATIO:
Abdij Averbode
B-3271 AVERBODE

SUMMARIUM tom. LXXXIX, 2013, fasc. 1-4

Articuli:

Erik VAN MINGROOT, Hugo van Fosses als kanunnik in Fosses-la-Ville en Cambrai (1087/95-1121/23). Bijdrage tot de ontstaansgeschiedenis van de Orde van Prémontré 5-269

Ingrid EHLERS-KISSELER, Das Verhältnis der Mainzer Erzbischöfe zu den Prämonstratensern im Mainzer Schisma und seine Vorgeschichte 270-306

Ingrid JOESTER, Die Wirtschaft der Steinfelder Prämonstratenser..... 307-335

Documenta:

Bernard ARDURA, Quelques documents concernant Jean-Baptiste L'Écuy, Abbé de Prémontré et Général de l'Ordre 336-361

Recensiones:

Dominique POIREL, *Des symboles et des anges*. Hugues de Saint-Victor et le réveil dionysien du XIIe siècle (U.G. Leinsle O.Praem.)..... 362-363

Hanns Peter NEUHEUSER (Hg.), *Bischofsbild und Bischofssitz*. Geistige und geistliche Impulse aus regionalen Zentren des Hochmittelalters (U.G. Leinsle O.Praem.) 364-365

Wilfried SCHÖNTAG, *Das reichsunmittelbare Prämonstratenserstift Marchtal* (F. Brendle) 365-367

Georg SCHROTT, *Leichenpredigten für bayerische Prälaten der Barock- und Aufklärungszeit* (U.G. Leinsle O.Praem.)..... 367-369

Chronicon 370-397

Index 398-403

Index tomi LXXXIX, 2013..... 404

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

ISSN 0517-6735

COMMISSIO HISTORICA ORDINIS PRAEMONSTRATENSIS

ANALECTA PRAEMONSTRATENSIA

TOMUS LXXXIX — 2013

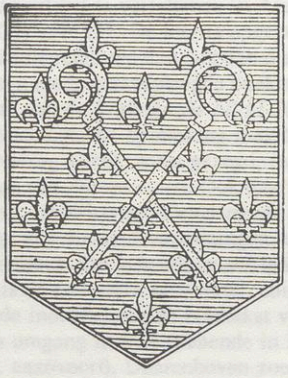

SECRETARIATUS REDACTIONIS ET ADMINISTRATIO:
Abdij Averbode
B-3271 AVERBODE

UNIV. BIBL.
TÜBINGEN

Gh 5334-89

Hugo van Fosses als kanunnik in Fosses-la-Ville en Cambrai (1087/95-1121/23)

Bijdrage tot de ontstaansgeschiedenis van de Orde van Prémontré*

§11. Kameracum venit**

In de levensloop van Hugo van Fosses (alias *Hugo Sartensis*[1] en/of *Hugo filius Rogeri*[2]) moeten zijn vertrek uit Fosses-la-Ville en de start van zijn activiteit in Kamerijk ongetwijfeld ingrijpende gebeurtenissen geweest zijn. Onmiddellijk rijst dan de vraag: heeft Hugo's aanstelling in die laatste stad reeds ten tijde van bischop Odo (1105-1113)[3] plaatsgevonden, of pas ten tijde van bisschop Burchard (1116-1130)[4]? Daarbij aansluitend: bestond er, van de kant van Hugo, een reden of een aanleiding voor deze overstap van Fosses naar Kamerijk?

* De eerste aflevering van dit artikel is verschenen in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXXXIV, 2008, blz. (250-477) 250-422. De hierna opgegeven verwijzingen naar de paragrafen §1 tot §10 van deze studie refereren dan ook aan die kopij. De afgekorte titels, in het voetnotenapparaat, van toen reeds geraadpleegde boeken en artikels, kunnen daar vervolledigd worden aan de hand van de *Bibliografie bij §1-10* (*ibid.*, blz. 423-471).

** Een praktijkgerichte methodologische opmerking mag hier niet ontbreken. In het kritisch apparaat van deze aflevering wordt, zoals gezegd, regelmatig teruggekopppeld naar tekst en voetnoten van *Hugo van Fosses ... (I)*. Ook daar werden trouwens al vooruitblikkende verbanden gelegd met onderhavige aflevering; de oplettende lezer zal echter vaststellen dat in §1-10 sommige van die kruisverwijzingen, met name inzake de paragraafnummers, verwarrend overkomen. Dat is te wijten aan het feit dat zich intussen, nog afgezien van de vier interne artikels met eigen tussentitel, enige verschuivingen hebben voorgedaan in de structuur en de indeling van de eindtekst van §11-15 (bv. wat betreft Hugo's benoeming in 1116, zijn omgang met de prebende in Fosses, zijn aandeel in de redactie van de *Vitae Norberti*, enzovoort). Daarenboven zouden, bij nader toezien, in de voetnoten van *Hugo van Fosses ... (I)* af en toe nog supplementaire verwijzingen naar de verschillende paragrafen (bv. §12, veel meer gedifferentieerd dan aangekondigd in *Summary-Résumé* van §1-10) van *Hugo van Fosses ... (II)* niet misstaan hebben. Die haperingen in de interactie tussen beide onderdelen van de "jeugdbiografie" van Hugo van Fosses zijn helaas inherent aan het publiceren van een monografie in vier – dat is tenminste het plan – opeenvolgende afleveringen – die bovendien, door omstandigheden, slechts de ene na de andere persklaar kunnen gemaakt worden.

[1] Zie hoger, §6, blz. 354-356.

[2] Zie hoger, §10, blz. 421.

[3] Vgl. hoger, §7, blz. 357.

[4] Vgl. hoger, §1, §3 en §7, passim.

Zoals reeds uitgelegd werd, is de kans dat Hugo van Fosses er al bij was in 1110[5], toen Odo van Orléans-Doornik onder meer de parochiegrens afbakende te Pamele-Oudenaarde[6], uiterst miniem[7]. De daar signerende Hugo schijnt veeleer met de vermoedelijk al sinds 1100 optredende Hugo Abbas[8], tijdens dat kalenderjaar bijzonder bedrijvig in de entourage van Odo[9], vereenzelvigd te moeten worden, of desnoods met kapelaan-notaris[10] Hugo van Morchies[11].

Het incarnatiejaar 1111 is dus, zo gezien, het vroegst mogelijke tijdstip voor de aanvang van Hugo's Kamerijkse mandaat. Vooraf moet eraan herinnerd worden dat in die stad het domkapittel – evenals de kanselarij[12] – in de afgelopen jaren fel gedesorganiseerd was geweest, en de personeelssterkte vlottend, als gevolg van opeenvolgende noodverblijven[13]

[5] E. Van Mingroot, *Liste provisoire des actes des évêques de Cambrai* ..., blz. 37, nr. 6.21; zie hoger, §7, vn. 748.

[6] Even terzijde: het waren dergelijke hangende kwesties die op de provinciale synode te Reims beslecht werden (in dit geval in 1117: M. Hoebeke, *De stichting van de parochie Pamele* ..., blz. 30; vgl. Ch. Piot, *Les limites et les subdivisions de l'ancien diocèse de Tournai*, in *Annales de la Société d'émulation pour l'étude de l'histoire & des antiquités de la Flandre*, dl. XXII, 1870, blz. 178). Het waren gelijkaardige aangelegenheden die de Kamerijkse bisschop in oktober 1119 naar die metropool zullen doen snellen voor de algemene synode, of liever het concilie van Reims (daarover: hoger, §4, vn. 431) – en die aldus onvermoed zullen bijdragen tot de wending die de pre-norbertijnse geschiedenis daar zou nemen (vgl. hoger, §4, vn. 433; verder, §16 en §22).

[7] Zie hoger, §7, blz. 360.

[8] Zie hoger, §8.

[9] Er verschijnen in 1110 zes naamtekeningen van "Hugo canonicus" op twaalf bisschoppelijke bescheiden (E. Van Mingroot, *Liste* ..., blz. 37-38, nrs. 6.19-6.30) – altijd onder voorbehoud dat we het telkens over hetzelfde individu hebben.

[10] Een kanunnik Hugo komt in 1110 (zie hoger, §7, blz. 362) driemaal (6.24, 6.28, 6.29) als laatste onder de vermelde domheren en als laatst genoemde getuige voor, eenmaal als laatste domheer en voorlaatste getuige (6.24) en eenmaal als voorlaatste domheer én getuige (6.26). Vgl. wat voorheen (§4, blz. 317 en vn. 461-462) werd gezegd over de rol van de "laatste geestelijke ondertekenaar" als verslaggever.

[11] Zie hoger, §9; zie hierna.

[12] Zie hoger, §9, vn. 997; vgl. E. Van Mingroot, *Woord en wederwoord* ..., blz. 13: "Heel wat bisschoppelijke oorkonden [van Odo] ... bleven verstoken van de tussenkomst van de centrale kanselarij"; Id., *Kanzlei, Jurisdiktion und Verwaltung* ..., blz. 3, die "nur ein neuer Skriptor bei Bischof Odo" (in klaar: de ons welbekende Hugo van Morchies) telt.

[13] E. Van Mingroot, *Odo*, in: Id., *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. I, 1969, blz. 41-42; Id., *Woord en wederwoord* ..., blz. 11-12; I. Resnick, *Odo of Cambrai and the Investiture Crisis in the early twelfth Century*, in *Viator*, dl. XXVIII, 1997, blz. 91-98. Vgl. §9, vn. 1002.

van bisschop Odo[14] in Kamerijk (kortstondig)[15], Doornik[16]-Sint-Brictius (1105)[17], opnieuw Kamerijk (1106)[18], Anchin (1107)[19] en langere tijd in Inchy-en-Artois (1107-1111)[20]. Na jarenlang geharrewar in bisdom en

[14] Vgl. hoger, §9, blz. 389-390. Opgemerkt moet worden dat de kennis over het verlengde lustrum 1105-1111 uit Odo's bisschoppelijke ambtsperiode, blijkens de menigvuldige tegenspraken in de chronografische en toponymische coördinaten die in de bestaande bibliografie opgegeven worden, ondermaats blijft.

[15] C.-J. DESTOMBES, *Histoire de l'église* ..., dl. II, blz. 28; A. CAUCHIE, *La querelle des investitures* ..., dl. II, blz. 198 (en vn. 5), 200; A. AUGER, *Odon de Cambrai*, in *Biographie nationale de Belgique*, dl. XVI, Brussel, 1901, kol. 76; E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., dl. I, blz. 119; H. LANCELIN, *Histoire du diocèse de Cambrai* ..., blz. 109; vgl. I. RESNICK, *Introduction: Odo of Tournai*, in: ID. (uitg.), *On Original Sin* ..., blz. 20 ("only eight days"); ID., *Odo of Cambrai* ..., blz. 83 (id.), 92.

[16] J. PAQUOT, *Le B. Odon, évêque de Cambrai*, in: ID., *Mémoires litéraires des Pays-Bas*, dl. VIII, Leuven, 1766, blz. 8; E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 26; A. CAUCHIE, *La querelle* ..., dl. II, blz. 199; I. RESNICK, *Odo of Tournai* ..., blz. 20; ID., *Odo of Cambrai* ..., blz. 83; vgl. LES BÉNÉDICTINS DE PARIS, *Le bienheureux Odon de Cambrai*, in *Vies des saints et des bienheureux* ..., dl. VI: *Juin*, blz. 314. Odo was in Doornik scholaster geweest van het kathedrale Onze-Lieve-Vrouwkapittel (J. PYCKE, *Odon d'Orléans*, in: ID., *Répertoire biographique des chanoines de Notre-Dame de Tournai, 1080-1300*, Brussel-Louvain-la-Neuve, 1988, blz. 133, nr. 92, rubr. g) en abt van de Sint-Maartensabdij (U. BERLIÈRE, *Abbaye de Saint-Martin de Tournai*, in: ID., *Monasticon belge*, dl. I-2, blz. 274-275, art. *Odon*).

[17] Van rechtswege vermoedelijk vanuit de wijk Saint-Brice (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. I, blz. 41; ID., *Woord en wederwoord* ..., blz. 11; ID., *Odon d'Orléans ou de Tournai*, in: ID., *Liste* ..., blz. 35), die, rechts van de Schelde gelegen, onder het diocees Kamerijk ressorteerde: J. DUMOULIN en J. PYCKE, schetskaart "*Tournai. Édifices religieux à l'époque mérovingienne*", in *Sacris erudiri. Jaarboek voor godsdienstwetenschappen*, dl. XXVI, 1983 (*Album amicorum Nicolas-N. Huyghebaert O.S.B.*), blz. 48, nr. 7, art. *Saint-Brice* (vgl. ID., *Topographie chrétienne de Tournai des origines au début du XIIe siècle. Problématique nouvelle*, *ibid.*, blz. 30, art. *Saint-Brice*: over de Kamerijkse diocesane synode, die daar onder de leiding van bisschop Odo gehouden werd tijdens het kalenderjaar 1105).

[18] P. ALLOSSERY, *Intervention flamande, à Cambrai, dans la querelle des investitures*, in *Annales <de la> Fédération archéologique et historique de Belgique*, dl. XVI, 1903, blz. 390; vgl. RELIGIEUX BÉNÉDICTINS DE LA CONGRÉGATION DE S. MAUR, *Le B. Odon, evêque de Cambrai*, in *Histoire litéraire de la France*, dl. IX, Parijs, 1750 (1868[2]), blz. 590; A. LE GLAY, *Odo*, in *Cameracum christianum* ..., blz. (30-31) 31, nr. XXXVI; F. LABIS, *Le bienheureux Odon, évêque de Cambrai*, in *Revue catholique*, dl. XIV, 1856, blz. 450; H. FISQUET, *Odon ou Odard*, in *La France pontificale ... Cambrai*, blz. (133-142) 136, nr. 36; E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 26; I. RESNICK, *Introduction: Odo of Tournai* ..., blz. 20; ID., *Odo of Cambrai* ..., blz. 93.

[19] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. I, blz. 41; ID., *Woord en wederwoord* ..., blz. 12; vgl. CH. DE SMEDT (uitg.), *Gesta pontificum Cameracensium* ..., blz. 255 vn.; A. CAUCHIE, *La querelle* ..., dl. II, blz. 204-205; I. RESNICK, *Odo of Tournai* ..., blz. 21; ID., *Odo of Cambrai* ..., blz. 94-95: deze laatste auteurs (vgl. ook hoger, §9, vn. 1002) laten dit verblijf in Anchin voortduren tot Odo's dood in 1113 (zie hierna). Over de plaatselijke abdij: zie hoger, §4, vn. 384.

[20] E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 30 ("fünf Jahre", geteld vanaf 1107); E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. I, blz. 41; ID., *Woord en*

curie, was uiteindelijk een heel nieuwe toestand geschapen nadat Odo van Orléans-Doornik[21], in genoemd jaar 1111, met impliciete pauselijke goedkeuring de investituur had ontvangen uit de handen van de, zopas (5 januari/13 april) in die waardigheid gekroonde[22], keizer Hendrik V de Saliër (1106-1125)[23], en tegelijk van deze laatste de toelating tot resideren in zijn bisschopsstad had verkregen[24]. Dat alles kon doorgang vinden nadat paus Paschalis II (1099-1118)[25], weze het onder dwang, op 11 april van dat jaar, ter gelegenheid van de kroningsplechtigheid het spraakmakende verdrag van Ponte Mammolo[26] over het keizerlijk investituurprivilegie had geratificeerd[27]. Odo's installatie in Kamerijk moet plaatsgehad hebben in de tweede helft[28] van 1111[29].

De gewijzigde, nu meer rijksgetrouwe, constellatie in de bisschopsstad kan, nadat het domkapittel willens nillens deze koersverandering[30] had

wederwoord ..., blz. 12; ID., *Liste* ..., blz. 35; vgl. E. BOULY, *Histoire de Cambrai et du Cambresis*, Kamerijk, 1842 (Marseille, 1975²), blz. 121 (zonder tijdsaanduiding); H. LANCELIN, *Histoire du diocèse* ..., blz. 109 ("cinq ans à Inchy"). Vgl. hoger, §7, blz. 390 en vn. 1002.

[21] Voor alle duidelijkheid: zijn resignatie in 1110, zoals aangekondigd in sommige biografische notities (J. LECLERCQ, *Odo (Odoardus), Bf. von Cambrai*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. VII, Freiburg im Breisgau, 1962², kol. 109 (gecorrigeerd door J. LAUDAGE, *Odo (Odoardus)*, in *Lexikon* ..., dl. VII, 1998³, kol. 976-977); M. GERWING, *O[do] (Odoardus) v[on] Cambrai* ..., kol. 1358, nr. 10; J. MADEY, *Odo (oder Odardus) von Cambrai* ..., kol. 1176), is een fabel.

[22] P. NEUMEISTER, *Heinrich V., 1106-1125*, in *Deutsche Könige und Kaiser des Mittelalters*, Keulen-Wenen, 1989, blz. 134.

[23] Voor de geopolitieke situatie van de stad Kamerijk: zie verder, §15 (aanvang). Vgl. hoger, §7, blz. 358 en vn. 728.

[24] P. ALLOSSERY, *La lutte entre le sacerdoce et l'empire* ..., blz. 367 (en vn. 4); É. DE MOREAU, *Histoire de l'Église en Belgique*, dl. II, Brussel, 1945², blz. 102-103; H. PLATELLE, *Le siècle du grand changement (1050-1150)*, in *Les diocèses de Cambrai et de Lille*, Parijs, 1978, blz. 45; vgl. E. BOULY, *Histoire de Cambrai* ..., blz. 123.

[25] [F. EHRLE], *Sommi pontefici Romani*, in *Annuario pontificio*, jg. 1904, blz. 20, nr. 161, art. *Pasquale* II; *Serie dei sommi pontefici Romani*, in *Annuario pontificio*, jg. 1980, blz. 16*, art. *Pasquale II*; P. GAMS, *Pontifices Romani*, in *Series episcoporum* ..., blz. III, art. *Paschalis II*.

[26] W. HOLTZMANN, *England, Unteritalien und der Vertrag von Ponte Mammolo*, in: ID., *Beiträge zur Reichs- und Papstgeschichte des hohen Mittelalters*, Bonn, 1957, blz. 107-122.

[27] A. FLICHE, *La réforme grégorienne et la reconquête chrétienne (1057-1125)*, Parijs, 1950, blz. 361-363; F. KEMPF, *Die gregorianische Reform (1046-1124)*, in *Handbuch der Kirchengeschichte*, dl. III-1, Freiburg-Basel-Wenen, 1985, blz. 454.

[28] E. VAN MINGROOT, *Regni vero* ..., blz. 174; vgl. ID., *Liste* ..., blz. 39, nrs. 35-36 (2 juli/25 december).

[29] Ter informatie: I. RESNICK, *Odo of Cambrai* ..., blz. 98, oordeelt – iets te omzichtig toch – dat het op grond van het thans beschikbare bronnenarsenaal niet uit te maken is of Odo in 1111 oftewel pas in 1112 zijn bisschopsstoel heeft kunnen bezetten.

[30] E. VAN MINGROOT, *Regni vero* ..., blz. 174; zie hoger, §7, blz. 363 en vn. 769.

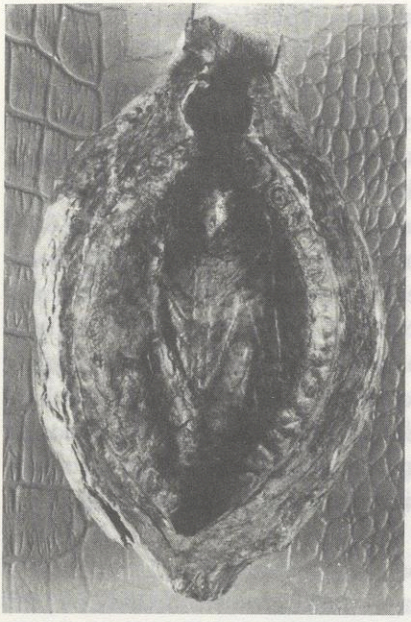

Afb. 1a. Zegel van bisschop Odo van Kamerijk (1108).
Cliché: *Archives départementales du Nord (Lille), Série G*, nr. 4 G 107/1465.

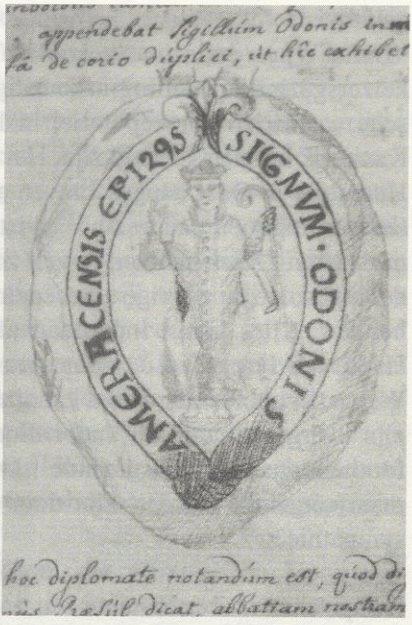

Afb. 1b. Nagetekend zegel (met legende) van bisschop Odo (1105).
Cliché (J. Vankeirsbilck): *Archief van de Sint-Pieters-en-Paulusabdij te Dendermonde*, nr. 1: B. REGAUS, *Hafflighemum illustratum*, dl. I (1766), kol. 172.

meegemaakt, ook van het standpunt van deze, van geboorte[31] Franse[32], bisschop[33] de benoeming van nieuwe Lotharingse kapittelleden oorbaar,

[31] De namen van zijn ouders Gerard en Cécile, uit Orléans, zijn bekend (J. PYCKE, *Répertoire biographique* ..., blz. 133, nr. 92, rubr. a), maar nadere informatie ontbreekt. Berichten als "not only was Odo [of Orleans] of high birth" (F. RABY, *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, dl. I, Oxford, 1934, blz. 314) of over de "ancêtres d'Odon, membres de la noblesse de la vallée de la Loire, qu'ils ont remplie des échos de leurs prouesses militaires" (A. BOUTEMY, *Odon d'Orléans et les origines de la bibliothèque de l'abbaye de Saint-Martin de Tournai*, in *Mélanges dédiés à la mémoire de Félix Grat*, dl. II, Parijs, 1949, blz. 184), werden al eerder opzijgezet: vgl. CH. DEREINE, *Odon de Tournai et la crise du cénobitisme au XIe siècle*, in *Revue du moyen âge latin*, dl. III, 1947, blz. 140, vn. 13; L. HUBERT, *Le recrutement du haut clergé cambrésien* ..., blz. 166, tabel "*Origine sociale des évêques*", a° 1105 ("Ignorée").

[32] J. DELANEY en J. TOBIN, *Odon, Bl.*, in *Dictionary of Catholic Biography* ..., blz. 866[b]; J. DELANEY, *Odo of Cambrai, Bl.*, in *Dictionary of Saints* ..., blz. 434[a]; I. RESNICK, *Introduction: Odo of Tournai* ..., blz. 1.

[33] De voorstelling waarvolgens Odo aan de machtige Doornikse clan van de Avesnes (uit het hoogadellijk geslacht van die naam: zie daarover bv. J. BALTEAU, *Avesnes*, in

zelfs wenselijk gemaakt hebben[34]. In dat perspectief zou Hugo, uit een "Luiks", per definitie "keizerlijk"[35], midden en uit een stellig even keizersgezinde instelling afkomstig, met die, al was het maar theoretische, caesaristische reputatie, in het najaar van 1111 door Odo naar Kamerijk kunnen gehaald zijn. Het is omgekeerd evengoed denkbaar dat Hugo, die in Odo, aangeschreven als deze in globo stond als overtuigd hervormings- en pausgezind[36], virtueel een treffelijk leidsman en ordinarius kan gezien hebben, en zelf zou gesolliciteerd hebben naar een van de, ingevolge de warrige antecedenten, vacant geworden kathedrale prebenden. Alles hangt inderdaad af van de toenmalige opstelling van Hugo van Fosses in de controverse tussen paus- en keizersgezinden. Welnu, in hoofde van Hugo kan, indachtig zijn hele verdere curriculum, zijn overgang naar een ander diocees en zijn bewuste keuze voor de fundamenteel romeinsgezinde[37] Odo van Doornik in de grond alleen maar uitgelokt geweest zijn door zijn eigen opkomende gregoriaanse sympathieën[38].

Dictionnaire de biographie française, dl. IV, Parijs, 1948, kol. 862ª, nr. 1), die destijds mede het openbare leven in die stad beheerste, zou te linken zijn (L. NELSON (vert.), *The Restoration of the Monastery of Saint Martin of Tournai*, Washington, 1996, *Appendix 5: Herman's account as family history*, blz. 154 ("Odo of Orléans, an Avesnes"), 158 ("Odo Avesnes"); *ibid.*, *Endnotes*, blz. 174 ("he [= Odo] was a member of the Avesnes family"); vgl. *ibid.*, blz. XXIX (stamboom); vandaar I. RESNICK, *Odo of Cambrai* ..., blz. 92 ("Odo was also from the Avesnes family"); zie verder, §13 en vn. 995, over de concurrerende familie van Osmont), is bijzonder wankel, om niet te zeggen volledig ongefundeerd..

[34] Dat daar toentertijd, op het vlak van de personeelsbezetting, metterdaad enige reorganisatie aan de gang was, moge impliciet blijken uit de bevinding dat zowel de nieuwe cantor Rotbert I als de scholaster (en al voorheen kanselier) Werinbold III (voor beiden: zie verder, §15) in 1111 voor het eerst in die functies geseind worden (vgl. E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., art. *Kapittelheren*, blz. 729).

[35] É. DE MOREAU, *Histoire de l'Église* ..., dl. II, blz. 103-105; ID., *Kerk en geestelijk leven tot het Concordaat van Worms, 936-1122*, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, Utrecht-Antwerpen, 1950, blz. 214; J.-L. KUPPER, *Liège et l'église impériale* ..., blz. 391-396; ID., *Leodium (Liège/Luik)* ..., blz. 74-75, art. *Otbertus*.

[36] P. ALLOSSERY, *La lutte* ..., blz. 365; H. SPROEMBERG, *Alvisus, Abt von Anchin* ..., blz. 100, vn. 6 ("Odo war ein führendes Mitglied der Reformpartei"), 120; G. MICHIELS, *Odon de Cambrai* ..., kol. 614 ("il est élu évêque en qualité de candidat anti-impérialiste").

[37] Over de plotse caesaristische sympathieën van Odo (E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 31) mag gezegd worden dat die veeleer opportunistisch van aard waren en geïnspireerd door 's bisschops drang om zijn diocees in zijn oude glorie te herstellen (vgl. min of meer L. KÉRY, *Die Errichtung des Bistums Arras* ..., blz. 413-414, art. *Unter Bischof Odo von Cambrai*). Zie verder, §12, blz. 59 en vn. 393.

[38] Zie hierna.

De twee invalshoeken lijken op het eerste gezicht contradictorisch: op de keper beschouwd, kan immers gevreesd worden dat een voortvluchtige gregoriaan uit Fosses meer bepaald tijdens het jaar 1111 in Kamerijk niet welkom zou geweest zijn. Toch waren de intenties van beide partijen verzoenbaar. Voor Odo, in zijn precaire situatie, kan een "Luikse" inbreng in zijn staf sowieso lonend geweest zijn, en Hugo als compromisfiguur[39] best aanvaardbaar, te meer daar de prelaat door het aanstellen van deze kandidaat tegelijk vermeed een notoir caesarist binnen te halen. Anderszins kunnen, voor het, in Kamerijk toen vrij ongebruikelijk, aantrekken van iemand van buiten het diocees, in het geval van Hugo ook persoonlijke of familiale connecties[40] meegespeeld hebben. Men bedenke dat de diocesaan-bisschop bij de kanonikale benoemingen wel een zwaarwegende stem in het kapittel had[41], maar, ook omwille van de soms ingewikkelde vervlechting van de verschillende prebenden en hun inkomensverdeling, van rechtswege voorwaar niet het monopolierecht[42].

Kan, vanuit een ander oogpunt bekeken, die oversteek van Hugo wellicht verantwoord worden door de toestand in het Sint-Foillaanskapittel van Fosses gedurende dat tijdsbestek? J. Lecomte[43] heeft er terecht op gewezen dat het gregoriaans ideeëngoed, met name de expliciete reformatorische planning voor het kapittelwezen[44], tijdens de eindigende elfde en beginnende twaalfde eeuw geen voet aan de grond kreeg in dat

[39] Nog een mogelijkheid: misschien wist bisschop Odo via tussenpersonen wel af van de, voor ons nog ter discussie staande (vgl. hoger, §2, blz. 284-285; verder, §18-19), Naamse origine van Hugo en de daardoor uitgelokte wrijvingen in zijn Fossische (alias "Luikse") omgeving?

[40] Vgl. hoger, §10.

[41] J. GAUDEMET, *Les institutions ecclésiastiques en France du milieu du XIIe ...*, art. *Le chapitre cathédral*, blz. 188: "Les chanoines sont élus par le chapitre ou nommés par l'évêque"; ID., *Le gouvernement de l'Église ...*, dl. II, art. *Le chapitre cathédral*, blz. 186: "Le choix des hommes ... Deux modes simples s'opposent: la cooptation par le chapitre et la nomination par l'évêque. Souvent la procédure combine l'intervention de deux autorités".

[42] Met name PH. DELHAYE, *L'organisation scolaire au XIIe siecle*, in *Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion*, dl. V, 1947, blz. 246, wijst er terecht op dat gedurende de 12de eeuw de invloed van de bisschop bij de benoeming van nieuwe domkanunniken doorgaans minder maatgevend was als wel deze van de patronus van de desbetreffende prebende, van de aartsdiakens (vgl. G. LE BRAS, *Institutions ecclésiastiques ...*, dl. I-2, blz. 392) en van de medekanunniken met coöptatierecht (vgl. vorige voetnoot). Zie verder, §12 en vn. 476-477.

[43] J. LECOMTE, *Introduction à l'histoire de Fosses ...*, dl. II, blz. 325.

[44] CH. DEREINE, *Chanoines ...*, kol. 376-390.

collegiaal kapittel met zijn Sigebertijnse[45] traditie, en dat het tot de jaren twintig zal duren vooraleer zich daar een krachtige hervormingsgezinde fractie zal manifesteren[46]. Het wordt ons gegund een glimp van die ontwikkeling op te vangen naar aanleiding van het ontstaan van het kapittel[47] van Sint-Foillaan of Saint-Feuillen te Le Rœulx[48], bemand door reguliere kanunniken van Sint-Augustus[49]. Er moet in het, welvarende en goed functionerende[50], collegiale sticht in Fosses blijkbaar toch een dissidente fractie bestaan hebben die zich, aangezet door de gregoriaans geïnspireerde hang naar een leven "*regulari habitu*"[51], in 1125[52] ten slotte zal afscheuren. Die groep[53] van gelijkgezinden zal namelijk het regulier kapittel[54] of klooster[55] van Le Rœulx oprichten, op de locatie waar de heilige Foillaan van Cnobheresburgh[56] in 655[57] de marteldood was gestorven en waar het convent van Fosses[58] te voren reeds blijvend een

[45] Vgl. hoger, §2, blz. 289.

[46] J. LECOMTE, *loc. cit.*: "plus précisément vers 1120, le souffle de la réforme s'infiltra dans la communauté fossoise". Ons lijkt het dat deze beweging al iets vroeger op gang gekomen was (zie hierna).

[47] Vgl. daarmee L. COTTINEAU, *Répertoire* ..., dl. II, kol. 2493, art. *Roeulx, St-Foillan ou Feuillien*: "abbaye de Prémontrés, ..., vers 1126"; N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, dl. II, blz. 394-397, art. *St. Feuillien*: "Abbatia, fundata versus annum 1126".

[48] Belg., prov. Henegouwen, arr. Zinnik, hpl. v. kant.

[49] Zo'n augustijns regulier kapittel moet, het dient niet eens gezegd, duidelijk onderscheiden worden van de "reguliere" (beter: "een gereguleerd religieus leven" leidende, dit naar de uitdrukking van P. NISSEN, *Norbertus van Gennep. Godzoeker in tijden van verandering*, Berne (Heeswijk), [2009], blz. 37) kanunniken van de oude stempel zoals in Fosses (vgl. hoger, §1, blz. 266).

[50] Vgl. het hoger (§1, blz. 270) opgehangen sfeerbeeld.

[51] Dit volgens de uitdrukking van de bisschoppelijke schenkingsoorkonde (zie hierna).

[52] Vgl. G. WYMANS, *L'abbaye de Saint-Feuillien* ..., blz. 36 ("1124-1125"; zie hierna).

[53] G. WYMANS, *op. cit.*, blz. 38, schat dat het nieuwe convent in Le Rœulx samengesteld zal worden uit "une forte majorité de clercs issus de Fosses" (zoals reeds geweten, maximaal dertig in getal: zie hoger, §2, vn. 151); J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 327, heeft het van zijn kant over "l'essaimage d'un petit nombre de chanoines de Fosses" naar Le Rœulx.

[54] G. WYMANS, *op. cit.*, blz. 35; J. LECOMTE, *op. cit.*, dl. II, blz. 325.

[55] É. DE MOREAU en A. DE GHELLINCK, *Répertoire des chapitres* ..., blz. 497, art. *Roeulx, Le*: "monastère de *Prémontrés*, fondé vers 1126".

[56] G. WYMANS, *Les circonstances de la mort de saint Feuillien* ..., blz. 107; É. BROUETTE, *Feuillien* ..., kol. 1344; vgl. J. CRÉPIN, *L'abbaye de S. Feuillen* ..., blz. 102, vn. 4: thans "Burgh-Castle, dans le Suffolk".

[57] P. GROSJEAN, *Chronologie de S. Feuillen*, in *Analecta Bollandiana*, dl. LXXV, 1957, blz. 393; J. GAUZE, *Saint Feuillen* ..., frontpagina; J. LECOMTE, *Saint Feuillien* ..., blz. 55; A. COLIGNON, *Saint Feuillien ou Foillan*, in: ID., *Dictionnaire des saints* ..., blz. 181.

[58] In plaats van het Sint-Vincentiuskapittel van Zinnik (vgl. hoger, §3, vn. 349; §7, vn. 892).

of enkele kapittelleden had gedelegeerd ter bediening van de plaatselijke Sint-Foillaanskapel[59]. Niettegenstaande dat deze ingreep gebeurde met de zegen – een gemeenschappelijke patroonheilige was in dit geval omzeggens onvermijdelijk – en met de hulp van Sint-Foillaan-Fosses[60] als instituut (niet als communauteit), duidt deze, door de tijdgeest gestuurde, handelwijze onmiskenbaar op een onderduims al geruime tijd broeiende tweespalt, een kennelijk onverzoenbare kloof tussen voor- en tegenstanders van de hervorming[61], tussen gregorianiserende en gepatenteerd "imperiale" koorheren. Alles wijst erop dat het uitgewerkte compromis (waarover zo dadelijk) het eindpunt was van een interne evolutie van opgebouwde spanningen en opgekropte meningsverschillen in het stift, dat deze regeling enerzijds een uitklaatklep bood aan de hervormingsgezinde kerngroep en anderzijds toch ook een geste inhield naar de traditionalistische, "Luikse" sectie toe.

Het officiële bewijsstuk voor deze nieuwstichting is de door de Kamerijkse bisschop Burchard uitgeschreven – Le Rœulx was, in tegenstelling tot Fosses, in het diocees Kamerijk gelegen –, oprichtings- en begiftigingsoorkonde[62] "Cum ad nostrae"[63], uit de eerste helft van 1125[64], verleend aan het kersverse stift van reguliere augustijnerkanunniken[65]. In

[59] TH. LEJEUNE, *L'ancienne abbaye de Saint-Feuillien* ..., blz. 134-135; G. WYMANS, *L'abbaye de Saint-Feuillien* ..., blz. 28, 32; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 327.

[60] De doelstelling "pię petitioni ęcclesię Beati Foillani de Fossis condescendere" uit het lapidaire narratieve zinsdeel van de bisschoppelijke oprichtingsbrief (zie hierna), is in de gegeven omstandigheden als gecanoniseerd taalgebruik te beschouwen.

[61] Vgl. J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 325: over de heersende verdeelheid in de communauteit.

[62] Uitg.: TH. LEJEUNE, *op. cit.*, *Pièces justificatives*, blz. 171, nr. II; *Thesaurus diplomaticus*, D 03891; enzovoort.

[63] Reg.: A. WAUTERS, *Table chronologique des chartes et diplômes* ..., dl. II, Brussel, 1868, blz. 133; G. LEBRUN, *Hannonia Norbertina* ..., blz. 38; H. MARTON, *Index chartarum, diplomatum magna ex parte episcopalium*, in: ID., *Initia historico-juridica capituli generalis ordinis Praemonstratensis*, Rome, 1964, blz. 189; R. V[AN] U[YTVEN], *Begiftigingsoorkonde voor de abdij van St.-Feuillien-du-Roeulx*, in *De glans van Prémontré. Oude kunst uit Witherenabdijen der Lage Landen. Tentoonstellingscatalogus*, Heverlee, 1973, blz. 371-372, nr. 393; G. WYMANS, *Inventaire des archives de l'abbaye de Saint-Feuillien* ..., blz. 102-103, nr. 2; W. DE KEYZER, *Table générale des publications du Cercle archéologique de Mons*, Bergen, 1980, blz. 368; E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 51, nr. 7.74; *Thesaurus diplomaticus*, W 03595. Vgl. hoger, §7, blz. 375 en vn. 884.

[64] E. VAN MINGROOT, *loc. cit.*: "[1124, 25 december] / 1125 [4 jun]".

[65] Voor alle duidelijkheid: het is deze tekst (let op de formulering van het episcopaatsjaar in de datatio) die opgenomen is in het cartularium (zie hierna) van de latere abdij uit 1279/80 (zie L. DEVILLERS, *Description sommaire du cartulaire de l'abbaye de Saint-Feuillien, au Rœulx*, in *Annales du Cercle archéologique de Mons*, dl. XXI, 1888, blz. 287, art. *Incipiunt carte de abbatia*, nr. 1: *De donatione altarium nostrorum*), en niet een van beide, aan Burchard toegeschreven, pseudo-originelen voor die abdij (zie hierna, vn. 67).

de dispositio[66] van dat document[67], dat door de bestemmelingen[68], zeg maar door een lid[69] van het capitulaire scriptorium[70] van Fosses[71], werd

[66] Er moet aan herinnerd worden dat Hugo van Fosses niet de gelijknamige kanunnik was uit het bisschoppelijk handvest voor Saint-Feuillen-du-Rœulx (zie hoger, §7, blz. 376). De schijn, die in de literatuur wordt gewekt (vgl. *ibid.*, blz. 375-376 en vn. 885; plus, grondleggend: L. HUGO, *Sacri et canonici* ..., dl. I, kol. (673-682) 674, art. *Sanctus Foillanus*), dat Hugo rechtstreeks vanuit Prémontré bij de stichting van dat klooster betrokken was, wordt ontzenuwd door de wetenschap dat het in 1125 niet eens een norbertijner stichting betrof. Niets belet natuurlijk dat prior Hugo van Prémontré in die jaren van op afstand, maar met grote sympathie, de uitzwerming van een aantal van zijn ex-confraters (hoger, §7, blz. 375) van Fosses naar Le Rœulx gevolgd heeft: vgl. hierna.

[67] Van Burchards schenkingsbrief circuleerden minstens twee, qua protocol ingekorte maar in de *enumeratio bonorum* flink aangepaste, vervalsingen (bemerk van meet af: ze zijn niet opgenomen in het cartularium van de abdij); de tekstuele weergave ervan, respectievelijk historiografisch en editorieel van aard, dagtekent echter pas uit het laatste decennium van de 14de eeuw (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. II, blz. 594-596, nr. 228; ID., *Liste* ..., blz. 51, nr. 7.77; vgl. G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien du Roeulx, en Hainaut, et son scriptorium (1125-1300)* [doctoraatsproefschrift], dl. II: *Le scriptorium*, Leuven, 1965, blz. 386-388, art. *La fausse dotation épiscopale de 1125*) en uit de 17de eeuw (G. WYMANS, *Inventaire* ..., blz 103-104, nr. 3: "Il s'agit d'un faux manifeste"; E. VAN MINGROOT, *op. cit.*, dl. II, blz. 596-598, nr. 229; ID., *Liste* ..., blz. 52, nr. 7.78; *Thesaurus diplomaticus*, W 03597, D 03893). P. GROSJEAN, *Notes d'hagiographie celtique* ..., blz. 406, beschouwde de 14de-eeuwse tekst ("Ad divini") als het bonafide basisdocument voor "Saint-Feuillen de Charbonnière"; G. WYMANS, *Les circonstances* ..., blz. 119-120, en J. LECOMTE, *Introduction* ..., blz. 331-332, art. *La fausse charte de Burchard*, behandelen de 14de- en 17de-eeuwse versies samen als een en hetzelfde falsum, niettegenstaande de verschillen in de 17de-eeuwse kopij ("Dono ad"), zowel inhoudelijk (bv. inzake de dispositio: recognitiecijns) als redactioneel (een andere intitulatio, de nog verder vereenvoudigde omschrijving van de abdijsite).

[68] Dat is ook de mening (zie echter hierna, nr. 4, rubr. *Paleografisch*) van G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II: *Le scriptorium*, blz. 287 (vooral op paleografische gronden; op diplomatisch vlak onderstreept hij daarentegen "la fidélité au formulaire réputé Cambrésien"); R. VAN UYTVEN, *Begiftigingsoorkonde* ..., blz. 372 (met nadruk op "het primitieve uitzicht van de oorkonde"). Vgl. E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. II, blz. (590-592) 592, nr. 226, waar het charter paleografisch én diplomatisch als "unkanzleimäßig" gekatalogeerd staat.

[69] P. GROSJEAN, *Notes* ..., blz. 406, voorzag al die mogelijkheid (in de persoon van cantor Hillijn: zie hoger, §2, blz. 286-288), maar betrok die eigenaardig genoeg op de 14de-eeuwse vervalsing van de bisschoppelijke oorkonde (zie hierboven, vn. 67); vgl. E. VAN MINGROOT, *loc. cit.*

[70] Overladen als zijn schrift is met uitgesponnen vlagversieringen, geeft de scriptor, veel meer vertrouwd met het boekenschrift (G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 286, art. *Main Aa*), de indruk vrij krampachtig een diplomatisch effect na te streven.

[71] Mede omdat er geen aanknopingspunten kunnen gezocht worden met de, onbestaande, contemporaine diplomatische productie van het scriptorium van het kapittel van Fosses, laat G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II,

opgesteld en -geschreven[72], staat te lezen dat het moedersticht de "respectvolle" betaling van een jaarlijkse recognitiecijns door het nieuwe convent[73] had bedongen[74] en dat het, bij de eventuele promotie van die instelling tot abdij, nog een recht van fiat en het toezicht op de abtsverkiezing[75] voor zich had gereserveerd. Ofschoon dat alles, zeer zeker, destijds de normale procedure[76] was bij het ontstaan van een, aan een andere entiteit ondergeschikte, proosdij of priorij, kan men desondanks uit die danig expliciete codificering tussen de lijnen toch niet afleiden dat men in Fosses de ontwikkelingen met lede ogen aanzag[77], dat men er ongerust was over de verdere evolutie en kost wat kost de controle wilde behouden, dat men ten allen prijze de eigen belangen wou veiligstellen en dat er dus bijbedoelingen ten gronde lagen aan die argeloos lijkende formulering? Met name de abbatiale modaliteit, die er quasi onschuldig uitziet, werd door de betrokkenen beslist niet zo aangevoeld. Dat zoiets in Le Rœulx

blz. 287, de schrijver in Le Rœulx werken: "Il semble donc plutôt que le scriptor de ce document soit un des membres de la jeune communauté du Roeulx, soit un des frères desservant la chapelle primitive, soit plus vraisemblablement un chanoine nouvellement arrivé de Fosses". Zie hierna.

[72] G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 287-288, heeft volkomen gelijk waar hij het schrift van de bisschopsoorkonde als "imiterend" (zie, voor enkele citaten uit zijn betoog: hierna, met referte in vn. 132) omschrijft. Het valt inderdaad op een aantal punten (bv. de komma-achtige verlengingen onder sommige korte of neergaande letters) te vergelijken met de schrijfhand van scriptor "BurE" (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 966) uit de Kamerijkse kanselarij (facs. bij ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 55, a° 1123; ID., *Kanzlei* ..., blz. 19, afb. 4, a° 1125 (het is dat charter dat door G. WYMANS, *op. cit.*, blz. 287, vn. 3, ter vergelijking wordt aangesproken); ID., *Liste* ..., blz. 42, afb. 7, a° 1125).

[73] De naam "Fossa(m) noua(m)" of Fosses-la-Neuve, waarmee J.-B. SCHELLENBERG, *Vita et res gestae S. Norberti* ..., blz. 19, nr. 12, Fosses zelf aanduidt, had in dit verband beter voor het klooster van Le Rœulx voorbehouden kunnen worden.

[74] Ofschoon G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ..., blz. 37, de cijns als veeleer symbolisch aanzag; werd deze nochtans met de nodige formaliteiten overhandigd (J. CRÉPIN, *L'abbaye de S. Feuillen* ..., blz. 110-111, art. *La redevance du denier d'or*; blz. 111: "en hommage dû par l'abbaye au chapitre de Fosses") en zal die nog bestaan bij de afschaffing van de abdij in 1796 (TH. LEJEUNE, *L'ancienne abbaye de Saint-Feuillien* ..., blz. 136, vn. 3).

[75] Vgl. R. VAN UYTVEN, *Begiftigingsoorkonde* ..., blz. 372.

[76] Dergelijke jaarlijkse bijdrage werd, bijvoorbeeld, door het kapittel van Fosses ook geïnd ten laste van de onderhorige priorij van Frasnes-lez-Gosselies (U. BERLIÈRE, *Prieuré de Frasnes-lez-Gosselies*, in: ID., *Monasticon belge*, dl. I-2, blz. 298-299; É. BROUETTE, *Frasnes-lez-Gosselies*, in *D.H.G.E.*, dl. XVIII, 1977, kol. 1052).

[77] G. WYMANS, *L'abbaye de Saint-Feuillien du Rœulx, en Hainaut* ..., blz. 37, twijfelt, voor de rol van het kapittel van Fosses in 1125, nog tussen een voorzichtige diplomatieke reactie op de groeiende interne antithese of "un esprit vraiment progressiste"; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 327, ziet de hervormingsgezinde kanunniken ageren "avec l'agrément bienveillant ou forcé de leur chapitre".

wel degelijk als bemoeizucht werd ervaren en dat daar onvrede over heerste, komt immers aan het licht in de confirmatiebrief[78] die de reguliere koorheren in 1137 – net op het moment dat, ongetwijfeld met het volmondig akkoord van *abbas primus* Hugo van Prémontré, de opname in de premonstratenzer Orde aan de gang was[79] – van bisschop Nikolaas van Kamerijk (1136-1167)[80] konden bekomen, te meer daar zij erin slaagden er een gedeeltelijke[81] vidimus *avant la lettre* van te laten maken, inclusief een min of meer integrale lezing[82] van Burchards octrooi, er echter keurig voor zorgend[83] dat in die "woordelijke" kopie het effectieve visitatierecht van Sint-Foillaan-Fosses op de abtskeuze stilletjes weggemoffeld werd[84].

Intrigerend in dat hele stichtingsverhaal is het optreden, als grote weldoener, van ene kanunnik Salomon van Fosses[85], door wiens weldadigheid de nodige inkomsten ter beschikking gesteld en gecharterd[86] zouden zijn geweest als startvermogen[87] van de nieuwe vestiging. Dat zou gebeurd zijn met de goedkeuring van Burchard en zijn curie[88], en dat klaarblijkelijk ter gelegenheid van een feestelijke ceremonie[89] in de loop

[78] Chirograaf "Cum nostri" (*Thesaurus diplomaticus*, W 03596, D 03891; G. WYMANS, *Inventaire* ..., blz. 107-108, nr. 9).

[79] Zie hierna, vn. 220-222. Het lijkt erop dat beide aspecten, de "sublimatio" en het heronderhandelen van de (voor een norbertijnenabdij onhoudbaar geworden?) verhouding met het kapittel van Fosses, met elkander verstrengeld waren.

[80] Zie hoger, §7, blz. 379 en vn. 925.

[81] Vgl. daarover, in het algemeen: O. REDLICH, *Die Privaturkunden* ..., blz. 145-146.

[82] In het globale Kamerijkse dossier druist dat in tegen alle geplogenheden. Een uitzondering was de opname van het corpus van het (verloren gegane) certificaat van bisschop Burchard uit 1116/19 voor het Sint-Michielskapittel te Antwerpen (E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 46, nr. 7:32) in diens eigen oorkonde voor het herdoopte Onze-Lieve-Vrouwkapittel uit 1124 (*ibid.*, blz. 51, nr. 7.69; zie hoger, §7, vn. 863).

[83] Vgl. J. CRÉPIN, *L'abbaye de S. Feuillen* ..., blz. 112.

[84] Dat de bepalingen van "Cum ad nostrae" in Le Rœulx altijd onder druk gestaan hebben, dat de precieze achtergronden van de ontstaansgeschiedenis van het klooster altijd omstreden zijn gebleven, wordt bovendien geïllustreerd door het bestaan van de twee vervalste versies van de bisschoppelijke bekrachtigingsoorkonde (zie hierboven, vn. 67). In beide ingekorte teksten, die alvast de abtskeuze regelen, is het kwestieuze voorafgaandelijke controlerecht eveneens verbannen.

[85] J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 328, art. *La charte de dotation du chanoine Salomon (v. 1123)*.

[86] *Ibidem*: "le véritable titre de fondation de la nouvelle communauté".

[87] G. WYMANS, *L'abbaye de Saint-Feuillien* ..., blz. 37: "la dotation originelle de la future abbaye".

[88] G. WYMANS, *loc. cit.*; J. LECOMTE, *loc. cit.* (volgens de bewoordingen van de oorkonde op naam van Salomon: zie hierna).

[89] G. WYMANS, *op. cit.*, blz. 35-36 (tegelijk met de elevatio van de relieken van sint Foillaan).

van 1124-1125[90], of meer bepaald in de eerste helft[91] van het kalenderjaar 1125[92]. G. Wymans twijfelt, in zijn monografie over de abdij van Le Rœulx, kennelijk niet aan het bestaan van deze bemiddelde en ondernemende kanunnik Salomon[93]; meer nog, hij probeert hem te linken[94] aan een of andere prominente familie uit de buurt. De ongedateerde overdrachtsnotitie "Notum sit" op zijn naam wordt schijnbaar als eigentijds ingeschat[95] en zonder enig voorbehoud geregesteerd[96] door Wymans (zie echter hieronder), door hem ook geëxcerpeerd[97], door J. Lecomte verdedigd[98] en door de *Thesaurus diplomaticus* als "*Document non suspecté*" bestempeld[99]. Kortom, het beschreven initiatief kan, bij een eerste

[90] *Ibidem*. Wymans steunt voor de deeltijdse jaardatering 1124 op de *Annales Fossenses*, uitg. G. Pertz, in *M.G.H., SS.*, dl. IV, blz. 30, a° 1124. Deze annalen (1123-1389) stammen uit het eind van de 14de eeuw (*Repertorium fontium historiae medii aevi*, Rome, 1967, dl. II, blz. 281, art. *Annales Fossenses*). Ingeval we hier het gebruik van de paasstijl, in het bisdom Luik algemeen gevolgd tussen ca. 1230 en 1333 (E. Strubbe en L. Voet, *De chronologie ..., Glossarium*, blz. 497[a], art. *Luik*; vgl. H. Grotefend en Th. Ulrich, *Taschenbuch der Zeitrechnung ...*, blz. 12) en door de analist eventueel geprojecteerd naar een gebeurtenis uit het verleden, mochten inroepen, zou de plechtigheid tijdens het eerste trimester (vóór 6 april) van 1125 gesitueerd mogen worden.

[91] Vgl. ook hierna (vn. 244-245, 247-248), voor het verband met de historiek van Sint-Foillaan-Fosses.

[92] Vergelijk, voor de datering van de bisschoppelijke bekrachtiging, G. Wymans, *Inventaire ...*, blz. 102-103, nr. 2: "(Entre le 1er janvier et le 4 juin) 1125"; hierboven, vn. 64.

[93] G. Wymans, *L'abbaye de Saint-Feuillien ...*, blz. 36-37. In de marge: diezelfde G. Wymans, *L'abbaye Saint-Feuillien ...* [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 385-386, beschouwde deze Salomon eerst als een later uitgevonden figuur (zie hierna, nr. 8, rubr. *Antroponymisch*), maar schijnt daar dus naderhand van afgestapt te zijn.

[94] Id., *L'abbaye de Saint-Feuillien ...*, blz. 37, vn. 47 (overigens tevergeefs). Dat Salomon uit een begoede (adellijke of ministeriale) familie stamde, blijkt afdoende uit zijn erfrenten uit de genoemde "altaria" en uit zijn allodiaal patrimonium: zie hierna, nr. 7, rubr. *Inhoudelijk (I)*.

[95] *Ibid.*, blz. 36: "cet acte, apparemment contemporain de la dotation épiscopale". Vgl. hierna: zogezegd uit "1177/1260" (nader te bespreken).

[96] G. Wymans, *Inventaire ...*, blz. 102 ("avant le 4 juin 1125"). Het valt op dat hier zelfs niet gealludeerd wordt op enige twijfel omtrent de echtheid van het document (dit in contrast met bv. de vervalste herwerking van de bisschoppelijke oorkonde: zie hierboven, vn. 67).

[97] Id., *L' abbaye de Saint-Feuillien ...*, blz. 36-37.

[98] J. Lecomte, *Introduction ...*, dl. II, blz. 328: "Aussi peut on considérer ce document comme valable, jusqu'à preuve du contraire". Zijn terloopse argumentatie daarvoor, een nogal voortvarende connectie tussen de Salomon-notitie en de inleiding van de Burchard-oorkonde ("... et ce d'autant plus que l'évêque Burchard, ..., se réfère expressément à ce document."), houdt onzes inziens echter geen steek: zie hierna, vn. 194-195.

[99] *Thesaurus diplomaticus*, W 10850.

kennismaking, zijn historische kern niet ontzegd worden: niets was indertijd normaler dan dat bij de stichting van een seculier[100] of regulier[101] kapittel, net als bij een abdijstichting, de dotatieve goederen door een "derde" partij (meestal uit de hoogste sociale klasse) werden ingebracht[102], en dat die, al dan niet gecodificeerde, voorstichting finaliter geofficialiseerd werd middels een precept van de bevoegde ordinarius.

Over de echtheid naar vorm en inhoud van de kanonikale dotatiebrief[103] *voor het klooster van Saint-Feuillen-du-Rœulx*

Er blijft evenwel, met betrekking tot het stichtingsdossier van Saint-Feuillen, een "maar" bestaan: G. Wymans[104] wist, omtrent de gunstbrief[105] uit 1125 op naam van Salomon, "*certaines anomalies d'ordre diplomatique*" te melden, die "*laissent planer quelque doute sur son authenticité*"[106]. Aangezien de hele "map" bewijsstukken rond de stichting "*in Carbonariis*" verhelderend kan zijn voor ons inzicht in de stemming die in Sint-Foillaan-Fosses al heerste van in Hugo's tijd en die er diens toekomst mede geconditioneerd heeft, moeten wij ons

[100] Vgl. E. Van Mingroot (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 225-231, nr. 3.15 (Notre-Dame-la-Grande te Valencijn, a° 1086; zie verder, §13 en vn. 768).

[101] Vgl. W. Verleyen, *L'abbaye des chanoines réguliers de Saint-Augustin de Bornhem (1100-1120)*, in *Augustiniana*, dl. XII, 1962, blz. 529 (Bornem, a° 1112); B. Meijns, *Aken of Jeruzalem? Het ontstaan en de hervorming van de kanonikale instellingen in Vlaanderen tot circa 1155*, dl. I, Brussel, 2000, blz. 542-545 (Dielegem-Jette, a° 1112).

[102] Dat Burchard daarover zwijgt in zijn bevestigingsbrief betekent in de gestelde periode weinig of niets, indachtig het, op dat punt spelende, alleenrecht van de kerkvorst bij de beoorkonding: zie hoger, §9, vn. 1016.

[103] Orig.: Doornik, *Kathedraalarchief* (Bergen, *Rijksarchief, Kerkelijke archieven*), *Fonds Le Rœulx (Saint-Feuillien), Chartarium*, nr. 1; reg.: G. Wymans, *Inventaire* ..., blz. 102, nr. 1; facs.: *Thesaurus diplomaticus*, W 10850; onuitgegeven.

[104] G. Wymans, *L'abbaye de Saint-Feuillien* ..., 1967, blz. 37.

[105] Id., *Inventaire* ..., blz. 102, nr. 1: "S.d. (avant le 4 juin 1125)"; J. Lecomte, *Introduction* ..., dl. II, blz. 328: "remontant sans doute aux années 1123 ou 1124".

[106] Het is a priori niet onredelijk de mogelijkheid van een falsificatie onder ogen te zien: feit is dat men in Saint-Feuillen-du-Rœulx, weliswaar in latere eeuwen, niet vies was van enige redactionele fantasietjes: zie hierboven, vn. 67. Meer in het algemeen bekeken, zijn er tijdens de vroegste ontwikkeling van sommige premonstratenzer stichtingen wel een aantal vervalsingen aan te wijzen (zie daarover verder, §25: F. Felten, H. Janssens, L. Van Dyck, E. Van Mingroot). Alvorens daar een oordeel over te willen vellen, moet men eerlijkheidshalve bedenken dat dergelijke praktijken in die periode wijdverbreid waren en door de middeleeuwe mentaliteit gedoogd werden (zie verder, §25: gespecialiseerde literatuur), en moet men rekening houden met het feit dat ze uitgelokt werden door de, voor de norbertijnen erg ongunstige, omstandigheden waarbij ze als "nieuwe spelers op de markt" moesten optornen tegen reeds lang geïnstitutionaliseerde bezittingen, renten, cijnzen, tiendrechten en andere bronnen van inkomsten.

even over dit onderdeel ervan buigen. De genoemde auteur heeft in 1967 onderzoek over de notitie "Notum sit" aangekondigd, dat bij ons weten spijtig genoeg nooit werd gepubliceerd. Wel had Wymans reeds in zijn proefschrift uit 1965[107] een zorgvuldige en gedegen diplomatische studie gewijd aan deze cedel. Opmerkelijk is nu dat deze auteur, wiens analyse[108] technisch-hulpwetenschappelijk gezien op een hoog niveau drijft, daar beduidend veel afwijzender stond tegenover het document, dat hij namelijk onomwonden brandmerkte als "*un faux*"[109] uit de periode 1177-1260 en mogelijk uit circa 1260[110]. Veelbetekenend is dan weer dat hij later, na de academische zitting[111] ter gelegenheid van zijn promotie, dat postulaat gevoelig afgezwakt heeft en het stuk, zoals al gezegd, veel genuanceerder is gaan benaderen[112]. Gezien de belangrijke plaats die "Notum sit" in onze bronnenset inneemt, moet niettemin even op de aanvankelijke stellingen van G. Wymans ingegaan worden, meer bepaald op het voorbehoud dat hij maakte tegen bepaalde formele (externe en interne) eigenschappen van dit geschrift én tegen sommige inhoudelijke aspecten van de tekst. Vooraf gezegd: de bijzondere natuur van deze particuliere, onderhandse en niet-kanselarijgebonden notitie maakt zo'n onderzoek er niet gemakkelijker op.

1/ "*Codicologisch*". Het gebruik van een lichtere soort van perkament, die volgens Wymans pas in de dertiende eeuw "*couramment*" (niet: uitsluitend) zou aangewend geweest zijn als schriftdrager[113], kan moeilijk als een doorslaggevend bewijs gerekend worden[114]. Het door dezelfde auteur aangestipte hoogteverschil[115] tussen de "droge" liniëring[116] van de Burchard-oorkonde en van de Salomon-notitie kan evenmin beslissend genoemd worden.

2/ *Sigillografisch*. G. Wymans[117] pretendeert dat de falsaris opzettelijk een hoek heeft weggescheurd aan de onderkant van het perkament (met weggevallen karakters in de woorden "*prestante*" en "*sęculorum*" als gevolg), zogezegd om de indruk te wekken dat zijn maakwerk oorspronkelijk bezegeld was en om zo de gelijkenis te vergroten met het, ter hoogte van de zegelincisies

[107] G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II: *Le scriptorium*, blz. 288-289, 382-386.

[108] *Ibid.*, blz. 377-395, art. *Actes faux et actes vrais*.

[109] *Ibid.*, blz. 288: te bewijzen "au moyen d'arguments d'ordre historique et diplomatique et par des preuves d'ordre paléographique"; vgl. blz. 382-383: "d'arguments diplomatiques et historiques, viennent transformer cette présomption en quasi conviction".

[110] *Ibid.*, blz. 384-385.

[111] Door schrijver dezes bijgewoond in zijn hoedanigheid van assistent KU Leuven.

[112] Vgl. hierboven.

[113] G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 383, nr. 2.

[114] E. STRUBBE, *Grondbegrippen van de paleografie der middeleeuwen* [collegedictaat RU Gent], dl. I, Gent, 1961, blz. 53, 99 ("francijn").

[115] G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 389, nr. 3.

[116] ID., *Inventaire* ..., blz. 102-103, nrs. 1-2: gemiddelde afstand van respectievelijk 22 mm (bij "Cum ad nostrae") en 11 mm (bij "Notum sit").

[117] ID., *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 383, nr. 2.

beschadigde[118], origineel op naam van Burchard. Vermits het stuk op elk moment van het bewaringsproces averij kan opgelopen hebben, lijkt die voorstelling van zaken wel erg vergezocht; trouwens, Wymans zelf maakte naderhand van die machinatie terecht geen gewag meer[119]. Zijn initiële stelling dat een bezegelde private notitie uit die periode, voorzien van een zegelafdruk die bovendien niet door enige corroboratio aangekondigd wordt, "*une hérésie diplomatique*" zou zijn[120], is bij deze, nooit sigillografisch gewaarmerkte[121], notitie simpelweg niet van toepassing.

3/ *Archivistisch.* Wymans maakt melding van een ontbrekende rugnota[122] op het perkament, die ouder zou moeten geweest zijn dan het wel ingevulde dertiende-eeuwse (tot 1259 gebruikte) type. Wij begrijpen niet de pointe van deze, in zijn ogen bijkomstige (want verstopt in een voetnoot) bemerking. Bij nader toezien, registreert Wymans[123] elders identiek dezelfde dertiende-eeuwse (naast nieuwetijdse) dorsale inscripties bij "Salomon 1124" als bij "Burchard 1125". Alleen bij "Nicolaas 1137" (of "Cum nostri") vindt Wymans een twaalfde-eeuwse rugnota[124]: daar kan toch niet uit afgeleid worden dat de Burchard-oorkonde, die deze oudere rugnota eveneens mist, ook apocrief is?

4/ *Paleografisch.* Wymans stoort zich om te beginnen aan een "*ęcclesiae*[125] *bien louche pour le XIIe siècle*"[126]. Daar is echter niets mis mee: in het eerste kwart van die eeuw werd met de schrijfwijze van de dubbelklank *ae/e/ę* nog losjes omgesprongen en was elke combinatie nog mogelijk[127]. Globaler bekeken is onzes inziens, in de context van tijd en plaats, op paleografisch gebied niets

[118] Hoezo? Het kan vandaag toch onmogelijk uitgemaakt worden of dat incident met het (thans verdwenen) bisschoppelijk zegel waarlijk al in de 12de of pas in latere eeuwen plaatsgevonden heeft.

[119] G. WYMANS, *Inventaire* ..., blz. 102, nr. 1: "déchiré dans le bas" (dit in scherp contrast met het regest van de Burchard-oorkonde, *ibid.*, blz. 103, nr. 2: "endommagé"; "... deux fentes verticales destinées à recevoir le courroie du sceau, disparu").

[120] ID., *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 383, nr. 1.

[121] Ter vergelijking: praktisch geen enkel kathedraal kapittel hanteerde op dat moment al een matrijs voor het aanhechten van een conventszegel (R.-H. BAUTIER, *Le cheminement du sceau et de la bulle des origines mésopotamiennes au XIIIe siècle occidental*, in *Revue française d'héraldique et de sigillographie*, dl. 54-59, 1984/1989, blz. 145) – laat staan een collegiaal kapittel of, sterker nog, een van de individuele kanunniken.

[122] G. WYMANS, *op. cit.*, dl. II, blz. 385, vn. 3.

[123] ID., *Inventaire* ..., blz. 102-103, nrs. 1-2.

[124] *Ibid.*, blz. 107, nr. 9.

[125] *Thesaurus* ..., *loc. cit.*, l. 10.

[126] G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 384, nr. 3.

[127] K. LANGOSCH, *Lateinisches Mittelalter. Einleitung in Sprache und Literatur*, Darmstadt, 1963, blz. 53 (als voorbeeld: "aecclesia"); U. KINDERMANN, *Einführung in die lateinische Literatur des mittelalterlichen Europa*, Turnhout, 1998, blz. 41 (met dezelfde schrijfoefening "aecclesia"); vgl. P. STOTZ, *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, dl. III: *Lautlehre*, München, 1996, blz. 28, nr. 18.6 (met voorbeeld "ęcclesia"), 82-83, nr. 67.4/5. Vgl. verder, §12, vn. 581-582.

aan te merken op dit getuigschrift[128]. Vooraf een algemene bedenking: indien deze dotatiebrief waarlijk pas omstreeks 1260 zou vervaardigd zijn, zou het schrift, ondanks begrijpelijke en ongetwijfeld lofwaardige pogingen om dat te verdoezelen, onontkoombaar veel meer puur gotische trekken moeten vertoond hebben. Anderzijds constateert Wymans zelf, naast enkele verschillen[129], op schriftkundig vlak opvallende gelijkenissen met het schrift van de Burchard-oorkonde[130]: in plaats van daaruit op te maken dat beide stukken in dezelfde periode in het scriptorium van Fosses werden geschreven, oordeelt de auteur dat de Salomon-notitie op een veel later tijdstip in het scriptorium van Le Rœulx gefabriceerd werd[131] en dat het schrift van de Burchard-oorkonde bij die gelegenheid in grote trekken nagetekend werd[132]. Nochtans is het veeleer het schrift van dit laatste charter dat kunstmatig aandoet: Wymans zelf[133] heeft het betreffende "Cum ad nostrae" vlakaf over "*une écriture imitée, aux ajoutes artificielles*", doorspekt met "*d'inhabiles fioritures*" en "*d'éléments décoratifs disparates et malgrâcieux*". Dezelfde auteur is, met betrekking tot de Burchard-oorkonde, overigens van mening[134] dat de tekst in Le Rœulx werd gescheven, hetzij door een van de bedienaars van de voormalige kapel[135], hetzij door een ex-kanunnik van Fosses, maar dat verandert in de grond niets aan de Fossische binding van deze notaris. Beide, weinige sierlijke, schrijfhanden in kwestie stammen, in overweging nemende dat een in oprichting verkerende gemeenschap onmogelijk over de daartoe benodigde infrastructuur van een eigen schrijfatelier kon beschikken, naar alle waarschijnlijkheid uit het scriptorium van Fosses. Het schrift uit de ceel van Salomon is alvast niet van dezelfde hand[136] als dat uit de Burchard-oorkonde. Bij onderlinge vergelijking kan eerstgenoemde schrift qua esthetisch niveau echter gerust de confrontatie doorstaan met dat van de episcopale schenkingsbrief[137], is het zelfs veel minder gekunsteld[138] als dat van het, al

[128] Als voorbeeld: de gecedilleerde *e*, waarvan de "cedille" in de vorm van een paragraafteken (vgl., voor dit grafisme, J. STIENNON, *Paléographie du moyen âge*, Parijs, 1973, blz. 106-107) uitgevoerd is, geeft hoegenaamd geen artificiële indruk – hetgeen het geval zou geweest zijn bij een latere falsificatie –, maar is integendeel volkomen natuurlijk en soepel uitgetekend.

[129] G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 289, art. *Main Ab.*

[130] *Ibid.*, blz. 288.

[131] *Ibid.*, blz. 289, 382.

[132] *Ibid.*, blz. 289.

[133] *Ibid.*, blz. 286, art. *Main Aa.*

[134] *Ibid.*, blz. 287 (zie hierboven, vn. 68).

[135] Dezen werden vermoedelijk door het kapittel van Fosses uitgestuurd (G. WYMANS, *L'abbaye de Saint-Feuillien* ..., blz. 32).

[136] Is het document van de hand van Salomon zelf? Dat kwam niet zoveel voor, maar het zou gekund hebben: vgl. E. VAN MINGROOT (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 139-142, nr. 2.16 (over een altaarschenking van domkanunnik en kapelaan Arnulf en door hem gecodificeerd); blz. 142-145, nr. 2.17 (over een gelijkaardige transactie vanwege domdeken en gewezen kapelaan Hugo [I], vermoedelijk door hemzelf opgeschreven).

[137] Ingeval er al imitatie – dixit G. Wymans (zie hierboven, vn. 132) – of beïnvloeding plaatsgevonden heeft, zou die, van chronologisch standpunt, in principe veeleer in de

te overdadig van vlagversieringen voorziene, precept van Burchard, en komt het daardoor zelfs authentieker over. De scriptor van de Salomon-notitie was schrijfkunstig gewoonweg in iets betere doen.

5/ *Diplomatisch.* Kan het getuigschrift van Salomon misschien op internformeel, op zuiver diplomatisch vlak verdacht genoemd worden? G. Wymans[139] behandelt onder die hoofding louter zegelkundige, codicologische, paleografische (zie hierboven) en orthografische (zie hierna) aspecten. Op tekstueel-diplomatisch gebied, anderzijds, is het een axioma van de oorkondeleer dat eender welke vervalser zich onontkoombaar ergens pleegt te vergissen en zich te verraden door een of meerdere anomalieën[140]: dergelijke uitschuivers zijn in onderhavig instrument niet te vinden. Waarachtige diplomatische mankementen zijn naar onze mening alvast niet aan te wijzen in het formulier[141]: de niet-gepersonifieerde trinitaire[142] invocatio is in een Lotharings[143] instrument zo vertrouwd als het maar zijn kan, de notificatio "*Notum sit ... (quoniam ...)*" is typisch[144] voor dergelijke particuliere notitie, de daarin verwerkte inscriptio onderscheidt zich in positieve zin door de adressering "*tam contemporaneis*[145]

omgekeerde richting moeten verlopen zijn: het bisschoppelijk charter moest immers de Salomon-brief confirmeren.

[138] Opvallend is, naast de meerlussige "e caudata" (vgl. hierboven, vn. 128) en het fantasierijke karakter *g*, enkel het barokke en overdreven gecompliceerde, nieuwcursieve voegwoord-symbool – maar dat was niet ongebruikelijk (bemerk enigszins vergelijkbare, hoewel bescheidener, "ampersands" in het schrift van BurA: hoger, §3, blz. 306, afb. 3; vgl. verder, §12 en vn. 560-561).

[139] G. Wymans, *L'abbaye Saint-Feuillien ...* [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 383: "L'examen diplomatique du document révèle, en effet, les anomalies suivantes: ...".

[140] O. Guyotjeannin, J. Pycke en B.-M. Tock, *Diplomatique médiévale*, Turnhout, 1993, blz. 376: "si habile que soit un faussaire ..., il y a toujours dans une forgerie des éléments qui échappent à son attention". Met het oog op het vervolg van dit diplomatisch onderzoek willen we dan ook herinneren aan onze overtuiging dat het, daarom juist, doorgaans een stuk gemakkelijker is om de valsheid van een oorkondelijk document aan te tonen (vgl. E. Van Mingroot, *Over de oudste schriftelijke getuigenissen (870-1008/25) uit de ontstaansgeschiedenis van de stad Mechelen. Status quaestionis en probleemstelling*, Mechelen, 2011, blz. 8-9) dan om onwankelbaar de echtheid ervan te bewijzen (voor een voorstel van methode, middels een "positief" bewijs: hierna, vn. 204).

[141] Het weze opgemerkt dat men hier niet te doen heeft met de antieke of althans ouderwetse, objectieve en beschrijvende "notitia", maar met de, qua formulier, reeds verder geëvolueerde, in de eerste persoon geconstrueerde en reeds enigszins oorkondeachtige versie ervan (vgl. G. Tessier, *La diplomatique*, Parijs, 1966[3], blz. 112-113).

[142] H. Fichtenau, *Zur Geschichte der Invokationen und «Devotionsformeln»*, in: Id., *Beiträge zur Mediävistik. Ausgewählte Aufsätze*, dl. II: *Urkundenforschung*, Stuttgart, 1977, blz. 43.

[143] Vgl. É. Lousse, *Oorkondenleer van de middeleeuwen* [collegedictaat KU Leuven], Leuven, 1956, blz. 31.

[144] H. Fichtenau, *Forschungen über Urkundenformeln*, in *Mitteilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung*, dl. XCIV, 1986, blz. 306.

[145] In de notificatieve inscriptio verrast, uit lexicologisch oogpunt, heel even de term "contemporaneis" voor het meer courante "presentibus" (vgl. bv. A. Giry, *Manuel de diplomatique*, Parijs, 1893 (New York, 1983[3]), blz. 547). Liever dan een semantische

quam futuris", de dispositieve intitulatio[146], met (clichématige) devotieformule[147] én nederigheidstopos[148], voldoet aan alle regels[149], de datatio ontbreekt – dat was vaak het geval in zulke attesten – maar werd vervangen door een christologische eindformule[150] die onbetwistbaar tot het toenmaals ingeburgerde formulier behoorde[151], de daarbij aansluitende (en bijzonder traditionele[152]) apprecatio "*Amen*" vervolledigt het beknopte slotprotocol. Andere onderdelen van de ideale diplomatische rede ontbreken[153] (en kunnen dus ook geen anomalieën vertonen): de notitie bevat sanctio noch corroboratio[154] en bestaat voor het overige uit een uitgesponnen dispositio. In deze dispositio zijn, met de beste wil van de wereld, geen abnormaliteiten te bespeuren[155]: de traditionele (ditmaal ontdubbelde) toewijzingsformule "*ad usum* ...", bijvoorbeeld, vervult naar de begunstigde instelling toe keurig haar rol[156]. Betekenisvol is ook dat deze dispositio geen

verschuiving te beogen, lijkt dit een poging te zijn om geleerd te doen (vgl. ook hierna, vn. 199) middels een gezochte versmelting van "contemporalis" (vgl. J.-F. NIERMEYER en C. VAN DE KIEFT, *Mediae latinitatis lexicon* ..., blz. 262[b]) en "temporaneus" (A. BLAISE, *Lexicon latinitatis* ..., blz. 905[b]), en resulteert aldus veeleer in een "positief" bewijs voor de echtheid.

[146] *Thesaurus* ..., *loc. cit.*: "... ego Salomon, misericordia Dei indigens clericus, officio presbiter, licet indignus ministerio".

[147] H. FICHTENAU, *Forschungen über Urkundenformeln* ..., blz. 299.

[148] *Ibid.*, blz. 302-303.

[149] Dat de (oneigenlijke) intitulatio rechtstreeks bij de dispositio aanleunt, was eigen aan de, op deze wijze geconstrueerde, notities (E. VAN MINGROOT, *Oorkondenleer* [collegedictaat KU Leuven], Leuven, 1991², blz. 22, art. *Intitulatio*).

[150] In deze formule "prest[an]te Domino nostro Jesu Christo, qui uiuit et regnat per infinita sęcula sęculorum" (*Thesaurus* ..., *loc. cit.*) is de constructie met "prestante ..." volstrekt niet abnormaal (vgl. A. BLAISE, *Lexikon* ..., blz. 726[a], s.v. *praesto*, n. 1).

[151] A. FUMAGALLI, *Istitutioni diplomatiche*, dl. II, Milaan, 1802 (1971²), blz. 52-53; A. GIRY, *Manuel de diplomatique* ..., blz. 579.

[152] A. GIRY, *op. cit.*, blz. 590; L. SANTIFALLER, *Urkundenforschung* ..., blz. 28.

[153] Dergelijk onvolledig dictamen was toen schering en inslag in zulke documenten: E. STRUBBE, *Diplomatiek (Oorkondenleer)*, in *Historische W. P. encyclopedie*, Amsterdam-Brussel, 1957, blz. 62.

[154] G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 383, nr. 1, vindt dat eigenaardig, gezien de (ingebeelde) aanhechting van een, normaliter aan te kondigen, zegel: zie echter hierboven, nr. 2, rubr. *Sigillografisch*.

[155] Desnoods zou, grammaticaal gezien, kunnen gewezen worden op een onhandigheid in de vergelijking "tam nobilium quam plebeium" ("plebeiu" met titulus op de *u*: eerder een soort van homoioteleutonfout, mogelijk uitgelokt door een tachygrafische onduidelijkheid in een of andere vorm van concept, dan een morfologische fout; lees "plebeiorum"), of, uit syntactisch oogpunt, op het vergeten van het gevolgaanduidend voegwoord "ut" (dat in kleine lettertjes tussengevoegd werd) in de dispositieve modaliteiten. Deze tekstuele onvolkomenheden, eerder haperingen, zijn met betrekking tot deze oorkonde uit een weinig ervaren scriptorium te weinigzeggend om er ook maar enige negatieve conclusie aan vast te knopen of daarom maar meteen een falsaris aan het werk te zetten: evengoed als de scriptor-mundator zou de scriptor-vervalser erop gebrand zijn geweest zo weinig mogelijk (grafische en andere) fouten te begaan.

[156] Dat in het beschikkende zinsdeel "ad ... possessionem et usum fratrum qui in ęcclesia Sancti Foillani, quę in Carbonariis est (ubi et idem beatus presul martyrizatus

slaafse afhankelijkheid[157] vertoont tegenover andere oorkondelijke bronnen. Zelfs de zinsnede over de altaarschenkingen, in principe gemeenschappelijk aan "Cum ad nostrae" van Burchard en "Cum nostri" van Nicolaas van Kamerijk uit 1137, wijkt, zoals nog zal blijken, qua verwoording, volgorde en schrijfwijze van de afzonderlijke items af van de genoemde handvesten.

6/ *Orthografisch.* G. Wymans[158] wraakt, met betrekking tot de dispositio, "*la déformation voulue des noms géographiques*". Wat er werkelijk aan de hand was, is dat Salomon of de opsteller van "Notum sit" in zijn naam, bij het invullen van de altaarschenkingen, in plaats van de verlatijnste vormen uit de Burchard-oorkonde (*Estrepi* met prothetische *e*, *Waslers*, *Archana*, *Burlafontana*)[159], de volkstalige vormen (*Sterpei*, *Archenne*, *Guasleir* en *Borlefont[o/e]ine*[160]) heeft gekozen. Dat was trouwens de meer aangewezen manier van doen: de confirmatiebrief van Nicolaas van Kamerijk, die geacht wordt grotendeels het charter van Burchard als vooroorkonde te gebruiken[161], opteert desondanks voor de modernere[162] naamvormen (*Stirpei*[163], *Archene*[164], *Guasleir*[165] en *Borlefontine*[166]). Als hier al een argument in de een of de andere richting uit te halen zou zijn[167], zou dat veeleer ten gunste in plaats van ten nadele van de echtheidsgraad van de Salomon-brief uitvallen.

7/ *Inhoudelijk (I).* Was het opstellen van een spurium in dit geval überhaupt wel nodig om inhoudelijke redenen? Salomon stond in 1124-1125 hoofdzakelijk inkomens af uit de *altaria* van Strépy[-Bracquegnies], Wallers[-Trélon] en Arquennes en uit de tiende (bij Burchard: de kapel) van Momignies-Borlefontaine[168],

fuit), [degunt, laborant, serviunt], reddidi, ..." een werkwoord weggevallen moet zijn, hetgeen aanleiding lijkt te geven tot een anakoloet, heeft andermaal niets met bedrieglijk opzet maar alles met redactionele onervarenheid of door stress veroorzaakte onoplettendheid (in deze passage met drie opeenvolgende, vervoegde werkwoorden) te maken.

[157] Vgl. een geval dat daarmee in schrille tegenstelling staat: E. Van Mingroot, *De stichtingsoorkonde* ..., blz. 650.

[158] G. Wymans, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 384, nr. 3.

[159] Vgl. de 13de-eeuwse rugnota "De altaribus de Wallers, Strepi et Arkane" (G. Wymans, *Inventaire* ..., blz. 102, nr. 1, rubr. A).

[160] Met schrijffout *o*, mogelijk een mislukte *e*.

[161] Zie hierboven.

[162] Bemerk wel: er wordt niet geopteerd voor de exact gelijkende grafieën.

[163] Zie ook M. Gyseling, *Toponymisch woordenboek* ..., dl. II, blz. 942[b], art. *Strépy-Bracquegnies* (vier volkstalige vormen; te noteren dat Gysseling uit Saint-Feuillen alleen de cartulariumkopieën van ca. 1280 kende).

[164] *Ibid.*, dl. I, blz. 70[a], art. *Arquennes*.

[165] *Ibid.*, dl. II, blz. 1039[b], art. *Wallers-Trélon* (de oorkonde uit 1137 wordt ditmaal niet vermeld; de variatie W/Gu kwam echter al voor in de 10de eeuw, en de schrijfwijze zonder eind-"s" al van in de 9de eeuw).

[166] *Ibid.*, dl. I, blz. 166[b], art. "*Borlefontainne*".

[167] Vergelijk nog de taalkundig ietwat weifelende, maar toch eerder volkstalige naamkeuzes uit de rubriektitel en het regest van de cartulariumversie van de Salomon-ceel (zie hierna, vn. 189; G. Wymans, *Inventaire* ..., blz. 102, nr. 1, rubr. B).

[168] J. Lecomte, *Introduction* ..., dl. II, blz. 328, vn. 179: "Fontaine du Bourge".

alle rechtstreeks van de Kamerijkse bisschop gehouden[169] onder het regiem van het persoonlijk[170] "personaat"[171]. Deze kunnen dus onmogelijk als onderdeel van Salomons capitulaire beneficie gezien worden, of als eigendom van het kapittel waar hij oorspronkelijk lid van was. Integendeel, het was voor hem een gelegenheid om zich van zijn onrechtmatig (familiaal?) erfbezit[172] te ontdoen en zich te onderwerpen aan een van de voornaamste programmapunten van de gregoriaanse hervorming, het restitueren namelijk van de in privéhanden geraakte altaar- en tiendrechten[173] en het overdragen ervan aan een kerkelijke stichting[174], meer bepaald aan de – in dit geval onderweg gewijzigde – eigen instelling[175]. Wat kon er, die tijdgeest in acht genomen, een normalere maatregel zijn? Indien er rond die aangelegenheid al enige inhoudelijke fraude in het spel zou geweest zijn, zou dat schijnbaar neerkomen op een, finaal overbodige, poging van het convent om de door Burchard beoorkonde kerkelijke inkomsten nog steviger te verankeren – waardoor in feite elk motief voor een eventuele falsificatie zou komen te vervallen. Tenzij natuurlijk de hele onderneming omwille van dat ene supplementaire allodium[176] (gedeeltelijk, en dan nog tegen een jaarcijns) te Trivières[177] zou opgezet zijn. Maar was dat partiële eigenleen Trivières die moeite wel waard? De latere abdij was immers, luidens de rubriek *De Triviere*[178] in het cartularium van Saint-Feuillen-du-Rœulx uit 1279/1280, in het wettig bezit van goederen in die lokaliteit, waarop daadwerkelijk grondcijnzen geïnd

[169] *Thesaurus …, loc. cit.*: "altaria quę omnia de manu episcopi Cameracensis tenebam" (vgl. G. WYMANS, *Inventaire …*, blz. 102).

[170] Zie, voor voorbeelden uit het bisdom Kamerijk: E. CHAMPEAUX, *Quelques observations qui doivent précéder une étude du personat au XIe siècle*, in *Mélanges Paul Fournier*, Parijs, 1929, blz. 63.

[171] Vgl. J. LAENEN, *Introduction à l'histoire paroissiale du diocèse de Malines. Les institutions*, Brussel, 1924 (Brussel, 1994²), blz. 353, 361-362 (over de "persona personatus").

[172] Vgl. B.-M. TOCK, *Altare dans les chartes françaises antérieures à 1121*, in *Roma, magistra mundi. Itineraria culturae medievalis. Mélanges offerts au père L.E. Boyle*, [dl. II], Louvain-la-Neuve, 1998, blz. 911-912. Overigens, tijdens dat tijdsinterval, waarin het private personaat door Rome hardnekkig werd bestreden, zou Burchard deze altaria moeilijk nog zelf aan de kanunnik kunnen toevertrouwd hebben.

[173] M. KOYEN, *De prae-gregoriaanse hervorming …*, blz. 167-173.

[174] M. GUILLON, *Recherches sur la condition des églises dans le diocèse de Cambrai du XIe au XIIIe siècle*, in *Positions des thèses soutenues par les élèves <de l'> École nationale des chartes*, jg. 1931, blz. 97; F. KERFF, *'Altar' und 'Person'*, in *Dialektik und Rhetorik im früheren und hohen Mittelalter*, München, 1997, blz. 279-281.

[175] Vgl. een klaar voorbeeld van dergelijke situatie bij E. VAN MINGROOT (uitg.), *Les chartes …*, blz. (265-267, nr. 3.26) 266, waar de Kamerijkse domheer Balduinus Dives in 1089 het "altare de Thun …, quod sui iuris erat – quod de me [= de bisschop] tenebat [= van oudtijds] –" afstond aan "ipsam cui inseruiebat ecclesiam [= het domkapittel]".

[176] *Thesaurus …, loc. cit.*: "… et insuper quandam partem allodii in Triuires, quam iure seculari libere in meam possessionem obtinebam, pro VI denariorum censu, de anno in annum soluendo, eidem ęcclesię donaui".

[177] J. MONOYER, *Les noms de lieux du canton de Rœulx*, Bergen, 1879, blz. 140-141, art. *Trivières*.

[178] Vgl. L. DEVILLERS, *Description sommaire …*, blz. 296; vgl. blz. 313, nr. V (1217).

werden[179]. G. Wymans heeft, op het eerste gezicht, wel een punt[180] waar hij optekent dat het eigengoed zelf in geen van de voorafgaande *pancartae* voor de abij vernoemd wordt – alhoewel hij moet toegeven dat die confirmatiebrieven essentieel op de kerkelijke bezittingen gefocust waren[181]. Hij oppert daarom de veronderstelling[182] dat een pseudo-origineel aaneengeflanst werd om de altaargoederen van Trivières (verworven in 1177) of een ander eigendom aldaar (1212) met terugwerkende kracht te allodialiseren, mogelijk ter gelegenheid van een ruzie, uit 1260[183], met de abdij van Bonne-Espérance betreffende de tienden van Trivières, en in alle geval op een tijdstip vóór 1279[184]. Deze stellingname van Wymans kan niet zomaar genegeerd worden. Toch blijven wij de mening toegedaan dat enige, min of meer voorwaardelijke[185], twijfel over één inhoudelijk item[186], terwijl alle andere vormelijke en inhoudelijke[187] componenten van de geoorkonde schenking onbesproken blijken te zijn, als bewijsvoering te licht weegt: er zijn immers tal van redenen of complicaties van familiale en erfrechtelijke aard te bedenken waarom de Trivières-schenking van Salomon, voor zover we weten, geen effect gesorteerd heeft en waarom de tenuitvoerlegging van rechtswege op weerstand gebotst is (bijvoorbeeld omwille van de vrijleenrechtelijke status van het domein?). We stellen trouwens vast dat het dertiende-eeuwse cartularium van Saint-Feuillen-du-Rœulx wel degelijk een afschrift van "Notum sit" bevat[188], maar dat het daar onder de hoofding *De Wasleirs*[189] staat[190]. Is dat niet erg merkwaardig? Indien de rechtspositie van het klooster in het, iets zuidelijker gelegen, oord Trivières de grote bekommernis was van het vermeende spurium, indien dat, zogezegd kort tevoren gefabriceerde, stuk dermate cruciaal was voor de lokale grondrechten van de communauteit,

[179] *Ibid.*, blz. 296, art. *De Triviere*, nrs. 114-115.

[180] Vgl. G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 384, die het zelf "une objection majeure" vindt.

[181] *Ibidem.*

[182] *Ibid.*, blz. 385.

[183] L. DEVILLERS, *Description sommaire* ..., blz. 296, nrs. 116-117.

[184] Wegens het bestaan van de cartulariumkopie: vgl. G. WYMANS, *Inventaire* ..., blz. 102, nr. 1, rubr. C.

[185] G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 385: "Si l'acte est bien un faux, comme nous le pensons, ...".

[186] Men kan dit niet inroepen als die ene slordige, toevallige maar noodlottige, miskleun waarop elke vervalser zich in de regel laat betrappen, vermits het daar precies om die speciale component gaat waarvoor de hele manipulatie – ingeval die er werkelijk ware geweest – zou bekonkeld geworden zijn.

[187] Zie meer bepaald hierna, nr. 9, rubr. *Inhoudelijk (II).*

[188] L. DEVILLERS, *Description sommaire* ..., blz. 301, nr. 178; G. WYMANS, *Inventaire* ..., blz. 102, nr. 1, rubr. B.

[189] L. DEVILLERS, *loc. cit.*, *De Wasleirs*, art. *De altaribus nostris de Waslers, de Strepi, de Arkenne* (let op de volgorde).

[190] Aangezien het cartularium ook een rubriek "De Strepi" omvat (L. DEVILLERS, *art. cit.*, blz. 299), en het daar om het door Salomon als eerste genoemde altaar gaat, kan men er van uitgaan dat de notitie welbewust op die bepaalde plaats in het manuscript, bij Wallers (dat wellicht gaandeweg aan belang had gewonnen), werd ondergebacht.

zou men dan niet mogen, neen, moeten verwachten dat het in het cartularium onder de rubriek *De Triviere* zou geprijkt hebben? Deze overweging herleidt, naar onze mening, de zuiver inhoudelijke kritiek van G. Wymans tot haar ware proporties, ontkracht ze zelfs op afdoende wijze. (Maar wat dan, zal men zeggen, te denken van het feit dat het, in onze visie, authentisch origineel op naam van Salomon evenmin onder Trivières gerangschikt werd? Dat wijst er, zoals daarnet voorspeld, eenvoudig op dat de Trivières-clausule waarlijk nooit van kracht is geworden en derhalve met het oog op de ordening van het chartarium en het cartularium van Saint-Feuillen geen betekenis meer had voor de casus Trivières.) Resumerend: dit door G. Wymans geviseerd, in de grond alleenstaand en slechts ogenschijnlijk (enkel op basis van de thans beschikbare inlichtingen) enigszins onzeker element uit de dispositio van de oorkonde kan, ofschoon het wat ons betreft verder mag geëxploreerd worden, in alle geval niet opwegen tegen de andere, overtuigende bewijzen voor de authenticiteit van de Salomon-akte[191].

8/ *Antroponymisch.* G. Wymans gaat nog een stap verder en stelt zich deze fundamentele vraag: werd het allodium wel degelijk verleend door ene kanunnik Salomon? Anders gezegd: heeft deze oorkonder, deze milde koorheer, werkelijk bestaan? Wymans[192] vond het aanvankelijk[193] waarschijnlijk dat "*ce personage a été créé pour les besoins de la cause*" en geloofde dat de veronderstelde vervalser zich liet inspireren door de aanhef van de arenga van het Burchardiaanse privilegie: "*Cvm ad nostrę ędificationis profectum Salomonis clamet auctoritas* ...". Helemaal aan het einde van de twintigste eeuw kon het warempel gebeuren dat J. Lecomte de door Wymans voorspelde fout zou begaan en steunend op dat citaat uit de arenga van het charter van Burchard[194], almeteen in de mond van kanunnik Salomon gelegd, ging besluiten dat "*l'évêque Burchard acquiesce aux donations du chanoine Salomon*"[195]. Een bijbelvaste middeleeuwse falsaris, ongeveer anderhalve eeuw na datum schrijvend, zou echter nooit de fout begaan hebben om koning Salomon[196] tot een handelend persoon uit zijn eigen tijd te verheffen: in de ogen van zijn even geletterde lezer zou zo'n mystificatie immers zonder meer averechts gewerkt hebben. Het zou bovendien, in

[191] Vgl. hierna: conclusie van dit onderzoek.

[192] G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 385-386.

[193] Onder meer op dit punt heeft zich in de opvattingen van G. Wymans sindsdien een hele evolutie voorgedaan: zie hierboven, vn. 93.

[194] J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 328, vn. 185; zie hierboven, vn. 93.

[195] ID., *op. cit.*, blz. 328.

[196] Salomo uit Burchards schrijven was natuurlijk de voornaam van de vermaarde Israëlitische koning (ca. 960-ca. 922 v. C.), die in de arenga van 1125 opduikt als auteur van twee toepasselijke bijbelcitaten (in feite komen die perikopen uit het *Liber ecclesiastici* van Jezus ben Sirach: 4, 7ª en 12, 1 (*Biblia sacra juxta Vulgatam versionum*, uitg. R. WEBER en R. GRYSON, Stuttgart, 2007[5], blz. 1034, 1043; met dank aan Prof. DDr. U. Leinsle O.Praem.). Zulke citaten waren namelijk traditie in de proemia van Burchards privilegies (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 841, art. *Arenga*), en "Salomo" was daarbij prominent vertegenwoordigd (*ibid.*, blz. 841-842).

voorkomend geval (zogezegd tegenaan 1260), vanwege abt Laurens (ca. 1238-ca. 1260)[197] en zijn confraters van Le Rœulx naïef geweest zijn erop te speculeren dat de andere partij in de kwestie Trivières, de abdij van Bonne-Espérance, bij een gerechtelijke procedure in die list zou trappen. Samengevat: suggereren dat de ingebeelde fraudeur in zijn werkstuk zo'n gebrek aan verbeeldingskracht, een zo schreeuwende onkunde zou durven etaleren hebben door uit de bijbelse koning een kanunnik van Fosses te creëren, zou hoe dan ook een ferme onderschatting van de kunde van een doorsnee middeleeuwse oorkondevervalser zijn. Met andere woorden: de naamsgelijkenis tussen de vrijgevige kanunnik en de pseudo-auteur van de *Ecclesiasticus* is simpelweg aan een onomastisch toeval te wijten.

9/ *Inhoudelijk (II)*[198]. In de intitulatio een naam kiezen voor een zogeheten steller (*actor*), tegelijk oorkonder (*auctor*), is betrekkelijk eenvoudig; veel ingrijpender en riskanter is, in het geval van een particuliere oorkonde, het – zogezegd autobiografisch – invullen van dat verzonnen personage en het inpassen van zijn geantidateerde profiel en achtergrond in de tekst c.q. het falsum. De centrale bepalingen van de dispositio (transfert van "goederen", plechtige bekrachtiging door de diocesane bisschop) van de Salomon-notitie zijn op dat punt betrekkelijk neutraal. Spannender wordt het echter met de bindende afspraak[199] over de tegenprestatie van geestelijke aard van de zijde van de begunstigde instelling[200]. Objectief bekeken, zijn er twee mogelijkheden: ofwel is "Notum sit" authentisch en is ook de kwestieuze dispositieve bepaling betrouwbaar; ofwel is "Notum sit" vals en is ook deze bepaling getrukeerd[201]. In dat laatste geval stellen zich evenwel meerdere vragen. Kan men zich inbeelden dat een fraudeur, hoe spitsvondig hij ook was, omstreeks 1260 brutaalweg een weldoener-kanunnik van voor tot achter zou zitten uitvinden hebben, een gefingeerd individu dat zogezegd al sinds 1124/25, ingevolge het door het convent toegestane recht op elke

[197] *Monasticon belge*, dl. I-2, blz. 413, art. *Laurent*; G. WYMANS, *L'abbaye de Saint-Feuillien* ..., blz. 54, nr. 10, art. *Laurent*.

[198] Welteverstaan: in tegenstelling tot alle voorgaande aspecten, is dit een tekstueel aandachtspunt dat niet door G. Wymans aangestipt werd.

[199] *Thesaurus* ..., *loc. cit.*: "Propter hoc igitur meę paupertatis circa prefatam ęcclesiam bonum principium, a fratribus eiusdem ęcclesię hoc Deo gratum et michi necessarium beneficium emerui <ut> in omni missa mortuali et in uigiliis et in omni fidelium defunctorum commemoratione, quę in conuentu fit, secundam orationem, tam apud contemporaneos quam apud futuros, obtineam".

[200] Vgl. G. WYMANS, *Inventaire* ..., blz. 102, nr. 1: "En contrepartie, il demande que lui soit réservée la seconde oraison dans tous les services mortuaires célébrés par la communauté".

[201] Dat het bij "Notum sit" om een mettertijd herwerkt origineel zou gaan, is, met de blik op het uiterlijk voorkomen van het perkament, gewoonweg niet aan de orde: er is nergens sprake van schrapping, verandering van schrifttype (enzovoort), die dergelijke ingreep c.q. vervalsing zouden moeten staven. Een andere variant, waarbij het thans bewaarde stuk een, inhoudelijk gedeeltelijk aangepaste, "carta figurata" (een afbeeldend afschrift dat stiekem als origineel opgevoerd wordt) zou zijn van een verdwenen origineel, moet in het bestudeerde geval louter theoretisch in aanmerking genomen worden (vgl. hierna, vn. 205).

tweede oratie van alle komende funeraire en commemoratieve ceremoniën in de nieuwe kloostergemeenschap, een unieke plaats zou ingenomen hebben in de gebedspraktijk van de communauteit? Valt er bovendien een zinnig motief[202] te bedenken waarom zo'n hypothetische vervalser het zich extra lastig zou willen maken hebben door aan die fictieve figuur een gepersonaliseerd, maar fraudeleus "liturgisch" profiel mee te geven – waar toch enigerlei sporen of getuigen moesten van bestaan – en daardoor het onnodige risico zou gelopen hebben zijn "vondst" meteen te hypothekeren? Zou bovendien zijn initiatief om uit het niets een decennialange traditie te creëren ten laste van de abdij waar hij "rond 1260" toe behoorde, niet ongerijmd en contraproductief geweest zijn (geen enkele vervalser zou het immers in zijn hoofd moeten halen hebben zijn eigen convent contractuele extra-lasten op te leggen)? Maar wat, zal men opwerpen, als de hele intrige keurig met medeweten van de abt van Le Rœulx bekokstoofd werd? Is het echter niet zo dat deze zich evenmin het aangaan van "roekeloze", als het ware retrograde, verplichtingen kon veroorloven, dat hij integendeel eer wars moest zijn van dergelijke kunstgrepen? En vooral: ook in dat geval blijft nog altijd, en onverkort, de vaststelling overeind dat, vermits alles tenslotte neergeschreven werd en het dus van meet af de bedoeling moet geweest zijn die tekst bij een eventuele arbitrage over te leggen, de kwestieuze regeling, indien ze de facto bedrieglijk was, in de praktijk door hun tegenspelers (tenslotte ook ordebroeders) uit Bonne-Espérance makkelijk op haar waarheidsgehalte gecontroleerd en even vlot onderuitgehaald had kunnen worden – en dat het vervalste bewijsstuk dienvolgens gecasseerd en daarna door de bedenker ervan onverrichter zake zou versnipperd geweest zijn.

Lijkt het dan ook, in het bestudeerde geval, globaal gezien niet te vergezocht om – zoals G. Wymans voor een andere passage van de dispositio doet[203] – op inhoudelijke gronden tot een vervalsing te besluiten? Wij geloven van wel. Dat een falsaris opzettelijk dergelijke imaginaire, en in de grond overbodige, clausule in zijn maakwerk zou opgenomen hebben, door die redactionele buitensporigheid eigenhandig – want niet door onkunde, maar door overmoed – het effect van zijn hele moeizame onderneming nodeloos op de helling zettend, zou, indien niet een unicum, dan toch een sterk staaltje zijn in het oorkondelijk vervalsersbedrijf – en is ondergetekende tijdens zijn jarenlange omgang met diplomatische

[202] In principe was het natuurlijk de opzet van elke, middeleeuwse of andere, vervalser van diplomatisch materiaal de fictieve actor en auctor zo aanvaardbaar en onverdacht mogelijk te presenteren. Desniettegenstaande, onderstellen dat de vermeende, door G. Wymans bedachte, falsaris uit Le Rœulx waarlijk zo gewiekst zou geweest zijn zulk liturgisch en organisatorisch programma te ensceneren om de geloofwaardigheid van het door hem verzonnen personage op te vijzelen, zou in dit geval – helemaal anders dan bij de gepretendeerde, en voorwaar onbeholpen, naamskeuze voor de handelende persoon (zie hierboven, nr. 8, art. *Antroponymisch*) – naar onze overtuiging betekenen dat wij "hem" veel te veel krediet toekennen. Trouwens, zijn poging, in het onwaarschijnlijke geval dat hij daar toch in geslaagd ware, zou uiteindelijk, want onafwendbaar en onverminderd in conflict komend met de seffens aangeklaagde immanente contradicties, evenzeer falikant afgelopen zijn.

[203] Zie hierboven, nr. 7, art. *Inhoudelijk (I)*.

bronnen in ieder geval nog niet tegengekomen. Sterker nog: in feite komen de beschreven, ietwat excentrieke, modaliteiten uit de notitie "Notum sit" ons ter hulp bij de echtheidskritiek, leveren ze ons door hun detaillistische verwoording een inhoudelijk bewijs voor de historiciteit van de opgesomde liturgische verplichtingen en bieden ze terzelfdertijd het door ons gezochte "positief"[204] echtheidsbewijs. Inderdaad, de opmerkelijke tegenprestaties van devotionele aard, die op maat gesneden condities, zijn al te minutieus uitgewerkt om gefantaseerd te zijn, om door een latere falsaris uitgekiend of onder woorden gebracht te zijn; deze nauwgezet gespecificeerde overdrachtscondities refereren, onzes inziens, daarentegen ondubbelzinnig aan lang vóór 1260 bestaande afspraken. Zelfs in het, hoogst onwaarschijnlijke, geval dat een of andere scribent uit Le Rœulx de kwestieuze beschikkingen pas circa 1260 zou (her)beschreven hebben[205], zou dat naar onze mening alleen maar kunnen betekenen dat die schikking op dat ogenblik de facto gold en dat de betrokkene ze bijgevolg uit de praktijk kende, er voorkennis van had. Dat impliceert, zo denken wij, dat de historische kern van het "stichtingsrelaas" uit "Notum sit" op waarheid berust, dat Salomon geen hersenspinsel maar een echt bestaande geestelijke uit de eerste helft van de twaalfde eeuw is geweest en dat de besproken fundatie voor zijn zieleheil daadwerkelijk door het oorspronkelijke convent van Le Rœulx ingesteld is geworden als tegenprestatie voor zijn uitzonderlijke vrijgevigheid.

Omdat we bij "Notum sit" te doen hebben met een eenvoudige notitie, die niet door enige overheidsinstantie gesuperviseerd werd en die bijgevolg aan geen gefixeerde redactionele geplogenheden onderworpen was, moet het finale oordeel over de echtheid ervan ten langen leste mits gebruikmaking van inhoudelijke argumentatie geveld worden[206]. Welnu, die gedetailleerde passage over de door Saint-Feuillen geboden geestelijke hulp is, we herhalen het, het beste bewijs voor de echtheid van het attest: het is onze stellige overtuiging dat zulke gecompliceerde, testamentair klinkende, verbintenis niet kan uitgedacht geweest zijn

[204] Zoals gedefinieerd door E. VAN MINGROOT, *Over de oudste schriftelijke getuigenissen* ..., blz. 125-127 (reeds beknopt in: ID., *Oorkondenleer* ..., blz. 51; ID., *Sapientie Immarcessibilis. A Diplomatic and Comparative Study of the Bull of Foundation of the University of Louvain (December 9, 1425)*, Leuven, 1994, blz. 284).

[205] Dat zou alleen mogelijk geweest zijn indien het bewaarde attest "Notum sit" van Salomon een afbeeldend afschrift (vgl. *Vocabulaire international de la diplomatique*, Valéncia, 1994, blz. 33, nr. 56, art. *copie figurée*: gewoon als onderdeel van de tekstoverlevering) van het, bij die gelegenheid vernietigde, origineel uit 1124/25 zou zijn – waaraan speciaal gesleuteld zou geweest zijn om de Trivières-clausule te kunnen intercaleren. Die gang van zaken, die alleen al paleografisch gezien (qua schrifttype en -ductus: vgl. hierboven, nr. 4, rubr. *Paleografisch*) onwaarschijnlijk lijkt, zou overigens, mits de nodige kritische ingesteldheid van de onderzoeker – dergelijk document is namelijk wel formeel vals, maar kan inhoudelijk voor een groot, of voor het grootste, deel authentisch zijn: E. VAN MINGROOT, *Oorkondenleer* ..., blz. 37, nr. 6, art. *Carta figurata* –, nauwelijks iets afdoen aan de informatieve draagwijdte van de rest van het document (vgl. H. BRESSLAU, *Handbuch der Urkundenlehre* ..., dl. I, blz. 8) en aan de historiciteit van de oorspronkelijk gecodificeerde transactie.

[206] Voor een min of meer vergelijkbaar geval: E. VAN MINGROOT, *Woord en wederwoord* ..., blz. 18.

door een virtuele vervalser uit 1260, dat de geregistreerde stipulatie geen fictie kan geweest zijn maar al sinds 1124/25 daadwerkelijk van kracht moet geweest zijn en dat, in het kader van de wordingsgeschiedenis van de toekomstge premonstratenzer abij van Saint-Feuillen, de betrokken kanunnik Salomon wel degelijk de initiatiefnemer en geldschieter is geweest van het oorspronkelijk "regulier" project te Le Rœulx.

Wanneer bij een diplomatische studie, wegens de aard van het bestudeerde instrument, geen doorslaggevende extrinsieke of intrinsieke vormelijke argumenten inzetbaar zijn, wordt het, zoals in onderhavig geval, pas een delicate onderneming. De slotsom van het hier gevoerde onderzoek luidt desalniettemin: in weerwil van de, alleszins waardevolle, enquête van G. Wymans, en ondanks het, als enige te onthouden maar daarom nog niet steekhoudend, inhoudelijk tegenargument uit zijn betoog, houden wij, bij ontstentenis van verdacht uitziende vormelijke componenten, en op grond van ronduit gunstige indicaties van paleografische, diplomatische[207], tekstueel-structurele, dispositieve, toponymische of lexicografische aard en van het, zonet gedefinieerd, weliswaar circumstantieel maar toch "positief" bewijs, vast aan de formele én inhoudelijke authenticiteit van de notitie "Notum sit"[208] uit 1124/1125 op naam van kanunnik Salomon van Fosses, en vertrouwen wij bijgevolg op haar gezagswaarde als historische bron.

G. Wymans taxeert Salomon als *"prêtre et chanoine du chapitre de Saint-Feullien de Fosses"*[209], J. Lecomte ziet hem daarentegen intreden in Le Rœulx[210]. Beide prosopografische identificaties zijn, blijkens de tekst van "Notum sit", correct[211]. Komt de handelwijze van Hugo van Fosses in 1111 en volgende jaren nu, door het ingrijpen van deze kanunnik-priester[212], in een ander perspectief te staan? Aangenomen dat

[207] Om een "positief" bewijs van zuiver diplomatisch karakter te kunnen weerhouden, is het dictamen van deze particuliere notitie – zoals in de meeste dergelijke instrumenten – te karig uitgewerkt.

[208] Ze moet dan ook nadien, bij het opmaken van de bisschoppelijke oorkonde, voor Burchards medewerkers op inhoudelijk vlak als blauwdruk gediend hebben.

[209] G. WYMANS, *Inventaire* ..., blz. 102; vgl. ID., *L'abbaye de Saint-Feuillien* ..., blz. 36: "le chanoine fossois Salomon".

[210] J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 328: "Salomon était un riche chanoine de Fosses qui, gagné aux idées de la réforme, avait émigré à Le Rœulx, pour y faire partie de la communauté naissante".

[211] Een tussenpositie lijkt namelijk aangewezen te zijn: zijn schenking bestemt Salomon voor Saint-Feuillen-du-Rœulx, maar hij voegt er onverwijld aan toe: "cuius [= beati Foillani] etiam alias canonicus sum", hetgeen alleen kan betekenen dat hij op dat tijdstip nog *tegelijk* kanunnik van Fosses was.

[212] In de marge: de rol van een dergelijke priester in het ontstaan van het klooster in Le Rœulx vond bv. ook weerklank, zij het op een originele wijze, bij R. VAN WAEFELGHEM, *Répertoire des sources imprimés imprimées et manuscrites* ..., blz. 223,

de genoemde reguliere koorheer een historisch grijpbaar figuur is – waar volgens ons weinig of geen twijfel over bestaat –, een lid bovendien van die cel dissidente kapittelleden uit Fosses, waarvan het bestaan gepreconiseerd werd, dan kan hij alvast niet over het hoofd gezien worden bij het evalueren van het door Hugo gevolgde traject. Wel is het zo dat de actie van Salomon, een van de "jongere"[213] conventsleden – getuige zijn afwezigheid[214] in de tweede Fossische ledenlijst –, onherroepelijk te laat gekomen is om Hugo naar Le Rœulx in plaats van naar Kamerijk te dirigeren: deze laatste is, zoals bekend, langs eigen wegen tot het reguliere kanonikaat gekomen. Het is, om het aantreden van een gregoriaanse factie in Fosses aan te tonen, niet eens nodig zich daarvoor op kanunnik Salomon te beroepen: zelfs indien hij zou uitgebannen worden, kan de werking[215] van een hervormingsgezinde splintergroep in Fosses tegenaan 1120, met of zonder Salomon, niet meer geloochend worden. Alleen al de vaststelling dat een aantal koorheren uit Fosses erop gebrand waren[216] een op reguliere grondslag georganiseerd kanonikaal leven te gaan leiden is een afdoende bewijs voor het bestaan van zulke stroming. Het ziet er trouwens naar uit dat de eerste officiële abt van Le Rœulx, Wenricus

nr. 499, art. *Saint-Feuillen du Rœulx*, blz. 223: "Fondé vers 1126 (...) par un prêtre du nom de Gautier, ...".

[213] Nog na Hugo in Fosses ingetreden, was Salomon in 1125 al priester (theoretisch: minsten 30 jaar oud: zie verder, §14). Dat zegt overigens niet alles over zijn statutaire positie in het kapittel, vermits wij geen informatie hebben over zijn leeftijd bij intrede. Niets belet nochtans dat hij al vóór 1111 ter plaatse was en er Hugo nog gekend heeft.

[214] G. WYMANS, *L'abbaye Saint-Feuillien* ... [doctoraatsproefschrift], dl. II, blz. 389, vn. 4.

[215] In het licht van de toestand in Fosses, de eerste aanzet en de verdere evolutie van de gregoriaanse strekking aldaar, dringt zich volgende vraag op: heeft Hugo, die de schuchtere roep om vernieuwing – die pas na zijn vertrek geleidelijk aan kracht zal winnen – in de schoot van het kapittel van Fosses uit ondervinding kende, van de missietocht met Norbertus in 1119 niet geprofiteerd om zich daar te mengen in de inwendige keuken van het convent en het hervormingsproces van buitenuit aan te wakkeren? Anders gezegd: heeft zijn (en Norberts) optreden niet mede bijgedragen tot het ras aan invloed winnen van de gregoriaanse fractie en is zelfs Salomons privaat initiatief uit 1125 – het lijkt niet vermetel aan te nemen dat hij ten minste al in 1119 present was in het kapittel van Fosses – daar niet gedeeltelijk door geïnspireerd of versneld? De mogelijkheid van zulke poging van de kant van Hugo hangt voor een deel, hoewel niet uitsluitend, samen met de vraag of hij zijn beneficie in Fosses niet ook nog in zijn Kamerijkse tijd behouden had (zie ook verder, §12, blz. 68 en vn. 513), ofwel of hij daar – zoals eer tot de mogelijkheden behoort (zie verder, §14, blz. 175) – ondanks alle strubbelingen rond zijn vertrek, op zijn minst niet nog bepaalde rechten kon laten gelden (meer bepaald tot in 1119/21). Vgl. voor beide aspecten: verder, §16.

[216] G. WYMANS, *L'abbaye de Saint-Feuillien* ..., blz. 36; J. LECOMTE, *Introduction* ..., blz. 327; vgl. TH. LEJEUNE, *L'ancienne abbaye* ..., blz. 135.

(1132-1135/36)[217] een van die pioniers was, te identificeren – gelet op de relatieve zeldzaamheid van de naam – met kanunnik Weinricus "Laudate dominum omnes gentes"[218] uit de ledenlijst uit 1076('86)/1096[219], en dat deze We(i)nrik precies als vertegenwoordiger van de oude garde voor een beperkte termijn het abbatiaat heeft mogen waarnemen. Pas na deze proefperiode[220], maar nog vóór 1138[221], zal Saint-Feuillen tot norbertijnenabdij gepromoveerd worden[222].

Om op ons uitgangspunt terug te komen: het was er ons initieel puur om te doen van na te gaan wat er in Fosses gaande was in het tijdsbestek 1111-1125 en aan te tonen dat, in het keizersgetrouwe kapittel van Fosses, tijdens de jaren voorafgaand aan 1125 wel degelijk hervormingsgezinde ideeën verkondigd werden en er een gestadig groeiende reformatorische beweging op gang was gekomen, dat Hugo uiteraard weet moet gehad hebben van die gregoriaanse onderstroom, dat de interne (r)evolutie in Fosses voor hemzelf te laat is gekomen om de uitweg naar Le Rœulx[223] voor hem open te stellen[224], dat hij daarentegen de eerste van allemaal (of toch een van de eersten) moet geweest zijn om in de gegeven context al veel eerder zijn conclusies te trekken, en dat zulks – mede uitgelokt

[217] G. WYMANS, *op. cit.*, blz. 53, nr. 1, art. *Wenricus* ("1131-1136"); U. BERLIÈRE, *Abbaye de Saint-Feuillien du Rœulx*, in: ID., *Monasticon belge*, dl. I-2, blz. 411 (1132/35); vgl. *ibid.*, blz. 313 (1132/34).

[218] C. LAMBOT, *Les membres du chapitre de Fosses* ..., blz. 424 of blz. 290, nr. 24; facs.: hoger, §2, blz. 272, afb. 1.

[219] Zie hoger, §2, blz. 274-276, 278.

[220] G. WYMANS, *L'abbaye* ..., blz. 39.

[221] *Ibid.*, blz. 40.

[222] De complexiteit van de overgangsfase in Le Rœulx tussen het augustijner en het norbertijner regulier-kanonikaat wordt treffend geïllustreerd door het getrapte, én onwaarschijnlijke, relaas daarover van L. HUGO, *Sacri et canonici* ..., dl. I, art. *Sanctus Foillanus*, kol. 674-675.

[223] Niet alle vragen over de mate waarin Hugo met het project Le Rœulx sympathiseerde zijn daarmee opgelost. Hoe het ook weze, dat alles toont nog steeds niet aan dat Hugo in 1125 enige rol van betekenis zou gespeeld hebben in het ontstaansverhaal van Saint-Feuillen-du-Rœulx, althans niet op de manier waarop de oudere werken (opgesomd bij G. WYMANS, *L'abbaye* ..., blz. 38, vn. 51) het plachten voor te stellen (de echo daarvan is nog te vinden bij [D. DE CLERCK], *We volgen de zalige Hugo van Fosses op zijn levensweg* [gepolykopieerd], [Bois-Seigneur-Isaac (Braine-l'Alleud), 2009], blz. 66). Vgl. hierboven, vn. 22; verder, §25.

[224] Men bedenke wel: ingeval Hugo pas kortbij 1119 (het jaar waarin hij voor het eerst nadrukkelijk in Kamerijk kan gespot worden) in Fosses weggetrokken ware, had hij beslist het genoemde project moeten weten ontkiemen, had hij het vanuit zijn reformatorische gezindheid ongetwijfeld omarmd en had zijn toekomst er misschien heel anders uitgezien.

door de kerkelijk-politieke ontwikkelingen in Kamerijk – onzes inziens al in 1111 kan voorgevallen zijn.

De directe aanleiding voor Hugo's drastische beslissing uit het scharnierjaar 1111 moet, naar het zich laat aanzien, de bezetting van het proostschap in Fosses geweest zijn[225]. Blijkens de twee ledenlijsten van Fosses werden de capitulaire dignitarissen, proost en deken, nog de hele elfde[226] en de beginnende twaalfde eeuw gekozen uit de gegadigden binnen de eigen corona[227]. Nu stelt men vast dat die procedure ergens tussen 1100 en 1112[228] abrupt gewijzigd werd en dat de Luikse bisschop Otbert (1091-1119)[229] het nodig vond een andere benoemingspolitiek[230] te gaan voeren en daartoe zijn marionet, aartsdiaken Hendrik van Montaigu[231], in de proostzetel[232] te droppen[233]. Misschien werd diens voorganger Radboud, in 1100[234] eenmalig vernoemd[235], door de Luikse overheid wel afgezet wegens zijn gebrek aan doortastendheid in de strijdvragen van

[225] Vgl. hoger, §2; verder, §18.

[226] J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 235, art. *Choix et nomination des prévôts*.

[227] Proost Berenger II (zie hoger, §2, blz. 275 en vn. 175; blz. 285: rond 1086/96) en deken Wedrik (*ibid*., blz. 285 en vn. 248-249) zijn, middels hun psalmische bijnamen, in de ledenlijst I van Fosses te herkennen als kanunnik Be[re]nger en kanunnik Wederik (C. LAMBOT, *Les membres* ..., blz. 422-423 of blz. 289-290, nrs. 6 en 28; facs.: hoger, §2, blz. 272, afb. 1), en proost Otbert (zie §2, blz. 276 en vn. 182-183: rond 1096/1100) in ledenlijst II als een van beide koorheren van die naam (C. LAMBOT, *art. cit*., blz. 423-424 of blz. 290, nr. 16 of nr. 27).

[228] De benaderende datering "vers 1100" bij L. NOIR, *Le chapitre de Saint-Feuillen* ..., in *Contributions à l'histoire économique et sociale*, dl. VI, 1970/1971, blz. 196, dient verfijnd te worden.

[229] Vgl. hoger, §2, blz. 276-278 en vn. 190; J.-L. KUPPER, *Otbert, Bf. v. Lüttich*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. VI, München-Zürich, 1993, kol. 1556.

[230] J.-L. KUPPER, *Liège et l'église impériale* ..., blz. 318, vn. 39 (voorbeelden uit 1112, 1140, 1167, 1183, 1189). Zie ook hoger, §2, vn. 257, voor een bijkomende verantwoording vanuit de plaatselijke invloed van de Montaigu's in Fosses (beide benaderingen sluiten elkaar niet uit, maar bekrachtigen mekaar wederzijds).

[231] Vgl. §2, blz. 286 en vn. 250-254.

[232] De voorlopige ambtsjaren (1111-1128) van aartsdiaken-proost Hendrik van Montaigu waren daar gebaseerd op C.-G. ROLAND, *Les seigneurs et comtes de Rochefort* ..., blz. 111, art. *Henri (junior)*; ze werden naderhand bijgetreden door D. SCHWENNICKE, *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten. Neue Folge*, dl. VII: *Familien des alten Lotharingien II*, Marburg, 1979, tabel 109: *Die Grafen von Montaigu und von Clermont, auch Grafen von Duras dritten Stammes*, art. *Heinrich d[er] Jüngere*: "1111/28 Archidiakon z[u] Lüttich und Propst zu Fosses".

[233] Zie §2, blz. 286; vgl. D. DE CLERCK, *We volgen de zalige Hugo* ..., blz. 9.

[234] Vgl §2, blz. 285 en vn. 247.

[235] Vgl. aldaar: J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 298, nr. 1, art. *Rabbodo*: "cité vers 1108", is kennelijk een verschrijving, door hemzelf gecorrigeerd (*ibid*., blz. 371, nr. 2, art. *Rabodo*: "vers l'an 1100"), naar het *Registre de la chanterie du chapitre de Fosses*, en kan dus niet in het debat betrokken worden.

zijn tijd en was er in Fosses tegenaan 1111 een periode van strubbelingen op gang gekomen. Het eerste optreden van Hendrik – die als beheerder van de Luikse aartsdiakenij Henegouwen[236] enkel onder voorbehoud vanaf 1101[237] of 1107/08[238] en, toevallig of niet, met zekerheid pas vanaf 1111[239] vermeld wordt – in zijn hoedanigheid van proost van Fosses[240] werd in 1112[241] geregistreerd[242], maar niets belet dat hij al sinds 1111[243] in functie was of dat zijn ambtsaanvaarding toen minstens al nakend was. Die ingreep van de "imperialistische" bisschop van Luik, ten einde een van zijn vertrouwelingen in het collegiaal kapittel van Fosses benoemd te zien, kan, gezien de tijdsomstandigheden, enkel en alleen een reactie geweest zijn op de ontwikkelingen in het gaandeweg "rumoeriger", door nieuwerwetse ideeën besmette kapittel. Ongetwijfeld is de pasbenoemde proost, geruggesteund door de bisschop, onverwijld gestart met het nemen van disciplinaire maatregelen tegen de nieuwlichters en heeft hij er bijvoorbeeld resoluut 's keizers ambities inzake de lekeninvestituur gepromoot.

[236] É. SCHOOLMEESTERS, *Tableau des archidiacres* ..., blz. 142, rubr. *Hainaut*, nr. 30. Fosses was trouwens in die aartsdiakenij gelegen: J. DEHARVENG, É. DE MOREAU en A. DE GHELLINCK, overzichtskaart "*Carte générale des circonscriptions ecclésiastiques avant 1559. Chapitres, abbayes, prieurés jusqu'en 1120*", in *Histoire de l'Église en Belgique*, aanv. dl., *Cartes*, Brussel, 1948.

[237] E. DE MARNEFFE, *Tableau chronologique des dignitaires* ..., blz. 443, a° 1101; vgl É. SCHOOLMEESTERS, *art. cit.*, blz. 142, nr. 30, art. *Henri de Montaigu le jeune*. Genoteerd moet echter worden dat het document enkel in een gerenoveerde versie uit 1107 (vgl. *Thesaurus diplomaticus*, W 07031, D 05613) overgeleverd is en dat die "renovatio" op de koop toe verdacht is (*ibidem*: "Document douteux").

[238] E. DE MARNEFFE, *art. cit.*, blz. 443, a° 1107 en 1108. Beide documenten zijn echter verdacht: *Thesaurus diplomaticus*, W 02932, D 03208 (met in de narratio: "Heinricum iuniorem eiusdem ęcclesię archidiaconum"), "Document douteux"; W 02911, D 03187, "Document douteux" (nagemaakt in 1219).

[239] *Thesaurus diplomaticus*, W 2762, D 03035; vgl. E. DE MARNEFFE, *art. cit.*, blz. 443-444, a° 1111.

[240] J. DE THEUX DE MONTJARDIN, *Le chapitre de Saint Lambert* ..., dl. I, blz. 1117, art. *Henri*; É. SCHOOLMEESTERS, *art. cit.*, blz. 143, vn. 30.

[241] *Thesaurus diplomaticus*, W 07658, D 05936: "Henricus ... archidiaconus et Fossensis praepositus"; vgl. E. DE MARNEFFE, *art. cit.*, blz. 444, a° 1112.

[242] Vgl. de literatuurlijst in §2, vn. 250 (J. de Theux de Montjardin, E. De Marneffe, É. Brouette (bij nader toezien: met foutmarge 1100/1112), J. Lecomte (let op de uitdrukkelijke vermelding "cité en 1112")).

[243] Dat zijn proostschap in 1111 (zie hierboven, vn. 239) niet aangestipt wordt, is niet doorslaggevend: in datzelfde instrument uit 1111 wordt immers ook niet vermeld dat de Luikse aartsdiaken Alexander tevens proost van Saint-Barthélemy te Luik was; in 1112 (zie vn. 241) wordt evenmin vermeld dat aartsdiaken-domdeken Hendrik senior (van Montaigu) ook nog proost van Saint-Paul te Luik was; in 1111 noch 1112 (i.t.t. E. DE MARNEFFE, *art. cit.*, blz. 444) wordt vermeld dat aartsdiaken Adelman tegelijk proost van Nijvel was. Een strikte regel bestond op dit punt dus niet.

Het kan immers geen toeval heten dat de uitzwerming naar Le Rœulx, als weerbots van de Montaigu-doctrine en als oplossing voor de stijgende tweedracht binnen de oude communauteit, pas parallel met het aflopen van Hendriks ambtstermijn doorgang kon vinden. (Het verdwijnen van aartsdiaken Hendrik van Montaigu wordt gewoonlijk in 1125 geplaatst[244], maar dient, wegens de onbetrouwbaarheid van het daartoe aangevoerde bewijsstuk[245], vermoedelijk reeds in 1124[246], meer bepaald op 25 juni[247] ondergebracht te worden[248]: dat referentiejaar[249] moet uiteraard ook voor de proosdij in Fosses aangehouden worden.)

Nog altijd op zoek naar een drijfveer voor de onverhoedse verhuis[250] van Hugo van Fosses naar Kamerijk, kan men nu, in het licht van wat voorafging, met enig recht vooropstellen dat precies het Luiks gekonkel hem genoodzaakt heeft om de wijk te nemen. Toen de Luikse, anti-gregoriaanse politiek hem te gortig werd, en die toestand wellicht op zeker ogenblik tot een incident heeft geleid, is Hugo, wegens de voor hem ondraaglijke situatie – mede omdat hij als acoliet[251] nog maar weinig stem in het kapittel had –, kennelijk andere oorden gaan opzoeken en heeft hij daartoe geopteerd voor een ander, niet toevallig vermaard, secu-lier kapittel. Is het dan niet perfect denkbaar dat Hugo, gedwongen door

[244] É. SCHOOLMEESTERS, *Tableau des archidiacres* ..., blz. 142, nr. 30; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 145 (partiële stamboom); J.-L. KUPPER, *Liège et l'église impériale* ..., blz. 522, annexe VI (stamboom van het huis van Montaigu-Duras). Voor de bronverwijzing: E. DE MARNEFFE, *Tableau chronologique* ..., blz. 445, a° 1125 (de vermelding, aldaar, van een aartsdiaken Johan, Hendriks opvolger in Henegouwen (É. SCHOOLMEESTERS, *art. cit.*, blz. 142, nr. 31, art. *Jean de Loverval*), wordt niet bevestigd door het hierna vermelde pseudo-origineel zelf).

[245] *Thesaurus diplomaticus*, W 07967, D 06059: "Document douteux".

[246] Terzijde gezegd: de door É. BROUETTE, *Fosses-la-Ville. Liste* ..., kol. 1221, art. *Henri*, art. *Erlebold*, gehanteerde eindterm 1124, verband houdend met een onbestaande proost Erlebold, is nutteloos (zie hoger, §2, vn. 256).

[247] *L'obituaire de la cathédrale Saint-Lambert* ..., blz. 89 (28 juni), vn. 548 (zijn overlijden wordt er, overeenkomstig de traditie, in 1125 geplaatst); zie §2, vn. 254.

[248] Zijn opvolger (zie §2, vn. 255) wordt voor het eerst in 1130 vermeld (É. BROUETTE, *loc. cit.*, art. *René de Looz*; J. LECOMTE, *Introduction* ..., dl. II, blz. 298, nr. 3, art. *Renaldus*; blz. 371, nr. 3, art. *Renatus*), maar moet wel al vanaf 1124/25 aan het stuur gestaan hebben. Hendrik junior werd vanaf dat ogenblik alvast niet meer als Luikse aartsdiaken ingezet.

[249] Vgl. *Thesaurus diplomaticus*, W 06302, D 05499; E. DE MARNEFFE, *Tableau chronoloique* ..., blz. 445, a° 1124 (mei).

[250] J. LECOMTE, *Le Bienheureux* ..., blz. 314, noteert eenvoudigweg "Après avoir atteint sa majorité, Hugues quitta Fosses (pour devenir chapelain de l'évêque de Cambrai, Burchard)"; vgl. verder, §12, vn. 324.

[251] Zie hierna.

de omstandigheden, uit Fosses verhuisde bij het prille begin van de ambtstermijn van de Luikse proost-aartsdiaken Hendrik II, creatuur van Otbert, die een ware trendbreuk had teweeggebracht in de leiding van het plaatselijke kapittel? Het parallellisme tussen Hendriks benoeming in 1108(1111)/1112 (en waarom niet in 1111?) en Hugo's afscheid in 1111 is, naar onze mening, te flagrant om toevallig te zijn.

Aangezien de ingesteldheid van het Luiks (en Fossisch) milieu, geschaard rond zijn bisschop Otbert[252], in de kerkelijk-politieke discussies van dat tijdsgewricht overbekend is, kan men uit de reactie van Hugo alleen maar, en ten overvloede, opmaken dat hij toentertijd reeds behept was met gregoriaanse ideeën[253] en dat hij daarom met opzet afstand genomen heeft van dat in hoofdzaak andersgezinde milieu. Hij moest daarvoor tegen wil en dank[254] zijn heimat verlaten en breken met Fosses. Waar kwamen, kan men zich afvragen, die eerste vooruitstrevende ideeën van Hugo dan vandaan, waar had hij in zijn "Luikse" leefmilieu dat "gregoriaanse" ideeëngoed (dat natuurlijk al sinds het midden[255] van vorige eeuw in opgang was) leren kennen? Normaal gezien kwam de vroegste kiem daarvan niet van zijn eerste leermeester[256] Hillijn[257], uit de Sigebertijnse school[258], maar misschien wel van deken Wedrik[259] of een andere confrater (bv. toekomstig abt Weinrik van Le Rœulx), ofwel uit gezamenlijk overleg met de toen nog zeldzame hervormingsgezinde medebroeders, of toch uit eigen devotie? Als de pedagogische lijn van Sigebert naar Hillijn en vandaar naar de knaap Hugo correct is[260] – en

[252] É. DE MOREAU, *Les derniers temps de la querelle des investitures à Liège. – De la mort de Henri IV au concordat de Worms (1106-1122)*, in *Bulletin de la Commission royale d'histore*, dl. C, 1936, blz. 311-314.

[253] D. DE CLERCK, *We volgen de zalige Hugo …*, blz. 8: reeds "Tijdens zijn vormingsjaren aan het kapittel van Fosses …"; vgl. reeds hoger, §10, blz. 417; vgl. ook hierboven.

[254] Vanaf 1119, zoals we weten, zal hij – ongeacht zijn familiale beslommeringen – om zo te zeggen onweerstaanbaar, en tendele tegen beter weten in, terug aangetrokken worden door zijn vroegere standplaats (zie hoger, §4, blz. 311; vgl. hierboven, vn. 215, en ook 223).

[255] Vgl. de, reeds genoemde, klassieke synthese van A. FLICHE, *La réforme grégorienne et la reconquête chrétienne (1057-1123)*, Parijs, 1950; H. COWDREY, *Pope Gregory VII, 1073-1085*, Oxford, 1998, passim; U.-R. BLUMENTHAL, *Gregor VII., Papst zwischen Canossa und Kirchenreform*, Darmstadt, 2001, passim.

[256] Vgl. hoger, §2, blz. 286-289.

[257] *Ibidem*. Addendum: J. PYCKE, *Hillin, chanoine de Fosses*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XXIV, 1993, kol. 549-552, nr. 1 ("fin XIe-début XIIe").

[258] *Ibid.*, kol. 550.

[259] Zie §2, blz. 285 en vn. 248.

[260] Vgl. D. DE CLERCK, *We volgen de zalige Hugo …*, blz. 7-8.

dat kan, gezien de positie van laatstgenoemde cantor, moeilijk anders –, dan moet Hugo tenminste aanvankelijk in de anti-Roomse kliek verkeerd hebben en moet men bij Hugo, om zijn overstap naar het iets meer hervormingsgezinde Kamerijk onder het bestuur van Odo van Doornik te wettigen, helemaal aan het begin van het tweede decennium van de twaalfde eeuw een eerste "bekering", in de trant van die van Norbertus, tot gregoriaanse zienswijzen vooropstellen. Wat meer is: dat moet al op beduidend jongere leeftijd dan bij Norbert gebeurd zijn en bovendien volle vijf jaren vóór Norberts moment van inkeer, dat officieus in 1115[261] en alvast een aantal jaren na Ponte Mammolo te situeren is. Natuurlijk kan men niet ontveinzen dat deze bekering van Hugo op dat ogenblik als het ware halverwege is blijven steken. Pas na een verdere stap in zijn geestelijke ontbolstering, te Kamerijk gezet[262], zal de roeping tot een leven van apostolaat tussen 1117 en 1119 ontstaan; de voorkeur voor het regulier kanonikaat zal ten vroegste tussen eind 1119 en 1121 openbloeien en de beslissende stap in die richting zal eerst vanaf dat laatste jaar gezet worden.

Tot zover de kijk vanuit Fosses op de radicale verandering in de levensloop van Hugo. Voor wat nu de de Kamerijkse kant van de medaille, en meer bepaald de meer praktische zijde ervan, aangaat. Dat Hugo uitgerekend in Kamerijk zijn toevlucht heeft gezocht, kan, benevens door de relatieve nabijheid[263] van die bisschopsstad en waarschijnlijke persoonlijke of familiale banden[264], geconditioneerd zijn geweest – zoals hierboven uiteengezet werd – door de specifieke verhoudingen aldaar: aan de ene kant de zittende bisschop die zich momentaan bij de gewijzigde

[261] J. GREVEN, *Die Bekehrung Norberts von Xanten*, in *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein, insbesondere das alte Erzbistum Köln*, dl. CXVII, 1930, blz. 151-155; PL. LEFÈVRE, *L'épisode de la conversion de S. Norbert et la tradition hagiographique du "Vita Norberti"*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. LVI, 1961, blz. 813-826. Voor de datering: zie H. LAMY, *Saint Norbert et l'Ordre* ..., blz. 5; S. VAN DE VEN, *Der hl. Norbert – Ein Lebensbild für unsere Zeit*, in *Communicantes*, dl. II, 1988, blz. 6; T. HANDGRÄTINGER, *Ordensheilige*, in *Communicantes. Schriftenreihe zur Spiritualität des Prämonstratenserordens*, dl. XI, 1998, blz. 44, art. *Norbert*; H. JANSSENS, *Geschiedenis van de Orde* ..., dl. I: *Norbert van Maagdenburg* ..., blz. 22; P. NISSEN, *Norbertus* ..., blz. 35-36; enzovoort.

[262] We herinneren aan de reeds door G. Van den Elsen voorziene mogelijkheid (vgl. hoger, §10, blz. 416) dat zulks gebeurde onder impuls van koordeken Erlebold van Cantigneul – en noteren dat de toen ingezette ontwikkeling zich geconcretiseerd heeft in het idee om, in een eerste fase (vgl. verder, §17, §22: over de latere toekomstplannen van Hugo), een leven als "Wanderprediger" te gaan leiden.

[263] W. GRAUWEN, *Norbert als vredesapostel* ..., blz. 21, vn. 16, schat de afstand (kennelijk niet in vogelvlucht) op 130 km.

[264] Vgl. hoger, §10; vgl. hierboven.

machtsverhoudingen tussen paus en keizer had neergelegd, aan de andere kant diezelfde Odo van Doornik die als privépersoon voorwaar een onvervalste gregoriaan was gebleven[265]. We weten reeds dat de toen pas ingehaalde bisschop een nieuwe curie aan het formeren was of, beter gezegd, de bestaande kern aan het aanvullen was. De indiensttreding van kanunnik Hugo van Fosses, met zijn "imperialistisch" verleden, in de "gemengde" hofhouding van de altoos al hervormingsgezinde Odo van Doornik[266], zou, tegen die achtergrond bekeken, dus wel degelijk verband kunnen gehouden hebben met Odo's recente verzoening met en investituur door keizer Hendrik V in de loop van 1111.

Vast staat dat Hugo van Fosses in 1111 nog geen deel uitmaakte van het kabinet van bisschoppelijke kapelaans-notarissen[267] in Kamerijk. Was Hugo van daarentegen wel de, plots opgedoken, kanunnik-acoliet uit de subscriptio[268] van Odo's schenkingsakte "Cum secundum"[269] voor de kathedraal[270] uit de tweede helft van 1111[271]? Deze kans bestaat ontegensprekelijk en ligt zelfs behoorlijk ver boven een fiftyfifty[272] verhouding:

[265] H. PLATELLE, *Naissance et essor des principautés* ..., blz. 87; vgl. hierboven, vn. 36.

[266] Typisch is bijvoorbeeld dat de eerste oorkonde die Odo na zijn terugkeer in zijn bisschopszetel uitbracht (over Morchies: zie hoger, §7, blz. 362; §9, blz. 391-392) en die opmerkelijkerwijs het keizerlijk regeringsjaar als synchronisme aanwendde (E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 39, nr. 6.35; zie hoger, §7, vn. 765), naar de inhoud toe geformuleerd werd conform de letter van de nieuwe gregoriaanse wetgeving inzake de afschaffing van het private personaat (vgl. M. KOYEN, *De prae-gregoriaanse hervorming* ..., blz. 180-184, art. *De libertas ener kerk*; W. PETKE, *Von der klösterlichen Eigenkirche zur Inkorporation in Lothringen und Nordfrankreich im 11. und 12. Jahrhundert*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. LXXXVII, 1972, blz. 51).

[267] Vgl. hoger (§9, vn. 997), waar uitgelegd wordt dat Odo's secretarie, benevens de kanselier, slechts één staflid telde. Vgl. overigens §7, blz. 364 (en vn. 772: nr. 6.37): de daar, in dat aanvangsstadium van het onderzoek, nog eventjes geopperde eventualiteit omtrent Hugo als kapelaan van Odo van Orléans, kan daarom nu definitief uitgesloten worden.

[268] "S. acolitorum Uualcheri, Hugonis, Gerardi, Stephani".

[269] E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., nr. 6.35; zie hoger, §7, blz. 362-363 en vn. 765. Als waarborg voor de deugdelijkheid van de informatie: de tekst is geschreven door kanselier Werinbold III – zie verder, §12, §14, §15 – persoonlijk.

[270] Vgl. hoger, §7, blz. 364, nr. 6.36 (vn. 770): virtueel een tweede maal vermeld, doch zonder aanduiding van wijdingsgraad (ook Walcher is in dat geval); nr. 6.37 (vn. 772): ook Walcher bij de kanunniken, ene Gerard bij de kapelaans. Bemerk wel: de andere bisschoppelijke oorkonden uit 1111 bevatten geen (nrs. 6.31, 6.32, 6.34) of nauwelijks (nr. 6.33: slechts twee, waaronder Gerard) domkanonikale ondertekeningen.

[271] Zie hierboven, vn. 28.

[272] Ook als de latere diaken Hugo van Carnières uit het *Obituarium Cameracense* meegeteld wordt, waar we niet goed blijf mee weten – maar die evengoed in het Kamerijkse Sint-Gorikskapittel kan thuisgehoord hebben (zie hoger, §10, vn. 1120).

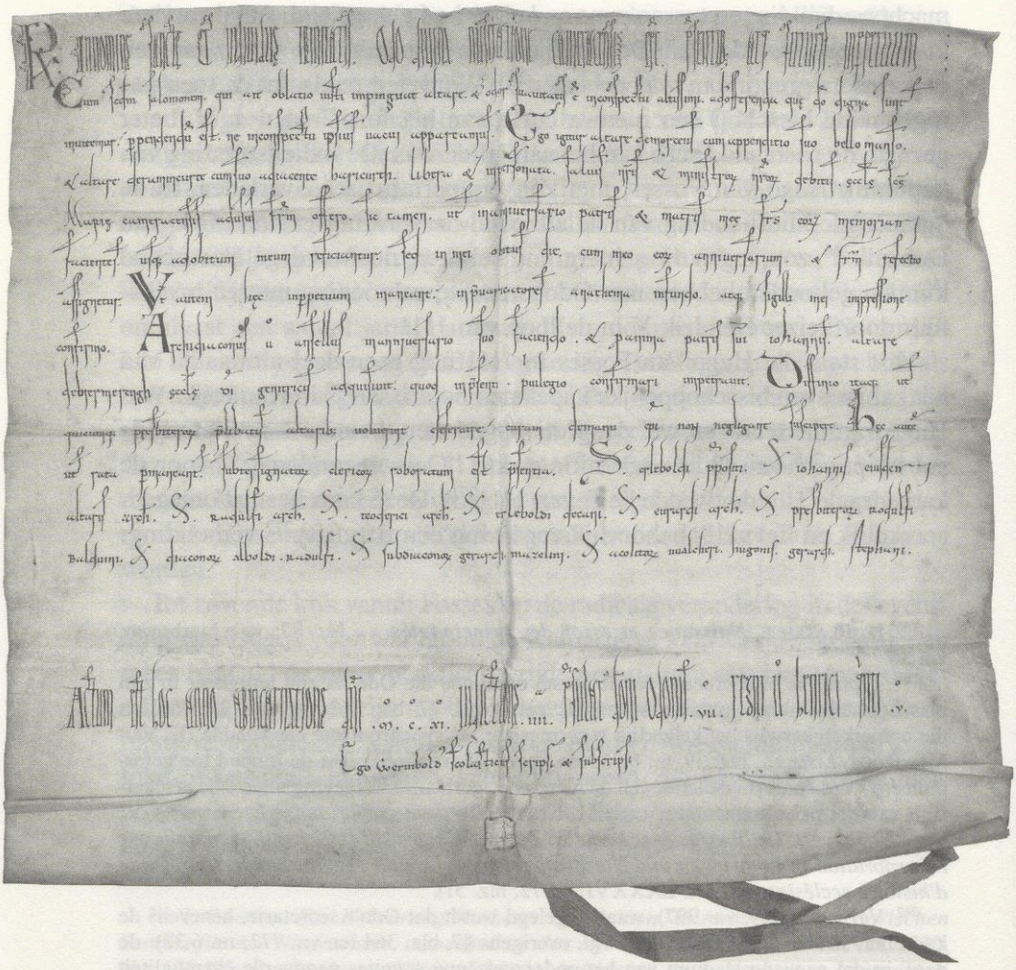

Afb. 2. Oorkonde van bisschop Odo van Kamerijk voor het Onze-Lieve-Vrouwkapittel te Kamerijk (1111). Cliché (J.-L. Thieffry): *Archives départementales du Nord (Lille), Série G*, nr. 4 G 107/1467.

Hugo Abbas, met een loopbaan in het domkapittel die reeds omtrent 1100 kan ingezet zijn en tussen 1122 en 1129 werd afgesloten[273], was op dat ogenblik, normaal gesproken, al te lang verbonden aan de kathedraal om nog acoliet te zijn; *clericus episcopi* Hugo van Morchies moest ten laatste

[273] Zie hoger, §8; vgl. vooral verder, §14, vn. 1087 (subdiaken van vóór 1119).

in 1108 ambtshalve al de wijding tot subdiaken ontvangen hebben[274] en kon trouwens in het betreffende getuigschrift, waar hijzelf betrokken partij was, strikt genomen niet als getuige fungeren[275]. Rest dus voor deze plaats van acoliet in het domkapittel, en dat met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid: Hugo van Fosses[276]! Als we Hugo's geboortedatum van ca. 1087/88 uit onze eerdere berekening[277] mogen aanhouden, zou dat wel beduiden dat hij op dat ogenblik te naaste bij 23 à 24 jaar oud was en nog altijd maar acoliet[278]. Dat is merkwaardig, maar niet onmogelijk: er bestond geen maximumleeftijd voor het uitoefenen van het acolitaat en het was in die tijd in de seculiere kapittels niet ongewoon van niet te voortvarend een hogere wijdingsgraad te ambiëren[279]. Het namenblok in matrikel I van het Kamerijkse domkapittel, waarin *Hugo S* figureert[280], omvat twee collega's (Walcher en Gerard)[281] die in het document uit 1111 ook voor het eerst als acoliet ingezet werden[282]: hoogstwaarschijnlijk waren ook zij rond die tijd benoemd en zullen ze, na de eerste van de hogere wijdingen verkregen te hebben, rond 1116 door scriptor ObitA, alias domcustos Radulf, gezamenlijk in het kathedrale matrikel I (zowel bij de subdiakens als de cantores) opgetekend worden[283].

[274] Zie verder, §14 (aanvang).

[275] Vgl. hoger, §7, vn. 767; §9, blz. 392.

[276] Dan vervalt in principe wel de verwijzing naar de vector Burchard-Aken-Fosses-Hugo (vgl. hoger, §2, vn. 158), tenzij die zou gespeeld hebben bij de keuze van Burchard voor Hugo als "geaccrediteerd" kapelaan nieuwe stijl (zie verder, §12, blz. 71 en vn. 528-529; zie echter *ibid.* en vn. 531).

[277] Zie hoger, §2, blz. 280; vgl. de instemming van de kant van D. DE CLERCK, *We volgen de zalige Hugo* ..., blz. 7.

[278] Misschien mag op de zalige Hugo mutatis mutandis het woord toegepast worden van G. MADELAINE, *Histoire de saint Norbert* ..., blz. 68 (dl. I[3], blz. 46): "Il est remarquable que les Saints ont beaucoup fait en très peu de temps; mais la fécondité de leur vie publique a toujours tenu à l'intensité de leur préparation et à la profondeur de leur vie cachée".

[279] Vgl. G. MARCHAL, *Was war das weltliche Kanonikerinstitut* ..., blz. 10 en vn. 11: pas vanaf de 13de eeuw, en wettelijk zelfs pas vanaf 1311, zal het subdiakenaat als voorwaarde gelden om een kanonikaal beneficie te mogen vervullen.

[280] Zie hoger, §6, blz. 335.

[281] Het gaat (vgl. verder, §15, nomenclatuur) om Walcher [III] en Gerard [VII]. De derde, Stefaan, staat – zo het de gezochte acoliet betreft – tot tweemaal toe iets verder opgelijst. Deze kanunnik wordt voor het laatst vermeld in 1116 (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 20*, *Lijst der domheren*, art. *Stefaan*; ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 46: 1111-1116).

[282] Hun leeftijd, op dat eigenste moment, kan uiteraard niet geverifieerd worden.

[283] Zie hoger, §6, blz. 335, afb. 5.

In voorkomend geval, wanneer Hugo de facto in 1111 te Kamerijk geïncardineerd is geweest[284], zou hij daar naderhand getuige[285] geweest zijn van de kerkelijk-politieke "vaudeville"[286] waarin bisschop Odo, die nochtans grotelijks pro forma naar de keizerlijke partij was overgelopen, om die reden in juni 1113, na de herroeping van het keizerlijk investituurprivilegie[287], toch door paus Paschalis II werd gestraft met afzetting[288], om kort daarop in ballingschap te overlijden[289] in Anchin[290]. Men kan zich dan wel afvragen waarom Hugo, recente volgeling van Odo, in 1113 niet samen met zijn toenmalige superieur zou bestraft

[284] Wij verkiezen 1111 boven 1116 ook omwille van interne (toegegeven: nog niet dwingende) Fossische redenen: in 1116 zou het afscheid van zijn heimat al minder urgent geworden zijn, vermits er toen wellicht al een beginnende gregoriaansgezinde factie te Fosses actief was, die eventueel al embryonale plannen voor een afsplitsing koesterde en virtueel al een eigen oplossing had uitgedacht (begon men toen misschien al Le Rœulx als geschikte wijkplaats op het oog te krijgen?).

[285] In de marge: hoewel de vaststelling van C. DESTOMBES, *Le bienheureux Odon, évêque de Cambrai* ..., blz. 315: "Quant aux actes de son administration, ils sont peu connus", intussen grotendeels achterhaald is, blijft de episcopale periode in het leven van deze scholaster, abt, theoloog en filosoof vandaag nog onderbelicht: [F.] GIRY en P. GUÉRIN, *Le bienheureux Odon*, in: ID., *Les petits Bollandistes* ..., dl. VII, Parijs, 1888[7], blz. 161: "Au reste, nous savons peu de sa vie épiscopale"; vgl. I. RESNICK, *Odo of Cambrai* ..., blz. 98. Het ligt in onze (verre) bedoeling te gelegener tijd een bijdrage te wijden aan *Odo van Orléans-Doornik als bisschop van Kamerijk*.

[286] Zie voor de verschillende, en onderling afwijkende, interpretaties van het penibele eindstadium van Odo's ambtstermijn: E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 31 (zogezegd keizersgezind); P. ALLOSSERY, *La lutte* ..., blz. 367-368 (vergoelijkend); É. DE MOREAU, *Histoire de l'Église* ..., dl. II, blz. 102-103 (vgl. vn. 24); H. PLATELLE, *Le siècle du grand changement* ..., blz. 45; ID., *Odon, évêque de Cambrai*, in *Catholicisme* ..., dl. IX, kol. 1496; ID., *La mort précieuse. La mort des moines d'après quelques sources des Pays-Bas du sud*, in *Revue Mabillon*, dl. LX, 1982, blz. 156, art. *La mort d'Odon, évêque de Cambrai, à l'abbaye d'Anchin (19 juin 1113)*; L. KÉRY, *Die Errichtung* ..., blz. 413-415; I. RESNICK, *Odo of Cambrai* ..., blz. 95-98; enzovoort.

[287] A. FLICHE, *La réforme grégorienne et la reconquête* ..., blz. 370, art. *Concile du Latran (mars 1112)*; C. SERVATIUS, *Heinrich V. (1106-1125)*, in *Kaisergestalten des Mittelalters*, München, 1984, blz. 149. Vgl. verder, §13, vn. 876.

[288] E. HOERES, *loc. cit.*; J. ALLOSSERY, *loc. cit.*; A. ZIMMERMANN, *Odo*, in: ID., *Kalendarium Benedictinum*, dl. II, Metten, 1934, blz. 333 (1112); É. DE MOREAU, *loc. cit.*; ID., *Kerk en geestelijk leven* ..., blz. 215; H. PLATELLE, *Oddone, vescovo di Cambrai* ..., kol. 1100; P. PIERRARD (dir.), *Histoire* ..., blz. 45; enzovoort.

[289] E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie* ..., *Bisschoppen, Kamerijk*, blz. 263, art. *S. Odo*; R. FAILLE, *Iconographie des évêques et archevêques de Cambrai*, Kamerijk, 1974, blz. 18, nr. 36, art. *Odon*; O. WIMMER en H. MELZER, *Odo OSB, Bisch. von Cambrai, Sel.*, in: ID., *Lexikon der Namen und Heiligen*, Innsbruck-Wenen-München, 1982[4], blz. 620[b].

[290] J. WARICHEZ, *Les fastes épiscopaux de Cambrai*, in *Collationes diœcesis Tornacensis*, dl. XXI, 1925/26, blz. 299, nr. 34, art. *Odon*.

geweest zijn[291]. Wat er ook van zij, nog altijd voortgaande op zijn Kamerijkse benoeming in 1111, moet hij nadien de vacature van de bisschopsstoel (van 20[292] juni 1113 tot eind 1114) en het getouwtrek tussen de verschillende rivalen meegemaakt hebben. In de running[293] waren op zeker ogenblik Walcher[294] van Oisy-Inchy[295], Johan[296] van Kamerijk[297],

[291] Eerlijk gezegd hebben we daar geen informatie over en kunnen we die eventualiteit niet a priori uitsluiten, ook niet voor zijn confraters. Van gevallen van afzetting in het Kamerijkse domkapittel is op dat moment alvast niets geweten. Wel zijn er, omgedraaid, Kamerijkse dignitarissen bekend die hun lot aan Odo's tegenstrever Walcher verbonden hadden en dientengevolge hun loopbaan zagen kapseizen (vgl. E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., blz. 725-727, 729).

[292] Zie hoger, §5, blz. 320 en vn. 484-485: Odo van Orléans is overleden in de nacht van 19 op 20 juni 1113.

[293] E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 32; G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V.*, dl. VI: *1106 bis 1116*, Leipzig, 1907 (Berlijn, 1965[2]), blz. 313-314; M. BRUWIER, *Le Hainaut, le Cambrésis et l'Empire au XIIe siècle*, in *Annales <de la> Fédération historique et archéologique de Belgique*, dl. XXXVI, 1956, blz. 214; W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 196-199; vgl. C.-J. DESTOMBES, *Histoire de l'église* ..., dl. II, blz. 55-56; P. ALLOSSERY, *La lutte* ..., blz. 368-369.

[294] [A.] LE GLAY, *Précis de l'histoire ecclésiastique du diocèse de Cambrai*, Rijsel, 1849, blz. 32 (Walcher tegen wil en dank); CH. DUVIVIER, *L'archidiaconat de Brabant dans le diocèse de Cambrai, jusqu'à la division de l'archidiaconé de ce nom en 1272*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, dl. LXXIV, 1905, blz. 501-502 (geweigerd); H. LANCELIN, *Histoire du diocèse* ..., blz. 109-110. Zie verder, §15, blz. 201-202.

[295] Nopens de "familienaam" van deze voormalige bisschop van Kamerijk: Walcher stamde uit een zijtak van de burggrafelijke familie (zie verder, §12; §13; §15 en vn. 1582) van Oisy (E. VAN MINGROOT, *Gaucher d'Oisy-Inchy, évêque de Cambrai*, in *Nouvelle biographie nationale*, dl. II, Brussel, 1990, blz. 183^b-184^a; ID., *Een decennium* ..., art. *Bisschoppen*, blz. 716-718; vgl. J. PYCKE, *Gaucher d'Oisy*, in: ID., *Répertoire biographique* ..., *Les trésoriers*, blz. 81, nr. 50, rubr. b), met standplaats te Inchy-en-Artois (vgl. CH. DE SMEDT (uitg.), *Gestes des évêques* ..., blz. 77-78, vn. 6; vgl. hierboven, vn. 20; verder, §15, vn. 1580). Zie verder, §15 (organogram).

[296] P. ALLOSSERY, *La lutte* ..., blz. 369; L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Les archidiacres*, blz. 71, art. *Jean*, rubr. E; W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 199; E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 44; ID., *Burchard van Aken* ..., kol. 198, 200.

[297] Wat zijn herkomstnaam betreft: de auteur van de *Gesta II Burchardi* (uitg.: zie verder, §12, vn. 482), blz. 220, str. 17, art. *De Johanne archidiacono*, kwalificeert Johan als "de magnis inter nos ortus parentibus" (vgl. L. HUBERT, *Haut clergé* ..., blz. 96: "il était issu de la noblesse cambrésienne"). De melding van L. GENICOT en R. PETIT, *Le premier siècle de la "curia" de Hainaut (1060 env.-1195)*, in *Le moyen âge*, dl. LIII, 1947, blz. 51, vn. 40, dat burggraaf Hugo II van Oisy (zie §15) rond 1116 zijn jongere broer aan de bisschoppelijke waardigheid wou helpen, berust op een onzorgvuldige interpretatie van een passage uit het *Chronicon Hanoniense* van Giselbert van Bergen, maar zou de realiteit kunnen benaderen: ook Johans (zie verder, §15) opvolger als hoofdaartsdiaken van Kamerijk (L. HUBERT, *Haut clergé* ..., blz. 71, art. *Pierre d'Oisy*, rubr. D; zie verder, §15, vn. 1652) én als proost van het Kamerijkse Sint-Gorikskapittel (E. BERTEAUX,

Norbert[298] van Gennep[299] (louter "theoretisch"[300]?) en Burchard van Aken – die het ten slotte zal halen[301]. Na de verkiezing van deze laatste zou Hugo dan ook de verwarde tijdspanne tot aan de bisschopswijding in de zomer van 1116[302] beleefd hebben.

We vatten samen. De gebeurtenissen van 1111 in Kamerijk én van datzelfde jaarnummer "1111" in het eveneens Lotharingse Fosses – waar die onverwachte pro-keizerlijke kentering bij de clerus van de Scheldestad toch wel groot nieuws moet geweest zijn – grijpen, zo menen wij, opvallend soepel ineen, staan complementair tegenover elkaar. Door die samenloop van omstandigheden, als het ware in spiegelbeeld optredend, was de ideale achtergrond geschapen, waren alle begeleidende voorwaarden vervuld om een overstap denkbaar, meer nog, aanlokkelijk te maken. En dan staat daar in de loop van genoemd jaar in Kamerijk "uit het niets" de acoliet Hugo op, geflankeerd door juist dezelfde collega's die in de oudste tekstlaag van het lokale kathedraalmatrikel uit 1116/26[303] de

Étude historique ..., dl. II, blz. 37, art. *Pierre*) was een Oisy, broer van Hugo III (en dus mogelijk Johans achterneef); ook in 1178 en 1197 zal deze burggrafelijke familie nog pogingen ondernemen om een van haar jongere telgen op de Kamerijkse zetel te krijgen: zie respectievelijk W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 61, en R. FAILLE, *Iconographie des évêques* ..., blz. 19, nr. 46, art. *Hugues d'Oisy*.

[298] A. PARIS, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 21, meent dat Odo van Doornik op bevel van Hendrik V plaats moest ruimen voor Norbert (vgl. verder, §13, vn. 843-845); A. HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*, dl. IV, blz. 369, ziet Norbert de Kamerijkse zetel afslaan nadat "Otto von Kamerijk im Jahr 1113 auf sein Bistum verzichtete". Over Norberts rol en motieven in deze aangelegenheid: zie verder, §13, corollarium "*Over de kandidatuur van Norbert van Gennep voor de Kamerijkse bisschopszetel*".

[299] A. LE GLAY, *Précis de l'histoire* ..., blz. 32; A. BOURGEOIS, *Histoire des évêques* ..., blz. 151[b]-152[a]; [A. LÉCLUSELLE], *Précis de l'histoire de Cambrai et du Cambrésis depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, Kamerijk, 1879, blz. 59; G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher* ..., dl. VI, blz. 313; enzovoort.

[300] Vgl. W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 200, 207 ("Norbert enkel theoretisch kandidaat voor de bisschopszetel van Kamerijk"). De overbekende ontboezeming van bisschop Burchard over Norberts kandidatuur (voor de bronverwijzingen naar de Norbertusvitae en naar Heriman van Laon/Doornik: zie hoger, §1, vn. 62-64; vgl. verder, §13, vn. 348), op 26 maart 1119 in Valencijn uitgesproken ten gehore van Hugo van Fosses (vgl. hoger, §4, blz. 306-307), wekt, zelfs al mocht het verhaal lichtjes opgepoetst geweest zijn (zie hierna, §12, vn. 339), nochtans niet die indruk.

[301] A. DUMOULIN, *Chez nous en Cambrésis*, Fontenay-le-Comte, 1970, blz. 61, brengt ten onrechte ook de vroegere bisschop Manasses van Eu-Soissons (zie hoger, §7, blz. 357 en vn. 725; † 1108) in beeld als rivaal van Burchard voor de bezetting van de Kamerijkse bisschopsstoel in 1116.

[302] Zie verder, §12, blz. 52-53.

[303] Zie hoger, §5, blz. 339-350; vgl. blz. 472-473, 475. Dat Hugo, ten laatste in 1124/26, en vermoedelijk eerder kortbij 1116 moet ingeschreven zijn geweest als "Hugo S", zegt, vermits die eerste reeks notities oorspronkelijk slechts een overzicht van de

metgezellen blijken te zijn van de ons al bekende *Hugo S* – in afwachting Hugo van Sart, alias van Fosses, geheten[304] – en die in het domkapittel een gelijklopende kerkelijke carrière zullen doorlopen. Alles wijst dus in dezelfde richting[305]: het ziet ernaar uit dat Hugo van Fosses, op dat moment thuis geplaagd door Luikse en anti-gregoriaanse drijverijen, de wenkende kans heeft gegrepen om een zitje te bemachtigen in het kathedrale kapittel van bisschop Odo van Kamerijk, waar, ten gevolge van het einde van de langjarige aanwervingsstop of, heel misschien, van het ontslag van sommige onverbeterlijke opponenten[306] van de nu pas geïnstalleerde prelaat, juist op tijd[307] kanonikale beneficies vacant waren geworden[308]. Het heeft er trouwens alle schijn naar dat dit nieuwe begin in de Scheldestad een ferme duw gegeven heeft aan de verdere loopbaan van acoliet Hugo, die, als het al niet aan de besluiteloosheid van de 24-jarige aspirant lag, in Fosses eerlijk gezegd in het slop bleek te zitten, of er geboycot werd[309]. Het lijdt ook geen twijfel dat Hugo, ofschoon geschokt door 's bisschops onverdiende lot op het einde van zijn leven, gedurende

bestaande toestand gaven, niets over de terminus post quem van Hugo's opdagen in Kamerijk, maar in voorkomend geval des te meer over de terminus ante quem.

[304] Zie hoger, §2, blz. 284-285; §6, blz. 354-356; hierboven, vn. 1.

[305] Men mag er ook van uitgaan dat de, door G. VAN DEN ELSEN, *Beknopte levensgeschiedenis* ..., blz. 33 (vgl. hoger, §10, blz. 416; hierboven, vn. 262) beschreven, impact op Hugo van Fosses, uitgeoefend door de levenswijze van de Kamerijkse deken Erlebold I van Cantigneul, overleden op 24/25 december 1117 (zie hoger, §10, blz. 415 en vn. 1146-1147; zie verder, §15, blz. 197), volgens de genoemde auteur normalerwijze – ondanks zijn twijfel over Erlebolds sterfjaar (vgl. §10, vn. 1147) – impliceert dat Hugo al vóór de wijding van bisschop Burchard (in de loop van 1116: zie verder, §12) in Kamerijk moet vertoefd hebben.

[306] Een voorbeeld: kanunnik Ursio (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, *Lijst der domheren*, blz. 20*, art. *Ursio*), Walcheriaans domthesaurier in 1100 (ID., *Een decennium* ..., art. *Kapittelheren*, blz. 729), werd voor het laatst in kathedrale dienst opgemerkt in 1111 (*ibidem*; vgl. J.-P. GERZAGUET, *Les chartes* ..., *Index nominum*, blz 504[b], art. *Ursion*/2). Allerlei regelingen werden dat jaar blijkbaar ook getroffen voor kathedrale waardigheden, die blijkbaar tot dan toe onbezet waren gebleven omwille van de onduidelijke positionering van sommige pretendenten of de rivaliteit binnen het domkapittel (E. VAN MINGROOT, *art. cit.*, blz. 729): zowel het cantoraat (*ibidem*: "1112", te emenderen tot "1111") als het scholasterschap (vgl. verder, §12, vn. 470) werden pas in 1111 nominatim ingevuld.

[307] Volledigheidshalve: ook het machtige Sint-Gorikskapittel te Kamerijk (vgl. verder, §15, vn. 1440), kreeg rond dezelfde tijd een volledig nieuw bestuurscollege (proost én deken): zie verder, §15, vn. 1534-1536.

[308] Er moet alvast één prebende vacant zijn geweest, maar daar kunnen de Erlebolds en hun medestanders voor gezorgd hebben.

[309] Desgevallend kan daarbij ook zijn vervelende situatie als Naamse "onderdaan" in een Luiks-bisschoppelijk instituut meegespeeld hebben (vgl. hierboven, vn. 35).

korte tijd de weldoende invloed heeft ondergaan van de inspirerende persoonlijkheid die de zalige[310] Odo van Orléans-Doornik was.

Wat het startpunt[311] van Hugo's traject in Kamerijk aangaat, zijn wij daarom, alles in acht genomen, van mening dat hij, meer bepaald als acoliet[312], in de tweede helft van 1111 naar Kamerijk overgekomen[313] is.

§12. Scripsi et recognovi

Uitkijkend naar de aankomst van Hugo van Fosses in Kamerijk, heeft in de historiografie vooral een andere hypothese opgeld gemaakt. Volgens de opinie[314] van sommige bekende commentatoren[315], zoals daar zijn J. Le Paige[316], J. Van Craywinckel[317], L. Hugo[318], J. Hillegeer[319],

[310] A. SCHÜTTE, *Odo, sel.*, in: ID., *Handbuch der deutschen Heiligen* ..., blz. 273[a]; J. TORSY e.a., *Odo, sel.*, in: ID., *Lexikon der deutschen Heiligen, Seligen* ..., blz. 421; THE BENEDICTINE MONKS OF ST AUGUSTINE'S ABBEY, RAMSGATE, *Odo of Cambrai*, in: ID., *The Book of Saints* ..., blz. 531; vgl. T. HUGHES, *Odo of Tournai. Scholar and Holy Man* [doctoraatsproefschrift], Oxford, 2000, passim.

[311] Vooraleer in dezen tot het formuleren van een conclusie over te gaan, moet onvermijdelijk de fundamenteel afwijkende stelling vermeld worden, waarvolgens Hugo pas onder de volgende Kamerijkse bisschop naar die stad getrokken is. Voor die meer traditionele theorie: zie verder, §12 (aanvang).

[312] Op die manier komt er, wat ons betreft, een einde aan de tot hiertoe openstaande vraagstelling (vgl. hoger, §2, blz. 282) over Hugo's hiërarchische situatie in Sint-Foillaan-Fosses.

[313] Wat zijn vermoedelijke reisweg aangaat: zie verder, §16 (daar in achterwaartse richting).

[314] Bij de een of de andere auteur is het, als we heel streng willen zijn, niet gans duidelijk of de benoeming van Hugo, al dan niet als kapelaan, los gezien wordt van zijn overkomst naar Kamerijk. Uit de algemene context valt niettemin telkens af te leiden dat beide evenementen als een geheel opgevat worden.

[315] Vgl. ook hierna (vn. 517-519), voor de andere biografen die Hugo in algemene bewoordingen, maar exclusief, een rol toebedeelden in het paleis, de curie en/of de hofhouding van bisschop Burchard.

[316] J. LE PAIGE, *Vita beati Hvgonis* ..., blz. 416[a]: "In quo breui tantùm profecit [in Fosses], vt in Burchardi Cameracensis Episcopi contubernium adscribi meruerit"; ID., *Bibliotheca Præmonstratensis ordinis* ..., dl. II, *Index rerum*, blz. [1097[b]], art. *Hugonis* ...

[317] J. VAN CRAYWINCKEL, *Het leven vanden salighen Hvgo* ..., blz. 216, hst. I.: "Hier van sich dus oeffenende [in Fosses] heeft in korten tydt soo voortgegaen dat hy verdient heeft aengenomen te werden tot het geselschap van BVRCHARDVS Bisschop van Cameryck".

[318] L. HUGO, *Sacri et canonici* ..., dl. I, art. *Præmonstratum*, kol. 5: "à Burchardo Cameracensi Episcopo ... ad officium Capellani meruerit adscribi".

[319] J. HILLEGEER, *Gelukzalige Hugo* ..., blz. 27: "Hij deed daarin zoo grooten voortgang [te Fosses], dat Burchardus bisschop van Kamerijk, hem naar zijn paleis liet komen en hem tot zijnen geheimschrijver benoemde".

H. Lamy[320], J. Crépin[321], A. Žák[322], B. Ardura[323], J. Lecomte[324], D. De Clerck[325] en, minder uitgesproken, M. Illana[326], F. Petit[327], J.-B. Valvekens[328], T. Říha[329] en F. Bautz[330], is Hugo pas door Burchard (van Aken) naar Kamerijk gehaald[331], en dat meer bepaald in samenhang met diens bisschopsbenoeming in "1116".

Deze voorstelling van zaken houdt, naar onze mening, geen stand. Klare bewijzen om, met name, de overtocht van Hugo van Fosses naar Kamerijk virtueel in 1116 te situeren, zijn onbestaande. Deze zienswijze hangt onder meer samen met de veronderstelling dat Hugo daarvóór al

[320] H. Lamy, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1908/09, blz. 162 of blz. 7: "... l'évêque Burchard, qui, à peine monté sur le siège de Cambrai, l'appela auprès de lui"; Id., *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1925, blz. 13-14: "Burchard, élevé au siège épiscopal de Cambrai, en 1116, ... l'attacha à sa maison".

[321] J. Crépin, *Notice historique* ..., blz. 411: "La destinée de Hugues parut orientée définitivement le jour où l'évêque de Cambrai, Burchard, fit choix de lui pour son aumônier et chapelain, ...".

[322] A. Žák, *Der selige Hugo* ..., blz. 4: "... und dürfte schon die Priesterweihe empfangen haben, als ihn Burchard, seit 1115 Bischof der ... Diözese Cambrai, zu seinem Aumônier, das ist Kaplan, auserkoren hat".

[323] B. Ardura, *Hugues de Fosses* ..., blz. 48: "Vraisemblablement après son ordination sacerdotale, il fut choisi comme chapelain par Burchard, évêque de Cambrai" (vgl. Id., E. Hagman en R. Vanasse, *Hugh of Fosses* ..., blz. 37).

[324] J. Lecomte, *Le Bienheureux* ..., blz. 314: "(Après avoir atteint sa majorité), Hugues quitta Fosses pour devenir chapelain de l'évêque de Cambrai, Burchard" (vgl. hoger, §11, vn. 250).

[325] D. De Clerck, *We volgen de zalige Hugo* ..., blz. 10: "Hugo was dus, omstreeks 1116, overgegaan van het Sint-Foillaankapittel van Fosses, ..., naar het kathedraalkapittel van Kamerijk, waar Burchardus sinds 1114 bisschop was"; vgl. D. De Clerck en G. Wolf, *Sel. Hugo von Fosses* ..., blz. 37ª; Id., *Zalige Hugo van Fosses* ..., blz. 43ª; Id. en D.-M. Dauzet, *Bienheureux Hugues de Fosses* ..., blz. 46ª.

[326] M. Illana, *La vida del ven. Hugo* ..., blz. 404ᵇ: "Dentro de la clausura passó su juventud, y salió de alli para Capellan de Burcardo Obispo de Cambray".

[327] F. Petit, *Hugues de Fosses* ..., in: Id., *La spiritualité des Prémontrés* ..., blz. 44-45: "Dans sa jeunesse Hugues est élevé à l'école cléricale du chapitre de Fosses ..., puis le voici *nourri* à la cour de Burchard, évêque de Cambrai" (vgl. verder, §14, vn. 1362).

[328] J.-B. Valvekens, *Ugo di Fosses* ..., kol. 756: "Quando nel 1116, il vescovo Burcardo costituí la estesa diocesi di Cambrai, prese per compagno di viaggio U[go]" (meerduidig).

[329] T. Říha, *Blahoslavený Hugo* ..., blz. 127: "Hugo mohl být knězem, když si ho vybral za kaplana ... Burchard, od roku 1115 biskup v Cambrai, ...".

[330] F. (en T.) Bautz, *Hugo von Fosse(s)* ..., kol. 1140: "H[ugo], ..., wurde zunächst Kaplan des Bischofs Burchard von Cambrai ...".

[331] Men raadplege ook de andere notities en opstellen (zie verder, §14, vn. 1078-1079) die zijn aanstelling door Burchard laten aansluiten bij zijn priesterwijding. Zie ook hierna (vn. 521), voor de lijst van werken die Hugo in het bisschoppelijk "huis" (m.a.w. curie) zien aantreden.

persoonlijk Burchard moet gekend hebben[332]. Dat is verre van zeker. Dat hij al in Aken[333] zelf contact zou opgenomen hebben met paltskanunnik Burchard[334], kan als bepaald onwaarschijnlijk bestempeld worden[335]: in dat geval zou de, in menig opzicht flamboyante[336], Norbert van Gennep

[332] Vgl. H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1925, blz. 13-14: "peut-être le [= Hugues] connaissait-il [= Burchard] avant sa promotion à l'épiscopat" (vgl. reeds hoger, §1, vn. 78).

[333] Dat Bernardus de Aquis, volgens onze telling (vgl. hoger, §2, vn. 159) toevallig de voorganger van Hugo van Fosses in de vijfde prebende van het kapittel van Fosses was (zie §2, blz. 272, afb. 1), heeft hier weinig of niets mee te maken. Het is in deze context ook verwaarloosbaar dat een Hugo Aquensis of van "Aken" – ingeval het al om de keizersstad ging (vgl. §2, blz. 273 en vn. 159) – in het kapittel opgenomen was (vgl. *ibidem*, de met opzet in de voorwaardelijke wijs geconstrueerde voetnoot 158).

[334] F. HAUSMANN, *Reichskanzlei und Hofkapelle* ..., blz. 87, nr. 6, art. *Burkhard*; E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 198; vgl. verder, §13, vn. 802.

[335] G. VAN DEN ELSEN, *Kritische Untersuchung* ..., blz. 349, is er vast van overtuigd dat Hugo "ihn aber nicht kannte, bevor er (Norbert) aus seinem Vaterlande (terra) ging".

[336] Zie indirect ook J. VANDER STERRE, *Het leven vanden H. Norbertvs sticht-vader der Ordre van Præmonstreyt ende apostel van Antwerpen*, Antwerpen, 1623, blz. 13, 39; J. ZEDLER, *St. Norbertus oder Nortbertus*, in: ID., *Grosses vollständiges Universal-Lexikon*, dl. XXIV, Halle-Leipzig, 1740 (Graz, 1961[2]), kol. 1265; J. DE SERMAIZE, *L'Ordre de Prémontré* ..., blz. 729; W. BERNHARDI, *Norbert, Stifter des Prämonstratenserordens und Erzbischof von Magdeburg*, in *Allgemeine deutsche Biographie*, dl. XXIV, Leipzig, 1887, blz. 5 (extra kritisch tegenover Norbertus: "vielmehr überliess er sich den Genüssen des Lebens in einer Ungebundenheit, welche Anstoss [en dus geroddel en ... bekendheid] erregte"); [F.] GIRY en P. GUÉRIN, *Saint Norbert* ..., blz. 489; C. DESTOMBES, *Histoire de l'église* ..., dl. II, blz. 56 ("ce frivole courtisan de l'empereur d'Allemagne"); CH. DE SMEDT, *Norbert (Saint)* ..., kol. 885; J. DEJENTE, *Saint-Norbert*, in: ID., *Prémontré. Histoire succincte*, Laon, 1905, blz. 8 ("une vie dissipée et fastueuse"); A. VAN DEN HURK, *De zalige Hugo* ..., blz. 234 ("deze man [= Norbert] met het pikante verleden"); LES BÉNÉDICTINS DE PARIS, *Saint Norbert* ..., blz. 108-109; R. CLUNY, *Les curés blancs* ..., blz. 58; N. CALMELS, *Prémontrés*, Avignon, 1963, blz. 8 ("jeunesse mouvementée, dissipée, voluptueuse même"); PH. ROUILLARD, *Norbert 6 juin*, in: ID., *Dictionnaire des saints de tous les jours*, Revest-Saint-Martin, 1963, blz. 221 ("jeunesse orageuse"); M. COCHERIL, *Prémontré* ..., blz. 83[a]; U. GENIETS, *Der heilige Norbert: Edelmann, Chorherr in Xanten, Hofkaplan, Wanderprediger, Prophet, Ordensstifter, Verteidiger der Eucharistie, Europäer, Erzbischof, Heiliger*, in *Communicantes*, dl. II, 1988, blz. 53 (nog het beeldrijkst verwoord: "Der kirchliche Playboy mit dem flatterhaften Leben"); K. PROHÁZKA, *Norbert von Xanten* ..., blz. 122-123; enzovoort.

(Gelukkig worden deze, meestal als belastend aangevoelde, tijdingen over de jonge Norbert, op weloverwogen wijze in hun correct hagiografisch en compositorisch perspectief geplaatst door K. ELM, *Norbert von Xanten*, in *Gestalten der Kirchengeschichte*, dl. III-1: *Mittelalter 1*, Stuttgart, 1983, blz. 164, en nog door ID., *Norbert von Xanten (1080/85-1134). Adeliger, Ordensstifter und Kirchenfürst*, in *Christi Liebe ist stärker*, Paderborn, 1980, blz. 546. Vgl. daarnaast W. GRAUWEN, *Norbert van Maagdenburg (Gennep, Xanten)*, in *Nationaal biografisch woordenboek*, dl. III, Brussel, 1968, kol. 612; ID., *Norbert von Magdeburg*, in *Die Heiligen. Alle Biographien zum Regionalkalender für das deutsche Sprachgebiet*, Mainz, 1976[2], blz. 360; ID., *Norbert de Magdebourg, ou de Gennep, de Xanten*, in *Nouvelle biographie nationale*, dl. II, Brussel, 1990, blz. 289[b];

hem in die paleiskringen toch niet volslagen onbekend geweest zijn – hetgeen nochtans uit de bewoordingen van de hagiografische bronnen valt op te maken, waar Hugo zelf laat doorschemeren, en laat optekenen[337], dat hij vóór de paasweek[338] van 1119 nog nooit[339] van Norbert had gehoord[340]. Of kan Hugo al in Luik kennisgemaakt hebben met keizerlijk kapelaan Burchard? Fosses was van oudtijds voor de helft een prinsbisschoppelijke kanunnikenstad[341] en de Luikse curie was in zekere zin de inrichtende macht van het Sint-Foillaanskapittel[342], en daarom valt –

N. BACKMUND, *Geschichte des Prämonstratenserordens* ..., blz. 23; H. JANSSENS, *De premonstratenzerorde in het oude hertogdom Brabant*, in *Aspecten van de kerkelijke geschiedenis van het hertogdom Brabant*, Brussel, 2002, blz. 93; P. NISSEN, *Norbertus* ..., blz. 31, die deze berichtgeving als hagiografische overdrijving kenschetst.)

[337] Over de rol van Hugo als zegsman van de Norbertusvitae (en van het relaas van Herman van Laon/Doornik): zie verder, §16; vgl. reeds hoger, §1, vn. 58. Misschien mag hier terloops al vermeld worden dat, in de afgelopen periode, zelfs nog D. SALEWSKY, *Norbert von Xanten/Magdeburg – eine vielschichtige Persönlichkeit des Mittelalters*, in *Prémontré des Ostens. Das Kloster Unser Lieben Frauen Magdeburg vom 11. bis 17. Jahrhundert*, Maagdenburg, 1996, blz. 40[a], vn. 2, de *Vita A Norberti* als "sehr bald, etwa 20 Jahre nach Norberts Tod vermutlich vom Abt von Prémontré [= Hugo] geschrieben" bleef beschouwen.

[338] De respons van Hugo in Valencijn op "virum [= Norbertum], quem natalium splendore, honoribus & divitiis illustrem quondam noverat", zoals gerapporteerd door G. LIENHART, *B. Hugo, Fossensis* ..., in: ID., *Spiritus literarius Norbertinus* ..., blz. 289[b], moet dan wel doelen op de informatie die Hugo ter plekke bij zijn bisschop ingewonnen had.

[339] We zitten daar natuurlijk in de hagiografische sfeer, en allicht is er een of andere topos (bv. inhoudelijke antithese tussen voor en na: L. ARBUSOW, *Colores rhetorici*, Göttingen, 1963[2], blz. 55, nr. 28, art. *Antithesis*) te bedenken die deze – in dat geval bijgeschaafde – voorstelling van zaken zou verklaren, maar het gedetailleerde Valencijnse relaas komt, spijts alle dramatisering (vgl. R. ROSENMUND, *Die ältesten Biographieen* ..., blz. 76: "der Erkennungs-Scene, so ergreifend in ihrem Verlauf"), toch wel levensecht over (vgl. F. FELTEN, *Norbert von Xanten. Vom Wanderprediger* ..., blz. 76-78; W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 198). Vergelijk, voor enige nuancering met betrekking tot sommige details: hierna, vn. 538 (R. ROSENMUND, *art. cit.*, blz. 77: over het sporadisch opsmukken van, meer bepaald, de *Vita B*; vgl. ook W. GRAUWEN, *Voorwoord*, in ID. (vert.), *Over het ontstaan* ..., blz. 5: "meer stichtelijk-hagiografisch"); verder, §13, vn. 899.

[340] In de marge: Hugo's verklaring lijkt er overigens op te wijzen dat de eerdere kandidatuur van Norbert voor de Kamerijkse zetel daar niet eens bekend was geworden, dat het nieuws daarover achteraf zelfs niet in de entourage van de nieuwe prelaat was blijven hangen (vgl. W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 199). Ogenschijnlijk had ook Burchard het tot in 1119 niet nodig geacht over die complicatie uit zijn aanstellingstijd uit te weiden.

[341] Zie hoger, §2.

[342] Te noteren: individuele contacten tussen Burchard en het, kerkgeografisch gezien, Luikse kapittel van Fosses zijn pas in 1125 vast te stellen: vgl. hoger, §11, blz. 16-17 (over de plechtigheid bij de oprichting van Saint-Feuillen-du-Rœulx); verder, §25.

zoals al gezegd werd[343] – de Luikse schooltijd van Hugo, onder de vorm van een of meerdere in die stad[344] doorgebrachte studiesemesters, niet op voorhand uit te sluiten[345]. Nochtans, vermits Hendrik V veel minder dan zijn vader[346] met Luik sympathiseerde of er verwijlde, zijn hoogstens sporadische contacten van diens kapelaan Burchard met Luik te verwachten en wordt, tegen die achtergrond, een ontmoeting van deze laatste met scholier Hugo wel erg problematisch. Andere aanwijsbare aanknopingspunten voor een verandering van leefomgeving in Hugo's Fossische tijd zijn niet voorhanden.

Het aantreden van Burchard in Kamerijk betekende wel op een andere manier een breuklijn: pas door deze laatste werd Hugo als curie- of hofkapelaan[347] gerecruteerd. Het is daarvoor bijzonder leerrijk om *Hugo*

[343] Zie hoger, §2, blz. 290 en vn. 284, 290.

[344] Over het Luikse schoolwezen: zie hoger, §2, vn. 286, 289.

[345] Vergelijkenderwijs met de biografie van de ordestichter: er circuleren, afgezien van diens basisopleiding in Xanten, meerdere voorstellen inzake Norberts voortgezette opleiding (welteverstaan: in zijn pre-premonstratenzer tijd). G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 34 (dl. I[3], blz. 12), voelt ter zake wel iets voor "la fameuse école" te Reims (vgl. J. ANDRÉ, *Prince du nord* ..., blz. 13); C. KIRKFLEET, *History of Saint Norbert* ..., blz. 4, vn. 5, heeft het over "the University of Cologne", en ook L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 3, neigt in dat opzicht naar "the chief school in Cologne"; G. VAN DEN ELSEN, *Beknopte levensgeschiedenis* ..., blz. 6, laat nu eens zijn "secundaire" opleiding in Keulen plaatsvinden, ziet anderzijds toch de mogelijkheid (ID., *Kritische untersuchung* ..., blz. 340-342) dat daarvoor voorbijgaand ("1115 oder 1116") ook Laon in aanmerking is gekomen (vgl. reeds R. ROSENMUND, *Die ältesten Biographieen* ..., blz. 104); D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 28 (ID., *Saint-Norbert* ..., blz. 4[b]), laat Norbert als vijftienjarige zijn studies afmaken in Laon; B. ARDURA, *Prémontrés. Histoire* ..., blz. 20, ziet hem "passer, probablement, par la prestigieuse école de Laon"; ook T. ŘÍHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 48, en J.-B. RATY, *Norbert et l'ordre* ..., blz. 16[a], gaan uit van een leerperiode in Laon (J. VON WALTER, *Bemerkungen zu Norbert von Xanten* ..., blz. 123, vn. 3, kant zich dan weer tegen zulk studieverblijf in laatstgenoemde stad); J. BAUERMANN, *Erzbischof Norbert von Magdeburg*, in *Sachsen und Anhalt. Jahrbuch der landesgeschichtlichen Forschungstelle für die Provinz Sachsen und für Anhalt*, dl. XI, 1935, blz. 2, laat, nog afgezien van Reims, de keuze tussen "die Domschulen von Köln und Lüttich" onbeslist; W. GRAUWEN, *De religieuze vorming van Norbert te Siegburg. Was er een ontmoeting met Rupert van Deutz, 1115-1118?*, in *An. Praem.*, dl. LXXI, 1995, blz. 250, 259, beschouwt van zijn kant een studietermijn van Norbert in Laon én Luik (vóór 1119) als niet onmogelijk, maar in ieder geval als onbewijsbaar.

[346] Vgl. E. KILIAN, *Itinerar Kaiser Heinrichs IV*, Karlsruhe, 1886, blz. 134-135; H. ZIMMERMANN, *Heinrich IV. (1056-1106)*, in *Kaisergestalten* ..., blz. 131: Hendrik IV is, meer bepaald, in Luik overleden.

[347] Deze aan de keizerlijke administratie ontleende term ("Hofkaplan" of "Hofkapellan": S. HAIDER, *Das bischöfliche Kapellanat*, dl. I: *Von den Anfängen bis in das 13. Jahrhundert*, Wenen-Keulen-Graz, 1977, blz. 281, vn. 15) werd al op Hugo in zijn Kamerijkse tijd (vgl. §3, vn. 320-321) toegepast door S. WORELL, *Der heilige Norbert* ..., blz. 4; G. STRAUCH en I. PICHLER, *Sl. Hugo von Fosses* ..., blz. 7* ("Hofkaplan des

Praemonstratensis abbas, bij monde[348] van Heriman van Laon/Doornik[349], in diens relaas[350] over de gebeurtenissen in Valencijn in 1119, "zelf" te horen bekendmaken[351] dat hij op dat ogenblik al geruime tijd[352] als kapelaan fungeerde van Burchard in eigen persoon[353] ... en dus niet van "de" bisschop[354] van Kamerijk. Drie à vijf jaar – naar gelang van de referentiejaren 1116 of 1114 – lijkt een plausibele termijn[355] voor dergelijke

Bischofs Burkhard von Cambrai"); T. HANDGRÄTINGER, *Hugo* ..., blz. 20; D. DE CLERCK en G. WOLF, *Sel. Hugo von Fosses* ..., blz. 37*.

[348] Vgl. R. WILMANS, *[Einleitung]*, in: ID. (uitg.), *Ex Herimanni De Miraculis S. Mariae Laudunensis libro III.*, in *M.G.H., SS.*, dl. XII, blz. 654; R. ROSENMUND, *Die ältesten Biographieen* ..., blz. 132; G. HERTEL, *Zur Lebensbeschreibung* ..., blz. 592; A. VAN LANGENDONCK en A. DE BISSCHOP, *Les origines des Prémontrés* ..., blz. 181; F. PETIT, *Comment nous connaissons saint Norbert*, in *An. Praem.*, dl. XXXVI, 1960, blz. 243 (meer in het algemeen); G. NIEMEYER, *Die Miracula S. Mariae Laudunensis* ..., blz. 169, 173 (zie echter W. GRAUWEN, *Herman van Doornik en Norbertus*, in *An. Praem.*, dl. XLVIII, 1972, blz. 128); W. GRAUWEN en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 18; enzovoort. F. CYGLER, *Das Generalkapitel im hohen Mittelalter. Cisterzienser, Prämonstratenser, Kartäuser und Cluniazenser*, Münster, 2002, blz. 133, heeft het over "Hermann von Tournai, der langjährige Intimus Hugos von Fosses"; A. SAINT-DENIS (uitg. en vert.), *Introduction*, in: HÉRIMAN DE TOURNAI, *Les miracles de Sainte Marie de Laon*, Parijs, 2008, blz. 43-44, beschrijft een "entrevue" tussen Heriman en Hugo en benadrukt "l'intensité du témoignage".

[349] Over deze auteur: zie J. PYCKE, *Herman de Laon*, in *D.H.G.E.*, dl. XXIV, Parijs, 1993 (fascikel 198, 1990), kol. 15-17, nr. 1. Anderzijds helt de balans, bij de vraag naar het auteurschap van het *Liber de miraculis S. Mariae Laudunensis* ..., sinds kort weer over naar de bekende historiograaf-hagiograaf Herman van Doornik (A. SAINT-DENIS (uitg. en vert.), *Introduction* ..., blz. 65; vgl. reeds W. GRAUWEN, in *An. Praem.*, dl. LXVII, 1991, blz. 329, nr. 152); maar blijkbaar is het laatste woord daar nog niet over gezegd en is het, naar verluidt, enkel wachten op de reactie van J. Pycke.

[350] Over de datering van de eindversie van het derde boek: R. WILMANS, *[Einleitung]*, in: ID. (uitg.), *Ex Herimanni* ..., blz. 653 (1149-1150); G. NIEMEYER, *Die Miracula* ..., blz. 171 (in drie stadia, tussen 1140 en 1147); A. SAINT-DENIS (uitg. en vert.), *Introduction* ..., blz. 75 (omstreeks 1145-1146).

[351] HERIMAN VAN LAON/DOORNIK, *Liber de miraculis S. Mariae Laudunensis, ed. cit.*, blz. 659, kap. III/8, l. 35-36 (en *Miracula Sancte Marie Laudunensis*, uitg. en vert. A. SAINT-DENIS, *Les miracles* ..., blz. 220-221): "Domnus siquidem Hugo Praemonstratensis abbas michi nuper narravit ..."; vgl. G. HERTEL (vert.), *Von den Wundern* ..., blz. 115, kap. 8: "Herr Hugo, Abt von Prémontré, nämlich erzählte mir neulich, ..."; TH. ANTRY (vert.), *Miracles* ..., blz. 80, kap. 8: "Recently, Hugh, the abbot of Prémontré, told me ...". Vgl. nog G. NIEMEYER, *art. cit.*, blz. 169.

[352] HERIMAN VAN LAON/DOORNIK, *Liber de miraculis* ..., *ed. cit.*, blz. 660, l. 3-4: "sic etiam Hugo ... a domno suo Burchardo, cuius diu capellanus fuerat, ...".

[353] Dat is niet noodzakelijk hetzelfde als "privékapelaan" of "huiskapelaan": vgl. hierna, vn. 531.

[354] Lees: met inbegrip van Burchards voorganger Odo.

[355] Vgl. hoger, §3, blz. 301, over de opvallend snelle rotatie binnen het Kamerijkse college van kapelaans.

tijdsgerelateerde verklaring; meer tijdsruimte[356] is er, indachtig de lopende legislatuur, trouwens niet.

Wel moet nog uitgemaakt worden wanneer juist Hugo door de aankomende bisschop van Kamerijk als een van zijn directe medewerkers werd aangezocht of aangesteld. Vond die doorstart plaats na de verkiezing (Kamerijk, december 1114), de investituur (vermoedelijk te Mainz, rond Pasen 1115) of de ordinatie (Reims, 4 juni 1116) van de nieuwe titularis[357]? Aangenomen dat Hugo reeds sinds 1111 in Kamerijk vertoefde, is het desgevallend denkbaar[358] dat hij zijn kapelanaat verkreeg van de zopas aangeduide elect. Dat zou betekenen dat hij, in de loop van het jaar 1115, in dat (tijdelijk) ambt, getuige[359] zou geweest zijn van Burchards "blijde inkomst"[360], diens vruchteloze onderhandelingen met aartsbisschop Radulf I le Vert (1106-1124)[361] en met paus Paschalis II[362], de voorwaardelijke excommunicatie[363] van de aspirant-bisschop en zijn aanhangers[364] – wat met Hugo? – door pauselijk legaat Kono van Praeneste[365] en de vergeefse bedeltocht naar Rome (eind 1115), en daarna, in 1116,

[356] Vgl. overigens B. ARDURA, *Hugues de Fosses* ..., blz. 48 (a° 1119): "Hugues était au service de son évêque depuis peu de temps ...".

[357] E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. (32-38) 33-34, art. *Burchard (1114-1130)*; E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 198-199. Vgl. bondig bij G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher* ..., dl. VI, blz. 313-314 en vn. 42.

[358] A fortiori ingeval Hugo pas in 1114 (zie hierboven) met kandidaat-bisschop Burchard meegekomen ware – maar daar gaan we nu niet meer van uit.

[359] Omtrent de opgesomde gebeurtenissen: zie E. HOERES, *op. cit.*, blz. 33-34; P. ALLOSSERY, *La lutte* ..., blz. 369.

[360] Vgl. daarover M.-H. DEGROISE, *La mense épiscopale de Cambrai et le comté de Cambrésis (1480-1556). Étude de géographie historique*, in *Positions des thèses soutenues par les élèves <de l'> École nationale des chartes*, Parijs, jg. 1973, blz. 56.

[361] P. DEMOUY, *Les archevêques de Reims de 997 à 1218; Notices biographiques*, in: ID., *Genèse d'une cathédrale. Les archevêques de Reims et leur église aux XIe et XIIe siècles*, Langres, 2005, blz. 619-621, art. *Raoul le Vert* (dezelfde die in october 1119 gastheer zal zijn voor het generaal concilie van Reims: zie verder, §16).

[362] Vgl. C. SERVATIUS, *Paschalis II. (1099-1108). Studien zu seiner Person und seiner Politik*, Stuttgart, 1979, blz. 327.

[363] Zie over de bemoeiingen van legaat Kono van Praeneste (1114-1121) met Kamerijk: CH. DEREINE, *Conon de Préneste*, in *D.H.G.E.*, dl. XIII, Parijs, 1953, kol. 464, 469-470 (verkeerdelijk: tijdens het kalenderjaar 1116); vgl. TH. SCHIEFFER, *Die päpstlichen Legaten in Frankreich vom Vertrage von Meersen (870) bis zum Schisma von 1130*, Berlijn, 1935, blz. 203.

[364] E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 33: "Burchard und seinen Anhang"; vgl. E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 199 (deze maatregel resulteerde immers, luidens de *Gesta II Burchardi*, onverbiddelijk uit de plechtige excommunicatie van Hendrik V door Paschalis II).

[365] R. HÜLS, *Cono*, in: ID., *Kardinäle, Klerus und Kirchen Roms 1049-1130*, Tübingen, 1977, blz. 113-116, nr. 10 († 1122); blz. 113: over zijn "Legationsreise" in verschillende zetels van het aartsbisdom Reims van december 1114 tot juli 1115.

Burchards ontslagaanvraag bij Hendrik V (vermoedelijk in Padua), terug in Lotharingen het nieuwe overleg met de metropoliet, de tweede Romereis met positief resultaat, de terugreis in de loop van mei en, tot slot, de bisschopswijding te Reims[366].

Toch lijkt het aannemelijker dat de aantredende bisschop tot na zijn ordinatie en installatie zal gewacht hebben om een nieuwe lichting curiekapelaans aan te stellen, al was het maar omdat het bisdom Kamerijk al vanaf de eerste helft van 1115 als vacant beschouwd werd en rechtstreeks onder het gezag van de aartsbisschop van Reims was geplaatst[367]. Hugo's promotie moet normaliter dan ook aan de reeds gewijde prelaat toegeschreven worden, moet ondergebracht worden in de tweede helft[368] van 1116 en gesitueerd worden in de toen door Burchard opgezette reorganisatie van de hele bisschoppelijke curie[369] en de daaruit volgende eerste benoemingsronde. (Trouwens, ook in dat geval zal Hugo, zij het dan niet in hofdienst, het Kamerijkse gekrakeel van 1113/4-1116 meegemaakt hebben.)

Als absolute, maar beslist te algemene, *terminus ante quem* voor de aankomst van Hugo van Fosses in Kamerijk dient de onweerlegbare vaststelling dat hij in 1119, als kapelaan[370] en tevens domkannunik[371], geaccrediteerd[372] was in de episcopale curie te Kamerijk: hij laat het

[366] Voor al deze perikelen: E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 33-34; P. ALLOSSERY, *La lutte* ..., blz. 369; E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 199.

[367] Zie een attest van de metropoliet in zijn hoedanigheid van interimaris van Kamerijk: H. SPROEMBERG, *Alvisus* ..., blz. 154, nr. 10 ("1115 Reims") en vn. 4; J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes de l'abbaye d'Anchin* ..., blz. 132-133, nr. 36 (1115, vóór 3 augustus): "cum etiam Cameracensis ęcclesia ... episcopo careat nostręque dispensationi subjaceat ...".

[368] Ter oriëntatie: er zijn uit 1115 en uit de eerste vijf maanden van 1116 geen officiële bescheiden op gezag van Burchard bewaard: vgl. E. VAN MINGOOT, *Liste* ..., blz. 43.

[369] E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 199-200.

[370] Over dat kapelaanschap in 1119: zie hoger, §3, blz. 296 en vn. 320-322. Addenda: J.-B. KRONENBURG, *Neerlands heiligen in de middeleeuwen*, dl. III: *Sint Norbertus en zijne zonen*, Amsterdam, 1900, blz. 16 ("Burchards kapelaan, Hugo": min of meer als dé kapelaan van deze prelaat); J. LAENEN, *Kerkelijk en godsdienstig Brabant* ..., dl. II, 1936, blz. 46 ("Hugo van Fosses, alsdan kapelaan van Burchardus"); A. WALSH, *Hugh of Fosse*, in: ID, *A New Dictionary of Saints: East and West*, Londen-New York, 2007, blz. 270[a] ("An episcopal chaplain").

[371] Vgl S. HAIDER, *Das bischöfliche Kapellanat* ..., dl. I, blz. 283-285 (wisselend). In Kamerijk was dat, luidens de matrikels en vooral de oorkondelijke subscriptiones – waar de kapelanen nu eens afzonderlijk, dan weer (meestal) onder de kanunniken geklasseerd staan – boven alle twijfel verheven.

[372] Zie hoger, §3. Vgl. nog K. ELM, *Hugo von Fosses* ..., blz. 42: "Später [geen jaardatering] hatte er [= Hugo] ... in Cambrai die Funktionen eines bischöflichen Kaplans ausgeübt, ...".

ons, door toedoen van de hagiografen[373] van sint Norbert, zelf weten[374] dat hij op 26 maart van dat jaar als kapelaan in 's bisschops gevolg in Valencijn arriveerde[375]. Het vloeit bovendien ontegenzeglijk voort uit het diploma van Burchard van Aken van datzelfde kalenderjaar voor de abdij van Saint-Ghislain[376], voorzien van de signatuur van de drie toenmalige domheren met de naam Hugo[377]: Hugo Abbas[378], Hugo van Morchies[379] én Hugo van "Fosses"[380]. Het charter[381] dagtekent[382] van vóór 4 juni (ingevolge het jaarnummer III van Burchards episcopaat) en virtueel van vóór Pasen 30 maart (wegens het signum van de drie Hugo's). Deze relatieve datering kan nu, met meer informatie ter onzer beschikking, tegelijkertijd genuanceerd én, ten behoeve van de kritische lezer, met kennis van zaken iets steviger onderbouwd worden. Enerzijds beseffen we nu beter[383] dat de daaropvolgende afreis van Hugo vanuit Valencijn naar Kamerijk en Fosses toe, niet op Pasen (30 maart) maar veeleer omtrent Beloken Pasen (6 april) heeft plaatsgevonden[384], dat hij vervolgens op 5/7 mei[385] met Norbert van Gennep op pad gegaan is[386] en dat hij ten vroegste in de eerste veertien dagen van november in Kamerijk terugverwacht kon worden[387]. Ingeval men ten allen prijze de

[373] Voor de bronverwijzingen: zie hoger, §1, vn. 62-64 (toe te voegen: *Miracula Sancte Marie Laudunensis*, uitg. A. SAINT-DENIS, *Les miracles* ..., blz. 222-223).

[374] Over Hugo's betrokkenheid bij het ontstaan van de Norbertusvitae, voornamelijk van de (Franse) *Vita B Norberti*, wordt in §16 gehandeld (vgl. reeds hierboven, vn. 348). Vgl., in afwachting, bv. R. ROSENMUND, *Die ältesten Biographieen* ..., blz. 33, 61, 67, 69, 76-78 (het past "des wahrheitsliebenden Prämonstratenserabtes zu gedenken"), 124, 132; N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber* ..., blz. 106.

[375] Zie hoger, §4, blz. 306 (de kennismaking met Norbert van Gennep vond plaats op diezelfde memorabele dag).

[376] E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 46, nr. 7.24; zie hoger, §3, blz. 294, afb. 2; §7, blz. 367-368 en vn. 803.

[377] Zie de subscriptio: E. VAN MINGROOT, *Indictio* ..., blz. 177, vn. 2; vgl. hoger, §7, vn. 806.

[378] Zie hoger, §8.

[379] Zie hoger, §9.

[380] Zie hoger, §10.

[381] Het stuk werd niet geredigeerd door Hugo van Fosses (zoals bij D. DE CLERCK, *We volgen de zalige Hugo* ..., blz. 9, vn. 12).

[382] E. VAN MINGROOT, *Indictio* ..., blz. (153), 177-178.

[383] Zie hoger, §4 (vooral dankzij de artikelen van W. Grauwen).

[384] Vgl. §4, blz. 309.

[385] *Ibid.*, blz. 310; D. DE CLERCK, *op. cit.*, blz. 13; vgl. verder, §16.

[386] Elders wordt zelfs de voorkeur gegeven aan de maand juni: zie hoger, §4, vn. 414 – en dat niet op goed geluk, maar wel krachtens het expliciet getuigenis van de *Vita B Norberti*.

[387] Zie §4, blz. 314 (vgl. D. DE CLERCK, *op. cit.*, blz. 21); zie ook verder, §17 (waar uitgelegd wordt dat de terugreis van Burchard en Hugo uit Reims mogelijk langs een omweg is verlopen).

decalage tussen 30 maart en 6 april, het nog steeds "half-feestelijk" paasoctaaf – waarin de opmaak van bisschoppelijke charters amper op het programma kan gestaan hebben – wil accentueren, relativeert dat slechts in beperkte mate de teneur van onze eerdere chronografische uiteenzetting. Bovendien verandert zulks niemendal aan het tijdsgebruik van Hugo tussen ca. 6 april en ca. 6 mei: hij had in de maand april van 1119 allerhande persoonlijke, familiale en wereldse zaken aan het hoofd, die hem meestentijds naar Fosses voerden om ter plekke alles te beredderen[388], zodat enig aandeel van Hugo aan de gebruikelijke, omslachtige voorbereidselen voor de zorgvuldige en zorgzame[389] beoorkonding[390] van deze plechtige confirmatiebrief voor Saint-Ghislain hoegenaamd niet in te passen zou geweest zijn in de al overladen agenda van Hugo in de maand april. Wanneer men de redactie van "Ex scriptura", sterker nog, zou willen verschuiven naar 4 juni (het omslagpunt van het episcopaatsjaar), moet men bedenken dat Hugo na begin mei afwezig en dus helemaal niet meer inzetbaar was. Anders gezegd: zelfs al zou men de *terminus ante quem* van de *pancarta* voor Saint-Ghislain opschuiven tot de eponymische eindterm van 4 juni, zelfs al zou men, iets minder drastisch doch wel de paasepocha overschrijdend, Beloken Pasen als tijdsgrens willen opvoeren, dan nog zou dat niets wijzigen aan het tijdsgebruik van Hugo gedurende die maanden en aan zijn niet-betrokkenheid bij het opstellen van het kwestieuze handvest. Mede in overweging genomen dat Kamerijk principieel het systeem van de actio-signaturen[391], met inbreng van de bij rechtshandeling tegenwoordige getuigen, huldigde[392], blijft volgende conclusie prevaleren: Beloken Pasen 6 april of beter Pasen 30 maart (beide oorkondelijk), en in de praktijk woensdag 26 maart (hagiografisch) van het incarnatiejaar 1119, zijn gecertificeerde datums voor het lidmaatschap van Hugo van Fosses van de Kamerijkse curie.

[388] Zie hoger, §4, vn. 413; §10, blz. 421-422.

[389] Vgl. hoger, §7, blz. 367 (en vn. 809).

[390] In Burchards tijd vonden er gemiddeld zeven per jaar plaats (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 702), waarvan bijkans twee op de drie compleet in de kanselarij (ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 47, vn. 70; ID., *Kanzlei* ..., blz. 3). N. BARRÉ, *Chancellerie épiscopale, chancellerie canoniale: unicité ou pluralité des institutions à Cambrai au XIIe siècle?*, in *Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CLXXVI-2, 2010, blz. 129, komt aan een gemiddelde van zes.

[391] O. POSSE, *Die Lehre von den Privaturkunden* ..., blz. 72-73, art. *Handlungszeugen*; vgl. J. FICKER, *Beiträge zur Urkundenlehre*, dl. I, Innsbruck, 1877 (Aalen, 1966²), blz. 247, nr. 143.

[392] E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., blz. 7-8. Vgl. hoger, §7, blz. 367 en vn. 807-808.

Met het oog op de verdere evolutie van Hugo's gedachtewereld dient hier de vraag gesteld te worden: in welke atmosfeer kwam hij in Kamerijk nu eigenlijk terecht? Een toonbeeld van hervormingsgezindheid kan Kamerijk in het lopende tweede decennium van de twaalfde eeuw nog niet genoemd worden. Al leek de plaatselijke terughoudendheid tegenover Rome soms eerder opportunistisch dan principieel van aard[393], toch kon de stad destijds bezwaarlijk als een fanatiek gregoriaans centrum getypeerd worden. De nieuwe titularis op de bisschopszetel, onder 's keizers dwang braafjes[394] verkozen door het domkapittel[395], had nog maar juist een lange calvarietocht doorgeworsteld alvorens de beoogde wijding toegediend te krijgen[396]. Hoeft er anderzijds aan herinnerd te worden dat nog niet zo heel lang geleden, in februari 1077[397], de gregoriaanse[398] ijveraar en predikant Ramihrd van Esquerchin[399] in Kamerijk op gruwelijke wijze ter dood was gebracht[400] door ongeregelde "*ministri episcopi*"

[393] Veroorzaakt als ze was door dat lokale hete hangijzer, de door paus Urbanus II (1088-1099: F. EHRLE, *Sommi pontefici Romani* ..., blz. 20, nr. 160, art. *B. Urbano II*; *Serie dei sommi pontefici* ..., blz. 16*, art. *B. Urbano II*) doorgedrukte, maar door de Kamerijkers als bijzonder onrechtvaardig aangevoelde, segregatie van het deelbisdom Atrecht (L. KÉRY, *Die Errichtung* ..., blz. 295-297, 413-417; L. DUFLOT, *La restauration du siège épiscopal d'Arras* ..., blz. (234-297, passim) 296[b]-297[a]).

[394] A. CAUCHIE, *La querelle* ..., dl. II, blz. 136; E. DE MOREAU, *Kerk en geestelijk leven* ..., blz. 215-216; L. MILIS, *Burchard, bisschop van Kamerijk*, in *Winkler Prins encyclopedie van Vlaanderen*, dl. I, Brussel, 1972, blz. 538[b] ("tegen de zin van het kapittel en van de paus in"); E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., blz. 198. Zie ook verder, §13, blz. 106.

[395] Een andere klok, doch al te zeer beïnvloed door beide op dat punt vooringenomen yeesten van Burchard, luidt W. KAEMMERER, *Burchard, Bischof von Cambrai* ..., blz. 24[b], waar hij Burchard als "einhellig von Klerus und Volk gewählt" presenteert.

[396] Over de wederwaardigheden van bisschop Burchard: zie hierna; over zijn persoonlijkheid: zie verder, §13.

[397] E. VAN MINGROOT, *Ramihrdus de Schere, alias Ramihrd d'Esquerchin († 1077)*, in *Pascua mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet*, Leuven, 1983, blz. 92.

[398] ID., *Middeleeuwse ketterij en inquisitie in de Franse Nederlanden (1025-1491)*, in *De Franse Nederlanden. Les Pays-Bas français*, jg. 1981, blz. 9, art. *Gandulfianen en Ramihrdianen*.

[399] E. VAN MINGROOT, *Ramihrdus* ..., blz. 83; vgl. G. DESPY, *Ramirdus d'Esquerchin*, in *Nouvelle biographie nationale*, dl. II, Brussel, 1990, blz. 307[a-b].

[400] P. FREDERICQ, *Ramihrdus*, in *Biographie nationale*, dl. XVIII, Brussel, 1905, kol. 631-633; M. KOYEN, *Ramihrdus, een voorloper van Tanchelm*, in *Jaarboeken <van de> Vereniging van de oudheidkundige en geschiedkundige kringen van België*, dl. XXXII-1, 1950, blz. 143-148 (blz. 146: Ramihrd als hevig "antisacerdotalist"); ID., *De prae-gregoriaanse hervorming* ..., blz. 89-91; CH. DEREINE, *Les prédicateurs "apostoliques" dans les diocèses de Thérouanne, Tournai, et Cambrai-Arras durant les années 1075-1125*, in *Anal. Praem.*, dl. LIX, 1983, blz. 172-173, nr. I, art. *Ramihrdus de Douai*.

en dat de lokale clerus[401] tijdens diezelfde periode het voortouw had genomen in de anti-hervormingsgezinde agitatie? Hun epistel "Inusitati diu"[402], uit het voorjaar van 1078, is in dat opzicht berucht gebleven[403]. Ook nu, tijdens het tweede decennium van de twaalfde eeuw, waren het nog steeds niet allemaal gregorianen, laat staan enthousiaste gregorianen, daar in het domkapittel. Neen, er bleef een duidelijke scheidingslijn lopen tussen paus- en keizersgezinden, hervormers en traditionalisten.

Laten we proberen de destijds onder de Kamerijkse clerus heersende mentaliteit in het kort, maar van weerszijden, te schetsen. Eerst van anti-gregoriaanse kant. Over de gezindheid van, bijvoorbeeld, aartsdiaken en ex-bisschop (1093/95-1096/1107) Walcher van Oisy-Inchy[404], in een vorig leven poulain van de Duitse keizer[405] en overtuigd tegenstander van de hervormingsbeweging, en in 1106 nog geëxcommuniceerd[406], kunnen we kort zijn[407]. (Terzijde gezegd: een van Kamerijkse domheren, Godfried[408] (1108-1120), wordt hoofdzakelijk in het gezelschap van Walcher opgemerkt[409]: ook diens opvattingen mogen dus geen geheim zijn.)[410] Van de

[401] E. VAN MINGROOT, *Gefaseerde actio* ..., blz. 433-434: voor personalia en persoonlijke reacties van sommige kanunniken (uit de kathedraal, Sint-Goriks- en H.-Kruiskapittel).

[402] Meest recente uitg.: E. FRAUENKNECHT, *Die Briefe der Kleriker von Cambrai und Noyon*, in *M.G.H., Studien und Texte*, dl. XVI, Hannover, 1997, blz. 243-247, nr. III.

[403] C. MIRBT, *Die Publizistik im Zeitalter Gregors VII.*, Leipzig, 1894 (1965²), blz. 302-303; vgl. A. LUCHAIRE, Les *premiers Capétiens (987-1137)*, in *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution*, dl. II-1, Parijs, 1901, blz. 212-213; I. ROBINSON, *Authority and Resistance in the Investiture Contest: the Polemical Literature of the Late Eleventh Century*, Manchester, 1978, blz. 165-168; E. FRAUENKNECHT, *Die Verteidigung der Priesterehe* ..., in *op. cit.*, blz. 105-108.

[404] Zie hoger, §11 en vn. 294-295; verder, §15, blz. 201-202.

[405] J. NIERMEYER, *Lotharingen en Friesland in overgangstijd, 1076-1125*, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, Utrecht, 1950, blz. 59-60; E. VAN MINGROOT, *Gaucher d'Oisy-Inchy* ..., blz. 184[b], 186[a]; vgl. A. GAWLIK, *Intervenienten und Zeugen in den Diplomen Kaiser Heinrichs IV. (1056-1105). Übergang von der Interventions- zur Zeugenformel*, Kallmünz, 1970, blz. 145.

[406] S. BEULERTZ, *Das Verbot der Laieninvestitur im Investiturstreit*, Hannover, 1991, blz. 138; G. GRESSER, *Die Synoden und Konzilien in der Zeit des Reformpapsttums in Deutschland und Italien von Leo IX. bis Calixt II., 1049-1123*, Paderborn e.a., 2006, blz. 375, art. *Die Synode von Guastalla 1106* (over "Gualcher/Wilhelm [sic] von Cambrai"); E. VAN MINGROOT, *Gaucher d'Oisy-Inchy* ..., blz. 186[a].

[407] Voor een ontluisterend, misschien een beetje te eenzijdig, portret van dit markante personage: A. CAUCHIE, *La querelle* ..., dl. II, blz. 134; vgl. anderzijds E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 12, 18-19 (over de weerstand tegen "dem deutschen Bischofe [= "Walcher"]"), 27.

[408] Zie verder, §15, art. *Godfried [II]*.

[409] E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., art. *Kapittelheren*, blz. 730.

[410] Vgl. nog, onder voorbehoud, verder, §15, vn. 1649 (kanunnik Lantbert).

Henegouwse aartsdiaken Anselm[411] weten we pertinent[412] dat hij nauw betrokken was bij de Kamerijkse investituurstrijd[413] en meer bepaald tweemaal als afgezant voor een keizersgezinde of keizerlijke kandidaat ten beste heeft gesproken: in 1104/05 in Reims voor Walcher (waarop hij door aartsbisschop Manas II van Reims (1096-1106)[414] geëxcommuniceerd werd[415]), in 1115 aan het pauselijk hof voor Burchard van Aken[416]. De Brabantse aartsdiaken Radulf[417], zelf zoon[418] van de kapittelproost van het Sint-Hermesstift te Ronse[419], begon zijn loopbaan ten tijde van de schismatieke[420] bisschop Walcher[421], volgde hem zelfs op in het aartsdiakenaat[422] over Brabant-zuid, is pas allengs gregoriaanse sympathieën gaan ontwikkelen[423], maar zal anderzijds, ook na de pauselijke tussenkomst uit 1109[424] ten gunste van Walcher, door bisschop Odo onvervaard bevestigd worden in zijn aartsdiakenaat[425], nu nota bene als concurrent

[411] Zie verder, §15, blz. 202, art. *Anselm [I] van Dendermonde.*

[412] E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard …*, blz. 44: Anselm als "een van de voornaamste exponenten van de keizersgezinde partij te Kamerijk"; ID., *Een decennium …*, art. *Aartsdiakens*, blz. 727: "een overtuigd supporter van Walcher".

[413] Onzes inziens (ID., *Een decennium …*, *loc. cit.*) heeft hij zelfs op een of andere wijze te maken gehad met de redactie van de uiterst keizersgezinde *Gesta Galcheri* (H. SPROEMBERG, *Niederlothringen, Flandern und Friesland*, in: W. WATTENBACH en R. HOLTZMANN, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Deutsche Kaiserzeit*, dl. I-4, Berlijn, 1943 (uitg. F.-J. SCHMALE, dl. II-3/4, Darmstadt, 1978), blz. 754): hij treedt er als enige aartsdiaken (behoudens de twee bisschopskandidaten) nominatim in op, geeft er zijn zienswijze of reactie weer – of laat ze weergeven (vgl. A. CAUCHIE, *La querelle …*, dl. II, blz. 133, 196).

[414] P. DEMOUY, *Les archevêques de Reims …*, blz. 617-619, art. *Manassès II.*

[415] A. CAUCHIE, *La querelle …*, dl. II, blz. 196; L. KÉRY, *Die Errichtung …*, blz. 304.

[416] E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken …*, kol. 199; vgl. E. HOERES, *Das Bistum Cambrai …*, blz. 33 (ongedateerd).

[417] Zie verder, §15, blz. 201, art. *Radulf [III] van Ronse.*

[418] Over het verbod – en de weerstand daartegen – op een (seculiere) priesterwijding voor zonen van priesters: E. FRAUENKNECHT, *Die Verteidigung der Priesterehe …*, blz. 115-122.

[419] J. DECONINCK, *Thibald, prévôt de l'église de Renaix et son fils Radulf (1089-1126)*, in *Annalen <van de> Geschied- en oudheidkundige kring van Ronse en het Tenement van Inde*, dl. XXXIII, 1984, blz. 87; E. VAN MINGROOT, *Een decennium …*, art. *Aartsdiakens*, blz. 724.

[420] Vgl. P. ALLOSSERY, *Intervention flamande …*, blz. 386: "le schismatique Gaucher".

[421] J. DECONINCK, *loc. cit.*; vgl. E. VAN MINGROOT, *loc. cit.*

[422] E. VAN MINGROOT, *loc. cit.*; vgl. J. DECONINCK, *art. cit.*, blz. 88.

[423] E. VAN MINGROOT, *art. cit.*, blz. 724-727, passim.

[424] CH. DUVIVIER, *L'archidiaconat de Brabant …*, blz. (500-504) 500-501, nr. VI, art. *Raoul et Gaucher*; E. VAN MINGROOT, *Gaucher d'Oisy-Inchy …*, blz. 186[a]. Zie verder, §15, blz. 201-202.

[425] CH. DUVIVIER, *L'archidiaconat de Brabant …*, blz. 501; J. DECONINCK, *Thibald, prévôt …*, blz. 89; vgl. R. SPRANDEL, *Ivo von Chartres und seine Stellung in der Kirchengeschichte*, Stuttgart, 1962, blz. 193, nr. 210.

van Walcher[426]. Anselm en Radulf zijn dan weer in 1111/12 als onderhandelaars, onder geleide van een keizerlijk gezant, met een missive van de prelaat naar de graaf van Vlaanderen getrokken, in een poging om de, door paus Urbanus II (1088-1099) beslechte[427], afscheiding van het "gregoriaanse" bisdom Atrecht[428] ongedaan te maken[429]. Wat hoofdaartsdiaken Johan[430] betreft, die als jeugdige telg uit de plaatselijke elite (wellicht uit het plaatselijk burggrafelijk huis[431]) in 1096 nog door bisschop[432] Walcher op die hoge post[433] werd aangesteld[434]: zou het vermetel zijn in zijn steile opgang een ferme simonistische[435] inslag te bespeuren? Van domthesaurier Radulf *de Mallo*[436] kan vermoed worden hij het was die al in 1100 voorbijgaand als domdeken ingezet werd in de antigregoriaansgezinde staf van tegenbisschop Walcher[437]: is hij heel misschien om reden van zijn keizerlijke sympathieën van vóór 1116/22 door ex-hofkapelaan Burchard (of al door bisschop Odo in zijn "keizerlijke" periode?) heropgevist en in een bestuursfunctie hersteld? En dan was er

[426] Zie verder, §15, blz. 201-202.

[427] Vgl. bv. J.-F. LEMARIGNIER, *Les institutions ecclésiastiques en France* ..., blz. 100-101.

[428] B.-M. TOCK, *Le diocèse d'Arras*, in: ID. (uitg.), *Les chartes des évêques d'Arras* ..., blz. XXXI: "un bastion grégorien et romain"; ID., *Le diocèse d'Arras*, in: ID., *Une chancellerie épiscopale* ..., blz. 7; vgl. B. DELMAIRE, *Le diocèse d'Arras de 1093 au milieu du XIVe siècle*, dl. I, Atrecht, 1994, blz. 52.

[429] Vgl. L. KÉRY, *Die Errichtung* ..., blz. 413: "die Archidiakone A. und R.", die bij die gelegenheid door Odo van Doornik aan het werk gezet werden, waren natuurlijk niemand anders dan onze Anselm en Radulf (P. ALLOSSERY, *La lutte* ..., blz. 23).

[430] Zie hierna; zie verder, §15, blz. 200, art. *Johan of Jan [I]*.

[431] Zie hoger, §11, vn. 297; vgl. L. HUBERT, *Le recrutement* ..., blz. 171, tabel "*Origine sociale des archidiacres majeurs*", a° 1098 ("noble").

[432] Zie, over dat bisschoppelijk benoemingsrechtrecht: G. LE BRAS, *Institutions ecclésiastiques* ..., dl. I-2, blz. 393 (vgl. blz. 391: dat gold in nog verhoogde mate voor de hoofdaartsdiaken); vgl. gedeeltelijk J. GAUDEMET, *Le gouvernement de l'Église à l'époque classique*, dl. II, blz. 313.

[433] G. LE BRAS, *op. cit.*, dl. I-2, blz. 391: de hoofdaartsdiaken vervulde bij de bisschop de rol van "premier ministre".

[434] E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., art. *Aartsdiakens*, blz. 725; vgl. blz. 726-727 (in 1100 nog altijd in het Walcheriaanse contingent).

[435] Vgl. *ibidem*: zijn collega proximus Oilbald van Lobbes, in dezelfde context (her)benoemd tot aartsdiaken (op dat ogenblik van Valencijn) en tot domproost gebombardeerd, was het typevoorbeeld van de simonistische (en nicolaïtische) geestelijke (zie ook E. VAN MINGROOT, *Gefaseerde actio* ..., blz. 432, 445 vn. 66-67).

[436] Vgl. hoger, §6, blz. 322; zie verder, §15, blz. 198, art. *Radulf [III] de Mallo*.

[437] E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., art. *Kapittelheren*, blz. 729 (als "Rodulf"); vgl. ID., *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, *Tabel der domdignitarissen*, blz. 11*, kol. *Deken*; vgl. §15, vn. 1477.

nog aartsdiaken Evrard van Antwerpen[438]. Met zijn onbetwiste autoriteit[439] in kerkelijke kwesties in die stad[440] – misschien moest hij tot 1125[441] toe niet eens een landdeken naast zich dulden –, zou hij, weze het in 's bisschops naam, normaliter een gezaghebbende stem moeten gehad hebben in de Antwerpse palavers[442] van 1116/19 tot 1124[443] en in de daaruit voortvloeiende aanpassing van de parochiële structuur[444] van de stad door de verhuizing van het Sint-Michielskapittel en de stichting van de Sint-Michielsabdij[445]. Bevreemdend is nu dat deze prominente ambtsdrager[446] de desbetreffende Antwerpse diploma's[447] van de Kamerijkse ordinarius (en van de stedelijke kapittelproost[448]) niet

[438] Vgl. verder, §15, art. *Evrard*; zijn optreden als aartsdiaken van Antwerpen wordt beaamd door L. HUBERT, *Haut clergé ...*, *Annexes: Notes explicatives des tableaux chronologiques ...*, blz. 27, vn. 3.

[439] Vgl. F. MERTENS en K. TORFS, *Geschiedenis van Antwerpen ...*, blz. 323, die ervan uitgaan dat "de kameryksche Aertsdiakens, als vertegenwoordiger des Bisschops, hier in geestelyke zaken een groot gezag voerden"; F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen ...*, dl. I, blz. 65-66 (uitg. J. VAN ROEY, dl. I, blz. 46).

[440] Aartsdiakenij en landdekenij overlapten elkaar destijds nog territoriaal in het Antwerpse (J. DEHARVENG en A. DE GHELLINCK, *Tableau des circonscriptions ecclésiastiques ...*, blz. 99, art. *Archidiaconé d'Anvers; Doyenné d'Anvers*). Anders gezegd: de aartsdiakenij Antwerpen was aanvankelijk niet in dekenijen ingedeeld: wijst dat niet op een quasi-monopolie van de aartsdiaken?

[441] Vanaf 1126-1129 (F. PRIMS, *Geschiedenis ...*, dl. II-4, blz. 10, nr. 12, a° 1126 (uitg. J. VAN ROEY, dl. II, blz. 647, nr. 12); E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde ...*, blz. 630-631 en vn. 127) ontmoeten we wel landdeken Reinier van Antwerpen (zie hoger, §7, vn. 920), hoogstwaarschijnlijk te onderscheiden van de gelijknamige kapittelproost (zie hoger §5, vn. 612; J. HARDY, *Onderzoek naar de kapittelfuncties ...*, *De proosten*, blz. 128-129, art. *Reinerus*: ca. 1146-ca. 1187).

[442] Vgl. F. PRIMS, *Geschiedenis ...*, dl. I, blz. 57-63, 73-80 (uitg. J. VAN ROEY, dl. I, blz. 40-43, 51-55); J. VAN ACKER, *Antwerpen ...*, blz. 56-61.

[443] Voor de desbetreffende bewijsstukken: zie hoger, §7, blz. 372-375 (nrs. 7.69-7.70). Ter aanvulling van vn. 638 (§5) en vn. 871 (§7) over Sint-Michiels, repr.: J. VAN BRABANT, *Oud Antwerps kerkarchief in het Rijksarchief, het Stadsarchief en het Archief der Commissie van openbare onderstand te Antwerpen*, Antwerpen, 1972, blz. 1/2, afb. 2; reg.: R. V[AN] U[YTVEN], in *De glans van Prémontré ...*, blz. 235, nr. 168.

[444] J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *De parochiale organisatie van Antwerpen tijdens de middeleeuwen*, in *Pascua mediaevalia ...*, blz. 15-17.

[445] Zie hoger, blz. 372-375; vgl. verder, §25.

[446] Voor de wel signerende getuigen: zie E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden ...*, blz. 53-54.

[447] *Thesaurus diplomaticus*, W 08212, D 06211; W 03071, D 03351 (rescript); E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, blz. 51, nrs. 7.69, 7.70. Over de redactieproblematiek: ID., *De bisschoppelijke stichtingoorkonden ...*, passim; vgl. hoger, §6, blz. 343-346 (en vn. 633-634, 645).

[448] *Thesaurus diplomaticus*, W 03070, D 03350 (rescript). In zekere zin is dit te vergelijken met de gang van zaken bij het vermeende stichingsdocument van de abdij van Tongerlo uit "1133": E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde ...*, blz. 632.

ondertekend heeft. Dat zou er kunnen op wijzen dat hij, net zoals de meerderheid van het Antwerpse collegiaalkapittel[449], niet akkoord ging met de gang van zaken. In eerste instantie lijkt onze achterdocht misplaatst: de titularis van het aartsdiakenaat Antwerpen, deze afgelegen buitenpost van het bisdom Kamerijk in de aloude mark van die naam, ontbrak namelijk, op missie in zijn sector, in verhouding tot zijn collega's het vaakst in de Burchardiaanse getuigenlijsten[450]. Maar vermoedelijk is die argwaan toch gerechtvaardigd, want net in 1124 tekende Evrard te Kamerijk wel present in 's bisschops gevolg, namelijk in drie instrumenten[451] voor plaatselijke stedelijke instellingen: onbeschikbaarheid vanwege ziekte of vacatuur van de functie kan dus niet de oorzaak geweest zijn. Het blijft voorshands een open vraag of de reden voor zijn afwezigheid in de Antwerpse schriftstukken uit 1124 niet te zoeken is in de onvrede van de Kamerijkse bisschop over de manier waarop Evrard, ver verwijderd van het alziende oog van monseigneur, de reeds geruime tijd aanslepende crisissituatie in Antwerpen en de naweeën van de sociaal-ketterse beweging van de Tanchelmieten aangepakt had. Niettemin lijkt het niet onaannemelijk dat de Antwerpse aartsdiaken de rekening gepresenteerd heeft gekregen voor het mismeesteren van de situatie en dat hij dientengevolge is moeten opstappen. Zeker is alvast dat Evrards diensttijd[452], al dan niet na een periode van ziekteverlof om bestwil of van een de facto openstaande

[449] J. VAN ACKER, *Antwerpen* ..., blz. 59-60; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *De parochiale organisatie* ..., blz. 16.

[450] De aartsdiakenij Antwerpen, geografisch het verst verwijderd van de bisschopszetel, was ook het laatst geïncorporeerd geworden en het minst ver geïntegreerd: A. VERHULST, *Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw*, in *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis, 1565*, Brussel, 1978, blz. 32[b].

[451] *Thesaurus diplomaticus*, W 12891; W 11528; W 03364, D 03654; E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 50-51, nrs. 7.67, 7.68, 7.71 (misschien moet de terminus ante quem van dit laatste document, om de genoemde reden, bijgestuurd worden).

[452] Als men de vergelijking maakt met Evrards beide voorgangers, kan dit incidentrijke parcours niet eens verbazing wekken: aartsdiaken Sigerik van Antwerpen (1070-1086/87) stond al bekend om zijn anti-gregoriaanse opstelling (E. VAN MINGROOT, *Gefaseerde actio* ..., blz. 434: in de jaren 1076-1081); aartsdiaken Rothard I (1087-ca. 1100) bleef op zijn beurt, tijdens de Kamerijkse investituurstrijd, hardnekkig aan de zijde van de keizersgezinde bisschop Walcher staan (E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., art. *Aartsdiakens*, blz. 723-725).

betrekking[453], nog slechts tot halfweg 1125 heeft geduurd, waarna hij opgevolgd[454] werd door aartsdiaken[455] Gerard IV (1125-1146/47)[456].

Wat nu de andere zijde betreft[457]: het lijdt geen twijfel dat onder de Kamerijkse koorheren een flinke gregoriaanse kerngroep actief was, dat bisschop Burchard echte hardliners in zijn curie duldde en/of steunde. Slechts van weinigen onder hen valt dat, bewijzen bij de hand, aan te tonen. Vooreerst hoorden de twee[458] Erlebolds[459] erbij. Domdeken Erlebold van Cantigneul, zoals we al weten een hoogstaande persoonlijkheid[460], was al in 1092-1093[461] kennelijk – de exacte toedracht is bronmatig niet geheel en al uitgeklaard – de woordvoerder van de

[453] Evrard is spoorloos in de aartsdiakenale sectie van de subscriptio der oorkonden uit de eerste helft van 1125: E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 51, nrs. 7.72-7.75; *Thesaurus diplomaticus*, W 07347, D 05738; W 10638; W 03595, D 03891 (zie hoger, §11, vn. 64); W 08348.

[454] *Thesaurus diplomaticus*, W 02217, D 02479, uit de tweede helft van 1125 (E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 51, nr. 7.76) vertoont al het signum van aartsdiaken Gerard.

[455] Zie hoger, §6, blz. 348; zie verder, §15 (als kanunnik: Gerard [V]). Vgl. E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., art. *Kapittelheren*, blz. 729, vn. 186, waar de mogelijkheid onder ogen gezien wordt dat het al deze Gerard was die in 1096 kortstondig de job van cantor had uitgeoefend in de Walcheriaanse curie: zulke impliciete stellingname van de kant van deze Gerard zou warempel niet misstaan hebben in de traditionele opstelling van de Antwerpse aartsdiakens, en zou dan nadien door een gemeende "bekering" ongedaan moeten gemaakt zijn.

[456] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 8*, art. *Gerard IV*; vgl. P. GOETSCHALCKX, *Geschiedenis van het bisdom Antwerpen. Aartspriesterschap Antwerpen*, dl. I, Ekeren-Donk, 1915, blz. 7, art. *Gerardus* (1127); M. BRUWIER en M. GYSSELING, *Les revenus, les biens et les droits de Sainte-Waudru de Mons à la fin du XIIe siècle*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, dl. CXXI, 1956, *Annexe: Actes inédits en faveur de Sainte-Waudru*, blz. 321, vn. 4, art. *Gérard, archidiacre de Cambrai* (1126-1142); vgl. hoger, §6, blz. 348 en vn. 665 (met bibliografie).

[457] Om ook de vijfde (of zesde, als men Brabant dubbel rekent: zie verder, §15, blz. 200-202) titularis van een Kamerijks aartsdiakenaat te noemen: wanneer we mogen voortgaan op de omstandigheden van zijn benoeming (zie verder, §13, vn. 1023, 1027-1028), moet aartsdiaken Diederik veeleer onder de gregoriaansgezinden gerangschikt worden.

[458] We moeten noodgedwongen afstand nemen van de contaminatie van de twee Erlebolds door D. DE CLERCK, *We volgen de zalige Hugo* ..., blz. 10: "Erleboldus, proostaartsdiaken van het domkapittel" en tevens "koordeken".

[459] Zie hoger, §10; zie verder, §15, blz. 195-197.

[460] Over de bekendheid van de uittredende deken als intellectueel: zie hoger, §10, blz. 415 en vn. 1148; over zijn ascetische levenswijze: K. GUTH, *Guibert von Nogent* ..., blz. 81.

[461] Zie A. CAUCHIE, *La querelle* ..., blz. 121-122, 131-133; E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 7.

gregoriaanse fractie geweest[462]. Domproost Erlebold van Cantaing zal zich, zoals we ook al vernomen hebben[463], tezamen met de hervormingsgezinde Alvisus of Aloïs van Anchin, in 1129 flink engageren bij de hervormingspogingen in de Sint-Pietersabdij te Lobbes[464] (deze onderneming werd door Burchard[465], in zijn hoedanigheid van ordinarius[466], voluit gepatroneerd[467]). Hij werd ten anderen opgenomen in het necrologium[468] van de ferm hervormingsgezinde Sint-Salvatorsabdij van Anchin. Ook Hugo Abbas sr. moet, getuige zijn intrede[469] in die abdij, in deze Anchin-connectie thuisgehoord hebben. Nog een befaamd lid van die gregoriaanse basisgroep was scholaster[470] en kanselier[471]

[462] Vermits Erlebold, toen nog als domthesaurier, zich in die woelige jaren opstelde tegen domproost en hoofdaartsdiaken Mazelijn van Mainvault (E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., art. *Aartsdiakens*, blz. 721-722), die in 1093 bij de kandidaatstelling voor het bisschopsambt de eerste serieuze tegenstrever zal zijn van de gregoriaanse proponent Manas van Eu-Soissons (ID., *Manassès d'Eu-Soissons* ..., blz. 248[a]), mogen we Erlebold in de Kamerijkse investituurstrijd redelijkerwijs in het gregoriaanse kamp situeren (ID., *Een decennium* ..., blz. 728; vgl. hoger, §10, vn. 1145).

[463] Zie hoger, §10, vn. 1161.

[464] Zie hoger, §8, vn. 971; vgl. §10, vn. 1161; J. WARICHEZ en D. VAN BLEYENBERGHE, *L'abbaye de Lobbes depuis les origines jusqu'en 1200*, Leuven-Parijs, 1909, blz. 149.

[465] E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 210; vgl. J. VOS, *Lobbes, son abbaye et son chapitre*, dl. II, Leuven, 1865, blz. 62-66; U. BERLIÈRE, *Abbaye de Lobbes*, in: ID., *Monasticon belge*, dl. I-2, blz. 212; *Gesta abbatum Lobbiensium [continuata]*, in *M.G.H., SS.*, dl. XXI, blz. 322, kap. 19; J.-L. WANKENNE (uitg. en vert.), *Actes des abbés de Lobbes* ..., blz. CXVIII-CXIX of 118-119.

[466] J. WARICHEZ en D. VAN BLEYENBERGHE, *op. cit.*, blz. 150.

[467] In 1127 had Burchard nog het slecht aangeschreven en onvoldoende performante kapittel van Moustier-en-Fagne (Fr.) geïncorporeerd in de abdij van Lobbes; vgl. J. WARICHEZ en D. VAN BLEYENBERGHE, *op. cit.*, blz. 83: "Tout ceci fut plutôt l'œuvre de Bouchard de Cambrai (1115-1131)".

[468] J.-P. GERZAGUET, *L'abbaye d'Anchin* ..., blz. 325, art. *Cambrai*.

[469] Zie hoger, §8, blz. 385-386.

[470] Werinbolds ambtsperiode als scholaster, vermoedelijk ca. 1100 met een soort van interimaat begonnen, werd pas in 1111 geofficialiseerd (E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., art. *Kapittelheren*, blz. 729). Vgl. É. LESNE, *Les écoles de la fin du VIIIe à la fin du XIIe*, Rijsel, 1940, blz. 322: 1057-1117 (door contaminatie met zijn twee homologe voorgangers); G. BRUNEL, *Chartes et chancelleries épiscopales* ..., blz. (227-244) 242, vn. 33: "un second Werimbold, écolâtre à partir de 1098" (tot 1148). Vgl. ook verder, §14, vn. 1366.

[471] Zie hoger, §3, blz. 302 en vn. 361; toe te voegen: E. VAN MINGROOT, *Acten der bisschoppen van Kamerijk (642-1103). Inventaris en diplomatische studie* [onuitgegeven licentiaatsverhandeling], Leuven, 1959, blz. 244-245, nr. 11 (1101-1147); ID., *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 11*, kol. *Scholaster, Kanselier*; ID., *De stichtingsoorkonde van de abdij Tongerlo* ..., blz. 619 en vn. 29; ID., *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden* ..., blz. 54, nr. 12, art. *Werinbald* (1100-1148); vgl. M. HAYEZ, *Catalogue des actes des évêques de Cambrai antérieurs à 1167*, in *Positions des thèses soutenues par*

Werinbold III (1100-1148)[472], die we gemakshalve als Werinbold van Abancourt[473] kunnen aanspreken: ook hij[474] zal in 1129, in samenwerking met Anchin betrokken worden[475] bij de reformatie van de abdij van Lobbes. Het is dus, gelet op de geprojecteerde familiale[476], persoonlijke[477] of collegiale contacten, hoegenaamd niet ondenkbaar dat Hugo evenzeer door de cel Erlebold-Werinbold-Abbas als door de bisschoppen zelf naar Kamerijk gedirigeerd werd[478] en dat hij er door die domkanunniken alleszins verwelkomd en geïntegreerd[479] werd. Anderzijds blijft, naar de kerkelijke overheid toe, de overweging gelden[480] dat Hugo – zoals aan het licht zal komen door de gebeurtenissen op en na het concilie van Reims in 1119 – voor zijn inzet op veel waardering kon rekenen van de kant van bisschop Burchard en bij die prelaat zelfs op een zodanig goed blaadje stond dat hij, spijts het wat plotse eerste afscheid, in Kamerijk zo gewenst "altijd welkom bleef"[481].

Hoe het ook weze, als een van de kapelaans van Burchard[482] is Hugo van Fossses in 1116-1119 en 1119-1121/23, een bevoorrechte – en, als staflid,

les élèves <de l'> École nationale des chartes, jg. 1959, blz. 44, art. *La chancellerie épiscopale* ("Guérimbold", ongenummerd, geciteerd "avant 1148"); G. BRUNEL, *loc. cit.* ("Werimbold" [II], 1105-ca. 1148); B.-M. TOCK, *Scribes, souscripteurs et témoins* ..., blz. 113, vn. 17 ("Werimboldus" [II], 1089-1118); N. BARRÉ, *Chancellerie épiscopale* ..., blz. 139 ("Wérinbold", ongenummerd, 1101-1148).

[472] Zie verder, §15, art. *scholaster-kanselier* (en vn. 1494).

[473] Hij was "persona" van Abancourt (Fr., dep. Nord, arr. Cambrai, kant. Cambrai-Ouest): A. BONTEMPS, *Liste des curés des paroisses du diocèse actuel de Cambrai (1927) antérieurement à la Révolution*, Rijsel, 1928, blz. 27, art. *Abancourt*; en van Vicourt (Fr, dep. Nord, arr. Cambrai, kant. Marcoing, gem. Ribécourt-la-Tour): *Monvmenta Arroasiensia*, uitg. B.-M. TOCK, Turnhout, 2000, blz. 77-78, nr. 25.

[474] Over de gregoriaanse gezindheid van Werinbold III: H. SPROEMBERG, *Alvisus* ..., blz. 121-122 en vn. 73 (bemerk wel: hij wordt daar ongelukkigerwijs verward met een welstellende Kamerijkse poorter met dezelfde naam: vgl. verder, §13, vn. 1061; §15, blz. 212 en vn. 1595).

[475] *Ex Vita B. Gosvini Aquicinctensis abbatis*, uitg. M. BRIAL, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, dl. XIV, Parijs, 1806, blz. 446, kap. I/23 ("magister Werimbaldus").

[476] Over de mogelijkheid van het bestaan van een "aristocratisch" netwerk: hoger, §10, blz. 419-420.

[477] Ter illustratie: de financiële transactie tussen Hugo en het geslacht van de Erleboldi (*ibid.*, blz. 416-417).

[478] Zie hoger, §11.

[479] Zie hoger, §10, passim.

[480] D. DE CLERCK, *We volgen de zalige Hugo* ..., blz. 10.

[481] Naar de uitdrukking van H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1925, blz. 22.

[482] De hoofdbronnen zijn natuurlijk: *Gesta I Burchardi*, uitg. CH. DE SMEDT, in *Gestes des évêques de Cambrai de 1092 à 1138* ..., blz. 113-141, en uitg. G. WAITZ, *Gesta*

Afb. 3. Zegel van bisschop Burchard van Kamerijk (1116)
Cliché: *Archives départementales du Nord (Lille), Série G*, nr. 4 G 107/1469.

te rechter tijd assisterende – getuige geweest van, om maar iets te noemen, de reorganisatie van het, na jaren van woelige investituurstrijd, belabberd bestuursapparaat[483] (inclusief de kanselarij)[484], van de recuperatie[485] van de geüsurpeerde eigendommen en inkomsten van het domkapittel, van de

episcoporum Cameracensium continuata, in *M.G.H., SS.*, dl. XIV, Hannover, 1883 (1963), blz. 212-219; *Gesta II Burchardi*, uitg. CH. DE SMEDT, *ed. cit.*, blz. 142-157, en uitg. G. WAITZ, *ed. cit.*, blz. 220-224. Voor de andere narratieve bronnen: zie E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken …*, kol. 211-213, art. *Literaire bronnen.*

[483] E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken …*, kol. 200; vgl. A. LÉCLUSELLE, *Précis de l'histoire de Cambrai …*, blz. 59.

[484] E. VAN MINGROOT, *Woord en wederwoord …*, blz. 12-13; vgl. hoger, §7, blz. 359-360. Vergelijk, daarmee in schril contrast, de productieve Burchardiaanse kanselarij: E. VAN MINGROOT, *B[urchard], B[ischo]f v. Cambrai …*, kol. 943 ("etwa 100 Urkunden", opgesteld door de kanselarij zelf of onder haar toezicht en medewerking); ID., *Burchard van Aken …*, kol. 200 (vgl. ID., *De oorkonden van bisschop Borchard …*, blz. 47, vn. 70); vgl. ook hoger, §3, vn. 329 (G. Brunel); hierna, vn. 546 (H. Nelis).

[485] E. HOERES, *Das Bistum Cambrai …*, blz. 34; D. LOHRMANN, *Kirchengut im nördlichen Frankreich. Besitz, Verfassung und Wirtschaft im Spiegel der Papstprivilegien*

oprichting[486] van het Sint-Lazaarsleprozenhuis (1116; een opmerkelijke uiting van de charitatieve kant[487] van Burchards episcopaat), van de hernieuwde pogingen[488] van de Kamerijkers (onder leiding van hun bisschop) om de segregatie (1093-1094)[489] van het bisdom Atrecht ongedaan te maken, van de diepgaande geschillen[490] met de Vlaamse graven Boudewijn VII Hapken (1111-1119)[491] en Karel de Goede (1119-1127)[492] over het burggraafschap[493] van het Kamerijkse en de vestingstad Cateau-Cambrésis, van Burchards bemoeienissen om de, in 1122-1127 kortstondig verloren gegane[494], grafelijke waardigheid voor de Kamerijkse bisschopstroon te herwinnen[495]. Gezien zijn positie in de episcopale entourage bestaat er ook een redelijke kans dat Hugo, in maart-april 1118, Burchard geëscorteerd heeft op dienst bezoek *ad limina*[496] aan paus Gelasius II (1118-1119)[497] te

des 11.-12. Jahrhunderts, Bonn, 1983, blz. 132. Vgl. E. BOULY, *Histoire de Cambrai* ..., blz. 124; H. LANCELIN, *Histoire du diocèse* ..., blz. 110; E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 200.

[486] Vgl. hoger, §8, blz. 385; zie verder, §15, vn. 1441.

[487] E. VAN MINGROOT, *B[urchard], B[ischo]f v. Cambrai* ..., kol. 943; ID., *Burchard van Aken* ..., kol. 200-201, 205, 210-211; vgl. PL. LEFÈVRE, *L'organisation ecclésiastique de la ville de Bruxelles au Moyen Age*, Leuven, 1942, blz. 225-226; P. BONENFANT, *Les premiers "hospitia" de Bruxelles au XIIe siècle*, in *Annales de la Société belge d'histoire des hôpitaux*, dl. XI, 1973, blz. 12.

[488] L. KÉRY, *Die Errichtung* ..., blz. 415-417, art. *Unter Bischof Burchard von Cambrai*; E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 200-206; vgl. E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 36-37; H. SPROEMBERG, *Die Gründung des Bistums Arras im Jahre 1094*, in *Standen en landen*, dl. XXIV, Leuven-Parijs, 1962 (en in *Album É. Lousse*, dl. II, Leuven, 1963), blz. 43-44; B. SCHILLING, *Guido von Vienne – Papst Calixt II.*, Hannover, 1998, blz. 540-541.

[489] L. KÉRY, *Die Verhandlungen über die Errichtung des Bistums Arras auf der Provinzialsynode in Reims (20. März 1093)*, in *Proceedings of the Ninth International Congress of Medieval Canon Law*, Vaticaanstad, 1997, blz. 381-398.

[490] E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 34-38; J. ALLOSSERY, *Intervention flamande* ..., blz. 392-394 (tot 1122); É. DE MOREAU, *Histoire de l'Église* ..., dl. III, blz. 37, 39-40; E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 203, 205; vgl. verder, vn. 1386, 1554, 1578.

[491] J. MORBY, *Dynasties of the World* ..., blz. 90, *The County of Flanders*, art. *Baldwin VII, Hapkin*.

[492] *Ibid.*, art. *Bl Charles the Good*.

[493] Zie, over de identiteit van de burggraaf in kwestie: verder, §15 en vn. 1582.

[494] W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 242; vgl. P. ALLOSSERY, *Intervention flamande* ..., blz. 393; E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 205.

[495] W. REINECKE, *op. cit.*, blz. 243; E. VAN MINGROOT, *art. cit.*, kol. 209.

[496] *Ibid.*, kol. 201.

[497] F. EHRLE, *Sommi pontefici Romani* ..., blz. 20, nr. 162, art. *Gelasio II*; *Serie dei sommi pontefici* ..., blz. 16*, art. *Gelasio II*.

Capua[498] en op zijn tocht – in de nasleep van het concilie van Reims – naar Maastricht in november 1119[499], dat hij hem ter zijde gestaan heeft bij zijn deelname[500] aan de synode van Beauvais[501] van 18 oktober 1120[502], en dat hij nog in december 1120 vanop afstand de lokale veldtocht[503] van de graaf-bisschop tegen burggraaf Hugo II van Oisy[504] in zijn steunpunten te Oisy en te Crèvecœur heeft geobserveerd.

Als we eenmaal het beginpunt van Hugo's lotgevallen in Kamerijk afgepaald hebben, wat doen we dan met de eerdere waarneming dat er, ondanks het feit dat toen zowel Hugo (II) Abbas, Hugo (III) van Morchies als Hugo (IV) van Fosses hun kathedrale functie vervulden, tot en met 1118 nooit een trio Hugo's te bekennen valt in de oorkonden? *E contrario* redenerend, zou men in theorie kunnen stellen dat de eerste vermelding, in het voorjaar van 1119, van drie Hugo's onder de ondertekenende kapittelheren juist aantoont dat Hugo van Fosses precies rond dat tijdstip in Kamerijk is aangekomen. Dat zou natuurlijk de prosopografische afbakening van zijn optreden in Kamerijk al dadelijk in beduidende mate vereenvoudigen. Omdat er echter zo weinig lijn te bespeuren valt

[498] Opmerkelijk is dat deze daarbij blijkbaar vergezeld werd (U. BERLIÈRE, *Abbaye de Saint-Ghislain*, in: ID., *Monasticon belge*, dl. I-2, blz. (244-270) 254, art. *Oduin [III]*) door abt Odwin III (vgl. H. FISQUET, *La France pontificale ... Cambrai*, blz. 480, nr. 19, art. *Oduin II*) van Saint-Ghislain (zie hoger, §4, vn. 389). Dat was diezelfde abdij waar Burchard in die jaren bijzonder goedgunstig tegenover stond, zoals blijkt uit zijn zwaarwichtige confirmatiebrief uit het voorjaar van 1119 (zie §3, blz. 294 en vn. 313; §7, blz. 367-368, nr. 7.24) – het schriftstuk waarin Hugo van Fosses zelf dan weer voor het eerst, zonder achternaam maar desondanks onloochenbaar, in dienst van deze monseigneur werd opgemerkt (hoger, §3, blz. 293, 295; §4, blz. 305). Het was ook Burchard die de genoemde abt met zijn gezag bijstond bij het verwerven van de nodige pauselijke privilegies, zowel in 1118 (in duplo) als in 1119 (L.-A. PETIT, *Histoire de la ville de Saint-Ghislain*, in *Mémoires et publications de la société des sciences, des arts et des lettres du Hainaut*, jg. 1871 1872, blz. 16-18, nr. 16, art. *Oduin II*).

[499] Zie verder, §17.

[500] M. CHARTIER, *Burchard, évêque de Cambrai ...*, kol. 1231; R. NIP, *Arnulfus van Oudenburg, bisschop van Soissons († 1087)*, Leuven, 2004, blz. 250-251.

[501] O. PONTAL, *Les conciles de la France capétienne ...*, blz. 293-294, art. *Beauvais 1120, 18 otobre*.

[502] En mogelijk ook bij een andere synodale vergadering in Reims in de loop van hetzelfde jaar 1120: P. DEMOUY, *Les archevêques de Reims et les conciles*, in: ID., *Genèse d'une cathédrale ...*, blz. 652.

[503] A. LÉCLUSELLE, *Précis de l'histoire de Cambrai ...*, blz. 60; A. BRUYELLE, *Notice sur l'ancienne ville de Crèvecœur, ses dépendances, et l'abbaye de Vaucelles*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XX, 1847, blz. 318; W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai ...*, blz. 58-59; E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken ...*, kol. 204.

[504] Zie verder, §15 en vn. 1578-1579.

in de samenstelling van het kanonikale segment[505] van de toenmalige Kamerijkse getuigenlijsten, en in het bijzonder in de deelname van beide andere Hugo's aan het diplomatisch bedrijf[506], is het onzes inziens niet aangewezen deze alternatieve redenering, die volledigheidshalve toch moest vermeld worden, te volgen. De aangeklaagde gang van zaken is gewoonweg te verklaren door het tamelijk willekeurig dienstschema dat in de Kamerijkse kanselarij werd aangehouden met het oog op de getuigenlijsten, waarbij wel een delegatie[507] van het domkapittel[508] werd geselecteerd, maar waarvoor – alhoewel op bepaalde ogenblikken en aantal habitués[509] te signaleren zijn – niet echt een onveranderlijke kerngroep werd aangesproken[510] ... zodat er op dat vlak ook geen routine kon groeien. Daarbovenop was de periode van midden 1116 tot midden 1119, statistisch gezien, kennelijk te krap om de kans te scheppen dat de homologe kanunniken gedrieën zouden voorkomen, te meer daar Hugo van Morchies op lokaal vlak stelselmatig dekenale plichten te vervullen had[511], Hugo Abbas zijn tijd gebeurlijk moest verdelen over Kamerijk en Anchin[512], en de mogelijkheid vooralsnog niet geheel uitgesloten mag worden dat Hugo enige, min of meer losse, band met het kapittel van Fosses had behouden[513].

[505] Vgl., voor het bisdom Arras gedurende de 12de eeuw: B.-M. Tock, *Les listes de témoins dans les chartes des évêques d'Arras* ..., blz. 103.

[506] Zie hoger, §8, blz. 380.

[507] E. Van Mingroot, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. I, blz. 9; dl. III: *Het formulier der oorkonden van Burchard*, blz. (859-863) 861-862, art. *Subscriptio*; Id., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 59-60.

[508] Over de raadgevende rol van het kapittel in dergelijke aangelegenheden, zie J. Avril, *La participation du chapitre cathédral au gouvernement du diocèse*, in *Le monde des chanoines (XIe-XIVe s.)*, Toulouse, 1989, blz. 47.

[509] Een typisch voorbeeld van een stelselmatig signerende domheer was Hadwin van Morchies (zie hoger, §9; zie verder, §15, art. *Hadwin*), die doorgaans al zijn confraters voorafging (E. Van Mingroot, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 862).

[510] De term "afvaardiging" dient in deze context namelijk niet letterlijk en exclusief begrepen te worden, vermits, zoals uit de hiernavolgende lijst (zie verder, §15, laatste deel) mede zal blijken, alle vijftig Kamerijkse domheren in de bisschoppelijke subscriptiones te gelegener tijd aan de beurt kwamen. Daarbij moet men bedenken dat sommige domheren, met externe bezigheden of verafgelegen beneficies belast, niet permanent te Kamerijk resideerden (een voorbeeld: de kanunnik-aartsdiaken van Antwerpen: zie hierboven, vn. 450).

[511] Vgl. hoger, §8.

[512] Vgl. hoger, §9.

[513] W. Grauwen, *Norbert als vredesapostel* ..., blz. 21, laat expliciet die optie open; vgl. hoger, §11, vn. 215 (slot); zie verder, §14 en vn. 1302; §16.

Inmiddels blijft er de vaststelling dat kapelaan Hugo uit het Valencijnse verhaal van 1119 oorkondelijk nergens anders expliciet onder de Kamerijkse *capellani/clerici episcopi* geciteerd werd. Naar alle waarschijnlijkheid moet dat eens te meer aan een samenloop van omstandigheden en aan zijn in de tijd beperkte mandaat geweten worden[514]. Anderzijds duidt in het voorradige bronnenmateriaal voor het ogenblik niets erop dat Hugo van Fosses bijvoorbeeld eerder een persoonlijke "klerk" van de bisschop[515], een – meer dan de andere acht[516] kapelaans – privésecretaris[517],

[514] Vergelijkbare situaties doen zich voor bij Burchard van Aken, die in geen enkele oorkondelijke tekst als keizerlijk hofkapelaan kan getraceerd worden (F. HAUSMANN, *Reichskanzlei* ..., blz. 87; W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 205), en zelfs bij Norbert van Gennep, wiens hofkapelanaat (A. ŽÁK, *Epochen aus dem Leben des hl. Norbert*, in *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 194; É. DE MOREAU, *Histoire de l'Église* ..., dl. III, blz. 440; F. PETIT, *Norbert et l'origine* ..., blz. 24; H. FLACHENECKER, *Norbert von Xanten*, in *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, dl. VI, Tübingen, 2003[4], kol. 365; vgl. S. DINO, *La spiritualità di S. Norberto da Xanten (I)*, in *Anal. Praem.*, dl. XXXIV, 1958, blz. 241) slechts door deductie nader in te vullen is (vgl. W. GRAUWEN, *art. cit.*, blz. 200; ID., *De Norbertusbiografie in de geschiedenis van het aartsbisdom Maagdenburg*, in *An. Praem.*, dl. LIII, 1977, blz. 114), en alvast in de diplomatische bronnen geen sporen heeft nagelaten. Hun beider kapelanaat aan het keizerlijk hof wordt nochtans niet betwijfeld (vgl. respectievelijk F. HAUSMANN, *loc. cit.*, en W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 205).

[515] Dat volgens de definitie van E. FOURNIER, *L'origine du vicaire général* ... (vgl. hoger, §3, vn. 335), blz. 58-65, art. *Le clerc d'évêque*. Deze omschrijving is, voor Kamerijk in de bestudeerde periode, betwistbaar: het aangehaalde voorbeeld (*ibid.*, blz. 62) over de activiteiten van de latere bisschop Lietbert van Lessines (1051-1076) aan de zijde van zijn voorganger Gerard I van Florennes (1012-1051), wijst onzes inziens juist niet op diens functie van private secretaris, maar eerder op deze van coadjutor.

[516] Zie §3, blz. 300-301.

[517] J. WATKINS en J.-B. L'ÉCUY, *Hugues ou Hugo* ..., blz. 555[a] ("secrétaire de Burchard, archeveque [sic] de Cambrai"); J. HILLEGEER, *Gelukzalige Hugo* ..., blz. 27 (Hugo als "geheimschrijver" van Burchard); H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1908/09, blz. 217 of blz. 23 ("ses fonctions d'aumônier, chapelain ou secrétaire de l'évêque"); J. CRÉPIN, *Notice historique* ..., blz. 411 ("son aumônier et chapelain, – nous dirions, aujourd'hui, semble-t-il, son secrétaire particulier"); ID., *L'abbaye de S. Feuillen* ..., blz. 109 ("secrétaire particulier de l'évêque de Cambrai, Burchard"); F. RISS, *Der heilige Norbert* ..., blz. 22 ("Dessen [= Burchards] Sekretär Hugo"); B. GRASSL, *Le bienheureux Hugues* ..., blz. 42 ("secrétaire particulier de Burchard"), 44 ("son secrétaire Hugues"); G. ADRIAANSEN, *Vida de são Norberto* ..., blz. 58-59 ("um jovem capelão, hoje diríamos secretário, do Bispo"), blz. 60 ("capelão ou secretário"); J.-B. VALVEKENS, *Norberto di Magdeburgo, santo*, in *Bibliotheca Sanctorum*, dl. VII, Rome, 1967, kol. 1055 ("il suo [= "di Burcardo"] amanuense Ugo di Fosses"); T. ŘÍHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 48-49 ("biskupova sekretáře", "svého sekretáře"); J. ROMAIN, *Fosses* ..., blz. 16; P. PIŤHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 20 ("Burchardova sekretáře, Hugona de Fosses"); G. VOLLEBREGT, *De zalige Hugo* ..., blz. 12 ("secretaris", en in die job begeleider tijdens 's bisschops reizen); J.-B. RATY, *Norbert et l'Ordre* ..., blz. 16[b] ("Hugues de Fosses, secrétaire de l'évêque de Cambrai"); J. LECOMTE, *Le Bienheureux Hugues* ..., blz. 314 ("son secrétaire

huiskapelaan[518] of nog[519] "aalmoezenier"[520] van Burchard[521] zou geweest zijn[522], en dat hij daartoe doelbewust[523] door de prelaat[524] naar Kamerijk

particulier"); A. SAINT-DENIS (uitg. en vert.), *Les miracles ...*, *Introduction ...*, blz. 43 ("Hugues, secrétaire de ce dernier [= "l'évêque Bouchard"]"; vgl. blz. 31: "chapelain").

[518] A. DE RAISSE, *De beato Hugone ...*, f° 20 v°: "Burchardo Cameracensi Episcopo à sacris esset" (voor de gebruikte uitdrukking: zie R. HOVEN, *Lexique de la prose latine de la renaissance*, Leiden-New York-Keulen, 1994, blz. 319, s.v. *sacrum*, rubr. C); vgl. [H. LAMY e.a.], *De orde van Premonstreit ...*, blz. 12: "... Hugo van Fosses, kapelheer bij Burchardus, bisschop van Kamerijk". Voor de functie van huiskapelaan, met deze specifieke inhoud: zie hierna, vn. 531.

[519] C. ROHAULT, *La vie de saint Norbert, fondateur de l'Ordre de Prémontré* [uit ca. 1675], in *La cour d'honneur de Marie*, dl. XVIII, 1881, blz. 130 ("son aumosnier Hugue"); [P.] HÉLYOT, *Vie de saint Norbert, archevêque de Magdebourg, et fondateur de l'ordre des Prémontrés*, in: ID., *Dictionnaire des ordres religieux*, Parijs, 1850, dl. III, Parijs, 1850, kol. 275 (de bisschop van Kamerijk heet daar overigens Bernard: vgl. A. ŽÁK, *St. Norbertus-Album ...*, blz. 3, 6: "Bernhard von Kambrai"); [J.-B.] L'[ÉCU]Y, *Norbert (Saint)*, in *Biographie universelle ancienne et moderne*, dl. XXXI, Parijs, [ca. 1860], blz. 26[b]; J. COLDEFY, *Études sur l'Ordre ...*, blz. 25 ("Hugues de Fosse, un des aumôniers du prélat"); F. GIRY en P. GUÉRIN, *Saint Norbert ...*, blz. 491 (Hugo als "Un des aumôniers de l'évêque"); H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues ...*, 1925, blz. 43.

[520] Zo deze term al woordelijk op te vatten is, moge er op gewezen worden dat de identiteit van de elemosinarius van het Kamerijkse kathedraalkapittel (vgl. E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. IV, blz. 11*, *Tabel der domdignitarissen*, kol. *Elemosinarius*, a° 1090: het ambt bestond ginds wel degelijk) uit de periode van Burchard van Aken niet tot ons gekomen is. Blijkt anderzijds dat de term "aalmoezenier" als een synoniem voor "kapelaan" aangewend werd: H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues ...*, 1908/09, blz. 162 of blz. 7 (zie volgende noot); A. ŽÁK, *Der selige Hugo ...*, blz. 4 (vgl. hierboven, vn. 322); J. CRÉPIN, *Notice historique ...*, blz. 411; vgl. A. BLAISE, *Lexicon latinitatis ...*, blz. 140[b], s.v. *capellanus*, nr. 4 (vooral militair).

[521] H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues ...*, 1908/09, blz. 162 of blz. 7, die Hugo door Burchard naar Kamerijk laat halen "pour diriger sa maison et y remplir les fonctions d'aumônier ou chapelain" (vgl. *ibid.*, blz. 157, 163, 215: "chapelain" zonder meer). Vgl. B. FISEN, *B. Hvgo ...*, blz. 110 ("vt in familiam non grauate Burchardus Cameraci episcopus adsciuerit"); ID., *Sancta Legia ...*, blz. 219[a], nr. XXV (id.); A. VICO en A. MARIANI, *Decretum confirmationis ...*, blz. 316 ("adscribi meruit in domum et familiam Cameracensis Episcopi Burchardi"); E. CHARDAVOINE, *B. Hugues de Fosses ...*, blz. 832[a] ("il ... fut attaché à la maison épisc. de Burchard, év. de Cambrai"); J. BAUDOT en C. CHAUSSIN, *Le bienheureux Hugues ...*, blz. 237 ("il ... fut attaché à la maison épiscopale de Burchard, évêque de Cambrai"); J. DUBOIS, *Hugues (Bienheureux) ...*, kol. 1025 ("il ..., puis passa à la maison épiscopale de l'évêque de Cambrai, Burchard").

[522] Te vgl. met A. LE MIRE, *Ordinis Praemonstratensis ...*, blz. 17 ("Hugo ..., qui in contubernio Burchardi Episcopi Cameracensis agebat"); J. VANDER STERRE, *Het leven ...*, blz. 84 nr. 6 ("den Saligen Hugo, die doen ter-tijdt woonde inde familie van Burchardus Bischop van Camerijck"), 85 nr. 7 ("Hugo, eenen treffelijcken man zijnde inde familie vanden Bischop"); J. LE PAIGE, *Vita beati Hvgonis ...*, blz. 416[a] ("in Burchardi Cameracensis Episcopi contubernium"; vgl. ID., *Bibliotheca Præmonstratensis ordinis ...*, dl. I-2, blz. 368[b]: "Hugo (quidam de familia Episcopi Clericus, ...)"); G. COLVENEERE, *In duos libros ...*, blz. 26 ("De alio Hugone clerico Cameracensi, ex

zou gehaald zijn geweest[525]. De omschrijving die H. Lamy[526] geeft van Hugo van Fosses als "*fils de prédilection*" van de bisschop[527], en die er lijkt op aan te sturen dat Hugo, meer dan de andere curiekapelaans, van meet af aan een protegé[528] en favoriete medewerker[529], m.a.w. de privékapelaan[530] van Burchard van Kamerijk zou geweest zijn, lijkt veeleer het

contubernali episcopi Burchardi, qui anno 1118. adiunxit se S. Norberto, ..."); P. De Waghenare, *Sanctvs Norbertvs* ..., blz. 13 ("Hvgo è familia Episcopi"); J. Vander Sterren, *Het leven vanden H. Norbertvs, sticht-vader der Witte Ordre van Præmonstreyt, apostel van Antwerpen, artsch-bischop van Magdeburg, ende primaet van geheel Hoog-Duytslandt*, in: J. Van Craywinckel, *Legende der H.H. van de Ordre* ..., dl. II, blz. 224, nr. XI ("uyt de familie des Bischops, den salighen Hugo"); N. Gourneau, *S. Norbert* ..., blz. 101 ("un jeune Clerc nommé Hugues, de la famille de l'Evêque de Cambray"). Over de uiteenlopende betekenissen van het lemma "familia" kunnen we het hier niet hebben; J. Vander Sterre, *Het leven* ..., blz. 86, nr. 8, gewaagt bv. van "sijn Archidiaken ofte eenighe andere persoonen van sijne familie [= hofhouding, curie?]".

[523] T. Říha, *Svatý Norbert* ..., blz. 127, gaat nog een stukje verder en verheft Hugo, naast kapelaan (*ibid.*, blz. 128: "biskupovým kaplanem") en secretaris (zie hierboven, vn. 517), daarbovenop tot ceremoniemeester van Burchard: "kaplana (sekretáře a ceremonáře)".

[524] Vgl. echter, zijdelings, J.-B. Valvekens, *Premostratensi*, in *Dizionario degli istituti di perfezione*, dl. VII, Rome, 1983, kol. 721: "l'ufficio di segretario presso il vesc. di Laon, Burcardo". Voor andere voorstanders van deze alternatieve positie van Hugo, zie hoger, §3, vn. 323.

[525] Vgl. hierboven, vn. 316-322; zie voorts A. Butler en H. Thurston, *BD. Hugh of Fosse* ..., blz. 153 ("he ... then passed into the service of a devout and zealous prelate, Burchard, Bishop of Cambrai"); J. Delaney, *Hugh of Fosses* ..., blz. 292[a] ("he ... became a member of the staff of Bishop Burchard of Cambrai"); J.-B. Valvekens, *Ugo di Fosses* ..., kol. 757 (Hugo als "compagno di viaggio" van Burchard; vgl. hoger, vn. 328).

[526] H. Lamy, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1925, blz. 22. Zie ook, bij B. Fisen, *B. Hvgo* ..., blz. 111, het gesprek tussen Burchard en Hugo tijdens het Valencijnse intermezzo, met de aanspreektitel "mi Hugo".

[527] Vgl. B. Fisen, *Sancta Legia* ..., blz. 219[a], nr. XXV (over Burchard jegens Hugo): "carumque in paucis haberet"; J. Scholz, *Vita st. Norberti* ..., blz. 22 (over Hugo): "cum Burchardo Cameracensi episcopo propinquo suo".

[528] Zie ook F. Dubal, *Vida* ..., f° 26 r°: "["Burcardo"] Tenia en su seruicio por Capellan à vn Eclesiastico, llamado Hugo, el qual tenia mucha cabida en su gracia, y en su voluntad"; L. Anderson, *Saint Norbert* ..., blz. 17 (vgl. hoger, §3, vn. 322), die Burchard in de zomer van 1119 node afscheid ziet nemen van "his highly esteemed chaplain" (wil dat opnieuw zeggen dat er voor die functie slechts één titularis bestond?).

[529] Vgl. de uitdrukking van J. De Swert, *Vita* ..., blz. 27, v. 610-611: "clericus Hugo, hærentem lateri comitem quem præsul habebat"; A. Vico en A. Mariani, *Decretum* ..., blz. 316: "Episcopi socius".

[530] Het is in zekere zin passend hier de monografieën (zie hoger, §3, vn. 322) bij te betrekken die Hugo blijken te beschouwen als de kapelaan bij uitstek (evenwel zonder de puur liturgische invulling) van Burchard.

resultaat van het *hineininterpretieren*[531] van de Norbertusvitae[532] te zijn (die hebben het overigens niet over een *praedilectus clericus*, maar eenvoudig enkele malen over Hugo als "*praedictus clericus*"[533]). Dat Hugo, in zijn job van assistent, in Valencijn de bezoeker Norbert bij monseigneur mocht introduceren[534], zal niet afgeweken hebben van de "huiselijke" taken van de doorsnee-kapelaan[535]. Van samenwerking gesproken, de theoretische taalbarrière die bestond tussen Hugo en Norbert – denken we maar aan het verloop van hun eerste ontmoeting te Valencijn, waar Hugo de "*teutonice*"[536] gevoerde conversatie[537] tussen Norbert en Burchard niet

[531] Men bedenke immers dat de bisschoppelijke "huiskapelaan", met exclusieve verplichtingen in de huiskapel van het bisschoppelijk paleis, een (her)uitvinding was van de 13de eeuw: S. HAIDER, *Das bischöfliche Kapellanat* ..., dl. I, blz. 319 ("Hauskapellan"); vgl., in het algemeen, É. FOURNIER, *L'origine du vicaire général* ..., blz. 61 ("aux XIIe et XIIIe siècles surtout").

[532] Naar het voorbeeld van Evermoed van Kamerijk (alias van Ratzeburg, 1154-1178) ten overstaan van Norbertus: P. LENAERTS, *Hagiographie norbertine. Le B. Evermode, évêque de Ratzbourg*, in *Revue de l'Ordre de Prémontré et de ses missions*, dl. XIV, 1912, blz. 220 ("l'ami intime de Norbert"); A. ŽÁK, *Der selige Hugo* ..., blz. 5 ("sein junger Lieblingsschüler, der heilige Evermod"); D. DE CLERCK m.m.v. G. WOLF, *Heilige Evermodus – Ratzeburg (D)*, in: ID., *Hagiologion*, blz. (53-55) 55^a^ ("geliefde leerling van Norbertus"); enzovoort.

[533] *Vita A Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 675, kap. 6, l. 12, 19; *Vita B Norberti* ..., *ed. cit.*, kol. 816A, kap. V/25 (en in *AA. SS.*, dl. I, Antwerpen, 1695, blz. 828D, kap. V/25).

[534] Vgl. H. KROLL, *Zum Charakter* ..., blz. 22: "Er [= Hugo] scheint zu der engsten persönlichen Umgebung des Bischofs zu gehören, da er bestimmen kann, wer zu diesem vorgelassen wird". Zulke interpretatie (vgl. bv. reeds de al min of meer gekleurde voorstelling bij M. MERZ, *Norbertus trivmphans* ..., blz. 22) doet deze scène, zoals ze beschreven staat in beide Norbertusvitae (vgl. voorgaande voetnoot), toch wel enigszins geweld aan. Dat Hugo in 1119 in Valencijn zelf zou kunnen bepaald hebben wie er toegang tot de bisschop kreeg, is ongetwijfeld te veel eer toekennen aan de op dat tijdstip, volgens beurtrol wachtdienst lopende, bisschoppelijke kapelaan.

[535] Wij nemen aan dat HERMAN VAN LAON/DOORNIK, *Liber de miraculis* ..., in *ed. cit.*, blz. 659, kap. III/8, l. 40: "Hugonem, qui tunc ipsius capellanus episcopi erat", in de eerste plaats wil zeggen (vgl. de vertalingen door G. Hertel, Th. Antry en A. Saint-Denis: hoger, §1, vn. 64; §12, vn. 348 en 351) dat zijn informant, abt Hugo van Prémontré, in 1119 in Valencijn – onderverstaan – "nog maar" bisschoppelijk kapelaan was. Zou het, in hoofde van diezelfde Hugo, toch ook niet kunnen betekend hebben dat het, in het kader van de genoemde, alternerend door meerdere titularissen uitgeoefende, kapelaansfunctie, op dat hoogst belangrijke moment gelukkig net zijn beurt was om de bisschop te escorteren?

[536] *Vita B Norberti* ..., in *ed. cit.*, blz. 816A, kap. V/25.

[537] Moet dat begrepen worden als "Hoogduits" (J. VANDER STERRE, *Hel leven* ..., blz. 85, nr. 8 ("hoogduytsch"), "Germaans" (D. SCHINDLER, *Vita S. Norberti* ..., blz. 26, nr. XXIII ("ignarus Germanici idiomatis"); "Teutoons" (G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 76 (dl. I^3^, blz. 74), en ID., *Vie illustrée* ..., blz. 56 ("en langue teutonique") of gewoonweg Duits (J.-P. CAMUS, *L'homme apostolique* ..., f° 75 r°; L. HUGO, *La vie de S. Norbert* ..., blz. 35; M. ILLANA, *Historia del gran padre* ..., blz. 29^a^; [L. LEFORT (ed.)],

kon volgen – moet aanvankelijk wellicht ook tussen Hugo en Burchard gestaan hebben. Hugo's niet gespeelde verwarring[538] bij het aanhoren van het volkstalig gesprek tussen Burchard en Norbert, wijst er toch wel op dat Hugo nooit de facto in het Duits/Diets geconverseerd heeft met de kerkvorst. Vanzelfsprekend werd deze hindernis in kerkelijke kringen handig omzeild of gecompenseerd door het courant hanteren van het Latijn als omgangstaal. Daarenboven zal, eenmaal in Kamerijk, de potentiële communicatiestoornis hand over hand gemilderd zijn naarmate Burchards kennis van de Romaanse taal, in zover die al ondermaats was, erop vooruitging[539]. Misschien was kapelaan Hugo wel een van diegenen die de Akenaar praktisch taalonderricht heeft verstrekt[540].

De daarnet ter sprake gebrachte scholaster-kanselier Werinbold III brengt ons bij de vraag over de eventuele opstel- en schrijfactiviteit[541] van Hugo in de Kamerijkse kanselarij. Wat dat facet van Hugo's dagtaak aangaat: zijn institutionele band met de Kamerijkse kanselarij[542], zij het dat deze

Saint Norbert ..., blz. 21; A. TENCKHOFF, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 35; J. COLLIN DE PLANCY en É. DARRAS, *Saint Norbert* ..., blz. 272; J. COLDEFY, *Études sur l'Ordre* ..., blz. 25; C.-J. DESTOMBES, *Histoire des évêques* ..., dl. II, blz. 59; I. VAN SPILBEECK, *Vie de Saint norbert* ..., blz. 41; A. DE OLIVEIRA, *Vida de são Norberto* ..., blz. 46; M. TAKÁCS, *Szent Norbert* ..., blz. 48; B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 56; C. KIRKFLEET, *History* ..., blz. 44; A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 33; D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 65; enzovoort)? Vgl. verder, §16 (over de talenkennis van Norbertus).

[538] Men bemerke dat deze voorstelling van zaken door R. ROSENMUND, *Die ältesten Biographieen* ..., blz. 77, wel als "eine Erfindung Seitens ["Autor"] B" bestempeld werd. In die richting denken ogenschijnlijk ook die commentatoren (bv. A. ŽÁK, *Der selige Hugo* ..., blz. 4) die Norbertus al vóór Valencijn 1119 de Franse taal machtig zien worden. Nagaan wie, daarentegen, allemaal positief tegenover deze inlichting uit de *Vita B Norberti* staan, zou ons hier te ver voeren (zie voor dat item: verder, §16). Eén voorbeeld maar: W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 198, constateert wel dat die taalkwestie inderdaad alleen door de auteur van de *Vita B* te berde gebracht werd, maar ziet daar verder geen graten in.

[539] Vgl. D. STICHEL, *Norbert von Xanten* ..., blz. 182, die Burchard en Hugo "auf französisch" laat converseren.

[540] Zoals hij dat in de zomer-herfst van 1119 hoogstwaarschijnlijk (zie verder, §16) heeft gedaan voor die andere Rijnlander, Norbert van Gennep-Xanten. Vgl. bv. E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert* ..., blz. 36: "Er [= Norbert] hatte jetzt von Hugo genügend die [französische] Sprache erlernt".

[541] Er moge aan herinnerd worden dat de (Kamerijkse) kanselarijnotarissen geselecteerd werden "nachdem sie anscheinend durch eine besondere Fähigkeit der Formulierung und/oder durch eine kalligraphische Handschrift die Aufmerksamkeit auf sie gelenkt hatten" (E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., blz. 2).

[542] E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 200: Hugo wordt er tussen de kapelaans-notarissen genoemd; D. DE CLERCK, *We volgen de zalige Hugo* ..., blz. 10; vgl. hoger, §3, vn. 374 (H. Heijman).

vooralsnog niet met harde bewijzen kan gestaafd worden, kan niet zomaar verworpen worden[543]. Er blijft nog altijd het geval van de scriptor met codenaam "BurA"[544] uit de Burchardiaanse kanselarij van 1116-1120[545], die in Kamerijk – alwaar traditioneel een eigen diplomatische ductus[546] ontwikkeld en doorgegeven werd, maar waar toch ruimte voor diversiteit bestond[547] – een eigensoortig oorkondeschrift[548] hanteerde[549]: een lichtjes atypische[550], geposeerde, relatief grote[551], rechtstandige, ietwat zware[552] en hier of daar enigszins hoekige, *littera praegothica*[553] *diplomatica*, een

[543] Zie, voor de algemene regel inzake de band tussen de bisschoppelijke kapelaans en kanselarijnotarissen (vgl. hoger, §3, blz. 298): S. HAIDER, *Das bischöfliche Kapellanat* ..., dl. I, blz. 127, (147, 191); en meer specifiek: E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., blz. 2; ID. *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 7.

[544] Vgl. hoger, §3, blz. 303; §4, blz. 317-318.

[545] E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 43, nr. 7.07 ("Si quod", 1116; zie hoger, §4, blz. 305 en vn. 381-383; §7, blz. 364); blz. 44, nr. 7.11 ("Si quod", 1117; zie hoger, §4, blz. 305 en vn. 385-386); blz. 47, nr. 7.36 ("Si quod", 1120; zie hoger; §4, blz. 315 en vn. 439-440; §7, blz. 369); *Thesaurus diplomaticus*, W 03862, D 04168 (1116; met afb.); W 00444, D 00448 (1117; met fragm. afb.); W 03912, D 04219 (1120; met afb.); *A.R.TE.M.*, 475 (1116), 478 (1117), 487 (1120).

[546] Voor deze paleografische evolutie in Kamerijk: E. VAN MINGROOT, *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 18 (gebaseerd op een minuscula carolina diplomatica met wortels in de 9de-10de eeuw). Vgl. H. NELIS, *La minuscule caroline en Flandre et dans le nord de la France aux XIe et XIIe siècles*, in *Annales de la Société d'émulation de Bruges*, dl. LXVI, 1923, blz. 17, vn. 1, en in *Études de Hubert Nelis. II. Études de diplomatique médiévale*, Brussel, 2001, blz. 438, vn. 1: "... que Cambrai a au XIe siècle une chancellerie très active; j'ai l'impression que l'écriture de son scriptorium doit remonter au Xe siècle dans son développement initial et original".

[547] Vgl. E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 962-972: *De kanselarijgeschriften onder Burchard*, passim (griffiers "BA" tot "BG").

[548] Zie de reproducties van de drie documenten: E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., blz. 18, afb. 3 (1116); hoger, §4, blz. 306, afb. 3 (1117); J. FLAMMERMONT, *Album paléographique* ..., blz. 17-19, afb. V (1120).

[549] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, *De kanselarijgeschriften*, blz. 962-963, rubr. a, art. *Scriptor BA*

[550] Vgl. hoger, §3, blz. 303, over het vleugje "on-Kamerijks" in dit schrift. Betrokken op Hugo van Fosses, zouden de enigszins "boekenschriftelijke" affiniteiten desgevallend kunnen toegeschreven worden aan zijn vóór-Kamerijkse leerschool in het scriptorium van Fosses. Dergelijke externe schrijfopleiding kwam normaal niet in aanmerking voor zijn twee confraters, Ernulf en Wido II (zie hoger, §3, blz. 300-301), tegelijkertijd concurrenten voor de post van BurA in de kanselarij (zie hoger, §4, blz. 316; E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, *Het personeel*, blz. 735, art. *BA*).

[551] Vgl. J.-P. GERZAGUET, *loc. cit.*, blz. 135 ("d'un module plus gros").

[552] Inzake het verschil tussen op- en neerhaal, haar- en druklijn.

[553] Voor deze schrifthistorische term, de facto schatplichtig aan het boekenschrift: A. DEROLEZ, *The Paleography of Gothic Manuscript Books from the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge, 2003, blz. 56.

voorzichtig "gothiciserende"[554] oorkondeminuskel[555]. Bij vergelijking met de overige kanselarijhanden[556], valt op[557]: de karolingische initiaal *a* met koplus, de Leutchariaanse[558] majuskel *N* met verlaagde dwarsstreep in het geoblongeerde sierschrift (en sporadisch als beginminuskel in het tekstcorpus), de soms als minuskel toegepaste hoofdletter *R* met verlengde schacht, de traditioneel nog gebruikte, archaïserende[559] tweeklank *ae*, de vetjes geschreven (en een enkele keer met sobere fleurons georneerde) paragraafletters, de verregaande gelijkenis tussen de vlagversiering aan de opgaande letters, aan het nieuwcursieve voegwoord *et* en bij uitzondering aan de lus[560] van de letter *g*[561].

Jammer genoeg, we zeiden het reeds[562], kan deze schrijfhand niet vergeleken worden met het eigen schrift van abt Hugo I, waarvan naar verluidt[563] in Prémontré geen spoor bewaard is gebleven. Nochtans heeft A. Dufour, voor de periode tot 1151, m.a.w. voor het abbatiaat van Hugo van Fosses[564] – en

[554] Zie, in verband met het verschijnen van de gothiciserende tendens in deze periode, meer bepaald in het bisdom Luik: J. STIENNON, *L'écriture diplomatique dans le diocèse de Liège du XIe au milieu du XIIe siècle. Reflet d'une civilisation*, Parijs, 1960, blz. 230-270; ID., *Paléographie du moyen âge* ..., blz. 107-110.

[555] Zie de evaluatie door M. HAYEZ, *Catalogue des actes* ..., blz. 44: "L'écriture ... évolue nettement vers la gothique à partir de Burchard". Dat is wat wij hoger, §3, blz. 303, bedoelden met het eerder "modern" en "anticiperend" karakter van deze schrijfhand.

[556] Zie bijvoorbeeld, voor de karakteristieken van het schrift van de kanselier zelf: E. VAN MINGROOT, *Een keerpunt* ..., blz. 244^b^ (a° 1117).

[557] ID., *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, *Het geschrift der Kamerijkse kanselarij*, blz. 962-963, art. *Scriptor BA*.

[558] H. FOERSTER, *Abriss der lateinischen Paläographie*, Stuttgart, 1963^3^, blz. 286, nr. 26, art. *Leutchar-Typ von Corbie*; J. STIENNON, *Paléographie* ..., blz. 77, art. *Écriture de Corbie du type Leutcharius*.

[559] K. LANGOSCH, *Lateinisches Mittelalter* ..., blz. 27; B. BISCHOFF, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlijn, 1979, blz. 156 (dat gaat dan weer in tegen de "moderne" tendens in dit schrift).

[560] J. STIENNON, *L'écriture diplomatique* ..., blz. 119 vn. (nr. 4; vgl. *Liste chronologique* ..., blz. 387^b^), gewaagt, voor "Anchin 1116" van de hand van BurA, zoals voor de andere gelijktijdige kanselarijteksten uit Kamerijk, in het algemeen van "g cédillés". Nochtans heeft de, nu eens gehaakte, dan weer gecedilleerde ofwel "vlagversierde" *g*, ondanks de vastgestelde variaties, bij BurA globaal gezien een eigen en herkenbaar karakter.

[561] Natuurlijk zijn er onderling kleine varianten te merken: het document voor Saint-Nicolas-aux-Bois (zie hoger, blz. 306, afb. 3), met name, vertoont bij gelegenheid een dubbele "treillis" aan de opgaande *s* en de *d*, en een barokkere vlagversiering aan het *et*-symbool.

[562] Zie hoger, §4, blz. 317-318.

[563] Zie hoger, §4, vn. 466.

[564] A. DUFOUR, *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Actes des évêques de Laon* ..., blz. 31: "les actes destinés à l'abbaye de Prémontré présentent des caractéristiques qui leur sont

dus ongetwijfeld onder zijn impuls –, de tijdige organisatie geprojecteerd van een eigen "kanselarij"[565] in Prémontré, die zowel instond voor de uitgaande diplomatische bescheiden van de abt[566] als voor de inkomende destinatarisoorkonden[567], afgeleverd door bisschop Bartholomeus of Bartholomé van Joux (1113-1150)[568]. In vergelijking met de schriftkenmerken van de andere charters uit de ambtsperiode van die bisschop van Laon valt voornamelijk het karakteristieke gebruik op van de typisch Luikse[569], maar evenzeer op en top Kamerijkse[570] vlagversieringen aan de schachten van de opgaande letters[571]: dat is nu juist een versiersel van het diplomatisch schrift dat de notarissen uit Prémontré[572] van de Kamerijkse ex-kapelaan Hugo, inrichter[573] (en wellicht medewerker van het eerste uur) van het scriptorium[574] aldaar, kunnen afgekeken

propres: leur écriture très proche de celle d'un acte d'Hugues, abbé de Prémontré [1142], ..."; blz. 35: "nous devons enfin mettre à part la majeure partie des actes de Prémontré, qui présentent entre eux une étroite parenté et qui sont très proches d'un acte d'Hugues, abbé de Prémontré, daté de 1142"; vgl. B. GOSSENS, *Norbert v. Xanten* ..., blz. 32, die het scriptorium (men kan zich afvragen: tegelijk kanselarij?) van Prémontré al in 1121 aan het werk ziet schieten.

[565] A. DUFOUR, *ed. cit.*, *Introduction* ..., blz. 35: "Cela confirme l'idée que l'abbaye de Prémontré avait sa chancellerie propre".

[566] Als model: A. DUFOUR, *ed. cit.*, *Planches*, blz. [667], afb. VII, a° 1142.

[567] De uitgave van de door Prémontré ontvangen (maar soms daar geschreven) charters, m.a.w. de *Recueil des actes de l'abbaye de Prémontré*, wordt al geruime tijd voorbereid door R.-H. Bautier (zie ID., *Les "courts" de l'ordre de Prémontré au XIIe siècle. Formation et premiers développements*, in *L'espace cistercien*, Parijs, 1994, blz. 224, vn. 3; S. BEYEN en H. JANSSENS, in *An. Praem.*, dl. LXXIII, 1997, blz. 285-286, nr. 196).

[568] A. DUFOUR, *ed. cit.*, *Planches*, blz. [666], afb. VI, a° 1142.

[569] H. SCHUBERT, *Eine lütticher Schriftprovinz nachgewiesen an Urkunden des elften und zwölften Jahrhunderts*, Marburg, 1908, blz. 8.

[570] H. NELIS, *La minuscule caroline en Flandre* ..., blz. 16-17 of blz. 437-438, E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 972 (en passim); vgl. J. STIENNON, *L'écriture diplomatique* ..., blz. 153 (over "le Cambrésis"); L. VAN DURME, *De Sint-Pietersabdij van Dikkelvenne* ..., blz. 98, art. *Scriptio*.

[571] A. DUFOUR (uitg.), *Actes* ..., *Introduction*, blz. 31 ("des treillis très développés"), 35.

[572] W. GRAUWEN, *Twee onuitgegeven oorkonden over Norbert van Gennep*, in *An. Praem.*, dl. LXIV, 1988, blz. 276, heeft er reeds op gewezen dat deze vlagversieringen "ook te Prémontré omstreeks het midden der 12de eeuw, en daar zelfs in nog veel meer versierde vorm, in voege waren".

[573] A. ŽÁK, *Der selige Hugo* ..., blz. 6-7, bespeurt de actieve bemoeienis van Hugo voor "das Abschreiben der Handschriften, Bullen, Urkunden für die Bibliothek und das Archiv".

[574] Het bestaan van zulk scriptorium in Prémontré wordt alvast verzekerd, minstens vanaf 1141, door het terugvinden van een handschrift uit dat atelier – zoals geredelijk kan afgeleid worden uit het dank- en lofwoord van paus Innocentius II (1130-1143: F. EHRLE, *Sommi pontefici Romani* ..., blz. 21, nr. 165, art. *Innocenzo II*; *Serie dei sommi pontefici* ..., blz. 16*, art. *Innocenzo II*) –, dat vóór genoemd jaartal door abt Hugo aan de H. Vader ten geschenke werd gegeven (HARIULF VAN OUDENBURG, *Gesta*, uitg. E. MÜLLER, *Der Bericht des Abtes Hariulf von Oudenburg über seine Prozessverhand-*

hebben[575]. De structuur van de vlagversiering (nu wel spaarzamer aangebracht) aan de nieuwcursieve "ampersand"[576] zou het resultaat kunnen zijn van een verdere stylering[577], de scherpe haarlijnige weerhaak[578] aan de lus van de letter *g* herinnert aan analoge trekken[579] uit de schrijfwijze van deze letter bij BurA, en ook het houterig afkortingsteken[580] rond sommige bovenschachten[581] kan, wie weet, als een maniëristisch aandoend relict beschouwd worden van de schaarvormige titulus die door BurA voor welbepaalde lemmata voorbehouden werd[582]. Het zou natuurlijk overmoedig zijn hier en nu reeds tot de eigenhandige medewerking van Hugo van Fosses aan het kanselarij-scriptorium[583] van Prémontré te besluiten[584], en tot een natuurlijke en leeftijdsgebonden evolutie van het schrift van BurA tot dat van abt Hugo in de jaren veertig of vijftig van de twaalfde eeuw, maar enige verwantschap tussen de hand van diezelfde Kamerijkse scriptor en het vroege, gothiciserende, Prémontré-schrift kan maar moeilijk

lungen an der römischen Kurie im Jahre 1141, in *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, dl. XLVIII, 1930, blz. 115; vgl. A. BONDÉELLE, *Bibliothèques de l'Ordre de Prémontré* ..., blz. 244).

[575] Vgl. de in vn. 548 aangestipte reproducties. De noodzaak van een grondiger expertise ligt, ook in dit geval, voor de hand.

[576] A. DUFOUR (uitg.), *Actes* ..., *Planches*, blz. [667], afb. VII (oorkonde van abt Hugo van Prémontré, 1142), l. 12.

[577] Vgl. bv. E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., afb. 3, l. 13; hoger, §4, blz. 306, afb. 3, l. 5-6; J. FLAMMERMONT, *Album paléographique* ..., afb. V, l. 8.

[578] A. DUFOUR, *ed. cit.*, *Planches*, afb VII, l. 3: "cognomento", l. 11: "Hergorth", l. 15: "ergo"; en ook blz. [666], afb. VI (bisschoppelijke oorkonde, geschreven in het scriptorium van Prémontré), l. 5: "Drogo", l. 11: "Hergoz".

[579] E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., afb. 3, l. 11: "igitur", l. 14: "Signum", l. 22: "Burgardi"; hoger, §4, afb. 3, l. 10: "promulgata", l. 16: "recognovi"; J. FLAMMERMONT, *Album paléographique* ..., afb. V, l. 10: "igitur", l. 11: "sigilli".

[580] A. DUFOUR (uitg.), *Actes* ..., *Introduction*, blz. 35: "la «vrille» qui s'enroule autour des hastes se rencontre bien plus à Prémontré que dans la région de Liège et elle y est beaucoup plus développée".

[581] *Ibid.*, afb. VI, l. 6: "ęcclesię", l. 12: "dominicę"; afb. VII, l. 10: "predictis", "altare", "ęcclesię", l. 11: "uidelicet", l. 13: "dominicę", l. 18: "dei", l. 19: "ultioni".

[582] E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., afb. 3, l. 5, 7, 12: "ęcclesię/arum"; hoger, §4, afb. 3, l. 4, 6, 10: "ę/aecclesiae/arum"; J. FLAMMERMONT, *Album paléographique* ..., afb. V, l. 4, 5: "ęcclesię/arum".

[583] De studie van deze instelling moet al geruime tijd in de steigers staan, in het bestek namelijk van de uitgave van het cartularium van de abdij Prémontré (*An. Praem.*, dl. LXXIII, 1997, blz. 285-286, nr. 196; vgl. hierboven, vn. 567).

[584] In verband met de draagwijdte van dit initiatief van administratieve aard: mag uit de vaststelling van O. RADER, *Das Urkunden- und Kanzleiwesen der Erzbischöfe von Magdeburg von der Gründung des Erzbistums 968 bis zum Tod des Erzbischofs Albrecht von Käfernburg 1232*, in *Die Diplomatik der Bischofsurkunde vor 1250. La diplomatique épiscopale avant 1250*, Innsbruck, 1995, blz. 110, dat tot en met metropoliet Norbert de uitvaardiging van aartsbisschoppelijke oorkonden een grote uitzondering bleef, besloten worden dat deze laatste, ofschoon zelf gewezen (hof)kapelaan, geen fervent voorstander was van het diplomatisch bedrijf?

geloochend worden[585]. Hier ligt nog een interessante onderzoekspiste[586] open voor de actuele ordegeschiedenis.

De identificatie van eender welke Kamerijkse kanselarijnotaris[587] is en blijft een aartsmoeilijke onderneming, al was het maar omdat deze beambten zelden of nooit nominatim in actie kunnen geobserveerd worden[588]. Daarenboven gaat de, al de hele tijd geviseerde, kanselarijklerk BurA in twee[589] van de mogelijk door hem samengestelde instrumenten met intro "Si quod" ("Anchin 1116"[590]; "Saint-Nicolas-aux-Bois 1117") volledig schuil achter de naam van de kanselier[591], vereenzelvigt hij zich als het ware met zijn overste[592]. Ingeval het toch Hugo was die in 1116-1120[593]

[585] Als achtergrond: W. PREVENIER, *La chancellerie des comtes de Flandre dans le cadre européen à la fin du XIIe siècle*, in *Bibliothèque de l'École des chartes*, dl. CXXV, 1967, blz. 85, 87-88, projecteert effectief het bestaan van één grote Reimser "Schriftprovinz".

[586] De paleografische (en diplomatische) studie van, meer bepaald, de van Prémontré uitgaande, abbatiale of conventuele charters is een onderzoeksveld waar dringend werk zou moeten van gemaakt worden. Ook het ontbreken van een facsimile-dossier (en van een bruikbare regestenlijst) wordt als een zwaar gemis ervaren.

[587] Vgl. in dat verband: hoger, §4, blz. 316-317, over het beperkte belang van de vermelding van de verantwoordelijke kanselarijnotaris in de subscriptio.

[588] Vgl. M. HAYEZ, *Catalogue des actes* ..., blz. 44, constateert nopens de Kamerijkse kanselarij alleen maar dat "un personnel subalterne de copistes exista, ..., mais qu'il n'est jamais mentionné" (slechts "à partir de 1160 environ").

[589] De derde oorkonde ("Anchin, 1120") is niet gecontrasigneerd.

[590] Voor "Anchin 1116bis": zie hierna.

[591] Vgl. hoger, §3, blz. 302, 303 vn. 375.

[592] Niet te vergeten: de ondertekening "Ego Weri(m)boldus cancellarius scripsi et recognovi" uit de recognitio is gewoon een cliché (vgl. hoger, §3, blz. 302 en vn. 362-363; vn. 375) en mag, tenzij in charters geschreven door de kanselier zelf (E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 41 (a° 1116); ID., *Kanzlei* ..., blz 17, afb. 2 (a° 1116); ID., *Een keerpunt* ..., blz. 242, afb. 1 (a° 1117); id. bij L. VAN DURME, *De Sint-Pietersabdij* ..., blz. 96) niet letterlijk opgevat worden (E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., blz. 13: "die Rekognitionsformel ... ist almählich zu einer reinen Formel abgeschwächt, auf die bei der Rekonstruktion des wirklichen Verlaufes des *Conscriptio* kein Verlaß mehr ist").

[593] Men zou er, als argument pro, eventueel nog kunnen op wijzen dat een van de stukken (zie hoger, §4, blz. 305-306) uitgereikt werd aan de abdij van Saint-Nicolas-aux-Bois, nabij La Fère (vgl. A. MATTON, *Dictionnaire topographique du département de l'Aisne*, Parijs, 1871, blz. 250, art. *S. Nicolas-au-Bois*) en dat deze abdij gelegen was in het Franse bisdom Laon en op geringe afstand van Prémontré, de latere thuisbasis van de norbertijnen (vgl. "*Carte des abbayes et prieurés de l'Aisne*", in *Mémoires <de la> Fédération des sociétés d'histoire et d'archéologie de l'Aisne*, dl. XXVIII, 1983, blz. 12; A. DUFOUR, "*Carte des établissements destinataires dans le diocèse de Laon*", in: ID. (uitg.), *Actes* ..., blz. 655). Toevallig of niet, het is treffend dat dit de enige oorkonde van Burchard is gebleven die voor het bisdom Laon bestemd was (en één van de, bekeken

als bisschoppelijk notaris, alias BurA[594], ingeschakeld werd, mogen ter verificatie voorwaardelijk volgende tekstuele kenmerken[595] van de drie[596] betrokken documenten aangestreept worden. Afgezien van de gestereotypeerde formulieronderdelen[597] – zoals ze voorkomen in invocatio, intitulatio, inscriptio, salutatio, sanctio, corroboratio, datatio[598] en

vanuit het "Duitse" Kamerijk, bepaald zeldzame charters van deze prelaat die naar het "buitenland" – abstractie gemaakt van de ook "buitenlandse", maar ex-Kamerijkse, Lagelandse en bevriende abdij van Anchin – verzonden werden). Merkwaardig is anderzijds dat uitgerekend abt Simon I (1120-ca. 1133: *Gallia christiana* ..., dl. IX, kol. 612, nr. IV, art. *Simon I*) van Saint-Nicolas in 1121 als getuige op de voorgrond zal treden in de twee "stichtingsoorkonden" (uitg.: A. DUFOUR, *Actes* ..., blz. 170-174, nrs. 93-94; vgl. *Bartholomæi Laudunensis episcopi donationes piæ S. Norberto et Præmonstratensibus factæ*, uitg. J.-P. MIGNE, *Patrologia latina*, dl. CLXX, Parijs, 1854 (1894[2]), kol. 1359-1364, nrs. I-II; reg.: W. GRAUWEN, *Lijst van oorkonden* ..., blz. 141-143, nrs. 4 en 6) van Premonstreit (vgl. G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 153-154 (dl. I[3], blz. 124-126), waar er tweemaal sprake is van Simons "sceau"; F. PETIT, *Norbert et l'origine* ..., blz. 90; W. GRAUWEN, *De vestiging te Prémontré* ..., blz. 215), en ook in beide *Vitae Norberti* een, weze het bescheiden, rol speelt (*Vita A Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 686, kap. 13, l. 1-2; *Vita B Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 826E, kap. XI/63; G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 214 (dl. I[3], bz. 180); H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1925, blz. 55). Enige band met Saint-Nicolas-aux-Bois moet ook bestaan hebben in de persoon van de afgezette, keizersgezinde, bisschop Walcher van Kamerijk, in 1109-1126 aartsdiaken van Brabant-Noord (zie verder, §15; vgl. echter aldaar, vn. 1511, over de erg wazige aflijning van beide onderdelen van de aartsdiakenij Brabant), die er zijn laatste levensjaren als monnik heeft doorgebracht en er gestorven is in 1126/30 (E. VAN MINGROOT, *Gaucher d'Oisy-Inchy* ..., blz. 186[b]). De oorkonde "Si Quod" voor Saint-Nicolas, geschreven door BurA (= Hugo?), handelt immers over het altaar van Arc-Ainières in de aartsdiakenij Brabant, dekenij Saint-Brice (zie hoger, §11, vn. 17): werd zulks misschien achter de schermen door Walcher, die in die periode in Tournai-rive-droite woonde (ID., *art. cit.*, blz. 186[a]), gearrangeerd (hijzelf en sommige van zijn vroegere aanhangers – zie hierboven, vn. 404, 409, 412, 415, 421, 437 – waren inmiddels nog altijd lid van het domkapittel)?

[594] Een doordenkertje: had het er misschien iets mee te maken dat de twee attesten "Si quod" van 1116 en 1120 (zie hierna: corrollarium *Over de activiteit van scriptor BurA (= Hugo van Fosses ?) in de bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk* ...) voor het uitgesproken gregoriaansgezinde Anchin (denk aan Aluisus/Aloïs, Hugo Abbas, de ginder graag geziene Erlebold II en Werinbold III) geredigeerd werden door die andere gregoriaan, scriptor Hugo "BurA"?

[595] Samengevat bij E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, *Het personeel*, blz. 730-731, rubr. d., art. *Scriptor BA*.

[596] Let wel: een of ander van die karakteristieken blijft soms eenmalig.

[597] E. VAN MINGROOT, *op. cit.*, dl. III, blz. 868-870, art. *De type-oorkonde van Burchard*.

[598] De opname van de epacten en concurrenten als synchronismen in "Si quod" uit 1120 is een archaïserend trekje in het dictamen van scriptor BurA (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, *Het formulier der oorkonden van Burchard*, blz. (836-870) 865, art. *Datatio*).

recognitio – van het Kamerijkse kanselarij-jargon[599] uit het directoraat van Werinbold van Abancourt, zijn het dictamen en de schrijfstijl van BurA, globaal genomen, perfect herkenbaar door het ongekunsteld chrismon[600] *chirho* (met geschraveerde χ)[601] als symbolische invocatio, de atypische schrijfwijze *Burgardus*[602] en de enkelvoudige bijvoeglijke bepaling *Cameracensis* in de intitulatio[603], de opvallend stereotiepe formulering van de arenga aanvangend met de tournure "*Si quod scriptum est* ..." en de exclusieve voorkeur in dat exordium voor vers 14, 14[604] van het *Liber ecclesiastici* als bijbeltekst[605], de vrij ongebruikelijke overgangsconstructie met het betrekkelijk bjwoord "*Quocirca* ..." en de modaliteiten "*ob animae/ę nostrae/ę et predecessorum nostrorum memoriam*"[606] en "*ob religionis et boni nominis prerogatiuam*"[607] in de expositio[608], het oneigenlijke adres "*uenerabili ae/ęcclesiae/ę*" in de

[599] Een uitgeschreven overzicht van al deze formulieronderdelen zou ons hier alweer te ver voeren. De type-oorkonde van bisschop Burchard wordt uitgestald bij E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, *Het formulier der oorkonden van Borchard*, blz. 868-870, en schematisch bij N. BARRÉ, *Chancellerie épiscopale* ..., blz. 142, *Annexe: Chartes types des évêques et du chapitre cathédral de Cambrai*, art. *Burchard* (uitsluitend invocatio-inscriptio-salutatio en datatio-recognitio). Vgl. E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 47-51, 58-60; N. HUYGHEBAERT, *Quelques chartes épiscopales* ..., blz. 32-34 (vgl. hoger, §3, vn. 361); L. VAN DURME, *De Sint-Pietersabdij* ..., blz. 97, art. *Dictamen* (beknopt over de diplomatische structuur); E. VAN MINGROOT, *Een keerpunt* ..., blz. 243[b]-244[a]; N. MAZEURE, *Oorkonde van Lietardus*, in *Hoboken 875*, Brasschaat, 2010, blz. 16-20 (over het voortleven van het Werinboldiaanse dictamen onder de volgende bisschop van Kamerijk).

[600] Vgl. PL. LEFÈVRE, *Syllabus van den kursus in Latijnsche en Middeleeuwsche paleografie*, Antwerpen, 1941, blz. 24 (12de eeuw, Kamerijk).

[601] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, *De uiterlijke kenmerken der kanselarij-oorkonden*, blz. 935 (voor BurA): "het Christus-monogram, (ook) onversierd, maar met schravering op de uiteinden van de *X*".

[602] J. VAN DER SCHAAR, *Woordenboek van voornamen*, Utrecht-Antwerpen, 1970, blz. 50, art. *Burghard*; M.-Th. MORLET, *Les noms de personne* ..., dl. I, blz. 62[a], rubr. *Burg-*, art. *Burgardus, Burchardus*; vgl. A. STOKVIS, *Manuel d'histoire, de généalogie et de chronologie de tous les états du globe*, dl. II, Leiden, 1888 (Amsterdam, 1966[2]), blz. 171, art. *Borgard* (1116-1131).

[603] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 838-839, art. *Intitulatio*.

[604] *Liber ecclesiastici*, in *Biblia sacra juxta Vulgatam versionem*, *ed. cit.*, blz. 1046.

[605] Voor alle zekerheid vermelden we nog dat de zetting van deze arenga zich geheel en al voegt naar de huisstijl van de Burchardiaanse kanselarij (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 841, art. *Arenga*).

[606] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 847, art. *Narratio* (inzake de vervanging van het traditionele "salutem" door "memoriam": zie hierna).

[607] ID., *loc. cit.* (zie eveneens hierna).

[608] Voor deze terminologie: E. STRUBBE, *Diplomatiek* ..., blz. 62.

dispositio[609], enkele voluitgeschreven datumcijfers en tweemaal[610] de vorm *Burgardus*[611] in de datatio[612], de eenmalige schrijfwijze *Weriboldus* in de recognitio[613].

Alvorens deze paleografische en diplomatische benadering van Hugo's werkzaamheden af te sluiten, moet onvermijdelijk even nagedacht worden over de gezagswaarde – waarmee dit aspect van het lopende onderzoek in de praktijk staat of valt – van de drie cruciale documenten "Si quod". De aandachtige lezer zal zich ongetwijfeld herinneren dat er, bij de voorstelling van een eerste werkhypothese[614], voor gewaarschuwd werd dat zelfs al de nominale invulling van de kanselarijscriptor, die daarvoor moet ingestaan hebben, niet "zo simpel" was. Er is echter meer aan de hand. Inderdaad, deze originelen uit de pen van de voorlopig ongrijpbare schrijver BurA plaatsen de diplomatist én de paleograaf hoe dan ook voor een bijzonder moeilijke opgave, zowel wat de redactio als wat de mundatio aanbelangt. Met een tweeledige bevraging van deze drie teksten moet dan ook de weg voor de speurtocht naar de verantwoordelijke functionaris vrijgemaakt worden. Om de betrouwbaarheid naar inhoud en, inzonderheid, naar vorm van de drie certificaten "Si quod" zo goed mogelijk te waarborgen, mag een meer historisch-technisch corollarium hier bijgevolg niet ontbreken.

[609] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 848, art. *Dispositio* (zie hierna).

[610] Pas in de datatio van "Si quod" uit 1120 had de bewuste notaris kennelijk zijn "fout", of liever zijn afwijken van de algemene regel, opgemerkt.

[611] A. DUFOUR (uitg.), *Actes* ..., *Introduction*, blz. 31, wijst anderszins, vanuit Prémontré bekeken, op de vervoegde werkwoordsvorm (variaties op "Actum est ...") als introductie van de datatio, te onderscheiden van het courante Laonese formulier (ingeleid door het verleden deelwoord "Actum ..."). Deze gewoonte van de Kamerijkse kanselarij (vgl. E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 50, art. *Datatio*, a° 1116), en met name van scriptor BurA, was in de Burchards oorkonden zoetjesaan verworden tot een uitzondering (*ibid.*, blz. 60, art. *Datatio*, a° 1123) en dus tot een persoonsgerelateerd stijlkenmerk (vgl. ID., *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 864, art. *Datatio*).

[612] *Ibid.*, dl. III, blz. 865, art. *Datatio*.

[613] De bemerking van C. CHENEY, *English Bishops' Chanceries* ..., blz. 47 vn., dat het charter uit 1120 voor Anchin "*signa* of bishop and witnesses wich are not autograph" draagt, hoeft hier alleen herhaald te worden in zoverre daarmee het eventuele eigenhandige aandeel van Hugo "BurA" (vgl. hoger, §7, blz. 369 en vn. 823, nr. 7.36) in het beoorkondingsproces nader gespecificeerd wordt.

[614] Zie hoger, §4, blz. 316.

Over de activiteit van scriptor BurA (= Hugo van Fosses?) in de bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk en over de genese van de aan hem toegeschreven documenten[615]

Beginnen we met "Anchin 1116", waar de specialisten het al meteen oneens over zijn. Aan de ene kant staat J.-P. Gerzaguet, die dat charter onder meer op paleografische gronden als een "*acte suspect*"[616] beschouwt: het stuk is volgens hem geschreven in Anchijns schrift uit het midden van de twaalfde eeuw[617] en wijkt qua schrijfhand[618] totaal af van het andere charter[619] – dat laatste[620] noemen we "Anchin 1116[bis]" – over dezelfde schenking. Die laatste constatatie[621]

[615] Het betreft, zoals we al weten, achtereenvolgens oorkonden voor de abdij van Anchin, uit 1116 (zie hoger, §4, blz. 305, vn. 383), voor de abdij van Saint-Nicolas-aux-Bois, uit 1117 (hoger, §4, blz. 305, vn. 386), en nogmaals voor de abdij van Anchin, uit 1120 (hoger, §4, blz. 315, vn. 440). Voor de archiefsignaturen van de drie charters: zie *Bibliografie bij §1-10*, blz. 423, rubr. *Onuitgegeven archivalische bronnen*; voor de regesten: zie hierboven, vn. 545; voor de reproducties: zie hierboven, vn. 548.

[616] J.-P. Gerzaguet (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 134, nr. 38; de auteur (*ibid.*, blz. 135), twijfelt nog: "S'agit-il d'un faux ou d'un acte refait?".

[617] Id., *ed. cit.*, blz. 135: "L'écriture ... correspond ... plutôt à celle utilisée dans le *scriptorium* d'Anchin au milieu du XIIe siècle". Deze uitspraak wordt verder niet beargumenteerd.

[618] *Ibidem*: "L'écriture ... ne correspond pas à celle en usage à la chancellerie cambrésienne à cette époque ...".

[619] Waarom er aan Anchin zowel in 1079 (J.-P. Gerzaguet, *ed. cit.*, blz. 87-90, nrs. 1-2; vgl. blz. 89, *Note critique*: "On peut s'interroger sur les raisons ayant présidé à l'établissement de deux exemplaires de cet acte"), 1098 (*ibid.*, blz. 110-112, nrs. 16-17) en – om niet te spreken van 1111 (zie hierna, vn. 692) – dus ook in 1116 (*ibid.*, blz. 133-135, nrs. 37-38), telkens twee naar inhoud onderling lichtjes afwijkende bewijsstukken, allebei gevalideerd met het bisschoppelijk zegel en wettig gepromulgeerd (over 1079: E. Van Mingroot (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 167-168, 175-176, *Note sur l'authenticité diplomatique* en *Note sur l'authenticité historique*; vgl. J.-P. Gerzaguet, *L'abbaye d'Anchin* ..., blz. 43-47, *La charte longue de fondation* en *La charte courte de fondation*; over 1098: E. Van Mingroot, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. II, blz. 313-315, nr. 82; blz. 321-323, nr. 85; vgl. Id., *Kerststijl en nieuwjaarsindictie* ..., blz. 108-109, nr. 16), uitgereikt werden (vermeldenswaard is bijvoorbeeld dat deze vier dubbelcharters, naar het getuigenis van J.-P. Gerzaguet (uitg.), *Les chartes* ..., passim, stuk voor stuk onder één nummer geïnventariseerd werden door M. Hayez, *Catalogue des actes* ... [academisch proefschrift], Parijs, 1959, nrs. 38, 78, 138, 162), daar heeft men het raden naar (was het om huishoudkundige veiligheidsredenen? wat dan met de, min of meer ingrijpende, tekstuele verschillen?). In elk geval valt de dubbeloorkonde uit 1116, ondanks de gemelde (en in de loop van ons betoog rechtgezette) twijfels van J.-P. Gerzaguet, *ed. cit.*, blz. 134-135, tegen die achtergrond in het geheel niet uit de toon.

[620] *Thesaurus diplomaticus*, W 03915 (met facs.); E. Van Mingroot, *Liste* ..., blz. 43, nr. 6.03; *A.R.Te.M.*, 474; uitg.: J.-P. Gerzaguet (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 133-134, nr. 37; facs.: E. Van Mingroot, *Kanzlei* ..., blz. 17, afb. 2. Zie hierna.

[621] Misschien niet verwonderlijk in deze op Anchin geconcentreerde editie, maar toch spijtig is dat J.-P. Gerzaguet (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 134-135, nr. 38, geen paleografische lijnen trekt naar de beide andere teksten "Si quod": niet naar "Saint-Nicolas-

mag evenwel geen verwondering baren, vermits het daar gaat om de hand van kanselier Werinbold III zelf[622], en ze zegt dus niets over de historische waarde van het ter tafel liggende charter "Si quod" uit 1116[623]. De achterdocht van Gerzaguet tegen "Anchin 1116" – die, ingeval terecht, al terstond een van essentiële bestanddelen van het dossier "BurA" zou elimineren – ging dan weer regelrecht in tegen de opvatting van B.-M. Tock[624] die al vroeger, handelend over de kanselarij van de bisschoppen van Atrecht, paleografisch[625] gezien geen enkel probleem bleek te hebben met de echtheid van genoemd charter – maar het daarentegen zonder voorbehoud als onverdacht referentiepunt in zijn betoog betrok. Diezelfde Tock zet immers het schrift van "Anchin 1116", door bemiddeling van drie, volgens hem in 1122 in Anchin opgestelde, Atrechtse bisschopsoorkonden voor de abdijen van Marchiennes en Anchin zelf[626], "*en parallèle*"[627] – hij beweert dus niet dat het schrift identiek zou zijn – met vier oudere attesten voor Anchin uitgaande van bisschop Odo[628], alle uit 1111, en stuurt zodoende

aux-Bois 1117" en, niettegenstaande zijn Anchijnse invalshoek, evenmin naar "Anchin 1120" (vgl. ID., *Les chartes* ..., blz. 139, nr. 42: het stuk wordt er als volstrekt onverdacht uitgegeven).

[622] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 725.

[623] Wij hadden het hoger, §4, vn. 383, al over de, o.i. niet terechte, argwaan van de auteur tegen de in Kamerijk gevolgde indictietelling met wisselende epocha (J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, blz. 134) en tegen de "stuntelige" lay-out (*ibid.*, blz. 135). De gewraakte abt Robert uit de subscriptio (*ibid.*, blz. 134-135) heeft niets te maken met de geresigneerde abt van Robert van Anchin (1110-1111: M.-G. BLAYO, *Anchin* ..., kol. 1523), doch is niemand minder dan abt Robert I (1098-1132: T. DE MOREMBERT, *Fesmy-sur-Sambre*, in *D.H.G.E.*, dl. XVI, 1967, kol. 1322) van de abdij van Fesmy (graafschap en bisdom Kamerijk). De aanwezigheid, in het supplement van de subscriptio, van abt Josfried van Le Cateau die daar, afgaande op zijn ambtsjaren (J.-P. GERZAGUET, *L'abbaye* ..., blz. 186-187; ID. (uitg.), *Les chartes* ..., *Index nominum*, blz. 441[b], art. *Geoffroy*/1: 1090-1115?; zie verder, §15, vn. 1546-1547), niet thuishoort (ID., *Les chartes* ..., blz. 135), kan verklaard worden door het somtijds optredende interval (O. REDLICH, *Die Privaturkunden* ..., blz. 143; G. TESSIER, *La diplomatique* ..., blz. 53-54; vgl., voor Kamerijk, E. VAN MINGROOT, *Gefaseerde actio* ..., blz. 440-441) tussen actio (ca. 1115) en conscriptio (1116), en de vermenging van getuigen uit beide ceremonies (J. FICKER, *Beiträge zur Urkundenlehre* ..., dl. I, blz. 103, nr. 68; F. PHILIPPI (sic), *Einführung in die Urkundenlehre* ..., blz. 118-119; vgl. E. VAN MINGROOT, *art. cit.*, blz. 436-437). Net zoals in §4 vinden wij het charter, ondanks de slordige subscriptio, diplomatisch nog steeds perfect in orde.

[624] B.-M. TOCK, *Une chancellerie* ..., blz. 59, art. *Abbaye d'Anchin*, en vn. 91.

[625] Te noteren valt dat B.-M. TOCK, *op. cit.*, blz. 28 en vn. 31, ook op tekstueel vlak op generlei wijze allusie maakt op een virtuele vervalsing van het, volgens J.-P. Gerzaguet onbetrouwbare, precept "Anchin 1116".

[626] Over de omstandigheden: zie hoger, §4, blz. 316.

[627] B.-M. TOCK, *Une chancellerie* ..., blz. 59 en vn. 91.

[628] Het als eerste genoemde charter (*Thesaurus diplomaticus*, W 03855, D 04161; *A.R.TE.M.*, 460) staat in feite op naam van de Kamerijkse burggraaf Hugo II van Oisy (zie verder §15), en werd namens Odo van Doornik enkel van een confirmatieformule voorzien. (Tekstuitgever J.-P. GERZAGUET, *Les chartes* ..., blz. 123(-124), nr. 27, betrekt E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 38-39, nr. 6.31 (zie hierna, vn. 692) bij vergissing op dit

voor het geviseerde handvest "Si quod" aan op scriptio in Anchin[629]. Van naderbij bekeken is er echter, onzes inziens, schriftgewijs geen identiteit, zelfs geen directe afhankelijkheid te constateren tussen enerzijds "Anchin 1116" en anderzijds twee[630] van de door Tock uitgekozen, enigszins zwaar[631] en overladen ogende, charters van Odo van Doornik voor Anchin uit 1111, noch met de Atrechtse instrumenten[632] voor Marchiennes uit 1122[633]. (Voordat de schriftvergelijking met de beide andere Odoniaanse precepten[634] kan afgewerkt worden[635], moet verderop eerst de diplomatische context uitgeklaard worden.)

burggrafelijk attest en wrijft vervolgens onze lijst – die enkel en alleen bisschoppelijke bescheiden regesteert en onder genoemd nummer de oorkonde "Quoniam dignum^{bis}" van Odo van Doornik als een afzonderlijk document met eigen tekstcorpus klasseert – onverdiend een "erreur de cote" aan.) Daarentegen stamt het als vierde vermelde charter, "Quoniam dignum", niet van bisschop Burchard, maar wel degelijk van bisschop Odo en dagtekent uit 1111 (zie nogmaals hierna, vn. 692).

[629] Vermeldenswaard is dat B.-M. Tock, *Une chancellerie* ..., blz. 59, vn. 91, de eerste sporen ("une préfiguration") van een Anchijnse schrijfstijl – overigens terecht, wat het eigen kanselarijscriptorium van Anchin betreft – terugvoert tot 1098 (E. Van Mingroot, *Liste* ..., blz. 32, nr. 5.08; *A.R.Te.M.*, 433; vgl. *Thesaurus diplomaticus*, W 03844, D 04150, dubbeloorkonde (zie hierboven, vn. 619): het facs. aldaar betreft *Liste* ..., blz. 30-31, nr. 5.05 en afb. 5; *A.R.Te.M.*, 4807) – en daarmee (helemaal in tegenspraak met J.-P. Gerzaguet) het schrift uit "Anchin 1116" en "Anchin 1120" (in zijn visie) laat terugkijken naar eind 11de eeuw, in plaats van naar halfweg 12de eeuw.

[630] *Thesaurus diplomaticus*, W 03858, D 04164 ("Notum sit"; met facs.); en anderzijds W 03856, D 04162 ("Pastoralis curę"; met onvolledig facs.); E. Van Mingroot, *Liste* ..., blz. 38-39, nrs. 6.38-6.39; *A.R.Te.M.*, achtereenvolgens nrs. 463 en 462 (sic).

[631] Te vergelijken: Th. de Hemptinne, *De oorkonden van de graven van Vlaanderen Diederik en Filips van de Elzas. Een peiling naar de oorkondingsaktiviteit van de grafelijke kanselarij in de periode 1128-1191, op grond van een diplomatisch en paleografisch onderzoek* [doctoraatsproefschrift], Gent 1978, *Foto's*, blz. 18, art. *Hand Anchin* (1123 e.v.).

[632] Voor een reproductie van een van beide bisschopsoorkonden: B. Delmaire, *[Introduction]*, in: Id. (uitg.), *L'histoire-polyptique de l'abbaye de Marchiennes* ..., blz. 12/13, afb. 4 ("Sepe et multum").

[633] Het meest opvallende kenmerk van dit schriftpatroon uit Anchin (B. Delmaire, *ed. cit.*, blz. 13; B.-M. Tock, *Une chancellerie* ..., blz. 59, art. *Abbaye d'Anchin*), namelijk de frequente nieuwcursieve, opene *a* – de scribent van dienst had het op dat punt klaarblijkelijk lastig om een keuze tussen het Merovingisch en het Karolingisch alfabet te maken –, wordt als minuskel slechts bij hoge uitzondering aangewend (vgl. E. Van Mingroot, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, *De kanselarijschriften onder Burchard*, blz. 962, rubr. a, art. *Scriptor BA*) in het zogenaamd "parallelle" schrift van "Anchin 1116" (of dat van "Saint-Nicolas 1117"), maar, ironisch genoeg, wel courant in "Anchin 1116bis" van de hand van de kanselier.

[634] Zie hierna, vn. 692: "Quoniam dignum" en "Quoniam dignum^{bis}".

[635] Van meet af moge reeds opgemerkt worden dat, wat het uiterlijk voorkomen betreft, de bladspiegel, het schriftniveau en de diplomatische ornamentatiek (chrismon, ornering van de datatio) van die beide titels uit 1111 op geen enkele manier vergelijkbaar zijn met bv. "Saint-Nicolas-aux-Bois 1117" – dat er, van esthetisch standpunt bekeken, ver bovenuit steekt. Anderzijds kunnen de geaccentueerde, ontdubbelde of voorzichtig georneerde

Anderzijds is, in onze optiek, volgende aanpak van B.-M. Tock erg betekenisvol: nopens "Anchin 1120" geeft deze auteur namelijk alleen de raad het charter, samen met een serie van vier andere Kamerijkse brevetten voor Anchin (uit 1112-1117), complementair te "consulteren"; hij brengt het document dus onder in een ander compartiment en rekent het paleografisch gezien louter indirect bij de opgeroepen Anchijnse oorkondelijke productie (waarin, het weze herhaald, "Anchin 1116" wel figureert). Men zou er rederlijkerwijs toch mogen van uitgaan dat de vijf uitgekozen Kamerijkse charters (waaronder dus "Anchin 1120"), gezien de hun toegeschreven, gezamenlijke referentiefunctie, schriftgewijs enigermate op elkander moeten gelijken. Maar niets daarvan. Een van die ter consultatie ingeroepen oorkonden is nu net "Anchin 1116bis": dat stuk komt, zoals al gezegd, uit de pen van de Kamerijkse kanselier zelf en vertoont, zoals J.-P. Gerzaguet reeds gemerkt had, geen enkele schriftgelijkenis met "Anchin 1116" – of met het paleografisch vergelijkbare "Anchin 1120". Ook de andere drie aangewezen instrumenten voor Anchin (uit 1112/13, 1113 en 1117)[636] behoren tot het schriftelijk oeuvre van Werinbold III[637], zodat de door B.-M. Tock gesuggereerde schriftverwantschap van "Anchin 1120" met deze schrifturen, indien reëel, voor genoemd document veeleer een Kamerijkse connectie zou blootleggen!

Hoe dan ook, de, via een omweg[638] langs Marchiennes (1122), voorgespiegelde schriftkundige correlatie tussen, enerzijds, de door B.-M. Tock samengestelde set met oorkonden uit Anchin (uit het tijdssegment 1111-1122) en anderzijds twee van de ter studie liggende werkstukken van de scriptor met acroniem "BurA", gaat niet op. Meteen wordt de mogelijkheid van een mundatio van "Anchin 1116" en "Anchin 1120" in het scriptorium van Anchin wel erg problematisch[639].

paragraafletters zowel op een Kamerijkse (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 926-928, art. *Lombarden*; vgl. ID. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 137, afb. 6, a° 1075; blz. 215, afb. 9, a° 1083) als op een Anchijnse (E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 30, afb. 5, a° 1098) traditie teruggevoerd worden, en zijn ze dus neutraal in herkomstkritisch opzicht.

636 Respectievelijk uitgaande van de Kamerijkse domproost en -kapittel ("Agnoscant igitur", a° 1112/13: *A.R.TE.M.*, 466; vgl. *Thesaurus diplomaticus*, W 10401, D 04615, met facs., a° 1108), van bisschop Odo ("Cum per Salomonem", a° 1113; *Thesaurus* ..., W 06960, D 05607; met facs.; *A.R.TE.M.*, 468; E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 41, nr. 6.49) en van bisschop Burchard ("Piis bonorum", a° 1117: *Thesaurus* ..., W 03917, D 04224, met onvolledig facs.; *A.R.TE.M.*, 480; E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 44, nr. 7.10).

637 Vgl. voor de twee bisschoppelijke bescheiden: E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, *Het personeel*, blz. 725.

638 Zie hierboven, voorlaatste alinea.

639 Ook een eventuele "opmaak door derden", verdedigd door J. KRUISHEER, *Kanzleianfertigung, Empfängeranfertigung und Anfertigung durch Dritte*, in *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, dl. XXV, 1979, blz. 300, komt hier niet in aanmerking, want ze lost, in de gegeven omstandigheden, de gelijkenissen tussen de oorkonden voor Anchin, Marchiennes en Saint-Nicolas-aux-Bois fundamenteel niet op.

Hetzelfde moet, om paleografische redenen[640], voorzeker gezegd worden van "Saint-Nicolas-aux-Bois 1117" van dezelfde hand. Deze vaststelling levert meteen het sluitstuk van onze bewijsvoering: het op paleografische gronden toewijzen van "Anchin 1116", "Anchin 1120" én "Saint-Nicolas 1117" aan het scriptorium van Anchin zou sowieso lastig te verzoenen geweest zijn met de klassieke stelregel van de diplomatiek dat, wanneer na *Schriftvergleichung*[641] van twee of meer, qua tijdstip verwante maar voorts onafhankelijke, charters van dezelfde oorkonder voor uiteenlopende begunstigden blijkt dat deze hetzelfde schrift vertonen[642], zulks steevast aan kanselarijscriptie moet geweten worden.

Wat vervolgens de diplomatische rede, het dictamen van de drie kwestieuze oorkonden op naam van BurA aangaat. Ten aanzien[643] van "Anchin 1116" en "Anchin 1120"[644] besluit B.-M. Tock, omdat de arenga ervan letterlijk overeenkomt met dezelfde passage[645] in een charter (uit 1122) van de bisschop van Atrecht voor Anchin[646] – dat voor het overige geen enkel karakteristiek van de BurA-stijl vertoont – tot redactie in Anchin. Dat een Anchijner scribent, werkend in opdracht van de bisschop van Atrecht, de arenga "*Si quod* ..." in het bestaande abdijarchief heeft opgediept[647], wil echter niet per se zeggen dat de geraadpleegde bescheiden ook in Anchin geredigeerd zijn. Ten opzichte van "Saint-Nicolas 1117" vestigt Tock er, los van de Anchin-connectie, trouwens de aandacht op dat het Burchard zelf was die het initiatief[648] genomen heeft om de

[640] Zie hierboven, voor de gemeenschappelijke kenmerken van de drie oorkonden op naam van BurA.

[641] Zie bv. H. BRESSLAU, *Handbuch der Urkundenlehre* ..., dl. I, blz. 42-43; G. TESSIER, *La diplomatique*, in *L'histoire et ses méthodes*, Parijs, 1961, blz. 659, 674; vgl. J. FICKER, *Beiträge zur Urkundenlehre* ..., dl. I, blz. 7, nr. 4; L. SANTIFALLER, *Urkundenforschung* ..., blz. 11.

[642] Overigens is het vaak een hachelijke onderneming om dat uit te maken: zie J. KRUISHEER, *art. cit.*, blz. 297.

[643] B.-M. TOCK, *Une chancellerie* ..., blz. 28.

[644] B.-M. TOCK, *loc. cit*, ziet, vertrekkend van "Anchin 1122" ("Pastoralis curę"; zie hierna), voor de (tweede) arenga tekstuele overeenkomsten met "quatre chartes données par Burchard de Cambrai, à l'abbaye d'Anchin, dont deux en 1116 (deux actes) et deux en 1120". Volgens ID., *op. cit.*, blz. 28, vn. 31 (met drie verwijsplaatsen naar de oorkondeschat van Anchin), blijkt, afgezien van "Anchin 1116", een van die gevallen uit het eerstgenoemde jaar in feite de corresponderende oorkonde "Anchin 1116bis" van de Kamerijkse kanselier te zijn – die vanzelfsprekend buiten de discussie staat –, en wordt het vergelijkingsmateriaal uit Anchin van het jaar 1120 in realiteit beperkt tot de ter studie liggende "Anchin 1120".

[645] B.-M. TOCK, *loc. cit.*: "Si enim quod scriptum est ...".

[646] *Thesaurus diplomaticus*, W 09715.

[647] Dat diezelfde scriptor uit Anchin voor de inscriptio, salutatio en arenga (eerste deel) afhankelijk is van een oorkonde van Odo van Kamerijk uit 1111 ("Pastoralis curę": zie hierboven, vn. 630), stammend uit een periode van destabilisatie van de Kamerijkse kanselarij (vgl. hoger, §9, vn. 997; §11, blz. 6-7) en van het daarmee samenhangend verschijnsel van door de destinatarissen samengestelde bisschopsoorkonden, met een on-Kamerijks formulier, zegt ter zake zelfs nog minder.

[648] B.-M. TOCK, *Une chancellerie* ..., blz. 28-29, vn. 31: "Ce préambule [= "Si quod ..."] fut d'ailleurs repris par Burchard dans la charte qu'il donna en 1117 à l'abbaye de Saint-Nicolas-au-Bois".

bewuste formulering, met inbegrip van het bijbelcitaat, daar integraal te laten hernemen[649]. Bovendien is het zo dat de kwestieuze formulieronderdelen even-goed in exact dezelfde bewoordingen voorkomen in "Anchin 1116bis" van de hand van de Kamerijkse kanselier. Vermits nu "Anchin 1116" van BurA, ten gevolge van een tweede actio op gezag van Burchard, zichtbaar een amendement aanbrengt bij de oorspronkelijke schenking, moet de kanselier vóór of desnoods tegelijk met BurA aan het werk geslagen zijn aan "Anchin 1116bis". Hoewel een destinatarisconcept bij gelegenheid de redactie van een kanselarij-oorkonde kon beïnvloeden, was de heel creatieve Werinbold III daar doorgaans ongevoelig voor. Hij was er absoluut de man niet naar om zich in een Kamerijkse bisschops-oorkonde een extern formulier te laten opdringen. We geloven dan ook niet aan een kant-en-klare levering van formules vanuit Anchin; wel integendeel[650]. We kunnen ons anderzijds wel voorstellen dat de kanselier, in die aanvangsfase nog zoekend naar een standaardformulier voor Burchards diploma's, in overleg met een ondergeschikte kanselarijbeambte, voor die ene keer deels[651] meeging met de originele aanpak van BurA en de door deze laatste geïnspireerde, ietwat hybride, verwoording van beide certificaten uit 1116[652].

De juiste toedracht van het tekstueel onstaansproces zal, we geven het toe, ondanks een doorgedreven en complementaire *Diktat- und Stilvergleichung*[653],

[649] De auteur hield er hier wellicht rekening mee dat de "Stilvergleichung", in combinatie met de "Schriftvergleichung", de toewijzing van de drie documenten (van dezelfde oorkonder maar met meer dan één beneficiaris) aan het scriptorium van Anchin zou tegengesproken hebben.

[650] E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., blz. 4: "gewöhnlich wurden diese Übernahmen [uit een eventueel "Destinatarkonzept"] in Kammerich jedoch auf den inhaltlichen Aspekt beschränkt".

[651] Typisch Werinboldiaans zijn anderzijds de dispositieve formulering "eo canonicae institutionis tenore ..." over de zielezorgende en de synodale verplichtingen van de bedienaar van de betrokken altaren (kerken), de sanctio reservativa "salvis ..." over de resterende rechten van bisschop en aartsdiaken en de sanctio comminativa "In prevaricatores ..." in de losse ablatief, de corroboratio met verwijzing naar sigillatio en subscriptio (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 869-870).

[652] Aan dat scenario wordt intussen geen afbreuk gedaan indien de betrokken kanselarijbeambte(n) voor de keuze van de tekst van het proëmium alsnog een hint zouden gekregen hebben vanuit het veelgeprezen gregoriaanse centrum Anchin (vgl., voor dergelijke mogelijkheid: E. VAN MINGROOT, *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 10), ook niet indien BurA met Hugo van Fosses zou te vereenzelvigen zijn.

[653] J. KRUISHEER, *Kanzleianfertigung* ..., blz. 260 ("Stilvergleichung"), 261 ("Diktatuntersuchung"), 263 ("Diktatvergleich"); vgl. L. SANTIFALLER, *Urkundenforschung* ..., blz. 11, 31 ("Stiluntersuchung"); A. VON BRANDT, *Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die historischen Hilfswissenschaften*, Stuttgart, 1971^6, blz. 114 ("Diktatuntersuchung").

Ter actualisering: naast de beproefde, "manueel" uitgevoerde, methodes van vergelijkend tekst- en schriftonderzoek zijn tegenwoordig, zowel voor de identificatie van de redacteur (stijl, woordgebruik en lettercombinaties) als van de scribent (meetbare onderdelen van de lettertekens), diverse computerprogramma's in opmars, meer bepaald voor de periode vanaf de eindigende 12de en de 13de eeuw. Omdat diplomatisch onderzoek over het voorgaande tijdvak zich naar onze mening niet goed leent voor dergelijke

mogelijk nooit helemaal opgehelderd worden. Het probleem moet, wat de Kamerijkse secretarie betreft, alvast bekeken worden vanuit het gezichtspunt van de twee redacteuren. We weten al dat de speciale formules uit "Anchin 1116" en "Anchin 1116[bis]" (de arenga "*Si quod* ...", de identieke bijbeltekst, de transitie met "*Quocirca* ...", het memento "*ob/ad ... memoriam*" en het motto "*ob ... prerogativam*") in "Anchin 1120" maar evengoed, en vroeger nog, in "Saint-Nicolas 1117" heropgevist werden[654] door de anonieme kanselarijnotaris. Feit is echter dat de uit formeel oogpunt meest kenmerkende ingrediënten, de twee expositio-modaliteiten, niet alleen in "Anchin 1116bis" ingevoegd werden door kanselier Werinbold, maar dat ze op dat eigenste ogenblik tot zijn parate arsenaal van formules bleken te behoren[655]. De zinsnede "*ob/ad animę nostrę et predecessorum memoriam*", meer bepaald, werd door Werinbold van Abancourt[656] al in de privilegiebrief "Cum secundum"[657] uit 1116 voor het domkapittel en in het octrooi "Ex scripturae"[658] uit 1117 voor het grafelijk Sint-Janskapittel te Valencijn hergebruikt (herstel: ingevoerd). Nu was het typisch voor een goed draaiende kanselarij dat de leden ervan de oorkondelijke teksten niet zomaar routineus redigeerden, maar dat ze integendeel variatietechnieken[659] gingen toepassen op de portefeuille met kanselarijformules die, bij ontstentenis van een eigentijds Kamerijks formularium[660], voorhanden was in kladnota's of "paperassen" uit eerdere beoorkondingen[661]. De kanselier heeft die tournures, zo denken wij, dan ook niet uit het archief van Anchin maar uit de ter plaatse voorradige documentatie gehaald. De "kanselarijmatige" herkomst[662]

geautomatiseerde aanpak, moet de digitale diplomatiek, wat ons betreft, nog haar deugdelijkheid bewijzen met het oog op de, herkomstkritisch veel complexere, 11de en vroege 12de eeuw en ten behoeve van de eigenlijke echtheidskritiek.

654 Vgl. voor de integrale formules: hierboven, blz. 80.

655 E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 869, art. *Dispositio*.

656 ID., *op. cit.*, dl. III, blz. 726.

657 *Thesaurus diplomaticus*, W 03861, D 04167 (met facs.); *A.R.Te.M.*, 473; E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 43, nr. 7.01; facs.: E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 41. Let op de kleine tekstvariant: "ad ... memoriam".

658 *Thesaurus diplomaticus*, W 07536, D 05858 (alleen in afschrift bewaard); E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 44, nr. 6.06. De memento-formule wordt midden in de dispositio verwerkt.

659 TH. DE HEMPTINNE, W. PREVENIER en M. VANDERMAESEN, *La chancellerie des comtes de Flandre (12e-14e siècle)*, in *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter*, dl. I, München, 1984, blz. 439.

660 Vgl. daarover, in het algemeen: H. BRESSLAU en H. KLEWITZ, *Handbuch der Urkundenlehre* ..., dl. II, Berlijn, 1931 (1969[3]), blz. 247 e.v., passim; F. HAUSMANN, *Reichskanzlei* ..., blz. 6 (zelfs in de keizerlijke kanselarij werd pas onder Hendrik V, na een onderbreking van haast twee eeuwen, al tastend opnieuw aangeknoopt met dat soort van hulpmiddel).

661 E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., blz. 9; vgl., in het algemeen, A. GIRY, *Manuel de diplomatique* ..., blz. 501.

662 Vgl. E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, *Het formulier der oorkonden van Odo*, blz. 818, 835.

van de bedoelde formule blijkt uit de herkenbare varianten[663] die daar in zwang waren: de kanselier[664] zelf bezigde "*ob animę nostrę et prędecessorum nostrorum salutem*" in een precept uit 1117 ("Quia attestationi")[665] voor de abdij van Ename; de notarissen BurC[666] en BurE[667] uit hetzelfde kanselarijteam hanteerden de formule, nu beperkt tot de bischop alleen, in 1122 en 1123, onderscheidenlijk in charters voor de abdij van Saint-Ghislain ("Inter caetera")[668] en voor het domkapittel ("Cum in Ecclesiaste")[669]. De staande uitdrukking "*ob religionis et boni nominis prerogativam*"[670] leert ons ter zake zelfs nog meer. Vooreerst van inhoudelijk standpunt. Betrokken als ze is op de communauteit van Anchin komt deze uitdrukking overdreven en effenaf vleierig over: zoiets betaamt niet in het taalgebruik van een lid van de eigen Anchijnse gemeenschap, maar des te beter in dat van de Kamerijkse kanselier. Het is bekend dat Burchard, in het kader van zijn pogingen om, al was het maar ten dele, de afscheiding van het deelbisdom Atrecht teniet te doen[671], indertijd bezig was met een charmeoffensief aan het adres van de abdij van Anchin, die in 1079 door een van zijn voorgangers was gesticht; J.-P. Gerzaguet zelf omschrijft "Anchin 1116" dan ook als, in hoofde van Burchard, "*une pièce dans une stratégie de remise en cause de la géographie ecclésiastique*"[672]. Lijkt het in die context dan niet natuurlijk dat men, in Kamerijkse kringen, tot driemaal toe ("Anchin 1116", "Anchin 1116bis" en "Anchin 1120") opzettelijk de religiositeit en de goede faam van de geviseerde instelling enigszins overdreven heeft[673]?

[663] ID., *op. cit.*, dl. III, *Het formulier der oorkonden van Burchard*, blz. 847, art. *Narratio.*

[664] ID., *op. cit.*, dl. III, *Het personeel*, blz. 726.

[665] *Thesaurus diplomaticus*, W 00858, D 01107 (afschrift); E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 44, nr. 6.13. De memento-formule verschijnt midden in de dispositio.

[666] E. VAN MINGROOT, *op. cit.*, dl. III, *Het personeel*, blz. 731, rubr. e, art. *Scriptor BC.*

[667] *Ibid.*, blz. 732, rubr. g, art. *Scriptor BE.*

[668] *Thesaurus diplomaticus*, W 03363, D 03653 (afschrift); E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 49, nr. 6.54. De ingekorte formule sluit met "Quocirca ..." aan bij de arenga.

[669] *Thesaurus diplomaticus*, W 04011, D 04322; E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 50, nr. 7.60; facs.: E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz 55. De modaliteit "ob animę nostrę salutem" wordt pas in het tweede item van de dispositio aangewend.

[670] Zie E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 847, art. *Narratio.*

[671] L. KÉRY, *Die Errichtung* ..., blz. 415-417; E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., blz. 200. Over die kwestie: zie reeds hierboven, vn. 429.

[672] J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 135 (vgl. daarentegen hierboven, blz. 82 en vn. 616). Impliceert dat eigenlijk niet, zo vragen wij ons af, dat dit precept, dat kennelijk op bevel van Burchard, en dus uiteraard tijdens zijn ambtsperiode, opgemaakt werd, onmiskenbaar een authentisch document moet zijn?

[673] Ook het predicaat "uenerabili (ęcclesię de Aquicincto)", dat in de bisschopsoorkonden anders steeds gekoppeld wordt aan de naam van de overste van de begunstigde instelling, kadert in diezelfde gezindheid (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 848). De uitdrukking kan vergeleken worden met het "reuerendę

Vervolgens van redactioneel standpunt: ook met die formule ging men in Kamerijk[674] experimenteren[675]. Nadat ze, mogelijk een beetje onnadenkend, door BurA hergebruikt werd in "Saint-Nicolas-aux-Bois 1117", werd ze door de kanselier[676] zelf in 1119, in het attest "Cum in Ecclesiaste"[677] voor de abdij van Saint-Thierry, eerst middels een "negatieve interpolatie"[678] ingekort tot "*ob religionis sue prerogativam*"[679] en daarop, volgens de transpositiemethode[680], van de narratio overgeplaatst naar het einde van de dispositio, nog na de *sanctio reservativa*. Sterker nog, reeds in 1117 hield Werinbold III[681], in een keure[682] voor (eens te meer) de abdij van Anchin, louter de kwalificatie "*boni nominis*"[683] over, maar verbond[684] deze, eenmaal afgesplitst, in de narratio als beleefdheidsformule met de naam van de abt zelf[685]. Al die, handschriftelijk

(Aquicinensis ęcclesię)" uit het charter "Cum per Salomonem" uit 1113, vergeven in opdracht van bisschop Odo maar reeds opgesteld door de kanselier, voor die abdij – daar waar deze eretitel, indien hij al toegekend werd, in Kamerijkse oorkonden steevast op de abt zelf betrokken werd (Ename 1110, Hautmont 1110, Corbie 1112, Affligem 1117, Saint-Denis-en-Broqueroie 1123, Saint-Amand-les-Eaux 1123, Sint-Pieters-Gent 1128).

[674] Als tegenproef: uit het ontbreken van het substantief "prerogativa" in de *Index des lemmes* bij het Atrechtse oorkondebestand, hetgeen indirect kan gecontroleerd worden door de slechts eenmalige vermelding van het lemma "praerogatiuus" (B.-M. Tock, *Une chancellerie* ..., blz. 289[c], s.v. *praerogatiuus*), blijkt in elk geval dat de term nergens anders werd gebruikt in de documenten die tussen het bisdom Atrecht en de abdij Anchin uitgewisseld (en virtueel in Anchin samengesteld) werden.

[675] Volgens het ingeburgerd variatio-principe (vgl. E. Van Mingroot, *Sapientie Immarcessibilis* ..., blz. 287, art. *diplomatic-stylistic*: "a variation of the model texts through metathesis, the substititution and omission of words, reconstruction of sentences, etc.").

[676] E. Van Mingroot, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 726.

[677] *Thesaurus diplomaticus*, W 12426 (cartulariumkopie); E. Van Mingroot, *Liste* ..., blz. 46, nr. 7.28. Op te merken valt dat het hier gaat om de oorkonde waarin "Hugo sublevita" optreedt: vgl. hoger, §7, blz. 368-369 en vn. 817 (met verwijzing naar de uitgave en naar een facsimile van het tekstcorpus).

[678] E. Van Mingroot, *Duizend jaar geleden: de bul van paus Johannes XV voor bisschop Liudolf van Noyon-Doornik (maart 988)*, in *Gestella. Gistel 1000 jaar*, Gistel, 1988 (*Historica Lovaniensia*, nr. 216, 1988), blz. 25, nr. 2, art. *de variatiemethode*.

[679] Het is niet helemaal duidelijk of die uitdrukking de abt beoogt of, liever toch, de abdij van de Saint-Thierry (nabij Reims): zie verder, §14, afb. 5.

[680] E. Van Mingroot, *Duizend jaar geleden* ..., blz. 25, nr. 3, art. *de transpositiemethode*; Id., *Sapientie Immarcessibilis* ..., blz. 287: "transposition of formulary components".

[681] E. Van Mingroot, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 726.

[682] *Theaurus diplomaticus*, W 10394 (met facs.); E. Van Mingroot, *Liste* ..., blz. 44, nr. 7.07; vgl. hoger, §7, blz. 364 en vn. 780; uitg.: L. Van Durme, *De Sint-Pietersabdij* ..., blz. 97 (zonder punctuatie; met facs. op blz. 96); E. Van Mingroot, *Een keerpunt* ..., blz. 241[b]-243[a] (met facs. op blz. 242).

[683] Behalve in de hier bestudeerde instrumenten, komt deze uitdrukking nergens voor in het Kamerijkse oorkondebestand van tussen 1012 en 1130.

[684] E. Van Mingroot, *Duizend jaar geleden* ..., blz. 25, nr. 1, art. *de combinatiemethode*, 38; vgl. E. Van Mingroot, *Sapientie Immarcessibilis* ..., blz. 287.

[685] *Loc. cit.*: "per abbatem suum boni nominis fratrem nostrum Alwinum".

volkomen gezekerde, ingrepen gebeurden in de Kamerijkse curie en waarborgen, door hun tijdsgebonden verschijning[686], terzelfdertijd de authenticiteit van alle betrokken instrumenten. De exacte tijdsverwevenheid van het formulier van de drie schrifturen van BurA uit 1116-1120 blijkt nog uit de hierboven gemelde spelling van 's bisschops naam, die louter in de eerste jaren[687] van Burchards ambtstermijn met *g* in de tweede lettergreep werd geschreven[688]. Wetend dat in Kamerijk kanselarijredactie in de regel ook mundatio in datzelfde bureau inhield[689], en redactie door de destinataris omgekeerd ook lokale beschrifting[690], wordt daarmee[691], naar ons gevoelen, ten overvloede bewezen dat de kwestieuze geschriften "Si quod" gans terecht op het palmares van de Kamerijkse secretarie kunnen geschreven worden[692]. Alle samen bieden deze

[686] Vgl., van theoretisch standpunt, E. VAN MINGROOT, *Over de oudste schriftelijke getuigenissen* ..., blz. 126-127.

[687] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, *Het formulier der oorkonden van Burchard*, blz. (837-839) 838, art. *Intitulatio*; vgl. blz. (864-865) 865, art. *Datatio*.

[688] *Ibid.*, blz. 838, art. *Intitulatio*: de grafie "Burgardus" (zie hierboven, vn. 602), in plaats van "Burchardus" of mettertijd enkele keren "Burcardus" (zie M.-Th. MORLET, *Les noms de personne* ..., dl. I, blz. 62ª, art. *Burcardus*) kwam, alles samengenomen, in de bisschoppelijke oorkonden slechts in 1116 (viermaal), 1117 (tweemaal) en 1120 (eenmaal, BurA) voor.

[689] Zie, in dat geval, E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., blz. 10: "sowohl das Formular und auch die Handschrift sind da kanzleimäßig". Vanuit de omgekeerde invalshoek uitgedrukt: ID. (uitg.), *Les chartes* ..., *Introduction*, blz. 10: "les pièces où l'on peut déceler une main de chancellerie, montrent en même temps un dictamen complètement ou au moins essentiellement cambrésien" (dat laatste kan, in Burchards tijd, zelfs doorgetrokken worden naar de individuele kanselarijnotaris toe: vgl. hoger, §3, vn. 365).

[690] E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., *loc. cit.*

[691] Vgl. ID. (uitg.), *Les chartes* ..., *Introduction*, blz. 10: "... en général, pour les diplômes épiscopaux cambrésiens de cette période, il existait une césure assez nette entre les chartes de chancellerie et les autres"; ID., *Kanzlei* ..., blz. 15: "Merkwürdigerweise trat keine echte Vermischung des Destinatarsdiktats und der Kanzleiskription, oder des Kanzleidiktats und der Empfängerskription, auf".

[692] Pas nu, gewapend met de niet weg te cijferen onderzoeksresultaten over het ontstaansproces van het dictamen, kunnen we, opnieuw op paleografisch terrein, terugkomen op de door B.-M. TOCK, *Une chancellerie* ..., blz. 59, vn. 91, weliswaar door bemiddeling van enkele in Anchin vervaardigde Atrechtse charters, vooropgestelde samenhang tussen, met name, "Anchin 1116" (en subsidiair "Saint-Nicolas-aux-Bois 1117" en "Anchin 1120") en twee andere charters van Odo van Doornik uit 1111 (vgl. hierboven, facultatieve vn. 634) over dezelfde materie. We stellen inderdaad een intrigerend paleografisch parallellisme vast tussen het schrift van de ter tafel liggende charters van BurA (onder de door B.-M. TOCK, *op. cit.*, blz. 59, benadrukte, "Anchijnse" schriftkenmerken moet voornamelijk de aandacht gevestigd worden op de vergelijkbare vlagversieringen aan de bovenschachten, aan de krul van de *g* en ook aan het symbool voor het voegwoord) en dat van het Odoniaanse handvest "Quoniam dignum^{bis}" uit 1111 voor Anchin (*A.R.Te.M.*, 5000; E. VAN MINGROOT, *Liste* ... , blz. 39, nr. 6.32; het document krijgt geen afzonderlijk nummer in de *Thesaurus diplomaticus*). Dat is intussen beduidend minder het geval – ook J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 121, nr. 26, wijst

op enige grafische verschillen tussen beide lezingen van dit charter – met de eerste, onbezegelde (J.-P. GERZAGUET, *loc. cit.*, rubr. A^2) en tekstueel op sommige punten afwijkende (J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, blz. 121-123) versie "Quoniam dignum" uit 1111 (*Thesaurus diplomaticus*, W 03857, D 04163 (met onvolledig facs.); *A.R.TE.M.*, 461; E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 38-39, nr. 6.31: zie hierboven, vn. 628). Wat de verhouding tussen deze twee aktes betreft: dankzij de overwegingen van J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, blz. 121-122, weten we dat er zich op een gegeven ogenblik een crisissituatie voorgedaan heeft in de genese van dit dubbeldocument: deze auteur gelooft, heel terecht, dat het onbezegelde document "Quoniam dignum" nooit uitgevaardigd is geweest (ofschoon, ogenschijnlijk uit verzamelwoede, wel bewaard gebleven), maar, na tussenkomst van de steller (in Gerzaguets visie: Odo), door "Quoniam dignum^{bis}", dat op sommige punten geamendeerd en van een getuigenlijst voorzien was geweest, werd vervangen. Wat de gesuggereerde schriftverwantschap tussen "Quoniam dignum" (tweevoudig) en "Si quod" (van BurA; drievoudig) aangaat: het ziet er alvast niet naar uit dat die grafische gelijkenissen gewoon te wijten zouden zijn aan het indertijd algemeen verspreide schrijfpalet (W. PREVENIER, *La chancellerie* ..., blz. 89, wijst met recht en reden op de noodzaak om schriftvergelijking op een bredere, niet aan één schrijfcentrum gebonden, schaal uit te werken) of aan de grondstroom in de schrijfopleiding die in verschillende kerkelijke schrijfateliers van die periode aan bod kwam.

Rekening houdend met de dwingende tekstuele gevolgtrekkingen (qua tijd en locatie), die uit de vergelijkende studie van het dictamen van de vier documenten "Si quod" naar voren zijn gekomen, komt men almeteen voor een netelig diplomatisch-paleografisch dilemma te staan. Van de ene kant is het zo dat, wat de diplomatische rede betreft, de twee charters "Quoniam dignum" voor Anchin geen enkel van de hiervóór opgesomde eigenaardigheden van het dictamen van BurA vertonen, dat er generlei tekstuele (terminologische, lexicologisch-semantische, orthografische, stilistische ...) overeenkomst te noteren valt. Paradoxaal genoeg constateert men in de gewaarmerkte en "gesigneerde" versie "Quoniam dignumbis", naast de gemelde schriftverwantschap, op een bepaald punt wel een significant parallellisme met "Anchin 1116" van "BurA": krek hetzelfde, of nog erger, geklungel met de opmaak en de bladspiegel (andermaal verkeerde inschatting van de benodigde ruimte) van de subscriptio. Het ziet er dan ook naar uit dat "Quoniam dignum^{bis}" en "Quod si/Anchin 1116" door dezelfde onervaren kanselarijscribent (lees: BurA) aangemaakt werden. De vraag is echter: gebeurde dat in 1111 of pas nadien? Alles wel beschouwd, lijkt het er sterk op dat beide instrumenten in dezelfde omstandigheden en zelfs rond dezelfde tijd tot stand gekomen zijn. Daarom zou volgend, op het eerste gezicht gewaagd, draaiboek voorgesteld kunnen worden. Burchard die, zoals we al weten, gedreven door zijn verzoeningspolitiek ten overstaan van Anchin op allerlei wijzen de monniken trachtte te plezieren, heeft, zo vermoeden wij, bevel gegeven – toeval of niet, ook bij B.-M. TOCK, *Une chancellerie* ..., blz. 59, vn. 91, wordt "Quoniam dignum" aan Burchard toegeschreven – om een juridische handeling van zijn voorganger uit de eerste helft van 1111 (E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 38-39, nr. 31: vóór 2 juli, in tegenstelling tot de twee andere charters van Odo uit die jaargang), die in de hectische leefomstandigheden van deze bisschop vanaf medio 1111 (zie hoger, §11) ondanks alle toebereidselen nooit gecodificeerd was geraakt, te beoorkonden. Een eerste versie, zonder subscriptio, werd door hem afgewezen (vgl., uiteraard betrokken op Odo van Doornik: J.-P. GERZAGUET, *Les chartes* ..., blz. 121); een tweede lezing, waarop de Kamerijkse notaris, na veel zoeken en tasten een aantal getuigen van de vroegere actio (de door J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, blz. 122, ingeroepen eindlimiet van 22 mei 1111, afgeleid van het overlijden van abt Roger van Aubechies, gaat overigens niet op: vgl. U. BERLIÈRE, *Monasticon belge*, dl. I-2, blz. 195-196) had weten te noteren, en sommige clausules verduidelijkt waren (J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, blz. 121-122), werd ten slotte geaccepteerd. Alzo kon een, met opzet in verouderde termen (in dit alleenstaand geval

tijds- en persoonsgebonden karakteristieken van de diplomatische rede[693] van de drie oorkonden die we al doende hebben leren kennen, een positief bewijs[694] voor de onkreukbare echtheid van die, voor ons speurwerk onontbeerlijke, tekstbronnen en – hetgeen hier van primordiaal belang is – een serieuze garantie voor hun inzetbaarheid voor de thans gevoerde enquête, meer bepaald voor dit speciale aspect van Hugo's tijdsgebruik te Kamerijk.

Laten we na deze omstandige, maar hoogstnoodzakelijke, diplomatisch-paleografische excursie, die ons moest informeren en geruststellen over het voorhanden zijnde bronnenmateriaal voor de meer profane kant van de bedrijvigheid van Hugo van Fosses aan het Kamerijkse hof, een tussentijds bilan opmaken van wat we tot hiertoe zoal hebben kunnen opmaken over zijn curriculum in de bisschopsstad. We wisten reeds dat er te Kamerijk pas sedert 1111/12[695] twee Hugo's sporadisch zij aan zij voorkomen in de getuigenlijsten en dat mede daarom het jaartal 1111, ten tijde van de pas ingehaalde Odo van Doornik, de vroegst mogelijke *terminus a quo* is voor de aankomst van kanunnik, alias acoliet Hugo van Fosses te Kamerijk. In het daaropvolgende tijdsgewricht 1114/16, en denkelijk pas na de bisschopswijding van Burchard van Aken in de zomer van dat laatste jaar, werd domheer Hugo, na (of gelijk met[696]) zijn wijding tot subdiaken, tot bisschoppelijk kapelaan[697] c.q. *clericus*

misschien overgenomen uit een bestaand Anchijns concept uit 1111) geformuleerd, door de (pro-Anchijnse) kanselier gedirigeerd, ter kanselarij geantidateerd en door de regererende bisschop geofficialiseerd, "pseudo-falsum" ontstaan (dergelijk manoeuvre was in die tijd oorbaar: vergelijk een officieus Kamerijks rescript (van bisschop Manas) uit "1095/1102", van de hand van Werinbold III zelf: E. VAN MINGROOT, *Regni vero* ..., blz. 169; vgl. J.-M. DUVOSQUEL, *Les chartes de donation* ..., blz. 151, vn. 19). Onder het goedkeurend oog van Burchard gebruikmaken, voor het valideren van het document, van de zegelmatrijs van de in exil overleden bisschop, was, ondanks de theorie over het casseren van dergelijke stempels (W. EWALD, *Siegelkunde*, München-Berlijn, 1914 (19752), blz. 107-111), voor de Kamerijkers een koud kunstje (vgl. een oorkonde van bisschop Gerard II († 1092) voor het kapittel van Zinnik/Soignies, met 1093 als jaarnummer, maar bezegeld met het zegel van de aflijvige prelaat (E. VAN MINGROOT, *Gefaseerde actio* ..., blz. 440); een interval van één of enkele jaren maakt in zo'n geval weinig verschil).

[693] Zie hierboven (dictamen van de hand van notaris BurA): alle op een rijtje gezet.

[694] Vgl. E. VAN MINGROOT, *Oorkondenleer* ..., blz. 51; ID., *Sapientie Immarcessibilis* ..., blz. 284; ID., *Over de oudste schriftelijke getuigenissen* ..., blz. 126.

[695] Zie hoger, §7, blz. 364, nrs. 6.36 en 6.40.

[696] Vgl. verder, §14: beide kwalificaties (kapelaan en subdiaken) waren onlosmakelijk met elkaar verbonden.

[697] Vgl., voor de verhouding tussen domkapittel en bisschoppelijke curie, doch ditmaal benaderd vanuit het capitulaire standpunt: G. BRUNEL, *Chartes et chancelleries épiscopales* ..., blz. 242, waar hij het, voor de 12de-13de eeuw, heeft over "le rôle de secrétaire de l'évêque qu'ont joué les chapelains de la cathédrale".

episcopi[698] bevorderd: het jaartal 1116 kan dus als een tweede baken in de Kamerijkse belevenissen van Hugo gelden. Dat we desniettegenstaande tot 1119, en uitgerekend tot dát jaar – denk aan het samentreffen te Valencijn –, moeten wachten om het drietal homologe titularissen gezamenlijk te zien signeren, kan, indien al niet aan het toeval, te wijten zijn aan de externe bezigheden van de drie Hugo's, respectievelijk te Anchin, te Morchies en heel misschien te Fosses[699]. Dat Hugo voor en na 1119 meewerkte in de Kamerijkse kanselarij, lijkt aannemelijk maar blijft, zoals eigenlijk voor elke andere kapelaan van Burchard[700], problematisch, aangezien de identificatie met scribent BurA, hoewel niet noodzakelijk te verwerpen, momenteel niet in absolute termen aantoonbaar is. Hoe men het ook draait of keert, een voorbijgaande inzet van Hugo van Fosses als kanselarijnotaris blijft waarschijnlijk, zelfs al zou er bij toeval geen origineel van zijn hand overgebleven zijn. In voorkomend geval moet hij, gezien het in globo ontbreken van een werkelijke werkverdeling in de Kamerijkse kanselarij[701], ingestaan hebben voor de hele genese van de door hem opgemaakte stukken, met inbegrip van de zegelkundige waarmerking. Dat gezegd zijnde, mag ook de mogelijkheid[702] niet geheel veronachtzaamd worden dat Hugo[703] daarnaast, of bij voorkeur, in het domscriptorium[704] als kopiist[705] tewerkgesteld is geweest ten bate van de bibliotheek van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel[706].

[698] Over de combinatie van beide titels: zie hoger, §3, blz. 298-299.

[699] Vgl. hoger, §12, vn. 511-513. Voor laatstgenoemde mogelijkheid: zie verder, §14 en vooral §16.

[700] E. Van Mingroot, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, *Het personeel*, blz. (714-736) 735-736. Men vergelijke, voor Hugo van Fosses, de experimentele tijdtafel: hoger, §4, blz. 305, 315.

[701] Id., *Kanzlei* ..., blz. 13-15; Id. (uitg.), *Les chartes* ..., *Introduction*, blz. 11.

[702] Vgl., in zekere mate, P. Johanek, *Die Frühzeit der Siegelurkunde* ..., blz. 279: "Selbstverständlich waren nicht alle Kapläne mit der Urkundenherstellung verfaßt". Deze vrij kategorieke bewering omspant daar welteverstaan een meer gedifferentieerd, en niet zuiver domkanonikaal, spectrum van curiaal personeel, terminologisch verzameld onder de categorie "kapelaans".

[703] Zoals die andere, 11de-eeuwse, kopiist Hugo, opgeleid in Kamerijk en gestorven in Rouen (over dat diocees: zie ook hoger, §9, vn. 1026): M.-Th. d'Alverny (dir.), *Catalogue des manuscrits en écriture latine*, dl. II: *Bibliothèque nationale, Fonds latin (N°s 1 à 8.000)*, Parijs, 1962, blz. 530, nr. 1684.

[704] Over dat Kamerijkse scriptorium: zie verder, §15, blz. 189 en vn. 1417.

[705] Een vergelijkbaar voorbeeld uit de late 11de eeuw is te vinden in de figuur van bisschoppelijk kapelaan (E. Van Mingroot (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 13, 203 vn. 1) en capitulair kopiist (A. Le Glay, *Catalogue desciptif* ..., blz. 97-98, nr. 502; D. Muzerelle, *Manuscrits datés* ..., dl. I, blz. XXIII, 76-77) Lanvijn.

[706] Dat hij bij gelegenheid ook voor de "kanselarij" van het kathedraal kapittel charters zou opgemaakt hebben, is weinig waarschijnlijk. Volgens N. Barré, *Chancellerie*

§13. Ad Valentianas castrum

Een onaantastbare mijlpaal in de biografie van Hugo van Fosses is natuurlijk 26 maart 1119[707], wanneer hij zich persoonlijk[708] aanmeldde in de stad Valencijn[709]. De rol die Hugo als kapelaan te vervullen had als ordonnans in de naaste omgeving van de Kamerijkse bisschop[710], komt er klaar tot uiting in zijn wedervaren in die stad van eind maart[711] tot begin april van dat jaar[712].

épiscopale, chancellerie canoniale ..., blz. 131, zou de oudst bekende kapitteloorkonde, op naam van proost Erlebold en zijn corona (*Thesaurus diplomaticus*, W 11492), pas dagtekenen uit 1121 (vgl. nochtans hierboven, vn. 636: a° 1112/13). Episcopale en capitulaire kanselarij zouden trouwens, volgens diezelfde auteur, te vereenzelvigen zijn (*ibid.*, blz. 141: "il existe bien une seule chancellerie cambrésienne au XIIe siècle").

[707] Zie hoger, §1, blz. 259-262 en vn. 62-64 (toe te voegen: *Miracula Sancte Marie Laudunensis*, uitg. A. SAINT-DENIS, *Les miracles* ..., blz. 222-223); §4, blz. 306-307 en vn. 390.

[708] Over het belang van deze gebeurtenis voor de norbertijner geschiedenis: zie §4, vn. 395 (lectuur).

[709] Valenciennes: Fr., dep. Nord, hpl. v. arr. en kant.

[710] Treffend uitgedrukt door A. TENCKHOFF, *Der heilige Norbert* ..., blz. 34: "einen Geistlichen, Namens Hugo, einen Vertrauten Burkhards".

[711] Vgl hoger, §4, blz. 306-309.

[712] Het herhaaldelijk aangegeven, maar foutief incarnatiejaar 1118 uit de *Vita B Norberti* (vgl. hoger, §4, vn. 393-394) heeft hoogstwaarschijnlijk te maken met het gebruik van de "Franse" paasstijl (A. CORDOLIANI, *Tableau des dates du début de l'année*, in *L'histoire et ses méthodes*, blz. 1561 ("Style de France"), meer speciaal in het bisdom Laon (vgl. O. GUYOTJEANNIN en B.-M. TOCK, *"Mos presentis patrie"* ..., blz. 68: vanaf 1130): de Franse (norbertijner) auteur van deze *Vita B* werkte hoofdzakelijk in Prémontré zelf omstreeks het midden van de 12de eeuw (N. BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber* ..., blz. 105; W. GRAUWEN, *Norbertus aartsbischop* ..., blz. 26-27; ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 23-24; S. HAARLÄNDER, *Vitae episcoporum* ..., blz. 525; vgl. F. SCHMALE m.m.v. I. OTT en D. BERG, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vom Tode Kaiser Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnums*, dl. I, Darmstadt, 1976, blz. 400). Deze tijdrekenkundige werkwijze druist in tegen deze van de *Vita A*, die rond dezelfde tijd door een Duitse (norbertijner) hagiograaf – met voorkeur voor de "Duitse" kerststijl (E. BRINCKMEIER, *Praktisches Handbuch der historischen Chronologie aller Zeiten und Völker, besonders des Mittelalters*, Graz, 1973[3], blz. 89; A. CAPPELLI, *Cronologia, cronografia e calendario perpetuo*, Milaan, 1930, blz. 18; H. GROTEFEND, *Taschenbuch der Zeitrechnung* ..., blz. 12) – werd geschreven: N. BACKMUND, *op. cit.*, blz. 104; W. GRAUWEN, *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 25-26; ID., *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *An. Praem.*, dl. LX, 1984, blz. 17, 20; ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 23-24; S. HAARLÄNDER, *op. cit.*, blz. 524. De gemelde technisch-chronologische misgreep onstond denkelijk omdat die Franse anonymus van de *Vita B* pas aan het einde van de Goede Week naar het jaarcijfer 1119 moest overschakelen, en doordat hij – terugkijkend in de tijd – abusievelijk het eenmaal in het geheugen van de zegslieden van de hagiograaf (met name Hugo van Fosses en zijn naaste omgeving: N. BACKMUND, *op. cit.*, blz. 104-106; *Grote Winkler Prins encyclopedie*, dl. XI, blz. 550[c]; vgl. vn. 337) gefixeerde jaartal 1118 verder bleef

Het was inderdaad in Valencijn dat Norbert van Gennep en Hugo van Fosses mekaar voor het eerst zouden ontmoeten[713]. In het najaar van 1111, ten tijde van de, door gregoriaanse aspiraties gestimuleerde, overkomst van Hugo naar Kamerijk, was Norbert allicht[714] nog in dienst als hofkapelaan in de entourage van de Duitse keizer[715]; in de zomer van 1116, rond het tijdstip waarop Hugo als bisschoppelijk kapelaan werd aangesteld, was Norbert, nu wel "bekeerd", vermoedelijk nog bezig met zijn, tot mislukken gedoemde, poging tot hervorming van het collegiaal kapittel van Xanten[716] en met zijn retraites op de naburige Fürstenberg[717].

hanteren voor het hele relaas: genoemd jaartal werd daardoor alsnog betrokken op de gebeurtenissen van de maand juni.

Terloops gezegd, een eventuele datering volgens de voor de premonstratenzers nadien typische boodschapstijl (E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie* ..., *De jaarstijl*, blz. 55; *Dateringsgebruiken*, blz. 68, vn. 3) speelt hier niet, vermits het feest van O.-L.-Vrouw-Boodschap in 1119 samenviel met de dinsdag van de Goede Week (H. GROTEFEND en TH. ULRICH, *Taschenbuch* ..., blz. 160: Pasen op 30 maart), zodat de invoering van het jaarnummer 1119 volgens die jaarstijl al op 25 maart, daags voor de confrontatie van Burchard en zijn kapelaan met Norbert, voltrokken was.

[713] Zie, over Hugo, het statement van F. PETIT, *Hugues de Fosses* ..., blz. 44: "Sa vie avait été parallèle à celle de son maître ... C'est là [= "Cambrai"] qu'il rencontre Norbert ...".

[714] Vgl., aangaande de gammele norbertuschronologie in het tijdsbestek tussen 1111 en 1118, F. FELTEN, *Norbert von Xanten. Reisen* ..., blz. 212: "Wir wissen auch nicht, wo Norbert sich in der Zeit zwischen Februar 1111 und seiner *conversio* 1115 aufhielt"; "Genaue Daten (28. Mei [1115] für ... das Bekehrungserlebnis, Winterquatertember [1115] für die Weihen, Lichtmeß 1116 für die Primiz in Xanten) sind nur Vermutungen"; "Auch Norberts Aufenthalte in Siegburg, auf dem Fürstenberg, in Klosterrath und ... Lonnig lassen sich zeitlich nicht fixieren, ...".

[715] W. GRAUWEN, *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 35; ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 32; vgl. W. GRAUWEN, *Norbert van Maagdenburg* ..., kol. 612-613, P. NISSEN, *Norbert van Gennep* ..., blz. 34.

[716] G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 63-66 (dl. I[3], blz. 42-45); E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert* ..., blz. 31; R. BODNAR, *Szent Norbert* ..., blz. 6-7; B. BRANDL, *Zum 800 jährigen Todestag* ..., blz. 5-6; A. BUTLER, H. THURSTON en N. LEESON, *St Norbert* ..., blz. 74; L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 11; J. TORSY, *Norbert von Xanten*, in: ID., *Lexikon der deutschen Heiligen*, Keulen, 1959, kol. 417; W. GRAUWEN, *Norbert van Maagdenburg* ..., blz. 614; N. BACKMUND, *Geschichte* ..., blz. 24-25; H. JANSSENS, *Norbert van Maagdenburg* ..., blz. 23; P. NISSEN, *Norbert van Gennep* ..., blz. 40; enzovoort.

[717] S. DINO, *La personalità umana e spirituale di S. Norberto da Xanten*, in *Gedenkboek Orde van Prémontré* ..., blz. 46; A. ALDERS, *Das Leben* ..., blz. 4; W. GRAUWEN, *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 38; ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 33; vgl. E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert* ..., blz. 32; H. DEUTZ, *Norbert von Xanten bei Propst Richer im Regularkanonikerstift Klosterrath*, in *An. Praem.*, dl. LXVIII, 1992, blz. 5 (met aandacht voor de vage chronologie in de periode 1115-1118); W. GRAUWEN, *Norbert doet afstand van zijn goederen* ..., blz. 9, 23.

Maar thans, in 1119, zouden ze malkander op deze voorbestemde plek tegenkomen.

Op wereldlijk vlak[718] viel Valenciennes of Valencijn, gelegen aan weerszijden van de Schelde nabij de samenloop van de Rhônelle met deze stroom[719], typische grensstad[720] sinds de verdragen van Verdun-Ribemont en eertijds centrum[721] van de gelijknamige Ottoonse mark[722], vanaf 1047[723] onder het graafschap Henegouwen[724]. De stad[725] stond in 1119 onder het gezag van graaf Boudewijn III (1098-1120)[726], uit het Huis van Vlaanderen[727], zelf leenplichtig aan de bisschop van Luik[728]. De plaatselijke

[718] Pro memorie: de in deze paragraaf vernoemde, Lagelandse steden Valenciennes, Bouchain, Condé ... en Cambrai, zullen pas in 1678, bij de Vrede van Nijmegen (K. PLOETZ en G.-H. DUMONT, *Calendrier de l'histoire*, Verviers, 1974, blz. 147-148), bij Frankrijk ingelijfd worden.

[719] P. PIERRARD, *Histoire du Nord* ..., blz. 92.

[720] F. [DREISSER-]NAGELS, *Valenciennes, ville carolingienne*, in *Le moyen âge*, dl. LXVIII, 1962, blz. 65; vgl. B. en R. DELMAIRE, *Les limites de la cité des Atrébates*, in *Revue du Nord*, dl. LCCII, 1990, blz. 729 en 733, art. *Valenciennes*.

[721] Zie H. REINHOLD, schetskaart "*Die Grenzmarken des Reiches an der Schelde im 10.-11. Jahrhundert*", in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, dl. X, 1940, blz. 233.

[722] P. BONENFANT, *La marche de Valenciennes*, in *Atlas de géographie historique* ..., blz. 18[a].

[723] L. VANDERKINDERE, *La formation territoriale des principautés belges au moyen âge*, dl. II, Brussel, 1903 (1981[2]), blz. 90-91; H. REINHOLD, *Die Marken Valenciennes, Eename und Antwerpen im Rahmen der kaiserlichen Grenzsicherungspolitik an der Schelde im 10.-11. Jahhundert*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, dl. X, blz. 240; M.-A. ARNOULD, *Le Hainaut. Évolution historique d'un concept géographique*, in *Le Hainaut français et belge*, [Bergen-Brussel, 1971], blz. 36; en in *Recueil d'études d'histoire hainuyère offertes à Maurice A. Arnould*, dl. I, Bergen, 1983, blz. 44-45.

[724] P. BONENFANT, *Le Hainaut*, in *Atlas de géographie historique* ..., blz. 7[a]-8[a].

[725] Om de geopolitieke verhouding tussen Kamerijk en Valencijn juist in te schatten, moet erop gewezen worden dat de stad Kamerijk, in tegenspraak met wat B. BECK en J. WUILLÈME, *Notes* ..., in: J. WUILLÈME (vert.), *Vie de saint Norbert* ..., blz. 181, nr. 25, art. *Cambrai*, in de recente vertaling van de *Vita B Norberti* daarover zeggen, in geen geval als "capitale du comté du Hainaut" fungeerde. Andersom is de kwalificatie, uit de pen van D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 63, van de stad Valencijn als "Valenciennes, capitale du Hainaut", evenmin van toepassing: de eigenlijke hoofdstad van het graafschap Henegouwen was natuurlijk Mons/Bergen.

[726] E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie* ..., *Landsheren. Henegouwen*, blz. 366, art. *Boudewijn III*.

[727] J. MORBY, *Dynasties* ...., *The County of Hainault*, blz. 93, *House of Flanders*, art. *Baldwin III*.

[728] F. GANSHOF, *Note sur le rattachement féodal du comté de Hainaut à l'église de Liège*, in *Miscellanea J. Gessler*, dl. I, Antwerpen, 1940, blz. 508-521 (vgl. blz. 509: over de plechtige belening, die in 1071 uitgerekend te Fosses plaatsvond); vgl. A. HANSAY, *L'inféodation du comté de Hainaut à l'église de Liège en 1071*, in *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, dl. XVIII, 1902, blz. 54-55.

machthebber, residerend in de donjon[729] binnen het stedelijke[730] *castrum*[731], was toentertijd Godfried[732] van Ribemont-Bouchain (1099-1127/35)[733]. Afstammend van de vroegere "graven" van Oosterbant[734] en zoon van een van de helden van de eerste kruistocht[735], was hij – op dat ogenblik misschien nog samen met zijn jongere broer Hugo (1099-1117/20?)[736] – burggraaf van Valencijn[737], waar hij het Henegouwse grafelijk gezag belichaamde[738], en banheer[739] van de Henegouwse gouwen Valencijn en (gedeeltelijk) Oosterbant. Mogelijk als grondheer van Bouchain[740], hoofdplaats

[729] H. PLATELLE, *Le développement de Valenciennes du Xe au XIIIe siècle: le castrum, les bourgs, les enceintes. Étude topographique*, in *Valenciennes et les anciens Pays-Bas. Mélanges offerts à Paul Lefrancq*, Valencijn, 1976, blz. 24-25, art. *Le donjon*.

[730] *Ibidem*, blz. 23-24, art. *Les débuts du Castrum*; vgl. M. DE WAHA en F. [JURION-] DE WAHA, *Du 'bourg' à la ville: les premiers enceintes du Hainaut*, in *Autour de la ville en Hainaut. Mélanges d'archéologie et d'histoire urbaines offerts à Jean Dugnoille et à René Sansen*, Ath, 1986, blz. 115-116 en 121, art. *Valenciennes*.

[731] Over de inplanting: PH. BEAUSSART, schetskaart "*Valenciennes: évolution topographique*", in *Revue du Nord*, dl. LXVII, 1985, blz. 104, afb. 1.

[732] Vgl. B. DELMAIRE (uitg.), *L'histoire-polyptique ..., Introduction*, blz. 22, vn. 48: over de onterechte ontdubbeling, in bepaalde werken, van dit historisch personage.

[733] CH. DEREINE, *Emmissa de Valenciennes, dite "la comtesse" (1080-1145) (Contribution à l'étude des Ribemont-Bouchain)*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, dl. CXLVII, 1981, blz. 222-224, nr. 1, art. *Godefroid II* (1097-1125/35); vgl. L. VANDERKINDERE, *La formation territoriale ...*, dl. II, blz. 99-100 (Godfried I/II); J.-P. GERZAGUET, *L'abbaye ...*, blz. 327, art. *Godefroi de Ribemont* (1089-1127/35).

[734] L. VANDERKINDERE, *op. cit.*, dl. I, Brussel, 1902 (1981²), blz. 135-137; vgl. daartegenover É. DELCAMBRE, *L'Ostrevent du IXe au XIIIe siècle*, in *Le moyen âge*, dl. XXXVII, 1927, blz. 269-270.

[735] J. BALTEAU, *Anselme [II] ou Ansellus de Ribemont*, in *Dictionnaire de biographie française*, dl. II, Parijs, 1936, kol. 1442, nr. 29 (†1099); vgl. H. HAGENMEYER, *Einleitung*, in: ID. (uitg.), *Epistulae et chartae ad historiam primi belli sacri spectantes. Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100*, Innsbruck, 1901 (Hildesheim-New York, 1973²), blz. 63-65, nr. VIII, art. *Anselm von Ribemont*.

[736] CH. DEREINE, *Emmissa ...*, blz. 234, nr. 2, art. *Hugues, châtelain de Valenciennes*.

[737] B. DELMAIRE (uitg.), *L'histoire-polyptique ..., Introduction*, blz. 20-22; zie blz. 20: "Godefroi de Bouchain, seigneur de Ribemont, Origny et Château-Porcien, châtelain de Valenciennes, maître de l'Ostrevant hennuyer; ... avoué de l'abbaye de Saint-Amand".

[738] H. PLATELLE, *Histoire de Valenciennes ...*, blz. 37-38. Godfried moest daarbij stellig rekening houden met de Henegouwse grafelijke meier (CH. DEREINE, *Emmissa ...*, blz. 227).

[739] In die hoedanigheid was Godfried leenhulde verplicht aan de bisschop van Luik: L. VANDERKINDERE, *La formation territoriale ...*, dl. II, blz. 95.

[740] Over Bouchain: [L. CELLIER], *Glossaire topographique de l'arrondissement de Valenciennes*, in *Revue agricole, industrielle et littéraire <de la> Société impériale d'agriculture, sciences et arts de Valenciennes*, dl. X, [1858/1859], blz. 312-314; L. VANDERKINDERE, *La formation territoriale ...*, dl. I, blz. 135: over het "château van Bouchain", nabij de samenvloeiing van Schelde en Sensée, als doordeweekse verblijfplaats van de Ribemonts (verkeerdelijk met de titel van graaf van Oosterbant); M. DE

van het burggraafschap[741] van die naam (en via het huis Ribemont een achterleen[742] van het graafschap Henegouwen), dat voor een stuk in het Kamerijkse was gelegen[743], en zeker ter wille van andere feodale banden[744] met de Kamerijkse bisschopsstoel[745], was Godfried tevens vazal[746] en casaat[747] van graaf-bisschop Burchard van Aken[748]. Het valt niet uit te maken of Godfried in het land vertoefde in maart-mei 1119: hij is namelijk in de loop[749] van dat kalenderjaar op pelgrimstocht naar het Heilig Land vertrokken, zal in 1120-1125 mederegent[750] van Henegouwen worden en, in naam van zijn echtgenote gravin-douairière Yolande van Gelre († 1131)[751], tijdelijk als landsheer en graaf van Henegouwen fungeren. Uit dezelfde familie van Ribemont stamde Godfrieds nicht Emmissa "Comitissa"

WAHA en F. [JURION-]DE WAHA, *Du 'bourg' à la ville* ..., blz. 105-106: Bouchain als hoofdplaats van het vroegere graafschap Oosterbant.

[741] É. DELCAMBRE, *L'Ostrevent* ..., blz. 260-262.

[742] *Ibid.*, blz. 258, 264; vgl. blz. 253, 265, 273: pas in 1120 rechtstreeks leen (door het Henegouwse huwelijk van Godfried).

[743] É. DELCAMBRE, kaart "*L'Ostrevent*", *ibid.*, blz. 272/273: Bouchain ligt links van monding van de Senséé in de Schelde, Bouchain-basse-ville rechts van de Schelde; in de tussenliggende hoek tussen Sensée en Schelde kwam men territoriaal op Kamerijks grondgebied.

[744] CH. DEREINE, *Les Ribemont-Bouchain, principes du Hainaut (1050-1150)*, in *Annales <de la> Fédération des cercles d'archéologie et d'histoire de Belgique*, dl. XLV, 1980, blz. 323. De Ribemonts waren trouwens verwant (W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 50; vgl. ook A. CAUCHIE, *La querelle* ..., dl. II, blz. 194) met de burggraven van Kamerijk (zie verder, §15).

[745] Godfried had in het begin van de 12de eeuw een, niet altijd propere, rol in de Kamerijkse historie gespeeld: H. PLATELLE, *Les luttes communales et l'organisation municipale (1075-1313)*, in *Histoire de Cambrai*, Rijsel, 1982, blz. 48; vgl. W. REINECKE, *Geschichte* ..., blz. 58; A. DIECKMEYER, *Die Stadt Cambrai* ..., blz. 54 (vrij positief); vgl. M. BRUWIER, *Le Hainaut, le Cambrésis* ..., blz. 222 (over "l'importance des seigneurs d'Ostrevant dans les affaires cambrésiennes").

[746] CH. DEREINE, *Les Ribemont-Bouchain* ..., blz. 323.

[747] Over die casaten: zie verder, §15, blz. 207-210.

[748] Niettegenstaande hij in de toepasselijke, maar in die periode schaarser wordende (vgl. B.-M. TOCK, *Les listes de témoins* ..., blz. 117), uitvoerige getuigenlijsten niet als zodanig betiteld wordt, had hij die hoedanigheid geërfd van zijn vader Anselm II (E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., art. *Casaten*, blz. 733); daarvandaan komt gewis de bepalende rol die hij opeiste in de geschiedenis van het bisdom Kamerijk.

[749] CH. DEREINE, *Emmissa* ..., blz. 223; wanneer die bedevaart naar het H. Land exact plaatsvond, is niet bekend. (Een invalbeurt door Hugo van Ribemont in de lente van 1119 is erg onwaarschijnlijk).

[750] Vgl. B. DELMAIRE, *[Introduction]*, in: ID. (uitg.), *L'histoire-polyptique* ..., blz. 21.

[751] W. VON ISENBURG en F. FREYTAG VON LORINGHOVEN, *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*, dl. II, Marburg, 1960³ (1976⁴), tabel 9: *Die Grafen von Flandern und Hennegau bis 1195*, art. *Balduin III (Jolante)*; vgl. E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie* ..., *Landsheren. Henegouwen*, blz. 366, art. *Boudewijn III*.

(1070/80-ca. 1145), die in 1143 een onmisbare bijdrage[752] zal leveren tot de materiële leefbaarheid van de befaamde norbertijnenabdij van Vicoigne ten noordwesten van Valencijn.

Op kerkelijk vlak was Valencijn een verdeelde stad[753]: Valenciennes-rive-gauche was gelegen in het bisdom Atrecht[754], het veel grotere Valenciennes-rive-droite in het bisdom Kamerijk[755]. In dat laatste stadsdeel hebben de Kamerijkse bisschop en de dienstdoende kapelaan in maart 1119 halt gehouden[756]. De Norbertusvitae zien beiden aanvankelijk gewoon op doorreis[757]: inderdaad, het was de woensdag van de Goede Week[758], Witte Donderdag was nakend, en in Kamerijk, een goede 30 kilometer verderop, werd de prelaat verwacht[759] voor de liturgische plechtigheden[760] van die week in de kathedraal[761].

[752] L. VANDERKINDERE, *La formation territoriale* ..., dl. II, blz. 97 (door de schenking van het grootste gedeelte van het bos van Vicoigne); CH. DEREINE, *Emmissa* ..., blz. 234, 244.

[753] In de Norbertusliteratuur werd/wordt Valencijn zomaar bij het bisdom Kamerijk gerekend (hetgeen dus maar gedeeltelijk het geval was): J.-P. CAMUS, *L'homme apostoliqve* ..., f° 73 v°; F. DUBAL, *Vida apostolica* ..., f° 26 r° ("Burcardo, Obispo de Cambray ..., porque era de su Obispado la Ciudad ["de Valencenas"]"); A. TENCKHOFF, *Der heilige Norbert* ..., blz. 34 ("denn diese Stadt ["Valenciennes"] gehörte zu seinem Sprengel"); É. MAIRE, *Saint Norbert* ..., blz. 27; ID., *San Norberto* ..., blz. 34 ("diocesi di Cambrai, nella cui giurisdizioni si trovava Valenciennes"); G. ADRIAANSEN, *Vida de são Norberto* ..., blz. 56 ("Valenciennes ..., pouco distante de Cambraia, e pertence ao Bispado com sede nesta cidade"); J.-B. VALVEKENS, *Norberto di Magdeburgo* ..., kol. 1055 ("il vescovo Burcardo di Cambrai, da cui dipendeva allora la cittadina di Valenciennes"); T. ŘÍHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 48: ("biskup z Cambrai Burchard, do jehož diecése Valenciennes patřilo"); enzovoort.

[754] B. DELMAIRE, *Le diocèse d'Arras* ..., dl. II, Atrecht, 1994, *Notices paroissiales*, blz. 560-561, art. *Valenciennes*.

[755] J. DEHARVENG en A. DE GHELLINCK, kaart "*Diocèses de Cambrai, de Tournai, de Thérouanne et d'Utrecht*", in *Histoire de l'Église en Belgique*, aanv. dl., *Cartes*, 1948.

[756] Voor nadere lokalisatie: zie hierna.

[757] *Vita A Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 675, kap. 6, l. 5-6: "Contigit autem quarta feria proxima ante coenam Domini, domnum Burchardum ... per praefatam civitatem [Valentianensem] transitum facere"; *Vita B Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 815F, kap. V/25: "Burchardum ... transitum inde habere feria quarta, proximo die ante Coenam Domini" (telkens zonder expliciete speculatie over de plannen van de bisschop).

[758] Vgl. hoger, §4, blz. 306.

[759] Zie A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 33 ("da er zu Hause die hl. Ölweihe vorzunehmen hatte"); E. VALVEKENS, *Norbert van Gennep* ..., blz. 28, vgl. ook J. COLDEFY, *Études sur l'Ordre* ..., blz. 25.

[760] Burchard diende, zoals het toen de gewoonte was (H. LECLERCQ, *Huile*, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, dl. VI-2, Parijs, 1925, kol. 2787), op Witte Donderdag de heilige oliën te wijden, die er op diezelfde dag door de kerkelijke bedienaars in ontvangst zouden genomen worden (G. SCHREIBER, *Die Wochentage im Erlebnis der Ostkirche und des christlichen Abendlandes*, Keulen, 1959, blz. 158-159).

Het oponthoud[762], waarvan sprake, kan echter te maken hebben gehad[763] met sommige plaatselijke conflicten[764], met name aangaande de betwiste parochierechten in de kerk[765] van Notre-Dame-la-Grande[766] of Onze-Lieve-Vrouw-de-Meerdere[767]. Het is in die proosdijkerk[768], gelegen

[761] Dat neemt niet weg dat de *Vita B Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 816B, kap. V/26, suggereert dat Burchard, na zijn onverwachte onderhoud met de ontredderde Norbert (die in Valencijn zijn doodzieke gezellen had verzorgd), niet doorgereisd is voordat de ineens opgekomen ziekte van deze laatste over het hoogtepunt heen was: "At vero vir Dei, in eodem loco [= Valentianis] permanens, ... gravi infirmitate consequenter arripitur. Episcopus autem praestolabatur interim, quem tandem exitum infirmitas [Norberti], quae acciderat, haberet, ..." (alzo wordt deze passage ook geïnterpreteerd door, bijvoorbeeld, B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 50; G. MADELAINE, *Vie illustrée* ..., blz. 59; C. KIRKFLEET, *History* ..., blz. 46; A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 33; D. STICHEL, *Norbert von Xanten* ..., blz. 184; J. ANDRÉ, *Prince du nord* ..., blz. 37; L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 17; R. FREDETTE, *Norbert de Gennep* ..., blz. 10). Dat kan betekenen dat hij dat jaar algelijk de ceremoniën van Witte Donderdag (en ook van Pasen zelf?) aan de domproost, de hoofdaartsdiaken of liever nog aan de abt-vicaris-aartskapelaan van Le Cateau (zie verder, §15, vn. 1549-1550) gedelegeerd heeft.

[762] B. FISEN, *B. Hvgo* ..., blz. 111, stelt het voor alsof Burchard en Hugo al vóór Norbert in de stad aangekomen waren; vgl. J.-B. SCHELLENBERG, *Vita et res gestae S. Norberti* ..., blz. 16, nr. 10, waar Norbert, op terugreis uit Zuid-Frankrijk, "opportunè Valencenas appellit, vbi Bvrcardum ... de viâ salutauit". Zie ook hoger, §4, vn. 402.

[763] E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 202.

[764] Zie ook hierna, vn. 980, 983.

[765] Over de inplanting: H. LANCELIN, stadsplan "*Plan de l'intérieur de Valenciennes*" (1767) (onderaan links), in: ID., *Histoire de Valenciennes depuis ses origines*, Valencijn, 1933, blz. [313]; [H. PLATELLE], schetskaart "*Plan de Valenciennes en 1693*", in *Valenciennes et les anciens Pays-Bas* ..., blz. 160/161, afb. I (nr. 8), en in: H. PLATELLE, *Histoire de Valenciennes* ..., blz. 33 (nr. 8); vgl., hoewel voor ons doel anachronistisch, PH. BEAUSSART, grondplan "*Église Notre-Dame: situation cadastrale des vestiges*", in *Revue du Nord*, dl. LXVII, 1985, blz. 114, afb. 4.

[766] D. STICHEL, *Norbert von Xanten* ..., blz. 183, maakt van O.-L.-Vrouw-de-Meerdere de hoofdkerk van Valencijn; ook H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 35, heeft het in zijn Valencijnse relaas over "Notre Dame, the principal church in the town". Zie echter hierna, vn. 1044, over de plaatselijke Sint-Gorikskerk.

[767] Het toenmalig kerkgebouw zal kort nadien, al in 1125, afbranden, vervangen worden door een in 1149 geconsacreerde tempel, en in 1171-1242 door de vermaarde gotische basiliek (afb.: S. LE BOUCQ, *Histoire ecclésiastique de la ville et comté de Valentienne (1650)*, uitg. A. PRIGNET en A. DINAUX, Valencijn, 1844 (Marseille, 1978²), blz. 6/7; H. LANCELIN, *Histoire de Valenciennes* ..., blz. 33), op haar beurt afgebroken in 1798/1811 (L. SERBAT, *L'église Notre-Dame-la-Grande à Valenciennes*, in *Revue de l'art chrétien*, dl. XLIV, 1903, blz. 382; ID., *Notre-Dame la Grande*, in *Cercle archéologique et historique de Valenciennes*, dl. II, 1936, blz. 16-17).

[768] Gesticht als seculier kapittel in 1082/83 (J. BECQUET, *Abbayes et prieurés* ..., dl. XV: *Diocèses actuels de Cambrai et de Lille*, blz. 51-52, art. *Valenciennes. Notre-Dame-la-Grande*; E. VAN MINGROOT (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 39, 225-232; vgl. A. LE GLAY, *Cameracum christianum* ..., blz. 343, nr. X, art. *Beata Maria Major. Notre-Dame-*

aan de *Rue Notre-Dame*[769], meer bepaald op de *Place Notre Dame* in de zogeheten *Neuf-Bourg*[770] (uit de tweede helft van de elfde eeuw) in het Kamerijkse deel[771] van de stad, dat, naar het zeggen van de *Vitae Norberti*, een van diens eerste drie tijdelijke[772] metgezellen, de naamloos[773] gebleven subdiaken[774] uit Orléans[775], begraven werd[776].

la-Grande), werd deze instelling vanaf 1086 omgevormd tot een benedictijnenproosdij (H. PLATELLE, *Histoire* ..., blz. 34; CH. DEREINE, *La fondation de Notre-Dame-la-Grande de Valenciennes et la transformation en prieuré d'Hasnon (1080-1086)*, in *Revue Mabillon*, dl. LX, 1983, blz. 256-259), afhankelijk van de abdij van Hasnon (L. COTTINEAU, *Répertoire* ..., dl. II, kol. 3274-3275, art. *Valenciennes, N.-D. la Grande*: als priorij gecatalogeerd). Later ook bekend als Notre-Dame-du-Saint-Cordon (H. PLATELLE, *Histoire* ..., blz. 34): vgl. G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 95 (dl. I[3], blz. 73); ID., *Vie illustrée* ..., blz. 56.

[769] Vgl. J.-CL. CASIER, *Mémoire en images. Valenciennes*, Joué-lès-Tours, 1998, blz. 54: Porte Notre-Dame. (Wellicht vertoefde Norbert met zijn kameraden in het gastenverblijf van deze proosdij en predikte hij voor het eerst in de Notre-Dame.)

[770] H. PLATELLE, *Le développement* ..., blz. 30-31; ID., *Histoire* ..., blz. 34; vgl. T. ENDEMAN, *Markturkunde und Markt in Frankreich und Burgund vom 9. bis 11. Jahrhundert*, Stuttgart, 1964, blz. 149.

[771] Het kerkgebouw was in 1086 geconsacreerd geweest door de Kamerijkse bisschop Gerard II van Lessines: vgl. nog J. THIÉBAUT, *Quelques observations sur l'église Notre-Dame-la-Grande de Valenciennes*, in *Revue du Nord*, dl. LXII, 1980, blz. 331.

[772] Nochtans heeft reeds M. ILLANA, *Historia del gran padre* ..., blz. 30[a], geoordeeld dat zij drieën, indachtig hun intentie, de eerste "Premonstranzers" waren: "A estos tres Venerables Varones podriamos tener por los primeros Premonstratenses, sino en la realidad, en la preparacion del animo". Vgl. bv. H. FISQUET, *La France pontificale ... Soissons et Laon*, blz. 364 ("ses trois disciples"); G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 95-96 (dl. I[3], blz. 73; met verwijzing naar M. Illana); G. ADRIAANSEN, *Vida de são Norberto* ..., blz. 58 (id.); J. GILISSEN, *Norbertus* ..., blz. 32 ("zij waren eigenlijk de eerste praemonstratensen"); U. GENIETS, *Der heilige Norbert* ..., blz. 54, nr. 5 ("Einige junge Männer, seine ersten Jünger"). Op consequente wijze omschrijft H. KROLL, *Zum Charakter* ..., blz. 22, Hugo van Fosses als "der vierte Gefährte, der sich Norbert überhaupt anschloß".

[773] M. ILLANA, *op. cit.*, blz. 30[a]: "porque ni los Escritores antiguos nos dixeron sus nombres, dignissimos verdaderamente de nuestra memoria" (zie ook volgende voetnoot). Noch de schrijvers van de *Vitae* noch Heriman kenden blijkbaar hun namen, en wellicht – zij waren overleden voor hij met Norbert kennismaakte – ook hun zegsman Hugo niet: heeft hij er nooit naar geïnformeerd, zijn ze nooit werkelijk ter sprake gekomen (onwaarschijnlijk), is hij de namen na verloop van tijd glad vergeten, vond hij (of de interviewende redacteur-ghostwriter?) hun inbreng niet vermeldenswaard? In de geromantiseerde en bijgekleurde (maar wel gedocumenteerde) remake van de hand van D. STICHEL, *Norbert von Xanten* ..., blz. 176, heet deze subdiaken Stefan en was hij uit Aken naar Orléans getogen (elke bewijsgrond daarvoor ontbreekt).

[774] Bepaalde commentatoren beschouwen veeleer deze subdiaken als Norberts eerste leerling: J. COLLIN DE PLANCHY en É. DARAS, *Saint Norbert* ..., blz. 271; J. COLDEFY, *Études sur l'Ordre* ..., blz. 24; G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 93 (dl. I[3], blz. 71; "Ce jeune homme, dont l'histoire ne dit pas le nom, fut le premier disciple de Norbert"); ID., *Vie illustrée* ..., blz. 54 (id.); E. VALVEKENS, *Norbert van Gennep* ..., blz. 132, vn. 24 ("De subdiaken [uit Orléans] zou derhalve de eerste volgeling zijn ... Ook de naam van dezen subdiaken is niet bewaard gebleven"); A. ALDERS, *Das Leben* ..., blz. 6 ("Er [= "ein Subdiakon"] war sein erster Jünger"); W. GRAUWEN, *Norberts reis naar Saint-*

(Wij nemen in het voorbijgaan de gelegenheid te baat om Hugo's ooggetuigenverslag omtrent de laatste rustplaats[777] van de eerste twee[778] "lekebroeders"[779] uit het escorte van Norbert te herwaarderen door, meer bepaald, de interpretatieve crux uit de verschillende vertalingen[780] van de *Vita A/B*[781] bij te sturen. Leken zijnde, werden beiden, tijdens het octaaf van Pasen 1119, ter aarde besteld in de elfde-eeuwse Sint-Pieterskapel[782] "*in foro*"[783], op de centraal

Gilles-du-Gard, 1118, in *An. Praem.*, dl. LXVII, 1991, blz. 21 ("In feite was dit [= de subdiaken uit Orléans] zijn eerste echte volgeling"); D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 63 ("C'est, en somme, le premier vrai disciple de Norbert, mais l'histoire ne nous a pas gardé son nom"); enzovoort.

[775] *Vita A Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 675, kap. 5, l. 3-4; *Vita B Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 815A, kap. IV/24. Vgl. bv. L. HUGO, *La vie* ..., blz. 32; D. SCHINDLER, *Vita S. Norberti* ..., blz. 26, nr. XXII; M. GEUDENS, *The Life of S. Norbert* ..., blz. 57-58; N. BACKMUND, *Geschichte* ..., blz. 27; F. FELTEN, *Norbert von Xanten. Reisen* ..., blz. 213; enzovoort.

[776] *Vita A Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 674, kap. 5, l. 12-13; *Vita B Norberti* ..., *loc. cit.* Het bericht, aldaar, dat de subdiaken kort voor zijn dood nog monnik geworden is (vgl. bv. M. MERZ, *Norbertus trivmphans* ..., blz. 21; B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 47 ("Benedictinus"); M. ILLANA, *Historia del gran padre* ..., blz. 30[a]; F. PETIT, *Saint Norbert, fondatevr* ..., blz. 11; CH. DEREINE, *Les origines de Prémontré*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. XLII, 1947, blz. 366, vn. 2; H. HEIJMAN, *De orde der norbertijnen* ..., blz. 125; J. GILISSEN, *Norbertus* ..., blz. 32 ("in het Franse stadje Valentia"); F. FELTEN, *Norbert von Xanten. Vom Wanderprediger* ..., blz. 76; enzovoort), moet dus geïnterpreteerd worden als een intrede in stervensnood in de Valencijnse proosdij der benedictijnen. De voorstelling van A. PARIS, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 56-57, als zou Norbert zijn kompaan tegelijk nog de drie kloostergeloften laten afleggen hebben in het vooruitzicht van een latere ordestichting, berust op *Hineininterpretierung*.

[777] Vgl. P. NISSEN, *Norbertus van Gennep* ..., blz. 49: "in de stadskerk".

[778] Speciaal over hen beiden: J.-P. CAMUS, *L'homme apostoliqve* ..., f° 65 r° ("c'est dommage que leurs noms tres dignes de l'histoire, & de la memoire des hommes se soient évanouys de la plume des écrivains").

[779] L. HUGO, *La vie* ..., blz. 34 ("Ces deux domestiques, qui étoient devenus ses Collegues par le lien d'une profession commune, ..."); D. SCHINDLER, *Vita S. Norberti* ..., blz. 26, nr. XXII; [L. LEFORT (ed.)], *Saint Norbert* ..., blz. 20 ("Les deux premiers collègues de Norbert, ..."). W. GRAUWEN, *Norberts reis* ..., blz. 8, aanziet de betrokkenen als dienaren (vgl. reeds [F. PAILLART (ed.)], *Vie de saint Norbert* ..., blz. 5; D. STICHEL, *Norbert* ..., blz. 176, 183, waar de twee "Knechte" ook een voornaam meekrijgen); L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 14, meent te weten dat het meer bepaald ging om Norberts begeleider op zijn uitstap naar Vreden (1115) en om de clericus die hem bijstond tijdens zijn priesterwijding (1118).

[780] Het ziet er, in het licht van wat volgt, naar uit dat de desbetreffende passage in sommige (niet alle) vertalingen van de Norbertusvitae lichtjes anders geformuleerd en geïnterpungeerd zou kunnen worden.

[781] *Vita A Norberti* ..., in *ed. cit.*, blz. 675, kap. 5, l. 2-3; *Vita B Norberti* ..., in *ed. cit.*, blz. 815B, kap. IV/24: "ecclesia Sancti/beati Petri iuxta forum".

[782] Na herbouwing dienend als annex bij de schepenkamer c.q. stadhuis (afb.: S. LE BOUCQ, *Histoire ecclésiastique* ..., blz. 194/195; J.-CL. CASIER, *Mémoire* ..., blz. 89).

[783] Vgl. H. PLATELLE, *Le développement* ..., blz. 31; L. ZYLBERGELD, *Les villes en Hainaut au moyen âge. Origines et premiers développements (XIe - XIIIe siècles)*, in *Recueil d'études d'histoire offertes à Maurice A. Arnould*, dl. I, blz. 144 (de daar

gelegen *Grand-Place*[784] (gesitueerd in de *Grand-Bourg* of *Vieux-Bourg*), het markt- en handelaarscentrum[785] van Valencijn uit de eerste helft van de elfde eeuw[786]. Dat hoeft geen verwondering te wekken. Om het belang van de gemeentelijke component in het Valencijn van destijds te onderstrepen, moet namelijk gerapporteerd worden dat de poorters[787] van Valencijn nog maar in 1114 een "vredesverdrag" met graaf Boudewijn III van Henegouwen gesloten hadden[788], waarin de gemeentenaren stadsrechten hadden afgedwongen[789], en dat daarnaast het befaamde Valencijnse reglement van "*Karitet*" uit 1066/70, het überhaupt oudste bewaarde statuut van een koopmansgilde, nog tot omstreeks 1120 verder bijgewerkt werd[790]. Tegen die achtergrond dient de teraardebestelling in de Sint-Pieterskapel niet noodzakelijk als een depreciatie van beide anonieme gezellen van Norbert geïnterpreteerd te worden[791], maar wel als een uitvloeisel van een door de stadgemeente bevochten voorrecht – althans waar het deze twee, parochieel niet geregistreerde, vreemdelingen betrof.)

Laten we, na deze snelle verkenning van de stad, thans kennismaken met enkele (beter gezegd: drie) *dramatis personae*, Norbert en Hugo[792] niet inbegrepen, van dit eerste memorabel moment uit de wordingsgeschiedenis van de premonstratenzer orde, namelijk het samentreffen van Norbert en Hugo en de daaruitvolgende eerste samenwerking tussen de beide mannen.

vermelde onderschikking aan de Sint-Goriksparochie refereert aan de laatmiddeleeuwse herindeling van de Valencijnse parochiestructuur: H. PLATELLE, stadsplan "*Délimitation spatial des paroisses de Valenciennes*", in: ID., *Histoire de Valenciennes* ..., afb. 5).

[784] Over de inplanting van de Sint-Pieterskapel: H. LANCELIN, stadsplan "*Plan de l'intérieur de Valenciennes*" (centraal), *loc. cit.* (zie vn. 765); [H. PLATELLE], schetskaart "*Plan de Valenciennes en 1693*" (nr. 16), *loc. cit.* (zie vn. 765).

[785] H. PLATELLE, *Le développement* ..., blz. 30 (refererend aan "La *Vie de Saint Norbert*"): "oratoire des marchands très certainement".

[786] *Ibid.*, blz. 29-31, art. *Le grand bourg et le neuf bourg.*

[787] Vgl., voor de aloude Valencijnse "portus": F. PETRI, *Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich*, in *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens*, Lindau, 1958 (Sigmaringen, 1975²), blz. 239; A. CHÉDÉVILLE e.a., *La ville médiévale des Carolingiens à la Renaissance*, Parijs, 1980, blz. 55, 62.

[788] *La paix de Valenciennes de 1114. Commentaire et édition critique*, uitg. PH. GODDING en J. PYCKE, Louvain-la-Neuve, 1981, blz. 100-136.

[789] ID., *Conclusions*, in *ed. cit.*, blz. 94-98; H. PLATELLE, *Histoire* ..., blz. 28-31, art. *La charte de la "PAIX"*; ID., *Villes et marchands*, in *Histoire des provinces françaises du Nord*, dl. II: *Des principautés à l'empire de Charles Quint (900-1519)*, Duinkerke, 1989, blz. 61, art. *Valenciennes.*

[790] H. PLATELLE, *Histoire* ..., blz. 26, art. *La charte de la Karitet.*

[791] In dat verband: M. ILLANA, *Historia del gran padre* ..., blz. 30[b], vraagt zich in gemoede af of de drie onfortuinlijke gezellen van Norbert in maart 1119 werden begraven in de genoemde kerken van Sint-Pieter en O.-L.-Vrouw-de-Meerdere, meer bepaald "ò por mas principales, ò por unicas" van de stad Valencijn. Niet dus.

[792] Vgl. hoger, §4, vn. 395.

Om te beginnen moeten, nu de gelegenheid zich voordoet, enige basiselementen van de biografie[793] van bisschop Burchard I (1114/16-1130)[794] opgerakeld en de krachtlijnen[795] van het belangwekkende[796] episcopaat[797] van Hugo's beschermheer opgeroepen worden. Burchard van Aken[798], naar alle waarschijnlijkheid een adellijke[799] Rijnlander, was ex-kanunnik[800] van het paltsgrafelijke Onze-Lieve-Vrouwkapittel te Aken[801], kapelaan[802],

[793] Voor een biografie: E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 38-39 (beknopt); ID., *Burchard van Aken* ..., passim. Zie voorts o.m. hoger, §7, blz. 358 en vn. 727.

[794] P. GAMS, *Series episcoporum* ..., blz. 526[b], nr. 33, *Cambrai (Cameracum)*, art. *Burchard[us] (Borgard[us])* (1116-1131); [L.] DE MAS LATRIE, *Trésor de chronologie et de géographie*, Parijs, 1889, kol. 1401, art. *Burchardus* (1114-1131); M. WILBERG, *Regenten-Tabellen*, Frankfurt/Oder, 1906 (Graz, 1962[2]), blz. 262[a], nr. 384, art. *Burkhard* (1115-1131).

[795] E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 211.

[796] É. DE MOREAU, *Histoire* ..., dl. II, blz. 103: "l'importante carrière de cet évêque [= Burchard]"; ID., *Kerk en geestelijk leven* ..., blz. 216, gewaagt, voor de ambtsperiode van Burchard in Kamerijk, van "dit belangrijk episcopaat".

[797] De kwalificatie van Burchard als aartsbisschop van Kamerijk (J. DELANEY en J. TOBIN, *Norbert, St.*, in: ID., *Dictionary of Catholic Biography*, New York, 1961, blz. 857[a]; vgl. É. MAIRE, *Saint Norbert* ..., blz. 3; LES BÉNÉDICTINS DE PARIS, *Saint Norbert* ..., blz. 111; É. MAIRE, *San Norberto* ..., blz. 7: "dell'Arcivescovo di Cambrai"; vgl. hoger §1, vn. 321; §12, vn. 517; hierna, vn. 951) is te hoog gegrepen en had pas sedert 1559, bij de hervorming van de diocesane indeling van de Nederlanden (zie bv. verder, §15, vn. 1388), van pas kunnen komen.

[798] De geslachtsnaam "van Pierrepont" (L. TORFS, *Nieuwe geschiedenis van Antwerpen*, dl. I, Antwerpen, 1862, blz. 34; A. SWERTS-SLOCK, *Beknopte geschiedenis der stad Antwerpen*, Antwerpen, [1898], blz. 44), suggererend dat Burchard gesproten zou zijn uit de Antwerpse burggrafelijke familie, is even onecht als de gepretendeerde eretitel (P. GÉNARD, *Anvers à travers les âges*, [dl.], Brussel, [1888], blz. 27, art. *Généalogie des burgraves ou vicomtes d'Anvers*) van deze Franse familie.

[799] Vgl. E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 197: "als telg van een niet nader genoemde adellijke familie"; vgl. L. HUBERT, *Le recrutement* ..., blz. 166, tabel "*Origine sociale des évêques*", a° 1114 ("Noble?").

[800] H. SPROEMBERG, *Niederlothringen, Flandern und Friesland* ..., blz. 755; H. ZIELINSKI, *Der Reichsepiskopat in spätottonischer und salischer Zeit (1002-1125)*, dl. I, Wiesbaden-Stuttgart, 1984, aanhangsel 13: *Kanoniker des Aachener Pfalzstifts St. Marien*, blz. 275, art. *Burchard I v. Cambrai*; vgl. W. KAEMMERER, *Burchard, Bischof von Cambrai* ..., blz. 24[b]; E. VAN MINGROOT, *B[urchard], B[ischo]f v. Cambrai* ..., kol. 943. Vgl. hoger, §12, vn. 334; hierna, vn. 937.

[801] Aangaande zijn "familienaam", in feite herkomstnaam: zie reeds P. ALLOSSERY, *La lutte* ..., blz. 369: "Burchard d'Aix-la-Chapelle"; vgl. G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher* ..., dl. VI, blz. 313: "einen ... Aachener Geistlichen Burchard".

[802] F. HAUSMANN, *Reichskanzlei* ..., blz. 87; vgl. bv. W. GRAUWEN, *De nederigheidstopos bij verkiezingen in de middeleeuwen, voornamelijk in de 12de eeuw*, in *Album Carlos Wyffels*, Brussel, 1987, blz. 206; hoger, §7, blz. 358; §12, vn. 334 (bibliografie).

notaris[803], vertrouweling[804] én gunsteling[805] van Hendrik V, op wiens voorspraak en aandringen hij tot bisschop[806] van het omstreden grensbisdom Kamerijk werd verkozen[807]. Als kerkvorst[808] was hij, in de grote kerkpolitieke problemen van zijn tijd, alleszins de kerkhervorming toegedaan[809], maar daarom niet meteen extreem gregoriaansgezind[810]. Al enigszins gehandicapt door zijn herkomst[811] en daarbovenop gestigmatiseerd door zijn keizerlijke voorgeschiedenis en dito investituur[812], kende

[803] Vgl. W. HOLTZMANN, *England, Unteritalien* ..., blz. 122 (tekstuitgave van de missive): interessant is het daar Burchard van Aken, de latere bisschop, als gemandateerde briefschrijver aan het werk te zien.

[804] O. ROESSLER, *Kaiserin Mathilde, Mutter Heinrichs von Anjou, und das Zeitalter der Anarchie in England*, Berlijn, 1897 (Vaduz, 1965[2]), blz. 12; W. HOLTZMANN, *art. cit.*, blz. 111-113; vgl. reeds G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher* ..., dl. VI, blz. 117, 313.

[805] A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep, Stifter des Prämonstratenserordens und Erzbischof von Magdeburg*, Wenen, 1900, blz. 10: "Norberts Freund Burchard, ebenfalls ein Günstling des Kaisers, ...".

[806] De bewering van D. STICHEL, *Norbert von Xanten* ..., blz. 182, dat Burchard tot dan toe bisschop van Münster was geweest, berust, getuige de Münsterse bisschoppenlijst (vgl. P. GAMS, *Series episcoporum* ..., blz. 295[a], nr. 45, art. *Muenster (Monasterium)*, art. *Burchard[us] v. Holte*), op een persoonsverwisseling met de bekende Münsterse bisschop en kanselier Burchard de Rode (A. BORST, *Burchard (der Rote)*, in *Neue deutsche Biographie*, dl. III, Berlijn, 1957, blz. 27), gestorven op 10/19 maart 1118.

[807] E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 32; G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 48 (dl. I[3], blz. 27; als "favori de l'empereur"); G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher* ..., dl. VI , blz. 313; É. DE MOREAU, *Histoire* ..., dl. II, blz. 103; L. KÉRY, *Die Errichtung* ..., blz. 415. Zie hierna.

[808] Portret (12de-eeuwse sierletter): R. FAILLE, *Iconographie des évêques* ..., blz. 145, afb. 73; A. LOTTIN (dir.), *Histoire des provinces françaises du Nord*, dl. II, blz. 85.

[809] P. ALLOSSERY, *La lutte* ..., blz. 370 ("Burchard était promoteur de la réforme"); C. DEKKER, *De komst van de Norbertijnen* ..., blz. 172 ("Burchard, de Gregoriaanse bisschop van Kamerijk"); A.-J. BIJSTERVELD, *Het kerkelijke leven*, in *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Zwolle-Leuven, 2004, blz. 80[b] ("Zo steunde bisschop Burchard (1114-1130) de Gregoriaanse hervormingsbeweging, ..."; vgl. ID., *Een nieuwe orde* ..., blz. 14).

[810] P. ALLOSSERY, *loc. cit.*; F. PETIT, *Pourquoi saint Norbert a choisi Prémontré*, in *An. Praem.*, dl. XL, 1964, blz. 11 ("Burchard, évêque de Cambrai, était [als "reformateur"] sans doute moins chaud, ..."); vgl. J.-P. GERZAGUET, *L'abbaye d'Anchin* ..., blz. 192 ("L'évêque Burchard, peu favorable aux idées de la réforme grégorienne, ...").

[811] Ofschoon Burchard een Lotharinger was, mag niet vergeten worden dat alle Duitstalige bisschoppen in Kamerijk moeilijk konden aarden (J. OTT, *"Both Mary and Martha": Bishop Lietbert of Cambrai and the Construction of Episcopal Sanctity in a Border Diocese around 1100*, in *The Bishop reformed* ..., blz. 156-157).

[812] H. PLATELLE, *Naissance et essor des principautés* ..., blz. 87-88 ("dans les élections de Burchard (1114-1130), ..., l'influence de l'Empire s'exerça encore de manière prépondérante"); ID., *Le siècle du grand changement* ..., blz. 45; W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 207-208 (omstandig); vgl. C.-J. DESTOMBES, *Histoire de l'église* ..., blz. 56; J.-F. NIERMEYER, *Lotharingen en Friesland* ..., blz. 62 ("een van de laatste bisschopsbenoemingen naar oud systeem").

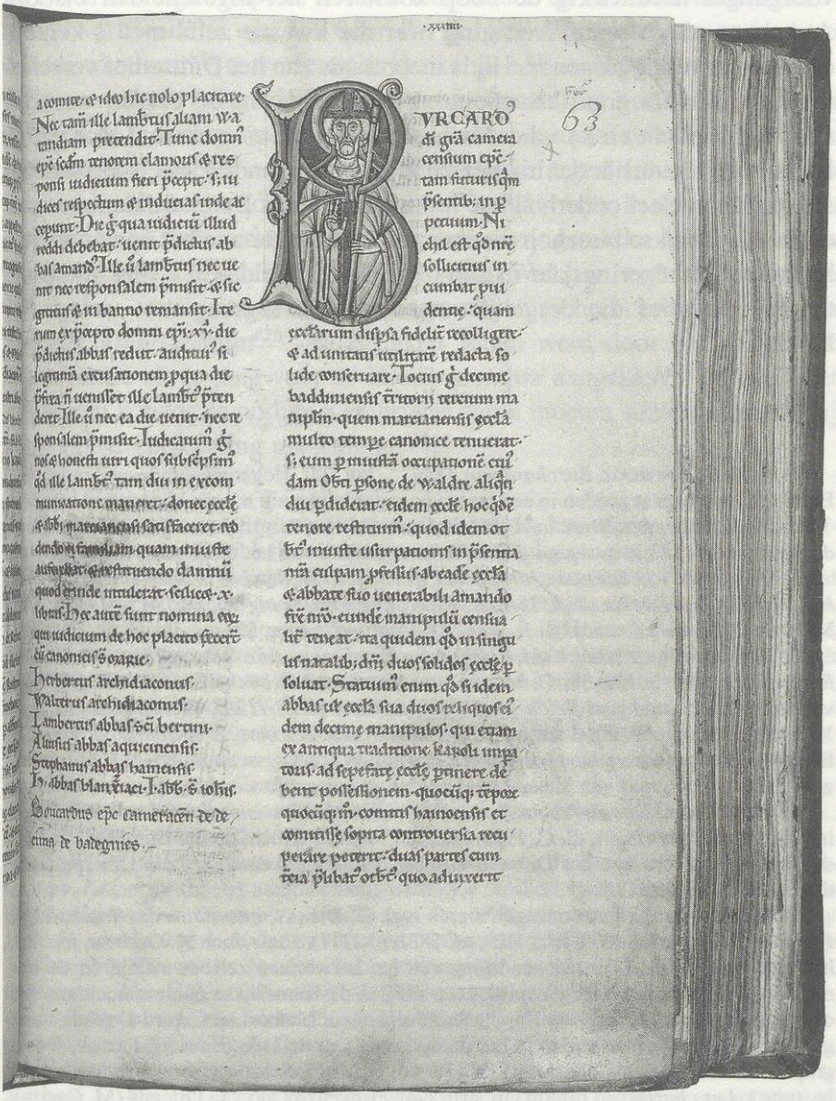

Afb. 4. Gehistorieerde letter met het portret van bisschop Burchard (12de eeuw). Cliché (J.-L. Thieffry): *Archives départementales du Nord (Lille), Série H*, nr. 10 H 323 (*Musée*, nr. 329): cartularium van de Sinte-Rictrudisabdij te Marchiennes, blz. 63.

hij een enigszins tweeslachtige[813] ambtsperiode. Burchard bleef zoals zijn voorganger hardnekkig de hoop koesteren het afgescheiden bisdom Atrecht te recupereren[814] en ging over die kwestie zelfs met 's keizers entourage overleg plegen[815]. Hij is meermaals aan het Duitse hof verschenen[816], maar als graaf-bisschop, en dus vazal van de keizer, was dat allicht zijn plicht en kan dat dus niet buitengewoon genoemd worden[817]. Niets belet natuurlijk dat hij, gezien zijn achtergrond[818], steels keizerlijke sympathieën bleef onderhouden[819]. Anderzijds was Burchard dan weer de eerste Kamerijkse bisschop die voorgoed verzaakte aan het opnemen van het keizerlijk regeringsjaar in zijn officiële bescheiden[820] – met alle politieke implicaties die dergelijke eponymische ingreep met zich meebracht[821].

[813] E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 211. Hogergenoemde evaluaties van Burchards episcopaat zouden in een meer voorwaardelijke zin mogen bijgestuurd worden.

[814] W. KAEMMERER, *Burchard, Bischof von Cambrai* ..., meent zelfs, ten onrechte, dat hij daar in 1123 in geslaagd was voor een gedeelte van het omstreden bisdom.

[815] G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V.*, dl. VII, blz. 235, 264; L. KÉRY, *Die Errichtung* ..., blz. 415-417; E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 205-206; vgl. hoger, §2, vn. 381.

[816] W. KAEMMERER, *Burchard, Bischof von Cambrai* ..., blz. 24*; vgl. E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 38; G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher* ..., dl. VII, blz. 192, vn. 4; F. OPLL, *Stadt und Reich im 12. Jahrhundert (1125-1190)*, Wenen-Keulen-Graz, 1986, blz. 56; vgl. W. GRAUWEN en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 177. Er moet rekening mee gehouden worden dat hij als graaf-bisschop (ondanks de opdringerigheid van de graaf van Vlaanderen) nog altijd keizerlijk vazal bleef.

[817] M. GROTEN, *Das Aufkommen der bischöflichen Thronsiegel im deutschen Reich*, in *Historisches Jahrbuch*, dl. C, 1980, blz. 188, wijst er terecht op dat Burchard, wegens de "bedrohte Grenzlage der Diözese Cambrai" moest rekenen op "die Unterstützung durch die Reichsgewalt".

[818] Dat Burchard een troonzegel voerde (vgl. G. DEMAY, *Inventaire des sceaux de la Flandre*, dl. II, Parijs, 1873, blz. 112*, nr. 5821, a° 1117), zoals door M. GROTEN, *loc. cit.*, beklemtoond wordt als veruitwendiging van het herwonnen zelfbewustzijn en de hernieuwde autoriteit van het rijksepiscopaat, mag in de Kamerijkse context nochtans niet overroepen worden, aangezien Burchards voorgangers Lietbert en Gerard II reeds soortgelijke zegelmatrijs hanteerden in het derde kwart van de 11de eeuw (R. FAILLE, *Iconographie des évêques* ..., blz. 138, 140, afb. 66, 68; E. VAN MINGROOT, *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 14, 16, afb. 1-4), en evenzo Odo van Orléans (M. GROTEN, *art. cit.*, blz. 187-188; vgl. R. FAILLE, *op. cit.*, blz. 143, afb. 71).

[819] P. ALLOSSERY, *La lutte* ..., blz. 370.

[820] E. VAN MINGROOT, *Regni vero* ..., blz. 176. Ook al deed Burchard, zich bewust van de groeiende gregoriaanse beweging, dat misschien deels uit opportunisme, dan nog kan niet ontkend worden dat hij zodoende een trendbreuk heeft teweeggebracht.

[821] H. FICHTENAU, *Forschungen über Urkundenformeln* ..., blz. 36, art. *Datierung*; vgl. E. VAN MINGROOT, *Regni vero* ..., blz. 175-178.

Dat Burchard in 1114/15 de Kamerijkse bisschopszetel, die Norbertus te voren had afgewimpeld, terstond aanvaardde en zichtbaar minder scrupules vertoonde[822] om het door de pausen uitgevaardigde verbod op lekeninvesti tuur[823] te trotseren, is denkelijk een te simplistische voorstelling van zaken. Aangezien die blaam nu eenmaal op Burchard geworpen is[824] en de indruk gewekt werd dat hij louter wou profiteren van Norberts terugtreden, moeten we ons, om de feitelijke ingesteldheid van Hugo's toenmalige hiërarchische overste op een eerlijke wijze in te schatten, even verdiepen in het verloop van deze benoemingsronde. Wat was er in werkelijkheid aan de hand[825]? Ex-bisschop Walcher heeft zich, na enige bezinning, uit eigen beweging teruggetrokken en heeft bedankt voor een tweede ambtstermijn[826]. Aartsdiaken Johan werd door het plaatselijk kiescollege als te jong voor de bisschopsmijter aangezien[827] en heeft het bijgevolg zonder de nodige Kamerijkse steun moeten stellen wanneer hij zich bij de keizer ging presenteren[828].

[822] G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 48 (dl. I³, blz. 27; "Burchard, ..., fut moins scrupuleux que son ami [Norbert], et il accepta, en 1115, l'épiscopat des mains du roi excommunié"); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 10 ("Norberts Freund Burchard, ..., war minder ängstlich und erhielt darum 1115 das verwaiste Bisthum Cambrai aus der Hand des excommunicierten Kaisers"); B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 34 ("Sein Freund Burchard, ..., teilte diese Bedenken [Norberts] nicht und erhielt 1115 das verwaiste Bistum Cambrai aus der Hand des excommunizierten Kaisers"); E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert* ..., blz. 24 ("Sein [= Norberts] Freund Burchard, der weniger skrupulös war, nahm das Bistum Cambrai aus des Kaisers Hand entgegen"); D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 40 ("Burchard, qui a accepté avec moins de scrupules que Norbert le siège de Cambrai, ...").

[823] Vgl. het complete dossier bij S. BEULERTZ, *Das Verbot der Laieninvestitur* ..., *Dokumentation*, blz. 4-22 (1075-1112).

[824] Bij de meeste auteurs komt het er gewoon op neer dat Burchard "de bisschopszetel van Kamerijk (heeft) aangenomen, waarvoor Norbert bedankt had": A. VAN DEN HURK, *Norbert van Gennep* ..., blz. 26 (vgl. ID., W. SMEETS en R. PASENSIE, *Norbert of Gennep* ..., blz. 26; A. VAN DEN HURK en C. GUZMÁN DE TORRES, *Norberto di Gennep* ..., blz. 24). Zie voorts bv. CH. TAIÉE, *Prémontré* ..., blz. 104-105; A. BOURGEOIS, *Histoire* ..., blz. 152ª, art. *Burchard*; J.-B. KRONENBURG, *De H. Norbertus*, in: ID., *Neerlands heiligen in de middeleeuwen*, dl. III, blz. 8; G. VAN DEN ELSEN, *Beknopte levensgeschiedenis* ..., blz. 10; B. GRASSL, *Der Praemonstrateserorden* ..., blz. 5; B. MAYER, *Der heilige Norbert* ..., blz. 7, 11; S. DINO, *La spritualità* ..., blz. 241; T. ŘÍHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 38; enzovoort. Enige, weliswaar verstolen, negatieve connotatie kan daarin vanzelfsprekend niet onopgemerkt blijven.

[825] Vgl. hoger, §11, vn. 293 e.v.

[826] A. LE GLAY, *Précis de l'histoire* ..., blz. 32; E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 32; A. ALDERS, *Norbert von Xanten* ..., blz. 45.

[827] Zie verder, §14, vn. 1260.

[828] H. PLATELLE, *Le siècle du grand changement* ..., blz. 49; W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 199.

Over de kandidatuur van Norbert van Gennep voor de Kamerijkse bisschopszetel

Terwijl de gang van zaken voor beide vorige pretendenten evident is, blijkt dat veel minder het geval te zijn bij de, hem door de keizer voorgelegde of opgedrongen[829], kandidaatstelling van Norbertus. De eigenlijke motieven voor Norberts weigering[830] – zo luidt tenminste het hagiografische statement[831], dat

[829] Vgl. M. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 196-197; hoger, §12, vn. 300; §13, vn. 340.

[830] Zie, over zijn reactie, in het algemeen: M. DU PRÉ, *La vie du bienheureux Saint Norbert* ... [1627[1]], 1889[2], blz. 4, nr. 5; ID., *Annales breves ordinis Præmonstratensis* [1645[1]], 1886[2], blz. 1; MONACHI CONGREGATIONIS S. MAURI ORDINIS S. BENEDICTI, *S. Norbertus*, in *Gallia christiana* ..., dl. IX, kol. 643, nr. II; L. MORÉRI, *Norbert (saint)*, in: ID., *Le grand dictionnaire historique*, dl. VII, Parijs, 1759[2] (Genève, 1995[3]), blz. 1072[b]; A. TENCKHOFF, *De S. Norberto* ..., blz. 4; J. STADLER en J. GINAL, *S. Norbertus, Archiep. Magdeb.*, in: ID., *Vollständiges Heiligen-Lexikon*, Augsburg, 1875 (Hildesheim-New York, 1975[2]), blz. 578[a] (vgl. blz. 585[b]); CH. TAIÉE, *Prémontré* ..., blz. 104 ("a. 1113"); D. ČERMÁK, *Svatý Norbert* ..., blz. 3 (s.d.); W. KNAPINSKI, *Święty Norbert* ..., blz. 11, nr. 3 ("r. 1113-1115"); M. TAKÁCS, *Szent Norbert* ..., blz. 18 ("1113-1115"); A. NOVOTNY, *Szent Norbert* ..., blz. 8 ("1113-1115-ig"); L. CZERMIN, *Sv. Norbert* ..., blz. 6 (a° 1115); G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher* ..., dl. VI, blz. 313; A. KRAUTHEIMER, *Der heilige Norbert*, in: ID., *Heilige Deutschlands*, Karlsruhe, 1945, blz. 148; G. ADRIAANSEN, *Vida de são Norberto* ..., blz. 21; B. LUYKX, *Norbertus, Heilige*, in *De katholieke encyclopaedie*, dl. XVIII, Amsterdam-Antwerpen, 1953, kol. 858; F. HAUSMANN, *Reichskanzlei und Hofkapelle* ..., blz. 88; W. ROMAIN, *Saint Norbert* ..., *Tableau chronologique*, blz. 246, a° 1113 (uitleg: zie hierna); H. GRUNDMANN, *Norbert von Xanten*, in *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, dl. IV, Tübingen, 1960[3], kol. 1510; J.-B. VALVEKENS, *Norberto di Magdeburgo* ..., kol. 1054; N. WEYNS, *De geestelijke geschiedenis van de premonstratenzers in de Lage Landen*, in *De glans van Prémontré*, blz. 18; W. BORNHEIM, *Die Familienbeziehungen* ..., blz. 44; F. PETIT, *Norbert et l'origine* ..., blz. 31; DE BRABANTSE CIRCARIE, *Norbert van Gennep*, in *Norbertinessen en Norbertijnen* ..., blz. 7; R. DARRICAU, *Norbert (Saint)*, in *Catholicisme* ..., dl. IX, Parijs, 1982, kol. 1375 ("1113 ou 1114"); G. STRAUCH en I. PICHLER, *Hochfest des heiligen Norbert*, in *Liturgischer Kalender der Heiligen* ..., blz. 18* (s.d.); K. ELM, *Norbert von Xanten* (in *Gestalten* ...), blz. 164; ID., *Norbert von Xanten* (in *Christi Liebe* ...), blz. 546 (a° 1112?); ID., *Norbert v. Xanten*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. VI, München-Zürich, 1993, kol. 1233; G. DUCHET en M. SUCHAUX, *Norbert et les débuts de l'Ordre*, in: ID., *Les ordres religieux* ..., blz. 238 ("Dès 1119"); D. DE CLERCK en G. WOLF, *Hl. Norbert von Xanten*, in: ID., *Hagiologion. Lebensbilder* ..., blz. 134[a] (a° 1113); ID., *Heilige Norbertus*, in: ID., *Hagiologion. Levensbeelden* ..., blz. 155[a]; ID. en D.-M. DAUZET, *Saint Norbert de Xanten*, in: ID., *Hagiologe* ..., blz. 159[a]; vgl. G. RYBROOK, *St. Norbert and the Tankelin heresy*, in *The Catholic Historical Review*, 2de reeks, dl. IV, 1924, blz. 249 (ongedateerd; enigszins uit verband gerukt); E. LODI, *San Norberto, vescovo*, in: ID., *I santi del calendario romano*, Cisinello Balsamo, 1990, blz. 224 ("rifiutando *un* vescovado (1113)"); enzovoort.

[831] Dat Norbert op zeker ogenblik in "regeringskringen" wel degelijk op de shortlist stond voor het bezetten van de Kamerijkse bisschopszetel (vgl. bv. M. CHARTIER, *Le diocèse de Cambrai*, in *Annuaire pontifical catholique*, dl. XXXI, 1928, blz. 493[a]), wordt impliciet aanvaard door alle hierna vermelde werken. W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 199, is anderszins van mening dat Norbert meer bepaald "te Kamerijk zelf nooit een ernstig bisschopskandidaat is geweest".

nota bene in de mond van zijn voorgewende opponent Burchard gelegd wordt[832] –, bleven toenmaals onuitgesproken[833].

De overwegingen[834] die Norbert in 1113/14[835] tot die afwijzende houding brachten, waren volgens de afzonderlijke commentatoren[836] menigvuldig en veelzijdig[837]. Een beknopte bloemlezing kan dat illustreren[838]:

[832] Voor de uitgaven en vertalingen van de desbetreffende passages uit de Norbertus-vitae en uit de pen van Heriman van Laon/Doornik: zie hoger, §1, vn. 62-64; zie ook de, even na de *Vita B* ontstane (*Bibliotheca hagiographica Latina* ..., dl. II, blz. 903-904, art. *Norbertus ep. Magdeburgensis*, nr. 6250) *Fratrum Capenbergensium additamenta ad Vitam [sancti Norberti]*, uitg. D. VAN PAPENBROECK, in *AA. SS. Junii*, dl. I, Antwerpen, 1695, blz. 866E-867A; Parijs, 1876³, blz. 855C-E. Dit relaas wordt uiteraard naverteld in tal van biografische (Norbert) of algemene (Prémontré) werken; vgl., voor een heel beperkte keuze daaruit: hierna, vn. 898.

[833] A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 19 ("Die Gründe sind nicht bekannt"); A. NOVOTNY, *Szent Norbert* ..., blz. 8; F. RISS, *Der heilige Norbert* ..., blz. 13 ("Warum er es ausschlug, ist nicht bekannt"); H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 21 ("We are not told what Norbert's reasons were"); B. GÁBOR, *Szent Norbert* ..., blz. 29. Zie daarentegen B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 34, die volhoudt: "Die Gründe, die ihn dazu bewogen, kennen wir" (vgl. hierna, vn. 838). De eigentijdse bronnen geven, weliswaar onrechtstreeks, toch een begin van verklaring (vgl. hierna, blz. 118).

[834] Vooraf gezegd: verscheidene facetten van deze problematiek werden op inzichtelijke wijze geëvalueerd door W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 200-204.

[835] F. FELTEN, *Norbert von Xanten. Reisen* ..., blz. 212, stelt, als mogelijke overlegmomenten, eind augustus 1113 (in Spiers) en januari 1114 (in Mainz) voor, omdat Norbert zich toen, in het gevolg van de aartsbisschop van Keulen, vermoedelijk aan het keizerlijk hof bevond.

[836] F. FELTEN, *Norbert von Xanten. Vom Wanderprediger* ..., blz. 133[b], vn. 44, registreert "mancherlei Spekulationen über Norberts Motive". De meeste commentatoren geven inderdaad meer dan een mogelijke verklaring op; ook is er hier en daar differentiatie merkbaar die taalgebonden afhankelijkheid vertoont. Anderzijds zijn meerdere van de opgesomde redenen nauw verwant, met elkaar verweven of somtijds tegensprekelijk.

[837] G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 48 (dl. I³, blz. 26-27), vermoedt, voor de door hem opgegeven verklaringsgronden, dat "Il se pourrait que tous ces sentiments se soient mêlés dans l'esprit de Norbert"; K. PROHÁZKA, *Norbert von Xanten* ..., blz. 124, denkt dat Norbert "wohl aus verschiedenen Motiven" voor het episcopaat bedankte.

[838] De interpretatie van Norberts ware motieven voor zijn reactie wordt nog bemoeilijkt doordat deze laatste, die zich ongetwijfeld onbehaaglijk moet gevoeld hebben door het aandringen van de keizer (zie bv. G. MADELAINE, *Vie illustrée* ..., blz. 15; D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 41: "à plusieurs reprises"), naar de uitdrukking van L. HUGO, *La vie* ..., blz. 10 (ID. en D. SCHINDLER, *Vita S. Norberti* ..., blz. 8, nr. VII; vgl. [L. LEFORT (ed.)], *Saint Norbert* ..., blz. 9), noodgedwongen "déguisa les causes de son refus". Vgl. M. ILLANA, *Historia* ..., blz. 7[b] ("paliando la renuncia con tales pretextos, ..."); G. VAN DEN ELSEN, *Beknopte levensgeschiedenis* ..., blz. 10 ("schoone voorwendsels"); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 9-10 ("Aber Norbert schlug es standhaft aus. Befragt um die gründe, schwieg er beharrlich"); B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 34 ("Freilich offenbarte er die Gründe dieser Ablehnung dem Kaiser nicht"); G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 21 ("tantos motivos ou pretextos"); F. PETIT, *Norbert et l'origine* ..., blz. 31 ("Sans doute trouve-t-il un prétexte"); D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 39 ("Nul ne sait quels motifs Norbert a pu avancer pour se récuser").

1/ positief: aangeboren[839] nederigheid[840]; diepe geloofsovertuiging[841]; vrome opvoeding[842]; navolging[843] van het tot het einde toe volgehouden verzet van de Kamerijkse bisschop Odo tegen de inmenging van de keizer[844]; piëteit[845] tegenover de afgezette[846] prelaat; afkeer van het werelds bedrijf[847]; weerzin tegen politieke intriges[848]; terughoudendheid tegenover de aangeboden rang in de

[839] H. HIRNHAIM, *S. Norberti archiepiscopi Magdeburgensis, candidissimæ religionis canonicorum Præmonstratensium fundatoris ac patriarchæ sermo, ad eosdem Præmonstratenses filios quondam dictus & scriptus, recenter verò enucleatus*, Praag, 1676, blz. 23[b] ("ex humilitate Episcopatum Cameracensem subterfugit"); J. SCHOLZ, *Vita st. Norberti* ..., blz. 10: ("(sive) modestia commotus"); J. BAUERMANN, *Erzbischof Norbert* ..., blz. 2 (a° 1113). S. Dino, *La spiritualità* ..., blz. 241, herinnert er aan dat reeds "Ermanno ["di Tournai"] sembra attribuire il fatto all'umiltà del santo".

[840] Zie daartegenover P. DE HERTOGHE, *Notationes in vitam S. Norberti* ..., blz. 303; F. DUBAL, *Vida apostolica* ..., f° 4 r°; S. DINO, *La personalità umana* ..., blz. 45; F. FELTEN, *Norbert von Xanten. Vom Wanderprediger* ..., blz. 78, 133[b] vn. 44, die wijst op "Die deutliche Aussage der Quellen, daß Norbert nicht, wie es der hagiographische Topos nahegelegt hätte, aus Demut auf das Bistum verzichtete, ...". Deze "bisschoppelijke" vorm van nederigheidstopos (vgl. W. GRAUWEN, *De nederigheidstopos* ..., blz. 197-198), het legendarische "nolo episcopare", wordt in dit geval ook afgewimpeld door W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 197.

[841] A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 10: "Die Ursache [voor zijn weigering] war sein Glaube, tief im Herzen ruhend".

[842] *Ibidem* (in vragende vorm).

[843] M. ILLANA, *Historia del gran padre* ..., blz. 7[b] ("el reciente exemplo de Odon, electo Obispo de Cambray, que por no recibir las insignias Pontificales de un Lego, acababa de morir gloriosamente arrinconado en un Monasterio"); vgl. L. HUGO, *Notes sur la vie de S. Norbert. Livre premier*, in: ID., *La vie de S. Norbert* ..., blz. 62; D. SCHINDLER, *Addenda in librum primum historicum*, in: ID., *Vita S. Norberti* ..., blz. 48.

[844] Deze voorstelling van Odo's lot (hernomen door G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 47 (dl. I[3], blz. 26); B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 34; F. PRIMS, *Sint-Norbertus en Antwerpen*, in: ID., *De Antwerpsche heiligen*, Antwerpen, 1943, blz. 41; J. ALMIRA DE SAINT CLET, *Saint Norbert* ..., blz. 37; F. PETIT, *Saint Norbert et les institutions* ..., blz. 9; ID., *Norbert et l'origine* ..., blz. 31) is enigszins overtrokken (zie hoger, §11, vn. 286: bibliografie): Odo van Doornik werd aanvankelijk wel door de keizer gedwarsboomd (vgl. bv. A. PARIS, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 21 (s.d.), die zelfs, ten onrechte, gelooft dat de afgetreden bisschop door de keizer verjaagd werd; B. WOZASEK, *loc. cit.*; vgl. ook G. VAN DEN ELSEN, *Beknopte levensgeschiedenis* ..., blz. 10: "om de rechtvaardigheid vervolgd en verbannen [maar door wie?]"), doch werd in feite in extremis door de paus (zie hoger, §11, vn. 288) ontslagen. Vgl. ook hoger, §11, vn. 298.

[845] J. VANDER STERRE, *Het leven* ..., blz. 39, nr. 3 (die de benoemingsprocedure uitdrukkelijk nog bij leven van Odo van Doornik laat starten); G. VAN DEN ELSEN, *loc. cit.*

[846] Zie hoger, §11, blz. 42.

[847] F. GIRY en P. GUÉRIN, *Saint Norbert* ..., blz. 491: "un généreux mépris du monde" (deze motivering – het is niet helemaal duidelijk of dit hier slaat op de vroegere weigering van het episcopaat of op de veralgemeende gemoedsstemming van Norbert in 1119 –, zogezegd op aangeven van de Norbertusvitae, staat allicht in tegenspraak met de geattesteerde levensstijl van de jonge Norbert).

[848] R. CLUNY, *Les curés blancs* ..., blz. 61 ("Norbert ..., et dégoûté, peut-être, déjà, par les jeux de la politique").

rijkskerk en de daaraan verbonden "status en prestige"[849]; gewetensnood[850] ten gevolge van de kerkelijk-politieke context; weerstand[851] tegens 's keizers monopolierecht bij de aanwijzing en de investituur[852] van de bisschoppen in het Duitse Rijk[853]; meer algemene afwijzing[854] van elke investituur uit lekenhand,

[849] P. NISSEN, *Norbertus van Gennep* ..., blz. 34.

[850] G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 48 (dl. I[3], blz. 27: "Il refusera l'évêché de Cambrai, surtout par dignité et par conscience" (deze houding wordt vervolgens betrokken op de investituurkwestie); ID., *Vie illustrée* ..., blz. 15 (id.; a° "1113-1115"). S. DINO (een van de weinigen die heel in het kort, maar expliciet, melding maakt van andermans opinie over deze kwestie), *La spiritualità* ..., blz. 241, bevestigt de overtuiging van G. Madelaine dat Norberts weigering er gekomen was "sopratutto per dignità e per coscienza"; elders (ID., *La personaltà umana* ..., blz. 45) heeft dezelfde auteur het over "un sentimento di *coerenza* e di *onestà*" (zie hierna). Vgl. nog L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 7, die in deze context gewaagt van "Norbert's sense of justice and fair play"; en voorts J.-B. KRONENBURG, *De H. Norbetus* ..., dl. III, blz. 8: "Hoe kon hij ook den Paus bedroeven, wiens vergiffenis hij zoo pas ontvangen had".

[851] D. P[APEBROCHIUS] [= VAN PAPENBROECK], *Ad acta vitæ et translationum Sancti Norberti commentarius prævius*, in *AA. SS. Junii*, dl. I, Antwerpen, 1695, blz. 816C, nr. 20; en in *AA. SS. Junii*, dl. I, uitg. J. CARNANDET, Parijs-Rome, 1867[3], blz. 804A, nr. 20 ("oblatum sibi anno MCXIII Cameracensem Episcopatum, utpote non sine labe Imperialis investituræ tenendum, recusaverit"); L. HUGO, *La vie* ..., blz. 9; D. SCHINDLER, *Vita S. Norberti* ..., blz. 8, nr. VII; CH. DE SMEDT, *Norbert (Saint)* ..., kol. 885-886 (a° 1112?); L. VERSCHUERE, *St. Norbert de priester. Bij het achtste eeuwfeest van zijn afsterven*, in *Pro nostris. Ephemerides trimestriales commissionis Norbertinae "Pro hostia"*, dl. VII, 1935, blz. 36; F. RISS, *Der heilige Norbert* ..., blz. 13; J. ALMIRA DE SAINT CLET, *Saint Norbert* ..., blz. 37-38 (1113-1114); S. DINO, *La personalità umana* ..., blz. 45 (vgl. ID., *La spiritualità* ..., blz. 241); T. ŘÍHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 38; A. ALDERS, *Das Leben* ..., blz. 3; vgl. A. VAN DEN HURK, *Norbert van Gennep* ..., blz. 18-19 (a° 1113); F. FELTEN, *Norbert von Xanten. Vom Wanderprediger* ..., blz. 78; enzovoort.

[852] Meerdere auteurs wijzen erop dat de Kamerijkse vacatuur de keizer de eerste gelegenheid bood om het "pravilegium" (vgl. M. KNOWLES, *De Kerk in de middeleeuwen I*, in *Geschiedenis van de Kerk*, dl. III, Hilversum 1968, blz. 333, vn. 6) van Ponte Mammolo in de praktijk om te zetten: L. HUGO, *La vie* ..., blz. 9; D. SCHINDLER, *Vita S. Norberti* ..., blz. 8, nr. VII; É. MAIRE, *Saint Norbert* ..., blz. 5; E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert* ..., blz. 24; É. MAIRE, *San Norberto* ..., blz. 10; J. ALMIRA DE SAINT CLET, *Saint Norbert* ..., blz. 37; L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 7; A. ALDERS, *Das Leben* ..., blz. 3; vgl. G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 47 (dl. I[3], blz. 26); enzovoort.

[853] Dat bezwaar in hoofde van Norbert werd reeds, als zogezegd onrealistisch, van de hand gewezen door A. HAUCK, *Kirchengeschichte* ..., dl. IV, blz. 369: "denn Bedenken, ein Bistum aus der Hand des Kaisers anzunehmen, hatte er sicherlicht nicht".

[854] D. [VAN] P[APENBROECK], *Annotata*, in *AA. SS. Junii*, dl. I, 1695, blz. 830A (1867[3], blz. 817D), vn. b ("oblatum Episcopatum ideo videtur recusasse Norbertus, quod, ..., investituras tamen abominaretur"); G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 48 (dl. I[3], blz. 27); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 10; C. KIRKFLEET, *History* ..., blz. 12; E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert* ..., blz. 24 ("er wollte nicht Ring und Stab aus Laienhand empfangen"; A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 19 ("Die Annahme des Ringes und Stabes aus weltlicher Hand widerte Norbert an"); E. VALVEKENS, *Norbert van Gennep* ..., blz. 16 ("... uit de handen van een wereldlijk

a fortiori van een schismatieke[855]; groeiende erkenning[856] van de primauteit van de paus boven de wereldlijke overheden; verontwaardiging[857] over 's keizers agressieve optreden jegens de paus[858]; voortschrijdende mentale verwijdering[859] ten overstaan van de meermaals[860] geëxcommuniceerde[861] Hendrik V en zijn

heer"); J. ANDRÉ, *Prince du Nord* ..., blz. 17; L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 7; F. PETIT, *L'Ordre de Prémontré de saint Norbert* ..., blz. 461; T. ŘÍHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 38; W.-P. ROMAIN, *Saint Norbert* ..., blz. 33; N. CALMELS, *Saint Norbert* ..., blz. 149; J. CHÂTILLON, *La crise de l'église* ..., blz. 39 (a° 1113) en vn. 89 (naar een dactyloscript van F. Petit); N. CALMELS, *Norbert de Xanten* ..., blz. 45 ("Il lui répugne de recevoir l'investiture d'un prince laïc"); H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 21; F. PETIT, *Norbert et l'origine* ..., blz. 31; B. GÁBOR, *Szent Norbert* ..., blz. 29; enzovoort.

[855] É. MAIRE, *Saint Norbert* ..., blz. 6 ("d'un laïque, et d'un laïque peut-être déjà schismatique"); ID., *San Norberto* ..., blz. 11 ("da un laico e, per di più, scismatico"); vgl. enigerwijs G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 48 (dl. I[3], blz. 27; "des mains ... d'un laïque excommunié").

[856] J.-B. L'ÉCUY, *Norbert (Saint)* ..., blz. 26[a] ("il lui [= "au pape"] donna même ... une preuve de son respect pour ses droits, en n'acceptant point l'évêche de Cambrai, que Henri V lui offrait"); vgl. J. ALMIRA DE SAINT CLET, *Saint Norbert* ..., blz. 37 ("reconnaissait-il implicitement la primauté vaticane sur le pouvoir civil, même impérial?"); W.-P. ROMAIN, *Saint Norbert* ..., blz. 33 ("renouvelant ainsi sa fidelité au Saint-Siège").

[857] C. KIRKFLEET, *History* ..., blz. 11; LES BÉNÉDICTINS DE PARIS, *Saint Norbert* ..., blz. 109; G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 21 (a° 1113) (S. DINO, *La spiritualità* ..., blz. 241, begrijpt de uitleg van Adriaansen alsof Norberts houding te interpreteren zou zijn "come espressione della coerenza e onestà del santo"; zie hierboven); J. ANDRÉ, *Prince du Nord* ..., blz. 17; N. BACKMUND, *Gedanken zur "Vita sancti Norberti"* ..., blz. 28 (a° 1113); J.-B. VALVEKENS, *Norbert (saint)*, in *Dictionnaire de spiritualité*, dl. XI, Parijs, 1982, kol. 413 (a° 1113); J. CHÂTILLON, *La crise de l'église* ..., blz. 39; K. ELM, *Norbert von Xanten (1080/85-1134)*, in *Theologische Realenzyklopädie*, dl. XXIV, Berlijn-New York, 1994, blz. 609 (a° 1113; "was man damit erklärt, daß er angesichts der Pressionen, die Heinrich V. auf den Papst ausgeübt hatte, in das päpstliche Lager übergetreten sei"); vgl. D. DE CLERCK, G. WOLF en D.-M. DAUZET, *Saint Norbert de Xanten*, in *Hagiologe* ..., blz. 159[a].

[858] Vgl. hoger, §11, blz. 8 en vn. 26-27.

[859] J. BAUERMANN, *Erzbischof Norbert* ..., blz. 2; D. CLAUDE, *Norbert (1126-1134)*, in: ID., *Geschichte des Erzbistums Magdeburg bis in das 12. Jahrhundert*, dl. II, Keulen-Wenen, 1975, blz. 4 (a° 1113; "den Beginn einer Entfremdung zwischen ihm und dem Kaiser"); W. GRAUWEN, *Norbert van Maagdenburg* ..., kol. 613 (a° 1113); ID., *Norbert von Magdeburg* ..., blz. 360; ID., *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 36; ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 31; W. GRAUWEN, *Norbert de Magdebourg* ..., blz. 290[a]; ID., *Heeft Norbert* ..., blz. 204; D. SALEWSKY, *Norbert von Xanten/Magdeburg* ..., blz. 35[b] ("ein Zeichen des beforstehenden Abfalls vom Kaiser"), 40[a] vn. 4 ("Ausdruck der Entfremdung zwischen ihm und dem Kaiser bzw. dem Leben am Hof"; zogezegd volgens A. Hauck); vgl. N. BACKMUND, *Geschichte des Prämonstratenserordens* ..., blz. 23 (a° 1113); P. NISSEN, *Norbertus* ..., blz. 34 (in vraagvorm).

[860] Dat gebeurde eerst op conciliair niveau: O. PONTAL, *Les conciles de la France capétienne* ..., blz. 256-259, art. *Anse et Vienne 1112* (vgl. bv. F. RISS, *Der heilige Norbert* ..., blz. 13; S. BEULERTZ, *Das Verbot der Laieninvestitur* ..., blz. 21-22, nr. 22, september 1112); vgl. *ibid.*, blz. 260-262, art. *Beauvais 1114, Reims 1115, Châlons-sur-Marne 1115.*

[861] Zie bv. C. SERVATIUS, *Heinrich V.* ..., blz. 149 (a° 1112); P. NEUMEISTER, *Heinrich V., 1106-1125*, in *Deutsche Könige und Kaiser des Mittelalters*, Keulen-Wenen, 1989, blz. 135 (a° 1112). Zie hierna.

hofhouding[862]; de in zijnen hoofde reeds aan gang zijnde toenadering[863] tot het pauselijke kamp[864], m.a.w. de aanvang van zijn bewustwording[865] en van zijn uiteindelijke "bekering"[866];

2/ neutraal: de wetenschap[867] dat de vorige bisschop nog leefde; het inzicht[868] dat hij niet kon voldoen[869] aan de vanouds toegepaste leeftijdsnorm van

[862] B. GOSSENS, *Norbert v. Xanten* ..., blz. 12, spreekt, Norberts voortgezet verblijf aan het keizershof in acht nemend, dat tegen.

[863] G. VAN DEN ELSEN, *Beknopte levensgeschiedenis* ..., blz. 10; B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 34; N. BACKMUND, *Gedanken* ..., blz. 28; A. VAN DEN HURK, *Norbertus en de Orde van Prémontré*, in *Berne*, dl. XXXIII, 1980, blz. 59; K. ELM, *Norbert von Xanten* (in *Theologische Realenzyklopädie* ...), blz. 609; ID., *Norberto di Xanten*, in *Il grande libro dei santi. Dizionario enciclopedico*, dl. III, Cinisello Balsamo, 1998, blz. 1503[b]; H. SEIBERT, *Norbert von Xanten*, in *Neue deutsche Biographie*, dl. XIX, Berlijn, 1998, blz. 337[a] ("Ende 1113 oder 1114"; "infolge seiner Annäherung an die päpstl. Seite"); vgl. A. PARIS, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 22; A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 19 (vgl. zijn uitspraak "Niemand kann jedoch zwei Herren dienen"); E. VALVEKENS, *Norbert van Gennep* ..., blz. 16 ("Niemand kan twee heeren dienen"); N. BACKMUND, *Gedanken* ..., blz. 28; B. GÁBOR, *Szent Norbert* ..., blz. 29; D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 39.

[864] Ongenuanceerder bij A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 10: "die Liebe zum hl. Stuhl".

[865] M. ILLANA, *Historia del gran padre* ..., blz. 7[b]; E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert* ..., blz. 24; L. CZERMIN, *Sv. Norbert* ..., blz. 6; N. BACKMUND, *Geschichte* ..., blz. 23 (a° 1113; "ein sich anbahnender Gesinnungswechsel"); vgl. B. MAYER, *De heilige Norbert* ..., blz. 7 (s.d.); K. PROHÁZKA, *Norbert von Xanten* ..., blz. 124; B. ARDURA, *Prémontrés. Histoire* ..., blz. 22 (a° 1113); ID., E. HAGMAN en R. VANASSE, *The Order of Prémontré* ..., blz. 7; L. VAN DE MEERENDONK, *Over Norbert* ..., blz. 30 (a° 1113).

[866] H. GRUNDMANN, *Gottfried von Cappenberg (1097-1127)*, in *Westfälische Lebensbilder*, Münster, 1959, blz. 9 (vgl. de commentaar van W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 204); P. NISSEN, *Norbertus van Gennep* ..., blz. 34.

[867] J. VANDER STERRE, *Het leven* ..., blz. 39, nr. 3: "om dat hy niet en wilde dit Buschdom aenveerden ter wijlen Odo nog leefde". Dat de keuze van de keizer nog vóór het verscheiden van de vorige bisschop op Norbert was gevallen, is beslist onwaarschijnlijk te noemen, gegeven het feit dat de vorige bisschop van Kamerijk tijdens de laatste twee jaren van zijn episcopaat de steun van diezelfde keizer genoot (vgl. hoger, §11, blz. 42).

[868] Deze uitleg, van oorsprong geïnspireerd door W. BERNHARDI, *Jahrbücher der deutschen Geschichte. Lothar von Supplinburg*, Leipzig, 1879 (Berlijn, 1975[2]), blz. 93, vn. 26, die uit de complicaties rond Norberts gecombineerde diaken- en priesterwijding verrassenderwijs opmaakte dat deze bij zijn priesterwijding in 1115 nog niet de vereiste canonieke leeftijd had bereikt (zie echter verder, §14, vn. 1232 en 1241), werd, althans voor de Kamerijkse bisschopskandidatuur ("Sommer 1113"), even vlot verworpen door H. ENGELSKIRCHEN, *Nova Norbertina. [Neue Forschungsergebnisse über Norbert von Xanten]*, in *An. Praem.*, dl. XXV, 1949, blz. 197: "von einem durch sein Alter im Wege stehenden Hindernis verlautet nicht das Geringste".

[869] Voortgaande op het merendeel van de desbetreffende Norbertusliteratuur (vgl. verder, §14, vn. 1216), blijft desgevallend de marge inderdaad nipt, vermits Norbert in 1113/14 tussen de 28 en de 34 jaar oud zou geweest zijn (zie echter verder, §14, vn. 1291). Toegespitst op de van kracht zijnde norm voor de priesterwijding, werd de stelling van W. Bernhardi evenwel al lang daarvóór in vraag gesteld door P. DE HERTOGHE, *Notationes*

30 jaar[870] voor het episcopaat[871]; de handicap van een zogezegde gebrekkige voorbereiding[872]; het bewustzijn[873] dat hij simpel geen kans maakte tegen een tegenspeler met meer dienstjaren en een leeftijdsbonus[874] in de hofkapel; gehoorzaamheid[875] aan het recentelijk door de conciliaire overheden[876] herbevestigde[877] investituurverbod;

in vitam S. Norberti ..., blz. 286: "S. NORBERTVS anno Christi 1115. Ordinatus est Sacerdos; et sine dispensatione quoad legitimam ætatem"; B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 7: Norberts priesterwijding ging door "sine ulla dispensatione" van leeftijdsgevoelige aard; vgl. L. HUGO, *Notes sur la vie* ..., blz. 58bis.

[870] Zie verder, §14, vn. 1230. Het hypothetisch bezwaar zou, alhans in principe, iets meer zin gehad hebben indien de limiet voor de bisschopsbenoeming op 35 jaar zou gesteld geweest zijn (zie §14, vn. 1278).

[871] Men bedenke dat de *Vita B Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 810F, kap. II/9, uitdrukkelijk optekent dat men het Norbert, in 1115 of al tevoren, reeds meermalen aangeboden had zich tot priester te laten wijden; vgl. bv. C. J[ANNINGUS] [= JANNINCK], *Appendix ad commentarium prævium de S. Norberto, ordinis Præmonstratensis institutore*, in *AA. SS. Junii*, dl. VI-1, Antwerpen, 1715, blz. 22A, en in *AA. SS. Junii*, dl. I, 1867[3], blz. 27*A; G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 30 (dl. I[3], blz. 9). C. JANNINCK, *loc. cit.*, leidt uit Norberts houding bij zijn aanvraag in Keulen (1115) af: "Hinc merito supponimus, ante tempus per canones statutum, ab episcopis ei ordinationem sacerdotii oblatam non fuisse"; ook A. VAN DEN HURK, *Rondom het geboortejaar* ..., blz. 40-41, voert die aansporing aan het adres van Norbert aan als ultieme vingerwijzing voor de ruime leeftijdsmarge bij diens ordinatie. Deze toedracht impliceert onontkoombaar een speelruimte die de ongeveer twee jaar tot het startpunt van zijn tijdsgewijs aanslepende (vgl. hierboven, vn. 835) bisschopskandidatuur (zie vergelijkenderwijs hierna, vn. 918) op zijn minst zou moeten overbrugd hebben: vgl. nogmaals C. JANNINCK, *art. cit.*, blz. 22B of blz. 27*A, die gelooft dat het "non incongruum erit cogitare" dat er tussen het eerste aanbod om zich priester te laten wijden en december 1115 "quinquennium facile elapsum fuisse ultra annum ætatis ejus trigesimum, si non amplius".

[872] E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 32: "Norbert, damals noch Weltgeistlicher [verduidelijkt: hierna, vn. 902] ..., schlug das Anerbieten aus".

[873] W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 205-207; vgl. H. JANSSENS, *Norbert van Maagdenburg* ..., blz. 21.

[874] W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 205 (vgl. verder, §14, vn. 1286).

[875] L. HUGO, *La vie* ..., blz. 9 ("Norbert crut ne pouvoir, sans violer les Canons recevoir une dignité Ecclesiastique des mains d'un Empereur"); D. SCHINDLER, *Vita S. Norberti* ..., blz. 8, nr. VII; A. PARIS, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 22 ("recevoir l'investiture des mains d'un souverain temporel, d'un simple laïque, n'était-ce pas contrevenir aux saints canons ...?"); B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 34 ("... konnte er Ring und Stab aus Laienhand nicht annehmen, ohne die kirchlichen Bestimmungen zu verletzen").

[876] G. GRESSER, *Die Synoden und Konzilien* ..., blz. (397-406) 399, art. *Die Fastensynode des Jahres 1112*; S. BEULERTZ, *Das Verbot der Laieninvestitur* ..., blz. 22-21, nr. 21; vgl. M. KNOWLES, *De Kerk in de middeleeuwen I, Tijdtafel*, blz. 322, a° 1112. Zie hoger, §11 en vn. 287.

[877] B. ARDURA, *Prémontrés. Histoire* ..., blz. 22 (a° 1113; "Comment pourrait-il accepter de recevoir l'investiture condamnée par tant de prélats et de conciles"); B. ARDURA, E. HAGMAN en R. VANASSE, *The Order of Prémontré* ..., blz. 7; vgl. F. RISS,

3/ eerder neutraal: besef[878] van de nietigheid van het door Hendrik V afgedwongen investituurprivilegie; "ridderlijke" trouw[879] aan het alleenrecht[880] van de H. Kerk bij de benoeming van bisschoppen; invloed[881] van zijn Keulse ordinarius, de sinds medio 1114 revolterende[882] aartsbisschop[883] Frederik I van Schwarzenburg[884] (1100-1131); bedeesdheid om de priesterlijke[885] (a fortiori bisschoppelijke[886]) staat te ambiëren[887]; gevoel van onwaardigheid[888] tegenover de

Der heilige Norbert ..., blz. 13 (a° 1113; met voorbehoud); A. VAN DEN HURK, *Norbert van Gennep* ..., blz. 19; ID., W. SMEETS en R. PASENSIE, *Norbert of Gennep* ..., blz. 19; A. VAN DEN HURK en C. GUZMÁN DE TORRES, *Norberto di Gennep* ..., blz. 17.

878 D. P[APEBROCHIUS [= VAN PAPENBROECK], *Annotata*, in *AA. SS. Junii*, dl. I, 1695, blz. 830A (1867³, blz. 817D), vn. b: "[Norbertus] extortum privilegium [= pravilegium d.d. 1111], sed an. 1112. cassatum à Pontifice & Concilio, noverat nullum esse".

879 É. MAIRE, *Saint Norbert* ..., blz. 6 ("Plus à sa loyauté chevaleresque qu'à son sens chrétien alors assez émoussé, ..."; ID., *San Norberto* ..., blz. 11 ("Vi rinunziò più per *lealtà cavalleresca* che per sentimenti cristiani, ancora asai deboli in lui").

880 *Ibidem.*

881 L. VAN DE MEERENDONK, *Over Norbert* ..., blz. 30 (meer bepaald over het jaar 1114); vgl. (met vooruitblik op de jaren 1114-1115): J. BAUERMANN, *Erzbischof Norbert* ..., blz. 3; A. VAN DEN HURK, *Norbert van Gennep* ..., blz. 19; D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 40.

882 Om de ommezwaai in de houding van de Keulse aartsbisschop af te wegen, dient men terdege te beseffen dat hij het nog was die de gregoriaanse extremist Tanchelm (J. DE SMET, *De monnik Tanchelm en de Utrechtse bisschopszetel*, in *Scrinium Lovaniense. Mélanges historiques Étienne Van Cauwenberghe*, Leuven, 1961, blz. 234), die mettertijd wel van ketterij beschuldigd werd, liet arresteren, vermoedelijk in de loop van het jaar 1113 (W. GRAUWEN, *Norbert predikt te Antwerpen in 1124*, in *An. Praem.*, dl. LXIX, 1993, blz. 69; vgl. J.-B. KRONENBURG, *De H. Norbertus*, in: ID., *Neerlands heiligen* ..., dl. III, blz. 27). Het moet, anderzijds, gezegd worden dat ook territoriale belangen meespeelden in de acties van de aartsbisschop.

883 J.-P. SOSSON, *Frédéric Ier, archevêque de Cologne*, in *D.H.G.E.*, dl. XVIII, Parijs, 1977, kol. 1157-1159.

884 *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, dl. V-1, Stuttgart, 1982, blz. 29-31, art. *Fridericus (I)*. Alias "van Friaul" (P. GAMS, *Series episcoporum* ..., blz. 270ª, nr. 40, art. *Frederic[us] v[on] Friaul*), "van Schwarzenberg" (B. GRASSL, *Der Praemonstratenserorden* ..., blz. 5; P. PÍŤHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 10) of "van Karinthië" (J. JANSEN, *La Belgique norbertine* ..., dl. I, blz. 4; J. ANDRÉ, *Prince du Nord* ..., blz. 14; M. COCHERIL, *Prémontré* ..., blz. 83ª; N. CALMELS, *Norbert de Xanten* ..., blz. 45); enzovoort.

885 H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 22; B. GÁBOR, *Szent Norbert* ..., blz. 29.

886 J. ANDRÉ, *Prince du Nord* ..., blz. 17; P. PÍŤHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 12 (s.d.); vgl. A. PARIS, *Vie de Saint Norbert* ..., blz. 21-22, die constateert dat hij op dat ogenblik wel de vereiste "talents" bezat om een bisdom te besturen, maar niet de nodige "vertus".

887 R. FREDETTE, *Norbert de Gennep* ..., blz. 5: "Il ne veut, à aucun prix, être un évêque indigne".

888 G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 48 (dl. I³, blz. 26), meent "un sentiment d'humilité" te bespeuren bij Norbertus, te wijten aan diens besef van "sa conduite si peu canonique"; vgl. overigens S. DINO, *La personalità umana* ..., blz. 45.

aangeboden promotie[889]; beduchtheid voor een potentieel conflict met paus[890] en kerkelijke overheid[891] of voor een botsing met de kerkelijke wetgeving[892]; schrik voor een kerkelijke sanctie[893] of zelfs excommunicatie[894];

4/ eerder negatief: gebrek aan interesse wegens reeds voldoende welstand[895] zonder aanvullend episcopaal inkomen – dat was de versie van de eigentijdse bronnen[896], mondgemeen[897] binnen[898] en buiten de Orde[899] –; opportunistische

[889] Dat wordt evenwel gerelativeerd door G. VAN DEN ELSEN, *Beknopte levensgeschiedenis* ..., blz. 10.

[890] L. HUGO, *La vie* ..., blz. 9 ("Il ne vouloit point se broüiller avec le Pape"); D. SCHINDLER, *Vita S. Norberti* ..., blz. 8, nr. VII; W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 204.

[891] B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 34; W. GRAUWEN, *Norbert van Maagdenburg* ..., kol. 613; ID., *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 36 (met aandacht voor het wedervaren van bisschop Odo); ID., *Norbert von Magdeburg* ..., blz. 360; ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 31; K. PROHÁZKA, *Norbert von Xanten* ..., blz. 124; W. GRAUWEN, *Norbert de Magdebourg* ..., blz. 290[a]; L. VAN DE MEERENDONK, *Over Norbert* ..., blz. 30.

[892] [L. LEFORT (ed.)], *Saint Norbert* ..., blz. 9 ("Celui-ci ... tenait à ne pas fouler aux pieds les saintes règles"); J. SCHOLZ, *Vita st. Norberti* ..., blz. 10 ("ne quid in canonum decreta committeret metuens"); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 10 ("mit Verletzung der Kirchengesetze").

[893] F. PETIT, *Saint Norbert et les institutions* ..., blz. 9 ("il ne voulait pas encourir les peines qui menaçaient les clercs qui accepteraient l'investiture ["impériale"]"); vgl. G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 22.

[894] L. HUGO, *La vie* ..., blz. 9 ("Norbert ... craignoit les anathémes de l'Eglise"); D. SCHINDLER, *Vita S. Norberti* ..., blz. 8, nr. VII ("ex timore Anathematis Ecclesiæ"); [L. LEFORT (ed.)], *Saint Norbert* ..., blz. 9 ("Celui-ci ... craignait les anathèmes de l'Eglise"); M. GEUDENS, *The Life of S. Norbert* ..., blz. 47 ("afraid of the Church's anathemas").

[895] K. PROHÁZKA, *Norbert von Xanten* ..., blz. 124, zoekt die toereikende inkomsten niet zozeer familiaal dan wel bij Norberts kanonikaat in Sint-Victors-Xanten.

[896] Zie hierboven, vn. 832.

[897] Vgl. W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 198 (over de hele Valencijnse episode).

[898] Te vergelijken, in latere tijden, met de auteurs die een korte inhoud geven van de ontboezeming, in Valencijn, van Burchard van Aken over Norberts lotgevallen: M. MERZ, *Norbertus trivmphans* ..., blz. 23; A. TENCKHOFF, *Der heilige Norbert* ..., blz. 36; G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 96-97 (dl. I[3], blz. 74); I. VAN SPILBEECK, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 41-42; G. MADELAINE, *Vie illustrée* ..., blz. 59; A. DE OLIVEIRA, *Vida de são Norberto* ..., blz. 46-47; M. TAKÁCS, *Szent Norbert* ..., blz. 48-49; A. NOVOTNY, *Szent Norbert* ..., blz. 22; A. STŘÍŽ, *Život svatého Norberta* ..., blz. 17; W. GRAUWEN, *Norbert van Maagdenburg* ..., kol. 613; ID., *Norbert von Magdeburg* ..., blz. 360; ID., *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 36; ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 31; W. GRAUWEN, *Norbert de Magdebourg* ..., blz. 290[a]; K. PROHÁZKA, *Norbert von Xanten* ..., blz. 124; W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz 197; H. JANSSENS, *Norbert van Maagdenburg* ..., blz. 21; enzovoort.

[899] Deze voorstelling van zaken kan volgens W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 201, 207-208, die wijst op de "onhandige en weinig geloofwaardige wijze" (*ibid.*, blz. 208) waarop de hagiografen – die ogenschijnlijk het contrast tussen de ooit welstellende en de in 1119 doodarme Norbert wilden accentueren (*ibid.*, blz. 201) – in dezen te werk gingen, niet weerhouden worden.

keuze voor de partij van de vaandelvluchtige ex-medestanders[900] van de keizer; onkunde om het bedreigde grensbisdom Kamerijk, met zijn specifieke problematiek[901], te gaan besturen[902]; angst voor de aan het bisschopsambt zelf verbonden verantwoordelijkeid[903];

5/ negatief: vanwege zijn hoogadellijke[904] afkomst[905], neerbuigende houding tegenover het bisdom Kamerijk[906]; uitdrukkelijke minachting[907] voor dat "bescheiden"[908] en excentrisch gelegen diocees; eerzuchtige koestering[909] van

[900] Als verklaring van zijn weigering gesuggereerd door A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 19: "der Kaiser verlor auch in Dutschland immer mehr die Sympathien seiner Getreuen"; D. SALEWSKY, *Norbert von Xanten/ Magdeburg* ..., blz. 35[b].

[901] Zie verder, §15, blz. 185-186 (grenssituatie), 212 en vn. 1592 (communale troebelen); vgl. W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 202-203.

[902] E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 32, beoordeelt Norbert als "(und) nicht geeignet an die Spitze des bedrängten Bistums zu treten" (vgl. hierboven, vn. 872).

[903] J. BAUERMANN, *Erzbischof Norbert* ..., blz. 2, vraagt zich af "ob ihn die Schwierigkeiten schreckten, die die Übernahme des Amtes mit sich gebracht hätte"; L. VAN DE MEERENDONK, *Over Norbert* ..., blz. 30.

[904] Vgl, andersom, A. ALDERS, *Norbert von Xanten* ..., blz. 40 ("Der Sproß einer unbedeutenden Familie ... wäre auch mit dem Bistum Cambrai zufrieden gewesen, ..., er hätte es ganz gewiß nicht ausgeschlagen, wie es Norbert 1113/1114 tat"); D. SALEWSKY, *Norbert von Xanten/ Magdeburg* ..., blz. 29[a] ("Dies hätte ein Sohn einer niederen Adelsfamilie wohl kaum gewagt"; a° 1113/14).

[905] D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 40 ("Norbert était trop noble pour se contenter de ce siège-là"); deze auteur vraagt zich, betreffende die uitspraak van Burchard, af of dit niet de in hofkringen circulerende reden was: "Serait-ce la raison qui circulait à la cour à cette époque?"; vgl. D. SALEWSKY, *Norbert von Xanten/ Magdeburg* ..., blz. 35[b] (over Norberts "herausragende soziale Stellung").

[906] Bisschop worden van het uitgestrekte diocees Kamerijk (M. CHARTIER, *Cambrai (diocèse)*, in *D.H.G.E.*, dl. XI, Parijs, 1949, kol. 547), het grootste suffragaanbisdom van de kerkprovincie Reims (G. DEMOUY, *Les voyages des archevêques de Reims aux XIe-XIIIe siècles*, in *Travaux de l'Académie de Reims*, dl. CLXIV, 1985, blz. (49-68) 63: overzichtskaart), en tegelijk graaf van de Cambrésis: kon dat te min zijn voor eender welke clericus? Vgl. trouwens L. HUGO, *La vie* ..., blz. 9: "Ce benefice considerable ne paroissoit pas indigne de Norbert" (ID. en D. SCHINDLER, *Vita S. Norberti* ..., blz. 8, nr. VII).

[907] A. ŽÁK, *Kurze Lebensgeschichte des hl. Norbert*, in: ID., *St. Norbertus-Album* ..., blz. 1 (a° 1113; "Dieser [= Norbert] schlug aber die weitausgedehnte, politisch unbedeutende Diözese an der deutsch-französischen Grenze aus."); A. HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands* ..., dl. IV, blz. 370 (ongeveer dezelfde bewoordingen); B. GOSSENS, *Norbert v. Xanten* ..., blz. 12 (a° 1113; "das Bistum Cambrai, damals an der Reichsgrenze gelegen, entsprach wohl nicht den Erwartungen des selbstbewußten Domherrn"); P. PIŤHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 12.

[908] Vergelijk nochtans, aangaande het belang van het bisdom (en gouwgraafschap: zie hierna, §15, vn. 1382-1383; ofschoon dat laatste bescheidener was dan in het geval van Luik: H. PLATELLE, *Naissance et essor des principautés* ..., blz. 85) Kamerijk: hoger, §1, blz. 262 en vn. 68-69, en voorts CH. DE SMEDT, *Norbert (Saint)* ..., kol. 885 ("l'évêché de Cambrai, l'un des plus riches et des plus considérables de l'empire"); C. KIRKFLEET, *History* ..., blz. 11 ("the Bishopric of Cambray was a very important see and yielded a

hogere ambities[910]; hardnekkig heulen[911] met de gecompromitteerde keizer; ingenomenheid[912] met het allesbehalve onbesproken keizerlijk hof[913]; onvermogen[914] om van de door het keizershof geboden weelde afstand te doen, onwil[915] om, bon vivant[916] zijnde (toen nog), zijn prettige leventje op te geven.

large revenue"); É. MAIRE, *Saint Norbert* ..., blz. 6 ("C'était un poste fort convoité, car la mense était considérable"); ID., *San Norberto* ..., blz. 11; G. ADRIAANSEN, *Vida de são Norberto* ..., blz. 21 ("Este bispado era de grande importância", omwille van zijn gezag over "o rico condado de Flandres com a cidade de Antuérpia"; deze uitleg dient wel aangepast te worden); L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 7 ("the bishopric of Cambray, an important see with enticing revenues"); W.-P. ROMAIN, *Saint Norbert* ..., blz. 33; H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 21 ("the rich and important diocese of Cambrai"); W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 203; K. ELM, *Norbert von Xanten* (in *Rheinische Lebensbilder* ...), blz. 8 (a° 1113; "einem wichtigen geistlichen Amt, nämlich dem des Bischofs von Cambrai"); D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 39 ("le riche évêché de Cambrai"); enzovoort.

[909] F. DUBAL, *Vida apostolica* ..., f° 4 r° ("por juzgar ser corta Dignidad [= "El Obispado de Cambray"] para su vanidad"); A. BOURGEOIS, *Histoire des évêques* ..., blz. 152[a] ("l'évêché de Cambrai qui lui [= Norbert] était offert ne suffisait peut-être pas à son ambition"); M. GEUDENS, *The Life of S. Norbert* ..., blz. 47 ("ambitious of still higher honours"); A. ŽÁK, *St. Norbertus-Album* ..., blz. 1 ("Vielleicht stand sein Sinn höher"; vgl. hierboven); A. HAUCK, *Kirchengeschichte* ..., dl. IV, blz. 370 ("der Ehrgeizige [Norbert] ... Sein Sinn stand höher"; vgl. daarmee D. SALEWSKY, *Norbert von Xanten/Magdeburg* ..., blz. 40[a], vn. 4, die meent te verstaan dat Hauck die eerzucht van Norbertus veeleer mildert); B. GOSSENS, *Norbert v. Xanten* ..., blz. 12 ("Weltsinn und Ehrgeiz riß ihn noch einmal fort"); T. DRIESSEN m.m.v. M. VAN DEN BRAND, *1000 jaar Gennep*, Nijmegen, 1975, blz. 19 (a° 1113); vgl. ook [L. LEFORT (ed.)], *Saint Norbert* ..., blz. 9 ("quoique toujours mû par les vues ambitieuses du courtisan"); G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 22 ("suas aspirações ambiciosas").

[910] Deze verklaring wordt in vraag gesteld door A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 19; D. CLAUDE, *Geschichte des Erzbistums Magdeburg* ..., blz. 4; W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 203-204 ("op zijn minst een ver gezochte verklaring").

[911] Vgl. F. RISS, *Der heilige Norbert* ..., die onomwonden oordeelt: "Er muß sogar ein offener Anhänger des Kaisers gewesen sein, denn dieser bot ihm im Jahre 1113 das ... Bistum Cambrai an".

[912] J. JANSEN, *La Belgique norbertine* ..., blz. 4: "Norbert refusa, préférant rester au milieu de cette cour, ...".

[913] *Ibidem*: "..., discréditéé à Rome, plusieurs fois même excommuniée par les conciles".

[914] Vgl. G. VAN DEN ELSEN, *Beknopte levensgeschiedenis* ..., blz. 10; dit motief wordt door die auteur als een leugentje om bestwil geïnterpreteerd.

[915] J. VANDER STERRE, *Het leven* ..., blz. 39, nr. 3 ("om dat hem 't wulpsch wereldtsch leven beter aen-stondt"); P. DE WAGHENARE, *Sanctvs Norbertvs* ..., blz. 4 ("liberioris percupidus vitae"); J. SCHOLZ, *Vita st. Norberti* ..., blz. 10 ("(sive) vitam otiosam praeferens"); G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 48 (dl. I[3], blz. 26; in vraagvorm); C. DESTOMBES, *Histoire de l'église* ..., dl. II, blz. 56 ("afin de suivre plus librement ses goûts mondains"); F. WURM, *Norbert, der hl.* ..., kol. 448 ("... gefiel es ihm doch besser, ein sehr weltliches Leben zu führen"; a° 1113); A. ŽÁK, *St. Norbertus-Album* ..., blz. 1-2 ("fand er es bisher immer noch für besser ein sehr weltliches Leben

Zoals men kan zien, wordt de animositeit van Norbertus tegenover 's keizers benoemingspolitiek door de aangesproken specialisten louter aangevoeld als één van de veelvuldige factoren – sommige zeker aan hun fantasie ontsproten, maar andere ongetwijfeld reëel – van een complexe[917] besluitvorming[918] rond een al bij al verscheurend[919] dilemma[920]. Dat Burchard, die in deze geladen omstandigheden aan zet was gekomen, spijts zijn door de usances opgelegde schroomvalligheid[921] in eer en geweten[922] anders gereageerd heeft en de normale *cursus honorum*[923] van de hofkapelaan doorlopen heeft, kan dan ook niet zomaar in zwartwit beoordeeld worden, mag hem misschien zelfs niet echt kwalijk genomen worden[924]. F. Petit geloofde reeds dat Burchard in deze kwestie te goeder

zu führen"); F. VON SALES DOYÉ, *Norbertus, hl.*, in: ID., *Heilige und Selige der römisch-katholischen Kirche*, dl. II, Leipzig, 1929, blz. 84 ("weil ihm das weltliche Leben zu gut befiel"); J. ANDRÉ, *Prince du Nord* ..., blz. 17; A. ALDERS, *Norbert von Xanten* ..., blz. 45 (in de voorwaardelijke wijs); P. PÍŤHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 12.

[916] Vgl. hoger, §12, vn. 336.

[917] Vgl. J. ANDRÉ, *Prince du Nord* ..., blz. 17: "Bref, il est bien difficile de préciser". F. FELTEN, *Norbert von Xanten. Vom Wanderprediger* ..., blz. 133[b], vn. 44, oordeelt zelfs: "Die Frage selbst und die Darstellung, ..., verdient eine eigene Untersuchung".

[918] C. DESTOMBES, *Histoire de l'église* ..., dl. II, blz. 56, sloot niet uit dat het geval Norbert, en het getalm daarrond, mede de oorzaak was van de verlengde periode van vacatuur in Kamerijk; G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 21, aanvaardde dat het werkelijk door die impasse kwam dat de "sé de Cambraia ficou vacante por dezoito meses". De vacature duurde, gerekend vanaf de sterfdatum van bisschop Odo, anderhalf jaar tot aan de investituur van bisschop Burchard (vgl. E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert* ..., blz. 24: "Das Bistum blieb ... 1[1/2] Jahre vakant"; M. TAKÁCS, *Szent Norbert* ..., blz. 18; E. VALVEKENS, *Norbert van Gennep* ..., blz. 16), doch drie jaar tot aan de wijding van de nieuwe titularis.

[919] Het is hier misschien de plaats om eraan te herinneren dat Norbert, ongeveer een decennium later, ook het bisdom Würzburg zal "ontvluchten" (zie bv. B. LUYKX, *Norbertus* ... (in *De Katholieke* ...), kol. 858; D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 150-151; voor de correcte evaluatie van deze anekdote: W. GRAUWEN, *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 97-99), maar wel het aartsbisdom Maagdenburg zal aannemen.

[920] M. ILLANA, *Historia del gran padre* ..., blz. 7[b]: "Jamàs se vió en tan terrible aprieto" (verderop: "labyrintho"): ofwel "aprobar ... los injustos procedimientos de Henrico", ofwel "defazonar à un bienhechor, à quien ahun todavia deseaba complacer"; vgl. G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 22: "Entregue a estas novas lutas interiores, entre temores e esperanças, ...".

[921] Vgl. W. GRAUWEN, *De nederigheidstopos* ..., blz. 206 en vn. 109.

[922] Zie hierna.

[923] S. HAIDER, *Das bischöfliche Kapellanat* ..., dl. I, blz. 171 ("der königlichen Hofkapelle, die bekanntlich als Pflanzstätte für den Reichsepiskopat diente"); W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 201 ("Een kapelaanschap aan het keizerlijk hof stond toentertijd vrijwel gelijk met een kandidatuurstelling voor een bisschopszetel of een abbatiaat").

[924] Men bedenke dat de hofkapelaan, naar het woord van T. REUTER, *The 'Imperial Church System' of the Ottonian and Salian Rulers: a Reconsideration*, in *Journal of Ecclesiastical History*, dl. XXXIII, 1982, blz. 352, "a clerical vassal of the king" was.

trouw handelde[925], in de mening verkerend[926] dat het door Paschalis II toegekende[927] investituurprivilegie van Hendrik V van buitenaf – met name door een concilie – niet rechtsgeldig[928] kon gecasseerd worden[929], dat, met andere woorden, 's keizers positie in dezen in de tussentijd voor interpretatie[930] vatbaar was[931]. Mag men anderzijds niet aannemen dat onze kandidaat[932] het bekleden van het bisschoppelijk ambt in een voor het Duitse Rijk gewichtig, doch erg bedreigd, grensgebied aanvoelde als een vorm van plichtsvervulling[933] die van een loyale keizerlijke hoveling zonder meer mocht verwacht worden[934]? Zoals bekend[935], heeft de neofiet zich door deze houding in 1115-1116 immers een hoop problemen met de Romeinse administratie op de hals gehaald. De bereidheid die Burchard in maart 1116 betoonde om zich mits 's keizers instemming terug te trekken uit de lopende benoemingsprocedure[936] en zijn smeekbede om

[925] A. LE GLAY, *Précis de l'histoire* ..., blz. 32, is zelfs van mening dat hij de morele steun genoot van zijn collega: "Le siège de Cambrai fut également refusé par saint Norbert, qui détermina son ami Burchard à l'accepter".

[926] Vgl. de voorstelling bij E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 198-199.

[927] Vgl. hoger, §11, vn. 26-27.

[928] In de omgeving van Hendrik V hield men het "pravilegium" op dat ogenblik ongetwijfeld nog steeds voor rechtsgeldig: A. HAUCK, *Kirchengeschichte* ..., dl. IV, blz. 369 (vgl. A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 19).

[929] F. PETIT, *Norbert et l'origine* ..., blz. 31, vn. 17: "Burchard ne crut pas que le Concile pût revenir sur une décision du Pape" (vgl. daarentegen, voor de aan Norbertus toegeschreven mening daarover: hierboven, vn. 878).

[930] Vgl. *ibid.*, blz. 55: "nous avons vu que la situation canonique d'Henri V n'était pas tellement claire".

[931] Vermeldenswaard is zeker dat Hendrik V pas in april 1115, op de synode van Keulen, door de pauselijke legaat zelf geëxcommuniceerd zal worden (J.-B. VALVEKENS, *Norberto di Magdeburgo* ..., kol. 1054; G. GRESSER, *Die Synoden und Konzilien* ..., blz. (412-416) 414, art. *Die Legaten-Synoden von 1114/5 in Frankreich und Deutschland*).

[932] Over zijn bekwaamheid voor de op hem afkomende bisschoppelijke taken bestond, blijkens het oordeel van een kenner als G. MEYER VON KNONAU, *Jahrbücher* ..., dl. VI, blz. 313, die Burchard als "einen Mann, der auch durch seine Vorbildung sich sehr wohl für diese Stellung empfahl" afschildert, weinig twijfel.

[933] Hier moge, als contrast, de houding van Norbert van Gennep in deze aangelegenheid, zoals de hagiografische bronnen (zie hierboven, vn. 832: in de mond van Burchard gelegd) ze interpreteren, aangestipt worden; vgl. bv. A. ALDERS, *Norbert von Xanten* ..., blz. 45: "er sei so sehr mit irdischen Vergnügen und sinnlichen Genüssen beschäftigt gewesen, daß er das ihm angebotene Bistum verschmäht habe" (vgl. hierboven, vn. 915).

[934] Ten bewijze: W. BORNHEIM, *Die Familienbeziehungen* ..., blz. 45, heeft het, voor die andere kandidaat, over "dadurch bedingter Spannungen", ogenschijnlijk met Norberts weigering samenhangende spanningen, die hem er ten slotte zullen toe nopen het keizershof te verlaten.

[935] Zie hoger, §12, blz. 52-53 en vn. 359-366.

[936] F. HAUSMANN, *Reichskanzlei und Hofkapelle* ..., blz. 88; E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 199.

zijn beneficie in Aken te mogen heropnemen[937], roept onzes inziens dan ook onmiskenbaar het beeld op van de plichtsgetrouwe, maar door het hele gedoe danig gedegouteerde, hofkapelaan.

Richten we ons, na dit pleidooi, liever op Burchards episcopale loopbaan. Een constante daarin was zonder twijfel zijn voorliefde[938] voor de witheren van zijn vriend[939] Norbert: die wist hij, nadat hij hem al uit oprechte bezorgdheid had (laten) verplegen[940] tijdens diens ziekte in april

[937] E. HOERES, *Das Bistum Cambrai* ..., blz. 34.

[938] H. DU TEMS, *Le clergé* ..., dl. IV, blz. (19-20) 20, art. *Bouchard ou Burchard* ("Ce prélat eut des liaisons particulieres avec saint Norbert don't il favorisa l'ordre naissant"); A. LE GLAY, *Cameracum christianum* ..., blz. (31-33) 32, nr. XXXVII, art. *Burchardus al. Borgardus*; H. FISQUET, *La France pontificale ... Cambrai*, blz. (142-144, nr. 37) 143, art. *Burchard ou Borgard* ("L'affection qu'il portait aux religieux Prémontrés était fort grande"); W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerloo* ..., blz. 20; P. ALLOSSERY, *La lutte* ..., blz. 370; H. LAMY, *L'abbaye de Tongerloo* ..., blz. 178; M. CHARTIER, *Burchard, évêque de Cambrai* ..., kol. 1230-1231; É. DE MOREAU, *Histoire* ..., dl. III, blz. 38, 456 ("Burchard de Cambrai fut un des évêques les plus favorables au nouvel ordre [de Prémontré]"); L. MILIS, *Burchard, bisschop van Kamerijk* ..., blz. 538[b]; E. VAN MINGROOT, *Burchard, Bischof von Cambrai* ..., kol. 943.

[939] Over deze vriendschapsbanden, bekeken van de kant van Norbert dan wel van Burchard: J.-P. CAMUS, *L'homme apostoliqve* ..., f° 74 r° ("bons amis & fort familiers"); F. DUBAL, *Vida* ..., f° 40 v° ("su grande amigo Burcardo, Obispo de Cambray"); M. ILLANA, *Historia del gran padre* ..., blz. 28[b] ("Burcardo Obispo de Cambray, su Amigo antiguo y fidelissimo Compañero"); [J.-B.] L'[ÉCU]Y, *Hugues de Fosse* ..., blz. 135[b]; A. TENCKHOFF, *Der heilige Norbert* ..., blz. 49 ("seinem alten Freund Burkhard"); A. PARIS, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 57 ("une étroite amitié"), 158; A. BOURGEOIS, *Histoire des évêques* ..., blz. 153[a] ("son ami Burchard"); G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 96 (dl. I[3], blz. 74); I. VAN SPILBEECK, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 56, 84; A. DE OLIVEIRA, *Vida de são Norberto* ..., blz. 47 ("Buchardo, seu grande amigo"), 60, 80 ("seu velho amigo Norberto"); G. LEBRUN, *Hannonia* ..., blz. 29, 37 rubr. G, 38 ("vieil ami de St Norbert"); B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 82 ("innige Freundschaft"); C. KIRKFLEET, *History* ..., blz. 43 ("Burchard, the Bishop of Cambrai, a sincere friend of Norbert"), 44; E. VALVEKENS, *Het achtste eeuwfeest van Sint Norbertus' dood, 6 juni 1134 - 6 juni 1934*, in *Ons geloof. Apologetisch tijdschrift*, dl. XX, 1934, blz. 195 ("zijn vroegeren kameraad"); H. LANCELIN, *Histoire du diocèse* ..., blz. 110 ("un ... ami de Norbert, Burchard"); G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 21, 56, 59-61, 75; M. CHARTIER, *Cambrai (diocèse)* ..., kol. 551; J. ALMIRA DE SAINT CLET, *Saint Norbert*, blz. 89 ("son vieil ami Burchard"); L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 16, 23 ("his old and trusted friend, Bishop Burchard"); A. HUBER, *Die Prämonstratenser*, blz. 17; R. FREDETTE, *Norbert de Gennep* ..., blz. 10 ("un vieil ami, Burchard"); H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 36-37 ("Burchard who was to prove a loyal friend over the years"); N. BACKMUND, *Geschichte* ..., blz. 23 ("seinem Freunde Burchard"); B. ARDURA, *Prémontrés. Histoire* ..., blz. 83; ID., E. HAGMAN en R VANASSE, *The Order of Prémontré* ..., blz. 78 ("Bishop Burchard, a friend of Norbert"); enzovoort. Zie ook verder, §14, vn. 1285.

[940] Vgl. bv. J.-P. CAMUS, *L'homme apostolique* ..., f° 76 v°; I. VAN SPILBEECK, *Vie* ..., blz. 42, W.-P. ROMAIN, *Saint Norbert* ..., blz. 62. Zie hierboven, vn. 761; hierna, en vn. 989.

1119 in Valencijn, en nadat hij zijn eigen kapelaan een vrijgeleide had gegeven om met hem op missietocht te gaan[941], in diverse aangelegenheden persoonlijk bij te staan[942], net zoals hij, op de achtergrond maar effectief en stimulerend, als pleitbezorger ingreep in de beginjaren van de nieuwe orde. H. Kroll is van mening dat Hugo mede door de hoogachting en vriendschap van Burchard voor Norbert naar deze laatste toe werd gedreven[943]. Sommige commentatoren drukken erop dat Norbert en Hugo hun eerste gezamenlijke missietocht met de zegen van Burchard zijn mogen starten[944]. J. Almira de Saint Clet gelooft dat de diocesane bisschop al in begin mei[945] van het jaar 1119 de stad Kamerijk voor het missiewerk van Norbertus opengesteld heeft[946] en E. Valvekens beklemtoont dat de stad daar profijt uit haalde[947]. W.-P. Romain[948] oordeelt dat

[941] L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 17 ("Hugh, having received the blessing of Burchard on his new life, ..."); W.-P. ROMAIN, *Saint Norbert* ..., blz. 62 ("avec l'assentiment du prélat"); F. RINTELEN, *Leben des heiligen Norbert* ..., blz. 40 [= 39] ("Burchard gab seinen Kaplan frei").

[942] Dat stond dan wel in schril contrast tot "le mauvais vouloir des autorités diocésaines" waarop Norbert vóór 1120, globaal gezien, bij zijn plannen moet gebotst zijn (T. MANTEUFFEL en A. POSNER, *Naissance d'une hérésie. Les adeptes de la pauvreté volontaire au moyen âge*, Parijs-'s-Gravenhage, 1970, blz. 36; vgl. H. GRUNDMANN, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, Hildesheim, 1961[2] (1977[4]), blz. 44). Achterdocht tegen de groeiende invloed van de bevlogen, maar ongeleide "Wanderprediger" heerste er, begrijpelijkerwijze, ontegenzeglijk in die periode (vgl. A. VAN DEN HURK, *Norbert van Gennep* ..., blz. 28; S. WEINFURTER, *Der Prämonstratenserorden im 12. Jahrhundert*, in *Marchtal. Prämonstratenserabtei. Fürstliches Schloß. Kirchliche Akademie*, Ulm, 1992, blz. 17[b]). Pas na het concilie te Reims in oktober 1119 was er een, wel door diocesane belangen beïnvloede, maar toch welwillende houding van het bisschoppencollege waar te nemen (*ibid.*, blz. 18[b]).

[943] H. KROLL, *Zum Charakter* ..., blz. 24.

[944] J.-P. CAMUS, *L'homme apostoliqve* ..., f° 80 v° (met "la benediction de Burchard"); W.-P. ROMAIN, *Saint Norbert* ..., blz. 62 ("Il [= Burchard] ... lui donne toutes facilités pour préparer son ministère"); vgl. ook hierboven, vn. 941); meer in het algemeen: G. MEERSSEMAN, *Eremitismo e predicazione itinerante dei secoli XI e XII*, in *L'eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII*, Milaan, 1965, blz. 178 ("col permesso dei rispettivi vescovi ["di Laon e di Cambrai"]").

[945] Vgl. hoger, §4, blz. 310 en vn. 413.

[946] J. ALMIRA DE SAINT CLET, *Saint Norbert* ..., blz. 60: "Sur la demande du seigneur Burchard, Norbert quitta Valenciennes pour aller inaugurer son ministère à Cambrai".

[947] E. VALVEKENS, *Norbert van Gennep* ..., blz. 29: "Kamerijk kende thans de weldaad van Burchard's bestuur en Norbert's prediking".

[948] W.-P. ROMAIN, *Saint Norbert* ..., blz. 62: "Sans doute l'amitié agissante de Burchard est-elle une des raisons qui retinrent Norbert dans cette région ..." (vervolg: zie volgende noot); vgl. É. MAIRE, *Saint Norbert* ..., blz. 27: "retenu sans doute dans le diocèse par Burchard".

de vriendschapsband tussen Burchard en Norbert mede bepalend was voor de reisroute[949] van de evangelisatietocht van Norbert en Hugo in 1119. Ch. Dereine[950] onderstreept Burchards rol[951] – in samenspraak[952] met de meer op de voorgrond tredende Bartholomeus van Laon[953] – in de afloop[954] van het, voor de toekomst van Norbert en Prémontré beslissende, herfstconcilie van Reims. G. Adriaansen[955] bericht zakelijk over het aldaar gevoerde overleg tussen Burchard van Aken en Norbert van Gennep over de onmiddellijke plannen van deze laatste (en van Hugo van Fosses). A. Paris[956] meent dat de wervingstocht van Norbert in het voorjaar van 1120, waarbij hij te Kamerijk de beloftevolle Evermoed (van Ratzenburg)[957] rekruteerde, ondernomen werd op initiatief van de

[949] Men kan daar wel inkomen voor het eerste, niet gerapporteerde gedeelte van de missietocht (W.-P. ROMAIN, *loc. cit.*: "cette région de Cambrai, ..."); voor zover bekend – de Norbertusvitae vermelden slechts een keuze van lokaliteiten die aangedaan werden – speelde het vervolg van de rondreis (*ibid.*: "... Tournai, Liège, Namur et Reims") zich echter hoofdzakelijk af in het bisdom Luik, en daar werd het reisplan onzes inziens veeleer door Hugo van Fosses zelf uitgetekend (zie verder, §16, §22).

[950] CH. DEREINE, *Les origines de Prémontré* ..., blz. 365-366, 368.

[951] Vgl. S. AXTERS, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, dl. I, Antwerpen, 1950, blz. 265; J.-B. VAN DAMME, *La "Summa cartae caritatis" source de constitutions canoniales*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, dl. XXIII, 1972, blz. 14 ("Calixte II et Barthélemy, instruits par l'archevêque [sic] Burchard de Cambrai"; vgl. A. VAN DEN HURK, *Norbert van Gennep* ..., blz. 28; ID., W. SMEETS en R. PASENSIE, *Norbert of Gennep* ..., blz. 28; A. VAN DEN HURK en C. GUZMÁN DE TORRES, *Norberto de Gennep* ..., blz. 26 ("Norberto, con la ayuda del obispo Burchard").

[952] Als suffragaanbisschoppen van de kerkprovincie Reims (S. SINCLAIR, *Atlas de géographie historique de la France et de la Gaule de la conquête césarienne à nos jours*, Parijs, 1985, blz. 182, *Les évêchés du Nord*, art. *Belgique 2. (Reims)*, moeten ze malkaar goed gekend hebben.

[953] K. ELM, *Norberto di Xanten* ..., blz. 1504[a], wijst hier ook op het aandringen "dell'episcopato in genere".

[954] Die rechtstreekse tussenkomst van Burchard ten bate van Norbert, bij paus en prelaten in Reims, wordt fel afgezwakt door W. GRAUWEN, *Norbert op het concilie* ..., blz. 211 (overleg tussen de bisschoppen van Kamerijk en van Laon, collega's uit de kerkprovincie Reims, zou nochtans allerminst eigenaardig geweest zijn, ... meer nog, is werkelijk geattesteerd: vgl. hierna, vn. 981). In elk geval mag zijn invloed op de komende ontwikkelingen niet onderschat worden (zie verder, §17 en §22).

[955] G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 75: "Norberto encontrou-se igualmente em Reims com o seu amigo Burcardo, Bispo de Cambraia, com quem se entendeu sobre vários pontos, ...".

[956] A. PARIS, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 89: "à la sollicitation de son ami, l'évêque Burchard". Deze mening wordt woordelijk overgenomen door A. VALISSANT, *Histoire de Prémontré, précédée de la vie de saint Norbert, fondateur de l'Ordre de Prémontré*, Laon, 1876, blz. 36, en door J. COLDEFY, *Études sur l'Ordre* ..., blz. 33.

[957] Zie hoger, §12, vn. 532; verder, §14, vn. 1323; §15, vn. 1632; §17.

plaatselijke bisschop. A. Tenckhoff[958] verklaart dat Burchard in 1120 het diocees Kamerijk als werkterrein voor Norbert heeft opengezet (en er zijn successen met intense belangstelling volgde). Burchard van Kamerijk was in elk geval op uiteenlopende manieren betrokken[959] bij de premonstratenzer stichtingen van Sint-Michiels-Antwerpen (1124), Bonne-Espérance (1125/27), Tongerlo (omstreeks 1128/30) en, indirect, Grimbergen (1128)[960], of bij voorstichtingen[961] in Mont-Saint-Martin (1117)[962], Le Rœulx (1125)[963] en misschien Vicoigne (1125)[964]. Verstrekkende invloed heeft hij eveneens, we zegden het daarstraks, uitgeoefend in zijn rol[965] als tijdelijke superieur[966] van de toekomstige *abbas primus* van Prémontré, met wie hij allicht een persoonlijke band in stand gehouden heeft tot op het einde van zijn leven[967]. Dat alles rechtvaardigt ruimschoots de, door F. Petit[968]

[958] A. Tenckhoff, *Der heilige Norbert* ..., blz. 49 ("Oft eingeladen, erwählte er [= Norbert] die Diöcese zu seinem jetzigen Wirkungskreise").

[959] G. Madelaine, *Vie illustrée* ..., blz. 60; A. Novotny, *Szent Norbert* ..., blz. 22-23, vn. 1; G. Lebrun, *Hannonia* ..., blz. 29, 37 rubr. G; É. de Moreau, *Histoire* ..., dl. III, blz. 456; E. Van Mingroot, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 39; zie voorts bv. G. Rybrook, *St. Norbert* ..., blz. 249; enzovoort. Zie verder, §25.

[960] R. Van Uytven, *Kloosterstichtingen en stedelijke politiek van Godfried I van Leuven (1095-1139)*, in *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, dl. XIII, 1959, blz. 178-179, bespeurt, bij de stichtingen van Sint-Michiels, Tongerlo en Grimbergen, op de achtergrond de hand van hertog Godfried I van Brabant (1095-1139), tevens markgraaf van Antwerpen. Deze vaststelling levert, onzes inziens, ook een onrechtstreekse bevestiging op voor de achterliggende, geconcerteerde actie van de Kamerijkse bisschop in samenspraak met diezelfde landsheer (vgl. overigens *ibid.*, blz. 179, vn. 2).

[961] Een speciaal geval vormt de voorstichting (eerste kwart van de 12de eeuw) en verdere uitbouw van een seculier kapittel in Ninove – waaruit in 1137 de norbertijnenabdij van Sint-Cornelis-en-Cypriaan zal ontstaan (G. Mersch en J. Glade, *Abbaye de Ninove*, in *Monasticon belge*, dl. VII-3, Luik, 1980, blz. 497) –, waarin Burchard als ordinarius normalerwijs enige inspraak zou moeten gehad hebben.

[962] N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, dl. II, blz. 417, art. *Mont St. Martin B. M. V. (et Sti. Martini)*, a° 1118; B. Ardura, *Abbayes, prieurés et monastères de l'ordre de Prémontré* ..., blz. 388, art. *Mont-Sain-Martin* ("en 1118").

[963] Zie hoger, §11.

[964] B. Ardura, *Abbayes* ..., blz. 570, art. *Vicogne* ("vers 1125"); zie hierboven, vn. 752.

[965] Vergelijk, meer concreet, bv. K. Elm, *Hugo von Fosses* ..., blz. 42, die van mening is dat Hugo net door zijn engagement in dienst van Burchard van Aken "mit der Reichspolitik in Berührung gekommen war".

[966] Vgl. H. Kroll, *Zum Charakter* ..., blz. 24 "sein [= Hugo's] Dienstherr Burchard von Cambrai" (hierboven, blz. 105; verder, §14, vn. 1313).

[967] Misschien mag hier de uitdrukking van Ch. Taiée, *Prémontré* ..., blz. 106-107, sprekend over de vriendschap tussen Norbert en Hugo, toegepast worden: "une amitié que la mort seule devait éteindre".

[968] F. Petit, *Norbert et l'origine* ..., blz. 55.

vertolkte, waardering van de norbertijnenorde[969] voor Burchard: "*c'était un homme religieux, dont l'Ordre de Prémontré a gardé bon souvenir*".

Terug nu naar het pre-norbertijnse evenement uit 1119, ten einde de tweede van de gezochte hoofdrolspelers te leren kennen. Het bisschoppelijk bezoek in Valencijn, waarvan sprake in de Norbertusvitae[970], kan plaatsgevonden hebben in het kader van de, in theorie "jaarlijkse", diocesane rondreis[971] van de Kamerijkse ordinarius, m.a.w. ter gelegenheid van een bisschoppelijke visitatie[972]. Het moet echter herhaald worden dat de Goede Week, indachtig de liturgische taken die de bisschop in Kamerijk wachtten[973], weinig geschikt leek voor een officieel werkbezoek. Toch kan het oponthoud, zoals reeds gesuggereerd werd, een ambtelijke betekenis[974] gehad hebben: de bisschop kan als scheidsrechter gevraagd zijn geweest bij een aanslepend dispuut tussen de Sint-Pietersabdij te Hasnon[975], moederklooster van de Onze-Lieve-Vrouwproosdij[976], en de cluniacenzer Sint-Salviuspriorij[977] te Saint-Saulve (ten noordoosten van

[969] Zie, al in de eigentijdse premonstratenzer middens: *Vita A Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 675, kap. 6, l. 6 ("virum honestum"); *Vita B Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 815F, kap V/25 ("piae ac reverendae memoriae virum"); vgl. bv. M. MERZ, *Norbertus* ..., blz. 22 ("piæ ac venerandæ memoriæ Virum"); B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 49 (id.); G. VAN DEN ELSEN, *De twee oude biographieën* ..., blz. 314; enzovoort.

[970] Zie hierboven, vn. 757 (vgl. vn. 762), met het relaas van de Norbertusvitae, die Burchard puur op doortocht in Valencijn zien passeren.

[971] Vgl. J.-P. CAMUS, *L'homme apostoliqve* ..., f° 73 v° ("possible pour y ["à Valenciennes"] faire sa visite"); É. MAIRE, *Saint Norbert* ..., blz. 27 ("en tournée pastorale à Valenciennes"; vgl. ID., *San Norberto* ..., blz. 34: "in visita pastorale"); LES BÉNÉDICTINS DE PARIS, *Saint Norbert* ..., blz. 111 ("étant venu à Valenciennes, au cours d'une tournée pastorale").

[972] Naar de uitdrukking van I. VAN SPILBEECK en A. DE OLIVEIRA, *Vida de são Norberto* ..., blz. 45: "Entrementes, chegou á Valença Buchardo, bispo de Cambraia, onde se demorou um pequeno de tempo em visita episcopal" (vgl. I. VAN SPILBEECK, *Vie* ..., blz. 40: "Burchard, faisant sa tournée épiscopale").

[973] Zie hierboven, vn. 761.

[974] J.-P. CAMUS, *L'homme apostoliqve* ..., f° 73 v° (vgl. hierboven, vn. 971): "possible pour quelqu'autre affaire".

[975] A. LE GLAY, *Cameracum christianum* ..., blz. 212-223, art. *Hasnoniense S. Petri coenobium. Abbaye de Saint-Pierre d'Hasnon*; L. COTTINEAU, *Répertoire* ..., dl. I, kol. 1380, art. *Hasnon*; J. BECQUET, *Abbayes et prieurés* ..., dl. XV, blz. 50-51, art. *Hasnon. Abbaye Saint-Pierre* (gelegen in het bisdom Atrecht).

[976] Zie hierboven, vn. 768.

[977] A. LE GLAY, *Cameracum christianum* ..., blz. 152-160, art. *Sancti Salvii Monasterium. Monastère de Saint-Saulve*; M. KOYEN, *Kapittels te Kamerijk-Atrecht* ..., blz. 225-226, nr. 43, art. *St. Saulve. St Petrus-Paulus; St Saulve*; J. BECQUET, *Abbayes et prieurés* ..., dl. XV, blz. 74-75, art. *Saint-Saulve, SS. Pierre et Paul*; CH. MÉRIAUX, *Les communautés de chanoines* ..., blz. 280, nr. 40, art. *Saint-Saulve, Saint-Martin/Saint-Saulve*.

Valencijn), die het patronaatsrecht uitoefende over de Sint-Gorikskerk[978] in de moederparochie[979] van Valencijn. Dat geschil over de verdeling van de parochierechten in de stad zal, in overleg met de aartsbisschop en zijn suffragaanbisschoppen, pas beslecht[980] worden op de algemene synode[981] van Reims in oktober van dat jaar 1119. Een vraagstuk van interne orde, waar eveneens de tussenkomst[982] van de diocesane bisschop noodzakelijk was, betrof dan weer de onenigheid[983] tussen de oudere kanunniken en de nieuw aangekomen monniken[984] in de pas hervormde Sint-Salviuspriorij.

Het etiket "dienstreis", dat daardoor aan de overkomst van Burchard en Hugo naar Valencijn kleeft[985], wordt nog versterkt door de terloopse mededeling van de *Vita B Norberti*[986] dat daar in maart-april 1119 ook

[978] Zie hierna, vn. 1044-1045.

[979] Zie hierna, vn. 1048-1049.

[980] Voor de desbetreffende arbitragedocumenten: E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 46, nrs. 7.30, d.d. 20/29 oktober 1119 (*Thesaurus diplomaticus*, W 00445, D 00449, met dezelfde datering) en 7.31 (niet afzonderlijk geregesteerd in de *Thesaurus*).

[981] Voortgaande op de "signaturen" van de vele personaliteiten (o.a. de bisschop van Laon en de abt van Cluny) in de subscriptio, kunnen deze schriftstukken met het jaarnummer 1119 alleen op genoemd concilie, tevens de (enige) diocesane synode in de kerkprovincie Reims uit dat jaar (P. DEMOUY, *Synodes diocésains et conciles provinciaux à Reims et en Belgique seconde aux XIe-XIIIe siècles*, in *La Champagne et ses administrations à travers le temps*, Parijs, 1990, blz. 112: tabel), tot stand gekomen zijn (vgl. E. VAN MINGROOT, *Indictio secundum* ..., blz. 189-190, nr. 1) – vermoedelijk tussen 22 en 26 oktober, terwijl paus Calixtus II naar Mouzon afgereisd was (E. JORDAN, *Calliste II*, in *D.H.G.E.*, dl. XI, 1949, kol. 427-429, art. *Le congrès de Reims et l'entrevue manquée de Mouzon*; B. SCHILLING, *Guido von Vienne* ..., *Itinerar*, blz. 696, art. *Reims*; vgl. hoger, §4, vn. 431).

[982] E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 45, nr. 7.23, met 26 maart (1119) als referentiedatum (slechts fragmentarisch bewaard).

[983] E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 202; vgl. H. PLATELLE, *Survol de l'histoire de Saint-Saulve. Le saint, l'abbaye, la paroisse du VIIIe au XVIIIe siècle*, in *Cercle archéologique et historique de Valenciennes*, dl. VII, 1971, blz. 12; M. KOYEN, *De prae-gregoriaanse hervorming* ..., blz. 225.

[984] Ch. DEREINE, *La donation par Baudouin III, comte de Hainaut, de Saint-Saulve près de Valenciennes à Cluny*, in *Sacris erudiri*, dl. XXVI, 1983, blz. 139-146.

[985] Het karakter van bischoppelijke visitatie wordt door I. VAN SPILBEECK-A. DE OLIVEIRA, *Vida de são Norberto* ..., blz. 45, nog meer in de verf gezet doordat zij het onderhoud van Norbert met Burchard en Hugo laten plaatsvinden in het "palais de l'évêque/palacio episcopal" – een wat overdreven term – te Valencijn. Vgl. M. ILLANA, *Historia del gran padre* ..., blz. 28^b^, die Norbert insgelijks aankloppen laat "à la puerta de Palacio"; A. TENCKHOFF, *Der heilige Norbert* ..., blz. 34 ("vor der Thüre des Palastes"). Zie echter hierna, en vn. 1056.

[986] De *Vita B Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 816B, kap. V/26 (en in *AA. SS. Junii*, dl. I, 1695, blz. 828E), meldt uitdrukkelijk dat er een aartsdiaken, een "Archidiaconum quendam" uit de escorte van Burchard bij de feiten betrokken was.

een aartsdiaken aanwezig was[987]. Deze, vooralsnog mysterieuze, dignitaris die zich bij die gelegenheid in het gevolg van bisschop Burchard ophield, kan moeilijk een andere geweest zijn dan deze bevoegd[988] voor de aartsdiakenij Valencijn – alwaar het bewuste voorval zich tenslotte afspeelde. Hoewel niet bij name genoemd, verdient hij toch een plaats in de voorgeschiedenis van de norbertijnenorde, al was het maar omdat hij het was die, in opdracht van de bisschop, mede in eigen persoon toezicht hield op de verpleging van de bedlegerige Norbertus[989]. Meer nog dan Hugo moet hij bij de hele aangelegenheid een prominente rol gespeeld hebben in de omgeving van Burchard, en de feiten vonden plaats binnen zijn ressort. Buiten kijf staat inmiddels dat de verantwoordelijke voor de aartsdiakenij Valencijn toen Theoderik of Diederik[990] heette. Wie was echter deze titularis van het Kamerijkse aartsdiakenaat van Valencijn[991], deze door Prémontré ietwat vergeten en voetstoots in een bijrol geduwde hoogwaardigheidsbekleder? Voor die digniteit van aartsdiaken van Valencijn dienen zich volgens de bestaande bibliografie[992], in theorie telkens gebaseerd op onverdachte genealogische en prosopografische informatie, twee gegadigden aan: Diederik van Osmont en Diederik van Nesle.

[987] Vgl. J. VANDER STERRE, *Het leven* ..., blz. 86, nr. 9 ("sijnen Archidiaken"; vgl. hoger, vn. 522); J. LE PAIGE, *Bibliotheca Præmonstratensis ordinis* ..., dl. I-2, blz. 369[a]; B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 50; J. ANDRÉ, *Prince du Nord* ..., blz. 37.

[988] Hij had desgevallend zijn woordje mee te praten in gebeurlijke onderhandelingen over de regeling van de parochierechten in Valencijn (zie, over de jurisdictie van de territoriale aartsdiakens: J. GAUDEMET, *Les institutions ecclésiastiques en France du milieu du XIIe au début du XIVe siècle* ..., blz. 186, art. *Archidiacres et archiprêtres*; vgl., meer in het algemeen, A. AMANIEU, *Archidiacre*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. I, Parijs, 1935, kol. 969; G. LE BRAS, *Institutions ecclésiastiques* ..., dl. I-2, blz. 391-392, art. *L'archidiacre*.

[989] *Vita B Norberti* ..., *loc. cit.*; vgl. *Het leven* ..., vert. D. MUDZAERTS, blz. 30, kap. XIII: "door eenen Arts-diaken"; *Over het ontstaan* ..., vert. W. GRAUWEN, blz. 52: "door een zekere aartsdiaken"; *Vie de saint Norbert*, vert. J. WUILLÈME, blz. 58: "par un archidiacre".

[990] Vgl. verder, §15, art. *aartsdiaken Diederik [I]*.

[991] Over de oprichting, in 1069/70, van een afzonderlijke aartsdiakenij Valenciennes: zie E. VAN MINGROOT (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 1, 102. Voor de configuratie van die aartsdiakenij: CH. DUVIVIER, overzichtskaart "*Carte des archidiaconés de Hainaut et de Valenciennes, dans le diocèse de Cambrai, antérieurement au XVIe siècle*", in: ID., *Recherches sur le Hainaut ancien* ...; vgl. F. RAYMOND, *Histoire du Hainaut français et du Cambrésis depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, Parijs, 1899, blz. 214/215; J. DEHARVENG, É. DE MOREAU en A. DE GHELLINCK, overzichtskaart "*Carte générale des circonscriptions ecclésiastiques avant 1559*", *loc. cit.* (zie hoger, §11, vn. 236).

[992] Er moet uiteraard geen rekening gehouden worden met de imaginaire titularissen van dat aartsdiakenaat uit de lijst van J.-B. CARPENTIER, *Histoire genealogique* ..., dl. I, blz. 447: Wautier de Sercy (1116), Guy de Haucourt (1126) en Severin Bandelini (1158).

De voornaamste kanshebber, zo menen wij, was geboren en getogen in het Doornikse[993], was er lid van de stadsadellijk-ridderlijke[994] clan van de Osmonts[995], trad tussen 1118 en 1143 op als proost[996] van het domkapittel te Doornik[997] en van 1132 tot 1143[998] tevens als domthesaurier[999], en is overleden op 12 of 13 december 1144[1000]. Daarnaast wordt hij in 1137[1001] als proost van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel[1002] van Condé

[993] J. Pycke, *Thierry Ier*, in: Id., *Répertoire biographique …, Les trésoriers*, blz 84, nr. 54, rubr. a (uit een "lignage chevaleresque local [Tournaisien]"); Id., *Le chapitre cathédral Notre-Dame de Tournai …, Annexe III: Liste alphabétique des chanoines de Notre-Dame de Tournai, 1080-1300*, blz. 344, art. *Thierry Ier* (uit de "Tournaisis"; vgl. echter *ibid.*, blz. 156, tabel 17: *Les chanoines trésoriers de 1080 à 1306*, art. *Thierry I*: "Origine géogr.: Avesnes?").

[994] Id., *Le chapitre cathédral …*, blz. 88, tabel 10: *Les origines sociales des chanoines de 1080 à 1180*, art. *Thierry I* ("lignage d'Osmont-de le Vingne" onder "Noblesse et chevalerie"); vgl. blz. 156, tabel 17, art. *Thierry I* (noble).

[995] L. Nelson (vert.), *The Restoration …*, blz. XXIX, stamboom "*The Osmond Clan*", art. *Theodoric prior*; vgl. F. de Cacamp, *Recherches sur les de le Vingne à Tournai depuis le IXe siècle*, in *Recueil de l'Office généalogique et héraldique de Belgique*, dl. XV, 1968, blz. 71, nr. II/2, art. *Thierry*.

[996] J. Pycke, *Le chapitre cathédral …, Annexe II: Liste chronologique des dignitaires et des officiers du chapitre cathédral de Tournai, 1080-1300*, blz. 331, *[Prévôts]*, art. *Thierry Ier* (1118-1143); *Annexe III: Liste alphabétique …*, blz. 344, art. *Thierry Ier* (id.); Id., *Répertoire biographique …, Les prévôts*, blz. 131, art. *Thierry Ier* (id.).

[997] Let wel: in Doornik was niet de proost, wel de koordeken het hoofd van het domkapittel (J. Pycke, *Le chapitre cathédral …*, blz. 56): de thesaurier kwam in rang nog voor de proost.

[998] Als variant: [J.] Vos, *Les dignités et les fonctions de l'ancien chapitre cathédral de Tournai*, dl. I, Brugge, 1898, blz. 376-377, art. *Thierry*, dateert dit thesaurierschap (zonder nadere identificatie van de titularis) tussen ca. 1126 en (31 december) 1145.

[999] J. Pycke, *Le chapitre cathédral …, Liste chronologique …, [Trésoriers]*, blz. 330, art. *Thierry Ier* (1132-1143); Id., *Liste alphabétique …*, blz. 344, art. *Thierry Ier* (id.); Id., *Répertoire biographique …, Les trésoriers*, blz. 84-85, nr. 54, art. *Thierry Ier* (id.); vgl. Id., *Le chapitre cathédral …, Les chanoines trésoriers …*, blz. 156 (id.).

[1000] Zie, voor de kalenderdag: J. Pycke, *Répertoire biographique …*, blz. 85 rubr. k. Betreffende het sterfjaar: *ibidem* (kort voor maart 1146); Id., *Liste alphabétique …*, blz. 344, art. *Thierry Ier* ("ca 1145"); J. Vos, *Les dignités et les fonctions …*, blz. 377 ("13 décembre 1145", als "moine à l'abbaye de Saint-Martin"). Echter: de Doornikse elect Absalom (abt van Saint-Amand-les-Eaux), het jaar na Diederik gestorven (*Liber de restauratione monasterii Sancti Martini Tornacensis. Continuatio*, uitg. G. Waitz, in *M.G.H., SS.*, dl. XIV, Hannover, 1883, blz. 326, l. 26-28), overleed op 20 september 1145 (H. Platelle, *Le temporel de l'abbaye de Saint-Amand des origines à 1340*, Parijs, 1962, blz. 163, art. *Absalon*).

[1001] A. Bocquillet, *Chartes et documents du chapitre de Condé sur Escaut*, in *Bulletin <de la> Société d'études de la province de Cambrai*, dl. XXVII, 1927, blz. 247-248, nr. III, a° 1137; É. Brouette, *Note sur le cartulaire du chapitre de Condé-sur-Escaut*, in *Scriptorium*, dl. XVI, 1962, blz. 375-376, vn. 27.

[1002] L. Cottineau, *Répertoire …*, dl. I, kol. 855, art. *Condé-sur-l'Escaut, N.-D.*; M. Koyen, *Kapittels te Kamerijk-Atrecht …*, blz. 201, nr. 13, art. *Condé. O. L. Vrouw*;

genoemd[1003]; dat is ook de reden waarom hij, onder verwijzing naar zijn gewone verblijfplaats, bereids in 1122 als *Theodericus archidiaconus de Condet* wordt voorgedragen[1004]. Het is echter nog maar de vraag hoe dit signalement zich verhoudt tot de Kamerijkse aartsdiakenaten[1005] van respectievelijk Diederik van Valencijn[1006] en Diederik van Brabant[1007], wier ambtsperiodes elkaar voor een deel overlapten[1008].

J. BECQUET, *Abbayes et prieurés ...*, dl. XV, blz. 24, art. *Condé-sur-Escaut. Chapitre Notre-Dame*; vgl. A. LE GLAY, *Cameracum christianum ...*, blz. 110-112, art. *Capitulum Condatense. Chapitre de Condé*; CH. MÉRIAUX, *Les communautés de chanoines ...*, blz. 275-276, nr. 22, art. *Condé. Sainte-Marie.*

[1003] J. PYCKE, *Le chapitre cathédral ...*, blz. 158, suggereert dat Diederik van Osmont op dat ogenblik het Brabantse aartsdiakenaat ruilde voor het proostschap in Condé; ID., *Répertoire biographique ...*, blz. 85, art. *Thierry Ier*, rubr. h, betrekt deze boodschap op aartsdiaken Diederik [II] van Brabant (zie hierna).

[1004] B. DELMAIRE (uitg.), *L'histoire-polyptique ..., Pièces justificatives*, blz. 100, nr. 2; *ibid., Glossaire – Index rerum*, blz. 148, art. *Thierry*: "archidiacre de Condé"; B.-M. TOCK (uitg.), *Les chartes ...*, blz. 48-49, nrs. 32-33; *ibid., Index des noms de personnes et de lieux*, blz. 395^a^, art. *Thierry, archidiacre de Condé*; vgl. E. VAN MINGROOT, *Een decennium ...*, art. *Aartsdiakens*, blz. 726 (deze herkomstnaam is uiteraard van ambtelijke oorsprong).

[1005] Voor de volledigheid: J.-B. CARPENTIER, *Histoire genealogique ...*, dl. I, blz. 444, art. *Thierry*, schuift in 1103 ene Diederik naar voren als aartsdiaken van Henegouwen te Kamerijk (vgl., over de onbetrouwbaarheid van de inlichtingen van deze auteur: hoger, §3, vn. 304; §5, vn. 508, 516; §7, vn. 810); F. MERTENS en K. TORFS, *Geschiedenis van Antwerpen ...*, dl. I, *Chronologische volgorde der aertsdiakens van Antwerpen*, blz. 552, art. *Theodoricus*, wijzen op hun beurt ene Diederik aan als aartsdiaken van Antwerpen voor de jaargang 1135. Deze alternatieve toewijzingen kunnen, op basis van het voorradig bewijsmateriaal, niet gebillijkt worden.

[1006] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij ...*, dl. IV, blz. 8*, rubr. *Valencijn* (1096-1141); blz. 9*, kol. *Valencijn*; L. HUBERT, *Haut clergé ...*, *Notes explicatives ...*, blz. 26, nr. 24, art. *Theodericus* (1096-1142); vgl. *ibid.*, vn. 2 (territoriaal-prosopografische bewijsvoering voor de interactie tussen de aartsdiaken in kwestie en de bewuste aartsdiakenij); J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes ...*, blz. 502^a^, art. *Thierry, archid. de Valenciennes* (1096-1140). Zie voorheen CH. DUVIVIER, *Recherches sur le Hainaut ...*, dl. I, blz. 36, *Archidiaconé de Valenciennes*, art. *Thiéry* (1109-1123); [A.-J.] MICHAUX, *Notice historique sur les circonscriptions anciennes et modernes du diocèse de Cambrai, et spécialement sur celles de ses divisions et subdivisions qui se rapportent au territoire actuel de l'arrondissement d'Avesnes*, Avesnes-sur-Helpe-Valenciennes, 1867, *Archidiacres de Valenciennes*, blz. 386, art. *Thiéry* (1109-1123); vgl. CH. DUVIVIER, *L'archidiaconat de Brabant ...*, blz. 505-506, onder nr. VIII, art. *Thierry* (1097-1141); M. BRUWIER en M. GYSSELING, *Actes inédits ...*, blz. 319, vn. 4, art. *Thierry, archidiacre de Cambrai* (1097-1139).

[1007] CH. DUVIVIER, *L'archidiaconat ...*, blz. 506-507, nr. VIII, art. *Thierry* (1132-1177); L. HUBERT, *Haut clergé ..., Notes explicatives ...*, blz. 28, nr. 30, art. *Theodericus* (1131-1177); vgl. *ibid.*, vn. 1 (bewijsvoering); vgl. CH. DUVIVIER, *Recherches ...*, dl. I, blz. 36, *Archidiaconé de Brabant ...*, art. *Thiéry* (1132-1145).

[1008] L. HUBERT, *Haut clergé ..., Annexes: Tableaux chronologiques des actes*, blz. 13-14 (tabellen X-XI): de periode waarin ze tezamen in het aartsdiakenale college

J. Pycke[1009] stelt Diederik van Osmont-Condé gelijk met aartsdiaken Theoderik of Diederik [II] van Brabant, die volgens hem vanaf ongeveer 1131 tot 1177[1010] de Kamerijkse aartsdiakenij van Brabant bestuurde[1011]. Hij doet zulks op aanraden van Ch. Duvivier[1012], die voor de kwestieuze periode al de link had gelegd tussen het Brabantse aartsdiakenaat en het Doornikse domproostschap, en gedeeltelijk in eenklank met L. Hubert die zowel de digniteit van domthesaurier als deze van domproost van Doornik in een personele unie – zij het onder de naam van de andere Diederik – met deze van aartsdiaken van Brabant te Kamerijk had verbonden[1013]. Het aartsdiakenaat van Brabant was echter niet vacant voor een telg van de familie Osmont, vermits die waardigheid in de gestelde periode bekleed werd[1014] door Diederik van Nesle-Brugge[1015],

zetelden besloeg de jaren 1131-1142; vgl. M. Bruwier en M. Gysseling (uitg.), *Actes inédits* ..., blz. 319, vn. 4, art. *Thierry*, die vanaf 1137 "un second Thierry archidiacre de Cambrai et prévôt de Tournai" aan het werk zien, te onderscheiden van "Thierry, archidiacre de Cambrai, cité de 1109 à 1139" (telkens zonder opgave van het bijbehorende aartsdiakenaat – met als gevolg een onduidelijke combinatie van ambtsdata en functies). Zie, voor een testcase: S. Lebecq, *Autour de la fondation de l'abbaye cistercienne de Vaucelles. La charte de confirmation de l'évêque Liétard de Cambrai (1133)*, in *Revue belge de philologie et d'histoire*, dl. LXXXIX, 2011 (*Mélanges offerts à Jean-Marie Duvosquel*, dl. I), blz. 442.

[1009] J. Pycke, *Le chapitre cathédral* ..., blz. 158: domthesaurier van Doornik in 1132, aartsdiaken van Brabant in 1133, daarna proost van Condé in 1137; Id., *Répertoire biographique* ..., blz. 84-85, art. *Thierry Ier*, rubr. g-h: domproost van Doornik in 1118, thesaurier in 1132, aartsdiaken van Brabant in 1137, proost van Condé eveneens in 1137.

[1010] Zie immers hierboven, vn. 1007.

[1011] Hierbij weze onmiddellijk aangemerkt: ingeval Diederik van Osmont aartsdiaken van Brabant ware geweest, meer bepaald van 1131 (beter: 1132/37) tot 1177 (beter: ca. 1180) – aangezien het daar, voor zover uit de bronnen valt op te maken, de hele tijd om een en dezelfde dignitaris gaat –, hoe had hij dan in 1146 (E. Strubbe en L. Voet, *De chronologie* ..., *Bisschoppen, Doornik*, blz. 246) de oprichting van het zelfstandig bisdom Doornik kunnen mislopen wegens een ontijdig overlijden (J. Pycke, *Répertoire biographique* ..., blz. 85, rubr. k)? Om de periode tot "1177" vol te maken, moet in dat scenario dan ook, vanaf ca. 1146, noodgedwongen een beroep gedaan worden (*ibid.*, blz. 85, rubr. h) op een volgende, maar voor die periode volstrekt imaginaire, homologe aartsdiaken Diederik [III].

[1012] Ch. Duvivier, *L'archidiaconat* ..., blz. 490 en 506 (hier echter: ca. 1167).

[1013] L. Hubert, *Haut clergé* ..., *Les prévôts*, blz. 60, art. *Thierry de Nesle*, rubr. C (domproost te Doornik, domthesaurier te Doornik én te Noyon), te combineren met rubr. D (domproost te Kamerijk, aartsdiaken van Brabant).

[1014] W. Newman, *Les seigneurs de Nesle en Picardie (XIIe-XIIIe siècle), leurs chartes et leur histoire*, dl. I, Philadelphia, 1971, blz. 63, nr. 17; vgl. J.-P. Gerzaguet, *Les chartes* ..., *Index nominum*, blz. 502^a^, art. *Thierry [de Nesle]*: "archid. de Cambrai et prév. du chap. cath. (1145-1180/83)".

[1015] Als bijkomende vingerwijzing: deze aartsdiaken van Brabant was omstreeks 1156 (J. Vos, *Liste des chanoines de l'ancienne collégiale de Saint-Vincent à Soignies* ...,

achterneef[1016] van de voormalige Kamerijkse bisschop Manas van Eu-Soissons[1017] en lid van het roemruchte Franse huis van Nesle[1018], en daarnaast domproost[1019] van Kamerijk[1020]. Trouwens, ook de waardigheid van proost van Condé werd precies vanaf ca. 1137[1021] tot ca. 1173[1022] waargenomen door een andere dignitaris.

blz. 216, a° 1156; A. DEMEULDRE, *Le chapitre de Saint-Vincent de Soignies …*, *Liste des prévôts*, blz. 38, art. *Théodore* (z.d.); *Tables de tous les chanoines du chapitre par prénoms*, blz. 385, art. *Théodore*, a° 1156; Ch. DUVIVIER, *L'archidiaconat …*, blz. 506, nr. VIII, art. *Thierry*; L. HUBERT, *Haut clergé …*, blz. 60, art. *Thierry de Nesle*, rubr. D en vn. 5) een tijdlang (1152-1161?) tevens proost ("Theodericus Sonegiensis prepositus, archydiaconus": A. DEMEULDRE, *op. cit.*, *Chanoines*, blz. 342, art. *Théodore*; vgl. blz. 344, art. *Thierry*) van het, in de aartsdiakenij Brabant gesitueerde (J. DEHARVENG, É. DE MOREAU en A. DE GHELLINK, "*Carte générale des circonscriptions ecclésiastiques avant 1559*", *loc. cit.*), Sint-Vincentskapittel van Soignies/Zinnik (L. COTTINEAU, *Répertoire …*, dl. II, kol. 3049-3050, art. *Soignies, St-Vincent*; M. KOYEN, *Kapittels te Kamerijk-Atrecht …*, blz. 227, nr. 45, art. *Zinnik. St Vincentius*; CH. MÉRIAUX, *Les communautés de chanoines …*, blz. 280, nr. 41, art. *Soignies, Saint-Vincent*).

[1016] W. NEWMAN, *Les seigneurs …*, dl. I, blz. 288/289, stamboom "*La famille des seigneurs de Nesle*", nr. 17, art. *Thierry*: "trésorier de Noyon, archi. et prévôt de Cambrai, 1134. (1180-83)".

[1017] Zie hoger, §7, blz. 357 en vn. 725.

[1018] E. WARLOP, *The Flemish Nobility before 1300*, dl. II-1, Kortrijk, 1976, blz. 719, *House of Nesle*, nr. 40/IV, art. *Thierry* (1134-1180/83): "Treasurer of Noyon, Archdeacon and provost of Cambrai". Het huis Nesle ging, in de nasleep van de moord op graaf Karel de Goede (1119-1127) van Vlaanderen, vanaf 1134 ook de burggraven van Brugge leveren (in de persoon van Diederiks broer Radulf: *ibid.*, nr. 33, 1134-1153): vandaar kwam allicht de interesse van de tak Nesle-Brugge voor het aartsdiakenaat Brabant, dat namelijk ook Rijks-Vlaanderen omvatte.

[1019] W. NEWMAN, *Les seigneurs …*, dl. I, blz. 63, nr. 17 (in 1145-1180/83 expliciet Diederik van Nesle als domproost van Kamerijk); blz. 351[b], art. *Thierry*: "archid. et prévôt de Cambrai, trésorier de Noyon, † (1180-1183)"; L. HUBERT, *Haut clergé …*, *Les prévôts*, blz. 60, art. *Thierry de Nesle*, rubr. D (domproost in 1145-1180); *Notes explicatives …*, blz. 28, nr. 30, art. *Theodericus* (id.).

[1020] Vgl. J.-B. CARPENTIER, *Histoire genealogique …*, dl. I, blz. 436, art. *Thierry de Nesle (de Nigella)* (1178). In de marge: de domproosten Nicolas d'Anneux (de Anodio, 1136) en Thierry de la Fontaine (de Fonte, 1149) zijn hersenspinsels van Carpentier; vgl. desondanks A. LE GLAY, *Recherches sur l'église métropolitaine …*, blz. 109 (*Thierri ou Théoderic de la Fontaine*, 1149; *Thierri de Noyelle* [= Nesle], 1178); ID., *Cameracum christianum …*, blz. 89-90, *Præpositi Cameracenses. Prévôts de Cambrai*, nrs. XIV (art. *Nicolas I, d'Anneux*, 1135-1136), XVI (art. *Gui V*, 1137), XVI (art. *Thierry I, de la Fontaine*, 1145-1170) en XVII (art. *Thierry II, de Nesle*, 1175-1178); H. FISQUET, *La France pontificale … Cambrai*, blz. 436-437, nrs. 14-17 (id.); E. BERTEAUX, *Ètude historique …*, blz. 405 (id.).

[1021] J. PYCKE, *Éverard d'Avesnes*, in: ID., *Répertoire biographique …*, blz. 39, nr. 26, rubr. f ("vers 1137").

[1022] Vgl. [E.-F.] TAILLIAR, *Condé-sur-Escaut. Sa collégiale Notre-Dame et son chapitre de chanoines*, in *Bulletin de la Commission historique du département du Nord*, dl. XI, 1871, blz. 371 (a° 1181); A. BOCQUILLET, *Chartes …*, blz. 248, nr. VIII (a° 1173);

Dientengevolge kan, naar onze mening, de aartsdiaken van Valencijn uit 1119 hoegenaamd niet Diederik [II] van Nesle, maar alleen Diederik [I] van Osmont geweest zijn. Voortgezet speurwerk – waarvoor het hier niet de plaats is – moet het nog definitief uitwijzen, maar alles duidt er thans reeds op dat het al laatstgenoemde[1023] was die in de zomer[1024] van 1096[1025], in het heetst van de Kamerijkse investituurstrijd[1026], op een partijdag[1027] van de gregoriaansgezinden[1028] te Geraardsbergen[1029], waar Manas van Eu-Soissons tot bisschop werd gewijd[1030], aangesteld[1031] is

A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 111, *Præpositi Condatenses*, nr. I ("Evrard d'Avesnes ... pendant 36 ans", zonder referentiejaren). Vgl., in de marge, verder, §15, art. *Evrard [II]* en vn. 1632.

[1023] E. Van Mingroot, *Het stichtingsdossier van de Sint-Adriaansabdij* ..., blz. 24, art. *Diederik*; Id., *Een decennium* ..., art. *Aartsdiakens*, blz. 726 en vn. 145; Id., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 44.

[1024] E. Van Mingroot, *Liste* ..., blz. 31, nr. 5.03 ("1er juin/31 juillet").

[1025] Volledigheidshalve: de melding dat uitgerekend in dat jaar ene Alard (van Marchiennes) het aartsdiakenaat van Valencijn zou opgenomen hebben (A. Le Glay, *Notes sur les supplémens à la chronique de Baldéric*, in: Id. (uitg.), *Chronique d'Arras et de Cambrai, par Balderic, chantre de Térouane au XIe siècle*, Parijs, 1834, blz. 550; J. Desnoyers, *Topographie ecclésiastique de la France pendant le moyen age, et dans les temps modernes jusqu'en 1790. VI. Diocèse de Cambrai*, in *Annuaire historique <de la> Société de l'histoire de France*, dl. XXV, 1861, blz. 356), berust op een onzorgvuldige interpretatie van de brongegevens: 1096 was niet het begin-, maar het eindpunt van die Valencijnse fase in Alards welgevulde aartsdiakenale carrière (E. Van Mingroot, *Het stichtingsdossier* ..., blz. 31-32; Id., *Een decennium* ..., art. *Aartsdiakens*, blz. 722, 726-727; vgl. L. Hubert, *Haut clergé* ..., *Notes explicatives* ..., blz. 24, nr. 17, art. *Alard*).

[1026] A. Cauchie, *La querelle* ..., dl. II, blz. 146-148; É. de Moreau, *Histoire de l'Église* ..., dl. II, blz. 94; E. Van Mingroot, *Gaucher d'Oisy-Inchy* ..., blz. 185b.

[1027] E. Van Mingroot, *Kerststijl* ..., blz. 122-123; Id., *Het stichtingsdossier* ..., blz. 21-26; Id., *Een decennium* ..., art. *Aartsdiakens*, blz. 724.

[1028] Terzijde gezegd: ook de Erlebolds, proost en deken van het Kamerijkse domkapittel, waren daar allebei paraat (E. Van Mingroot, *Het stichtingsdossier* ..., blz. 24, art. *Erlebold II*, *Erlebold I*).

[1029] Daar was de graaf van Vlaanderen, Robrecht II van Jeruzalem (1093-1111: J. Morby, *Dynasties* ..., blz. 90, art. *Robert II of Jerusalem*), die op het punt stond om, in september 1096, op kruistocht te vertrekken (M. Knappen, *Robert II of Flanders in the First Crusade*, in *The Crusades and other Historical Essays presented to Dane C. Munro*, New York, 1928, blz. 85-86; vgl. J. Hagenmeyer, *Chronologie de la première croisade* ..., blz. 36-37, a° 1096; P. Lock, *The Roudledge Companion* ..., blz. 20, a° 1096), prominent aanwezig.

[1030] A. Cauchie, *La querelle* ..., dl. II, blz. 148-149; E. Van Mingroot, *Manassès d'Eu-Soissons* ..., blz. 248b.

[1031] Het valt buiten ons bestek de hele context uiteen te zetten. In een notendop: de graaf van Vlaanderen steunde te Doornik – eertijds hoofdplaats van de gouw Doornik, maar sinds de 9de eeuw (M.-A. Arnould, *Le Hainaut. Évolution historique* ..., blz. 39, vn. 46), territoriaal gezien, gaandeweg verworden tot een kerkelijke enclave in

geworden[1032], en die zich in de volgende jaren geregeld als zodanig heeft manifesteerd[1033]. Diederik van Osmont[1034] was overigens niet de eerste

het graafschap Vlaanderen (zoals afgebeeld op de kaart "*Zuidelijke Nederlanden rond 1300*", in: R. DE KEYSER, E. VAN ERMEN en H. LECLERCQ, *Atlas van de wereldgeschiedenis*, Leuven, 1983, blz. 30D) – de Osmonts (L. NELSON (vert.), *The Restoration …*, *Introduction*, blz. XXII (vanaf 1071); *Appendix 5: Herman's account as family history*, blz. 151-152) tegen de bij Henegouwen aanleunende clan van de Avesnes (*ibid.*, blz. 152-153), waar nu toevallig Manas' tegenstander, Walcher van Oisy-Inchy mee verwant was (J. PYCKE, *Répertoire biographique …*, blz. 81, nr. 50, art. *Gaucher*, rubr. a; ID., *Le chapitre …*, blz. 88, art. *Gaucher*; blz. 156, art. *Gaucher*; blz. 336, art. *Gaucher*; vgl. E. VAN MINGROOT, *Gaucher d'Oisy-Inchy …*, blz. 184[a]; L. NELSON, *ed. cit.*, blz. 154: "Walter d'Oisy"). Deze vererende benoeming van de nog erg jonge Diederik van Osmont kaderde dus in die Vlaams-gregoriaanse politiek.

[1032] Veel minder aannemelijk is het dat de aanvang van zijn aartsdiakenaat, zoals van zijn proostschap in Doornik (Vgl. J. PYCKE, *Répertoire biographique …*, blz. 84, rubr. g), pas dichter bij het jaar 1118 moet gezocht worden. In dat geval komt als cesuur (tussen de opeenvolgende Diederiks) in theorie alleen de driejarige vacatuur van het Kamerijkse episcopaat tussen juni 1113 en juni 1116 in aanmerking (en zou de nummering van de Kamerijkse aartsdiakens met de naam Diederik nogmaals moeten herzien worden: vgl. al hierboven, vn. 1008); in de praktijk vertoont de tabel met vermeldingen van aartsdiaken Diederik van Valencijn bij L. HUBERT, *Haut clergé …*, *Tableaux chronologiques …*, blz. 6-14 (tabellen III-XI), kol. *Valenciennes*, echter geen enkele hiaat tussen 1096 en 1142 (vgl. *ibid.*, *Notes explicatives …*, blz. 26, vn. 2, met expliciete functiemeldingen uit zijn Valencijnse aartsdiakenaat tussen 1109 en 1141).

[1033] L. HUBERT, *loc. cit.*; E. VAN MINGROOT, *Acten der bisschoppen …*, *De Aartsdiakens*, blz. 286, kol. *Theodericus*.

[1034] Als Diederik al aartsdiaken was in 1096, dan moet hij, theoretisch genomen, ergens rond 1071 (vgl. J. DELMAILLE, *Âge …*, kol. 321, rubr. d: "25 ans commencés"; vgl. A. AMANIEU, *Archidiacre …*, kol. 976) geboren zijn. Dat strookt echter niet met de chronologie van J. PYCKE, *Répertoire biographique …*, blz. 84, art. *Thierry Ier*, rubr. g (vgl. ID., *Le chapitre …*, blz. 158) en van de door hem geciteerde bronnen (*Liber de restauratione … Continuatio*, *ed. cit.*, blz. 322, l. 29), volgens dewelke Diederik junior van Osmont omtrent 1118 pas een adolescent (theoretisch ten hoogste 28 jaar oud: zie verder, §14, vn. 1209) zou geweest zijn bij zijn benoeming tot domproost (tevens de eerste maal dat hij in Doornikse bronnen verschijnt: J. PYCKE, *Le chapitre cathédral …*, *Liste alphabétique …*, blz. 344, art. *Thierry* Ier) – en dus pas 6 jaar in 1096! Rekening houdend met de "onontkoombare" chronologie van Diederiks (aartsdiakenale) antecedenten (zie ook vorige voetnoot), lijkt het er echter sterk op dat "Teodericus adolescens, (filius Teoderici)" uit de Doornikse bronnen – indien "adolescens" al niet als synoniem voor "juvenis" staat: zie verder, §14 en vn. 1263 – als het ware moet gelezen worden als een combinatie van een voornaam met een soort van bijnaam, destijds ingevoerd om hem, tenminste op dat moment, te onderscheiden van zijn vader Diederik senior (L. NELSON, *The Restoration …*, *Introduction*, blz. XXIX, stamboom "*The Osmond clan*", art. *Theodoric minter*) en vooral van een homologe kozijn (*ibid.*, art. *Theodoric*: de broer van abt-auteur Heriman van Laon/Doornik). Vanuit een familiaal perspectief houdt een potentieel tijdsgebonden bezwaar tegen het aan zijn Kamerijkse benoeming inherente geboortejaar alvast geen stand. Men bemerke immers: de eerste generatie van deze tak van de Osmonts is rond 1071 vanuit Noyon in Doornik aanbeland (*ibid.*, *Annexe 5: Herman's account as family history*, blz. 151-152); een oom van vaderszijde van "onze"

de beste in de schoot van de Doornikse clerus: hij staat met name (met zijn neef Gunter van Osmont[1035]) bekend als groot ijveraar voor de afscheiding[1036] van het deelbisdom Doornik van Noyon[1037]. Hoe dan ook, in de persoon van Diederik van Osmont, aartsdiaken[1038] van Valencijn te Kamerijk van 1096 tot 1141[1039], hebben we – met genoegen, mogen we

Diederik was reeds "avoué" van Doornik in dat jaar 1071 (*ibid.*, *Introduction*, blz. XXII) en dus toen al op het hoogtepunt van zijn volwassenheid; de kinderen van een andere (jongere) oom werden geboren vanaf ca. 1087 (*ibid.*, blz. XXIX, stamboom "*The Osmond clan*"); en vooral: Diederiks neef Gunter I, uit dezelfde generatie van de Doornikse Osmonts als Diederik (*ibid.*, stamboom, art. *Gunther prior*), fungeerde al in 1101 als domproost van Doornik (J. PYCKE, *Gonter Ier*, in: ID., *Répertoire biographique …, Les prévôts*, blz. 130, rubr. g). Besluit: na overweging van voor en tegen, en vertrekkend van zijn kerkelijke benoeming in 1096, in de vermelde precaire en door de kerkelijk-politieke context beïnvloede omstandigheden (en dus mogelijk een beetje vervroegd), moet het geboortejaar van Diederik van Osmont onzes inziens alsnog omtrent 1075 gezocht worden.

[1035] J. PYCKE, *Répertoire biographique …*, blz. 129-130, nr. 90, art. *Gonter Ier*, speciaal rubr. g en k.

[1036] Over die crisis: M. SDRALEK, *Zur Geschichte der Trennung des unierten bistümer Noyon und Tournai*, in: ID., *Wolfenbüttler Fragmente. Analekten zur Kirchengeschicte des Mittelalters aus Wolfenbüttler Handschriften*, Münster, 1891, blz. 66-72 (Diederik hoort evident onder "die Tournayer Autonomisten" (*ibid.*, blz. 71) thuis); J. WARICHEZ, *Le clergé Tournaisien à l'assaut de l'autonomie diocésaine*, in *Collationes diœcesis Tornacensis*, dl. XVIII, 1922/23, blz. 9-12.

[1037] *Historiae Tornacenses*, uitg. G. WAITZ, in *M.G.H., SS.*, dl. XIV, blz. 343, kap. 5, l. 41-43; J. PYCKE, *Répertoire biographique …*, blz. 84, nr. 54, art. *Thierry Ier*, rubr. g (vgl. ID., *Le chapitre …*, blz. 167-168); F. DE CACAMP, *Recherches sur les de le Vingne …*, blz. 71.

[1038] Voor sommige van zijn optredens: E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde …*, blz. 646, art. *Theodericus archidiaconus*; ID., *De oorkonden …*, blz. 44; ID., *Woord en wederwoord …*, blz. 17; ID., *Het stichtingsdossier …*, blz. 24, art. *Diederik*; ID., *Een keerpunt …*, blz. 244, art. *Diederik*; ID., *Een decennium …*, art. *Aartsdiakens*, blz. 726-727.

[1039] Een kleine uitweiding naar de norbertijner historiografie toe lijkt hier op haar plaats. Het is kennelijk met deze aartsdiaken Theoderik of Diederik [I] dat W. VAN SPILBEECK, *De abdij van Tongerloo …*, blz. 17-18, te kampen krijgt in zijn studie over de apocriefe bisschoppelijke stichtingsoorkonde van de abdij Tongerlo. Zijn voorstelling alsof deze dignitaris in 1128 (de door ID., *op. cit.*, blz. 15, geëmendeerde jaardatering van genoemd document) werd vervangen door een aartsdiaken Rodulf, en deze op zijn beurt vanaf 1132 door een andere (m.a.w. derde: vgl. hierboven, vn. 1032), hypothetische Diederik, gaat spijtig genoeg niet op: er valt in 1127-1129 niet de minste hapering te ontdekken in de signaturen van actio-getuige Diederik [I] (E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde van de abdij Tongerlo …*, blz. 624-625 en vn. 74; vgl. L. HUBERT, *Le clergé …, Tableaux chronologiques …*, blz. 12, tabel VIII, kol. *Valenciennes*; nogmaals vn. 1032) en de aartsdiakenale carrière van genoemde Rodulf/Radulf (zie verder, §15, art. *aartsdiaken Radulf [II] van Ronse*: medetitularis van het aartsdiakenaat van Brabant) – die ook door H. LAMY, *L'acte de 1133, attribué à l'évêque de Cambrai, Burchard, est-il authentique?*, in: ID., *L'abbaye de Tongerloo …*, blz. (355-366) 360-361, in bescherming

wel zeggen – nog een hooggeplaatste en invloedrijke deelnemer aan de Valencijnse "hoogdag"[1040] uit de maand maart van het incarnatiejaar 1119 leren kennen: iemand die, ofschoon in de *Vita A Norberti* en de *Miracula S. Mariae Laudunensis* onvermeld gebleven en in de *Vita B Norberti* louter incognito gesignaleerd, en daardoor verwaarloosd, ten nauwste betrokken was bij dat beslissende moment uit de wordingsgeschiedenis van de orde.

Bij het uitwerken van de materiële enscenering van de aandoenlijke en tegelijk geruchtmakende "dialoog van Valencijn", kunnen we nu nog iets verder gaan. Heriman van Laon/Doornik[1041], gebrieft door Hugo van Fosses, laat weten dat Norbert de bisschop ging vinden[1042] "*ad ecclesiam*", in of bij de kerk – nadere identificatie blijkt, in hoofde van informant én verslaggever, niet nodig – waar deze de H. Mis zou opgedragen[1043]. "De" kerk van Valencijn waar de Kamerijkse bisschop als officiant optrad moet ongetwijfeld de aloude[1044] Sint-Gorikskerk[1045] (met

genomen wordt (helaas, vrezen wij, ten onrechte: E. VAN MINGROOT, *art. cit.*, blz. 626-627) als supplementaire aartsdiaken voor de periode (H. LAMY, *op. cit.*, blz. 358-359) tussen ca. 1130 (actio) en 1133 (conscriptio) – was al sedert 1126 (E. VAN MINGROOT, *art. cit.*, blz. 627) goed en wel afgesloten.

[1040] Vgl. hoger, §4, vn. 395 (vooral D.-M. Dauzet had daar een geschikte uitdrukking voor).

[1041] HERMAN VAN LAON/DOORNIK, *Liber de miraculis S. Mariae Laudunensis, ed. cit.*, blz. 659, kap. III/8, l. 39; vgl. G. HERTEL (vert.), *Von den Wundern* ..., blz. 115: "zur Kirche"; TH. ANTRY (vert.), *Miracles* ..., blz. 80: "to the church"; A. SAINT-DENIS (vert.), *Les miracles* ..., blz. 223: "à l'église".

[1042] Terloops gezegd: sommige commentatoren interpreteren Norberts visite niet louter als casueel, maar als "offficieel". M. ILLANA, *Historia del gran padre* ..., blz. 28^{b}, laat Norbert de bisschop opwachten "(ò por algun motivo particular), ò por algun negocio concerniente à su mission". Meer bepaald betrok F. DUBAL, *Vida* ..., f° 26 r°, deze audiëntie in de praktijk op Norberts predikingslicentie "(assi para tomar su bendicion), como para comunicarle las facultades que auia obtenido en S. Gil de el Papa Gelasio".

[1043] Vgl. M. ILLANA, *Historia* ..., blz. 28^{b}: "desde una Iglesia en donde acababa de decir Missa".

[1044] PH. BEAUSSART, *Valenciennes; première évaluation du patrimoine archéologique urbain*, in *Revue du Nord*, dl. LXXVII, 1985, blz. 105, 110: opgericht in 680, progressief ingekapseld in latere middeleeuwse constructies (vgl. afb.: S. LE BOUCQ, *Histoire* ..., blz. 56/57) en afgebroken in de Napoleontische tijd. In 1192/95 zetel van een collegiaal kapittel: J. BECQUET, *Abbayes et prieurés* ..., dl. XV, blz. 35-36, art. *Valenciennes. Chapitre Notre-Dame de la Salle, ou Saint-Géry.*

[1045] Over de inplanting: H. LANCELIN, stadsplan "*Plan de l'intérieur de Valenciennes*" (1767), in *op. cit.*, blz. [313]: "St Gery" in de "Rue du cimetière de St Géry" (bovenaan); [H. PLATELLE], schetskaart "*Plan de Valenciennes en 1693*" in *op. cit.*, blz. 160/161, afb. I, of blz. 33, afb. 5; PH. BEAUSSART, *art. cit.*, blz. 108, afb. 3: "*Valenciennes: plan archéologique*".

haar onvervalst Kamerijkse[1046] patroon[1047]) geweest zijn, vanouds de zetel van de moederparochie[1048] Valencijn en in 1119 nog immer de parochiekerk[1049] van heel Valenciennes-rive-droite, de officieuze stedelijke hoofdkerk, de – met Kamerijkse ogen bekeken – echte titelkerk[1050]. Een van de betrokken partijen in de eerder vermelde betwisting[1051] over de parochierechten te Valencijn was trouwens deze kerk van Saint-Géry, gelegen nabij de Schelde en de rivierhaven[1052] in diezelfde sector van Valencijn[1053], in de richting van Mons/Bergen, en zonderling genoeg[1054] net buiten de eerste stadsomwalling[1055].

[1046] Het patrocinium was erg verspreid in Noord-Frankrijk en België: H. PLATELLE, *Géry (Saint)*, in *D.H.G.E.*, dl. XX, Parijs, 1984, kol. 1103; ID., overzichtskaart "*Patronage saint Géry*", in: ID., *La cathédrale et le diocèse. Un aspect religieux du rapport ville-campagne. L'exemple de Cambrai*, in *Villes et campagnes au moyen âge. Mélanges Georges Despy*, Luik, 1991, blz. 632 (commentaar: blz. 633-636).

[1047] Sint Gaugericus, de vermaarde Géry of Gorik van Ivoy-Carignan, was bisschop van Kamerijk van 584/90 tot 624/27 (E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie ..., Bisschoppen, Kamerijk*, blz. 261, art. *S. Gaugericus*; R. FAILLE, *Iconographie ...*, blz. 15, nr. 4 (580-624?), 134-135 art. *Saint Géry*; H. PLATELLE, *Géry (S.), de Cambrai*, in *Catholicisme ...*, dl. IV, 1956, kol. 1901; P. VIARD, *Gaugerico*, in *Bibliotheca sanctorum*, dl. VI, Rome, 1965, kol. 71-72). Zie, betreffende zijn betekenis: *Saint Géry et la christianisation dans le nord de la Gaule, V^e-IXe siècles*, in *Revue du Nord*, dl. LXVIII, 1986, blz. 271-534. Vgl., voor het Sint-Gorikskapittel te Kamerijk zelf: verder, §15 en §24.

[1048] H. PLATELLE, *Le développement ...*, blz. 29, 46, vn. 37; ID., *Histoire ...*, blz. 33-34.

[1049] ID., *Le développement ...*, blz. 31.

[1050] Vgl. daartegenover H. PLATELLE, *La cathédrale et le diocèse ...*, in *Villes et campagnes au moyen âge ...*, blz. 637: over de parochiële tweedeling van de stad Valencijn (naast de diocesane: zie hierboven). Van bij de afscheuring van het bisdom Atrecht fungeerde immers de Sint-Vaastkerk-buiten-de-muren – voorzien van een zuiver Artesisch patrocinium en gesteld onder het patronaat van de abdij van Hasnon – als parochiekerk voor Valenciennes-rive-gauche (B. DELMAIRE, *Le diocèse d'Arras ...*, dl. II, *Notices paroissiales*, blz. 561, art. *Valenciennes. I - Saint-Vaast*; vgl. H. PLATELLE, *Le développement ...*, blz. 31), dat gesitueerd was binnen de Atrechtse aartsdiake nij Oosterbant, dekenij Valencijn (B. DELMAIRE, *op. cit.*, dl. II, blz. 560, art. *Valenciennes*).

[1051] Vgl. hierboven, vn. 764 (E. VAN MINGROOT, *Liste ...*, blz. 46, nr. 7.31).

[1052] Over deze portus: F. [DREISSER-]NAGELS, *Valenciennes ...*, blz. 53, 62, 76-79, 89; vgl. H. LANCELIN, *Histoire de Valenciennes ...*, blz. 13; A. CHÉDEVILLE e.a., *La ville médiévale ...*, blz. 55, 62.

[1053] Over de chorografische verhouding tussen portus, castrum, Grand-Bourg en Neuf-Bourg in het middeleeuwse Valencijn: PH. BEAUSSART, *Valenciennes ...*, blz. 104, afb. 1: "*Valenciennes: évolution topographique*"; vgl. blz. 105: "portus Valencianis".

[1054] H. PLATELLE, *Le développement ...*, blz. 32.

[1055] Voor het tracé: [H. PLATELLE], schetskaart "*Plan de Valenciennes en 1693*", in *Valenciennes et les Anciens Pays-Bas ...*, blz. 160/161, afb. I.

Met deze informatie voor ogen, kunnen we thans ook nader ingaan op de kwestie van de woning[1056] waar de ontmoeting tussen Burchard, Norbert en Hugo plaatsgevonden heeft. Het lijkt niet aannemelijk dat de Kamerijkse prelaat indertijd al zelf een "hotel" bezat in het Kamerijkse gedeelte van de stad Valencijn: dat systeem blijkt meer iets voor de late middeleeuwen[1057] te zijn en voor verder afgelegen centra (Valencijn lag slechts op een goede dagreis[1058]). Het ligt veel meer voor de hand dat Burchard, ter gelegenheid van zijn (weze het officieel) blitzbezoek, voor die ene dag onderkomen[1059] had gevonden ten huize van de landdeken van Valencijn, pastoor van de Sint-Goriksparochie en verantwoordelijke voor de omliggende dekenij[1060]. Hij is de derde van de betrokken Kamerijkse "acteurs", iemand voor wie, ofschoon als figurant ongenoemd gebleven, op de achtergrond een niet onbelangrijke taak moet weggelegd geweest zijn: ofwel als gastheer, ofwel in een voor de hand liggende protocollaire functie. Deken der christenheid Werimbald[1061] van Valencijn komt als getuige voor in een oorkonde[1062] van bisschop Burchard

[1056] J. VANDER STERRE, *Het leven* ..., blz. 85, nr. 7 ("het logijs vanden Bischop"); M. MERZ, *Norbertus* ..., blz. 22 ("hospitium ubi diverterat Episcopus"); J.-P. CAMUS, *L'homme* ..., f° 74 r° ("la maison où l'Euesque s'estoit logé" – en waar Norbert vervolgens een kamer toegewezen *zou* gekregen hebben: f° 75 v°); F. DUBAL, *Vida* ..., f° 26 r° ("el quarto donde estaua hospedado el Obispo"); B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 56 ("der bischöflichen Herberge"); C. KIRKFLEET, *History* ..., blz. 44 ("the Bishop's residence"); B. GRASSL, *Der selige Hugo* ..., blz. 87 ("dem Hause, in welchem er wohnte"); D. STICHEL, *Norbert von Xanten* ..., blz. 181 ("dem Hause des Bischofs"); H. CAMPBELL, *Saint Notbert* ..., blz. 35 ("the house where the bishop was staying").

[1057] Genre "Hof van Camerycke" in Mechelen (M. EEMAN, H. KENNES en L. MONDELAERS, *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur*, dl. IXn: *Stad Mechelen. Binnenstad*, Gent, 1984, blz. 257[a]).

[1058] Zie hierboven, blz. 100. Het nabije Famars, op 24 km van Kamerijk, wordt geacht op een dagreis van de bisschopsstad gelegen te zijn: F. PETRI, *Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens* ..., blz. 240.

[1059] I. VAN SPILBEECK, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 40 ("l'appartement"); A. DE OLIVEIRA, *Vida de são Norberto* ..., blz. 41 ("camera do antistite").

[1060] CH. DUVIVIER, overzichtskaart "*Carte des archidiaconés de Hainaut et de Valenciennes* ...", in: ID., *Recherches sur le Hainaut ancien* ..., art. *D^tus Valenchenensis*.

[1061] De voornaam was populair in Kamerijk: vgl. H. PLATELLE, *La conversion du "marchand" cambrésien Wérimbold et les courants spirituels de son temps (XIIe s.)*, in *Histoire des mentalités dans le nord de la France*, Rijsel, 1979, blz. 22, vn. 5; en in: ID., *Terre et ciel aux anciens Pays-Bas*, Rijsel, 1991, blz. 350, vn. 5. Vgl. H. DUBRULLE, *Cambrai à la fin du Moyen Age (XIIIe-XVIe siècle)*, Rijsel, 1903, blz. 218: in 1236 was het "quartier de Wirembaut" (naamsverbastering: vgl. A. BRUYELLE, *Notice sur les rues* ..., blz. 447, Werimbold = Wirembauld) een van de eenentwintig stadskwartieren van Kamerijk.

[1062] *Thesaurus diplomaticus*, W 07583, D 05888; E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 47, nr. 7.37.

voor de Sint-Salviuspriorij te Saint-Saulve, uit de eerste helft van 1120: "*S. Werimbaldi decani Valencianensis*". (Dat de daar genoemde Werimbald veeleer deken zou geweest zijn van het kapittel van Sint-Jan-Baptist[1063], de grafelijke collegiaalkerk[1064] binnen het castrum van Valencijn-rechteroever, is weinig waarschijnlijk, vermits zijn naamtekening in deze subscriptio geheel losstaat van de verderop aangebrachte signaturen van zes Valencijnse kanunniken[1065]: Werimbald tekent vóór en de kanunniken[1066] van Sint-Jans, helemaal achteraan, ná de Valencijnse lekengetuigen. De mogelijkheid bestaat wel dat hij de functies van landdeken en koordeken van Sint-Jans[1067] zou gecombineerd hebben[1068].) Verwonderlijk is dat niet, vermits Saint-Saulve het patronaat, en dus het collatierecht, bezat over de Sint-Gorikskerk[1069] en bijgevolg een vooraanstaande rol moet gespeeld hebben bij de benoeming – denkelijk in samenspraak met de diocesane bisschop – van de plaatselijke landdeken, teven bedienaar van "hun" Sint-Gorikskerk. Verder is er niets over deze Valencijnse deken der christenheid geweten[1070].

[1063] L. Cottineau, *Répertoire* ..., dl. II, kol. 3274-3275, art. *Valenciennes, St-Jean-Baptiste*; A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 265-271, art. *Coenobium S. Johannis Baptistæ. Monastère de St.-Jean-Baptiste*; W. Claessens, *Les chapitres* ..., blz. 237-238, nr. 10, art. *Valenciennes* ("collégiale de la Salle-le-Comte et de Saint-Jean"); M. Koyen, *Kapittels te Kamerijk-Atrecht* ..., blz. 226, nr. 44, art. *Valenciennes. St Jan Baptist*; J. Becquet, *Abbayes et prieurés* ..., dl. XV, blz. 35, art. *Valenciennes. Abbaye Saint-Jean-Baptiste*; Ch. Mériaux, *Les communautés de chanoines* ..., blz. 280, nr. 42, art. *Valenciennes, Saint-Jean-Baptiste.*

[1064] H. Platelle, *Le développement* ..., blz. 25-26, art. *La collégiale Saint-Jean-Baptiste.*

[1065] Aangaande hun aanhorigheid: onder hen bevond zich bv. kanunnik Tieger van Estreux, die al in 1109 lid was van het Sint-Janskapittel: *Thesaurus diplomaticus*, W 07534, D 05856; E. Van Mingroot, *Liste* ..., blz. 37, nr. 6.15 (voor de datering).

[1066] Vgl. hoger, §7, blz. 369, nr. 7.37.

[1067] Werimbalds waardigheid als deken der christenheid prevaleerde hier alvast voor de redacteur (andere kapitteldignitarissen van Sint-Jans worden overigens niet opgenomen bij de getuigen).

[1068] Voor een gelijkaardig geval in collegiaalkapittel en dekenij Lobbes (vgl. hoger, §9, vn. 1028): E. Van Mingroot, *De "stichtingsoorkonde"* ..., blz. 172-173; Id. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 162; vgl. Id., *Een decennium* ..., art. *Aartsdiakens*, blz. 725; Id., *Gefaseerde actio* ..., blz. 432 (te combineren).

[1069] Ch. Dereine, *La donation par Baudouin III* ..., blz. 131; vgl. H. Platelle, *Histoire de Valenciennes* ..., blz. 35; Id., *La cathédrale et le diocèse* ..., blz. 637.

[1070] Het ziet er niet naar uit dat hij te vereenzelvigen zou zijn (zie, nochtans, voor enigszins vergelijkbare combinaties bij Hugo van Morchies en Hadwin van Beaumetz: hoger, §8) met domkannunik en diaken Werinbold [IV] (zie verder, §15, vn. 1659).

Tot besluit. Het is zeer wel mogelijk, om niet te zeggen onvermijdelijk, dat het select gezelschap in de gegeven omstandigheden overnacht heeft in de dekenij[1071] – mogelijk ook tijdelijke pleisterplaats van aartsdiaken Diederik[1072], die denkelijk goeddeels vanuit Valencijn-rechteroever de gelijknamige aartsdiakenij[1073] moet beheerd hebben (Condé ontsnapte immers grotendeels aan zijn aartsdiakenale macht[1074]) –, en dat juist daar op 26 maart 1119 de confrontatie Norbert-Burchard-Hugo doorgang vond. De verhaallijnen van de *Vitae* ("*veniens ad (h)ostium domus*"[1075]) en de *Miracula* ("*veniens ad ecclesiam*"[1076]) – die in de grond alle op Hugo teruggaan – combinerend en confronterend, kan men dit, voor het ontstaan van de norbertijnenorde zo providentiële, gebeuren met de drie gekende protagonisten (en de twee tot dusver vermomde deelnemers, die redelijkerwijs nooit ver uit de buurt kunnen geweest zijn) situeren in de pastorij-dekenij bij de Sint-Gorikskerk. Kan men iets anders verwachten dan dat de Kamerijkse prelaat zou officiëren in wat weleer nog het onbetwiste centrum was van de Kamerijkse parochie van Valencijn in Valenciennes-rive-droite, en dat hij zich zou terugtrekken in de aanpalende ambtswoning van de lokale pastoor-deken?

Tot zover deze, naar best vermogen uitgevoerde, geopolitieke, maatschappelijke, infrastructurele en personele reconstructie van de Valencijnse episode uit maart-april 1119.

[1071] Zie hierboven.

[1072] Zie verder, §15, art. *Diederik [I] van Osmont*.

[1073] Als aartsdiaken, rechtstreeks medewerker van de bisschop én lid van het domkapittel zal Diederik zich in de kwestieuze periode ambtshalve regelmatig in Kamerijk opgehouden hebben, als domproost van Doornik vaak in die laatste stad en als kapittelproost geregeld in zijn thuishaven Condé (zie volgende voetnoot), maar toch kan hij het normaliter niet zonder een of ander logies in de voornaamste stad van zijn aartsdiakenij gered hebben. Het kan trouwens uit de rapportering van de *Vita B Norberti* niet absoluut afgeleid worden of aartsdiaken Diederik in maart 1119 met bisschop en kapelaan meegekomen was naar Valencijn of zich al voordien in de stad ophield.

[1074] Condé-sur-l'Escaut, gelegen aan de samenloop van Schelde en Haine en in de late middeleeuwen administratief onder de aartsdiakenij Brabant gerekend (*Pouillé de l'ancien diocèse de Cambrai*, uitg. E. REUSENS, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. XXVIII, 1900, blz. 85, art. *Condet*), lag op de grens tussen die laatste aartsdiakenij en deze van Valencijn (CH. DUVIVER, "*Carte des archidiaconés de Hainaut et de Valenciennes …*", *loc. cit.*).

[1075] *Vita A Norberti …*, *ed. cit.*, blz. 675, kap. 6, l. 7-8; *Vita B Norberti …*, *ed. cit.*, kol. 815F-816A, kap. V/25.

[1076] HERIMAN VAN LAON/DOORNIK, *Miracula S. Mariae …*, *ed. cit.*, blz. 659, kap. 8, l. 39.

§14. Professioni canonicae attitulatus

Om de positie van Hugo in zijn Kamerijkse tijd, zowel canoniek en statutair als privaat en pecuniair, te evalueren, dient men het geheel van zijn activiteiten in overweging te nemen. Met die vraag naar de situatie van Hugo in het bisdom Kamerijk komt men onvermijdelijk terecht bij het vraagstuk van de hoedanigheid, qua wijdingsgraad en leeftijdsgroep, waarin Hugo daar fungeerde. De geschiedschrijving over de orde van Prémontré[1077] neemt aan dat hij reeds in zijn Fossische periode de priesterwijding had toegediend gekregen. H. Lamy en anderen huldigen zelfs de mening dat zijn Kamerijkse kapelaanschap vergemakkelijkt[1078] of geconditioneerd[1079] werd door zijn prealabele priesterschap.

Van de andere kant kan men er echter niet omheen dat een bisschoppelijk kapelaan (en tegelijk kanselarijscriptor in spe[1080]) ambtshalve, en zeker bij zijn benoeming[1081], nog geen priester, maar, in het bijzonder te

[1077] Zie reeds hoger, §1, blz. 259 en vn. 55, voor biografen die Hugo reeds in Fosses het priesterschap laten ontvangen; vgl. anderzijds hierna (minder uitdrukkelijk over de wijdingsplaats), vn. 1079, 1082, 1094, 1105, 1106.

[1078] H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1925, blz. 13: "Il est fort probable, en effet, que l'évêque ne se le fût pas attaché comme chapelain, s'il n'avait d'abord été prêtre, ...".

[1079] Aan te halen zijn hier een aantal vulgariserende en enkele wetenschappelijke bijdragen die impliciet het priesterschap en het kapelanaat van Hugues van Fosses chronologisch en logisch combineren: F.-X. DE FELLER, *Hugues de Fosse* ..., blz. 465[a] ("Ayant été promu à la prêtrise, il devint chapelain de Burchard, évêque de Cambrai ..."); L.-M. PÉTIN, *Hugues (le bienheureux)* ..., kol. 1460 (id.); F. PÉRENNÈS, *Hugues de Fosse* ..., kol. 741 (id.); J. STADLER, *Hugo* ..., blz. 790[a] ("Nachdem er Priester geworden, war er Kaplan des Bischofs Burkard von Cambrai ..."); É. VAN ARENBERGH, *Hugues de Fosses* ..., kol. 664 ("Promu à la prêtrise, il devint chapelain de Burchard, évêque de Cambrai, ..."); L. GOOVAERTS, *Hugues de Fosse* ..., blz. 400[b] ("ayant été promu à la prêtrise, il devint chapelain de Burchard, évêque de Cambray ..."); A. ŽÁK, *Der selige Hugo* ..., blz. 4 (vgl. hoger, §12, vn. 322); B. ARDURA, *Hugues de Fosses* ..., blz. 48 (vgl. hoger, §12, vn. 323); ID., E. HAGMAN en R. VANASSE, *Hugh of Fosses* ..., blz. 37 ("It was most likely after his ordination to the priesthood that he was chosen by Bishop Burchard of Cambrai as his chaplain"). Vgl. ook (in verband met Valencijn 1119): M. ILLANA, *La vida* ..., blz. 416[a] ("sacerdote"); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 33 ("... den bischöflichen Kaplan und Weltpriester Hugo von Fosses"); J.-B. VALVEKENS, *Hugues de Fosses* ..., kol. 879 ("Prêtre et chapelain de l'évêque Burchard de Cambrai, Hugues ..."); O. ENGLEBERT, *Saint Norbert* ..., blz. 189 ("..., il [= Norbert] rencontra en Flandre [= Valenciennes] un prêtre wallon, Hugues de Fosses").

[1080] Zie hoger, §3, blz. 303; §12, blz. 94; zie hierna, vn. 1141.

[1081] Vgl. S. HAIDER, *Das bischöfliche Kapellanat* ..., dl. I, blz. 107, die de indruk vertolkt "als ob die Weihegrade eines Subdiakons und eines Diakons bei den bischöflichen Kapellänen überwogen – zumindestens in der ersten Zeit ihrer Zugehörigkeit zur Kapelle".

Kamerijk[1082], daarentegen nog maar subdiaken[1083] mocht zijn. Wanneer we gaan kijken in de oorkonde van Burchard uit de eerste helft[1084] van 1119 voor Saint-Thierry (bij Reims)[1085], waarin twee sublevieten met de naam Hugo ondertekenen, levert zulks, gegeven het feit dat kanunnik-landdeken Hugo van Morchies tegen die tijd al majorist moet geweest zijn[1086], meteen een eerste vingerwijzing op dat Hugo van Fosses, een van beide resterende Hugo's[1087], in genoemd jaar nog maar subdiaken kan geweest zijn[1088]. Er is meer: de onbetwistbare slotsom dat alle acht overige kapelaans[1089] van Burchard, "huisgenoten" van Hugo van Fosses, tijdens hun diensttijd als kapelaan nog subdiaken waren[1090], hoort volgens ons ook in het geval van kapelaan Hugo de doorslag te geven.

"Subdiaken" en "kapelaan" vormen dus de twee sleutelwoorden voor de verdere verkenning van de private situatie, naar wijdingsgraad en leeftijd, van Hugo van Fosses. De opdracht bestaat er dan ook in zoveel mogelijk inlichtingen te verzamelen die over beide aspecten enig uitsluitsel kunnen leveren.

De bestaande literatuur helpt ons voor geen van beide facetten vooruit: ze komt niet verder dan het besef dat Hugo in 1119, te Valencijn, nog een "jongeman" moet geweest zijn. Om enige voorbeelden aan te halen:

[1082] Zie nochtans C.-J. DESTOMBES, *Histoire de l'église* ..., dl. II, blz. 58, die Hugo in 1119 kenschetst als "un prêtre du clergé de Cambrai" (hoewel hij hem, op blz. 59, de functies van kapelaan laat vervullen: vgl. hoger, §3, vn. 342).

[1083] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 735; vgl. hoger, §3, blz. 299.

[1084] ID., *Liste* ..., blz. 46, nr. 7.28: "[1118, 25 décembre] / 1119, [4 juni]". Hugo vertrok weliswaar al op 5/7 mei van dat jaar op missoneringstocht, doch in het onwaarschijnlijke geval dat het document in kwestie nog in mei zou gefinaliseerd geweest zijn, zou voor de resterende vier weken alsnog veilig de decalage tussen actio en conscriptio kunnen ingeroepen worden.

[1085] Zie hoger, §7, blz. 368 en vn. 817; §12, vn. 677. Frappant is dat dit precept dagtekent uit hetzelfde jaar 1119 waarin de drie domheren met de naam Hugo (waaronder dus twee subdiakens) voor het eerst gezamenlijk gesigneerd hebben.

[1086] Vgl. hoger, §7, blz. 368 (daar nog als werkhypothese); §9, blz. 398 en vn. 1061 (zie *ibid.*, blz. 393-394, over zijn bevordering tot landdeken). Ter vergelijking: zijn voorganger (Hadwin: zie ook verder, §15, art. *Hadwin*, en vn. 1642) in de dekenij Morchies-Beaumetz werd officieel als priester gecatalogeerd.

[1087] De andere moet dan wel Hugo Abbas geweest zijn (vgl. hoger, §11, blz. 40: in 1111 normaliter al geen acoliet meer), niet zo heel erg lang voor zijn overstap naar Anchin (vgl. hoger, §8, blz. 385-386).

[1088] Vgl hoger, §7, blz. 369.

[1089] Zie hoger, §3, blz. 300-301.

[1090] Vgl., voor vijf onder hen: E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 46.

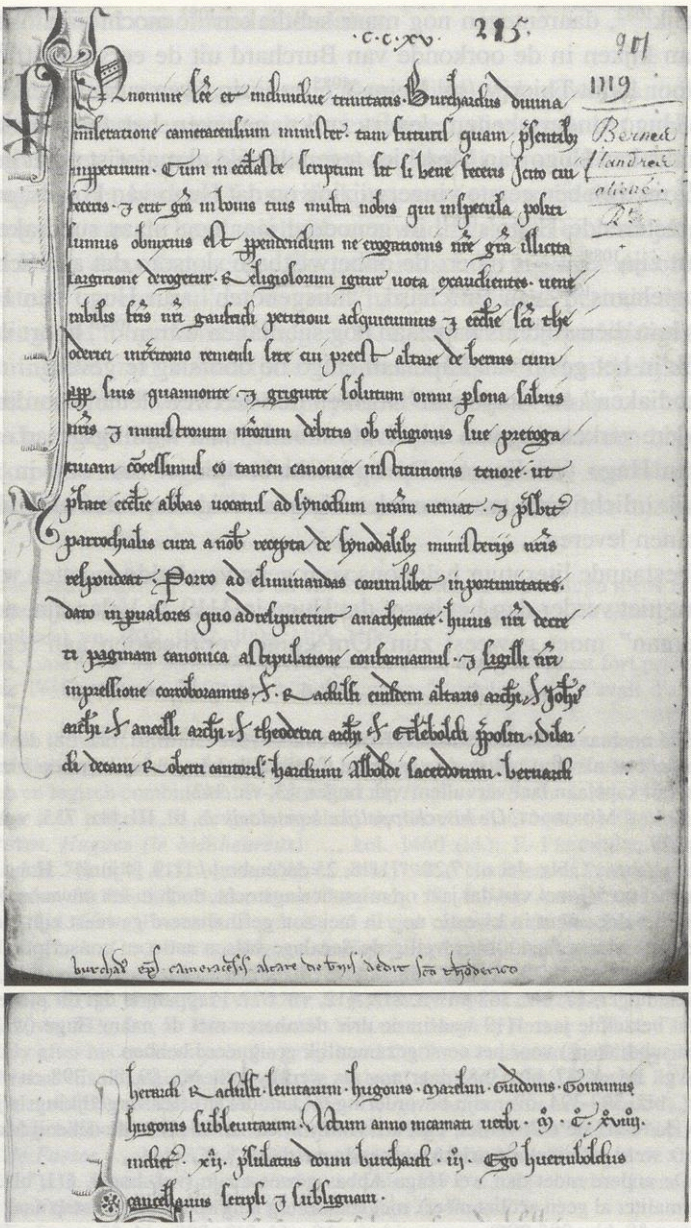

Afb. 5. Afschrift van een oorkonde van bisschop Burchard van Kamerijk voor de abdij van Saint-Thierry (1119).
Cliché: *Bibliothèque municipale de Reims (Bibliothèque Carnegie), Manuscrits*, nr. 1602: cartularium van de abdij van Saint-Thierry (13de eeuw), f° 201 r°-v°.

N. Gourneau[1091], W.-P. Romain[1092] en H. Kallfelz[1093] noemen hem respectievelijk een "*jeune clerc*" of "*junger Kleriker*"; J. Jansen[1094] beschrijft hem als een "*jeune prêtre*" en A. Paris[1095] beschouwt hem als een "*jeune ecclésiastique*"; A. Butler-H.Thurston-N.Leeson[1096] en J. Bond[1097] duiden hem aan als een "*young chaplain*" en Y. Bossière[1098], R. Fredette[1099] en N. Calmels[1100] als een "*jeune chapelain*"; Ch. Wilmet[1101] combineert "*jeune clerc et chapelain*"; volgens G. Madelaine[1102] was hij toen enerzijds een "*jeune ecclésiastique*" en anderzijds een "*jeune chapelain*", volgens F. Petit[1103] nu eens een "*jeune clerc*" en dan weer een "*jeune chanoine*", volgens D.-M. Dauzet[1104] een "*jeune chapelain*" dan wel een "*jeune clerc*", volgens B. Ardura[1105] een "*jeune clerc*" en later een "*jeune prêtre*", en volgens G. Adriaansen[1106] zowel een "*jovem capelão*", een "*jovem clérigo*" als een "*jovem sacerdote*"[1107]. Gezien het oogmerk van de betrokken werken, en het gebrek aan relevante informatie, kan hun deze werkwijze niet kwalijk genomen worden. De lezer zal het evenwel met schrijver dezes eens zijn dat men weinig kan aanvangen met deze kwalificaties die een hedendaagse bijklank hebben[1108].

[1091] N. Gourneau, *S. Norbert* ..., blz. 101.

[1092] W.-P. Romain, *Saint Norbert* ..., blz. 62.

[1093] H. Kallfelz, *Einleitung*, in: Id. (uitg.), *Vita sancti Norberti* ..., blz. 447; vgl. reeds A. Žák, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 27: "jungen Cleriker".

[1094] J. Jansen, *La Belgique norbertine* ..., blz. 5: "Burchard avait à sa suite, comme chapelain, un jeune prêtre appelé Hugues, ...".

[1095] A. Paris, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 58.

[1096] A. Butler, H. Thurston en N. Leeson, *St Norbert* ..., blz. 75.

[1097] J. Bond, *The Praemonstratensian Order* ..., blz. 154[a] (vgl. hoger, §3, vn. 306).

[1098] Y. Bossière, *Les chanoines réguliers de Prémontré* ..., blz. 62 (vgl. hoger, §3, vn. 306).

[1099] R. Fredette, *Norbert de Gennep* ..., blz. 10.

[1100] N. Calmels, *Norbert de Xanten* ..., blz. 56 (vgl. hoger, §3, vn. 322).

[1101] Ch. Wilmet, *Hugues de Fosses* ..., blz. 19 (vgl. hoger, §3, vn. 342).

[1102] G. Madelaine, *Histoire* ..., blz. 96-97 (dl. I[3], blz. 74-75); Id., *Vie illustrée* ..., blz. 59-60; vgl. M. Takács, *Szent Norbert* ..., blz. 48-49.

[1103] F. Petit, *Saint Norbert, fondatevr* ..., blz. 12 (vgl. hoger, §3, vn. 306); Id, *Norbert et l'origine* ..., blz. 55 (vgl. hoger, §1, vn. 72).

[1104] D.-M. Dauzet, *Petite vie* ..., blz. 64-65.

[1105] B. Ardura, *Hugues de Fosses* ..., blz. 26 (vgl. hoger, §3, vn. 306), 48 (vgl. hoger, §10, vn. 1157); zie ook Id., E. Hagman en R. Vanasse, *Hugh of Fosses* ..., blz. 12 ("young chaplain"), 37 ("young priest").

[1106] G. Adriaansen, *Vida de são Norberto* ..., blz. 58-59 (vgl. hoger, §12, vn. 517).

[1107] Vgl. nog A. Stassin, *Notice historique* ..., blz. 21 ("jeune homme": vgl. hoger, §1, vn. 36); W.-P. Romain, *Saint Norbert* ..., blz. 130 ("jeune seigneur": vgl. hoger, §1, vn. 46); enzovoort.

[1108] Zie hierna (vn. 1269) over de, danig wazige, en vanuit een hedendaagse invalshoek gebezigde, gelijkstelling "juvenis = jeune homme".

Bij de aangekondigde enquête wordt men van meet af aan geconfronteerd met de kerkwettelijke reglementen over leeftijd (voor subdiakenaat en kapelanaat) en wijdingsgraad (voor kapelanaat), die twee nauw met mekaar verweven aspecten van deze vraagstelling. In de eerste plaats moet bij de rangschikking van Hugo onder zowel de subdiakens als de kapelaans, indachtig het voorgestelde geboortejaar van dezelfde Hugo rond 1087, onvermijdelijk de vraag gesteld worden naar de heersende leeftijdsnormen. Ook aan die vraagstelling zitten dus twee aspecten: wat was intertijd de vereiste leeftijd voor de subdiaken? en deze voor de kapelaan?

Ten eerste de canonieke voorschriften voor het subdiakenaat. De theoretische toelatingsvoorwaarden schreven al vanaf de vroege middeleeuwen de leeftijd van 20 of 21 jaar[1109] voor.

Het toeval wil nu dat we in dat verband, bepaaldelijk aangaande de praktische gang van zaken gedurende de twaalfde eeuw, in de onmiddellijke buurt een interessante getuige kunnen aanspreken: Lambert van Wat(t)erlos[1110] (1108-1171), die in zijn tienerjaren[1111] in Kamerijk bisschoppelijk kapelaan Hugo zou kunnen/moeten gekend, eventueel zelfs ontmoet hebben. Van vaderszijde stammend uit een familie[1112] van

[1109] J. DELMAILLE, *Âge* ..., nr. 3, art. *Sous-diaconat*, kol. 339 ("vingt ans révolus"), 340 ("à vingt ans, ils seront sous-diacres"). Vgl. daartegenover R. NAZ, *Sous-diaconat*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. VII, Parijs, 1965, kol. 1076 (in de 14de eeuw: 18 jaar); ook A. ALDERS, *Norbert von Xanten* ..., blz. 39, houdt het, met betrekking tot Norbert, eveneens op het voleindigde 18de levensjaar.

[1110] E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., Brussel, 1979², blz. 522ᵇ, art. *Waterlos, Waterlosius (Lambert)*.

[1111] F. VERCAUTEREN, *Une parentèle dans la France du nord aux XIᵉ et XIIᵉ siècle* ..., blz. 224-225 (ook in *Études d'histoire médiévale. Recueil d'articles du Professeur Vercauteren*, Brussel, 1978, blz. 528-529: Lambert verbleef ononderbroken te Kamerijk van oktober 1118 tot september 1125 (en vermoedelijk ook al kortstondig in 1113-1114).

[1112] Zijn grootvader van vaderszijde (F. VERCAUTEREN, *art. cit.*, blz. 232 of blz. 536, stamboom "*L'ascendance paternelle de Lambert de Wattrelos*"), ridder Ingebrand (*ibid.*, blz. 229 of blz. 533), was bisschoppelijk casaat (G. DUBY, *Structures de parenté et noblesse. France du nord (Xᵉ-XIIᵉ siècles)*, in *Miscellanea mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer*, Groningen, 1967, blz. 151; E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., art. *Casaten*, blz. 735; vgl. F. VERCAUTEREN, *art. cit.*, blz. 231 of blz. 535: "un vassal et un fieffé de l'évêque de Cambrai"; blz. 243 of 547, 245 of 549), met standplaats (vgl. E. VAN ERMEN, schetskaart "*Het bisdom Kamerijk in 1092*", in *Villes et campagnes* ..., blz. 734) te "Waterlocius" (M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek* ..., dl. II, blz. 1050ᵃ, s.v. *Waterlocio*), een gehucht van Avesnes-lès-Aubert (Fr., dep. Nord, arr. Cambrai, kant. Carnières), waar zich een van de (thans nog niet geïnventariseerde) steunpunten van de Kamerijkse graaf-bisschop moet bevonden hebben (E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., blz. 735). Op te merken: evenmin als jegens zijn grootvader, hanteert Lambert de kwalificatie "casaat" niet expliciet met betrekking tot zijn vader Alulf;

episcopale casaten[1113] en zelf regulier augustijnerkanunnik in de Kamerijkse Sint-Otbertsabdij[1114], is Lambert dan ook een voortreffelijke, bovendien plaatselijke, getuige om ons voor te gaan. Zijn *Annales Cameracenses*[1115] zijn zonder twijfel de hoofdbron[1116] voor het twaalfde-eeuwse Kamerijk[1117] en geven een eersterangs ooggetuigenverslag[1118] van het reilen en zeilen in die stad zoals Hugo het tijdens zijn verblijf aldaar gekend heeft. Lamberts eigen kerkelijke loopbaan[1119], die hij minutieus schildert, is als volgt verlopen: hij is geboren in april/mei 1008, ging al in 1113 (eerste jaarhelft) in de leer bij bisschop Odo van Kamerijk[1120], ontving in december 1115 de tonsuur[1121], werd in februari 1119 als regulier kanunnik aanvaard, werd in september 1121 tot acoliet en in februari 1122 (nog steeds maar 13 jaar) tot subdiaken[1122] gewijd door bisschop Burchard, zal in december 1124 tot diaken en in 1139 (toch al 31 jaar oud) tot priester gewijd worden. Deze carrièreplanning is echter hoegenaamd niet vergelijkbaar met deze van Hugo van Fosses, die wij, naar subdiakenaat en diakenaat toe een "late roeping" zouden kunnen noemen (voor het priesterschap zijn beide curricula wel nagenoeg gelijklopend[1123]). Vermoedelijk had de snelle opgang

dat had echter te maken met het feit dat deze terminologie in Kamerijk niet meer echt actueel was in de periode waarin deze kanunnik zijn tekst redigeerde (zie verder, §15, vn. 1558).

[1113] Over die sociale klasse: verder, §15, blz. 207-210.

[1114] Zie verder, §15, vn. 1431, 1541.

[1115] A. DINAUX, *Bibliographie cambrésienne*, Douai, 1822, blz. 334, n° 69, art. *Historia Episcoporum Cameracensium* (ms.); A. POTTHAST, *Bibliotheca historica medii aevi* ..., dl. I, blz. 57, art. *Annales Cameracenses*; A. MOLINIER, *Les sources de l'histoire de France* ..., dl. II, blz. 163, nr. 1734, art. *Lamberti Waterlos Annales Cameracenses*; R. STEIN, *Lambert de Waterlos [Waterloos]*, in *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, [dl. II], Leiden-Boston, 2010, blz. 991-992.

[1116] W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 79: "Unsere Hautquelle für das zwölfte Jahrhundert, die Chronik Lamberts von *Waterlos*".

[1117] Men zou het verwonderlijk kunnen vinden dat, ondanks de betrekkelijk dichte opsteldatum van zijn geschiedwerk (vanaf 1152: G. PERTZ (uitg.), *Lamberti Waterlos Annales Cameracenses* ..., in *M.G.H., SS.*, dl. XVI, blz. 509; F. VERCAUTEREN, *Une parentèle* ..., blz. 227 of blz. 531), Lambert het Valencijnse "tafereel" uit maart 1119 ogenschijnlijk niet bijgebleven is. Dat is echter niet zo verbazend, vermits zijn uiteenzetting tot 1150 toe erg kalenderachtig opgevat is (vgl. G. PERTZ, *loc. cit.*) en hij zich, ofschoon goed geïnformeerd (F. VERCAUTEREN, *art. cit.*, blz. 228 of blz. 532), bij voorkeur concentreerde op zijn eigen ervaringen (*ibid.*, blz. 227 of 531) in klooster, orde en bisschopsstad. Hij noteert, ongetwijfeld alluderend op de illustere carrière van deze laatste, bijvoorbeeld wel met zoveel woorden de "adventus domni Norberti" in Kamerijk in het begin van mei 1119 (zie hoger, §4, vn. 413) – hetgeen laat vermoeden dat diens faam (en de mare van de gebeurtenissen in Valencijn) hem toen al vooruitgesneld was.

[1118] F. VERCAUTEREN, *art. cit.*, blz. 228 of blz. 532.

[1119] *Ibid.*, blz. 225-229 of 529-533.

[1120] Zie hierna, vn. 1363.

[1121] Vgl. hoger, §2, vn. 219.

[1122] LAMBERT VAN WATERLOS, *Annales Cameracenses*, *ed. cit.*, blz. 513, l. 27.

[1123] Zie hierna.

van Lambert te maken met een vooraf uitgestippelde loopbaan (gestuurd[1124] door zijn oom-abt[1125] van de, met Saint-Aubert verbroederde[1126], abdij van reguliere kanunniken van Sint-Augustinus te Mont-Saint-Éloi), met het enigszins onafhankelijker regime van de abdij (ondanks het wijdingsrecht van de plaatselijke ordinarius), met zijn persoonlijke ingesteldheid (namelijk een vlottere keuze van de reguliere levensstaat dan Hugo) of ook met het feit dat hij een echte "Kamerijker" was, m.a.w. geboortig uit het graafschap[1127] Cambrésis[1128], en dat zijn familie van oorsprong deel uitmaakte van de entourage van de bisschop[1129].

Uit Lamberts levensloop valt een belangrijke les te leren: er kon nogal wat speling[1130] zitten op de gangbare leeftijdsreglementen voor het toedienen van de afzonderlijke wijdingen. In het geval van subdiaken Hugo kan daar dus, inzake zijn leeftijd, voorshands[1131] niet heel veel uit geconcludeerd worden.

[1124] F. VERCAUTEREN, *art. cit.*, blz. 224-225 of 528-529, blz. 240 of 544.

[1125] O. BARUBÉ, *Catalogue des abbés du Mont-Saint-Éloi jusqu'en 1350*, in: ID., *L'abbaye du Mont-Saint-Éloi des origines au XIVe siècle*, Poitiers, 1977, blz. 201, art. *Richard Ier de Wattrelos* (1108-1130).

[1126] E. VAN MINGROOT (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 151 (over de tekstueel onderling afhankelijke stichtingsakten).

[1127] Zie verder, §15, blz. 187.

[1128] De gespecialiseerde werken (TH. LEURIDAN, *La châtellenie de Lille*, in *Bulletin de la Commission historique du département du Nord*, dl. XXI, 1898, blz. 37 en vn. 2; F. VERCAUTEREN, *Une parentèle* ..., blz. 244 of blz. 548; CH.-M. DE LA RONCIÈRE e.a. (eds.), *L'Europe au moyen âge. Documents expliqués*, dl. II, Parijs, 1969, blz. (182-187, nr. 90) 182, 185: stamboom) verbinden zijn herkomstnaam "Waterlos" met Wattrelos (Fr., dep. Nord, arr. Lille, cant. Roubaix-Est) – of zelfs met Waterloo (E. VAN HOUTS, *Local and Regional Chronicles*, Turnhout, 1995, blz. 36). Het is wel evident dat het geslacht Waterlos op zeker ogenblik in minstens twee takken verdeeld is geraakt (F. VERCAUTEREN, *art. cit.*, blz. 235 of blz. 539); opmerkelijk – of misschien ook weer niet – is daarbij dat voor beide door de familie beheerde domeinen, duidelijk met opzet, dezelfde plaatsnaam gekozen werd (vgl. E. MANNIER, *Études étymologiques, historiques et comparatives* ..., blz. 162, art. *Wattrelos*: oorspronkelijk: Waterlos), dezelfde naamstam en betekenis gebruikt werd (F. ROMMEL, *Indices van oude vormen*, in: M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek* ..., dl. II, blz. 1326, art. *Waterlocio, Waterlos*). Beide familietakken, Waterlos en Wattrelos, werden herenigd door het huwelijk van de ouders van Lambert (F. VERCAUTEREN, *loc. cit.*). Desondanks blijft, onzes inziens, de authentieke, Kamerijkse geslachtsnaam "Waterlos", van vaderskant overgeërfd, maatgevend voor de genealogische aanhorigheid van Lambert van Waterlos, eerder dan het, in het bisdom Noyon-Doornik gelegen, Wattrelos.

[1129] Vgl. F. VERCAUTEREN, *art. cit.*, blz. 231 of blz. 535.

[1130] Over dergelijke wantoestanden (subdiakens van 14 of 15 jaar oud) in de hoge middeleeuwen: J. DELMAILLE, *Âge* ..., kol. 340.

[1131] Zie toch hierna.

Wat dan het tweede luik van de gemelde vraagstelling aangaat, namelijk dat over de leeftijdsvereisten voor de bisschoppelijke kapelaan: dienaangaande kan moeilijk een algemene leidraad geformuleerd worden, aangezien strikte regelen ontbraken. Niettemin stipuleert de canonist Regino van Prüm († 915)[1132], in zijn *De synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*, precies voor de westelijke[1133] regio van het Duitse Rijk – dus met inbegrip van Kamerijk – met zoveel woorden: "*Ut nullus presbyter cartas scribat*"[1134]. Ook al betreft het hier een momentopname, toch blijft deze constante overeind: de gewone kanselarijbeamte was tijdens de twaalfde eeuw geen priester, zeker niet op het moment van zijn benoeming[1135]. Luidens het twaalfde-eeuwse Kamerijkse obituarium was zelfs scholaster-kanselier Werinbold III aanvankelijk subdiaken[1136] en zou hij pas naderhand[1137] tot het diakenaat toegelaten zijn geweest (die laatste promotie is verre van zeker[1138], doch was kerkwettelijk wel verplicht in het geval van een kapittelscholaster[1139]). Of Hugo van Fosses nu, ja dan neen, metterdaad oorkonden heeft opgesteld voor bisschop Burchard[1140], doet weinig ter zake; het lijdt immers geen twijfel dat deze activiteit, al was het maar theoretisch, tot zijn taken van kapelaan-subdiaken gerekend werd[1141] en dat hij dus aan de gangbare maatstaven moest voldoen.

[1132] W. BUCHWALD e.a., *Tusculum-Lexikon* ..., blz. 433-434, art. *Regino von Prüm*.

[1133] Hij stelde zijn kerkwettelijke collectie samen in opdracht van de aartsbisschop van Trier (G. WASSCHERSLEBEN, *ed. cit.* (zie volgende voetnoot), blz. VII), in de jaren 906-915 (*ibid.*, blz. VIII-IX).

[1134] REGINO VAN PRÜM, *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*, uitg. F. WASSERSCHLEBEN, Leipzig, 1840 (Graz, 1964[2]), blz. 125, c. I/263. Het citaat, afkomstig uit de *Collectio capitularium* van abt Ansegis van Fontenelle (823-833), uit 827 (uitg. G. SCHMITZ, in *M.G.H., Capitularia regum Francorum. Nova series*, dl. I, Hannover, 1996, blz. 513, c. CLII), had volgens Regino dus zijn normerende kracht onverminderd behouden.

[1135] S. HAIDER, *Das bischöfliche Kapellanat* ..., dl. I, blz. 107.

[1136] *Obituarium Cameracense* (vgl. hoger, §5, vn. 472), f° 75v°: "Obiit Guerimboldus subdiaconus et scolasticus ...".

[1137] N. BARRÉ, *Chancellerie épiscopale* ..., blz. 139 ("Wérinbold").

[1138] De daartoe door N. Barré aangehaalde vermeldingen, geplukt uit de Kamerijkse getuigenlijsten, van een Werinbold onder de diakens, moet vermoedelijk betrokken worden op de homologe kanunnik Werinbold [IV] uit dezelfde periode (zie verder, §15, vn. 1659).

[1139] W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen* ..., blz. 195, art. *Scholaster*.

[1140] Vgl. daaromtrent enige bestanddelen van mogelijke uitleg, respectievelijk: hoger, §1, blz. 263 en vn. 72; §3, blz. 299-300; §3, blz. 301 en vn. 360; §3, blz. 302.

[1141] Vgl. hoger, §4, vn. 330; vgl. nogmaals S. HAIDER, *Das bischöfliche Kapellanat* ..., dl. I, blz. 199, die constateert dat "die Ausfertigung der bischoflichen Urkunden im Verlaufe des 12. und des 13. Jahrhunderts doch immer mehr auf die Gruppe der bischöflichen Kapelläne beschränkt worden" blijkt te zijn; en als voorbeelden:

S. Haider[1142] weet, wanneer dat een zeldzame keer te berekenen valt, te melden dat een (aarts)bisschoppelijk kapelaan uit Trier bij zijn benoeming 25 jaar oud was[1143]. Indien dat al als chronologische norm zou kunnen dienen[1144], dan zou Hugo, geboren omtrent 1087/88, bij zijn aanstelling in die rang in 1115 of beter 1116, met zijn 28 à 29 jaren meer dan voldaan hebben aan die voorwaarde[1145]. Beide aspecten van de gezochte leeftijdsgrens blijken trouwens strak in harmonie te zijn: met de op dat tijdstip bereikte leeftijd zat Hugo evengoed ruim over de theoretische begindrempel toen hij, om reden van zijn graad van *clericus episcopi*, zoals het regel was in Kamerijk[1146] tezelfdertijd tot subdiaken moet gewijd geweest zijn.

De probleemstelling rond de canonieke leeftijden zet er ons in dit stadium toe aan eventjes terug te komen op de kwestie van het geboortejaar van Hugo en ons af te vragen of het geïntroduceerde jaartal 1087/88 stand kan houden. Indicaties van uiteenlopende aard dienen hier ter sprake te komen. Aangenomen dat Hugo, zoals wij menen, waarlijk de acoliet uit de oorkonde van 1111 was, dan valt met die tijding maar weinig aan te vangen met het oog op enige leeftijdscategorie: in de onderzochte periode bestonden ter zake geen bindende richtlijnen[1147]. We weten al dat Lambert van Waterlos bij het ontvangen van het acolitaat 13 jaar[1148] oud was, dat hij m.a.w. de *pueritia* voltooid had[1149]. Ingeval we daaruit al enige regelgeving

M. GROTEN, *Das Urkundenwesen der Erzbischöfe von Köln vom 9. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, in *Die Diplomatik der Bischofsurkunde* ..., blz. 101 ("In den Händen einzelner Kapläne lag ... auch die Herstellung der [kanzleimäßigen] erzbischöflichen Urkunden": minstens vanaf 1075); H. BRESSLAU, *Handbuch der Urkundenlehre* ..., dl. I, blz. 594 (Mainz), 596 (Keulen).

[1142] S. HAIDER, *op. cit.*, blz. 100, is de mening toegedaan dat "daß Kapellanat an keine bestimmte Altersstufe gebunden war".

[1143] *Ibid.*, blz. 101.

[1144] Let wel: W. GRAUWEN, *Norbert als kapelaan* ..., blz. 195, ziet Norberts kapelanaat aanvangen op gelijk welk ogenblik vanaf zijn "toetreden tot de clericatuur door het ontvangen van de tonsuur": dat lijkt wat te breed genomen, te meer daar dezelfde auteur (*ibid.*, blz. 190), weliswaar ten gevolge van een nogal gewaagde interpretatie van de, in vorige voetnoot aangeraakte, passus uit de monografie van S. Haider (*op. cit.*, blz. 101), "een kapelaan van 25 jaar ... als te jong en te onrijp voor die functie" bestempelde.

[1145] Dat zou niet het geval geweest zijn ingeval de, door sommige auteurs geciteerde, geboortedatum "op het einde van de 11de eeuw" (vgl. hoger, §1, blz. 257 en vn. 40) zou prevaleren.

[1146] Zie hierboven.

[1147] J. DELMAILLE, *Âge* ..., kol. 339, nr. 2, art. *Ordres mineurs*.

[1148] F. VERCAUTEREN, *Une parentèle* ..., blz. 225 of blz. 529. Zie hierboven.

[1149] Zie hoger, §2, blz. 281-282 en vn. 214, 221; §7, blz. 365 en vn. 790.

mogen distilleren, weten we toch nog niet hoelang vóór 1111 – nog in Fosses[1150] – Hugo acoliet geworden is. Als subdiaken moest zijn minimumleeftijd in 1116[1151] dan weer, althans in theorie, ten minste 20/21 jaar bedragen hebben en, gelet op zijn benoeming tot kapelaan, vermoedelijk zelfs 25 jaar. Die criteria zijn in globo compatibel met de onderscheiden, tot dusverre geciteerde[1152] geboortejaren van Hugo. (Strikt genomen strookt de laatstgenoemde, trouwens vlottende, limiet niet helemaal met de raming van J. Le Paige[1153] – gevolgd door talrijke andere auteurs[1154] –, die Hugo "impliciet"[1155] in 1093[1156] ter wereld laat komen[1157]: 26 jaar[1158]

[1150] Zie hoger, §11.

[1151] Zijn kandidatuur voor de bisschopszetel van Chartres, op dit punt in zijn carrière (vgl. F. en T. BAUTZ, *Hugo von Foss(s)* ..., kol. 1140: vóór 1119), is – ofschoon het een welgekomen aanknopingspunt zou bieden voor het onderzoek naar leeftijd en geboortedatum – hier niet aan de orde. Het gaat daar onmiskenbaar om een verwisseling met een andere gelijkaardige, en overigens twijfelachtige (H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1925, blz. 79), gebeurtenis in het leven van Hugo, uit het kalenderjaar 1145: J. LE PAIGE, *Vita beati Hvgonis* ..., blz. 423[a]; J. VAN CRAYWINCKEL, *Het leven vanden saligen Hvgo* ..., blz. 246, hst. XVII; M. ILLANA, *La vida* ..., blz. 415[b]; F.-X. DE FELLER, *Hugues de Fosse* ..., blz. 465[b]; L.-M. PÉTIN, *Hugies (le bienheureux)* ..., kol. 1260; F. PÉRENNÈS, *Hugues de Fosse* ..., kol. 742; J.-B. L'ÉCUY, *Hugues de Fosse* ..., blz. 136[a]; J. STADLER, *Hugo* ..., blz. 790[b]; É. VAN ARENBERGH, *Hugues de Fosses* ..., kol. 665; L. GOOVAERTS, *Hugues de Fosse* ..., blz. 401[a]; H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1908/09, blz. 307 of blz. 105; vgl. P. DE WAGHENARE, *Sanctvs Norbertvs* ..., blz. 85 (s.d.); G. LIENHART, *Ephemerides hagiologicæ* ..., blz. 46[a] (s.d., "saepius"; vgl. ID., *B. Hugo, Fossensis* ..., blz. 290[a]); G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 500 (a° 1141); H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1925, blz. 79 ("En 1155"?) en vn. 1, 3; F. VON SALES DOYÉ, *Hugo de Fosses* ..., blz. 527 (s.d.); B. GRASSL, *Der selige Hugo* ..., blz. 90 (a° 1141); ID., *Der Praemonstratenserorden* ..., blz. 17 (s.d.); L. BONDÉELLE, *Hugues de Fosses* ..., blz. 230-231 (a° 1155).

[1152] Zie §1, blz. 257; §2, blz. 280 (en vn. 203).

[1153] Het voorgespiegelde geboortejaar 1093 gaat immers terug op de, redelijk overijlde, schatting van J. LE PAIGE, *Vita beati Hvgonis* ..., blz. 416[b], dat Hugo namelijk in 1119 omtrent 26 jaar oud moet geweest zijn: "Igitur mense Iunio anni eiusdem 1119. Beatus Hugo annos viginti sex vel circiter natus, ..." (vgl. ID., *Bibliotheca* ..., dl. I-2, blz. 369[a]).

[1154] Zie hoger, § 1, blz. 257, vn. 41-42; zie, bijkomend: A. WALSH, *Hugh of Fosse* ..., blz. 270[a] ("*c.* 1093").

[1155] Vgl. ook de auteurs die, al cirkelredenerend, Hugo in 1164 de leeftijd van 70 jaar toeschrijven (vgl. hoger, §2, vn. 204).

[1156] Als variant wordt, zoals gezegd, opgegeven: eind 11de eeuw (vgl. hierboven, vn. 1145).

[1157] Genoemd jaartal, hoe onvolkomen ook, waarborgt meteen ruimschoots de bovengrens van de door ons vooropgestelde "geboortedatum" van Hugo van Fosses.

[1158] B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 51 ("annos tunc natus circiter 26"); J. HILLEGEER, *Gelukzalige Hugo* ..., blz. 28 ("26 of 27 jaren oud"); D. ČERMÁK, *Svatý Norbert* ..., blz. 11 ("Hugo, tehdáž teprv 26 let stár"); A. NOVOTNY, *Szent Norbert* ..., 23 ("Hugó ...

oud[1159] in 1119, zoals Le Paige voorhoudt, zou Hugo dus maar 23 à 24 geweest zijn in 1116. De genoemde leeftijdsvoorschriften voor het subdiakenaat én het kapelanaat sluiten dan weer wel aan bij het door M. Illana onrechtstreeks aangebrachte geboortejaar tussen 1081/84[1160] en 1089[1161], bij de door W. Grauwen en L. Horstkötter aangevoerde, doch naar ons weten niet beredeneerde, geboortedatum tussen 1085 en 1090[1162], of bij de door J. Lecomte aangedragen geboortetijd rond 1090[1163].) Van belang, voor de lopende research, is echter dat geen van deze indicaties indruist tegen het, zo denken wij toch, correcter berekende geboortejaar 1087/88: uit al deze, redelijk vage en tegensprekelijke, bevindingen mag met stelligheid geconcludeerd worden dat Hugo ten laatste in, of liever al enige jaren vóór 1090 werd geboren. Dat bekrachtigt impliciet de deugdelijkheid van de jaardatering van Hugo's geboorte zoals die al interpreterend uit de jongste ledenlijst van het kapittel van Fosses op te maken is[1164]. Verderop[1165] wordt anderzijds de mogelijkheid te berde gebracht dat Hugo in de loop van 1121 alsnog tot priester zal gewijd worden: wanneer we

lehetett ekkor körülbelül 26 éves"); A. VICO en A. MARIANI, *Decretum* ..., blz. 316 of 463 ("in aetate viginti sex circiter annorum"); A. ŽÁK, *Der selige Hugo* ..., blz. 4 ("im Jahre 1119 bereits 26 Jahre alt"); G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 60 ("26 anos de idade"); A. BUTLER en H. THURSTON, *BD. Hugh of Fosse* ..., blz. 153 ("about twenty-six years old"); J. ANDRÉ, *Prince du nord* ..., blz. 37; J. ALMIRA DE SAINT CLET, *Saint Norbert* ..., blz. 59 ("âgé de vingt-six ans"); J. GILISSEN, *Norbertus* ..., blz. 32 ("26 jaren oud"); R. FREDETTE, *Norbert de Gennep* ..., blz. 11 ("vingt-six ans"); A. ALDERS, *Das Leben* ..., blz. 6 ("26 Jahre alt"); T. ŘÍHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 48 ("Hugo, kterému bylo tehdy asi 26 let"); B. ARDURA, *Hugues de Fosses* ..., blz. 47 ("âgé d'environ vingt-six ans"); ID., E. HAGMAN en R. VANASSE, *Hugh of Fosses* ..., blz. 37 ("about twenty-six"); enzovoort.

[1159] Vgl. nog J. VAN CRAYWINCKEL, *Het leven vanden salighen Hvgo* ..., blz. 217, kap. I ("oudt ontrent ses of seuen-en-twintich jaeren"); A. VAN DEN HURK, *De zalige Hugo* ..., blz. 235 ("ongeveer vijf en twintig jaar oud"); A. COLIGNON, *Bienheureux Hugues* ..., blz. 278 ("alors qu'il était entré dans sa vingt-septième année").

[1160] Deze approximatieve datering vloeit voort uit de stelling van M. ILLANA, *Vida* ..., blz. 416[a], dat Hugo "de edad casi 80. años" was bij zijn overlijden, te dateren "hasta el año de 1161., ò hasta el de 1164. segun la variedad de sentencias" (vgl. hoger, §1, vn. 202).

[1161] Deze eindlimiet resulteert uit de redenering van M. ILLANA, *loc. cit.*, over Hugo's priesterwijding voorafgaand aan 1119 (vgl. hierboven, blz. 142) en de daaraan verbonden leeftijdsregel: "porque el de 1119. quande se unió en Valencenas à Norberto, passaba de 30. por ser yá sacerdote".

[1162] Zie hoger, §2, vn. 203.

[1163] *Ibidem.*

[1164] Zie hoger, §2, blz. 280-281.

[1165] Zie hierna, en vn. 1334, 1342.

gehoor geven aan het kerkwettelijk beginsel dat de priesterwijding pas op dertigjarige leeftijd rechtsgeldig kon toegediend worden, correspondeert ook deze uitkomst volkomen, en zelfs ruimschoots, met het voorgespiegelde dubbeljaar 1087/88.

De discussie over de leeftijd van Hugo noopt er ons inmiddels toe ook het geboortejaar van de heilige Norbert als richtbaak onder de loep te nemen. Die jaardatum dient namelijk te kaderen met de doorgaans aangenomen[1166], uit de verschillende verhaallijnen af te leiden – in 1119, bijvoorbeeld, was Hugo nog maar[1167] de kapelaan van Norberts studiegenoot Burchard – en toch wel onmiskenbare leeftijdskloof van zowat vijftien[1168] jaren tussen Norbert en Hugo van Fosses, en anderzijds met de overwegingen dat, ofwel, Hugo's hiërarchische overste Burchard "waarschijnlijk ouder dan Norbert" (maar hoeveel?) was[1169], ofwel die beiden nagenoeg even oud waren[1170]. Deze tijdsgevoelige verhoudingen tussen de afzonderlijke actoren moeten onvermijdelijk een impact hebben op de gangbare mening over de leeftijdscurve van kapelaan Hugo. Het weze ons daarom toegestaan hier even een kleine, maar nodige, zijsprong te maken naar de Norbertusbiografie, en wel om een paar elementen toe te voegen aan het, in de Norbertusliteratuur[1171] gevoerde, debat[1172] rond het geboortejaar[1173] van de ordestichter.

[1166] Let om te beginnen al op de talrijke plaatsen in de norbertijner literatuur waar op Hugo's jeugdige leeftijd gewezen wordt (zie hierboven, vn. 1091-1107), en dat in de grond steevast met een zijdelingse blik op Burchard en … Norbert.

[1167] Vgl. hoger, §12, vn. 535.

[1168] Dit leeftijdsverschil werd nog niet zo lang geleden, weliswaar zonder toelichting bij de uitgekozen referentiedata, onder woorden gebracht door G. VOLLEBREGT, *De zalige Hugo* …, blz. 12: "Hij [= Hugo] zal zowat 15 jaar jonger geweest zijn dan Norbert". In feite stoelt dat verschil, dat bij de meeste recentere commentaren onderhuids aanwezig is, op de combinatie van de respectieve geboortejaren "1080/85" (voor Norbert) en "einde 11de eeuw", alias "ca. 1093" (voor Hugo).

[1169] W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* …, blz. 204.

[1170] Vgl., vooruit schouwend: hierna, vn. 1283-1284.

[1171] Feit is dat er meer dan voldoende studies bestaan die zich daar zouden moeten om bekommerd hebben. A. ALDERS, *900 Jahre Norbert von Xanten*, in *Der Niederrhein. Zeitschrift für Heimatpflege und Wandern*, dl. XLVII, 1980, blz. 131[a], ontdekte, allicht met enige dichterlijke overdrijving, met betrekking tot Norbertus "weit über 500 Lebensbeschreibungen in vielen Sprachen …, darunter fast 300 Monografien" (vgl. ook hoger, §4, vn. 379: C. Kirkfleet). Een meer realistische schatting kwam van A. ŽÁK, *Literarische Rundschau*, in: ID., Der *heilige Norbert, Herr von Gennep, Stifter des Prämonstratenserordens und Erzbischof von Magdeburg*, Wenen, 1900, blz. (264-279) 264: "weit über 40 größere und kleinere Biographien (in zehn verschiedenen Sprachen)"; ook A. PHLIPPEN, *Der hl. Norbert* …, blz. 12, telde "40 grössere und kleinere Biographien". PL. LEFÈVRE, *Essai de bibliographie de Saint Norbert* …, blz. 372-380, somt voor de

Over het geboortejaar van Norbert van Gennep volgens de bestaande literatuur

Norberts geboorte, die niet exact[1174] te dateren valt[1175], wordt tegenwoordig, op basis van louter indirecte[1176] en circumstantiële[1177] bewijsgronden[1178], alom[1179]

periode tot 1914 een 70-tal titels op die voor (monografische én gedrukte) biografieën van Norbertus kunnen doorgaan.

[1172] Met het oog op die discussie weze alvast herinnerd aan de voordien gedane vaststelling dat slechts een klein deel van die monografieën wetenschappelijk-kritische aspiraties koesterde (zie hoger, §4, vn. 380). W. GRAUWEN, *S. Norbertus*, in *Anal. Praem*, dl. LXI, 1965, blz. 310 constateert dat "geen enkele biografie steunde op een degelijke bronnenstudie", dat "ze allen de beweringen van hun voorgangers zonder meer afschreven", dat er "nog tientallen andere fouten en onnauwkeurigheden uit deze levensbeschrijvingen naar voor te halen" zijn, dat ze, kortom, "voor verdere studie onbruikbaar zijn". Diezelfde W. GRAUWEN, *Die Quellen zur Geschichte Norberts von Xanten* (vert. K. ELM), in *Norbert von Xanten. Adliger – Ordensstifter – Kirchenfürst* ..., blz. 23 (vgl. ID., *De bronnen voor de geschiedenis van Norbert, stichter van Prémontré*, in *Anal. Praem.*, dl. LIX, 1983, blz. 205), ziet voor de "Norbert-Forschung" zelfs het nut niet in van het consulteren van "nutzlosen, ihre Vorlagen abschreibenden Synthesen solcher Autoren, die die Quellen selbst nicht heranziehen" (nog steeds W. GRAUWEN, *Norbert van Gennep*, in *Anal. Praem.*, dl. XLII, 1966, blz. 132, stelt dat "de historische waarde" van het oeuvre van G. Madelaine niet mag "overschat" worden; [ID.], *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. IX, vn. 4, vindt de biografie van de hand van G. Van den Elsen "op dit ogenblik zo goed als waardeloos"). Tekenend is inmiddels dat H. ENGELSKIRCHEN, *Nova Norbertina* ..., blz. 196, in het kader van zijn eigen biografisch-chronologisch onderzoek (1949) rond Norbert van Gennep (zie volgende noot), A. Žák als "der letzte anerkannte Biograph" en diens essay uit 1930 als de enige "die gewältige Literatur meisternden Arbeit" bestempelde.

[1173] Theoretisch onderbouwde dateringen zijn, voor zover ons bekend, beschikbaar van de hand van P. DE HERTOGHE, *Notationes in vitam S. Norberti* ..., blz. 283-288; B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 5-10, art. *S. Norbertus nascitur. Annus Christi 1085*; C. JANNINCK, *Appendix ad commentarium prævium* ..., blz. 21F-22B of blz. 26*F-27*B (voor deze gelegenheid: met bijzondere dank aan redactiesecretaris H. Janssens O.Praem.); L. HUGO, *Notes sur la vie* ..., blz. 57bis-58bis; D. SCHINDLER, *Addenda in librum primum historicum* ..., blz. 44; G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 30-31 (dl. I³, blz. 8-10); A. VAN BERNE [= VAN DEN HURK], *Rondom het geboortejaar van sint Norbertus*, in *Pro Nostris*, dl. V, 1933, blz. 37-41; H. ENGELSKIRCHEN, *Nova Norbertina* ..., blz. 196-198; H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., *Appendix A: The date and place of birth and family of saint Norbert*, blz. 190-192; B. GÁBOR, *Szent Norbert* ..., *Függelék: Szent Norbert születésének ideje, helye és családja*, blz. 211-212; W. GRAUWEN, *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 33 vn. 160, 626-627; L. HORSTKÖTTER, *Die Feier des 900. Geburtsfestes des heiligen Norbert in Deutschland im Jahre 1980*, in *An. Praem.*, dl. LVII, 1981, blz. 82-84, art. *Das Geburtsjahr Norberts*; W. GRAUWEN en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 29 vn. 160, 432-433. Bondiger beredeneerde besprekingen vindt men bv. bij M. MERZ, *Norbertus trivmphans* ..., blz. 2; A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 4; E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert* ..., blz. 13; A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 9; J. ANDRÉ, *Prince du Nord* ..., blz. 13; K. PROHÁZKA, *Norbert von Xanten* ..., blz. 121; H. JANSSENS, *Norbert van Maagdenburg* ..., blz. 18 en vn. 4; L. VAN DE MEERENDONK, *Over Norbert* ..., blz. 28.

gesitueerd[1180] omstreeks 1080/85[1181]. Oudere én recentere notities spreken zich dan weer resoluter uit en vertonen, afhankelijk van tijd en – nog eerder – van

[1174] Als opmerkelijke voorbeelden: L. WENDELEN, *De heilige Norbertus* ..., blz. 5: "De H. Norbertus werd geboren ... op het einde der elfde eeuw"; [J.] BAUDOT, *Norbert (S^t)*, in: ID., *Dictionnaire d'hagiographie*, Parijs, 1925, blz. 492^a: "Norbert, né vers la fin du XIe siècle, ...". Men vergelijke deze datering met gelijkaardige schattingen met betrekking tot Hugo van Fosses (hoger, §1, blz. 257 en vn. 40).

[1175] Zoals het nog onlangs vertolkt werd door P. NISSEN, *Norbertus van Gennep* ..., blz. 29: "Wanneer Norbertus geboren is, weten we niet". Vgl. bv. reeds M. MERZ, *Norbertus trivmphans* ..., blz. 2; B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 5 ("Quo tempore & anno natus sit *S. Norbertus*, definitivè et certó dici non potest, ..."); W. BERNHARDI, *Norbert, Stifter* ..., blz. 5 ("Die Zeit seiner Geburt ist nicht mit Sicherheit zu bestimmen"); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 4 ("Ebenso ungewiß ist das Jahr, in welchem der Heilige das Licht der Welt erblickt hat"); H. LAMY, *Saint Norbert* ..., blz. 3, vn. 2 ("La date de la naissance de saint Norbert n'est pas connue"); A. VAN DEN HURK, *De heilige Norbertus (6 juni)*, in *Met de heiligen het jaar rond*, dl. II, Hasselt, 1949, blz. 305 ("Norbert van Gennep, van wie ons het jaar en de plaats zijner geboorte onbekend zijn"; zie echter hierna, vn. 1198, 1229); J. ANDRÉ, *Prince du Nord* ..., blz. 13; H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 190 ("YEAR OF BIRTH. Even the year of his birth is uncertain"); B. GÁBOR, *Szent Norbert* ..., blz. 211 ("*A születés időpontjáról.* Még az évszám is byzonytalan"); enzovoort.

[1176] Vgl. L. HUGO, *Notes sur la vie* ..., blz. 57bis; D. SCHINDLER, *Addenda in librum* ..., blz. 43; G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 29-30 (dl. I^3, blz. 8; "aucun historien du XIIe siècle ne songea à donner la date exacte de la naissance de Norbert"); W. GRAUWEN, *De Norbertusbiografie* ..., blz. 113, beklemtoont op zijn beurt het gebrek aan bronnen.

[1177] G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 30 (dl. I^3, blz. 8), betreurde reeds dat "nous sommes, sur ce point [= "la date exacte de la naissance de Norbert"], réduits à de simples conjectures" – maar vond toch dat "ces conjectures, ... atteignent un haut degré de vraisemblance"; H. LAMY, *Saint Norbert* ..., blz. 3, vn. 2, gaf impliciet toe dat aangaande Norberts geboortedatum enkel "Des calculs problables ...", met benaderende uitkomst, uitgewerkt konden worden (zie hierna, vn. 1183); H. ENGELSKIRCHEN, *Nova Norbertina* ..., blz. 196, stelde spijtig vast dat "wir auch bei St. Norbert keine völlig einwandfreien Kriterien [haben] für das Jahr seiner Geburt"; [W. GRAUWEN en] L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 29, vn. 160, voegde eraan toe dat ook het jubileumjaar 1980 "seitens des Prämonstratenser-Ordens keine neue historische Kenntnis über das exacte Geburtsjahr Norberts" aan de oppervlakte heeft gebracht.

[1178] H. ENGELSKIRCHEN, *Nova Norbertina* ..., blz. 196, merkte, in verband met de meeste van die besprekingen, zorgelijk op dat "Ihre Begründung, ..., nirgends tiefer auf die Frage eingeht" en eigenlijk geen verdere aandacht verdient (vgl. hierboven, vn. 1172: W. Grauwen). Bovendien valt er tijdsgebonden evolutie te bespeuren bij de verschillende commentatoren én somtijds in de opeenvolgende werken van eenzelfde auteur.

[1179] Vgl. A. ALDERS, *Wo wurde Norbert geboren?*, Wardt (Xanten), 1979, blz. 3; ID., *900 Jahre Norbert* ..., blz. 130^b: "Norberts genaues Geburtsjahr ist unbekannt, es ist jedoch nach der übereinstimmenden Meinung seiner Biografen in der Zeit zwischen den Jahren 1080 und 1085 zu suchen"; L. HORSTKÖTTER, *Die Feier des 900. Geburtsfestes* ..., blz. 83: "Auf die Zeitspanne 1080 bis 1085 pendeln sich die verschiedenen Autoren aller Länder seit langem Zeit" (*ibid.*, vn. 7: een achttal voorbeelden).

[1180] Zie voornamelijk G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 31 (dl. I^3, blz. 10; "nous nous contentons de dire que saint Norbert naquit entre 1080 et 1085, plus près toutefois de la première date"); ID., *Vie illustrée* ..., blz. 5 (id.). Vgl. variante omschrijvingen bij A. ŽÁK,

Der heilige Norbert, Herr von Gennep ..., blz. 4 ("Man wird also dieses Geburtsjahr zwischen 1080-1085 ruhig verlegen können"); D. STICHEL, *Wichtige Daten aus dem Leben Norberts von Xanten*, in: ID., *Norbert von Xanten* ..., blz. 485 ("1080 oder 1085"); G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 11 ("entre 1080 e 1085, e mais aproximado de 1080"); A. VAN DEN HURK, *Norbertus en de Orde* ..., blz. 57 ("in 1085" of "misschien ook nog wel een jaar of vijf vroeger"); D. SALEWSKY, *Norbert von Xanten/Magdeburg* ..., blz. 29[a] ("um 1080, spätestens 1085").

[1181] Oudere en vooral jongere biografische nota's houden het daarop: M. TAKÁCS, *Szent Norbert* ..., blz. 11 ("hogy 1080 és 1085"); É. MAIRE, *Saint Norbert* ..., blz. 2; C. OCTAVIEN, *Saint Norbert* ..., blz. 333 ("entre 1080 et 1085", vgl. de koptitel: "1080?"); A. ŽÁK, *Kurze Lebensgeschichte* ..., blz. 1 ("um das Jahr 1080-1085"); ID., *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 9 ("zwischen 1080 und 1085"; zie ook hierna, vn. 1185-1186); LES BÉNÉDICTINS DE PARIS, *Saint Norbert* ..., blz. 108; É. MAIRE, *San Norberto* ..., blz. 6 ("tra il 1080 e il 1085"); W. ROMAIN, in *Saint Norbert* ..., *Tableau chronologique*, blz. 244 ("Environ 1080-1085"; vgl. blz. 13: "1085(?)", 27: "1085"); W. GRAUWEN, *Norbert van Maagdenburg* ..., kol. 610; T. ŘÍHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 32 ("1080-1085"); N. WEYNS, *Norbert of Norbertus*, in *Grote Winkler Prins. Encyclopedie in twintig delen*, dl. XIV, Amsterdam-Brussel, 1975, blz. 311[b] ("tussen 1080 en 1085"); W. GRAUWEN, *Norbert von Magdeburg* ..., blz. 360; ID., *De Norbertusbiografie* ..., blz. 113 ("omstreeks 1080/85"); ID., *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 33; ID., *Norberto, santo*, in *Dizionario degli istituti di perfezione*, dl. VI, Rome, 1980, kol. 332 ("fra il 1080 e il 1085"); H. VOLMULLER, *Norbertus, Ned. Heilige*, in: ID. (red.), *Nijhoffs geschiedenislexicon* ..., blz. 426[b] ("ca. 1080/5"); R. DARRICAU, *Norbert (Saint)* ..., kol. 1375; DE BRABANTSE CIRCARIE, *Norbert van Gennep*, in *Norbertinessen en Norbertijnen* ..., blz. 7; A. ALDERS, *Norbert von Xanten* ..., blz. 38; L. HORSTKÖTTER, *Wer war Norbert* ..., blz. 4[a]; J.-B. VALVEKENS, *Norbert (saint)* ..., kol. 413 ("entre 1080 et 1085"; vgl. hierna); K. ELM, *Norbert von Xanten* (in *Gestalten* ...), blz. 163 ("zwischen 1080 und 1085"); A. VAN DEN HURK, *Norbert van Gennep* ..., blz. 9 ("waarschijnlijk tussen 1080 en 1085"); ID., W. SMEETS en R. PASENSIE, *Norbert of Gennep* ..., blz. 9; M. MOURRE, *Norbert saint*, in: ID., *Dictionnaire encyclopédique d'histoire*, dl. [IV], Parijs, 1986[2], blz. 3315[b] ("vers 1080/85"); W. GRAUWEN en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 29; U. GENIETS, *Der heilige Norbert* ..., blz. 53 ("zwischen 1080-1085"); S. VAN DE VEN, *Der hl. Norbert* ..., blz. 6 ("zwischen 1080 und 1085"); Z. ŘEHÁK, *Svatý Norbert* ..., blz. 231 ("1080-85"); E. POCHE en N. BACKMUND, *Norbert v. Magdeburg*, in *Lexikon der christlichen Ikonologie*, dl. VIII, Rome e.a., 1990, blz. 68; A. VAN DEN HURK en C. GUZMÁN DE TORRES, *Norberto di Gennep* ..., blz. 9 ("probablemente ... entre 1080 y 1085"); W. GRAUWEN, *Norbert de Magdebourg* ..., blz. 289[a]; K. PROHÁZKA, *Norbert von Xanten* ..., blz. 121 ("der Zeitraum der Jahre 1080 bis 1085"); K. ELM, *Norbert v. Xanten* (in *Lexikon* ...), kol. 1233; ID., *Norbert von Xanten* (in *Theologische Realenzyklopädie* ...), blz. 608; ID., *Norbert von Xanten* (in *Rheinische Lebensbilder* ...), blz. 7; B. ARDURA, *Norbert saint (v. 1080/1085)*, in *Dictionnaire encyclopédique du moyen âge*, dl. II, Cambridge e.a., 1997, blz. 1082[b]; K. ELM, *Norberto di Xanten* ..., blz. 1503[a] ("tra il 1080 e il 1085"); H. SEIBERT, *Norbert von Xanten* ..., blz. 336[b] ("zwischen 1080 und 1085"); M. OHST, *Norbert von Xanten*, in *Deutsche biografische Enzyklopädie*, dl. VII, München, 1998, blz. 437[a]; A. GERHARDS, *Norbert (saint)*, in: ID., *Dictionnaire historique des ordres religieux*, Parijs, 1998, blz. 417[a]; L. HORSTKÖTTER, *Norbert von Xanten*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. VII, 1998[3], kol. 903; M. HEIM, *Norbert von Xanten*, in *Theologen, Ketzer, Heilige. Kleines Personenlexikon zur Kirchengeschichte*, München, 2001, blz. 294[a]; L. HORSTKÖTTER, *Der heilige Norbert von Xanten und die Prämonstratenser. Die kirchliche Erneuerung im 12. Jahrhundert und in unserer Zeit*, Hamborn

voorbereidende lectuur, een voorkeur[1182] voor het vroegste jaartal[1183] 1080[1184] (of daaromtrent[1185]). Ook de jaren 1082[1186] (of daaromtrent[1187]), 1084[1188], 1085[1189] (of

(Duisburg), 2002[9], blz. 4 ("Zwischen 1080 und 1085"); H. FLACHENECKER, *Norbert von Xanten* ..., kol. 365; L. VAN DE MEERENDONK, *Over Norbert* ..., blz. 28 ("tussen 1080 en 1085"); TH. ANTRY en C. NEEL, *Norbert of Xanten as Preacher and Reformer*, in: ID. (uitg.), *Norbert and Early Norbertine Spirituality* ..., blz. 7 ("sometime between 1080 and 1085"); enzovoort (o.m. in algemene en encyclopedische overzichten van de premonstrat enzer geschiedenis).

[1182] Als achtergrond: P. DE HERTOGHE, *Notationes in vitam S. Norberti* ..., blz. 283, vermeldde voor zijn tijd als reeds voorgestelde jaren: 1080, 1082, 1085 en 1090; F. DUBAL, *Vida apostolica* ..., f° 2 r°, somde, in die volgorde, de jaartallen 1082, 1085 en 1080 op als meest genoemde; B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 5-6, citeerde de jaartallen 1070, 1080, 1082 en 1085; A. VAN DEN HURK, *Rondom het geboortejaar* ..., blz. 37, stuitte op "jaartallen, die liggen tusschen 1074 en 1090".

[1183] 1080 is ook het geboortejaar (L. HORSTKÖTTER, *Die Feier des 900. Geburtsfestes* ..., blz. 84: "das Jahr 1080 als einheitlichen Termin") dat, op voorstel van L. Horstkötter, en mede gelet op de gangbare liturgische gebruiken, door de Premonstratenzer en Maagdenburgse overheden geofficialiseerd werd; vgl. A. ALDERS, *900 Jahre Norbert* ..., blz. 130[b]-131[a]; N. BACKMUND, *Geschichte* ..., blz. 22, die eveneens aanstipt dat alle recent – hij schrijft in 1986 – gedrukte liturgische boeken de datering "ca. 1080 geboren" dragen. Zie nog C. KIRKFLEET, *History of saint Norbert* ..., blz. 2 ("the year 1080"; vgl. vn. 3: "This is the date on wich most biographers agree"); H. LAMY, *Saint Norbert* ..., blz. 3, vn. 2 ("Des calculs probables indiquent comme approximative l'année 1080"; zie hierboven).

[1184] M. DU PRÉ, *Annales breves* ..., blz. 1 ("Sub annum Christi M.LXXX."); P. DE WAGHENARE, *Sanctvs Norbertvs* ..., blz. 3 ("an. M.LXXX"); C. JANNINCK, *Appendix ad commentarium prævium* ..., blz. 21F of blz. 26*F, nr. 2, randnota ("Nativitas ejus refertur ad an. 1080"; vgl. hierna, vn. 1289); L. HUGO, *La vie* ..., blz. 1 (*Notes* ..., blz. 58bis: "il semble qu'on doit reculer sa naissance jusques vers l'année 1080"); D. SCHINDLER, *Vita S. Norberti* ..., blz. 1, nr. I (*Addenda in librum* ..., blz. 44: in de voorwaardelijke wijs); G. LIENHART, *Epocha emendatior in chronologiam, vitam, & acta sanctissimi patris Norberti*, in: ID., *Ephemerides hagiologicæ* ..., blz. [377] ("Sub Ann. 1080"); MONACHI CONGREGATIONIS S. MAURI ORDINIS S. BENEDICTI, *S. Norbertus*, in *Gallia christiana* ..., dl. IX, kol. 643; L.-M. PÉTIN, *Norbert (saint)*, in: ID., *Dictionnaire hagiographique* ..., kol. 578; D. LAKY, *Szent Norbert* ..., blz. 84-85 ("született 1080"); B. H[AUREAU], *Norbert (Saint)*, in *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, dl. XXXVIII, 1862, kol. 242 ("en 1080"); J. COLLIN DE PLANCY en É. DARRAS, *Saint Norbert* ..., blz. 264; J. COLDEFY, *Études sur l'Ordre* ..., blz. 15; J. HILLEGEER, *H. Norbertus, stichter, abt en aartsbisschop*, in: ID., *België en zijne heiligen*, dl. II, Gent, [1869], blz. 354; A. NOVOTNY, *Szent Norbert* ..., blz. 1-2; M. GEUDENS, *The Life of S. Norbert* ..., blz. X, nr. 2 ("born in 1080"; vgl. hierna); L. GRÉGOIRE, *Norbert (Saint)*, in: ID., *Dictionnaire encyclopédique d'histoire, de biographie, de mythologie et de géographie*, dl. II, Parijs, 1889, blz. 1438[b]; A. KRAUTHEIMER, *Der heilige Norbert* ..., blz. 147; L. ANDERSON, *Saint Norbert* ..., blz. 2; J. DELANEY en J. TOBIN, *Norbert, St.* ..., blz. 857[b] ("1080?"); F. PETIT, *Norbert et l'origine* ..., blz. 20 ("Il a dû naître en 1080"); L. RIVIÈRE en M.-H. SIGAUT, *Saint Norbert* ..., blz. 19; R. LARUE, *Norbertvs Praemonstratensis ordinis fvndator sanctvs*, in *Clavis scriptorum* ..., dl. III, 1985, blz. 1915; B. ARDURA, *Prémontrés. Histoire* ..., blz. 20 ("probablement en 1080"); D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 19 ("an de grâce 1080"); ID, *Saint-Norbert* ..., blz. 3,

4[a] (id.); B. ARDURA, E. HAGMAN en R. VANASSE, *The Order of Prémontré* ..., blz. 5 ("probably in 1080"); M. PLOUVIER, *Norbert, fondateur de l'ordre de Prémontré*, in: ID., *L'abbaye de Prémontré, du service de Dieu au soin des hommes*, Parijs, 2007, blz. 10; enzovoort.

[1185] C. HANEGRAAF, *Un apostolo* ..., blz. 19 ("circa l'anno 1080"); J. VAN CRAYWINCKEL, *Het leuen vanden H. Norbertvs*, in: ID., *Legende der levens* ..., dl. I, blz. 1 ("ontrent het jaer ons Heeren duysent ende tachentich"); D. [VAN] P[APENBROECK], *Annotata*, in *AA. SS. Junii*, dl. I, 1695, blz. 823A (en in *AA. SS. Junii*, dl. I, 1867[3], blz. 810E), vn. g ("natus traditur circa annum 1080"; vgl. echter hierna, vn. 1189); A. SEVESTRE, *Norbert*, in: ID., *Dictionnaire de patrologie*, dl. IV, Parijs, 1855, kol. 1116 ("vers l'an 1080"); J. STADLER en J. GINAL, *S. Norbertus* ..., blz. 585[b] ("Er ist beiläufig um d. J. 1080 geboren"); M. GEUDENS, *The Life of S. Norbert* ..., blz. 45 ("born about 1080"); [F.] WURM, *Norbert, der hl.* ..., kol. 448 ("um das Jahr 1080"); G. VAN DEN ELSEN, *Beknopte levensgeschiedenis* ..., blz. 2 ("omtrent het jaar 1080"); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 1-2 ("c. 1080"; vgl. hierboven, vn. 1180); M. GEUDENS, *Norbert, Saint*, in *The Catholic Encyclopedia*, dl. XI, New York, 1911, blz. 100[a] ("c. 1080"); [F. PAILLART (ed.)], *Vie de saint Norbert* ..., blz. 1 ("vers 1080"); K. KÜNSTLE, *Norbert*, in: ID., *Ikonographie der Heiligen*, Freiburg im Breisgau, 1926, blz. 466 ("um 1080"); E. VALVEKENS, *Het achtste eeuwfeest* ..., blz. 193 ("rondom 1080"; vgl. hierna); C. VON GALEN, *[Praeconium]*, in *Liber memorialis in honorem S. Norberti, 1134-1934*, Averbode, 1934, blz. 80 ("um das Jahr 1080"); B. GOSSENS, *Norbert v. Xanten* ..., blz. 7 (id.); F. PRIMS, *Sint-Norbertus* ..., blz. 41 ("rond 1080"); G. MOLLAT, *Norberto, santo*, in *Enciclopedia cattolica*, dl. VIII, 1952, kol. 1933[a] ("ca. il 1080"); N. WEYNS, *Norbertus, Heilige*, in *Winkler Prins encyclopaedie*, dl. XIV, Amsterdam-Brussel, 1952, blz. 603[a] (ca. 1080; zie hierboven); W. HOPPE, *Norbert*, in *Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte*, München, 1952/1953, blz. 629[a] ("um 1080"); B. LUYKX, *Norbertus* ... (in *De Katholieke* ...), kol. 857 ("Ca. 1080"); J. ANDRÉ, *Prince du Nord* ..., blz. 13; H. HÜMMELER, *Norbert von Xanten*, in: ID., *Helden und Heilige*, Bonn, 1954, blz. 280 ("Er mag um das Jahr 1080 ... geboren sein"); [B. LUYKX], *Norbertus*, in *Encyclopædie van het katholicisme*, dl. III, Bussum, 1956, kol. 105 ("omstreeks 1080"); M. K[OYEN], *Norbertus, H.*, in *Theologisch woordenboek*, dl. III, Roermond-Maaseik, 1958, kol. 3513 ("ca. 1080"); J. COULSON, *Norbert*, in: ID., *The Saints, a Concise Biographical Dictionary*, Londen, 1958, blz. 340[b] ("about 1080"); H. GRUNDMANN, *Norbert von Xanten* ..., kol. 1510 ("ca 1080"), E. en H. MELCHERS, *Der heilige Norbert*, in: ID., *Das Jahr der Heiligen. Geschichte und Legende*, München, 1965, blz. 346 ("um 1080"); J. GILISSEN, *Norbertus van de burcht Gennep* ..., blz. 21; THE BENEDICTINE MONKS OF ST AUGUSTINE'S ABBEY, RAMSGATE, *Norbert (St)*, in: ID., *The Book of Saints*, Londen, 1966[5], blz. 528[a] ("*c.* 1080"); J. SOMMERFELDT, *Norbert of Xanten, St.*, in *New Catholic Encyclopedia*, dl. X, 1967, blz. 492[a]; T. DRIESSEN, *1000 jaar Gennep* ..., blz. 19 ("ca. 1080"); K. BOSL, *Magdeburg, Norbert*, in *Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte*, dl. II, München, 1974[2], kol. 2029; H. BA[NNASCH], *Norbert von Xanten*, in *Lexikon der deutschen Geschichte*, Stuttgart, 1977, blz. 862[a] ("um 1080"); E., H. en C. MELCHERS, *Der heilige Norbert*, in *Das grosse Buch der Heiligen. Geschichte und Legende im Jahreslauf*, München, 1978, blz. 344 (id.); D. FARMER, *Norbert*, in: ID., *The Oxford Dictionary of Saints*, Oxford, 1978, blz. 295[a] ("*c.* 1080"); O. ENGLEBERT, *Saint Norbert* ..., blz. 189 ("vers 1080"); S. WILLIAMS, *Norbert of Xanten, St.*, in *Encyclopedic Dictionary of Religion*, [dl. II], Philadelphia-Washington, 1979, blz. 2254[a] ("*c.* 1080"); R. FREDETTE, *Norbert de Gennep* ..., blz. 3 ("vers 1080"); A. ALDERS, *Das Leben des heiligen Norbert* ..., blz. 3 ("um das Jahr 1080"); J.-B. VALVEKENS, *Norbert (saint)* ..., kol.. 412 (vgl echter hierboven); D. ATTWATER en C. JOHN, *Norbert, bishop and founder*, in: ID., *The Penguin Dictionary of Saints*, Harmondsworth, 1988[2], blz. 248; E. LODI, *San*

Norberto, vescovo ..., blz. 224 ("verso il 1080"); M. STROOBANTS, *Norbert*, in: ID., *Dix mille saints. Dictionnaire hagiographique*, Turnhout, 1991, blz. 376[b] ("v. 1080"); P. ARING, *Norbert von Xanten*, in *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, dl. VI, Herzberg, 1993[2], kol. 1015 ("um 1080"); L. HORSTKÖTTER, *Norbert von Xanten († 1134), erst Ordensmann, dann Erzbischof von Magdeburg*, in *Kloster Unser Lieben Frauen Magdeburg. Stift – Pädagogium – Museum*, Oschersleben, [1995], blz. 43[a] ("um das Jahr 1080"; vgl. hierboven, vn. 1179-1180); J.-B. RATY, *Norbert de Gennep*, in *L'ancienne abbaye de Floreffe* ..., blz. 16[a] ("aux environs de 1080"); CH. CASPERS, *Norbertus (non?) eucharisticus. Beschouwingen over Norbertus van Gennep als eucharistische heilige*, in *Omgang met nobertijner heiligen. Achtergronden en vormgeving van de heiligenverering in de orde van Prémontré*, Brussel, 1998, blz. 12 ("circa 1080"); D. DE CLERCK en G. WOLF, *Hl. Norbert von Xanten* ..., blz. 133[a] ("um das Jahr 1080"); ID., *Heilige Norbertus* ..., blz. 155[a]; ID. en D.-M. DAUZET, *Saint Norbert de Xanten* ..., blz. 159[a] ("vers 1180"); nog recentelijk: M. WALSH, *Norbert of Xanten*, in: ID., *A new Dictionary of Saints: East and West*, blz. 452[b] ("*c.* 1080"); enzovoort. Vgl. B. MAYER, *Der heilige Norbert* ..., blz. 6 ("kurz nach 1080").

[1186] De eigenlijke studie is hier deze van H. ENGELSKIRCHEN, *Nova Norbertina* ..., blz. 196 ("das Jahr 1082", en dat "im Einklang mit bedeutenden Norbertforschern"; zie ook hierna); vgl. voorts F. DUBAL, *Vida apostolica* ..., f° 2 r° ("el [año] de nostra salud de mil y ochenta y dos"); J. LE PAIGE, *Vita S. Norberti*, in: ID., *Bibliotheca Præmonstratensis ordinis*, dl. I-2, blz. 366[a] ("Anno reparatæ salutis 1082."); L. MORÉRI, *Norbert (saint)* ..., blz. 1072[b] ("l'an 1082"); F.-X. DE FELLER, *Norbert (saint)*, in: ID., *Dictionnaire historique*, dl. VI, Parijs-Lyon, 1818[4], blz. 580[a] ("né l'an 1082"), P. HÉLYOT, *Vie de saint Norbert* ..., kol. 273; F. PÉRENNÈS, *Norbert (saint)*, in: ID., *Dictionaire de biographie chrétienne et anti-chrétienne*, dl. III, Parijs, 1851, kol. 111; D. ČERMÁK, *Svatý Norbert* ..., blz. 1 ("r. 1082."); A. WORELL, *Der heilige Norbert* ..., blz. 2 ("im Jahre 1082"); W. KNAPINSKI, *Święty Norbert* ..., blz. 10, nr. 3 ("r. 1082"); B. TÖPFER, *Norbert von Xanten*, in *Biographisches Lexikon zur deutschen Geschichte von den Anfängen bis 1917*, Berlijn, 1967, blz. 354 ("1082(?)"); W. BORNHEIM, *Die Familienbeziehungen* ..., blz. 37 ("Zwischen 1080 und 1085, angeblich 1082"); TH. SCHNITZLER, *Hl. Norbert von Xanten*, in: ID., *Die Heiligen im Jahr des Herrn. Ihre Feste und Gedenktage*, Freiburg-Basel-Wenen, 1979, blz. 191 ("geboren 1082"). Vgl. ook A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 9 ("Als sein Geburtsjahr wird 1085 (auch 1082) angenommen"; zie echter hierboven); O. WIMMER en H. MELZER, *Norbert von Xanten*, in: ID., *Lexikon der Namen* ..., blz. 613[b] ("wahrscheinlich 1082").

[1187] A. PARIS, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 8 ("vers 1082"); CH. TAIÉE, *Prémontré* ..., blz. 103 ("vers l'année 1082"); J. DEJENTE, *Saint-Norbert*, in: ID., *Prémontré.* ..., blz. 8 ("vers l'an 1082"); [H. LAMY e.a.], *De orde van Premonstreit* ..., blz. 11 ("rond 1082"); G. STRAUCH en I. PICHLER, *Hochfest des heiligen Norbert* ..., blz. 18* ("Um 1082"); K. ELM, *Norbert von Xanten* (in *Christi Liebe* ...), blz. 545 ("um das Jahr 1082"); V. SCHAUBER en H. SCHINDLER, *Norbert von Xanten*, in: ID., *Die Heiligen und Namenspatrone im Jahreslauf*, München-Zürich, 1985, blz. 294[a] ("um 1082"); S. VAN DER LINDEN, *Norbertus van Magdeburg ST*, in: ID. e.a., *De heiligen*, Amsterdam-Antwerpen, 1999, blz. 657[b] ("ca 1082"). Vgl. J.-P. CAMUS, *L'homme apostolique* ..., f° 2 v° ("Qvelqves Historiens mettent la naissance du grand S. NORBERT en l'an 1082. d'autres trois ans après"); A. PHLIPPEN, *Der hl. Norbert* ..., blz. 13 ("um das Jahr 1080 oder 1082"); G. DUCHET en M. SUCHAUX, *Norbert et les débuts* ..., blz. 237 ("entre 1080 et 1082").

[1188] F. FELTEN, *Zwischen Berufung und Amt* ..., blz. 105 ("etwa 1084").

[1189] Zie voornamelijk bij P. DE HERTOGHE, *Notationes in vitam S. Norberti* ..., blz. 283-288; en voorts D. VAN PAPENBROECK, *Ad acta vitæ et translationum* ..., blz. 809[b] of blz. 797F, nr. 1 ("sub annum MLXXXV"; zie hierboven, vn. 1185); E. PROMNITZ, *Der*

daaromtrent[1190]) en "1086"[1191], en zelfs[1192] de jaren[1193] 1090[1194] en extreem zelfs 1092[1195] (of daaromtrent) worden als geboortejaar van Norbertus genoemd.

heilige Norbert ..., blz. 15 ("im Jahre 1085"); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 9; L. CZERMIN, *Sv. Norbert* ..., blz. 3 ("to roku 1085"); F. RISS, *Der heilige Norbert* ..., blz. 5 ("Ueberwiegend gilt als Geburtszeit das Jahr 1085"); A. HYAMSON, *Norbert, St.*, in: ID., *A Dictionary of Universal Biography*, Londen-New York, 1966², blz. 451ᵇ; J.-B. VALVEKENS, *Norberto di Magdeburgo* ..., kol. 1053; D. CLAUDE, *Norbert* ..., blz. 3; N. CALMELS, *Norbert de Xanten* ..., blz. 37; H. KELLER, *Norbert, Hl.*, in *Reclams Lexikon der Heiligen und der biblischen Gestalten*, Stuttgart, 1991⁷, blz. 447.

[1190] M. MERZ, *Norbertus trivmphans* ..., blz. 2 ("etsi nihil certi habeatur, probabilis tamen fit coniectura, incidere eius ortum in Annum Salutis circiter millesimum octogesimum quintum"); G. H[ENSCHENIUS] [= HENSCHEN] en D. P[APEBROCHIUS] [= VAN PAPENBROECK], *Annotata*, in *AA. SS. Junii*, dl. I, 1695, blz. 828B (1867³, blz. 815E), vn. i ("natum esse anno circiter 1085": naar P. De Hertoghe; zie hierna, vn. 1232); A. VALISSANT, *La vie de saint Norbert*, in: ID., *Histoire de Prémonté* ..., blz. 8 ("vers l'an 1085"); W. BERNHARDI, *Norbert, Stifter* ..., blz. 5 ("Die Zeit seiner Geburt ..., doch kann sie wenig vor oder nach 1085 fallen"; zie hierboven, vn. 1175; hierna, vn. 1192); CH. DE SMEDT, *Norbert (Saint)* ..., kol. 886 ("vers 1085"); B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 25 ("um das Jahr 1085"); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 9 ("Zirka 1085"); E. VALVEKENS, *Norbert van Gennep* ..., blz. 13 ("rond 1085"); J. ALMIRA DE SAINT CLET, *Saint Norbert* ..., blz. 15 ("vers 1085"); O. MANNL, *Zur Literatur über den heiligen Norbert*, in *Anal. Praem.*, dl. XXXV, 1959, blz. 5 ("um 1085"); A. V[AUCHEZ], *Norbert*, in *Histoire des saints et de la sainteté chrétienne*, dl. VI, Parijs, 1986, blz. 215, 216ᵇ ("vers 1085").

[1191] Vgl. C. KIRKFLEET, *History* ..., blz. 2, vn. 3: "There are some ["biographers"] who name 1084 and even 1086, but give no reason for it".

[1192] Het mag niet onvermeld blijven dat W. BERNHARDI, *Lothar von Supplinburg* ..., blz. 93, vn. 26, "Da Norbert indeß die Diaconats- und Priesterweihe an einem Tage ausnahmsweise erhielt, so wird er vermutlich das canonische Alter für die letztere 1115 noch nicht erreicht haben" (vgl. hoger, §13, vn. 868), poneerde: "Seine Geburt kann also nach 1085 fallen". H. ENGELSKIRCHEN, *Nova Norbertina* ..., blz. 197-198, die bovendien (*ibid.*, blz. 197) aanstipt "Aenlich urteilen andere Autoren", kelderde prompt deze stelling: "Von einer Schwierigheit betreffs des Alters ist nicht die Spur zu finden"; vgl., in diezelfde zin, L. HUGO, *Notes sur la vie* ..., blz. 57ᵇⁱˢ; G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 30 (dl. I³, blz. 9); A. VAN DEN HURK, *Rondom het geboortejaar* ..., blz. 39-41; W. GRAUWEN, *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 33, vn. 160 (vgl. W. GRAUWEN en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 29, vn. 160): "Nergens wordt gemeld dat er omtrent de vereiste leeftijd problemen zouden zijn gerezen" (vgl. H. JANSSENS, *Norbert van Maagdenburg* ..., blz. 19, vn. 5).

[1193] P. DE HERTOGHE, *Notationes in vitam S. Norberti* ..., blz. 283, en B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 5, verwijzen naar anonieme voorstanders van het jaar 1090. Fischer merkt wel onmiddellijk op dat dit jaartal niet kan stroken met Norberts priesterwijding, als minstens 30-jarige, in 1115.

[1194] J. VANDER STERRE, *Het leven* ..., blz. 30, nr. 1 ("achtervolgende sekere bescheeden van het Artsch-Clooster van Premonstreyt"); van eponymisch standpunt documenteert hij zijn keuze bij middel van de pontificaatsjaren van paus Urbanus II, de regeringsjaren van de Duitse keizer en de Franse koning (zie hierna, vn. 1297), naast deze van de Byzantijnse keizer Alexios I Komnenos (1081-1118) en de Engelse koning Willem II Rufus (1087-1100). Vgl. A. ALDERS, *Norbert von Xanten* ..., blz. 57-58, vn. 17 (volgens een handschriftelijke nota).

Bij de berekening van de meest courante afbakeningen van de onder-[1196] en vooral[1197] bovengrens[1198] van Norberts geboortejaar worden, in bio-prosopografische volgorde gerangschikt, naar ons weten[1199] volgende criteria in rekening gebracht:

1/ er wordt sporadisch gealludeerd[1200] op het bericht dat Norbertus in of vóór 1089[1201], praktisch als *infans*[1202], opgenomen is geweest[1203] in het Sint-Victors-

[1195] M.-N. BOUILLET en A. CHASSANG, *Norbert (S.)*, in: ID., *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, Parijs, 1878, blz. 1357[b] ("né en 1092 à Santen"); vgl. J.-B. L'ÉCUY, *Norbert (Saint)* ..., blz. 26[a] ("vers l'an 1092").

[1196] C. JANNINCK, *Appendix ad commentarium prævium* ..., blz. 21F of blz. 26*F, nr. 2: "... annus MLXXX nativitati ejus adscribitur [volgens *AA. SS. Junii*, dl. I, 1695, blz. 823A; zie hierboven, vn. 1184], & vix tardius potuisse natum esse" (vgl. hierna, vn. 1198); H. ENGELSKIRCHEN, *Nova Norbertina* ..., blz. 197: "musste ... also allermindstens 1083 geboren sein"; voor de aanpak van H. Campbell: zie hierna, vn. 1203. Een wel erg ruime schatting (en laagst denkbare ondergrens) komt van G. HERTEL, *Einleitung*, in: ID. (vert.), *Leben des heiligen Norbert* ..., blz. VI: "Norbert war ... nach der Mitte des elften Jahnrhunderts geboren" (vgl. echter hierna, vn. 1198).

[1197] In de praktijk gaat het daar over het burgerlijk jaar 1085.

[1198] P. DE HERTOGHE, *Notationes in vitam S. Norberti* ..., blz. 287 ("non potest natus esse seriùs quàm anno 1085.", vgl. *ibidem*: "quanto tempore ante annum 1085. natus fuerit, non audemus definire", "S. NORBERTVM natum esse non post annum 1085. nec tamen multùm antè"); B. FISCHER, *Vita et mors sancti Norberti* ..., blz. 7-8 ("non tamen tardius natus fuisse, quam anno 1085"; "ad minus natus fuit anno 1085, si non etiam uno aut altero citius"); C. JANNINCK, *Appendix ad commentarium prævium* ..., blz. 22B of blz. 27*B, nr. 2 ("ante annum Christi saltem MLXXXV fuisse natum"); R. WILMANS (uitg.), *Vita Norberti* ..., in *M.G.H., SS.*, dl. XII, blz. 671, vn. 68 ("Norbertum ante annum 1085 natum esse"); G. HERTEL, *ed. cit.*, blz. 3, vn. 4 ("... so dass sein Geburtsjahr vor 1085 gesetzt werden muss"); G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 30 (dl. I[3], blz. 9; "au plus tard à l'année 1085", en anderzijds: "Il ne faut donc pas remonter beaucoup au-dessus de 1085"; vgl. daartegenover hiervóór, vn. 1180; hierna, vn. 1299); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 4 ("... so muss das Geburtsjahr Norberts vor 1085 gesetzt werden"); ID., *Epochen aus dem Leben des hl. Norbert* ..., blz. 194 ("Vor 1085"); A. VAN DEN HURK, *Rondom het geboortejaar* ..., blz. 39 ("*op z'n laatst* in 1085"), 41. Zie ook de meer algemene toelichtingen van A. TENCKHOFF, *De S. Norberto* ..., blz. 3 ("anno 1085 aut paululum antea"); J. SCHOLZ, *Vita st. Norberti* ..., blz. 7 ("ante a. 1085"). L. HORSTKÖTTER, *Die Feier des 900. Geburtsfestes* ..., blz. 83, verkiest in theorie "als *terminus ante quem* für seine Geburt das Jahr 1085", maar komt, bij nader toezien, "wohl einige Jahre früher, jedoch wohl kaum weit vor dem Jahre 1080" uit (zie hierna, vn. 1287).

[1199] Zonder te willen vooruitlopen op de monografie over "Norbertus' leven, ca. 1080/85-1125", die door W. Grauwen aangekondigd is geweest (ID., *De geschiedenis van Gennep* ..., blz. 81, vn. 7; vgl. bv. A. VAN DEN HURK, *Norbertus en de Orde* ..., blz. 57; A. ALDERS, *Norbert von Xanten* ..., blz. 58[a], vn. 41).

[1200] H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 191 (B. GÁBOR, *Szent Norbert* ..., blz. 211): "he was a canon there 'almost from his infancy' ... from which we might infer that he was born no later than 1083"; vgl. *ibid.*, blz. 16: "about the age of eight" (vgl. hoger, §2, vn. 214).

[1201] W. CLASSEN, *Das Erzbistum Köln. Archidiakonat von Xanten*, in *Germania sacra. Die Bistümer der Kirchenprovinz Köln*, dl. I-1, Berlijn, 1938, blz. 84, vn. 4; W. OEDIGER,

kapittel van Xanten[1204] [= geboren vóór 1081/82?] – zeventiende-eeuwse informatie die echter als onvoldoende betrouwbaar moet afgedaan worden[1205];

2/ er wordt, even subsidiair, aandacht besteed[1206] aan de bewering van Boudewijn van Ninove[1207] dat Norbertus zijn *adolescentia* beleefde tussen 1102 en 1107[1208] – hetgeen denkelijk te begrijpen valt als de jaren waarin deze levensfase[1209] op haar hoogtepunt en haast aan haar eindpunt toe was[1210] [= geboren vóór 1079?];

Monasterium beati Victoris Christi martyris. Zür Frühgeschichte des Xantener Stiftskapitels (vor 1300), in *Beiträge zur Frühgeschichte des Xantener Viktorstiftes*, Düsseldorf, 1969, blz. 265 (bij het obit van proost Adalger van Xanten; vgl. evenwel blz. 267: proost Adalger, ca. 1046-1067/75); vgl. G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 39; E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert* ..., blz. 20 (verkeerdelijk a° 1084); A. ALDERS, *Wo wurde Norbert* ..., blz. 9 ("bereits vor 1089"); F. PETIT, *Norbert et l'origine* ..., blz. 20-21; H. SEIBERT, *Norbert von Xanten* ..., blz. 336[b] ("seit 1089?").

[1202] P. DE WAGHENARE, *Sanctvs Norbertvs* ..., blz. 3; N. BACKMUND, *Geschichte* ..., blz. 22, stelt vast dat Norbert "noch im Kindesalter", van kindsbeen, in Xanten ingetreden is; A. ALDERS, *Norbert von Xanten* ..., blz. 37-38 (vgl hoger, §2, vn. 216), laat, volgens diezelfde notitie, Norbert op datzelfde ogenblik toetreden tot de "pueri" onder de Xantener kanunniken.

[1203] H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 191, leidde daar als onder- én bovengrens de datering 1080/83 uit af: "not earlier than 1080 and before the middle of 1083" (zie ook *ibid.*, blz. 15: geboren "in about 1081 or 1082"); vgl. B. GÁBOR, *Szent Norbert* ..., blz. 211: "Így 1080-nál nem korábban és 1083-nál".

[1204] Bemerk wel dat F. FELTEN, *Norbert von Xanten. Reisen* ..., blz. 212, de bruikbaarheid van deze tijding ondermijnt: "Wir wissen nicht mit Sicherheit, wann und in welcher Form er ins St.-Viktor-Stift zu Xanten eintrat, ...".

[1205] Volgens [W. GRAUWEN en] L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 29, vn. 160: "... muß der historische Wahreitsgehalt einer solchen Notiz grundsätzlich in Frage gestellt werden"; vgl. P. NISSEN, *Norbertus van Gennep* ..., blz. 30.

[1206] G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 31 (niet hernomen in *op. cit.*, dl. I[3], blz. 9): "entre les années 1100 [zie echter volgende voetnoot] et 1107".

[1207] BOUDEWIJN VAN NINOVE, *Chronicon*, uitg. O. HOLDER-EGGER, *Balduini Ninovensis chronicon*, in *M.G.H., SS.*, dl. XXV, Hannover, 1880 (1974), blz. 526, a° 1102, l. 29-31: "De Norberto qui ordinem Premonstratensem inchoavit. Adolescebat hoc tempore [de volgende aantekening gaat over het jaar 1107] primo in curia Frederici archiepiscopi Coloniensis, deinde [om te keren: zie bv. P. NISSEN, *Norbertus* ..., blz. 34] in curia Henrici imperatoris quidam nomine Norbertus, ...".

[1208] G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 31, is van mening dat "l'adolescence est l'âge qui s'écoule de 12 à 25 ans environ".

[1209] A. HOFMEISTER, *Puer, iuvenis, senex* ..., blz. 316: 12/14 à 28 jaar; vgl. J. DE GHELLINCK, *Juventus, gravitas, senectus*, in *Studi mediaevalia in honorem admodi reverendo patris Raymundi Josephi Martin*, Brugge, [1948], blz. 44; E. EYBEN, *De jonge Romein* ..., blz. 25.

[1210] Boudewijn van Ninove kan met de periode 1102-1107 onmogelijk de hele "adolescentia" van Norbert bedoeld hebben. Overigens, indachtig het feit dat zelfs in de eigentijdse bronnen ternauwernood aanknopingspunten te vinden waren voor enige chronologische verankering van Norberts jeugdjaren, kan niet verwacht worden dat Boudewijn, zijn kroniek schrijvend na het midden van de 13de eeuw (*Repertorium fontium* ..., dl. II, blz. 440, art. *Balduinus Ninoviensis*), ter zake meer dan een vrijblijvende appreciatie kon leveren.

3/ er wordt eenmaal gerefereerd[1211] aan de omstandigheid dat Norbertus in 1111, toen hij keizerlijk hofkapelaan[1212] was, minstens 26 jaar oud was [= geboren circa 1085] – leeftijd die in feite blijkt voort te vloeien uit het vooraf aangenomen[1213] geboortejaar;

4/ er wordt regelmatig gesteund op de kandidatuur[1214] (1113/14)[1215] van Norbert, als minstens dertigjarige[1216], voor de Kamerijkse bisschopszetel[1217] [= geboren vóór 1083/84, desgevallend vóór 1078/79];

5/ er wordt daarnaast op gewezen[1218] dat Norbertus in 1115[1219], ten tijde van zijn stormachtige bekering op weg naar Vreden, "*media jam aetate vigens*"[1220]

[1211] B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 20: "*S. P. Norbertus* anno 1111. [het jaar van de Rometocht van Hendrik V] adeoque ætatis suæ ad minus 26. jam fuit in *Aula Henrici Imperatoris*".

[1212] Elders wordt uitgelegd dat er slechts schaarse bewijsmiddelen bestaan voor het bepalen van de leeftijdsgrens tot het bekleden van dat ambt; de drempel van 25 jaar wordt wel een enkele maal genoemd (zie hierboven, vn. 1143; daar wordt dat element louter oriënterend verrekend).

[1213] Vgl. hierboven, vn. 1173 (1085) en 1198 (ca. 1083/85).

[1214] *Vita A Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 675, kap. 6, l. 14-15; *Vita B Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 816A, kap. V/25 (en in *AA. SS. Junii*, dl. I, 1695, blz. 828D, kap. V/25); HERIMAN VAN LAON/DOORNIK, *Miracula* ..., *ed. cit.*, blz. 659, l. 51-53, kap. 8, art. *Quod episcopatum Cameracensem renuerit*; *Miracula* ..., uitg. A. SAINT-DENIS, *Les miracles* ..., blz. 220, kap. 8, art. *Quomodo ... renuerit*; vgl. hoger, §12, corollarium "*Over de kandidatuur van Norbert van Gennep voor de Kamerijkse bisschopszetel*".

[1215] Zie hoger, §11, blz. 43-44; §13 en vn. 835 (volgens F. Felten: augustus 1113/ januari 1114).

[1216] C. JANNINCK, *Appendix ad commentarium prævium* ..., blz. 22B of blz. 27*B, nr. 2 ("Ex quo iterum concluditur Norbertum tunc [= "anno MCXIII mense Iunio"] aetatem annorum XXX, ante quam episcopus non fiebat, superasse"); G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 30 (dl. I³, blz. 9), 47 (dl. I³, blz. 26: "alors âgé de trente ans et plus"; vgl. ID., *Vie illustrée* ..., blz. 15: id., a° "1113-1115"); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 10 ("Norbert von Gennep, etliche 30 Jahre alt"; juni 1113; vgl. ID., *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 9: zonder opgave van leeftijd); A. VAN DEN HURK, *Rondom het geboortejaar* ..., blz. 41 (1113-1114; met licht voorbehoud ten aanzien van het effectief opvolgen, in hoofde van de keizer, van "den canonieken leeftijd"); H. ENGELSKIRCHEN, *Nova Norbertina* ..., blz. 197 (vgl. L. HORSTKÖTTER, *Die Feier des 900. Geburtsfestes* ..., blz. 82, vn. 6: die bisschopskandidatuur uit 1113 diende bij meerdere auteurs als verantwoording voor het geboortejaar 1082; [W. GRAUWEN en] L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 29, vn. 160: id.); J. ANDRÉ, *Prince du Nord* ..., blz. 13; K. PROHÁZKA, *Norbert von Xanten* ..., blz. 121; vgl. H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 190 ("These facts would suggest that Nobert had attained the age of thirty some time before June 1113"); B. GÁBOR, *Szent Norbert* ..., blz. 211.

[1217] Essentieel is dat zulks de priesterwijding impliceerde (A. VAN DEN HURK, *Rondom het geboortejaar* ..., blz. 39; H. ENGELSKIRCHEN, *Nova Norbertina* ..., blz. 197; H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 190) en dus de minimumleeftijd van 30 jaar. Vgl. echter hierna, vn. 1278: op dat eigenste moment gold in principe 35 jaar als conditie (hetgeen de onderste limiet voor Norberts geboortejaar op 1078/79 zou fixeren).

[1218] W. KNAPINSKI, *Święty Norbert* ..., blz. 10, nr. 3; G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 31 (dl. I³, blz. 9; "en 1115, il était 'à l'âge moyen de la vie humaine', c'est-à-dire à la maturité"); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 9 ("Norbert ..., der

(= *juventus*[1221], volgens een eeuwenoude traditie gerekend vanaf 28 jaar[1222]), alias "*ætate adultus*"[1223] was[1224] [= geboren tussen 1065/70 en 1087?][1225];

schon 'das mittlere Lebensalter' als Subdiakon erreicht hatte"); J. ANDRÉ, *Prince du Nord* ..., blz. 13; H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 190 ("in the full vigour of middle life"); B. GÁBOR, *Szent Norbert* ..., blz. 211; L. VAN DE MEERENDONK, *Over Norbert* ..., blz. 28 ("... dat hij in 1115 'reeds op middelbare leeftijd' was. Voor die tijd mag dat worden gesteld op dertig of vijfendertig jaar"). Vgl., los van het leeftijdsonderzoek: A. VAN DEN HURK, *Norbert van Gennep* ..., blz. 13 ("... in het jaar 1115; hij is dan 'op middelbare leeftijd'"); ID., W. SMEETS en R. PASENSIE, *Norbert of Gennep* ..., blz. 13 ("a middle-aged man"; echter "in the year 1125"); A. VAN DEN HURK en C. GUZMÁN DE TORRES, *Norberto di Gennep* ..., blz. 12 ("un hombre de mediana edad"; id.).

[1219] Te vergelijken zijn andere auteurs die over zijn paulinische bekering handelen, weliswaar los van het leeftijdsonderzoek, maar meestal mét referentiejaar: zie bv. J. LE PAIGE, *Vita S. Norberti* ..., blz. 366[a] ("ætatis suæ mediæ ... Id est, anno trigesimo circiter tertio, Incarnationis Dominicæ Anno Domini Millesimo centesimo decimo quinto"; W. BERNHARDI, *Lothar von Supplinburg* ..., blz. 93 ("So war er im Jahre 1115 ungefähr dreissig Jahre alt geworden, ..."; zie hierboven, vn. 1192); G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 49 ("à trente et quelques années": a° 1115); W. BERNHARDI, *Norbert, Stifter* ..., blz. 5 ("im Alter von ungefähr 30 Jahren (im J. 1115)"); M. GEUDENS, *The Life of S. Norbert* ..., blz. X ("in 1115, ... in his thirty-fifth year"); F. GIRY en P. GUÉRIN, *Saint Norbert* ..., blz. 489 ("A l'âge de trente-trois ans"); I. VAN SPILBEECK, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 13 ("d'une trentaine d'années"); J. GREVEN, *Die Bekehrung Norberts* ..., blz. 151 ("der etwa dreißigjährige Norbert": a° 1115); E. VALVEKENS, *Narede*, in *Liber memorialis* ..., blz. 168 ("toen [= 1115] een dertigjarige"); ID. en B. MEUS, *Épilogue*, in *op. cit.*, blz. 181 ("Il avait atteint la trentaine"); A. VAN DE HURK, *De heilige Norbertus* ..., blz. 305 ("ondanks zijn volle dertig levensjaren"; a° 1115); O. MANNL, *Zur Literatur* ..., blz. 5 ("in seinem 30. oder 31. Lebensjahre": a° 1115); TH. SCHNITZLER, *Hl. Norbert* ..., blz. 191 ("den Dreiunddreißigjährigen"); F. RINTELEN, *Heiliger Norbert* ..., blz. 37 ("er war etwa 35 Jahre alt": in mei [sic] 1115); TH. ANTRY en C. NEEL, *Norbert of Xanten* ..., blz. 7 ("Converted around age thirty-five").

[1220] *Vita A Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 671, kap. 1, l. 67.

[1221] E. EYBEN, *De jonge Romein* ..., blz. 32.

[1222] A. HOFMEISTER, *Puer, iuvenis, senex* ..., blz. 290; J. DE GHELLINCK, *Juventus, gravitas* ..., blz. 44; E. EYBEN, *op. cit.*, blz. 25. Over de stereotiepe, met name Varronisch-Augustiniaanse en Isidoriaanse, algoritmen voor de eindterm: zie hierna, blz. 171.

[1223] *Vita B Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 808E, kap I/3 (en *AA. SS. Junii*, dl. I, 1695, blz. 821A, kap. I/3).

[1224] Voor de interpretatie van die uitdrukking, zie M. MERZ, *Norbertus trivmphans* ..., blz. 2; B. FISCHER, *Vita et mors sancti Norberti* ..., blz. 5. Vgl. bv. G. DUBY, *Au XIIe siècle: les "Jeunes" dans la société aristocratique*, in *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations*, dl. XIX, 1964, blz. 835: "Le 'jeune', par conséquent, est un homme fait, un adulte". Zie ook hierna.

[1225] G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 31 (dl. I[3], blz. 9) leidt daaruit (en in de eerste editie ook uit de mededeling van Boudewijn van Ninove) een chronologische parameter af. P. DE HERTOGHE, *Notationes in vitam S. Norberti* ..., blz. 284, had echter nopens "ætate adultus" al opgemerkt dat "videtur enim posse dici illud tam de eo, qui supra, quàm qui infra trigesimum annum sit"; A. VAN DEN HURK, *Rondom het geboortejaar* ..., blz. 38, vindt "Deze tijdsbepalingen ... te rekbaar om er het geboortejaar uit af te leiden".

6/ heel uitzonderlijk wordt de aandacht gevestigd[1226] op de kwalificatie[1227], in datzelfde jaar 1115, van Norbertus als "*vir*" (gelijkgeschakeld met "*aetate adultus*"), en wordt daaruit opgemaakt dat hij op dat moment al de "*juventus*" gepasseerd was en de mannelijke leeftijdscategorie[1228] ingetreden was – hetgeen de ondergrens in de praktijk nog ietwat zou verlagen [geboren kort vóór 1065/70];

7/ er wordt voornamelijk[1229] (ruim) dertig[1230] jaren[1231] teruggeteld[1232] vanaf Norberts priesterwijding[1233] (in december[1234] 1115[1235]) [= geboren vóór 1085];

[1226] M. MERZ, *Norbertus trivmphans* ..., blz. 2 ("Anno Christi 1115. ... NORBERTVS describatur Vir & ętate adultus"); B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 6 ("quod *S. Norbertus* 1115. nominetur *Vir*, & dicatur: *ætate adultus*").

[1227] In de aanvangszin van *Vita B Norberti*, *ed. cit.*, blz. 808E, kap. I/3 (en in *AA. SS. Junii*, dl. I, 1695, blz. 821A, kap. I/3): "vir quidam, nomine Norbertus"; vgl. *Over het ontstaan* ..., vert. W. GRAUWEN, blz. 17, kap. I/3.

[1228] P. DE HERTOGHE, *Notationes* ..., blz. 284, wees er terecht al op dat deze omschrijving in de gegeven omstandigheden gaan leeftijdsaanduidende betekenis had.

[1229] ID., *op. cit.*, blz. 287; A. TENCKHOFF, *De S. Norberto* ..., blz. 3 ("Neque vero constat, quo anno natus sit, conicii tantum potest ex ordinationis tempore"); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 4 ("Eine einzige Berechnung läßt sich anstellen, wenn wir das sichere Datum 1115 ins Auge fassen, in welchem Jahre Norbert zum Priester geweiht wurde"); E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert* ..., blz. 13. Op zijn beurt oordeelt A. VAN DEN HURK, *Norbertus en de Orde* ..., blz. 57, kort en goed dat er "eigenlijk maar één uitgangspunt" bestaat voor het bepalen van het geboortejaar van Norbertus, en kiest derhalve diens ordinatie als unieke en enige valabele bewijsgrond; hij had deze telwijze al vroeger omstandig beargumenteerd en verdedigd in ID., *Rondom het geboortejaar* ..., blz. 38-41. Zie daartegenover hoger, §13, vn. 868 (W. Bernhardi).

[1230] Voor die theoretische, canonieke leeftijd van 30 jaar, zie P. HINSCHIUS, *System des katholischen Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*, dl. I, Berlijn, 1869 (Graz, 1959[2]), blz. 17-18; W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen* ..., blz. 259; G. LE BRAS, *Institutions ecclésiastiques* ..., dl. I-1, Parijs, 1959, blz. 152; vgl. J. DELMAILLE, *Âge* ..., kol. 340-341, nr. 5, art. *La prêtrise*.

[1231] Uitzonderingen (vgl. daarnaast sommige auteurs uit volgende voetnoot) vormen, in dat opzicht, bv. J. LE PAIGE, *Bibliotheca Praemonstratensis ordinis* ..., dl. I-1, 1633 (1998[2]), blz. 10[a], die Norbert bij zijn priesterwijding in "anno ætatis suæ circiter trigesimo tertio" laat verkeren; C. JANNINCK, *Ad commentarium prævium* ..., blz. 21F-22A of blz. 26*F-27*A, nr. 2 ("Imo transgressus jam tunc fuerit Norbertus annum ætatis XXXV"; vgl. hierna, vn. 1232); L. HUGO, *Notes sur la vie* ..., blz. 58bis ("on doit dire qu'il fut fait Prêtre à trente-cinq ans & à 1115. de l'Ere commune"); D. SCHINDLER, *Addenda in librum* ..., blz. 44; M. GEUDENS, *Norbert. Saint* ..., blz. 100[b] ("priesthood" aangevraagd "in his thirty-fifth year").

[1232] M. MERZ, *Norbertus trivmphans* ..., blz. 2; P. DE HERTOGHE, *Notationes* ..., blz. 287; B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 6; G. HENSCHEN en D. VAN PAPENBROECK, *Annotata*, in *AA. SS. Junii*, dl. I, 1695, blz. 828B (1867[3], blz. 815E), vn. i (volgens P. De Hertoghe); C. JANNINCK, *Ad commentarium prævium* ..., blz. 21F-22A of blz. 26*F-27*A, nr. 2 ("tempore, quo sacerdotii ordine initiatus fuit sub annum MCXV, jam transgressus ætatem annorum XXX, ante quam ætatem presbyterum ordinari ab episcopo, per canones tunc adhuc nefas erat"; vgl. hierboven); R. WILMANS (uitg.), *Vita Norberti* ..., in *M.G.H., SS.*, dl. XII, blz. 671, vn. 68 ("quod a. 1115 presbyter ordinatus est, ad quam dignitatem nemo ante peractum tricesimum annum provehi potest"); G. HERTEL (vert.),

8/ er wordt somtijds vertrouwd[1236] op Norberts mondelinge aanspraak[1237], ten overstaan van paus Gelasius II in (november) 1118, op de "*juventus*"[1238] waar hij zich indertijd[1239] in bevond [= geboren tussen 1068/73 en 1090][1240];

Leben des heiligen Norbert ..., blz. 3, vn. 4 ("erst im erreichten dreißigsten Lebensjahr"); G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 30 (dl. I³, blz. 8-9); A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 4 ("das vollendete dreißigste Lebensjahr"); E. PROMNITZ, *Der heilige Norbert* ..., blz. 15; A. ŽÁK, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 9 ("da Norbert 1115, ..., zum Priester ordiniert wurde, und damals die Priesterweihe gewöhnlich erst mit dem 30. Jahre erteilt wurde"); H. ENGELSKIRCHEN, *Nova Norbertina* ..., blz. 197-198; T. ŘÍHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 32 (de auteur betrekt er ook de bisschopskandidatuur uit 1113 bij); W. GRAUWEN, *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 33, vn. 160 (vgl. ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 29, vn. 160); L. HORSTKÖTTER, *Die Feier des 900. Geburtsfestes* ..., blz. 82-83 ("... mindestens 30 Jahre alt sein. Für ein etwas höheres Alter spricht bei Norbert der Zusammenhang, in dem seine Weihe in den Viten [zie hierna] geschildert wird"); ID., *Wer war Norbert* ..., blz. 4ª; N. BACKMUND, *Geschichte* ..., blz. 22 ("auf Grund der Bemerkung, daß er bei seiner Priesterweihe im Jahr 1115 das übliche Alter (damals 30 Jahre) schon überschritten hatte"); K. PROHÁZKA, *Norbert von Xanten* ..., blz. 121 ("was man gemeinhin mit der Tatsache begründet, daß Norbert zum Zeitpunkt seiner Priesterweihe das damals übliche Weihealter von 30 Jahren schon überschritten hatte"); H. JANSSENS, *Norbert van Maagdenburg* ..., blz. 18, vn. 4; L. VAN DE MEERENDONK, *Over Norbert* ..., blz. 28 ("in dat jaar [1115] priester gewijd, waarvoor toen de leeftijd van dertig jaar was vereist"); enzovoort.

[1233] *Vita A Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 671, kap. 2; *Vita B Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 810F, kap. II/9 (en *AA. SS. Junii*, dl. I, 1695, blz. 823C, kap. II/9). Over de antecedenten van deze ordinatie en hun chronologische impact: zie hoger, §12, vn. 871.

[1234] R. KNIPPING, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, dl. II: *1100-1205*, Bonn, 1901 (1964²), blz. 18, nr. 120, a° [1115]; vgl. A. ŽÁK, *Epochen aus dem Leben des hl. Norbert* ..., blz. 194; D. STICHEL, *Wichtige Daten* ..., blz. 485; W. ROMAIN, *Tableau chronologique* ..., blz. 246. Voor de context, zie bv. C. OCTAVIEN, *Saint Norbert* ..., blz. 333; A. VAUCHEZ, *Norbert* ..., blz. 215ª; D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 46; P. NISSEN, *Norbertus van Gennep* ..., blz. 40; enzovoort.

[1235] Het mag, gezien het belang als chronologische hoeksteen voor de biografie van Norbertus, niet onvermeld blijven dat deze priesterwijding sporadisch in het jaar 1116 geplaatst werd/wordt: zie bv. A. LE MIRE, *Ordinis Praemonstratensis chronicon* ..., blz. 16 ("Anno 1116"); L. HUGO, *Notes sur la vie* ..., blz. 57bis ("en 1115, ou au commencement de l'année 1116"; vgl. blz. 10, nr. 8: 1114); D. SCHINDLER, *Addenda in librum* ..., blz. 43 ("vel Annô 1115. vel sub initium Anni 1116."; vgl. blz. [9]: 1114); J. COLDEFY, *Études sir l'Ordre* ..., blz. 19 (paaszaterdag 1116); M. MOURRE, *Norbert saint* ..., blz. 3316b. Voor een "officieus" voorbeeld van deze timing, zie W. CLASSEN, *Das Erzbistum Köln* ..., blz. 108, art. *Norbert*.

[1236] G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 31 (dl. I³, blz. 9): "Au pape Gélase, en 1118, il parlera encore de 'sa jeunesse' "; vgl. anderszins A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 4: "Papst Gelasius spricht 1118 auch noch von Norberts Jugend" (zonder verdere uitleg).

[1237] *Vita B Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 814F, kap. IV/23 (en *AA. SS. Junii*, dl. I, 1695, blz. 827C, kap. IV/23).

[1238] Zie terzijde de interpretatie G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 31: "saison de la vie qui court de 25 à 35 ans" (deze inschatting is, opvallend toch, niet herhaald in *op. cit.*, dl. I³, blz. 9). Ze wordt deels hernomen door H. CAMPBELL, *Saint Norbert* ..., blz. 190:

9/ er wordt bijwijlen rekening gehouden[1241] met de opmerking van Rupert van Deutz (1125)[1242] over de, alvast nog in 1120/21[1243], leeftijdsgebonden onbekwaamheid[1244] van (*juvenis*[1245]) Norbertus[1246] als stichter-overste [= geboren tussen 1075/76 en 1092/93][1247];

10/ er wordt een enkele keer aan herinnerd[1248] dat Norbertus bij zijn overlijden, op de vermoedelijke leeftijd van "vooraan in de vijftig", in de bronnen

"in November 1118 he was still to speak of 'his youth' to Pope Gelasius II, which would hardly be consistent with his being much, if at all, over thirty five then" (vgl. B. GÁBOR, *Szent Norbert* ..., blz. 211).

[1239] M. MERZ, *Norbertus trivmphans* ..., blz. 2, en B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 6, zijn het er over eens dat Norbert het bij deze uitspraak heeft over zijn voorbije ambtstijd als "juvenis" aan het keizershof en dat hij die leeftijdsperiode in 1118 al achter zich had liggen. Deze interpretatie werd nochtans reeds afgewezen door P. DE HERTOGHE, *Notationes* ..., blz. 284, omdat de tekst van de *Vita B Norberti* dergelijke lezing niet toelaat: inderdaad, Norbert speelde zijn "juventus" precies uit om te ontsnappen aan de in 1118 dreigende rekrutering in de Romeinse curie.

[1240] Reeds G. HENSCHEN en D. VAN PAPENBROECK, *Annotata*, in *AA. SS. Junii*, dl. I, 1695, blz. 828B (1867[3], blz. 815E), vn. i, hadden al hun twijfels over die benaderingswijze: "Hinc nonnulli putant se posse ascendere ad annum, quo natus sanctus sit; sed ita, ut discrepent eodem modo, quo discrepatur in definiendo termino juventutis".

[1241] W. GRAUWEN, *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 33, vn. 160, met tekstcitaat uit *In regulam sancti Benedicti* (vgl. ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 29, vn. 160). Het gaat hem daar over het berekenen van de hoogst mogelijke ouderdom van Norbertus in 1134 – en dus tegelijk van de ondergrens voor diens geboortedatum.

[1242] Zie hoger, §2, blz. 280 en vn. 210; W. GRAUWEN, *Rupert van Deutz en Norbert van Gennep in de recente literatuur*, in *An. Praem.*, dl. LXV, 1989, blz. 153 vn. 6 (1124/26), 154 vn. 9 (1127).

[1243] L. HORSTKÖTTER, *Die Feier des 900. Geburtsfestes* ..., blz. 83.

[1244] Ter oriëntatie: Hugo van Fosses, (naar onze mening) geboren in 1087/88, werd in 1128 (vgl. hoger, §7, blz. 356 en vn. 722) blijkbaar al op 40- à 41-jarige leeftijd als abt van Prémontré aangesteld.

[1245] Zie hierna, vn. 1271-1272 (vgl. ook vn. 1247).

[1246] Volledigheidshalve moet opgemerkt worden dat W. GRAUWEN, *Rupert van Deutz* ..., blz. 154-156, zich ernstig afvraagt of het wel degelijk Norbertus was die Rupert in zijn *In regulam sancti Benedicti* op de korrel heeft genomen; hij vermoedt echter zelf (blz. 155) dat zijn overwegingen de communis opinio daarover niet zullen wijzigen.

[1247] Rekening houdend met de, in de tijd toch erg nabije, gelijkluidende kwalificatie uit het jaar 1118, mag men er, zo denken wij, redelijkerwijze van uitgaan dat deze uitlating van Rupert in de praktijk betekent dat Norbert op dat eigenste moment nog altijd "juvenis" was. Vergelijk trouwens, voor een min of meer vergelijkbare afwijzing van een kandidaat-bisschop om diezelfde reden: hoger, §13, blz. 109; hierna, vn. 1260.

[1248] W. GRAUWEN, *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 627; vgl. ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 433. Er wordt daar terzelfdertijd op gewezen dat er integendeel nog heel wat van Norbert verwacht werd. De geciteerde passage uit de *Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium*, uitg. W. SCHUM, in *M.G.H., SS.*, dl. XIV, Hannover, 1883 (1963), blz. 414, l. 23-27, heeft het evenwel, naar onze bescheiden mening, louter over het jammerlijke en het schielijk aspect van de dood van Norbert ... "als een geknakte bloem", dat wel – maar dat lijkt enkel een bloemrijke manier van spreken te zijn, zonder dat daar een toekomstvisie aan vastgeknoopt wordt.

nergens als "een oud man" of als gestorven "van ouderdom" werd gedoodverfd[1249];

11/ er wordt bij de keuze van Norberts geboortejaar recentelijk uitgegaan[1250] van de leeftijd van "goed vijftig jaar" bij zijn overlijden op 6 juni 1134 [= geboren vóór 1084?] – terwijl die ouderdom in feite mede[1251] berekend werd/wordt[1252] aan de hand van diens approximatieve geboortejaar.

De uitkomst van al deze rekenkundige bewerkingen blijft, per slot van rekening, ten enenmale benaderend. Vooral de laatste, averechtse[1253]

[1249] Zoiets moet, helaas, technisch-chronologisch neutraal genoemd worden: "senior" (of zelfs "senex") werd men in die tijd zowel op 49/50-jarige (zie hierna) als op 59/60-jarige (A. HOFMEISTER, *Puer, iuvenis, senex* ..., blz. 316) leeftijd genoemd.

[1250] P. NISSEN, *Norbertus van Gennep* ..., blz. 29, verantwoordde de geboortedatum van "ergens tussen 1080 en 1085" door te stellen dat deze "bij zijn overlijden in 1134 een man van goed vijftig jaar was".

[1251] Daarnaast werd vooral Norberts priesterwijding (zie hierboven) in rekening gebracht: zie bv. GRAUWEN, *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 626-627; ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 433.

[1252] Vergelijk, voor deze achterwaartse benadering (Norberts ouderdom bij overlijden berekend op basis van zijn geboortejaar), bv. M. DU PRÉ, *La vie du bienheureux Saint Norbert* ..., blz. 145 ("l'an mil cent trente quatre, ..., de son aage le 54"); C. HANEGRAAF, *Un apostolo* ..., blz. 42 ("in età di circa cinquant'anni"); J. LE PAIGE, *Vita S. Norberti* ..., blz. 400[b] ("Anno ætatis suæ circiter quinquagesimo secundo"); F. BVTTNERVS [= BÜTTNER], *Pseudonorbertvs*, Jena, 1709, blz. 25, nr. XV ("cum duos circiter & quinquaginta vixisset annos"); L. HUGO, *La vie* ..., blz. 335 ("âgé de cinquante-quatre ans"); D. SCHINDLER, *Vita S. Norberti* ..., blz. 250 ("ætatis suæ 54."); A. SEVESTRE, *Norbert* ..., kol. 119 ("dans la cinquante-quatrième année de sa vie"); J. HILLEGEER, *H. Norbertus* ..., blz. 360 ("in het 53e jaar van zijnen ouderdom"); J. STADLER en J. GINAL, *S. Norbertus* ..., blz. 585[b] ("in einem Alter von 54 Jahren"); A. VALISSANT, *La vie de saint Norbert* ..., blz. 17 ("étant âgé de 53 ans"); G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 449 ("54 ans, un peu plus ou un peu moins"); M. GEUDENS, *The life of S. Norbert* ..., blz. XI ("in his fifty-fourth year"), 143; I. VAN SPILBEECK, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 145 ("Il n'avait que 50 ans"); G. MADELAINE, *Vie illustrée* ..., blz. 271; A. ŽÁK, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 203 ("etwa 50 bis 54 Jahre alt"); ID, *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 151 ("etwa 52 Jahre alt"); R. BODNAR, *Szent Norbert* ..., blz. 18 ("54 éves"); A. BUTLER, H. THURSTON en N. LEESON, *St Norbert* ..., blz. 79 ("in the fifty-third year of his live"); H. ENGELSKIRCHEN, *Nova Norbertina* ..., blz. 196-197 (52 jaar; volgens een onuitgegeven studie van F. HEISTERMANN, *St. Norbert*, blz. 11); W. GRAUWEN, *Norbertus aartsbisschop* ..., blz. 627, vn. 13 ("Indien Norbertus tussen 1080 en 1085 geboren werd, dan stierf hij tussen 49 en 54 jaar oud"; vgl. ID. en L. HORSTKÖTTER, *Norbert, Erzbischof* ..., blz. 433, vn. 16); F. RINTELEN, *Heiliger Norbert* ..., blz. 44 ("Nur 54 Jahre"); A. VAN DEN HURK, W. SMEETS en R. PASENSIE, *Norbert of Gennep* ..., blz. 60 ("probably in his early fifties"); A. VAN DEN HURK en C. GUZMÁN DE TORRES, *Norberto di Gennep* ..., blz. 24 ("poco más de cincuenta años"); D.-M. DAUZET, *Petite vie* ..., blz. 197 ("Á cinquante-quatre ans"). Het spreekt vanzelf dat de vastgestelde verschillen te wijten zijn aan het vooraf geselecteerde geboortejaar.

[1253] Zonder de inspanningen van alle betrokkenen om het geboortejaar van Norbert van Gennep af te palen te willen minimaliseren, moet toch de vraag opgeworpen worden

aanpak is – dit gezegd zijnde met alle waardering voor het reeds verrichte tel- en paswerk – symptomatisch voor het ontbreken van een deugdelijke grondslag voor de thans gevolgde chronologie. Laten we meer bepaald even terugkeren naar het eigenlijke doelwit van deze bevraging over Norberts geboortedatum. Al de vermelde ramingen zouden, in mindere of meerdere mate, het leeftijdsverschil tussen Norbert en de, in 1087/88 geboren, Hugo tot praktisch nihil herleiden[1254], zouden, meer nog, in acht genomen het recentelijk in de literatuur afgebakende tijdstip van geboorte (met ondergrens in 1085[1255]) van Hugo, deze laatste – die nog tot 1164 heeft geleefd – en Norbert in het uiterste geval, afgaande op de voorgelegde bovengrens 1085 van diens geboortejaar (om niet te gewagen van het excentrische jaartal 1090), op het nippertje zelfs tot jaargenoten omtoveren. Is er dan nergens anders een beter aanknopingspunt te vinden?

Het uitgangspunt voor een ietwat alternatieve datering van het geboortejaar van Norbertus is, misschien onverwachts, het geboortejaar van Burchard van Aken. Bij diens verkiezing[1256] en keizerlijke investituur[1257], rond de overgang van 1114 naar 1115, was deze al geen *juvenis* meer: daarvoor biedt zich een stevig *argumentum e contrario* aan, wanneer men ziet hoezeer de auteur van de contemporaine[1258] *Gesta II Burchardi* er de nadruk op legt dat zijn rivaal, aartsdiaken Johan van Kamerijk[1259], op dat tijdstip wél nog "*juvenis*"[1260] was[1261]. Hoe oud was Burchard dan

of hier geen dubbele cirkelredenering in het spel is (vgl §2, vn. 204: voor Hugo). In een eerste fase wordt Norberts leeftijd bij overlijden afgeleid uit de nog onbewezen geboortedatum; thans, in een tweede beweging, wordt het geboortejaar geconcludeerd uit die alzo berekende ouderdom. Vgl. enigermate hierboven, rubr. 3 en vn. 1211; zie ook hierboven, vn. 1160 (in verband met Hugo van Fosses).

[1254] Vgl. bv. hierboven, vn. 1174.

[1255] Zie hoger, §2, vn. 203.

[1256] E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie …*, *Bisschoppen, Kamerijk*, blz. 264, art. *Burchardus*.

[1257] E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken …*, kol. 198 (vgl. hoger, §12 en vn. 357).

[1258] CH. DE SMEDT, *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Gestes des évêques …*, blz. XIII, nr. 15; W. WATTENBACH en R. HOLTZMANN, *Deutschlands Geschichtsquellen …*, dl. I-4, blz. 756; E. DE MOREAU, *Histoire de l'Église …*, dl. III, blz. 38 en vn. 1.

[1259] Vgl. hoger, §12 en 13, passim; zie verder, §15, blz. 200.

[1260] *Gesta II Burchardi*, *ed. cit.*, blz. 220, str. 18-20: Johan van Kamerijk wordt er gekenschetst als een "juvenis archidiaconus", die door zijn confraters dan ook als "nimis juvenem", en daarom ongeschikt, beoordeeld werd (vgl. W. GRAUWEN, *Heeft Norbert …*, blz. 199).

[1261] Vgl. eventueel S. HAIDER, *Das bischöfliche Kapellanat …*, dl. I, blz. 101: het juvenaat werd bij gelegenheid (a° 1008) als ontoereikend beschouwd bij een gegadigde voor de (aarts)bisschoppelijke waardigheid.

wel op dat moment? Daarover moeten natuurlijk de geldende coördinaten van de toenmalige leeftijdsklassen, meer bepaald de maximumleeftijd van de *juventus*, uitsluitsel geven. Het probleem is echter dat de middeleeuwse (net als de klassieke) faseringen op dat punt allerminst eenduidig waren[1262], dat ook de gebruikte terminologie een gebrek aan samenhang vertoonde – bijvoorbeeld waren de adjectieven *juvenis* en *adolescens* somtijds uitwisselbaar[1263] –, dat er, meer bepaald, zelfs niet noodzakelijk een parallellisme bestond tussen de substantivische categorie *juventus* en het epitheton *juvenis*[1264], dat *juvenis* desgevallend gewoon "jongeman"[1265] (zonder stringente connotatie met diens leeftijd) kon betekenen[1266], ... en dat de hedendaagse exegeten daarover evenmin tot overeenstemming zijn kunnen komen. A. Hofmeister en J. de Ghellinck sterken ons echter, elk op hun manier, in de overtuiging dat wel degelijk kan gebouwd worden op hogergenoemde leeftijdsaanduidende inlichting[1267]: de betekenisverruiming van het adjectief *juvenis* gebeurde volgens Hofmeister praktisch uitsluitend "*ruckwärts*"[1268] en hypothekeert dus in genendele het eindpunt

[1262] Zie bv. K. ARNOLD, *Kind und Gesellschaft in Mittelalter* ..., blz. 20: "Gänzlich enttäuschend fällt schießlich der Versuch aus ... den Gebrauch von 'puer', 'iuvenis' oder 'adolescens' genauer einzugrenzen"; vgl. reeds hierboven, vn. 1240 (G. Henschen en D. Van Papenbroeck).

[1263] Bijvoorbeeld in de mirakelverhalen van de hoge middeleeuwen stelt P.-A. SIGAL, *Le vocabulaire de l'enfance et de l'adolescence dans les recueils de miracles latins des XIe et XIIe siècles*, in *Sénéfiance*, dl. IX, 1980, blz. 148 ("la coexistence de deux vocables: *adolescens* et *juvenis*"), 150 ("Pour l'adolescence, le vocable le plus utilisé est *juvenis*"), vast dat de omschrijvingen "adolescens" en "juvenis" dooreen gebezigd werden (vgl., inleidend, A. HOFMEISTER, *Puer, iuvenis, senex* ..., blz. 305; zie nochtans hierna, vn. 1268). Zie, voor het Klassieklatijn, B. AXELSON, *Die Synonyme Adulescens und Iuvenis*, in *Mélanges de philologie, de litérature et d'histoire anciennes, offerts à J. Marouzeau*, Parijs, 1948, blz. 15: de daar vastgestelde synonymie wordt evenwel al voor het Latijn van de kerkvaders overtuigend weerlegd door E. EYBEN, *De jonge Romein* ..., blz. 35-37.

[1264] J. DE GHELLINCK, *Juventus, gravitas* ..., blz. 54: over de discrepantie tussen het betreffende substantief en het overeenkomstige adjectief.

[1265] Zoals M. BRUWIER en M. GYSSELING, *Actes inédits* ..., blz. 319, vn. 4, art. *Jean, archidiacre de Cambrai*, dat doen door gewoonweg voor de vertaling "sa très grande jeunesse" te opteren. Zie ook hierboven, vn. 1107 (over "jeune homme" Hugo).

[1266] A. HOFMEISTER, *Puer* ..., blz. 305-306.

[1267] Vgl. A. HOFMEISTER, *Puer* ..., blz. 304, die stelt dat de aangestipte moeilijkheden er de onderzoeker, na een "genaue und vorsichtige Einzelprüfung", niet mogen van weerhouden "den Versuch zu einer Auswertung solcher Angaben zu machen".

[1268] *Ibid.*, blz. 305: de "juventus" kon tijdens de middeleeuwen wel de "adolescentia" opslorpen (zie ook, voor een iets vroegere periode: B. AXELSON, *Die Synonyme* ..., blz. 12), maar de omgekeerde synonymie was zeer uitzonderlijk en hoogstens van toepassing in gevallen waar de betrokken persoon de "adolescentia" pas ontgroeid was.

van deze leeftijdsfase, en de vertaling "*jeune homme*" is volgens de Ghellinck volstrekt uit den boze[1269].

Centraal staat de vaststelling: wanneer eender welke leeftijdsaanduiding in "technische" zin werd gehanteerd[1270], was daar onomstotelijk een chronologische parameter aan verbonden. Wat het eerste punt betreft: wanneer in de *Gesta II Burchardi*, deze nog bij leven van de prelaat opgestelde bron, het argument van de leeftijd zo sterk als doorslaggevende factor beklemtoond wordt bij de afweging van de twee resterende concurrenten, kan dit voor de betrokken auteur louter een "technische" betekenis gehad hebben. Wat het, in zijn hoofd omgaande, chronologisch richtsnoer aangaat: het lijkt er, kort gezegd, op dat er tijdens de middeleeuwen, qua fasering, twee hoofdstromingen bestonden, dat met name de Augustiniaanse[1271] (lees: Varronische[1272]) telwijze, met eindterm op 45 jaar, en de veel courantere Isidoriaanse[1273] telling, met eindterm op 49/50 jaar, werden gebezigd. Wij opteren in onderhavig geval bewust voor de, latent voorkomende, "Augustiniaanse" limiet van 45 jaar, omdat de Isidoriaanse 49/50 jaar, in het licht van de krappe levensverwachting van eertijds[1274] en wetend dat de miniumleeftijd[1275] voor een bisschopswijding sinds 1074[1276] in beginsel op 35 jaar[1277] was

[1269] J. DE GHELLINCK, *Juventus* ..., blz. 41: "Une fois pour toutes, il faut donc écarter comme traduction l'expression française 'jeune homme'; ce serait s'exposer à une grave erreur chronologique que de vouloir en faire l'équivalent de *iuvenis*"; blz. 51.

[1270] A. HOFMEISTER, *Puer* ..., blz. 304: "in dem sozusagen 'technischen' Sinne" (los van zijn, uiteraard vanzelfsprekende, bemerking dat dit lang niet overal het geval was).

[1271] J. DE GHELLINCK, *Juventus* ..., blz. 40-41, 41-42 (let op de geïntercaleerde "gravitas"), 45, 48 ("années de vie par groupes de sept"), 54; vgl. S. SHAHAR, *Childhood in the Middle Ages* ..., blz. 28; zelfs A. HOFMEISTER, *Puer* ..., blz. 294.

[1272] E. EYBEN, *De jonge Romein* ..., blz. 20-21, 30 (15-jarig systeem van M. Terentius Varro); vgl. J. DE GHELLINCK, *Juventus* ..., blz. 45 ("par sections de 15 années").

[1273] A. HOFMEISTER, *Puer* ..., blz. 289-290, 304, 316; J. DE GHELLINCK, *Juventus* ..., blz. 44, 54; E. EYBEN, *De jonge Romein* ..., blz. 25-26; K. ARNOLD, *Kind und Gesellschaft* ..., blz. 20.

[1274] Vgl. R. FOSSIER, *La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, dl. I, Parijs, 1968, blz. 280 (gemiddeld vijftig jaar).

[1275] Vgl. hierboven en hierna, vn. 1216-1217 en 1277: over de dertigjaarsregel. Zie echter P. CARON, *Les élections épiscopales dans la doctrine et la pratique de l'Église*, in *Cahiers de civilisation médiévale, X^e-XIIe siècles*, dl. XI, 1968, blz. 577, die uitlegt dat die leeftijdsnorm pas in 1179 geofficialiseerd werd.

[1276] Op het concilie van Rouen van 1074 (over die bijeenkomst: O. PONTAL, *Les conciles de la France capétienne* ..., blz. 202, art. *Rouen 1074*).

[1277] We gaan er, inzake de verhouding naar leeftijd tussen de opponenten Johan en Burchard, wel vanuit dat de auteur van de *Gesta II Burchardi* – weze het dat zijn bewegingsvrijheid enigszins beperkt was door de kwatrijnse versvorm van zijn relaas – de

gefixeerd[1278], een te gevorderde ouderdom lijkt te zijn om, als daarvan afgeleid beletsel, nog de jeugdigheid en daaruit voortvloeiende onervarenheid van de kandidaat in kwestie uit te spelen.

Dat alles moet betekenen dat Burchard in 1114/15, vermoedelijk sinds kort, de "juveniele" drempel van 45 jaar overschreden had, en dan komt men voor zijn geboortedatum onvermijdelijk in de buurt van het jaartal 1070[1279] terecht. Aangezien nu Norbert en Burchard, naar diens eigen, tot kapelaan Hugo gerichte, woorden uit de *Vita A Norberti*[1280] én de *Vita B Norberti*[1281], als leeftijdsgenoten[1282] uit dezelfde lichting[1283] hofkapelaans worden afgeschilderd, anders gezegd als twee "klasgenoten"[1284], moet het

theoretische voorwaarde voor deze bisschopskandidatuur anders, meer canoniek zou geformuleerd hebben, dat hij met name niet tot driemaal toe de kwalificatie "juvenis" had laten vallen, indien hij die recentere conciliaire norm van 35 jaar (laat staan de, luidens het kerkelijk recht traditionele, richtgrens van 30 jaar: CH.-J. HEFELE en H. LECLERCQ, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, dl. II, Parijs, 1908, blz. 989; J. DELMAILLE, *Âge* ..., kol. 321, rubr. c; G. LE BRAS, *Institutions ecclésiastiques* ..., dl. I-1, blz. 156) zou bedoeld hebben.

[1278] P. IMBART DE LA TOUR, *Les élections épiscopales dans l'église de France du IXe au XIIe siècle (814-1150)*, Parijs, 1890 (1891[2]), blz. 479.

[1279] E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 197.

[1280] *Vita A Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 675, kap. 6, l. 13-14: "Iste [= Norbertus] ... in curia regis mecum pariter [sic] nutritus est".

[1281] *Vita B Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 816A, kap. V/25 (idem).

[1282] Het bijwoord "pariter" betekent etymologisch "op dezelfde wijze", en daaruit voortvloeiend, zowel "tezamen" als "terzelfdertijd" (vgl. A. BLAISE en H. CHIRAT, *Dictionnaire latin-français* ..., s.v. *pariter*, nrs. 1-2; E. HABEL en F. GRÖBEL, *Mittellateinisches Glossar* ..., blz. 274[b], s.v. *pariter*, zetten "zugleich" vóór "zusammen, miteinander"). Het aspect "tezamen" zit in deze zinsnede echter reeds vervat in de uitdrukking "mecum" (vgl. W. GRAUWEN (vert.), *Het leven van heer Norbert* ..., blz. 11, l. 2: "samen met mij") en hoefde daarom niet meer geëxpliciteerd te worden. Vandaar dat, volgens ons, de klemtoon vooral op het tijdsaspect ("tegelijkertijd met mij") komt te liggen.

[1283] CH. TAIÉE, *Prémontré* ..., blz. 106 ("son ancien ami de cour Burchard"); I. VAN SPILBEECK, *Vie* ..., blz. 40 ("compagnons et amis de jeunesse à la cour de l'empereur"); A. DE OLIVEIRA, *Vida de são Norberto* ..., blz. 45 ("companhieros e amigos da infancia na côrte do Imperador Henrique"); G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 21 ("Burcardo, colega e amigo de Norberto. Os dois amigos ..."); B. MAYER, *Der heilige* ..., blz. 7 ("Burkhard, einer seiner Freunde am Kaiserhof"); F. PETIT, *Norbert et l'origine* ..., blz. 25 ("Parmi ses collègues [in de keizerlijke hofkapel] ... Burchard, futur évêque de Cambrai"); enzovoort.

[1284] J. LE PAIGE, *Bibliotheca* ..., dl. I-2, blz. 368[b] ("Burchardus Cameracensium episcopus ei [= Norberto] notissimus, & aliquando in aula Regia coalumnus"); P. DE WAGHENARE, *Sanctvs Norbertvs* ..., blz. 12-13 ("Burchardum Cameracensem Episcopum ... coalumnum"); B. ARDURA, *Prémontrés. Histoire* ..., blz. 26 ("son ancien condisciple"); ID., E. HAGMAN en R. VANASSE, *The Order of Prémontré* ..., blz. 12 ("his old classmate"); vgl. É MAIRE, *San Norberto* ..., blz. 34 (Norbert als "antico collega" van Burchard) enzovoort.

voorgestelde leeftijdsverschil[1285] van op zijn minst volle tien jaren (tussen, respectievelijk, 1070 en 1080/85) als excessief bestempeld worden. Er is, op de keper beschouwd, maar een uitweg mogelijk: het lijkt, met het geboortejaar van de, misschien een weinig oudere[1286], Kamerijkse bisschop in het achterhoofd, niet onverstandig[1287], onzes inziens zelfs imperatief[1288], de geboortedatum van Norbert ietwat te vervroegen[1289], namelijk tot de jaren 1070-1075, of op zijn minst tot circa 1075.

Voortgaande op dat geherdateerde geboortejaar, moet Norbert bij zijn overlijden al de kaap van de zestig genaderd zijn geweest (zijn vroegere vriend en collega Burchard was er, voortgaande op de hoger uiteengezette berekeningswijze van zijn geboortejaar, zestig bij zijn dood in 1130). Die nieuwe tijdsfactor stelt af en toe bepaalde ijkpunten[1290] in Norberts curriculum vitae in een, gevoelsmatig, lichtjes ander daglicht. Prosopografisch gezien, daarentegen, leveren zijn bisschopskandidatuur

[1285] Luister zijdelings ook naar de commentatoren die de beide protagonisten expliciet als jeugdvrienden beschouwen: B. WOZASEK, *Der hl. Norbert* ..., blz. 56 ("seinen Jugendfreund"); A. ERENS, *Prémontrés* ..., kol. 4 ("Norbert, ami de sa jeunesse"); B. BRANDL, *Zum 800jährigen* ..., blz. 6 ("seinen Jugendfreund Bischof Burchard von Cambrai"); A. ALDERS, *Das Leben* ..., blz. 6 ("sein Jugendfreund Bischof Burkhard von Cambrai"), 10; D. SALEWSKY, *Norbert von Xanten/Magdeburg* ..., blz. 31[b] ("eines Jugendfreunds, des Bischofs Burchard von Cambrai"); H. JANSSENS, *De premonstratenzerorde* ..., blz. 96 ("jeugdvriend"); enzovoort. Vgl. deels hoger, §13, vn. 939.

[1286] Vgl. de visie van W. GRAUWEN, *Heeft Norbert* ..., blz. 205 (zie hoger, vn. 874): "Burchard was waarschijnlijk ouder dan Norbert aangezien hij op 30 januari 1130 overleed". Daar elke zuiver chronologische argumentatie hierbij ontbreekt, kan dit niet als doorslaggevend beschouwd worden.

[1287] L. Horstkötter, voor het ogenblik de beste kenner van deze materie, laat behoedzaam, maar toch reëel, de mogelijkheid open (zie hierboven, vn. 1198: citaat) dat de geboorte van Norbertus toch ietsjes vóór het gekende referentiejaar 1080 zou plaatsgevonden hebben (L. HORSTKÖTTER, *Die Feier des 900. Geburtsfestes* ..., blz. 83).

[1288] Vgl. daarover de opinie van J.-B. SCHELLENBERG, *Vita et res gestae S. Norberti* ..., blz. 16, nr. 10: "Burcardum Cameracensem Præsulem coætaneum suum".

[1289] Vgl. reeds C. JANNINCK, *Ad commentarium prævium* ..., blz. 22B of blz. 27*A-B, nr. 2, die, in een reactie op de uitspraak van uitgever D. Papebrochius (zie hierboven, vn. 1189) tot vóór 1080 terugtelde (vgl. hierboven, vn. 1196: het citaat over "vix tardius" dan genoemd jaar), en zelfs bereid was te aanvaarden dat "totidem annis ante annum MLXXX natum fuisse Norbertum, quot quis monstraverit, ultra annum XXXV ætatis fuisse ordinatum presbyterum".

[1290] Enkele willekeurige voorbeelden: zie chronologische ramingen als deze bij J. LEES, *Anselm of Havelberg. Deeds into Words in the Twelfth Century*, Leiden e.a., 1998, blz. 22, waarvolgens Norbertus "Sometime before 1129" reeds "in his mid to late forties" verkeerde, en bij I. CRUSIUS, *Ut nulla fere* ..., blz. 11-12, waar hij op Kerstmis 1120 als een "36-40-Jährigen" naar voren trad.

in 1113/14, zijn bekering en priesterwijding in 1115[1291] in de loop van zijn "*media aetas*", en zijn geclaimde "*juventus*" in 1118, in functie van het vernieuwde geboortejaar geen enkele tijdsgerelateerde moeilijkheid op. Wanneer anderzijds Rupert van Deutz[1292] laat verstaan dat Norbertus in 1120/21[1293] nog te jong was[1294] om een goed figuur te slaan als overste van een orde, dan kan hij – indien dat, welteverstaan, al zou betekenen dat hij toen nog als *juvenis* werd aangezien –, zij het nipt, volgens het "Augustiniaanse" systeem[1295] van de *juventus* nog altijd rond 1075[1296] geboren zijn: dat jaartal zou in voorkomend geval dus uitstekend als ondergrens of vroegste coördinaat kunnen dienen[1297]. Vermeldenswaard is dat oudere auteurs[1298] trouwens al voorheen hun voorkeur[1299] uitgesproken hadden

[1291] Norbert zou in 1115 dus al 40 jaar oud zijn geweest, een flink eind voorbij de kerkwettige limiet van 30 jaar: vermoedelijk was dat wel dé reden voor zijn plotse haast en voor zijn ongewoon verzoek om op dezelfde dag tot diaken én tot priester gewijd te worden (vgl. L. HORSTKÖTTER, *Die Feier des 900. Geburtsfestes* ..., blz. 82-83: "Denn es handelt sich um einen außerordentlichen Entschluß Norberts, nicht um den Normalfall beim Erreichen des Mindestweihealters") en voor het schoorvoetend – hij kon daarvoor zijn ordinatierecht verliezen: G. LE BRAS, *Institutions ecclésiastiques* ..., dl. I-1, blz. 152 – en "bewogen door zeer groote redenen" (A. VAN DEN HURK, *Rondom het geboortejaar* ..., blz. 40, met renvooi naar de *Vita B Norberti*) akkoord van de aartsbisschop van Keulen met deze uitzonderingsmaatregel.

[1292] Vgl. hoger, §2, blz. 280 en vn. 210.

[1293] Zie hierboven, blz. 167.

[1294] Vgl. hoger, §2, vn. 211.

[1295] Om, consequent, nog niet eens te spreken over de Isidoriaanse telwijze.

[1296] Alleen de informatie dat Norbert, op 8-jarige leeftijd (vgl. hoger, §2, vn. 214; hierboven, vn. 1201-1202), als oblaat opgenomen werd in het collegiaal kapittel te Xanten, meer bepaald in het jaar 1089, komt op losse schroeven te staan: niet wat de feit van de intrede zelf behelst, maar vast wel wat de datering ervan aangaat. Die inlichting blijkt dan ook alleen maar een onbevestigd gerucht te zijn (vgl. hierboven, vn. 1204-1205).

[1297] Deze jaardatum zou overigens perfect concorderen met de schatting van J.-P. CAMUS, *L'homme apostoliqve* ..., f° 2 v° (ook gehonoreerd door P. DE HERTOGHE, *Notationes* ..., blz. 288; F. DUBAL, *Vida apostolica* ..., f° 2 r°; J. LE PAIGE, *Vita S. Norberti* ..., blz. 366[a]; vgl. A. PARIS, *Vie de saint Norbert* ..., blz. 8; M. GEUDENS, *The Life of S. Norbert* ..., blz. X), dat Norbert geboren werd tijdens het pontificaat van Gregorius VII (1073-1085). De andere, daar ingevulde, regeringsjaren, namelijk deze van keizer Hendrik IV (1056-1105), koning Filips I (1060-1108) van Frankrijk en koning Alfons VI (1065-1109) van Castilië en León, hebben ter zake uiteraard minder impact.

[1298] G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 30 en vn. 4 (dl. I[3], blz. 9 en vn. 23), kent er "Quelques-uns".

[1299] Voor een goed begrip: de dateringen die geïntroduceerd waren door, meer bepaald, C. Janninck (zie hierboven, vn. 1289) en F. Herlet (zie volgende noot), werden op ongeloof onthaald door diezelfde G. MADELAINE, *Histoire* ..., blz. 30-31 (dl. I[3], blz. 9): "Il semble bien que ces assertations [van allen die 'ont cru pouvoir reporter la date de sa naissance avant 1080'] soient excessives".

voor een geboortedatum omstreeks 1074[1300] – en zelfs voor een nog vroegere geboortedag omstreeks 1070[1301]. Misschien hadden die nieuwetijdse geleerden het al van begin af aan bij het rechte eind.

Hoe dan ook, volgens het geherformuleerde geboortejaar – nog steeds indirect, maar daarom niet minder dwingend – van Norbert van Gennep, kortbij 1075, komt de gewoonlijk erkende leeftijdskloof van (bijna) vijftien jaar tussen Norbertus en Hugo (en deze van hoogstens een vijftal jaren tussen Burchard en Norbert), waar het ons om te doen was, warempel weer om de hoek kijken – en wordt tegelijkertijd het vooropgestelde geboortejaar van Hugo andermaal geconfirmeerd.

Om nu terug te komen op het eigenlijke onderwerp van deze paragraaf, de initiële vraagstelling naar de kanonikale status van Hugo van Fosses: waarlijk zoveel mogelijk items uit het bronnenmateriaal of de bijbehorende commentaren moeten in aanmerking genomen worden. Laten we daarom nog even het volgende onder de aandacht brengen. Elders wordt de mening verdedigd dat Hugo in zijn Kamerijkse periode misschien enige pecuniaire, maar hoogstwaarschijnlijk geen zuiver institutionele (en cumulatieve) band behouden had met het Sint-Foillaanskapittel in Fosses[1302]. Dat zou dus betekenen dat op dat punt een aanpassing van zijn Kamerijkse statuut (met virtuele implicaties voor zijn wijdingsgraad) niet aan de orde is.

Vooraleer dit kapittel te beëindigen, moet wel nog een ander gegeven in ogenschouw genomen worden dat verband zou kunnen houden met leeftijd of wijdingsgraad. In het kort moet namelijk nog de vraag behandeld worden of Hugo van Fosses, na Reims 1119, al dan niet zijn bezigheden als

[1300] F. HERLET, *Solitudo Norbertina sive exercitia spiritualia*, Marchtal, 1698, blz. 48: "anno 1074 (quo juxtà aliquorum computationem S. Norbertus fuit natus)".

[1301] Bijvoorbeeld: J.-B. SCHELLENBERG, *Vita et res gestae S. Norberti* ..., blz. 1, nr. 1 ("sub annum Christianum M.L.XX."); E. SCHVBARTVS [= SCHUBART], *Historiam Norberti archiepiscopi Magdebvrgensis Praemonstratensis ordinis conditoris pvblico examine exponvnt*, Jena, 1683, blz. [3], nr. IV ("circa annum Christi MLXX."); J-C. OLEARIUS, *Dissertatio epistolica ... quâ num[m]us argenteus, in memoriam Norberti archiep. quondam Magdeburgici, Germaniæ primatis atque Ord. Præmonstrat. fundatoris*, Arnstadt, 1704, blz. 5 ("circa A.C. 1070"); vgl. J.-G. LEUCKFELD, *Antiquitates Poeldenses oder historische Beschreibung des vormaligen Stiffts Poelde*, Wolfenbüttel, 1707 (geciteerd door A. TENCKHOFF, *De S. Norberto* ..., blz. 22, vn. 8: "a. 1170 [= 1070?]"; kennelijk met nogal eenzijdige argumentatie, want Tenckhoff vindt dat Leuckfeld de kwestie "Sane omnino perverse disputat adeoque aliquo sale et nimis acerbe").

[1302] Vgl. hoger, §1, vn. 72; §7, blz. 370 en vn. 830; §11, vn. 215; §12, vn. 513; zie vooral verder, §16.

kapelaan heropgenomen heeft[1303]. De te zijnen opzichte gebruikte uitdrukking "*canonicus noster*" uit de jaargetijdestichting (1121/23)[1304] voor zijn familie onthult daarover niets, aangezien het eigenlijk op hem toepasselijke *(archi)capellanus*[1305] geen functieterm is die in het capitulaire obituarium[1306] uit Kamerijk gehanteerd werd[1307] met de stringente betekenis van curie- of hofkapelaan (in plaats van bedienaar van een kapel). W. Grauwen laat ter zake doorschemeren dat Hugo tijdens zijn rondreis met Norbert in de zomer van 1119 zijn rang van bisschoppelijk kapelaan had behouden[1308]. Er bestaat dan ook alle reden toe om aan te nemen dat hij dat "ambt" na zijn terugkeer van eind oktober 1119 voortgezet heeft. Een eerste aanwijzing daarvoor kan zijn dat hij in die maanden van omzwerving[1309] zijn soutane[1310] van seculiere geestelijke is blijven dragen[1311] – en zodoende ogenschijnlijk de terugweg heeft willen openhouden[1312]. Ten tweede, aangezien Burchard in de ganse periode 1116-1121 blijkbaar als Hugo's mentor[1313] en toeverlaat[1314] aangeslagen moet worden,

[1303] Zie reeds hoger, §4, blz. 314 en vn. 437 (voorstanders: A. Žák en J. Almira de Saint Clet); vgl. W. Grauwen, *Norbert op het concilie* ..., blz. 221; D. De Clerck, *We volgen de zalige Hugo* ..., blz. 21.

[1304] Zie hoger, §10, blz. 419.

[1305] Vgl. hoger, §4; verder, §19.

[1306] Zie hoger, §5, blz. 319-325.

[1307] Men vergelijke al de gedeeltelijke transcriptie in de *Benefactorum series Cameracensis ecclesiae Series*, uitg. F. Brassart, *Liste des bienfaiteurs du chapitre de la cathédrale de Cambrai* ..., blz. 145-169; *ibid.*, blz. 169-182, *Table des noms de personne*. Bemerk wel *ibid.*, blz. 172, art. *Chapelain (de l'évêque de Cambrai)*: dat trefwoord staat niet in de Latijnse tekst, noch van het obituarium (zie E. Van Mingroot (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 145, vn. 10) noch van de schenkerslijst (F. Brassart, *ed. cit.*, blz. 166).

[1308] W. Grauwen, *Norbert als vredesapostel* ..., blz. 26.

[1309] Over de doordeweekse kledij van de middeleeuwse rondtrekkende predikant: N. Ohler, *Reisen im Mittelalter*, München, 1986, blz. 255 (Id., *The Medieval Traveller*, vert. C. Hillier, Woodbridge, 1989, blz. 174).

[1310] *Vita A Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 678, kap. 9, l. 7-8.

[1311] H. Lamy, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1925, blz. 27; A. Žák, *Der heilige Norbert, Herr von Gennep* ..., blz. 35 ("in der Tracht der Weltpriester"); Id., *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild* ..., blz. 37 ("Weltpriestertalar"); H. Kroll, *Zum Charakter* ..., blz. 24 (over het spraakmakend karakter van deze vestimentaire keuze); W. Grauwen, *Norbert als vredesapostel* ..., blz. 24; D. De Clerck, *We volgen de zalige Hugo* ..., blz. 13; enzovoort.

[1312] Vgl. H. Kroll, *loc. cit.*

[1313] B. Ardura, *Prémontrés. Histoire* ..., blz. 83 ("l'évêque Burchard, ... protecteur de Hugues de Fosses"); Id., E. Hagman en R Vanasse, *The Order of Prémontré* ..., blz. 78 ("Bishop Burchard, ... protector of Hugh of Fosses"). Vgl. hoger, §13, blz. 105.

[1314] H. Lamy, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1925, blz. 22, waar deze historicus Burchard laat zeggen dat Hugo ten allen tijde mocht wederkeren onder 's bisschops

kan redelijkerwijs aangenomen worden dat deze laatste na zijn terugkeer voorlopig[1315] in functie is mogen blijven als kapelaan[1316] aan het bisschoppelijke hof[1317]. Ten slotte, ingeval we hier spijts alles de Anchin-oorkonde uit 1120 en de kalligrafische bedrijvigheid van de, nog immer schimmige, kanselarijklerk BurA (alias Hugo van Fosses), mogen meetellen[1318], zou dat dit scenario alleen maar bevestigen.

In verband met de statutaire situatie van Hugo moet alsnog een laatste inlichting met een potentieel leeftijdsgerelateerde bijklank gecheckt worden. Men treft namelijk in de Norbertusvitae de boodschap aan dat met Kerstmis 1121[1319] alleen personen die reeds "*professioni canonicae ... attitulati fuerunt*" als kanunniken sensu stricto[1320] in Prémontré ingetreden zijn[1321]. Naar alle waarschijnlijkheid[1322] was Hugo van Fosses een van hen[1323]. Maar wat betekent die passage precies? H. Lamy, toch

vleugels (vgl. hoger, §12, blz. 64); vgl. D. De Clerck, *We volgen de zalige Hugo ...*, blz. 10: over de waardering van Burchard voor Hugo.

[1315] Vgl. verder, §17; zie ook §18, met betrekking tot de toekomstige "aartskapelaan Hugo".

[1316] Vgl. hoger, §4, blz. 314-315.

[1317] De vraag wordt alvast positief beantwoord door W. Grauwen, *Norbert op het concilie ...*, blz. 221.

[1318] Zie de bespreking: hoger, §12, corollarium "*Over de activiteit van scriptor BurA ...*".

[1319] W. Grauwen (vert.), *Het leven van heer Norbert ...*, *Tijdtafel*, blz. 90; vgl. hoger, §4, blz. 316 en vn. 449-451 (lectuurlijst); vgl. verder, §23.

[1320] Vgl., voor de hertaling van deze passus, bv. L. Hugo, *Vie ...*, blz. 99 ("de quarante Religieux qui étoint à Prémontré, il n'y en avoit pas un qui dans le siècle n'eût fait profession de la vie canoniale"); E. Bernheim, *Norbert von Prémontré ...*, blz. 10 ("die Augustinerregel, welcher er [= Norbert] und die Meisten seiner Gefährten als Chorherren schon verpflichtet waren"); H. Heijman, *Prémontré en de Orde der Witheeren of Norbertijnen*, in *Katholiek Nederland. Encyclopaedie*, dl. I, 's-Gravenhage, 1930, blz. 260 ("zijn eerste leerlingen hadden vóór hun komst te Prémontré allen een canonicaat aan een collegiale kerk"); F. Petit, *La réforme des prêtres au moyen-âge. Pauvreté et vie commune*, Parijs, 1968, blz. 66; W. Grauwen, *Norberto, santo ...*, blz. 333; N. Calmels, *Norbert ...*, blz. 69; B. Ardura, *Introduction*, in: Id., *Abbayes, prieurés ...*, blz. 23; I. Crusius, *Ut nulla fere ...*, blz. 11; D. De Clerck, *We volgen de zalige Hugo ...*, blz. 28; enzovoort.

[1321] *Vita A Norberti ...*, *ed. cit.*, blz. 683, kap. 12, l. 17-18: "professioni canonicae, cui et ipse et quotquot cum eo vivere volebant attitulati fuerunt ab infantia, ..."; *Vita B Norberti ...*, *ed. cit.*, blz. 823C, kap. IX/51 (id.).

[1322] Vgl. hoger, §4, blz. 316 (en het renvooi naar de desbetreffende lectuur in vn. 449, 451); zie vooral verder, §21-22. Ter (vrijblijvende) oriëntatie: Hugo wordt traditioneel bij de eerste medebroeders in Prémontré gerekend (vgl. bv. [F. Paillart (ed.)], *Vie de saint Norbert ...*, blz. 10; F. Petit, *Saint Norbert, fondatevr ...*, blz. 18; É. Maire, *San Norberto ...*, blz. 59-60).

[1323] Voor de volledigheid: W. Grauwen, *De regelkeuze ...*, blz. 46 (vgl. hoger, §4, vn. 450; en ook hierna, vn. 1346), is er hoegenaamd niet van overtuigd dat Hugo op

een specialist in deze materie, wekt, waar hij pleit voor de vroegtijdige priesterwijding van Hugo[1324], halvelings de indruk[1325] dat deze niet mis te verstane verklaring te interpreteren valt alsof er op genoemde datum alleen een veertigtal[1326] volwaardige[1327] en "gediplomeerde" kanunniken[1328], zeg maar kanunniken-priesters – zoals Norbert zelf dat trouwens was sinds 1115 – konden toetreden[1329], op hun beurt bijgestaan door een ongetelde lichting conversen[1330]. Omdat, meer bepaald, de *Vita B* onder Hugo's "toezicht" geschreven werd[1331], kan men ervan op aan dat men, mocht H. Lamy gelijk hebben, die voorwaarde zou mogen extrapoleren

dat ogenblik ingetreden is, maar sluit die stap ook niet uit: de auteur oordeelt gewoonweg dat zowel over het aantal als over de namen van de deelnemers geen uitsluitsel kan gegeven worden – althans met uitzondering, naar alle waarschijnlijkheid, voor Antoon van Nijvel (alias van Ilbenstadt) en Evermoed van Kamerijk (alias van Ratzenburg).

[1324] Vgl. hierboven, vn. 1078 en, indirect, vn. 1077.

[1325] Vgl. H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1925, blz. 13 en vn. 2.

[1326] *Vita B Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 823A, kap. IX/50: "Congregatis igitur Clericis ferme quadraginta et quamplurimis laicis, ..."; vgl. *Vita A Norberti* ..., *ed. cit.*, blz. 682, kap. 12, l. 44: "habens clericorum et laicorum fratres circiter triginta novicios".

[1327] Vgl. F. PETIT, *Norbert et l'origine* ..., blz. 105: "Les clercs forment le noyau de la communauté"; vgl. D. DE CLERCK, *We volgen de zalige Hugo* ..., blz. 28, vn. 71.

[1328] Vgl. anderzijds G. VAN DEN ELSEN, *Beknopte levensgeschiedenis* ..., blz. 83, die eind 1121 in Prémontré een "40 religieuzen, die voor den priesterstaat werden opgeleid" waarneemt.

[1329] Vgl. bv. F. WURM, *Prämonstratenserorden* ..., kol. 267; C. KIRKFLEET, *The White Canons of St. Norbert. A History of the Premonstratensian Order in the Britih Isles and America*, West De Pere, 1943, blz. 6 ("forty priests together with many more clerics and laymen"); H. COLVIN, *The White Canons* ..., blz. 3 ("nearly forty clerks, besides some laymen"); B. LUYKX, *Norbertus* ... (in *De Katholieke* ...), kol. 857 ("ca. 40 geestelijken ... en nog meer leken"); PH. HOFMEISTER, *Prämonstratenser*, in *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, dl. V, Tübingen, 1961, kol. 495 ("Norbert von Xanten mit 40 Klerikern in Prémontré"); N. BACKMUND, *Prämonstratenser*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. VIII, Freiburg im Breisgau, 1963², kol. 688; J.-B. VALVEKENS, *Premostratensi* ..., kol. 720 ("il gruppo dei 40 chierici installati a Prémontré"); J. BOND, *The Premonstratensian Order* ..., blz. 154ª ("nearly forty canons and some laymen"); M. HEIM, *Prämonstratenser*, in *Mönchtum, Orden, Klöster. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Ein Lexikon*, München, 1994², blz. 357 ("die etwa 40 Geistliche umfassende Gemeinschaft von Prémontré").

[1330] Vgl. bv. A. ŽÁK, *Der selige Hugo* ..., blz. 6 ("Priester, Kleriker und Laienbrüder, etwa 90 an der Zahl"); F. RISS, *Der heilige Norbert* ..., blz. 23 ("Norbert mit etwa 90 Priestern, Klerikern, Novizen und Laienbrüdern"); W.-P. ROMAIN, *Saint Norbert* ..., blz. 83 ("une quarantaine de clercs et quelque cinquante novices laïcs"); F. PETIT, *Norbert et l'origine* ..., blz. 105 ("quarante clercs et un nombre plus grand de laïcs [sic]"); R. DARRICAU, *Norbert (Saint)* ..., kol. 1376 ("quarante clercs, avec de nombreux laïques"); C. WADDELL, *Premonstratensians* ..., blz. 85ª ("some forty clerics and an even larger number of laymen and laywomen").

[1331] Zie hoger, §1, vn. 58; verder, §16.

naar zijn eigen situatie. Een beslissende indicatie is dit echter niet[1332], en het betaamt daarom niet er voort op te insisteren. Het was nochtans de moeite van het vermelden waard als afsluiter van de, in deze paragraaf behandelde, problematiek, al was het maar omdat de bewuste zinsnede uit de Norbertusvitae (en de daarin vertolkte conditie voor toetreding in Prémontré) alle reeds besproken aspecten van de kerkelijke status[1333] van Hugo van Fosses van vóór eind 1121 resumeert.

Inderdaad, in het geval van Hugo in zijn Kamerijkse periode mag ook het priesterschap ter sprake gebracht worden. Onze prognose luidt immers dat Hugo al in 1121 onder de aartskapelaans[1334] van de Kamerijkse bisschop zal mogen gerekend worden[1335]. Doordat nu onder die aartskapelaans ook de opeenvolgende abten van Le Cateau figureerden[1336], moeten dat normaliter priesters geweest zijn. Dat kan, naar onze mening, perfect kaderen met de uiteindelijke wijdingsgraad van Hugo in Kamerijk. We blijven er welteverstaan van uitgaan dat Hugo na het concilie van Reims zijn kapelaansfunctie weer opgenomen heeft, doch ook wanneer hij na het concilie van Reims aanvankelijk nog kapelaan-subdiaken is gebleven – als priester had hij, althans in Kamerijk, geen kanselarijwerk kunnen verrichten –, belet niets dat hij, naar het einde van volgende anderhalf à twee[1337] jaar te Kamerijk tot diaken en priester is gewijd geweest. Het is in dit stadium nog iets te vroeg om daaromtrent al definitieve conclusies te trekken. Om desondanks, vooruitlopend op het vervolg van dit trapsgewijze gevoerde onderzoek, het rapport omtrent de opeenvolgende wijdingsgraden van Hugo in zijn Kamerijkse tijd provisorisch af te ronden, kan in afwachting al gesteld worden dat hij naar onze mening – het heeft alles te maken met de in het vooruitzicht gestelde, maar nog te bewijzen, rangverhoging in de episcopale huishouding – priester werd gewijd in de loop van het kalenderjaar 1121.

[1332] De nadere specificatie "ab infantia" (vgl. bv. B. FISCHER, *Vita et mors* ..., blz. 88; F. PETIT, *Bernard et l'Ordre de Prémontré*, in: TH. MERTON, *Bernard de Clairvaux*, Parijs, 1953, blz. 290: "Lui-même [= Norbert] et tous ses compagnons clercs appartenaient à cet Ordre depuis leur jeunesse") weerlegt zulks in werkelijkheid.

[1333] Onnodig eraan te herinneren dat elke Kamerijkse hofkapelaan tevens kapittelheer van de kathedraal was: vgl. hoger, §3, blz. 299.

[1334] Over hen: H. HAIDER, *Das bischöfliche Kapellanat* ..., dl. I, blz. 108-116, art. *Die Erzkapelläne* (blz. 113: over de creatie ervan "auf die Initiative einzelner, hervorragender Bischofspersönlichkeiten").

[1335] Zie verder, §19.

[1336] Zie verder, §15, vn. 1549.

[1337] Zie verder, §17 (vgl. hoger, §4, blz. 314).

Nog eenmaal op onze stappen terugkerend, herinneren wij ons dat biografische en prosopografische inlichtingen over Hugo zelf, en beschouwingen over het curriculum van hem nastaande figuren, aantonen dat hij pas op iets latere leeftijd "majorist"[1338] is geworden, dat hij de wijding tot subdiaken pas in 1116 (in zijn 28 à 29ste levensjaar) ontvangen heeft, dat het hem in de literatuur toegeschreven priesterschap ook in de vroege zomer van 1119, als hij op het punt stond met Norbert op missiestocht te vertrekken, nog te hoog gegrepen was, maar dat die wijding hem in 1121 daarentegen wel is toegediend geweest. Tegen die tijd moet Hugo in theorie dus al 30 oud geweest zijn – wij menen te weten dat hij op dat tijdstip in werkelijkheid al 33 of 34 jaar was –, de daartoe, krachtens de bepalingen van het canoniek recht, vereiste leeftijd[1339]: de richttijd van 25 jaar die mettertijd in de praktijk wel eens aangehouden werd[1340], komt immers niet in aanmerking voor de pas laat tot subdiaken gewijde Hugo. Deze leeftijdsgebonden stap in de carrière van Hugo spoort er ons overigens toe aan nogmaals alle facetten van de globale leeftijdsproblematiek rond de personaliteit van Hugo, die als een alternatieve rode draad door onze verhandeling loopt[1341], te recapituleren. Wij geven grif toe dat, op zichzelf beschouwd, geen van de tot dusver vergaarde aanwijzingen (leeftijd bij opname en tonsuur in het kapittel van Fosses, bij het verkrijgen van subdiakenaat en kapelanaat en, praktisch zeker, van priesterschap en aartskapelanaat) toereikend[1342] is voor een onweerlegbare verificatie van het onderstelde geboortejaar van Hugo. Daarentegen bieden al deze, op zich misschien wankel uitziende, coördinaten van de chronologische verankering van het individu Hugo, in combinatie toch wel een fatsoenlijke legitimatie voor het voorgestelde dubbeljaar 1087/88, en dat meer bepaald omwille van de complementariteit van en de interne (chrono)logische samenhang tussen die verschillende componenten. Anders gezegd: uitgezet op een tijdlijn, en mede gelet op de gekende

[1338] Zoals bekend werd het subdiakenaat gedurende de hoge middeleeuwen nog als de laatste van de lagere wijdingen beschouwd: R. NAZ, *Sous-diaconat* ..., kol. 1075; vgl. G. LE BRAS, *Institutions ecclésiastiques* ..., dl. I-1, blz. 151.

[1339] Zie hierboven, vn. 1230.

[1340] P. HINSCHIUS, *System des katholischen Kirchenrechts* ..., dl. I, blz. 18; W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen* ..., blz. 259; G. LE BRAS, *Institutions ecclésiastiques* ..., dl. I-1, blz. 152.

[1341] Zie hoger, §1, blz. 257, en vooral §2, blz. 280-281; vgl. hierboven (uitvoerig).

[1342] Niet te vergeten: het waarheidsgehalte en de timing van zowel Hugo's priesterwijding (en aartskapelanaat) als zijn gefaseerde intrede in Prémontré, dienen nog verder onderzocht te worden (zie verder, §21 en §22-23).

datums uit Hugo's norbertijnse tijd en van zijn aftreden en overlijden, komt de verhouding tussen alle genoemde richtpunten volkomen evenwichtig en natuurlijk over.

We besluiten voorlopig: het lijkt er, op grond van de thans beschikbare gegevens, op dat Hugo, geboren in 1087/88, sinds ca. 1095 lid van het kapittel van Fosses, in 1111 als acoliet naar Kamerijk overgekomen en er in 1116 tot subdiaken gepromoveerd, in 1120-1121 in die bisschopszetel ook de wijdingen tot diaken[1343] en daarna tot priester[1344] ontvangen heeft uit de handen van de lokale ordinarius, zoals het voorschrift luidde[1345]. Wellicht gebeurde dat tegelijk met zijn inkleding[1346], door diezelfde prelaat[1347], in het witte ordehabijt der norbertijnen, en dat meer bepaald tegenaan mei 1121[1348], ten tijde van zijn hernieuwde contactname[1349] met

[1343] Ten minste 25 jaar oud: J. DELMAILLLE, *Âge* ..., kol. 340, nr. 4, art. *Le diaconat.*

[1344] Zich baserend op de beschikbare versie van de oudste twee, voor de generatie van Hugo mogelijk toepasselijke, Kamerijkse ledenlijsten (zie hoger, §6, blz. 333-336), kan men alvast stellen dat hij hier nimmer onder de (nogal zeldzame) *presbiteri* gerangschikt wordt. Dat zou ogenschijnlijk kunnen indruisen tegen de stelling dat hij, nog net voor zijn intrede in Prémontré, te Kamerijk de priesterwijding heeft toegediend gekregen, ware het niet dat het resterende tijdssegment 1121/22-1123 bijzonder kort is, zelfs wanneer men zou aannemen dat die oudste lijsten – wat niet het geval blijkt te zijn (*ibid.*, blz. 333) – betrekkelijk regelmatig bijgehouden werden. Overigens geldt dezelfde constatering onverkort voor Hugo van Morchies (vgl. hoger, §9, vn. 1062) en bv. ook voor kanunnik Anselm [II] (zie verder, §15, vn. 1626).

[1345] P. HINSCHIUS, *System* ..., dl. I, blz. 85-91; W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen* ..., blz. 93.

[1346] Inzake de dagdatering en organisatie van de eerste inkledingsplechtigheid in Prémontré: vgl. hoger, §4, vn. 438. In de historiografie bestaat daarover, zoals bekend, heel wat onenigheid; ziehier, vooruitlopend op §19 en §23, nog enige willekeurige voorbeelden: A. DE FLORIVAL, *Étude historique sur le XIIe siècle. Barthélemy de Vir évêque de Laon*, Parijs, 1877, blz. 98 (25 januari 11..); C. KIRKFLEET, *The White Canons of St. Norbert* ..., blz. 6 (Kerstmis 1120); B. GOSSENS, *Norbert v. Xanten* ..., blz. 28 (Pasen 1120); J. ALMIRA DE SAINT CLET, *Saint Norbert* ..., blz. 91 (4/11 april 1120); P. PÍŤHA, *Svatý Norbert* ..., blz. 21 (25 januari [1120]). Daarenboven stelt zich telkens de vraag of Hugo daar al dan niet bij betrokken was: zie P. DE HERTOGHE, *Notationes in vitam S. Norberti* ..., blz. 350 (25 januari [1120]; alleen Norbert en Hugo); [F.] GIRY en P. GUÉRIN, *Saint Norbert* ..., blz. 493 (id.); J. en V. BARBIER, *Histoire de l'abbaye de Floreffe* ..., blz. 5 (25 januari 1121; alleen Norbert en Hugo); vgl. de stellingname van W. Grauwen: hierboven, vn. 1323.

[1347] Het is H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1925, blz. 42-43, die deze "prise d'habit" voorwaardelijk net voor het "definitieve" afscheid van Hugo uit Kamerijk situeert, hetgeen in zijn optiek zou willen zeggen kortbij 1 mei 1121: zie hoger, §4, blz. 315. Vgl. bv. A. ALDERS, *Das Leben* ..., blz. 7.

[1348] H. LAMY, *loc. cit.*

[1349] Een compacte, en abrupte, voorstelling van deze gang van zaken vindt men bij S. VAN DER LINDEN, *Hugo van Fosses* ..., blz. 403[b]: "Na zijn priesterwijding [wanneer?] volgde hij St Norbertus ..." (indien het al niet over 1119 gaat).

Norbert. Een andere mogelijkheid bestaat erin dat hij die ultieme stap pas tegen december[1350] van dat incarnatiejaar heeft gezet, kort voor zijn overgang[1351], als neomist, naar de abdij van Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Jan de Doper[1352] te Prémontré[1353]. Voortgezet vorsingswerk[1354] kan daarover verder uitsluitsel geven.

Het tot hiertoe, op grond van alle inlichtingen met een chronologische, prosopografische en statutaire implicatie uitgewerkte, meest aannemelijke scenario[1355], houdt in dat Hugo zijn opleiding, achtereenvolgens tot het (sub)diakenaat en inzonderheid het priesterschap, in de stad Kamerijk voltooid[1356] heeft middels voortgezet onderwijs in de theologie[1357]. Met die andere Lotharinger[1358], Burchard van Aken, die als een hoogstaande persoonlijkheid[1359] en waardig kerkvorst[1360] aangeschreven

[1350] Vgl. hoger, §4, blz. 316 en vn. 449-450.

[1351] De 12de-eeuwse gewoonte om inkleding en religieuze professie gelijkertijd te laten verlopen (PL. LEFÈVRE, *Les cérémonies de la vêture et de la profession dans l'Ordre de Prémontré*, in *An. Praem.*, dl. VIII, 1932, blz. 290), kan vanzelfsprekend niet als richtlijn genomen worden voor deze prille ontstaanstijd van de, in oprichting verkerende, orde.

[1352] Betreffende deze abdij: M. MELLEVILLE, *Dictionnaire historique, généalogique et géographique du département de l'Aisne*, dl. II, Parijs, 1865 (1996[2]), blz. 230-231, art. *Prémontré*; H. FISQUET, *La France pontificale ... Soissons et Laon*, blz. 359-364, art. *Prémontré (chef d'ordre)*; A. MATTON, *Dictionnaire topographique ...*, blz. 223[b], art. *Prémontré*; L. COTTINEAU, *Répertoire ...*, dl. II, kol. 2359-2361, art. *Prémontré, N.-D. et St-Jean-Baptiste*; N. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, dl. II, blz. 521-530, art. *Prémontré S. Joannes Baptista*; J. BECQUET, *Abbayes et prieurés ...*, dl. XVII: *Diocèse actuel de Soissons*, blz. 81-86, art. *Prémontré. Abbaye Saint-Jean-Baptiste*; B. ARDURA, *Abbayes ...*, blz. 430-453, art. *Prémontré. (Notre-Dame et) Saint-Jean-Baptiste.*

[1353] J.-CL. MALSY, *Les noms de lieu du département de l'Aisne*, dl. II, Parijs, 2000, blz. 333, art. *Prémontré.*

[1354] Zie verder, §17.

[1355] Vgl. reeds §10, blz. 417.

[1356] Vgl. het studieprogramma van Hugo zoals, nogal intuïtief, bedacht door A. ALDERS, *Das Leben ...*, blz. 6 (over de Valencijnse episode): "Er [= "Kaplan Hugo"] war 26 Jahre alt und hatte gerade seine theologischen Studien mit großem Erfolg beendet".

[1357] Vgl. N. WEYNS, *Filips van Harveng ...*, kol. 330: ook deze laatste zou in Kamerijk theologische studies hebben gedaan.

[1358] Vgl. TH. BAUER, "*Der lotharingische Raum und seine Bischofssedes*", in: ID., *Lotharingien als historischer Raum. Raumbildung und Raumbewußtsein im Mittelalter*, Keulen-Weimar-Wenen, 1997, kaart 4.

[1359] Over zijn persoonlijkhheid: E. BOULY, *Dictionnaire historique ...*, blz. 119[a], art. *Burchard ou Bouchard*, die hem "une sagesse profonde" toeschrijft; C.-J. DESTOMBES, *Histoire de l'église ...*, dl. II, blz. 70 ("un bon et digne évêque"); H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues ...*, 1908/09, blz. 225 of blz. 30 ("un saint personnage, ... un évêque pieux et zélé"); ID., *Vie ...*, 1925, blz. 43; A. BUTLER en H. THURSTON, *BD. Hugh of Fosse ...*, blz. 153 ("a devout and zealous prelate"); enzovoort.

[1360] Zijn beroepsijver, beginselvastheid en gewetensvolle zielenzorg als herder van het bisdom Kamerijk worden algemeen geprezen: E. BERTEAUX, *Étude historique ...*,

staat[1361], als supervisor[1362], moet hij ginder, in zoverre de bisschop niet zelf[1363] die hogere opleiding van Hugo op zich heeft genomen[1364], in de leer[1365] zijn gegaan bij de onderlegde "magister"[1366] Werinbold van Abancourt[1367], "*scholasticus ille famosus*"[1368] van de Kamerijkse kathedraal[1369], en werd hem aanvankelijk (tot 1117) als geestelijk raadsman de koordeken Erlebold I van Cantigneul[1370] toegewezen (het is niet bekend of zijn

blz. 120, art. *Burchard ou Boucard*, ziet hem "Tout entier aux œuvres de son ministère" toegewijd; É. DE MOREAU, *Histoire de l'Église* ..., dl. III, blz. 38 ("Burchard paraît avoir été aussi zélé dans ses fonctions spirituelles que dans l'administration temporelle de son diocèse et sa principauté"); ID., *Kerk en geestelijk leven van het Concordaat van Worms tot het einde van de dertiende eeuw*, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, blz. 491-492, waar deze auteur Burchards "ijver in de vervulling van zijn herderlijke taak" en zijn "bekwaamheid in het bestuur van zijn vorstendom [= gouwgraafschap]" prijst; G. ADRIAANSEN, *Vida* ..., blz. 58 ("... Burcardo, uma vez instalado, compreendeu melhor e cumpriu fielmente as graves obrigações do seu cargo, pôs-se em regra com as prescrições eclesiásticas e dedicou-se zelosamente ao bem espiritual dos fiéis").

[1361] Vgl. reeds hoger, §13, vn. 969 (in middeleeuwse, hagiografische bewoordingen).

[1362] Kan men de uitdrukking van F. PETIT, *Hugues de Fosses* ..., blz. 45: "nourri à la cour de Burchard" (vgl. W.-P. ROMAIN, *Saint Norbert* ..., blz. 63: " 'nourri' à la cour de l'évêque Burchard"), naar Latijns voorbeeld (nutrire = opvoeden, opleiden: P. GLARE (dir.), *Oxford Latin Dictionary*, dl. V, Oxford, 1976, blz. 1208[c], art. *nutrio*, nr. 3) deze connotatie meegeven?

[1363] Ter illustratie van dergelijk gepersonaliseerd leerproces: LAMBERT VAN WATERLOS, *Annales Cameracenses*, *ed. cit.*, blz. 512, a° 1113, bericht dat hij, weze het in een heel andere fase van zijn leven, "litteris imbuendus" in de leer werd gegegeven bij bisschop Odo van Doornik (vgl. daarmee F. VERCAUTEREN, *Une parentèle* ..., blz. 224 of blz. 528: "l'évêque Eudes de Cambrai ... ou un de ses familiers").

[1364] Vgl. H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1908/09, blz. 225 of blz. 30, die deze rol van de Kamerijkse bisschop beperkt tot de jaren 1119-1121.

[1365] Dat hoefde niet meer in puur schools verband te zijn: vgl. A. ALDERS, *Norbert von Xanten* ..., blz. 39, die aanstipt dat Norbertus na het voleinden van zijn 18de levensjaar "aus der Gewalt des Scholasters entlassen" is geworden.

[1366] É. LESNE, *Les écoles* ..., blz. 322 (1057-1117): "Ce personnage qui a par conséquent, enseigné comme maître, ..., à l'école cathédrale, quarante ans durant, a laissé grande réputation" (de auteur doelt op Werinbold III (zie hoger, §12, vn. 470), maar verwart deze al doende (vgl. *ibid.*, vn. 471) met diens voorgangers Werinbald/bold I en II (zie E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, *Het Personeel*, blz. 715-718, 721-722; ID., *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 12-13).

[1367] Zie hierboven, over Werinbold van Abancourt als kanselier; zie verder, §15, blz. 199, art. *scholaster-kanselier.*

[1368] LAMBERT VAN WATERLOS, *Annales Cameracenses*, *ed. cit.*, blz. 526, l. 28 (vgl. É. LESNE, *loc. cit.*).

[1369] Vgl., voor het schoolwezen te Kamerijk: L. MAÎTRE, *Les écoles épiscopales* ..., blz. 76, 126; É. LESNE, *Les écoles* ..., blz. 321-321, art. *Les écoles du diocèse de Cambrai*; D. DUSART en S. LEKRAIE, *Lietbert, comte-évêque de Cambrai (1051-1076)*, in *Cambrésis terre d'histoire*, nr. 40, 2004, blz. 3-4; vgl. ook hierna, vn. 1447.

[1370] Zie hoger, § 10, blz. 414-415; verder, §15, blz. 197, art. *deken.*

opvolger, de nadien ingesprongen koordeken Oilard[1371], van hetzelfde niveau was). Dit staat alvast buiten kijf: ook lesuren stonden, naast zijn vele taken als kapelaan, geregeld op het programma van Hugo van Fosses in zijn Kamerijkse tijd. Deze onverhoedse inzage in zijn agenda spoort er ons meteen toe aan een poging tot reconstructie te wagen van levensstijl en -ritme van onze kanunnik Hugo in deze bisschoppelijke rijksstad.

§15. Hugo capellanus episcopi

Hugo van Fosses zou, van de pre-norbertijnse periode van zijn leven, praktisch tien jaar in Kamerijk doorbrengen. Voor de onmisbare *Sitz im Leben* in het Kamerijkse milieu, ten einde namelijk Hugo's persoonlijke leefwereld in die bisschoppelijke residentie nauwkeuriger uit te tekenen en het dagdagelijkse bestaan van Hugo – over wie nota bene noch autobiografische noch hagiografisch-biografische geschriften overgeleverd zijn[1372] – tijdens de jaren 1111-1121/23 in zekere mate tot leven te wekken, moeten we trachten ons enigszins in het Kamerijk[1373] van weleer[1374] in te leven.

Overbekend is de complexe situatie van deze Scheldestad[1375], gelegen nabij de plaats waar de Escaudet[1376] zich terug met de hoofdtak van de

[1371] Zie verder, §15, blz. 197.

[1372] Vgl. hoger, §1, blz. 253 en vn. 21.

[1373] Voor een globaal beeld: W. REINECKE, *Die Bisschofsstadt*, in: ID., *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 72-86; F. HIRSCHMANN, *Cambrai*, in: ID., *Stadtplanung, Bauprojekte und Grossbaustellen im 10. und 11. Jahrhundert. Vergleichende Studien zu den Kathedralstädten westlich des Rheins*, Stuttgart, 1998, blz. 128-144.

[1374] M. ROUCHE, stadsplan "*Cambrai durant le haut Moyen Âge (V^e-XIe siècle)*" (derde kwart 11de eeuw), in: L. TRENARD (dir.), *Histoire de Cambrai*, blz. 24 (vernederlandst door R. KÜNZEL, *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen. Historisch-antropologische studies over groepsculturen in de Nederlanden, 7de-13de eeuw*, Nijmegen, 1997², blz. 188); F. HIRSCHMANN, stadsplan "*Cambrai gegen Ende des 11. Jahrhunderts*" (laatste kwart 11de eeuw), in: ID., *Stadtplanung*, ..., blz. 129; te vgl. met J. DUVIVIER, stadsplan "*Enceintes successives de Cambai*", in: ID., *Cambrai. Son histoire militaire. Ses fortifications depuis leur origine*, Avesnes-sur-Helpe, 1936, blz. 21 (anders georiënteerd).

[1375] Cambrai: Fr., dep. Nord, hpl. van arr. en kant.

[1376] A. BRUYELLE, *Notice sur les rues* ..., blz. 466, en V. DELATTRE, *Recherches historiques sur la villa de l'abbé du Saint-Sépulcre* ..., in *Bulletin de la Commission historique du département du Nord*, dl. XIII, 1877, blz. 268, spreken daar liever over de Escautin.

Schelde verenigde[1377] en waar deze stroom bevaarbaar werd[1378]: meest westelijke voorpost[1379] van het Oost-Frankische of Duitse Rijk[1380], bisschopszetel die op zijn beurt afhing van de (West-Frankische of Franse) metropoliet van Reims[1381], centrum[1382] van het gouwgraafschap Cambrésis[1383] (het Kamerijkse[1384]) en als klein vorstendom meermaals in conflict verwikkeld met, in de eerste plaats[1385], de machtige graaf van Vlaanderen[1386]. Op de koop toe oefende de Kamerijkse ordinarius, over

[1377] B. MACHUT, schetskaart "*Topographie médiévale de Cambrai*", in *Archéologia*, nr. 360, 1999, blz. 22.

[1378] ID., *Un passé à retrouver. Cambrai de la Gaulle à l'an mil*, in *ibid.*, blz. 18[a].

[1379] TH. SCHIEFFER, *Reichsbistum Kamerich. Ein Hinweis*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, dl. VI, 1936, blz. 140; ID., *Ein deutscher Bischof des 11. Jahrhunderts: Gerhard I. von Cambrai (1012-1051)*, in *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters*, dl. I, 1937, blz. 326 ("In dieser tief ins französische Sprachgebiet hinausragenden Bastion des Reiches"); H. PLATELLE, *Naissance et essor des principautés* ..., blz. 83; F. OPLL, *Stadt und Reich* ..., blz. 54; vgl. M. CHARTIER, *Le diocèse de Cambrai* ..., blz. 492[a], die Burchards 11de-eeuwse voorganger Gerard I "une sentinelle avancée de l'Empire" noemt.

[1380] H. SPROEMBERG, *Gerhard I., Bischof von Cambrai (1012-1061)*, in: ID., *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung*, Berlijn, 1971, blz. 108 (de auteur bestempelt de Kamerijkse bisschopszetel als "einen der schwierigsten Posten des Reiches"); vgl. L. EECKHOUT, *Het feodalisme en de kerk in België van 939 tot 1073. Ontstaan der kerkelijke vorstendommen Cambrai en Luik*, in *Collationes Gandavensis*, dl. XXXII, 1949, blz. 159, art. *Het bisdom Cambrai*.

[1381] M. CHARTIER, *Le diocèse de Cambrai* ..., blz. 492[a] ("diocèse isolé sur la frontière française et relevant de l'Église de Reims"); H. PLATELLE, *Naissance et essor des principautés* ..., blz. 84; ID., *Naissance des petites patries (vers 900-1191)*, in *Histoire des provinces françaises du Nord*, dl. II, blz. 23.

[1382] Zie de overzichtskaart "*Le comté de Cambrésis*", in: L. TRENARD, *Histoire* ..., blz. 96; vgl. [A.] LE GLAY, kaart "*Archidiaconé de Cambrésis représentant l'ancien Pagus Cameracensis*", in: ID., *Glossaire topographique de l'ancien Cambrésis*, Kamerijk, 1849, s.p.

[1383] L. VANDERKINDERE, *La formation territoriale* ..., dl. II, blz. (48-56) 48-51, art. *Le Cambrésis*; H. HOFFMANN, *Grafschaften in Bischofshand*, in *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, dl. XLVI, 1990, blz. 391-392, art. *Cambrai*; vgl. A. BRUYELLE, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 66-67, art. *Cambresis*.

[1384] Vgl. E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 197.

[1385] Daarnaast was er ook de dreiging van de graaf van Henegouwen: F. RAYMOND, *Histoire du Hainaut français* ..., blz. 223, art. *Les comtes de Hainaut et les évêques de Cambrai*; M. BRUWIER, *Le Hainaut, le Cambrésis* ..., blz. 222-223.

[1386] W. REINECKE, *Die Beziehungen der Grafen von Flandern zum Kammerichgau*, in: ID., *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 225-258; P. ALLOSSERY, *Intervention flamande* ..., blz. 380-394, passim; A. BEEKMAN, *Het bisdom Kamerijk*, in: ID., *Geschiedkundige atlas* ..., blz. 62; H. PLATELLE, *Naissance et essor des principautés* ..., blz. 85. Vgl. hoger, §12, vn. 490, 493-495. Vgl. hierna, vn. 1578.

de ganse lengte van de rechteroever[1387] van de Schelde[1388], de jurisdictie uit over een half Romaanse, half Dietse bevolking[1389], verspreid over een tiental vorstendommen en heerlijkheden[1390].

Het leven van Hugo van Fosses speelde zich in Kamerijk hoofdzakelijk af binnen[1391] het aloude castrum[1392] van de stad; zijn biotoop lag toen in hoofdzaak in en rond de, net daarbinnen gelegen[1393], romaanse domkerk van Onze-Lieve-Vrouw. De castrale[1394] muur beschermde sinds de jaren tachtig van de elfde eeuw[1395] namelijk de kathedrale kerk,

[1387] H. Bruneel, *Le Cameracum Christianum de M. Le Glay* [overdruk], s.l., [1850], blz. 2 ("il faut savoir que l'ancien diocèse de Cambrai ... commençait aux sources de l'Escaut et ne se terminait qu'aux embouchures de ce fleuve; toute la rive droite lui appartenait"); M. Chartier, *Cambrai (diocèse)* ..., kol. 547 ("En bref, ... il comprenait sur une profondeur moyenne de vingt lieues toute la rive droite de l'Escaut, de sa source à son embouchure dans la mer du Nord"); vgl. E. Van Mingroot, *Introduction*, in: Id. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 1.

[1388] Voor de tegenoverliggende grenslijn van het diocees, zie bv. C.-B. De Ridder, *Notice sur la géographie ecclésiastique de la Belgique avant l'érection des nouveaux évêchés au seizième siècle*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. I, 1864, blz. 40-41.

[1389] P. Pierrard, *Histoire du Nord* ..., blz. 112-113; F. Hirschmann, *Stadtplanung, Bauprojekte und Grossbaustellen* ..., blz. 128.

[1390] Voor tekst en uitleg: E. Van Mingoot, *Regni vero* ..., blz. 151-152 (te beperken tot de periode vanaf 1093/94).

[1391] Inplanting: M. Rouche, stadsplan "*Cambrai durant le haut Moyen Âge*" (laatste kwart 9de eeuw), in *Revue du Nord*, dl. LVIII, 1976, blz. 341; vgl. [R. Delmaire], situatieschets "*Cambrai*", in *Archéologia*, nr. 360, blz. 19.

[1392] A. Lécluselle, *Précis de l'histoire de Cambrai* ..., blz. 43; A. Bourgeois, *Histoire des évêques* ..., dl. I, blz. (139^{b}-147^{a}, nr. 34) 144^{a}, art *Gérard II*: "le château"; W. Reinecke, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 76-77; H. Dubrulle, *Cambrai* ..., blz. 109, art. *Fortifications*; B. Machut, *Un passé* ..., blz. 23^{c}: "castellum episcopi" of "quartier de l'évêque", weleer gelegen op de huidige "Place Fénélon" en omgeving (vgl. *ibid.*, blz. 20).

[1393] E. Bouly, *Dictionnaire historique* ..., blz. 67-68, art. *Château (Le)*; F. Vercauteren, *Étude sur les civitates de la Belgique seconde. Contribution à l'histoire urbaine du nord de la France de la fin du IIIe à la fin du XIe siècle*, Brussel, 1934, art. *Cambrai*, blz. 214: castellum, civitas; F. Hirschmann, *Stadtplanung* ..., blz. 130.

[1394] A. Dieckmeyer, *Die Stadt Cambrai* ..., blz. 6-7: "Das Kastell"; W. Reinecke, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 82; vgl. A. Le Glay, *Recherches sur l'église métropolitaine* ..., blz. 10 ("L'enceinte dans laquelle se trouvoit renfermée la cathédrale se nommoit *le Chateau*"); V. Mortet, *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture et à la condition des architectes en France, au Moyen Age, XIe-XIIe siècles*, Parijs, 1911 (1995^{2}), blz. 67-68, nr. XVII/2.

[1395] J. Duvivier, *Cambrai* ..., blz. 36-37, art. *Enceinte de Gérard II*: genoemd "L'enceinte du Palais"; H. Platelle, *L'essor d'une cité*, in *Histoire de Cambrai* ..., blz. 61; vgl. E. Berteaux, *Étude historique* ..., dl. I, blz. 501: "vers le milieu du XIe siècle"; S. Lekraie en D. Dusart, *Les châteaux du Cambrésis (XIème-XIIème siècles)*, in *Cambrésis terre d'histoire*, nr. 20, 1998, blz. 9.

het bisschoppelijk paleis, de verblijven van de kanunniken, het burggrafelijk slot[1396] en bijgebouwen. De toenmalige kathedraal[1397], voor die tijd relatief bescheiden[1398] van omvang en uitzicht, was in 1023-1030[1399] opgetrokken[1400] geweest op initiatief van bisschop Gerard I van Florennes (1012-1051) en gerestaureerd[1401] en verfraaid[1402] door bisschop Gerard II van Lessines (1076-1092)[1403]. Het bisschoppelijk

[1396] M. ROUCHE, stadsplan "*Cambrai durant le haut Moyen Âge*", *loc. cit.*: "résidence comtale" (met voorbehoud betreffende de situering); vgl. A. DIECKMEYER, *Die Stadt Cambrai* ..., blz. 37; F. VERCAUTEREN, *Étude sur les civitates* ..., blz. 224.

[1397] Zie tevens CH. MÉRIAUX, *Églises et communautés religieuses*, in *Gallia irradiata. Saints et sanctuaires dans le nord de la Gaule du haut Moyen Âge*, Stuttgart, 2006, blz. 260, nr. 45a, art. *Cathédrale Sainte-Marie*.

[1398] J. THIÉBAUT, *Les cathédrales préromanes de Cambrai*, in *L'art du haut moyen âge dans le nord-ouest de la France*, Greifswald, 1993, blz. 68-69.

[1399] A. BOURGEOIS, *Histoire des évêques* ..., blz. (127[b]-132[a], nr. 32) 130[b], art. *Gérard I, de Florines*; blz. 144[a], art. *Gérard II*; W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 77; J. THIÉBAUT, *Les cathédrales préromanes* ..., blz. 66 (derde bouwcampagne); ID., *Cambrai (Nord). Cathédrale*, in *Le paysage monumental de la France autour de l'an mil*, Parijs, 1987, blz. 545[a]; F. HIRSCHMANN, *Stadtplanung* ..., blz. 135.

[1400] Ingewijd op 18 oktober 1030: A. LE GLAY, *Recherches sur l'église métropolitaine* ..., blz. 9; E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. (169[b]-174[a]) 171, art. *Gérard ou Grard de Florines*; A. BRUYELLE, *Chronologie de l'histoire de Cambrai*, in *Annales de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXIII-2, 1852, blz. 291, a° 1030; ID., *Bulletin archéologique rétrospectif de l'arrondissement de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXXI, 1870, blz. 305; V. MORTET, *Recueil de textes* ..., blz. 64-67, nr. XVII/1; F. VERCAUTEREN, *Étude sur les civitates* ..., blz. 23; CH. PETIT, *Histoire de l'ancienne cathédrale de Cambrai*, in *Annales de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. L, 1950, blz. 3; E. VAN MINGROOT, *Gérard Ier de Florennes* ..., kol. 745; cf. ID., *Kerststijl* ..., blz. 106-108; ID., *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 2: de inwijdingsdatum 18 oktober zijnde geëvolueerd tot merkpunt in de Kamerijkse jaarkalender, als datum van de herfstsynode en vervaldag van de jaarcijnzen en voor de datering van sommige charters.

[1401] Heringewijd op 31 december 1079: A. LE GLAY, *Recherches sur l'église métropolitaine* ..., blz. 9; A. BRUYELLE, *Ephémérides du Cambresis, avec tables méthodiques*, Kamerijk, 1852, blz. 246, a° 1079; ID., *Chronologie de l'histoire de Cambrai* ..., blz. 292, a° 1079; ID., *Bulletin archéologique* ..., blz. 306; A. BOURGEOIS, *Histoire des évêques* ..., blz. 144[a]; E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., dl. I, blz. 20, a° 1079; CH. PETIT, *Histoire* ..., blz. 3 (na de beschadigingen door de brand van "vers 1068"); E. VAN MINGROOT, *Gérard II de Lessines, évêque de Cambrai*, in *D.H.G.E.*, dl. XX, Parijs, 1984, kol. 752-753; vgl. E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. 405, art. *Notre-Dame (Église métropolitaine de)*.

[1402] J. THIÉBAUT, *Les cathédrales préromanes* ..., blz. 69; vgl. V. MORTET, *Recueil de textes* ..., blz. 64, 68-69 nr. XVII/2; F. HIRSCHMANN, *Stadtplanung* ..., blz. 143; PH. ENDMANN, *Gerhard II., Bischof von Cambrai-Arras*, in *Bio-bibliographisches Kirchenlexikon*, dl. VI, Herzberg, 2001, kol. 527.

[1403] Na de brandramp van 1148 (zie hierna, vn. 1419) zal dit kerkgebouw gaandeweg verder afgebroken en herbouwd worden in de periode tot 1251 (A. LE GLAY, *Recherches sur l'église métropolitaine* ..., blz. 10-13; E. BOULY, *Dictionnaire historique* ...,

paleis[1404], in die jaren vaak de dagdagelijkse werkvloer van Hugo[1405], was heropgericht geweest omtrent 1008[1406] in opdracht van bisschop Erlwin (995-1012)[1407] (maar had, ongetwijfeld wegens bouwvalligheid, al herbouwd moeten worden in de jaren dertig van de twaalfde eeuw[1408]): het was, met aanpalend binnenplein, gesitueerd aan de noordkant van de kathedraal[1409]. De kanunniken, tijdens de tiende eeuw doorgaans nog verblijvend in woningen in de binnenstad[1410], waren in Hugo's tijd hoofdzakelijk behuisd in het zogenaamde kanunnikenklooster[1411] uit dezelfde periode[1412], heropgebouwd in het tweede kwart van de elfde eeuw[1413]

blz. (404^{b}-409^{b}) 405^{b}, art. *Notre-Dame (Église métropolitaine de)*, blz. 405^{b}-406^{b}; J. HOUDOY, *Histoire artistique de la cathédrale de Cambrai, ancienne église métropolitaine Notre-Dame*, Genève, 1972^{2}, blz. 20-21; M. MARCQ, *Cambrai (Nord)*, in *Dictionnaire des églises de France*, dl. VB: *Champagne, Flandre, Artois, Picardie*, Parijs, 1971, blz. 28^{b}; J. THIÉBAUT, *L'iconographie de la cathédrale disparue de Cambrai*, in *Revue du Nord*, dl. LVIII, 1976, blz. 407.

[1404] A. BRUYELLE, *Bulletin archéologique* ..., blz. 304 ("En l'an 1001"); F. HIRSCHMANN, *Stadtplanung* ..., blz. 134; vgl. M. ROUCHE, *Topographie historique de Cambrai durant le haut Moyen Âge (V^{e}-Xe siècles)*, in *Revue du Nord*, dl. LVII, 1976, blz. 346.

[1405] In Luik wordt al vanaf de 11de eeuw melding gemaakt van een bisschoppelijke huiskapel (J.-L. KUPPER, *Liège et l'église impériale* ..., blz. 238). Naar alle waarschijnlijkheid bestond dergelijke sacrale ruimte toen eveneens in de residentie van de Kamerijkse bisschop.

[1406] E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. (422-423) 423^{a}, art. *Palais des évêques de Cambrai* ("vers l'an 1008"); E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., dl. I, blz. 501, art. *Palais des évêques*, a° 1108 [lees: 1008]; F. VERCAUTEREN, *Étude sur les civitates* ..., blz. 231 ("Vers l'an 1000").

[1407] H. PLATELLE, *Herluin ou Erluin, évêque de Cambrai*, in *D.H.G.E.*, dl. XXIV, Parijs, 1993, kol. 6-7, nr. 2.

[1408] E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., dl. I, blz. 501 (uiteindelijk pas in 1272 herbouwd); vgl. E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. 424^{a} (in 1148 verwoest bij de brandramp in het castrum).

[1409] Vgl. J. THIÉBAUT, *Les cathédrales préromanes* ..., blz. 62 (naar analogie met de, vermoedelijk gecontinueerde, configuratie van na 1148).

[1410] W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 82, vn. 4; F. VERCAUTEREN, *Étude sur les civitates* ..., blz. 215; F. HIRSCHMANN, *Stadtplanung* ..., blz. 131.

[1411] Vgl. ID., *op. cit.*, blz. 141 (en vn. 911), die de uitdrukking "claustra canonicorum matris ecclesiae" uit de *Vita Lietberti episcopi Cameracensis*, vrij onverwachts, vertaalt als "Kreuzgang der Kathedrale"; J. THIÉBAUT, *Les cathédrales romanes* ..., blz. 62 (na 1148: ten zuiden van de gotische kathedraal).

[1412] A. WILBERT, *Rapport sur l'histoire, l'état de conservation et le caractère des anciens monumens de l'arrondissement de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XVII-2, 1841, blz. 18 (op initiatief van bisschop Erlwin).

[1413] Op kosten (zie zijn grafschrift bij A. LE GLAY, *Recherches sur l'église métropolitaine* ..., blz. 161) van de latere domdeken (vgl. hoger, §8, vn. 1025) Hugo [I] (1075-1093: E. VAN MINGROOT (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 145, vn. 1).

nabij de Onze-Lieve-Vrouwekerk[1414]; voor de periode van Odo-Burchard zijn daarover geen eigentijdse inlichtingen bewaard. Het mag ten slotte niet onvermeld blijven dat zich, in of bij kathedraal en klooster, ook een school(gebouw)[1415], een voor die tijd flink gevulde bibliotheek[1416], een bedrijvig scriptorium[1417] en een infrastructureel nog rudimentaire kanselarij[1418] bevonden[1419].

Wat voorts het aanschijn van de stad zelf betreft: Kamerijk was pas rond 1080 door een stenen vestingmuur versterkt geweest[1420] door toedoen van Gerard II[1421]. In het oog sprong het bisschoppelijk[1422] bastion

[1414] E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., dl. I, blz. 397, art. *Chanoines*: "La vie commune entre le prélat et les chanoines" was gestaakt vanaf de 11de eeuw en kwam ten tijde van bisschop Lietbert (derde kwart van die eeuw) alleen nog tot uiting ter gelegenheid van een aantal pitanties.

[1415] F. VERCAUTEREN, *Étude sur les civitates* ..., blz. 231-232; M. ROUCHE, *Topographie historique de Cambrai* ..., blz. 346 en vn. 43 ("l'école, laquelle était forcément située dans le cloître de la cathédrale"). Vgl., voor het schoolwezen te Kamerijk: hoger, §14 (slot), vn. 1369.

[1416] A. MOLINIER, *Les sources de l'histoire de France* ..., dl. II, blz. 159: "Cambrai est alors l'un des plus illustres sièges épiscopaux de l'Europe occidentale; le chapitre cathédral s'est formé une admirable bibliothèque, ...". Het intellectuele niveau van dat ogenblik moge blijken uit de handschriften (tot en met de 12de eeuw), geïnventariseerd door dezelfde A. MOLINIER, *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements*, dl. XVII: *Cambrai*, Parijs, 1891, passim.

[1417] É. LESNE, *Les livres, «scriptoria» et bibliothèques du commencement du VIIIe à la fin du XIe siècle*, Rijsel, 1938, blz. 254-257.

[1418] E. REUSENS, *Les chancelleries inférieures* ..., in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. XXVI, 1896, blz. 167-168; E. VAN MINGROOT, *Kanzlei* ..., blz. 1-2; ID., *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 8-9; vgl. N. BARRÉ, *Chancellerie épiscopale* ..., blz. 129.

[1419] Het is geweten dat het hele castrum, met alle ingesloten bouwwerken, in 1148 ten prooi aan de vlammen zal vallen: A. LE GLAY, *Recherches sur l'église métropolitaine* ..., blz. 19; A. BRUYELLE, *Chronologie de l'histoire de Cambrai* ..., blz. 295, a° 1148; E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. 405^b^; W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 85. Was het een toeval dat de carrière van de fungerende kanselier Werinbold III (zie hierna, art. *scholaster Werinbold*) exact in dat jaar afgelopen (afgebroken?) is?

[1420] A. BRUYELLE, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 156-157, art. *Fortifications de Cambrai*, a° 1080; W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 79; J. DUVIVIER, *Cambrai* ..., blz. 37 ("en 1080").

[1421] E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. 119^a^, art. *Gérard, second du nom*, blz. (150-156) 151^b^, *Ceinture de la ville* (1080); V. MORTET, *Recueil de textes* ..., blz. 64, 67 nr. XVII/2; H. PLATELLE, *L'essor d'une cité* ..., blz. 61; F. HIRSCHMANN, *Stadtplanung* ..., blz. 142; ID., *Die Bischofssitze um 1100* ..., blz. 443.

[1422] H. BOONE, *Le faubourg de Selles et la fontaine Notre-Dame à Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. LXXXIV, 1937, blz. 112 (vanaf eind 10de eeuw), 115 vn. 1.

(annex poort en molens)[1423] van Selles[1424], het knooppunt in het noorden aan de Schelde[1425]. Binnen de stadsmuur[1426] vond men de abdijkerk[1427] van het Heilig-Graf[1428] van de gelijknamige benedictijnenabdij[1429], de Sint-Otbertskerk[1430] van het regulier kapittel van Saint-Aubert[1431], de

[1423] E. Bouly, *Dictionnaire historique* ..., blz. 156, art. *Porte de Selles*; blz. 391-392, art. *Moulins de Selles*; blz. 438, art. *Ponts de Selles*; blz. 472-473, art. *Selles (château de)*; A. Bruyelle, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 259, art. *Porte de Selles*; blz. 320-321, art. *Selles*; blz. 321-322, art. *Selles (moulins de)*; Id., *Notice sur les rues* ..., blz. 447-448, nr. 73, art. *Porte de Selles (Rue de la)*; E. Gautier, *Souvenirs des fortifications de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. L, 1895, blz. 131, art. *Le château de Selles* ("vers 1080"); [L. Nicq-Doutreligne], *L'ancien Cambrai*, Kamerijk, 1924, blz. [7], afb. III (toelichting); V. Motte, *Cambrai. Château de Selles*, in *Châteaux-chevaliers en Hainaut au moyen âge*, Brussel, 1995, blz. 93-96.

[1424] Het mag hier de plaats zijn om de "cippus", de publieke schandpaal (die minstens sinds het midden van de 11de eeuw in Kamerijk opgesteld stond; vgl. anderzijds J. Finot, *Droits seigneuriaux dus aux évêques de Cambrai en 1275* [overdruk], Parijs, 1892, blz. 4: "le pilori") en, daarmee samenhangend, de gevangenis (A. Le Glay, *Commentaire ou notes historiques et philologiques*, in: Id. (uitg.), *Chronique d'Arras et de Cambrai* ..., blz. 540-541; H. Hirschmann, *Stadtplanung* ..., blz. 141: "ein öffentliches Gefängnis") te vermelden.

[1425] M. Rouche, *Topographie historique de Cambrai* ..., blz. 346 ("Au nord-est", "le château de Selles"; vgl. de bijbehorende kaart, *ibid.*, blz. 341); vgl. J. Duvivier, *Cambrai* ..., blz. 37 ("le château de Selles au Nord"); H. Boone, situatieschets "*Le quartier de Selles au XIIIe siècle*", in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. LXXXIV, 1937, blz. 120/121.

[1426] Zie, voor de kerkelijke instellingen gelegen in de bisschopszetel, maar buiten het eigenlijke castrum: de stadsplannen van M. Rouche (R. Künzel) en F. Hirschmann (vermeld in vn. 1374).

[1427] E. Bouly, *Dictionnaire historique* ..., blz. 477, art. *Sépulcre (église et abbaye du St.)*; A. Bruyelle, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 309-310, art. *St-Sépulcre (église et abbaye du)*; Id., *Église et abbaye du St.-Sépulcre, aujourd'hui église métropolitaine*, in *Archives historiques et littéraires du nord de la France et du midi de la Belgique*, 2de reeks, dl. V, 1844, blz. 286-299; E. Delval, *La cathédrale actuelle de Cambrai*, in *Annales de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. LXXXIX, 1930, blz. 21. Opgetrokken in 1063-1064; de latere, nieuwetijdse abdijkerk dient sinds 1804 als kathedrale titelkerk van het bisdom Kamerijk (M. Marcq, *Cambrai* ..., blz. 28^b, 29^b).

[1428] A. Bruyelle, *Notice sur les rues* ..., blz. 471-472, nr. 105, art. *St-Sépulcre (Place)*; H. en A. Bruyelle, stadsplan "*Cambrai, ses rues, places et monuments en 1850*", in *Mémoires de la société d'émulation de Cambrai*, dl. XXII, 1850, s.p.

[1429] A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 170-176, art. *Sanctum Sepulcrum. Abbaye du Saint-Sépulcre*; E. Berteaux, *Étude historique* ..., dl. II, Kamerijk, 1908, blz. 101-108, art. *Église Saint-Sépulcre*; L. Cottineau, *Répertoire* ..., dl. I, kol. 571-572, art. *Cambrai, St-Sépulcre*; J. Becquet, *Abbayes et prieurés* ..., dl. XV, blz. 44-45, art. *Cambrai. Abbaye Saint-Sépulchre*. Opgericht in 1064.

[1430] A. Bruyelle, *Notice sur les rues* ..., blz. 454-456, nr. 85, art. *St-Aubert (Rue)*; Id., *Dictionnaire topographique* ..., blz. 294-295, art. *St-Aubert (abbaye et église de)*; vgl. E. Bouly, *Dictionnaire historique* ..., blz. 32-34, art. *Aubert (Abbaye et église de St-)*; Ch. Mériaux, *Gallia irradiata* ..., blz. 262-263, nr. 45d, art. *Saint-Pierre (Saint-Paul), puis Aint-Aubert*. Ingewijd in 1015; herbouwd in 1099.

[1431] A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 260-264, art. *S. Auberti coenobium. Abbaye de Saint-Aubert*; E. Berteaux, *Étude historique* ..., dl. II, blz. 5-20, art. *Église*

collegiale[1432] Heilig-Kruiskerk[1433] niet ver ten zuiden[1434] van de kathedraal (net buiten het castrum) en het Sint-Juliaanshospitaal[1435] (nabij Sainte-Croix). Daarnaast, vroeger buiten de stad[1436], sinds eind elfde eeuw binnen de stadsmuur, was de Sint-Gorikskerk[1437] gevestigd[1438], zetel van het collegiale[1439]

de Saint-Pierre et de Saint-Paul (Saint-Aubert); L. COTTINEAU, *Répertoire* ..., dl. I, kol. 570, art. *Cambrai, St. Aubert*; M. KOYEN, *Kapittels te Kamerijk-Atrecht* ..., blz. 213, nr. 29, art. *Kamerijk. St Aubert*; J. BECQUET, *Abbayes et prieurés* ..., dl. XV, blz. 20, art. *Cambrai. Abbaye Saint-Aubert*; CH. MÉRIAUX, *Les communautés de chanoines* ..., blz. 274-275, nr. 19, art. *Cambrai. Saint-Pierre/Saint-Aubert*. "Geregulariseerd" in 1066.

[1432] A. LE GLAY, *Cameracum christianum* ..., blz. 125-128, art. *Ecclesia collegiata S. Crucis Cameracensis. Église collégiale de Sainte-Croix à Cambrai*; E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., dl. II, blz. 73-86, art. *Église et paroisse de Sainte-Croix*; H. DUBRULLE, *Cambrai* ..., blz. 224, art. *Sainte-Croix*; M. KOYEN, *Kapittels te Kamerijk-Atrecht* ..., blz. 211, nr. 27, art. *Kamerijk. H. Kruis*; J. BECQUET, *Abbayes et prieurés* ..., dl. XV, blz. 21, art. *Cambrai. Chapitre Sainte-Croix*. Opgericht omstreeks 1070; ondergeschikt aan het domkapittel.

[1433] E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. 90, art. *Croix (Église collégiale de Ste)*; A. BRUYELLE, *Notice sur les rues* ..., blz. 457, nr. 87, art. *Ste-Croix (Place)*; F. HIRSCHMANN, *Stadtplanung, Bauprojekte und Grossbaustellen* ..., blz. 140-141. Herbouwd in de jaren zeventig van de 11de eeuw.

[1434] [ ] MARGERIN, *L'église et la collégiale Ste-Croix de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. LVII, 1903, blz. 116.

[1435] [ ] HÉMERY, *Notice sur les communautés de femmes* ..., blz. 170-172, art. *Hôpital de Saint-Julien*; A. LE GLAY, *Cameracum christianum* ..., blz. 371-372, art. *Nosocomium S. Juliani. L'hôpital St.-Julien*; E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. (279-284) 279[a], art. *Julien (hôpital St-)*; A. BRUYELLE, *Notice sur les rues* ..., blz. 464-465, nr. 96, art. *St.-Julien (Rue de)*; ID., *Dictionnaire topographique* ..., blz. 303-304, art. *St-Julien (hôpital)*; E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., dl. II, blz. 193, art. *Hôpital Saint-Julien*; H. DUBRULLE, *Cambrai* ..., blz. 227, art. *Saint-Julien* (a° 1070); vgl. F. VERCAUTEREN, *Étude sur les civitates* ..., blz. 231; hoger, §10, vn. 1139. Opgericht in de jaren zeventig van de 11de eeuw.

[1436] P. BOEREN, situatieschets "*Plan de Cambrai avant le XIe siècle*", in: ID., *Contribution à l'histoire de Cambrai à l'époque mérovingienne*, Maastricht-Vroenhoven, 1940, blz. 59, afb. III; M. ROUCHE, stadsplan "*Cambrai durant le haut Moyen Âge (V[e]-XIe siècle)*", *loc. cit.*; vgl. A. DABROWSKA, *Cambrai*, in *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle*, dl. XIV: *Province ecclésiastique de Reims (Belgica secunda)*, Parijs, 2006, blz. 104.

[1437] B. FLORIN, *Les fouilles sur le Mont des Bœufs à Cambrai, 1982, 1983, 1984. État de la question*, in *Revue du Nord*, dl. LXVIII, 1986, blz. 380 (chronologie); ID., *Cambrai (Nord). Saint-Géry-du-Mont-des-Bœufs*, in *Le paysage monumental de la France* ..., blz. 546[a]; vgl. E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. (175-179) 175[b], art. *Géry (Monastère de St-)*; A. BRUYELLE, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 299-300, art. *St-Géry (monastère de)*; CH. MÉRIAUX, *Gallia irradiata* ..., blz. 261-262, nr. 45c, art. *Saint-Médard, puis Saint-Géry*. Opgericht in de 9de-10de eeuw.

[1438] Iconografie: L. TRENARD, *Histoire de Cambrai* ..., blz. 63; B. FLORIN, *Les fouilles* ..., blz. 381 (16de-eeuwse toestand). Over de collegiale Sint-Gorikskerk: zie ook verder, §24.

[1439] Sinds 948 onder bisschoppelijke zeggenschap: CH. MÉRIAUX, *Les communautés de chanoines* ..., blz. 275, nr. 21, art. *Cambrai, Saint-Médard/Saint-Géry*; vgl. hoger, §7, blz. 362 en vn. 762.

Sint-Gorikskapittel[1440]; net buiten de stadsmuur lag de Sint-Lazaarsleprozerij[1441] en -abdij[1442]. Sinds de tijd van bisschop Lietbert[1443] vleiden de Kamerijkers er zich mee dat al deze componenten van de stedelijke topografie[1444] Kamerijk tot een replica van het aards Jeruzalem maakten[1445]. Om het beeld af te ronden moet de parochiale organisatie van de stad aangestipt worden: sinds de uitbreiding van de perimeter tijdens de elfde eeuw telde Kamerijk zeven stadsparochies[1446] en zeven, alle in de loop van de tijd verdwenen[1447], parochiekerken, en bovendien een kathedrale Sint-Gengulfparochie[1448] (waarschijnlijk onder een eigen

[1440] A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 100-103, art. *Collegiata primaria S. Gaugerici. Église première collégiale de St.-Géry à Cambrai*; E. Berteaux, *Étude historique* ..., dl. II, blz. 21-46, art. *Église de Saint-Géry au Mont des Bœufs*; M. Koyen, *Kapittels te Kamerijk-Atrecht* ..., blz. 214-215, nr. 30, art. *Kamerijk. St Géry*; vgl. hoger, §7, vn. 762; hierna, vn. 1534-1536.

[1441] A. Bruyelle, *Notice sur les rues* ..., blz. 465-466, nr. 97, art. *St.-Lazare (Rue de)*; Id., *Chronologie de l'histoire de Cambrai* ..., blz. 293, a° 1116 (hospitaal); Id., *Dictionnaire topographique* ..., blz. 304-305, art. *St-Lazare ou St-Ladre (hôpital)*; H. Dubrulle, *Cambrai* ..., blz. 226, art. *Saint-Lazare* (a° 1116); vgl. E. Bouly, *Dictionnaire historique* ..., blz. 293-295, art. *Ladre (hôpital et couvent de St-)*. Vgl. hoger, §12, vn. 487; hierna, vn. 1533, 1582. Opgericht in 1116, oorspronkelijk aan de voet van de Mont-des-Bœufs.

[1442] [ ] Hémery, *Notice sur les communautés de femmes* ..., blz. 172-175, art. *Hôpital de St.-Lazare, ou des Ladres*; A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 259, art. *Sancti Lazari parthenon. Abbaye de femmes, de Saint-Lazare* (1116); blz. 371, nr. I, art. *Hôpitaux du Cambrésis*; E. Berteaux, *Étude historique* ..., dl. I, blz. 120; dl. II, blz. 172-173, nr. I, art. *Abbaye de Saint-Lazare*; L. Cottineau, *Répertoire* ..., dl. I, kol. 571, art. *Cambrai, St-Lazare* (abdij van monialen); J. Becquet, *Abbayes et prieurés* ..., dl. XV, blz. 46, art. *Cambrai. Abbaye Saint-Lazare*; zie hoger, §12, blz. 66.

[1443] G. Weilandt, *Geistliche und Kunst. Ein Beitrag zur Kultur der ottonisch-salischen Reichskirche und zur Veränderung künstlerischer Traditionen im späten 11. Jahrhundert*, Keulen-Weimar-Wenen, 1992, blz. 113-114.

[1444] Vgl. H. Platelle, *Liberto, vescovo di Cambrai*, in *Bibliotheca sanctorum*, dl. VIII, Rome, 1967, kol. 29; E. Hallam, *Chronicles of the Crusades*, Londen, 1989, blz. 31[b] (over de Heilig-Grafkerk).

[1445] H. Platelle, *L'éloge des villes au moyen âge, Cambrai, une autre Jérusalem (XII[e] s.)*, in *Autour de la ville en Hainaut* ..., blz. 71-79, art. *Cambrai, une autre Jérusalem*; vgl. F. Hirschmann, *Stadtplanung* ..., blz. 137-139, 476; Id., *Die Bischofssitze um 1100* ..., blz. 443.

[1446] [O. Masson (ed.)], *L'église et la paroisse de Saint-Géry de Cambrai*, Kamerijk [1933], blz. 7; H. Platelle, *Cambrai et le Cambrésis au XVe siècle*, in *Revue du Nord*, dl. LVIII, 1976, blz. 356-357, 359 (chronologische tabel); vgl. A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 392-393, art. *Paroisses anciennes de Cambrai*.

[1447] M. Marcq, *Cambrai* ..., blz. 28[a].

[1448] A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 392, nr. 2, art. *Saint-Gengulphe*; A. Bruyelle, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 64, art. *Paroisses anciennes de Cambrai*, nr. 2; blz. 299, art. *St-Gengulphe (chapelle paroissiale de)*; E. Berteaux, *Étude historique* ..., dl. II, blz. 113-120, art. *Église et paroisse de Saint-Gengulphe*.

plebaan[1449]) met een parochiekapel[1450] bij de Notre-Dame, bedoeld als bidplaats voor de suppoosten van de kathedraal[1451].

In dat steedse decor, dat hem in die periode zo vertrouwd was, kunnen wij ons de handel en wandel van Hugo van Fosses voor ogen roepen: als hofkapelaan zijn plichten van staat nakomend in bisschoppelijk paleis en hofhouding[1452], als huiskapelaan *avant la lettre* zijn liturgische taken vervullend in de huiskapel van monseigneur, als altarist de prelaat assisterend bij de plechtigheden in de kathedraal[1453], als korist meezingend in het befaamde kathedrale koor[1454], als "stenograaf" desgevallend notulerend tijdens de zittingen van de bisschoppelijke hofraad, als notaris of scribent redigerend en/of kalligraferend in kanselarij of scriptorium, aandachtig luisterend naar de uiteenzettingen van zijn leermeesters, studerend in de kathedrale bibliotheek, biddend of mediterend in een van de vele relatief imposante heiligdommen, gehuisvest in een van de woonsten van het kanunnikenkwartier bij de kathedraal, redekavelend met gelijkgestemde en andersdenkende medekanunniken, piekerend over de te volgen weg in zijn verdere kerkelijke loopbaan, daarbij momenten van hoop en twijfel doormakend, een zeldzame keer – in toog[1455] – ontspannen of in gedachten verzonken rondwandelend langs de straten en pleinen van het stadscentrum ...

[1449] E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. 169, art. *Gengulphe (Chapelle paroissiale de St)*; A. WILBERT, *Rapport sur l'histoire* ..., blz. 13.

[1450] A. LE GLAY, *Recherches sur l'église métropolitaine* ..., blz. 9; A. BOURGEOIS, *Histoire des évêques* ..., blz. 144[a]; E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., dl. II, blz. 113. Ingewijd in 1079; vermoedelijk verwoest in 1148.

[1451] A. LE GLAY, *Recherches* ..., blz. 161; A. BRUYELLE, *Ephémérides* ..., blz. 246, a° 1088; E. BERTEAUX, *loc. cit.*

[1452] Vgl. halvelings H. LAMY, *Vie du bienheureux Hugues* ..., 1908/09, blz. 163 of blz. 8: "retenu par ses fonctions à l'intérieur de l'habitation épiscopale" (het gaat daar wel over Valencijn 1119).

[1453] Om de reikwijdte van genoemde activiteit juister te evalueren: H. PLATELLE, *La cathédrale et le diocèse* ..., blz. 625-629, weidt in het lang en het breed uit over de impact van deze moederkerk, "à la fois bâtiment et communauté", op het ganse diocees Kamerijk.

[1454] Vgl. hoger, §6, blz. 338-339 en vn. 594. Zie nog D. VON HUEBNER, *Cambrai. Liturgie und Musik*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. I, München-Zürich, 1983 (Stuttgart, 1999[2]), kol. 1409-1410 (met bibliografie), die gewaagt van de "modus Cambrensis [= Cameracensis?]"; vgl. kol. 1410: "die hochangesehene Grammatik- und Gesangschule für Kleriker und Laien v. a. seit dem 10 Jh., die Kathedralkapelle, ...".

[1455] Zoals de auteur van de *Vita A Norberti* hem ("Hugo von Cambrai-Fosses", naar de uitdrukking van V. SCHAUBER en H. SCHINDLER, *Norbert von Xanten* ..., blz. 294[b]) beschrijft (vgl. hoger, §14, vn. 1310).

Afb. 6. Nagetekend zegel van bisschop Burchard van Kamerijk (1117). Cliché (J. Vankeirsbilck): *Archief van de Sint-Pieters-en-Paulusabdij te Dendermonde*, nr. 1: B. REGAUS, *Hafflighemum illustratum*, dl. I (1766), kol. 193.

Terwijl wij tot dusver gepoogd hebben Hugo's, wat ons betreft niet onopgemerkte, passage in Kamerijk te associëren met momenten en toestanden uit de geschiedenis van stad en bisdom, ontpopt hij zich tegelijkertijd voor ons, hedendaagse reizigers in de tijd, als het ware als gids voor een rondleiding door de hoogmiddeleeuwse stad Kamerijk, haar verdwenen bouwkundig erfgoed, haar sinds lang door de tijd uitgewiste instellingen en organisaties, haar ooit van leven bruisende stegen en buurten ... en de thans verstilde klanken van een vervlogen era.

Een twaalfde-eeuwse stad als Kamerijk impliceerde immers ook, en in de eerste plaats, het samenleven van een groep mensen. Men kan niet verhelen dat het een aartsmoeilijke opgave blijft om de beschreven infrastructuur en instituties toegankelijker en menselijker te maken en om, binnen de geledingen van die stedelijke samenleving, de individuele levenssfeer en de dagdagelijkse omgang van de middeleeuwer te

documenteren, om zich te concentreren op de menselijke component. Daarom is het in dit geval misschien niet oninteressant[1456] van te pogen, afgezien van Burchard[1457] zelf en de confraters uit de kapelaansequipe van de bisschop[1458], de bredere kennissenkring van Hugo uit de jaren 1111-1121/23 in enige mate te reconstrueren en te laten herleven. Zoiets lijkt ons onontbeerlijk te zijn om het milieu te kunnen peilen waar Hugo ginds in terechtgekomen was – er zaten, bijvoorbeeld tussen de aartsdiakens, nog steeds anti- of pseudo-hervormingsgezinden[1459] – en om hoogte te kunnen krijgen van de individuele invloeden[1460] die hij daar onderging.

Kennen wij sommigen van Hugo's Kamerijkse tijd- en stadsgenoten? Laten we misschien eerst zijn superieuren uit het aloude[1461] en prestigieuze Onze-Lieve-Vrouwkapittel[1462] de revue passeren. Het organogram van de kathedraal zag er toen, in hiërarchische volgorde[1463], als volgt uit:

– grootproost[1464] Erlebold [II] van Cantaing[1465], alias Erlebald[1466] Alardi of Alard (1096-1135)[1467], tevens "proost"[1468] van het Heilig-Kruis-

[1456] Het idee daartoe komt eigenlijk van W. GRAUWEN, *Norbert als kapelaan* ..., blz. 192-193 – ook al zijn enkele van de hierna vermelde personen, zoals genoemde auteur ook voor het door hem bestudeerde geval spijtig constateert, "enkel bij name bekend".

[1457] Vgl. hoger, §13 en passim.

[1458] Vgl hoger, §3.

[1459] Zie hoger, §12, blz. 57-62.

[1460] Vgl. bv. §10, vn. 1140-1141.

[1461] R. SCHIEFFER, *Die Entstehung von Domkapiteln in Deutschland*, Bonn, 1976, blz. 138-139; CH. MÉRIAUX, *Les communautés de chanoines* ..., blz. 275, nr. 20, art. *Cambrai. Sainte-Marie.*

[1462] Vgl. hoger, §3, vn. 300.

[1463] De activiteit van de hierna genoemde dignitarissen en functionarissen in de bestudeerde periode staat buiten kijf; uit het notenapparaat zal evenwel blijken dat het onderzoek naar hun precieze ambtsdata en eventueel, daarmee samenhangend, naar hun volgnummer, nog niet afgelopen is en slechts gaandeweg gepreciseerd kan worden, ... ofwel gewoonweg de nodige documuntatie ontbeert om afgerond te worden.

[1464] Hij wordt per abuis tot proost van het kapittel van Fosses bevorderd door J. CRÉPIN, *L'abbaye de S. Feuillen* ..., blz. 109, tot proost van het kapittel van Zinnik door A. DEMEULDRE, *Le chapitre de Saint-Vincent de Soignies* ..., blz. 38, 223, art. *Erlewildus*, en in 1133 tot bisschoppelijk provoost (voor deze rang: zie hierna) door E. DUPRÉEL, *Les ministeriales de Cambrai*, in *Mélanges Paul Frédéricq*, Brussel, 1904 (Genève, 1975[2]), blz. 206, vn. 1 ("Erlebaud") en door F.-L. GANSHOF, *Étude sur les ministeriales en Flandre et en Lotharingie*, Brussel, 1924, blz. 200, vn. 3. Over zijn ingrijpen ten gunste van Hugo van Fosses: zie hoger, §12, blz. 63.

[1465] Vgl. hoger, §10, vn. 1184. Over Cantaing: zie nog E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. 58, art. *Cantaing (Château de)*. Over de familie van de Erlebouds: zie

kapittel[1469], naderhand nog aartsdiaken van Brabant (1126)[1470] en later van Henegouwen (1126-1129/31)[1471];

hoger, §10. Addendum: L. HUBERT, *Haut clergé* ..., blz. 58, art. *Erlebold*, rubr. B, is eveneens de mening toegedaan dat de familie van de Erleboldi Cantaing in bezit had en beroept zich (*ibid.*, vn. 3) daarvoor op de, nog wel in vraagvorm gestelde, opvatting van F. VINCHANT, *Annales de la province et comté d'Haynav* (uitg. A. RUTEAU), Bergen, 1648, blz. 8-9; dat getuigenis kon daar echter niet in opgespoord of geverifieerd worden (en evenmin in de heruitgave door G. Descamps uit 1848[2]; 1982[3]).

[1466] Vgl. vooraf: J.-B. CARPENTIER, *Histoire genealogique* ..., dl. I, blz. 436, art. *Erlebolde* (1101-1124); D. DE SAINTE-MARTHE, *Gallia christiana* ..., dl. III: *Ecclesia Cameracensis*, kol. 65, *Præpositi Cameracenses*, nr. XIII, art. *Erleboldus* (1101-1132/33); H. DU TEMS, *Le clergé* ..., dl. IV: *Archevêché de Cambray*, blz. 45, *Prévôts*, nr. XIII, art. *Erlebold* (1101-1134); A. LE GLAY, *Cameracum christianum* ..., blz. 89, *Præpositi Cameracenses*, nr. XIII, art. *Erleboldus* (1101-1133); H. FISQUET, *La France pontificale ... Cambrai*, blz. 436, nr. 13, art. *Erlebaud ou Erlebold* (1101-1133); E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., dl. I, blz. 405, *Liste des prévôts du Chapitre de Notre-Dame*, art. *Ellebaud ou Ellebold* (1101).

[1467] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, *Tabel der domdignitarissen*, blz. 11*, kol. *Proost* (1096-1130 ...); L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Les prévôts*, blz. 58-59, art. *Erlebold* (1096-1133); *Tableaux chronologiques* ..., blz. 13, tabel X (voor de einddatum); *Notes explicatives* ..., blz. 27, nr. 28, art. *Erlebold* (1096-1133); M. BRUWIER en M. GYSSELING, *Actes inédits* ..., blz. 320, vn. 2, art. *Erlebald, archidiacre et prévôt* (1097-1137); E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden* ..., blz. 53, nr. 1, art. *Erlebald* (1096-1137); ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 45 en vn. 57 (id.); ID., *Woord en wederwoord* ..., blz. 17 (id.); ID., Het *stichtingsdossier* ..., blz. 24, art. *Erlebold II*, 31-32 (id.); ID., *Een keerpunt* ..., blz. 244[a], art. *Erlebald II* (id.); ID., *Een decennium* ..., art. *Kapittelheren*, blz. 728; ID. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 254, vn. 2 (korte biografie); J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes* ..., *Index nominum*, blz. 431[a], art. *Erlebaldus, Erleboldus*/8 (1096-1136). De verschillende indicaties over het einde van Erlebolds carrière, ergens tussen 1133 en 1137, bleven tot dusverre onverenigbaar, mede omdat er ook onbetrouwbare documenten in het spel zijn. In acht genomen de enkele, wel degelijk betrouwbare, oorkondelijke vermeldingen van zijn proostschap, uit 1134 en eenmaal uit 1135 (later op het jaar was hij al vervangen), en deze gecombineerd met zijn obit op 14 januari (zie hoger, §10, vn. 1136; vgl. het necrologium van Anchin: J.-P. GERZAGUET, *L'abbaye d'Anchin* ..., blz. 325, art. *Cambrai*, 1095-1112), kan 14 januari 1135 of beter 1136 als zijn sterfdag vooropgezet worden.

[1468] E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. 90[a], art. *Croix (Église collégiale de Ste)*; A. LE GLAY, *Cameracum christianum* ..., blz. 125 (vgl. hierboven, vn. 1432): principaal van het, aan het domkapittel ondergeschikte, Heilig-Kruiskapittel te Kamerijk, was de thesaurier. Als hiërarchische overste gold echter de domproost (E. VAN MINGROOT, *Gefaseerde actio en conscriptio* ..., blz. 433 (zie hoger, §9, vn. 1059); vgl. J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 131-132, nr. 35, a° 1112/13 (chirograaf); blz. 431, art. *Erlebaldus, Erleboldus II*: "prév. ... du chap. Ste-Croix").

[1469] Vgl hoger, §10, vn. 1140: blijkbaar bezette hij ook een kanonikale prebende in het Sint-Gorikskapittel.

[1470] L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Notes explicatives* ..., blz. 27, nr. 28.

[1471] Vanaf 1126 (E. VAN MINGROOT (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 254, vn. 2; vgl. ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 45; ID., *Burchard van Aken* ..., kol. 208) tot 1129/31 (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 7*, rubr.

– deken[1472] (en voormalig thesaurier[1473]) Erlebold/bald [I][1474] van Cantigneul[1475] (1094-1117)[1476], en daarna[1477] deken[1478] Oilard[1479] (1117-1133)[1480];

Henegouwen; blz. 9*, kol. *Henegouwen*); vgl. L. HUBERT, *Haut clergé …*, *Notes explicatives …*, blz. 27, nr. 28: 1126-1130. Ook op dit punt blijft nog enige onzekerheid bestaan, omdat in 1134 en in 1135 nog (gepostdateerde?) vermeldingen van zijn aartsdiakenaat voorkomen. (Terloops gezegd: een globalere studie van de personeelsevolutie in het Kamerijkse aartsdiakenale college van de 11de-12de eeuw is meer dan nodig.)

[1472] Over zijn invloed op Hugo van Fosses: hoger, §10, blz. 416.

[1473] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij …*, dl. IV, blz. 11*, kol. *Custos* (1092-1093/94, en voorts, in combinatie met het domdekenaat, 1095-1103/11); L. HUBERT, *Haut clergé …*, *Les doyens …*, blz. 64 (en vn. 3), art. *Erlebold*, rubr. D (1095-1103); vgl. A. LE GLAY, *Cameracum …*, blz. 95, nr. X, art. *Erleboldus III* ("aedituus", ditmaal vertaald als "gardien de l'église"; geen ambtsdata); E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard …*, blz. 45 (vanaf 1092); vgl. hoger, §12 (en vn. 462). Over de eindfase van deze functie van Erlebold I: vgl. hoger, §6, vn. 498.

[1474] Vgl. vooraf D. DE SAINTE-MARTHE, *Gallia christiana …*, dl. III, kol. 69, *Decani Cameracenses*, nrs. V, VII en X, art. *Erleboldus I, II, III* (1096, 1103, 1112-1117); H. DU TEMS, *Le clergé …*, dl. IV, blz. 48, *Doyens*, nrs. V, VII en X, art. *Erlebold I, II, III* (id.); A. LE GLAY, *Recherches sur l'église métropolitaine …*, blz. 115, *Doyens de l'Église de Cambrai*, art. *Erlebold* (1095-1108, 1110-1117); ID., *Cameracum christianum …*, *Decani Cameracenses*, blz. 95, nrs. V, VII en X, art. *Erleboldus I, II, III* (id.); H. FISQUET, *La France pontificale … Cambrai*, blz. 444-445, nrs. 5, 7 en 10, art. *Erlebaud I, II, III* (1096, 1103, 1112-ca. 1122); E. BERTEAUX, *Étude historique …*, dl. I, blz. 407, *Noms des Doyens de l'église Notre-Dame*, nrs. 5, 7 en 10, art. *Erlebaud I, II, III* (1096, 1103, 1112); zie ook M. BRUWIER en M. GYSSELING, *Actes inédits …*, blz. 320, vn. 3, art. *Erlebald, doyen et coûtre* (1095-1117: dat geldt alleen voor zijn dekenaat).

[1475] Voor het familiale kader: zie hoger, §10. De familienaam, zonder enige bewijsgrond genoteerd door J.-B. CARPENTIER, *Histoire genealogique …*, dl. I, blz. 432, art. *Ellebauld de Gonnelieu* (1112), kan niet gewettigd worden (vgl. L. HUBERT, *Haut clergé …*, blz. 64, art. *Erlebold*, rubr. A: weshalve "Originaire de la région cambrésienne?").

[1476] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij …*, dl. IV, blz. 11*, kol. *Deken* (1093-1117); L. HUBERT, *Haut clergé …*, *Les doyens …*, blz. 64, art. *Erlebold* (id.); E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard …*, blz. 45 en vn. 59 (id.); ID., *Woord en wederwoord …*, blz 17 (id.); ID., *Het stichtingsdossier …*, blz. 24, art. *Erlebold I* (1094-1117); ID., *Een keerpunt …*, blz. 244[a], art. *Erlebald I* (id.); ID., *Een decennium …*, art. *Kapittelheren*, blz. 728; vgl., bijkomend, ook hoger, §10, vn. 1148. Voor de sterfdag op 24/25 december 1117: zie hoger, §10, blz. 414-415 en vn. 1147 (G. Van den Elsen).

[1477] Er doken tijdens Erlebolds ambtsperiode wel Walcheriaanse tegenkandidaten op (vgl. E. VAN MINGROOT, *Een decennium …*, art. *Kapittelheren*, blz. 728-729) in de persoon van deken Baldwin of Boudewijn in 1096 (vgl. H. DU TEMS, *Le clergé …*, dl. IV, blz. 48, nr. VIII, art. *Baudouin*, 1103/07; A. LE GLAY, *Recherches sur l'église métropolitaine …*, blz. 115, art. *Bauduin*, a° 1108; ID., *Cameracum christianum …*, blz. 95, nr VIII, art. *Balduinus*, a° 1105) en van deken Rodulf/Radulf II (de latere domthesaurier: zie hierna) in 1100. In 1096 moet zulks tot een reële onderbreking in de loopbaan van Erlebold geleid hebben.

[1478] Over zijn benoemingsjaar: zie hoger, §10, vn. 1147; over zijn ambtsuitoefening: *ibid.*, vn. 1149 (en §14: slotalinea); over een ingebeelde pauze in zijn mandaat: zie hoger, §7, vn. 918, en H. LAMY, *L'abbaye de Tongerloo …*, blz. 361-362 (vgl. anderzijds E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde van de abdij Tongerloo …*, blz. 628-630). Hij wordt

– thesaurier-custos[1481] Radulf [III] *de Mallo*[1482] (1111/16-1126)[1483], gewezen domdeken[1484]; en eventueel nog eventjes diens voorganger[1485] Rotbert II (circa 1103/11)[1486];

ten onrechte (vgl. hoger, §7, vn. 860 en vn. 896) als deken van het kapittel van Zinnik aangesteld door A. DEMEULDRE, *Le chapitre de Saint-Vincent de Soignies* ..., blz. 40, 310, art. *Oilardus* (1123, 1126); blz. 381, art. *Oilard*; bij J. CRÉPIN, *L'abbaye de S. Feuillen* ..., blz. 109, heet hij plots Médard en is hij zogenaamd koordeken van Fosses.

[1479] Vgl. vooraf J.-B. CARPENTIER, *Histoire genealogique* ..., dl. I, blz. 432, art. *Oilard* (1122); A. LE GLAY, *Recherches sur l'église métropolitaine* ..., blz. 115-116, art. *Oilard* (1123-1125, 1136); E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., dl. I, blz. 407, nr. 11, art. *Oilard* (1122).

[1480] D. DE SAINTE-MARTHE, *Gallia christiana* ..., dl. III, kol. 69, nr. XI, art. *Oilardus* (1118-1133); H. DU TEMS, *Le clergé* ..., dl. IV, blz. 48, nr. XI, art. *Oilard ou Gilard* (1118-1133); A. LE GLAY, *Cameracum christianum* ..., blz. 95, nr. XI, art. *Oilardus* (1118-1133); H. FISQUET, *La France pontificale ... Cambrai*, blz. 445, nr. 11, art. *Oilard* (1118-1133); M. BRUWIER en M. GYSSELING, *Actes inédits* ..., blz. 321, vn. 5, art. *Oilardus, doyen* (1119-1133); E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 11*, kol. *Deken*; blz. 12*, vn. 5 (1117-ca. 1133); L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Les doyens*, blz. 64, art. *Oilard* (1117-1135); E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden* ..., blz. 54, nr. 9, art. *Oilard* (1117-ca. 1133); vgl. G. VAN DEN ELSEN, *Kritische Untersuchung* ..., blz. 344-345 (1119-...; zie hoger, §10, vn. 1147).

[1481] De hier genoemde thesaurier en cantor (plus, vanaf 1126, de al genoemde domthesaurier Alard III: zie hoger, §5, blz. 325) waren quasi zeker de redacteuren van het hoger (§5, passim) besproken *Obituarium ecclesiae Beatae Mariae Cameracensis* (vgl. daarvoor, van methodologisch standpunt: N. HUYGHEBAERT, *Les documents nécrologiques* ..., blz. 50; vgl. hoger, §5, blz. 321). Overigens verkeert het onderzoek daaromtrent onzenthalve nog in een beginstadium.

[1482] Deze matricularius (W. NOLET en P. BOEREN, *Kerkelijke instellingen* ..., blz. 196, art. *Custos*: synoniem) van het domkapittel (vgl. hoger §5, blz. 322) bezat een mouterij annex brouwerij (F. BRASSART (uitg.), *Liste des bienfaiteurs du chapitre de la cathédrale de Cambrai* ..., blz. 154; *Table des noms de personne*, blz. 179, art. *Radulfus Matricularius (brasseur ou "cambier" à Cambrai)*), met bijbehorend maalrecht (zie hoger, §5, vn. 530 en vn. 557) in de Kamerijkse binnenstad, namelijk in de "Rue du Mail" (zie hoger, §5, vn. 506), in de richting van de "Porte du Mail" (P. PIÉTRESSON DE SAINT-AUBIN, *Archives départementales du Nord. Répertoire numérique. Série G*, dl. II-2: *Index alphabétique*, Rijsel, 1971, blz. 79[a], art. *Cambrai ... Portes*: "Porte du Mail, du Mal, dite de Notre-Dame"). Dat deze domthesaurier Radulf, anders dan zijn twee opvolgers, Alard Huardi (zie vorige voetnoot) en Roger van Wavrin (beiden zijn nadien nog bisschop van Kamerijk geworden: L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Notice des évêques*, blz. 46-47, art. *Alard*; blz. 48, art. *Roger de Wavrin*), niet tegelijk het aartsdiakenaat cumuleerde (en dus wel degelijk te onderscheiden valt van zijn twee homologe confraters-aartsdiakens), blijkt uit een bisschoppelijke oorkonde "Scitote carissimi" uit 1122 (hoger, §5, vn. 499), waar in de dispositio "Radulfus [III] matricularius" en in de subscriptio "Radulfus [II] archidiaconus" (die er toevallig eveneens mee stopte in 1126: zie hierna) én "Radulfus [IV] canonicus" (de latere aartsdiaken; zie hoger, §10, blz. 408 en vn. 1114-1115; zie hierna, vn. 1653) figureren. Vgl. ook hoger, §11, afb. 1 (1111): "Radulfus [II] archidiaconus", "Rodulfus [III] presbiter" en "Radulfus [IV] diaconus".

[1483] Zie hoger, §5, blz. 322-323. Vgl., voor zijn ambtsperiode: E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. II, blz. 547, vn. 1 (ca. 1111-1126); ID., *De oorkonden*

– cantor[1487] Rotbert [I][1488] van "Couchy"[1489] (1100/11-ca. 1139)[1490];
– scholaster[1491] Werinbold[1492] of Werinbald[1493] [III] van Abancourt (1100/11-1148)[1494], tevens bisschoppelijk (en capitulair) kanselier (vanaf 1100)[1495].

van bisschop Borchard ..., blz. 46 (Radulf "II", 1122); ID., *Het stichtingsdossier* ..., blz. 25, art. *Radulf "II"* (1122); ID., *Een decennium* ..., art. *Kapittelheren* ..., blz. 729 (1122). Hij was domheer sedert 1095: E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 20*, art. *Radulf "II"*. Alle tot dusverre opgegeven approximatieve richtdatums dienen, op basis van de resultaten van §5 van onderhavig artikel nodig aangepast te worden.

[1484] Over zijn voorgaande carrière: zie hoger, §12 en vn. 437; vgl. hierboven, vn. 1477.

[1485] Vgl. hoger, §5, vn. 508, voor uit te sluiten kandidaat-thesauriers.

[1486] E. VAN MINGOOT, *De bisschoppelijke kaznselarij* ..., dl. IV, blz. 11*; vgl. hoger, §5, vn. 498.

[1487] Het weze nogmaals gezegd: de lijsten van 12de-eeuwse kapitteloversten (domcantor, -thesaurier en -scholaster) bij E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., dl. I, blz. 409-411, zijn onbruikbaar, gesteund als ze hoofdzakelijk zijn op de, voor die periode, volstrekt onbetrouwbare namenreeksen van J.-B. CARPENTIER, *Histoire genealogique* ..., dl. I, blz. 452-455 (vgl. hoger, §5, vn. 508).

[1488] Vgl. A. DEMEULDRE, *Le chapitre de Saint-Vincent de Soignies* ..., blz. 332, art. *Robert*, die hem als cantor aankondigt in 1134 (als verbonden aan het kapittel van Zinnik); J. CRÉPIN, *L'abbaye de S. Feuillen* ..., blz. 109, die hem bij vergissing in 1125 als cantor van Fosses opvoert; vgl. andersom ook de, onbruikbare, inlichtingen van J.-B. Carpentier: hoger, §5, vn. 516.

[1489] Door [ ] HÉMERY, *Notice sur les communautés* ..., blz. 173, wordt hij in 1116, als een van de weldoeners van de Kamerijkse lazerij (zie hierboven), Robert de Couchy genoemd (vgl. E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., dl. I, blz. 409: in 1350 fungeerde er ook een domcantor Robert de Coucy). Blijkens de 18de-eeuwse stamboom van de beroemde heren van Coucy, weergegeven bij J. CHAURAND, *Thomas de Marle, sire de Coucy, sire de Marle, seigneur de La Fère-Vervins-Boves-Pinon et autres lieux*, Marle, 1963, blz. 13, telde die familie meerdere Roberts onder haar leden (zie ook A. DUFOUR (uitg.), *Actes* ..., *Index nominum*, blz. 561[a], art. Robertus/18 en Robertus/25), waaronder een in de generatie van Thomas van Marle-Coucy. Dat zegt natuurlijk nog niet veel.

[1490] Zie hoger, §5, blz. 324-325, met refertes in vn. 513 en 518; vgl. nog E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 45 ("vanaf 1111").

[1491] A. LE GLAY, *Recherches sur l'église métropolitaine* ..., blz. 116: cantoraat en "scholasterie" (en dus ook het kanseliershap) waren in Kamerijk overigens geen echte digniteiten, maar "personaten".

[1492] Zijn naam werd op uiteenlopende wijze gespeld en geschreven (*W/Gu/Gv* in de eerste, *n/m* in de tweede, en *o/a* in de derde lettergreep; vgl. hoger, §3, vn. 375; §6, vn. 639; §8, vn. 949; §9, vn. 997), zowel door de kanselier zelf als, vooral, door zijn medewerkers. Bij nader toezien gaf hijzelf, in de recognitio van de door hemzelf opgemaakte oorkonden, door de band toch de voorkeur aan de naamvariant "Werinboldus".

[1493] Vgl hoger, §7, vn. 810, voor gefingeerde tegenkandidaten.

[1494] Zie hoger, §12, blz. 63-64 vn. 470-471, 473-475; §14, passim. Werinbold van Abancourt heeft – zoals al gezegd – hoogstwaarschijnlijk bijgedragen tot de voltooiing van Hugo's opleiding (vgl. hoger, §14 (slot) en vn. 1366, 1368).

[1495] Werinbold III zal desgevallend ook Hugo's hiërarchische chef geweest zijn in de bisschoppelijke kanselarij (zie hoger, §14).

Rechtstreekse medewerkers van de bisschop, en gewichtige dignitarissen uit het diocesaan bestuursorgaan (bevoegd voor de vijf aartsdiakenijen van het bisdom Kamerijk), waren daarnaast de Kamerijkse aartsdiakens (theoretisch vijf[1496], maar in de praktijk, door de praktische opsplitsing van de uitgestrekte aartsdiakenij Brabant[1497], toenmaals zes in getal[1498]); ze waren tegelijkertijd verbonden aan het domkapittel[1499]. In volgorde van voorrang[1500] waren dat:

– grootaartsdiaken[1501] Johan of Jan [I] van Kamerijk[1502] voor de hoofdaartsdiakenij Kamerijk[1503] (1096-1164)[1504], bovendien[1505] proost van Sint-Goriks-Kamerijk (tussen 1128/29 en 1162)[1506];

[1496] CH. DUVIVIER, *Recherches sur le Hainaut ancien* ..., dl. I, blz. 33-34; J. WARICHEZ, *Géographie historique des diocèses de Cambrai et de Tournai*, in *Collationes diœcesis Tornacensis*, dl. XIX, 1923/24, blz. 63; E. VAN MINGROOT (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 102, *Note sur l'authenticité historique*.

[1497] Zie hierna.

[1498] E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde* ..., blz. 626-627; ID., *De Kamerijkse stichtingsbrief* ..., blz. 32; ID., *Een decennium* ..., art. *Aartsdiakens*, blz. 722; ID. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 266, *Note sur l'authenticité historique*.

[1499] A. AMANIEU, *Archidiacre* ..., kol. 994; J. AVRIL, *La participation* ..., blz. 55; vgl. L. LEMPEREUR, *L'organisation du chapitre cathédral de Laon*, in *Positions des thèses soutenues par les élèves <de l'> École nationale des chartes*, jg. 1884, blz. 82.

[1500] E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., dl. I, blz. 401; vgl. E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., art. *Aartsdiakens*, blz. 721.

[1501] In 1113-1114 was hij nog kandidaat geweest voor de Kamerijkse bisschopszetel: zie hoger, §11 en vn. 296-297; vgl. voorts §12, blz. 59 en vn. 431, 434; §13, blz. 109 en vn. 828; §14, blz. 169 en vn. 1260.

[1502] L. HUBERT, *Haut clergé* ..., blz. 70, art. *Jean*, rubr. A: "Originaire de la région cambrésienne" (vgl. hoger, §11, vn. 297); E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 198.

[1503] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 6*, rubr. *Kamerijk*, art. *Johan* (1096-1164); *Tabel der aartsdiakens*, blz. 9*, kol. *Kamerijk*; L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Les archidiacres*, blz. 70-71, art. *Jean*, rubr. D (1098-1164), rubr. E (gestorven ca. 1165); *Notes explicatives* ..., blz. 26, nr. 25, art. *Jean* (id.); E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde* ..., blz. 646, art. *Johannes archidiaconus* (1096-1162/64); ID., *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden* ..., blz. 53, nr. 2, art. *Johan* (id.); ID., *Een keerpunt* ..., blz. 244[a], art. *Johan* ("1096 tot c. 1162?"); ID., *Een decennium* ..., art. *Aartsdiakens*, blz. 725-727, passim. Vgl. J.-B. CARPENTIER, *Histoire genealogique* ..., dl. I, blz. 442, art. *Jean* (1103, aartsdiakenij Brabant); CH. DUVIVIER, *Recherches* ..., dl. I, blz. 36, *Archidiaconé de Cambrai*, art. *Jean* (1095); M. BRUWIER en M. GYSSELING, *Actes inédits* ..., blz. 319, vn. 3, art. *Jean, archidiacre de Cambrai* (1109-1162; met voorbehoud: zie volgende voetnoot); E. VAN MINGROOT, *Acten der bisschoppen* ..., blz. 286, art. *Johannes* (1096, 1102-1103; het daar gevoerde onderzoek eindigde met dat jaar); ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 44, art. *De hoofdaartsdiaken van Kamerijk, Johan* ("sinds 1096"); J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 463[a], *Index nominum*, art. *Jean, archidiacre de Cambrai* (1109-1162).

[1504] Het is op dit ogenblik, ofschoon waarschijnlijk (zie ook L. HUBERT, *Haut clergé* ..., blz. 70, art. *Jean*, vn. 5), nog steeds niet volkomen zeker (M. BRUWIER en

– aartsdiaken[1507] Radulf [II][1508] van Ronse[1509] voor Brabant-zuid (1095-1126)[1510], en[1511] aartsdiaken Walcher [II][1512] van Oisy-Inchy (tevens

M. GYSSELING, *loc. cit.*) dat het de hele tijd om een en hetzelfde personage ging. Als dat heus zo is, moet hij een fikse leeftijdsdispensatie gekregen hebben bij zijn benoeming tot aartsdiaken; in het omgekeerde geval moet nader onderzocht worden waar de cesuur tussen beide homologe aartsdiakens dan zou moeten vallen.

[1505] Zie hoger, §7, vn. 896: over de, bevooroordeelde, mening van A. DEMEULDRE, *Le chapitre de Saint-Vincent de Soignies* ..., blz. 258, art. *Jehan* (vgl. blz. 372, art. *Jean et Jehan*), dat Johan als kanunnik-aartsdiaken een rol speelde in het kapittel van Zinnik.

[1506] L. HUBERT, *Haut clergé* ..., blz. 70, art. *Jean*, rubr. D (1161); vgl. A. LE GLAY, *Cameracum christianum* ..., blz. 101, nr. IV, art. *Johannes* (1161; voorganger: tot 1118; opvolger: in 1162); E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., dl. II, blz. 37, *Prévôts de la collégiale de Saint-Géry*, art. *Jean* (1161; voor en na: id.). Voor het aanvangsjaar: zie hierna, blz. 205, art. *Anselm*.

[1507] Over zijn anti-gregoriaanse achtergrond: zie hoger, §12, blz. 58.

[1508] Vgl. vooraf J.-B. CARPENTIER, *Histoire genealogique* ..., dl. I, blz. 442, art. *Raoul* (1096; de daar voor het jaar 1120 vermelde aartsdiaken Arnould de Guines is een fictief figuur; vgl. *ibid.*, blz. 439, art. *Raoul* (1101): verkeerdelijk als hoofdaartsdiaken); CH. DUVIVIER, *Recherches* ..., dl. I, blz. 36, *Archidiaconé de Brabant*, art. *Rodulphe* (1095-1117); E. VAN MINGROOT, *Acten der bisschoppen* ..., blz. 285-286, art. *Radulfus, Rodulfus* (1095-1103 ...).

[1509] J. DECONINCK, *Notes complémentaires sur Thibald prévôt de l'église de Renaix et son fils Radulf (1089-1126)*, in *Annalen <van de> Geschied- en oudheidkundige kring van Ronse en het Tenement van Inde*, dl. XXXV, 1986, blz. 36, 41 (Radulf als proost van het Sint-Hermeskapittel van Ronse; vgl. ID., *Thibald, prévôt de l'église de Renaix* ..., blz. 88: nog met voorbehoud); E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 44; ID., *Woord en wederwoord* ..., blz. 17-19. Vgl. hoger, §2.

[1510] CH. DUVIVIER, *L'archidiaconat* ..., blz. 500, nr. V, art. *Raoul ou Rodulphe* (1095-1105), 504 (1126); E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 7*, rubr. *Brabant*, art. *Radulf* (1093/5-1126); blz. 9*, kol. *Brabant I*; L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Notes explicatives* ..., blz. 25, nr. 23, art. *Rodulfus* (1095-1125). Vgl. M. BRUWIER en M. GYSSELING, *Les revenus* ..., blz. 319, vn. 1, art. *Raoul, archidiacre de Cambrai* (1095-1125; let op het ontbreken van een aartsdiakenaal district); E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde* ..., blz. 624-627 (over de eindterm van dat aartsdiakenaat); ID., *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden* ..., blz. 53, nr. 3, art. *Radulf* (1095-1126); ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 44, art. *De aartsdiaken van Brabant, Radulf* (1093/95-1126); ID., *Woord en wederwoord* ..., blz. 17 (1095-1126); ID., *Een keerpunt* ..., blz. 244[a], art. *Radulf van Ronse* (id.); ID., Het *stichtingsdossier* ..., blz. 24, art. *Radulf "I"* (1093-1126); ID., *Een decennium* ..., art. *Aartsdiakens*, blz. 724-727, passim. Zie ook hoger, §3, vn. 699.

[1511] Strak afgebakend was de demarcatielijn tussen beide delen van de toenmalige aartsdiakenij Brabant niet. Radulf en Walcher komen gezamenlijk voor in verscheidene bisschoppelijke documenten van die periode: CH. DUVIVIER, *L'archidiaconat* ..., blz. (500-504) 502-503, nr. VI, art. *Raoul ou Gaucher*; E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde* ..., blz. 626-627; J. DECONINCK, *Thibald, prévôt* ..., blz. 89.

[1512] Over zijn eerste aartsdiakenale ambtsperiode: E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 6*, rubr. *Brabant*, art. *Walcher II* (1086/91-1093); blz. 9*, kol. *Brabant I*; ID., *Gaucher d'Oisy-Inchy* ..., blz. 183[a] (1086/91-1093); vgl.

domthesaurier van Doornik[1513] en gewezen bisschop van Kamerijk[1514]) voor Brabant-noord[1515] (1109/15-1126)[1516];

– aartsdiaken Anselm [I][1517] van Dendermonde[1518] (ex-kanselier[1519]) voor Henegouwen (1101-1126)[1520], nadien[1521] voor Brabant[1522];

CH. DUVIVIER, *L'archidiaconat* ..., blz. 498, nr. IV, art. *Gaucher* (1092); E. VAN MINGROOT, *Acten der bisschoppen* ..., blz. 285, art. *Gualcherus* (1092-1093); L. HUBERT, *Haut clergé* ..., blz. 37, *Notice des évêques*, art. *Gaucher*, rubr. B (1081 [op basis van een falsum uit dat jaar] en 1091-1093); *Tableaux chronologiques* ..., blz. 6, tab. III, kol. *Brabant*, art. *Gualcher* (1091-1093); *Notes explicatives* ..., blz. 23, nr. 15, art. *Gualter* (1081 en 1091-1093).

[1513] Hij was thesaurier van het O.-L.-Vrouwkapittel te Doornik (en blijkbaar ook te Noyon) in 1115/18-1125/32: J. PYCKE, *Le chapitre* ..., *Liste chronologique des dignitaires* ..., blz. 330, art. *Gaucher*; ID., *Répertoire biographique* ..., blz. 83, art. *Gaucher d'Oisy*.

[1514] A. CAUCHIE, *La querelle des investitures* ..., dl. II, blz. 131-142, art. *Avènement de Gaucher à Cambrai, au détriment de son rival Manassès*; E. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie* ..., *Bisschoppen, Kamerijk*, blz. 263, art. *Galcherus*; E. VAN MINGROOT, *Gaucher d'Oisy-Inchy* ..., passim.

[1515] Na in 1086/91-1093, vóór zijn bisschoppelijke carrière, reeds aartsdiaken van Brabant-zuid (E. VAN MINGROOT, *Gaucher* ..., blz. 184[a]; ID., *Gefaseerde actio* ..., blz. 439) te zijn geweest, hield hij zich vanaf 1109/15 vooral bezig (E. VAN MINGROOT, *Gaucher* ..., blz. 186[a]) met de meer noordelijke regio die in 1272 (J. WARICHEZ, *Géographie historique* ..., blz. 63-64) als aartsdiakenij Brussel (zie J. DEHARVENG en A. DE GHELLINCK, kaart "*Diocèses de Cambrai, de Tournai* ...") zal afgesplitst worden.

[1516] Over deze tweede aartsdiakenale ambtstijd: E. VAN MINGROOT, *Gaucher* ..., blz. 186[a]; vgl. Ch. DUVIVIER, *Recherches* ..., dl. I, blz. 36, *Archidiaconé de Brabant*, art. *Vautier* (1117); ID., *L'archidiaconat* ..., blz. 498-499, nr. IV, art. *Gaucher*; blz. 500-504, nr. VI, art. *Raoul ou Gaucher* (1109-1123); E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 7*, rubr. *Brabant*, art. *Walcher II* (id.); blz. 9*, kol. *Brabant II*; L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Tableaux chronologiques*, blz. 9, tab. VI, kol. *Brabant*, art. *Gualcher* (1114/15). Zie hoger, §12, blz. 57.

[1517] Over zijn betrokkenheid bij de Kamerijkse investituurstrijd en zijn anti-gregoriaans getinte missies in dienst van de kandidaat-bisschoppen Walcher en Burchard: zie hoger, §12, blz. 58.

[1518] Voor zijn "familienaam": A. DE VLAMINCK, *De stad en de heerlijkheid van Dendermonde. Geschiedkundige opzoekingen: VII. Geschiedenis der heeren van Dendermonde*, in *Gedenkschriften van den Oudheidskundige kring der stad & des voormaligen lands van Dendermonde*, 2de reeks, dl. III, 1879, blz. 135-136; vgl. CH. DUVIVIER, *L'archidiaconat* ..., blz. 504; L HUBERT, *Haut clergé* ..., *Notes explicatives* ..., blz. 27; vgl. E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 44.

[1519] E. VAN MINGROOT, *De bischoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 729-730, rubr. b; ID., *Het stichtingsdossier* ..., blz. 25, art. *Anselm* (1100); ID., *Een decennium* ..., art. *Aartsdiakens*, blz. 727; vgl. E. REUSENS, *Les chancelleries* ..., blz. 168, vn. 2 (1101, onder voorbehoud).

[1520] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 7*, rubr. *Henegouwen*, art. *Anselm* (1101-1126); blz. 9*, kol. *Henegouwen*; L HUBERT, *Haut clergé* ..., *Notes explicatives* ..., blz. 26-27, nr. 26, art. *Anselme* (1098-1125); E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden* ..., blz. 53, nr. 4, art. *Anselm* (1101-1126); ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 44, art. *De aartsdiaken van Henegouwen, Anselm* (id.); ID., *Woord en wederwoord* ..., blz. 17 (id.); ID., *Het stichtingsdossier* ...,

– aartsdiaken Diederik [I] van Osmont[1523], gezegd van Condé (1096-1141)[1524], voor Valencijn[1525];
– aartsdiaken Evrard[1526] [I] (1100/05-1124/25)[1527] voor Antwerpen[1528].

blz. 25, art. *Anselm* (id.); ID., *Een keerpunt* ..., blz. 244[a], art. *Anselm van Dendermonde* (id.); vgl. CH. DUVIVIER, *Recherches* ..., dl. I, blz. 36, *Archidiaconé de Hainaut*, art. *Ansellus* (1125); A.-J. MICHAUX, *Notice historique sur les circonscriptions* ..., blz. 384, art. *Ansellus* (1125); M. BRUWIER en M. GYSSELING, *Actes inédits* ..., blz. 319, vn. 2, art. *Ansellus, Anselmus, Anselme, archidiacre de Cambrai* (1101-1128); E. VAN MINGROOT, *Acten der bisschoppen* ..., blz. 286, art. *Ansellus* (1101-1103 ...). Vgl. ter contrarie J.-B. CARPENTIER, *Histoire genealogique* ..., dl. I, blz. 448, art. *Anselme* (1103, aartsdiakenaat Antwerpen), en daartegenover blz. 445, met de, voor de aartsdiakenij Henegouwen onbruikbare, vermelding van Ponce de Balmey (ca. 1120).

[1521] Anselm van Dendermonde zal ca. 1128/1129 daarenboven proost (Anselm II) van Sint-Goriks-Kamerijk worden: B.-M. TOCK (uitg.), *Monumenta Arroasiensia*, blz. 63-64, nr. 15, uit "1128-1130" (M. COURTOIS, *Chartes originales* ..., blz. 233, nr. 059.958, dateert het document in kwestie in "1116-1131", maar dat is onmogelijk gezien de aanwezigheid van abt Parvijn van het Heilig-Graf, die ten vroegste in 1128 het abbatiaat opnam: A. LE GLAY, *Cameracum christianum* ..., blz. 171, nr. V; vgl. A. BRUYELLE, *Chronologie des abbés du St.-Sépulcre*, in: ID., *Église et abbaye du St-Sépulcre* ..., blz. 299, art. *Parvin* (1128); E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde* ..., blz. 646, art. *Parvinus abbas Sancti Sepulcri*, met refertes). Hij moet, krachtens drie charters uit 1124 (E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 50-51, nrs. 7.67, 7.68 en 7.69), waar de twee betrokken Anselms zij aan zij ondertekenen (zie ID., *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden* ..., blz. 53-54, nrs. 4-5), als zodanig onderscheiden worden van proost Anselm I van Sint-Goriks (zie hierna, blz. 205).

[1522] CH. DUVIVIER, *L'archidiaconat* ..., blz. 504-505, nr. VII, art. *Anselme ou Anseau* (1126-1129); E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 7*, rubr. *Brabant*, art. *Anselm* (1126-1129/30); blz. 9*, kol. *Brabant I*; L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Notes explicatives* ..., blz. 27, nr. 26 (1126); E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 44 (1126-ca. 1130); ID., *Het stichtingsdossier* ..., blz. 25, art. *Anselm* (1126). Hij zal in die hoedanigheid van verantwoordelijke aartsdiaken (J. CRÉPIN, *L'abbaye de S. Feuillen* ..., blz. 109) als eerste de stichtingsoorkonde (zie hoger, §11) van de proosdij van Le Rœulx ondertekenen (G. WYMANS, *Inventaire* ..., blz. 103).

[1523] Zie hoger, §13, blz. 130-137, passim en vn. 993-995, 1000, 1009, 1013, 1023-1024, 1027, 1032-1034; over zijn andere waardigheden: vn. 996-999, 1037-1039 (Doornik); vn. 1001-1004 (Condé).

[1524] Vgl. nog E. VAN MINGROOT, *Acten der bisschoppen* ..., blz. 286, art. *Theodericus* (1097-1103 ...); ID., *De stichtingsoorkonde* ..., blz. 646, art. *Theodericus archidiaconus* (1096-1141); ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 44, art. *De aartsdiaken van Valencijn, Diederik* (id.); ID., *Woord en wederwoord* ..., blz. 17 (id.); ID., *Het stichtingsdosier* ..., blz. 24, art. *Diederik* (id.); ID., *Een keerpunt* ..., blz. 244[a], art. *Diederik* (id.); ID., *Een decennium* ..., art. *Aartsdiakens*, blz. 726-727.

[1525] Vgl. J.-B. CARPENTIER, *Histoire genealogique* ..., dl. I, blz.. 447: Wautier de Sercy (1116) en Guy de Haucourt (1126): af te voeren.

[1526] In het vooruitzicht van de Antwerpse wederwaardigheden in de vroege norbertijner geschiedenis, en de rol van deze dignitaris daarin, moge gewezen worden op de onverenigbaarheid (vgl. al E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde* ..., blz. 632 en vn. 135) met de lijst van aartsdiakens bij F. MERTENS en K. TORFS, *Geschiedenis vn Antwerpen* ..., dl. I, blz. 551, art. *Chronologische volgorde der aertsdiakens van*

Voorts moet kapelaan Hugo bij gelegenheid alle abten en andere oversten uit het bisdom[1529] ontmoet en/of gesproken hebben op de, in principe halfjaarlijkse[1530] of minstens jaarlijkse[1531], diocesane synodes van het bisdom Kamerijk. Meer bepaald moet Hugo, als een van de naaste medewerkers van de bisschop aanleunend bij het "dagelijks bestuur", dikwijls in contact gekomen zijn met een aantal personaliteiten die in Burchards tijd als werkend lid tot dat cenakel behoorden[1532], zijnde[1533]:

Antwerpen; en bij P. De Ram, *Synopsis actorum ecclesiae Antverpiensis et ejusdem dioeceseos status hierarchicus ab episcopatus erectione usque ad ipsius suppressionem*, Brussel, 1856, blz. 148, nrs. V-VI, die voor de gestelde periode bestaat uit: Adam (zonder ambtsjaren) en Humbert van Baugé, 1123-1134/40. Ze werden trouwens ontleend aan het volstrekt onbetrouwbare boekwerk van J.-B. Carpentier, *Histoire genealogique* ..., dl. I, blz. 448 (Adam; Humbert de Baugé, 1123). Ook de daar genoteerde gelijkschakeling van deze Humbert met de latere bisschop van Autun (1140) en aartsbisschop van Lyon (1148), exclusief verbonden als die van meetaf was aan het domkapittel van Autun (vgl. *Gallia christiana* ..., dl. IV, Parijs, 1728, kol. 120-121, 392-394), blijkt een verzinsel te zijn.

[1527] E. Van Mingroot, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 8*, rubr. *Antwerpen*, art. *Evrard* (1100/5-1124); blz. 9*, kol. *Antwerpen*; L Hubert, *Haut clergé* ..., *Notes explicatives* ..., blz. 27, nr. 27, art. *Evrard* (1105-1124); vgl. M. Bruwier en M. Gysseling, *Les revenus* ..., blz. 320, vn. 1, art. *Evrard, archidiacre de Cambrai* (1108-1124); E. Van Mingroot, *De stichtingsoorkonde* ..., blz. 632 (1100/05-1125); Id., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 45, art. *De aartsdiaken van Antwerpen, Evrard* (1100/05-1124); Id., *Woord en wederwoord* ..., blz. 17 (ca. 1100-1124).

[1528] Voor zijn rol in de Antwerpse kwestie van 1124 en voor de eindfase van zijn activiteit: zie hoger, §12, blz. 60-62.

[1529] En zelfs van daarbuiten: de verplichting voor de prelaten van kerkelijke instellingen, die Kamerijkse altaren toegewezen kregen, om de bisschoppelijke synode bij te wonen, een maatregel die door Odo van Doornik ingesteld was geweest (E. Van Mingroot, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 822), werd immers in Burchards tijd, alhoewel in de charters niet altijd uitgedrukt, hoofdzakelijk voorbehouden (*ibid.*, blz. 852) voor de extra-diocesane abten (zie hoger, §14, afb. 5). Een opgemerkte bezoeker moet daarom, in Hugo's tijd, bijvoorbeeld de befaamde gregoriaan Alvisus/Aloïs (zie hoger, §4, vn. 384) van de sinds 1093/94 "Atrechtse", maar nog altijd sterk op Kamerijk georiënteerde (zie hoger, §12 en vn. 671, 673) abdij van Anchin geweest zijn.

[1530] Voor Kamerijk: E. Van Mingroot, *Kerststijl en nieuwjaarsindictie* ..., blz. 91-93; vgl., voor de algemene regel: O. Pontal, *Le synode diocésain et son cérémonial du XIIe au XIVe s.*, in *L'année canonique*, dl. XIV, 1970, blz. 53 (periodiciteit pas in 1215 geregeld); Id., *Clercs et laïcs au moyen âge d'après les statuts synodaux*, Doornik-Parijs, 1990, blz. 19 (al een zekere regelmaat sedert de 12de eeuw); J. Avril, *L'évolution du synode diocésain, principalement dans la France du nord, du Xe au XIIIe siècle*, in *Proceedings of the Seventh International Congress of Medieval Canon Law*, Vaticaanstad, 1988, blz. 307, 310-311.

[1531] J. Gaudemet, *Le gouvernement de l'Église à l'époque classique*, dl. II, blz. 174; P. Demouy, *Synodes diocésains* ..., blz. 102.

[1532] Vgl. E. Van Mingroot, *Een decennium* ..., art. *Abten*, blz. 737.

[1533] Terloops: over de oversten van Sint-Lazaar en Sint-Juliaan, voor zover die toen al organiek voorzien waren, is niets bekend.

- proost Anselm I (ca. 1110-ca. 1124)[1534] en deken[1535] Heribert I (ca. 1111-1128/29)[1536] van het aloude seculiere Sint-Gorikskapittel[1537] – weze het nu dat Hugo zelf een institutionele band had met dat stift, ofte niet[1538];
- abt Walter of Wouter I (1117-ca. 1155)[1539] van het klooster[1540] van Saint-Aubert of Sint-Otberts, het (voor Hugo inspirerende) eerste experiment én prototype van het reguliere augustijner kanunnikenwezen in het bisdom Kamerijk[1541];

[1534] A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 101, nr. III, art. *Ansellus* (1110-1118); E. Berteaux, *Étude historique* ..., dl. II, blz. 37, art. *Alsil ou Anselme* (1110-1118); vgl. echter E. Van Mingroot, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden* ..., blz. 54, nr. 5, art. *Anselm* (1124). Zie hierboven, vn. 1521, voor het onderscheid met aartsdiaken Anselm, de toekomstige proost Anselm II van Sint-Goriks.

[1535] Voor zijn voorganger Segard, die Hugo nog net kan gekend hebben (tenzij het verdwijnen van Segard te maken had met de hertekening van de kerkelijk-politieke context tussen Odo's verblijf in Inchy en zijn installatie in Kamerijk: zie hoger, §11): A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 103, vn. 3, art. *Ségard* (1095); E. Berteaux, *Étude historique* ..., dl. II, blz. 36, *Doyens de la collégiale de Saint-Géry*, art. *Ségard* (1095); E. Van Mingroot, *Het stichtingsdossier* ..., blz. 25, art. *Segard* (1095-"1113"); Id. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 271, vn. 2 (id.); J.-P. Gerzaguet (uitg.), *Les chartes* ..., *Index nominum*, blz. 498[a], art. *Ségard*/3 (zonder ambtsdata); vgl. ook hoger, §9, vn. 1059 (tot 1108/11).

[1536] J.-P. Gerzaguet (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 455[a], *Index nominum*, art. *Herbert Ier*/8 (1111-1128/29); vgl. A. Le Glay, *loc. cit.*, art. *Herbert* (1113); E. Berteaux, *loc. cit.*, art. *Herbert* (1115). De door A. Le Glay, *loc. cit.*, art. *Aldo ou Audo* (1123), en E. Berteaux, *loc. cit.*, art. *Aldo ou Audo* (1125), als opvolger voorgestelde kapitteldeken kan voor het aangeduide tijdstip niet toegelaten worden. Let wel: het beginjaar 1111 van Heribert heeft te maken met het mogelijk geantidateerde certificaat van dat jaar op naam van bisschop Odo (zie hoger, §12, vn. 692).

[1537] Zie hierboven, vn. 1439-1440.

[1538] Zie hoger, §7, blz. 362 (nr. 6.32), 364 (nr. 6.50); §10, vn. 1120; zie verder, §24.

[1539] H. du Tems, *Le clergé* ..., dl. IV, blz. 94, nr. IV, art. *Gautier I* (1116-1155); A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 261, nr. IV, art. *Galterius I* (1117-1155; een opvolger pas in 1170); E. Van Mingroot, *De stichtingsoorkonde* ..., blz. 646, art. *Walterus abbas Sancti Autberti* (1117-1155); vgl. H. Fisquet, *La France pontificale ... Cambrai*, blz. 592-593, nr. 4, art. *Gautier Ier ou Gontier* (1117-1155); E. Berteaux, *Étude historique* ..., dl. II, blz. 13, *Abbés de Saint-Aubert*, art. *Gautier Ier ou Gontur* (1117).

[1540] Zie hierboven, vn. 1431.

[1541] Vgl. Ch. Dereine, *Vie commune, règle de Saint-Augustin et chanoines réguliers au XIe siècle*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. XLI, 1946, blz. 374, nr. 55; E. de Moreau, *Kerk en geestelijk leven* ..., dl. II, blz. 228; M. Koyen, *De praegregoriaanse hervorming* ..., blz. 115-116; J.-F. Lemarignier, *Les instutions ecclésiastiques en France* ..., blz. 132-133; F. Petit, *La réforme des prêtres* ..., blz. 166. Pro memorie: Lambert van Waterlos was, op zijn eigen manier, een eminent lid van genoemde abdij.

- de abten Reinier (1090-1121)[1542] en eventueel Fulbert (1121-1128)[1543] van de abdij[1544] van het Heilig-Graf, boegbeeld van het benedictijner monachisme in datzelfde bisdom[1545];
- en voorts abt Gerland (1115-1123)[1546] van de benedictijnenabdij[1547] van Sint-Andries[1548] te Le Cateau, tevens vicaris[1549] *in absentia* van de Kamerijkse bisschop[1550].

[1542] E. Van Mingroot, *Het stichtingsdossier* ..., blz. 25, art. *Reinier* (1090-1121), en vn. 119 (bronverwijzing); Id., *Gefaseerde actio* ..., blz. 435 (data: id.); J.-P. Gerzaguet (uitg.), *Les chartes* ..., *Index nominum*, blz. 484[b], art. *Rainier/3* (id.); vgl. H. du Tems, *Le clergé* ..., dl. IV, blz. 70, nr. II, art. *Rainier* (1090/95-1125); A. Bruyelle, *Chronologie des abbés du St.-Sépulcre* ..., blz. 299, art. *Rainier* (1095); A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 171, nr. II, art. *Rainerius et Raginerus* (1095-1125); H. Fisquet, *La France pontificale ... Cambrai*, blz. 522, nr. 2, art. *Rainier* (id.); E. Berteaux, *Étude historique* ..., dl. II, blz. 108, *Abbés de Saint-Sépulcre*, art. *Rainier* (1095); E. Van Mingroot, *Een decennium* ..., art. *Abten*, blz. 737.

[1543] A. Bruyelle, *loc. cit.*, art. *Fulbert* (1120); E. Berteaux, *loc. cit.*, art. *Fulbert* (1120); vgl. H. du Tems, *loc. cit.*, nr. III, art. *Fulbert I* (1128); A. Le Glay, *loc. cit.*, nr. III, art. *Fulbertus* (1128); H. Fisquet, *loc. cit.*, nr. 5, art. *Fulbert* (1128).

[1544] Zie hierboven, vn. 1429.

[1545] Vgl. F. Hirschmann, *Stadtplanung* ..., blz. 137-138; E. Van Mingroot, *Gefaseerde actio* ..., blz. 435.

[1546] J.-P. Gerzaguet, *L'abbaye* ..., blz. 186-187; Id. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 135, 444[a], art. *Gerland*; vgl. D. de Sainte-Marthe, *Gallia christiana* ..., dl. III, kol. 137, nr. IV, art. *Gerlandus* (ca. 1123); H. du Tems, *Le clergé* ..., dl. IV, blz. 81, nr. IV, art. *Guerland* (1123); A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 177, nr. IV, *Gerlandus* (1123); H. Fisquet, *La France pontificale ... Cambrai*, blz. 550-551, nr. 4, art. *Gerland* (1118/23-1124); R. Van Doren, *Cateau-Cambrésis (Le) (S.-André)*, in *D.H.G.E.*, dl. XI, Parijs, 1949, kol. (1499-1500) 1499, art. *Gerland* (ca. 1118-1123).

[1547] We maken even abstractie van abt Josfried (vgl. hoger, §12, vn. 623), die traditioneel de ambtsjaren 1082-1118 meekreeg: R. Van Doren, *Cateau-Cambrésis (Le) (S.-André)* ..., kol. 1499, art. *Gondfrid* (1082-1118); vgl. D. de Sainte-Marthe, *Gallia christiana* ..., dl. III, kol. 137, nr. III, art. *Gaufridus-Goiffridus-Guffridus* (ca. 1090-1118); H. du Tems, *Le clergé* ..., dl. IV, blz. 81, nr. III, art. *Guiffrid ou Geoffroi* (1118); A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 177, nr. III, art. *Gaufridus-Goiffridus-Guffridus* (1090-1118); H. Fisquet, *La France pontificale ... Cambrai*, blz. 550-551, nr. 3, art. *Geoffroi-Goiffrid-Guffrid* (1082/90-1118); E. Van Mingroot, *Een decennium* ..., art. *Abten*, blz. 737.

[1548] A. Bruyelle, *Précis chronologique et statistique sur la ville du Cateau-Cambrésis*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XIX-1, 1844, blz. 457-459, art. *Abbaye de St-André*; A. Le Glay, *Cameracum christianum* ..., blz. 176-181, art. *S. Andreæ monasterium. Monastère de Saint-André*; L. Cottineau, *Répertoire* ..., dl. I, kol. 631, art. *Le Cateau-Cambrésis, St-André*; J. Becquet, *Abbayes et prieurés* ..., dl. XV, blz. 46-47, art. *Le Cateau. Abbaye Saint-André.*

[1549] A. Cauchie, *La querelle* ..., dl. I, blz. 19; vgl. E. Van Mingroot (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 298, vn. 13 (in 1091 nog hernieuwd, samen met het aartskapelanaat).

[1550] J.-P. Gerzaguet, *L'abbaye* ..., blz. 186, gaat nog een stap verder: "L'abbé du Cateau était vicaire de l'évêque ..., c'est-à-dire second personnage du diocèse".

Voegen we er nog aan toe dat de bisschop eertijds grondheer was van het bolwerk Cateau-Cambrésis[1551] en er een kasteel[1552] of paleis[1553] had, waar hij bij gelegenheid verblijf hield[1554]: ook dat is een plaats waar de spoorzoeker naar het itinerarium van Hugo van Fosses zich de aanwezigheid van deze bisschoppelijke kapelaan voor de geest kan halen, waar zich in de jaren 1116-1119/21 ook een beperkt deel van de professionele bedrijvigheid van Hugo zal afgespeeld hebben. Ter volledigheid: er lagen ook episcopale domeinen en buitenverblijven in Thun-l'Évêque[1555] en in Meslin-l'Évêque[1556].

Behalve de reeds genoemde geledingen en, in hun alternerende hoedanigheid van secretarissen, de ploeg hofkapelaans, zetelden in de bisschoppelijke raad[1557] van Burchard ook een tiental casaten[1558] van

[1551] A. BRUYELLE, *Dictionnaire topographique* ..., blz. (79-83) 81, art. *Cateau-Cambresis (le)* (sinds 1001).

[1552] [ ] MÉRESSE, *Histoire du Cateau*, Kamerijk, 1906 (*Histoire du Cateau Cambrésis*, Duinkerke, 1983[2]), blz. 2-3.

[1553] A. BRUYELLE, *Précis chonologique et statistique* ..., blz. 418; D. CLOËZ, *Étude historique sur le Cateau-Cambrésis avant et pendant la révolution*, Le Cateau, 1895, blz. 45, art. *Le Palais*; A. DELOFFRE, *Le Cateau à travers les âges*, in *Annales de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. LXVI, 1912, blz. 87, art. *Le Palais*.

[1554] Met dien verstande dat Le Cateau zich in 1103-1119/20 leenrechtelijk onder het oppergezag van de graaf van Vlaanderen bevond (W. REINECKE, *Geschichte* ..., blz. 235; P. ALLOSSERY, *Intervention flamande* ..., blz. 393; [ ] MÉRESSE, *Histoire* ..., blz. 9-10; G. ROTTHOFF, *Studien zur Geschichte des Reichsguts in Niederlothringen und Friesland während der sächsisch-salischen Kaiserzeit*, Bonn, 1953, blz. 53; vgl. D. CLOËZ, *Étude historique* ..., blz. 45-46).

[1555] Fr., dep. Nord, arr. Cambrai, kant. Cambrai-Est. Zie E. MANNIER, *Études étymologiques* ..., blz. 311, art. *Thun-l'Évêque*; L. BONIFACE, *Études sur la signification des noms* ..., blz. 295, art. *Thun-l'Évêque* (eerder een soort van buitenverblijf); A. DIECKMEYER, *Die Stadt Cambrai* ..., blz. 58 ("bischöflichen Pfalz Thun L'Évêque"); A. DUMOULIN, *Chez nous* ..., blz. 60; vgl. E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. 497, art. *Thun-Lévêque (Château de)*; S. LEKRAIE en D. DUSART, *Les châteaux du Cambrésis* ..., blz. 8: het kasteel zelf werd er pas opgericht halfweg de 12de eeuw. Voor de situering: vgl. hierna, vn. 1573 (de vermelde overzichtskaarten).

[1556] Belg., prov. Henegouwen, arr., kant. en gem. Ath. Zie J. D[UGNOILLE], *Meslin-l'Evêque*, in *Gemeenten van België* ..., dl. IV, blz. 2387[a]-2388[a].

[1557] Voor de samenstelling van die raad: A. DIECKMEYER, *Die Stadt Cambrai* ..., blz. 46-50; vgl. hierna, vn. 1603.

[1558] E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., art. *Casaten*, blz. 731-736 (voor de jaren 1092-1102/03). In de periode van Burchard komen ze veel zeldzamer voor in de oorkondelijke documenten, zodat hun wedervaren en genealogie veel lastiger te volgen is. Dat duidt eensdeels op hun slinkende invloed aan het bisschoppelijk hof en in de hofraad, en anderdeels op het geleidelijk opgaan van dit korps in een bredere maatschappelijke stand (W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 94-96: over de "pares" of pairs) en het daaruitvolgend in onbruik raken van deze kwalificatie.

het gouwgraafschap Kamerijk. Deze officieren[1559], van oorsprong ministerialen[1560], waren in de beschreven periode uitgegroeid tot vrije[1561], adellijke[1562] leenmannen[1563] en ridders[1564] van de bisschop[1565] – die sinds 948 ook stadsgraaf van Kamerijk[1566] en sinds 1007 ook gouwgraaf van

[1559] De meest vooraanstaande onder hen was destijds Godfried van Ribemont-Bouchain (1099-1125/1135), vanaf 1120 graaf-regent van Henegouwen (hetgeen, althans in de praktijk, het einde van zijn casatuur kan betekend hebben): zie hoger, §13, blz. 98-99 en vn. 732-751. Een ander voorbeeld: de familie "van Waterlos": zie hoger, §14, speciaal vn. 1112.

[1560] A. DIECKMEYER, *Die Stadt Cambrai* ..., blz. 41, en F. VERCAUTEREN, *Étude sur les civitates* ..., blz. 225, die hen als ministerialen beschouwen; vgl. A. LE GLAY, *Commentaire* ..., in: ID. (uitg.), *Chronique d'Arras et de Cambrai* ..., blz. 536 ("domestici"); L. BETHMANN (uitg.), in *M.G.H., SS.*, dl. VII, blz. 490, vn. 72 (id.). Te noteren: de voornaamste aanwijzing, uit een charter van bisschop Lietbert voor het Sint-Goedelekapittel te Brussel uit het jaar 1073, de subscriptio-geleding "Signa casatorum <sive domesticorum>", was, ondanks het opmerkelijk succes dat de uitdrukking kende (A. DIECKMEYER, *loc. cit.*; W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 92, vn. 4; F.-L. GANSHOF, *Étude sur les ministeriales* ..., blz. 199; E. DE MOREAU, *Histoire de l'église* ..., dl. II, blz. 130-131), in feite een fantasietje, of in elk geval een interpreterende interpolatie uit de pen van A. Le Mire of zijn correspondent (zie PL. LEFÈVRE, PH. GODDING en F. (GODDING-)GANSHOF (uitg.), *Chartes du chapitre Sainte-Gudule à Bruxelles, 1947-1300*, Louvain-la-Neuve-Brussel, 1993, blz. 3-4, nr. 2; E. VAN MINGROOT (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 115-116, nr. 2.09: de verduidelijking "sive domesticorum" komt niet voor in het origineel).

[1561] E. MEIJERS, *Le droit coutumier de Cambrai*, dl. II, Haarlem, 1955, blz. XIX ("francs-hommes").

[1562] W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 91-92; E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., blz. 731, art. *Casaten*. De evolutie (E. DUPRÉEL, *Les ministeriales* ..., blz. 204: "intermédiaire entre les *servientes* et les nobles") van een lagere naar een hogere sociale positie lijkt in de 11de eeuw gebeurd te zijn: F.-L. GANSHOF, *Étude sur les ministeriales* ..., blz. 199, art. *Les casati* (reeds kort na 1073/77 adellijk).

[1563] J.-F. NIERMEYER en C. VAN DE KIEFT, *Mediae latinitatis lexicon minus*, blz. 151[b], art. *casatus*, nr. 2; R. KÜNZEL, *Kamerijk*, in: ID., *Middeleeuwse groepsculturen in de Nederlanden. Historisch-antropologische studies*, Amsterdam, 1996, blz. 173; ID., *Kamerijk*, in: ID., *Beelden en zelfbeelden* ..., blz. 202. Vgl. CH. DE SMEDT (uitg.), *Gestes des évêques* ..., *Table des mots de basse latinité*, blz. (260-)261, vn. 1: "achterleenmannen" (vgl. daartegenover R. KÜNZEL, *op. cit.*, blz. 173 vn. 163, en blz. 203 vn. 164).

[1564] F.-L. GANSHOF, *Étude sur les ministeriales* ..., blz. 198.

[1565] Om het momentane belang van deze sociale kaste in Kamerijk te illustreren: het was voor hen dat, omtrent 1093 – en dus kennelijk ten tijde van bisschop Walcher van Oisy-Inchy –, in die bisschopszetel (zie G. DUBY, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Parijs, 1978, blz. 358; J.-P. POLY en É. BOURNAZEL, *La mutation féodale, X[e]-XIIe siècle*, Parijs, 1980, blz. 178) het oudst bekende rituaal voor het toedienen van de ridderslag, een *Ordo ad armandum ecclesiae defensorem vel alium militem* (uitg.: J. FLORI, *L'essor de la chevalerie, XIe-XIIe siècle*, Genève, 1986, blz. 379-382) werd samengesteld.

[1566] W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 20; F. VERCAUTEREN, *Étude sur les civitates* ..., blz., 222-223; L. TRENARD (dir.), *Histoire des Pays-Bas français. Documents*, Toulouse, 1974, blz. 81-82; TH. BAUER, *Cambrai*, in: ID., *Lotharingien als historischer Raum*, blz. 115; W. H[USCHNER], *Diplom König Ottos I. für Cambrai*, in *Otto der Grosse, Magdeburg und Europa. Ausstellung*, dl. II, Mainz, 2001, blz. 167[a]-168[b], nr. IV.4; CH. MÉRIAUX, *Fulbert, évêque de Cambrai et d'Arras (933/34 † 956)*, in *Revue du Nord*, dl. LXXXVI, 2004, blz. 529.

het Kamerijkse[1567] was[1568]. Zij hadden aanvankelijk voornamelijk garnizoensdienst[1569] verricht en konden daarom een pied-à-terre[1570] in de stad hebben[1571], maar in de behandelde periode stonden ze, elk vanuit zijn motteburcht[1572], als slotvoogden[1573] in voor de verdediging[1574] van het

[1567] A. BRUYELLE, *Ephémérides* ..., blz. 206, a° 1007; ID., *Chronologie* ..., blz. 290, a° 1007; W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 28-29; L. VANDERKINDERE, *Le Cambrésis*, in: ID., La *formation territoriale* ..., dl. II, blz. 56; F. VERCAUTEREN, *Cambrai*, in: ID., *Étude sur les civitates* ..., blz. 223-224. Vgl. o.a. E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. 107[a], a° 1007; A. DIECKMEYER, *Die Stadt Cambrai* ..., blz. 12; H. SPROEMBERG, *Residenz und Territorium im niederländischen Raum*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, dl. VI, 1938, blz. 131; P. BONENFANT, *L'église de Cambrai*, in *Atlas de géographie historique* ..., blz. 18[a-b]; G. ROTTHOFF, *Cambrai*, in: ID., *Studien* ..., blz. 53, art. *Cambrai*; P. PIERRARD, *Les grandes dates de l'histoire du Nord*, in *Histoire du Nord* ..., blz. 392; L. TRENARD (dir.), *Histoire* ..., *Documents*, blz. 82-83; TH. BAUER, *Cambrai* ..., blz. 119; D. DUSART en S. LEKRAIE, *Un évêque d'empire de l'an mil: Erluin de Cambrai (996-1012)*, in *Cambrésis terre d'histoire*, nr. 25, 1999, blz. 14-15. Vgl. anderzijds R. FOSSIER, *Cambrai. Stadt und Grafschaft*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. II, München-Zürich, 1983 (Stuttgart, 1999[2]), kol. 1408, die dit "ein in der Forschung diskutiertes Problem" vindt (van enige twijfel is nochtans geen sprake in de door hem opgegeven lectuurlijst). Zie voorts hoger, §9, blz. 403 en vn. 1087.

[1568] Men zal zich herinneren dat met name bisschop Burchard de grootste moeite had om, tegen de graaf van Vlaanderen in, zijn grafelijke rechten staande te houden (vgl. hierboven, vn. 1385-1386).

[1569] Naar de uitdrukking van F. VERCAUTEREN, *Étude sur les civitates* ..., blz. 225, die hen, meer speciaal omstreeks het jaar 1000, voornamelijk [beter zou zijn: bij gelegenheid] als stadsgarnizoen voor de verdediging van de bisschopsstad laat instaan. Vgl. A. DIECKMEYER, *Die Stadt Cambrai* ..., blz. 37 ("Stadtverteidigung"); W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 93 ("Burghut").

[1570] Vandaar de "Rue d'Inchy" in de binnenstad waar zich "Le petit château", de manoir van de Oisy-familie (zie hierna) bevond (A. BRUYELLE, *Notice sur les Rues* ..., blz. 430-431, nr. 52, art. *Inchy (Rue d')*; vgl. enigermate A. WILBERT, *Rapport sur l'histoire* ..., blz. 88).

[1571] Alleen in dat opzicht kunnen we akkoord gaan met de door de instellingshistorici gehuldigde stelling dat de casaten in de bisschopsstad ingekwartierd waren (W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 92: "auf der Burg von Cambrai"; E. MEIJERS, *Le droit coutumier* ..., dl. II, Haarlem, 1955, blz. XIX, en vn. 3; zie ook [A.] LE GLAY, *Commentaire ou notes historiques* ..., blz. 536, en H. DUBRULLE, *Cambrai* ..., blz. 143, die hen als "commensaux du prélat", op het paleis gehuisvest, voorstellen) en in de hofraad hun rol te spelen hadden (dat gebeurde o.i. uitsluitend op gezette tijdstippen, en juist niet als hoofdbezigheid).

[1572] S. LEKRAIE en D. DUSART, *Les châteaux du Cambrésis* ..., blz. 7-9; ID., *Les châteaux du Cambrésis médiéval (X[e]-XII[e] siècle): début d'inventaire*, in *Le château médiéval et la guerre dans l'Europe du nord-ouest. Mutations et adaptations*, Rijsel, 1998, blz. 41-44. Vgl., vanuit een andere invalshoek: R. FOSSIER, *Noblesse et châteaux en Cambrésis*, in *Châteaux-chevaliers en Hainaut* ..., blz. 195[b], voor een alternatieve lijst van Kamerijkse kastelen uit de 11de eeuw; M. BRUWIER, *Le Hainaut, le Cambrésis* ..., blz. 222. Vgl. voorts over Kamerijkse burchten (onvoldoende bronmatig verantwoord): A. WILBERT, *Rapport sur l'histoire* ..., blz. 22-23; E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. 68, art. *Châteaux-Forts*; A. WILBERT, *Histoire de Cambrai à l'époque féodale*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXXI-1, 1870, blz. 418;

Kamerijkse[1575]. Hun institutionele vervlechting met de plaatselijke kerkelijke structuren wordt passend geïllustreerd door de vastelling dat zij deelnamen aan de verkiezing van de nieuwe bisschop[1576]. Aan het hoofd van dat korps stond de burggraaf[1577] van Kamerijk[1578], Hugo II van Oisy-le-Verger[1579], Inchy-en-Artois[1580] en Crèvecœur-sur-l'Escaut[1581]

A. BRUYELLE, *Bulletin archéologique rétrospectif de l'arrondissement de Cambrai*, *ibid.*, blz. 306.

[1573] Zie, voor de spreiding van de forten der casaten naar het einde van de 11de eeuw toe: E. VAN ERMEN, schetskaart "*Het bisdom Kamerijk in 1092*", *loc. cit.*; vgl., meer in het algemeen, S. LEKRAIE en D. DUSART, overzichtskaarten "*Implantation des châteaux dans le comté épiscopal de Cambrai*" en "*Répartition des châteaux du Xème au XIIème siècles*", in *Cambrésis terre d'histoire*, nr. 20, 1998, blz. 5-6, afb. 2-3; ID., overzichtskaart "*Implantation des châteaux du Xe au XIIe siècle*", in: *Le château médiéval et la guerre* ..., blz. 41, afb. 5.

[1574] E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., art. *Casaten*, blz. 731, 734, 736; ID., *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 7; zie PH. GODDING, in: ID. e.a. (uitg.), *Chartes du chapitre de Sainte-Gudule* ..., blz. 5, vn. 3, die deze zienswijze onderschrijft en herformuleert. Vgl. in zekere zin R. KÜNZEL, *Kamerijk* ..., blz. 173-174 of blz. 202.

[1575] S. LEKRAIE en D. DUSART, *Les châteaux du Cambrésis* ..., blz. 6: "La repartition des châteaux relevant des évêques de Cambrai se fait principalement sur une ligne nord-est sud-est. Ils se concentrent surtout autour de Cambrai [een voorbeeld: "Le castrum de Cantigneul-sur-Escaut": *ibid.*, blz. 7] et le long des frontières nord et est, constamment menacées par les comtes de Flandre et de Hainaut".

[1576] P. IMBART DE LA TOUR, *Les élections épiscopales* ..., blz. 517 en vn. 4.

[1577] W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 93 (vgl. blz. 88, 91): ook de burggraaf was bisschoppelijk casaat. Over de schermutselingen van Burchard met de weerspannige burggraaf (voornamelijk in 1120): zie hoger, §12, blz. 67 en vn. 503.

[1578] Zijn positie was tussen enerzijds 1103 (W. REINECKE, *Geschichte* ..., blz. 57-59) en anderzijds 1120 (P. ALLOSSERY, *Intervention flamande* ..., blz. 393) of 1127 erg tweeslachtig: de "burgravie" hield hij in die periode niet meer van de graaf-bisschop, maar van de graaf van Vlaanderen (vgl. E. VAN MINGROOT, *Burchard van Aken* ..., kol. 200, 203, 209; in het kort: L. VANDERKINDERE, *La formation territoriale* ..., dl. II, blz. 58; vgl. ook hierboven, vn. 1385). Toch was het binnen Hugo's grondheerlijkheid, in Inchy-en-Artois (zie volgende voetnoot), dat bisschop Odo jarenlang een onderkomen heeft gevonden (zie hoger, §11, blz. 5 en vn. 20), ondanks (of dankzij?) de herinnering aan bisschop Walcher van Oisy-Inchy.

[1579] Aangaande zijn drie standplaatsen: S. LEKRAIE en D. DUSART, *Les châteaux du Cambrésis médiéval* ..., blz. 42-50, art. *Crévecœur-sur-Escaut*, *Inchy-en-Artois*, *Oisy-le-Verger*; vgl. ID., *Les châteaux du Cambrésis* ..., blz. 8-9.

[1580] Dat de heren van Oisy buiten het graafschap Cambrésis gevestigd waren (R. FOSSIER, *Cambrai* ..., kol. 1408), "flamands" waren (ID., *Noblesse et châteaux* ..., blz. 195[a]), is een misvatting die vermoedelijk ontstaan is doordat hun heerlijke bezittingen, misschien wel de oorspronkelijke, in het later Artesische Inchy-en-Artois (vgl. CH. DE SMEDT (uitg.), *Gesta pontificum Cameracensium* ..., blz. 255 vn.: dezelfde familie; vgl. hoger, §11, vn. 295) gelegen waren: die lokaliteit maakte oorspronkelijk nochtans onlosmakelijk deel uit van het Kamerijkse (zie de overzichtskaart "*Le comté de Cambrésis*": hierboven, vn. 1382).

[1581] A. BRUYELLE, *Notice sur l'ancienne ville de Crèvecœur* ..., blz. 345; A. BEEKMAN, *Het bisdom Kamerijk* ..., blz. 62-63.

(1109-ca. 1135)[1582], al dan niet vreedzaam geflankeerd door de vidaam[1583] Fulco II van Cateau-Cambrésis (1099-ca. 1130)[1584]. De eigenlijke ministerialen, die voor de bisschop hofdienst verrichtten[1585], stonden in de bestudeerde periode[1586] onder het gezag van de provoost[1587] Walter of Wouter I Tonnerre[1588] (1089-1129/30)[1589] van Marcoing[1590].

[1582] A. DE CARDEVACQUE, *Oisy et ses seigneurs*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXXVII, 1881, blz. 93-103, art. *Hugues II d'Oisy* (1110-1135; vgl. blz. 95-96 en 98: medestichter van de Sint-Lazaarsleprozerie en oprichter van de cisterciënzerabdij van Vaucelles); F. DE LA CHENAYE-DESBOIS, *Dictionnaire de la noblesse*, dl. VIII, Parijs, 1980[4], kol. 141-142, art. *Oisy, dans l'Artois, autrefois dans le Cambrésis*, nr. II, art. *Hugues, IIe du nom* (...-ca. 1131); L. VANDERKINDERE, *La formation territoriale* ..., dl. II, blz. 59, stamboom "*Châtelains de Cambrai*", art. *Hugues II*; D. SCHWENNICKE, *Europäische Stammtafeln ... Neue Folge*, dl. XIII: *Les familles féodales de France I*, Marburg, 1990, tabel 99A: *Les châtelains de Douai 1024-1111, et les châtelains de Cambrai 1048-1189*, art. *Hugues II* (1111-1121/33).

[1583] Over de bisschoppelijke vidaam tijdens het feodale tijdvak: G. LE BRAS, *Institutions ecclésiastiques* ..., dl. I-2, blz. 395, art. *Vidames*; over de Kamerijkse vidaam: A. DIECKMEYER, *Die Stadt Cambrai* ..., blz. 32-34; F.-L. GANSHOF, *Étude sur les ministeriales* ..., blz. 198, art. *Le vidame*; E. DUPRÉEL, *Les ministeriales* ..., blz. 203-204; vgl. W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 64-66; A. LÉCLUSELLE, *Précis de l'histoire de Cambrai* ..., blz. 35; F. SENN, *L'institution des vidamies en France*, Parijs, 1907, blz. 114-115 en vn. 3 (deze bevindingen zijn echter gebaseerd op de al te fantasierijke inlichtingen van J.-B. Carpentier); *Table des principaux diplômes et des principales chartes relatifs à l'histoire des vidamies en France*, *ibid.*, blz. 186, nr. 42, a° 1092-1105 (in feite over Fulco I in de jaren 1093-1094).

[1584] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 14*, *Tabel der bisschoppelijke hoofdfunctionarissen*, kol. *Vidaam*; *Lijst der Casaten*, blz. 16*, art. *Fulco* (1091/99-1129?); ID., *Een decennium* ..., art. *Casaten*, blz. 732; vgl. W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 66 (het onderscheid met Fulco I, ca. 1073-1099, blijft daar hangende); zie ook E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. 516[b], art. *Vidame, Vidamie*.

[1585] F.-L. GANSHOF, *Étude sur les ministeriales* ..., blz. 199-200, art. *Les servientes*. De voornaamsten onder hen, die op hun beurt in een vazallitische verhouding met de graaf-bisschop gingen staan (*ibid.*, blz. 200: "Dans la première moitié du XII[e] siècle"), zouden uitgroeien tot "de grands dignitaires auliques" (E. DE MOREAU, *Histoire de l'Église* ..., dl. II, blz. 130).

[1586] Pas in 1129 zullen uit de bisschoppelijke huishouding de hofschenker Josfried en de seneschalk Huno – die tot dusver, wegens gebrek aan een editoriële toegang, in de historiografie niet vermeld worden – oorkondelijk genoemd worden (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. III, blz. 632-633, nr. 248; ID., *Liste* ..., blz. 54, nr. 7.96, *Thesaurus diplomaticus*, W 19660: enkel facsimile). Waren zij al in dienst in Hugo's tijd?

[1587] W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 66-70; H. DUBRULLE, *Cambrai* ..., blz. 143; F.-L. GANSHOF, *Étude sur les ministeriales* ..., blz. 200. Deze "praepositus curiae" of "curtis praepositus" was een soort van intendant van het bisschoppelijk hof, niet te verwarren met de latere, laat 12de-eeuwse provoost(en) van de Kamerijkse schepenbank (A. DIECKMEYER, *Die Stadt Cambrai* ..., blz. 45; W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 176-179).

[1588] Detailonderzoek over deze adellijke casatenfamilie (W. REINECKE, *op. cit.*, blz. 115, vn. 2; R. FOSSIER, *Noblesse et châteaux* ..., blz. 196[b]; E. VAN MINGROOT (uitg.),

Anderzijds, in de handelsstad die Kamerijk evenzeer was[1591], terend op een verleden van gemeentelijke[1592] opstanden[1593] – de, voor zover bekend, vroegste in heel West-Europa kwam er tot uitbarsting –, en gekenmerkt door een rijk geworden koopliedenstand[1594] (met de gefortuneerde Werimbold[1595] "de la Vigne", in 1121-1123 als typische vertegen-

Les chartes ..., blz. 241) is gewenst; het jaartal 1133 (vgl. E. DUPRÉEL, *Les ministeriales* ..., blz. 206, vn. 1; F.-L. GANSHOF, *Étude sur les ministeriales* ..., blz. 200) is alvast niet van toepassing als slotjaar (zie hierboven, vn. 1464, over de vermeende provoost "Erlebaud").

[1589] E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., blz. 14*, kol. *Provoost*; blz. 16* vn. 6, 17*, art. *Walter (Tonitruus)* (vermeld van 1089 tot 1129); ID., *Een decennium* ..., art. *Casaten*, blz. 732 (aanvankelijk in het Walcheriaanse, dus pro-keizerlijke, kamp te vinden); vgl. J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes* ..., *Index nominum*, blz. 440[b], art. *Gautier Tonnerre* (I: 1065-1100, en II: 1100-1122/23: het startjaar 1065, aanleiding voor de ontdubbeling, stamt echter uit een ersatz-oorkonde uit de farde van vervalser Le Carpentier).

[1590] E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. 357-359, art. *Marcoing (Pairie et château de)*; A. BRUYELLE, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 211-213, art. *Marcoing*; E. MANNIER, *Études étymologiques* ..., blz. 291, art. *Marcoing*; vgl. S. LEKRAIE en D. DUSART, *Les châteaux du Cambrésis* ..., blz. 8.

[1591] H. DUBRULLE, *Cambrai* ..., blz. 161; F. PETRI, *Anfänge* ..., blz. 238; M. ROUCHE, *Cambrai, du comte mérovingien à l'évêque impérial*, in *Histoire de Cambrai* ..., blz. 35-36; H. PLATELLE, *Villes et marchands* ..., blz. 58-59, art. *Cambrai*; R. KÜNZEL, *Werimbold*, in: ID., *Middeleeuwse groepsculturen* ..., blz. 180-183, en in: ID., *Beelden en zelfbeelden* ..., blz. 210-214.

[1592] A. VERMEESCH, *La commune de Cambrai*, in: ID, *Essai sur les origines et la signification de la commune dans le nord de la France (XIe et XIIe siècles)*, Heule, 1966, blz. 88-98; K. SCHULZ, *Cambrai 1077-1227*, in: ID., *"Denn sie lieben die Freiheit so sehr ...". Kommunale Aufstände und Entstehung des europäischen Bürgertums im Hochmittelalter*, Darmstadt, 1992, blz. 56-60. Vgl. A. WAUTERS, *Les libertés communales. Essai sur leur origine et leurs premiers développements en Belgique, dans le nord de la France et sur les bords du Rhin*, dl. I, Brussel, 1878 (1968[2]), blz. 314-315, 319; A. DIECKMEYER, *Die Commune in Cambrai*, in: ID., *Die Stadt Cambrai* ..., blz. 51-59 (in de praktijk opgeschort tussen 1107 en begin van de jaren dertig); W. REINECKE, *Die Anfänge der Commune (- 1107)*, in: ID., *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 100-118; C. THELLIEZ, *Contribution à l'histoire de Cambrai et du Cambrésis. La commune de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XCII, 1968, blz. 107-112; P. PIERRARD, *Histoire du Nord* ..., blz. 100; H. PLATELLE, *Les luttes communales* ..., blz. 47, 49.

[1593] A. BRUYELLE, *Dictionnaire topographique* ..., blz. 22, art. *Beffroi (le)*, meldt al in de tweede helft van de 11de eeuw het bestaan, zij het kortstondig, van een belfort.

[1594] F. VERCAUTEREN, *Étude sur les civitates* ..., blz. 228-230; F. OPLL, *Stadt und Reich* ..., blz. 55-56; F. HIRSCHMANN, *Stadtplanung* ..., blz. 144 (over "die weitgespannten Handelsbeziehungen der Cambraier Kaufleute").

[1595] H. PLATELLE, *La conversion* ..., blz. 1-6 of blz. 329-334 (en blz. 21/349, vn. 5); vgl. E. BOULY, *Dictionnaire historique* ..., blz. 523, art. *Wirembaud-de-la-Vignette ou de la Vigne*; W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 120-122.

woordiger), begonnen zich uitgerekend in 1118/1121[1596] alle tien stadsschepenen[1597] te manifesteren in de oorkondelijke getuigenlijsten[1598]. Ten overstaan van die patricische[1599] burgerij[1600], die overigens ook een gehoorde stem had bij de bisschopsverkiezing[1601], trad de *villicus* of meier van Kamerijk op als afgevaardigde van de bisschop-stadsheer in, en als maner van de schepenbank; in 1122/23[1602] heette die magistraat Oilard.

Al deze geestelijke en wereldlijke prominenten maakten deel uit van de, al genoemde, episcopale[1603] hofraad[1604]. Zij allen samen maakten tegelijkertijd de sociale microkosmos uit waarin kapelaan Hugo van Fosses zich, welteverstaan doorgaans vanuit een ondergeschikte positie[1605], in Kamerijk bewoog. Naast de genoemde personaliteiten werd, bij andere gelegenheden weliswaar, een nog engere kring rond Hugo gevormd door zijn medekanunniken uit het kathedrale Onze-Lieve-Vrouwkapittel[1606].

[1596] A. DIECKMEYER, *Die Stadt Cambrai* ..., blz. 40, 43, 48-49 (1121/22); W. REINECKE, *op. cit.*, blz. 188-189 (1121). Eerste schepen was toen Huard, vader van domthesaurier Alard van Kamerijk (zie §5, blz. 324, vn. 509).

[1597] H. DUBRULLE, *Cambrai* ..., blz. 14; E. ROTTER, *Das königliche Hofgericht zwischen bischöflicher Stadtherrschaft und coniuratio communiae (11.-13. Jahrhundert)*, in *Geschichte der Zentraljustiz in Mitteleuropa. Festschrift für Bernhard Diestelkamp zum 65. Geburtstag*, Weimar e.a., 1994, blz. 43.

[1598] A. DIECKMEYER, *Die Stadt Cambrai* ..., blz. 47-50; vgl. ook B. DAUCH, *Cambrai*, in: ID., *Die Bisschofsstadt als Residenz der geistlichen Fürsten*, Berlijn, 1913, blz. 181.

[1599] A. DIECKMEYER, *Die Stadt Cambrai* ..., blz. 44; W. REINECKE, *Geschichte der Stadt Cambrai* ..., blz. 179-180; F. OPLL, *Stadt und Reich* ..., blz. 56 ("das Meliorat").

[1600] Over de daarmee gepaard gaande ontwikkelingen, meer bepaald in Kamerijk: omstandig bij R. KÜNZEL, *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen* ..., blz. 190-200, art. *Beeldvorming met betrekking tot de stedelingen* ... (11de eeuw), en blz. 200-214 (12de eeuw).

[1601] Vgl., voor een praktijkgeval: A. CAUCHIE, *La querelle des investitures* ..., dl. II, blz. 132 (a° 1093).

[1602] E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 49, nr. 7.57.

[1603] ID., *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. I, blz. 8-10; ID., *Kanzlei* ..., blz. 6; ID., *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 7; vgl. hierboven, vn. 1557.

[1604] Vgl. nog J. BUNTINX, *De instellingen van de vorstendommen tot het einde van de twaalfde eeuw*, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, blz. 159, die, handelend over de bisdommen Luik en Utrecht, deze raad gelijkschakelt met het aloude "presbyterium" van elke bisschop (en dit orgaan vervolgens, nogal verrassend, laat uitgroeien tot "bisschoppelijke synode", naderhand tot "grote raad" omgedoopt).

[1605] Misschien had hij als notulist bij de een of de andere raadsvergadering, die hij mocht bijwonen, wel als taak sommige beslissingen of maatregelen van die sessie provisioneel op "tabulae ceratae" te notuleren.

[1606] Dat bisschop Burchard zinnens was – vóór of na Hugo's diensttijd? – zijn domkapittel te "regulariseren", zoals B. BECK en J. WUILLÈME, *Notes* ..., blz. 181, art. *Burchard*, beweren, hebben wij uit geen enkel signaal kunnen opmaken, laat staan dat

In antwoord op ons vroeger uitgesproken voornemen[1607] om, aan de hand van de bisschopsoorkonden, een capitulair onomasticon op te maken, bieden we hier in alfabetische volgorde een dwarsdoorsnede van het Kamerijkse domkapittel uit de, voor Hugo's toekomst cruciale, jaren 1119-1121[1608]. In de praktijk werden 19 à 20 kapittelleden[1609] reeds genoemd: de hierboven besproken tien of elf[1610] dignitarissen[1611] en acht kanunniken (negen met Hugo erbij) die ooit als bisschoppelijk kapelaan werden aangesteld[1612]. Daardoor blijven, om het statutaire aantal van vijftig te bereiken[1613], nog goed een dertigtal[1614] plaatsen te begeven[1615] in die

hij – nog steeds volgens dezelfde commentatoren – de domheren wilde vervangen door premonstratenzers.

[1607] Zie vooral hoger, §10, vn. 1118; vgl. §6, vn. 600 (daar wordt gepreconiseerd dat de zes naaste medekanunniken van Hugo van Fosses daadwerkelijk en nominatim een plaats innemen in de capitulaire ledenlijst); §6, vn. 609 (daar wordt, in het raam van de lopende datering van het kathedraalmatrikel I, deze dwarsdoorsnede aangekondigd).

[1608] Zie hoger, §3, vn. 315: daar wordt de afhankelijkheid aangestipt ten opzichte van E. Van Mingroot, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 18*-20*, *Bijlage V: Lijst der Domheren*, waar we een eerste poging ondernamen tot het reconstrueren van het kanonikale personeelsbestand van het Kamerijkse domkapittel over de periode 1057-1130.

[1609] Vgl. hoger, §10, vn. 1118.

[1610] Dat kleine verschil heeft alles te maken met de dubbelbezetting van het Brabantse aartsdiakenaat (zie hierboven, blz. 201-202).

[1611] Vgl. E. Bouly, *Dictionnaire historique* ..., blz. (64-65) 64[b], art. *Chapitre (de Cambrai)*: in de 18de eeuw 43 kanonikaten, waarvan zeven gereserveerde sacerdotale posten; vgl. A. Le Glay, *Recherches sur l'église métropolitaine* ..., blz. 117: merendeels sacerdotale, 20 niet-sacerdotale.

[1612] Zie hoger, §3, blz. 300-301; vgl., voor twee onder hen, §4, blz. 316. Zoals al gezegd (hoger, §3, vn. 356), bestaat er voor sommigen terechte twijfel over hun effectief mandaat als kapelaan in de geviseerde jaren 1119-1121 (zie hierna, vn. 1615).

[1613] Zie hoger, §7, blz. 358-359. Het is precies met het oog op dat streefgetal van vijftig kanunniken dat we geopteerd hebben voor dat vernauwde tijdvenster op Hugo's Kamerijkse periode.

[1614] Vgl. §10, vn. 1118: het daar genoemde getal van 32 proveniers houdt alleen rekening met de organiek voorziene (vijf) aartsdiakenaten.

[1615] Het lichte overtal (vijfendertig leden, welteverstaan met inbegrip van Hugo [IV] van Fosses), dat vastgesteld wordt, is doodeenvoudig te verklaren door allerhande imponderabilia: door in 1119/21 aflopende (bv. Hugoot), mettertijd gemuteerde (bv. Gerard V) of pas verworven (de acolieten Fulco [III: zie hoger, §7, blz. 366; §9, blz. 391] en Alard [IV]?) prebenden; door, zover bekend (zie hoger, §3, vn. 356), eventueel pas in 1122 (kanunnik-kapelaan Bernard III: zie hoger, §3, blz. 300) of 1123 (kanunnik-kapelaan Rothard II: zie hoger, §3, blz. 301) verkregen (E. Van Mingroot, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 18* en 20*; vgl. Id., *op. cit.*, dl. III, blz. 736) en nochtans al verrekende beneficies; door de altijd mogelijke persoonsverwisseling tussen diverse gelijknamige leden (bv. Gerard, Hugo, Hereward ...) ook ten gevolge van voorkomende naamsvarianten (bv. Gerard/Girard/Gerold; zie ook hierna); door een, bij gebrek aan precieze gegevens onvermijdelijke, onterechte ontdubbeling van een domkanunnik die

inner circle van confraters. Interessant om weten is dat sommigen onder hen (namelijk zijn medestudenten)[1616], blijkens de kathedrale matrikels, een gelijkaardig curriculum als Hugo doorlopen hebben als acoliet[1617], koorzanger, subdiaken en kapelaan. Het overwegen waard is daarenboven dat Hugo's bekendheid met bepaalde van die collega's, die achteraf – na of naast de reeds gesettelde domdignitarissen – carrière hebben gemaakt en een invloedrijke post hebben bekleed in de Kamerijkse kathedraal, in zijn latere abbatiale periode de betrekkingen van Prémontré met de bisschopszetel aan de Schelde, met name ter gelegenheid van onderhandelingen over norbertijner stichtingen of belangen binnen de grenzen van dat diocees, moet vergemakkelijkt hebben.

De organieke nomenclatuur[1618] van het Kamerijkse domkapittel, opgemaakt op basis van de Kamerijkse charters[1619], omvatte in de jaren 1119-1121[1620] volgende kanunniken[1621] van uiteenlopende wijdingsgraad[1622]:

tegelijk diocesane dignitaris was; door een zeldzaam geval van een, in de geënquêteerde jaren, oorkondelijke decalage tussen actio (en betrokken actio-getuigen) en conscriptio. Tussen 1124 en 1130 zullen trouwens nog acht nieuwe domkanunniken hun loopbaan aanvatten (bv. de veelbesproken Radward: zie hoger, §6, blz. 349-350; Heribert: E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonden* ..., blz. 54, nr. 11).

[1616] Vgl. §6, blz. 355 en vn. 600: de zes naaste collega's (Rotbert vormde, als kapelaan, een uitzondering: zie hoger, §3, blz. 300).

[1617] Vgl. voor enkelen onder hen, hoger, §11, vn. 281: Walcher, Gerard (Stefaan wellicht niet).

[1618] Steunend, zoals gezegd, op E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 18*-20*, *Bijlage V: Lijst der Domheren* (met de ambtsdata van deze domheren)

[1619] De meesten van de hierna genoemde kanunniken zijn sowieso terug te vinden in de tekstversies van Burchards oorkonden uit 1119-1121 in de *Thesaurus diplomaticus* [cd-rom, Turnhout, 1997]. Andere leden van het domkapittel, die tijdens dat tijdsinterval geen diplomatische activiteit vertoonden, moeten desniettegenstaande in de lijst opgenomen worden omdat ze zowel vóór als na die periode een capitulaire functie uitoefenden. Zie ook hierna, vn. 1667, over de andere, chronologisch echter veel minder accurate, Kamerijkse bronnen.

[1620] In het bestek van dit organogram dat toegespitst is op de jaren 1119-1121, vormt domkanunnik Stefaan, met een laatste optreden in 1116 (zie hoger, §11, vn. 281), een randgeval. De oorkondelijke verwijzing bij J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes* ..., *Index nominum*, blz. 432[a], art. *Étienne*/4, dateert trouwens niet uit 1133 (vgl. *ibid.*, blz. 155-156, nr. 60, a° [1133?]) maar uit ca. 1105/1110 (dit na herdatering met behulp van de getuigenlijst; vgl. hoger, §10, vn. 1115).

[1621] Vooraf opgemerkt: het hier ingevoerde nummeringssysteem van het kanonikale korps blijft, hier en daar, nog voor verfijning vatbaar (zie hierna); het onderzoek daarover is dus verre van afgesloten. Vgl. reeds, aangaande de ingewikkelde nummering van de 11de en vroeg 12de-eeuwse kanunniken: hoger, §9, vn. 1012.

[1622] Ongetwijfeld gregoriaans- en anti-gregoriaansgezinden, en alles daartussenin (vergelijk, voor de kapitteldignitarissen: hoger, §12, blz. 57-64).

– Airulf [II][1623], Alard [III][1624], Albold [II][1625], Anselm [II][1626];
– Bartholomé [I][1627], Bernard [II][1628], Bernard [IV][1629];
– Erlebold [III][1630], Eustaas [I][1631], Evrard [II][1632]; [1633]

[1623] J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes …*, *Index nominum*, blz. 402[a], art. *Airulfus*; zie hoger, §6, blz. 355 en vn. 600. De mogelijke identiteit Airulf/Arnulf/Ernulf dient in overweging genomen te worden: de broer van kanselier Werinbold III heette "Airulfus" (N. BARRÉ, *Chancelleries épiscopale …*, blz. 139) of "Arnulfus" (F. BRASSART (uitg.), *Liste des bienfaiteurs …*, blz. 162; ID., *Table des noms de personne …*, blz. 170, art. *Arnulfus*) en het zou niet meer dan normaal geweest zijn dat deze als kapelaan (Ernulf: zie hoger, §3, blz. 300) in de kanselarij tewerkgesteld werd (vgl. E. VAN MINGROOT, *Gefaseerde actio …*, blz. 432, over kanselier Werinbold I en zijn zoon, kapelaan en kanselarijnotaris Airulf; zie hoger, §10, vn. 1075).

[1624] Hij werd nadien domthesaurier, aartsdiaken en bisschop: zie hoger, §5, blz. 323-325 en vn. 509.

[1625] E. VAN MINGROOT, *Een keerpunt …*, blz. 244[a], art. *Albold II*; J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes …*, *Index nominum*, blz. 403[b], art. *Albold*/2; zie hoger, §3, blz. 294, afb. 2; §7, vn. 806; §11, blz. 40, afb. 2 (1111, diaken); §14, blz. 144, afb. 5 (1119, priester).

[1626] Er is een kanunnik-priester van die naam bekend (F. BRASSART, *Liste …*, blz. 167: zie hoger, §10, blz. 412, afb. 10, l. 26; J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, *Index nominum*, blz. 407[b], art. *Anselme*/4; hij komt als zodanig voor in het kathedrale matrikel III (zie hoger, §6, blz. 336). Ter overweging: kan hij, als leeftijdsgenoot van domthesaurier (aartsdiaken, bisschop) Alard Huardi, de domcantor uit 1170-75 (J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, *Index nominum*, blz. 408[a], art. *Anselme*/14) geweest zijn?

[1627] J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, *Index nominum*, blz. 412[b], art. *Barthélemi*/2. Bartholomeus, die aanzienlijke en officieus geregistreerde rechten kon claimen in Cantigneul (zie hoger, §5, blz. 320; §10, vn. 1134; vgl. J.-L. LEMAÎTRE, *Répertoire …*, dl. II, blz. 793[b]), was blijkbaar de zoon (*Obituarium Cameracense*, f° 73 v°; vgl. F. BRASSART (uitg.), *Liste …*, blz. 159 en vn. 3, 171, art. *Barthélemy*; vgl. *ibid.*: "concanonicus noster", ditmaal vanwege zijn voorname afkomst) van provoost (zie hierboven) Walter I Tonitruus en zijn echtgenote Helechinis.

[1628] E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard …*, blz. 46 (Bernard, 1110-1119); vgl. eventueel hoger, §4, blz. 294, afb. 2; §14, afb. 5 (diaken).

[1629] Vgl. A. DEMEULDRE, *Le chapitre de Saint-Vincent à Soignies …*, blz. 66, 363, art. *Bernard* (voor de correcte inschatting van deze abusievelijk opgevatte, maar – want gebaseerd op bonafide Kamerijkse diploma's – als verwijsplaats werkbare, listing (1123, 1126): zie hoger, §7, vn. 860, 896).

[1630] J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes …*, *Index nominum*, blz. 431[a], art. *Erlebaldus, Erleboldus*/1 ("prêtre"). Er is een "Erlebaldus presbiter" gekend uit het *Obituarium Cameracense*, f° 65 v° (vgl. F. BRASSART (uitg.), *Liste …*, blz. 151: "Herleboldus presbiter"): stamde hij ook uit de clan van dé Erleboldi? Gans onmogelijk is dat niet: men herinnere zich (hoger, §8, blz. 387-388; §9, blz. 402-403) de gevallen Hugo Abbas en Hugo van Morchies (telkens senior en junior).

[1631] J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, blz. 432[b], art. *Eustache*/8 (1153/55-1155/60); vgl. hoger, §8, blz. 395, afb. 8, l. 9. Werd nadien scholaster en kanselier (1149-1161): E. REUSENS, *Les chancelleries inférieures …*, blz. 168-169 (1153-1160); vgl. É. LESNE, *Les écoles …*, blz. 322-323; E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde …*, blz. 632, 646, art. *Eustachius scolasticus* (1148/51-1160); N. BARRÉ, *Chancellerie épiscopale …*, blz. 139-140.

[1632] Er is een aartsdiaken Ev(e)rard van Valencijn (1142-1170) uit het huis van Avesnes(-sur-Helpe) (zie hoger, §11, vn. 33; §13, vn. 1031) bekend (L. HUBERT, *Haut*

- Fulco [II][1634];
- Gerard [V][1635], Gerard[1636] [VII][1637], Gerold [II][1638], Godfried [II][1639], Goiran [I][1640], Goswin [I][1641];

clergé ..., *Notes explicatives* ..., blz. 29, nr. 32, art. *Éverard*; J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, *Index nominum*, blz. 433[a], art. *Évrard d'Avesnes*: 1149-1170; vgl. CH. DUVIVIER, *Recherches sur le Hainaut* ..., dl. I, blz. 36, *Archidiaconé de Valenciennes*, art. *Evrard*: 1159; A.-J. MICHAUX, *Notice historique* ..., *Archidiacres de Valenciennes*, blz. 38, art. *Evrard*: 1159). Volledig gefocust op Doonik als hij evenwel was, eerst als aartsdiaken (J. PYCKE, *Le chapitre cathédral* ..., *Liste chronologique* ..., *Archidiacres*, blz. 329; *Éverard d'Avesnes*, in: ID., *Répertoire biographique* ..., blz. 39, nr. 26, rubr. a en g: 1141-1173) en later als bisschop van die stad (*ibid.*, blz. 40, rubr. h: 1173-1191; J. BALTEAU, *Avesnes (Évrard ou Eberhard d')*, in *Dictionnaire de biographie française*, dl. IV, Parijs, 1948, blz. 866[a]: 1171-1191), kan men veilig aannemen dat Everard, vanuit Doornik uitgestuurd op initiatief van zijn broer, de heer van Avesnes (L. HUBERT, *loc. cit.*, vn. 2), die Kamerijkse digniteit, afgepakt van het concurrerende huis van Osmont (zie hoger, §13, vn. 995), enkel als "bijberoep" heeft uitgeoefend, en dat hij – net zo min als zijn directe voorganger Diederik van Osmont – niet in Kamerijk zelf vanuit de kathedrale rangen, waar hij overigens nergens als kanunnik opgetekend wordt, opgeklommen is.

Wij voorzien daarom in §17 een excursus om uit te testen hoe deze, in Burchards en Lietards (zie hoger, §7, blz. 379 en vn. 922) oorkonden eenmalige naam Evrard of Everhard, uit 1120, zich verhoudt tot deze van de uitgerekend in 1120 in Kamerijk (W. GRAUWEN, *Norberts reis naar Laon, Kamerijk en Nijvel en de inbezitneming van Prémontré, 1120*, in *An. Praem.*, dl. LXIX, 1993, blz. 43) gerecruteerde kanunnik Evermoed O.Praem. (vgl. hoger, §12, vn. 532), en of het daarbij niet om een hypochoristische naamsvariant met dezelfde stam gaat (vgl., voor een vergelijkbaar geval: hoger, §2, blz. 274 en vn. 166-167).

[1633] Hoe het toen met Filip van Harveng (addendum: A. ERENS, *Philippe de Harvengt*, in *Dictionnaire de theologie catholique*, dl. XII-1, Parijs, 1933, kol.1408) zat, blijft een vraagteken (vgl. hoger, §6, vn. 605): was hij op dat moment al uit Kamerijk vertrokken met het oog op verdere studies (vgl., over die eventualiteit: G. SIJEN, *Philippe de Harveng* ..., blz. 39; N. WEIJNS, *Filips van Harveng* ..., kol. 330)?

[1634] Zie, verkennend, hoger, §7, blz. 366 en vn. 802; §9, vn. 1009; een "Fulco subdiaconus" wordt genoemd in de schenkerslijst (F. BRASSART (uitg.), *Liste* ..., blz. 155). Bemerk wel: Fulco [III] van Morchies (vgl. hoger, §9, blz. 391, 396, 398, 402; vgl. blz. 401: nummering te emenderen) komt hier nog niet in aanmerking omwille van het aanvangsjaar van zijn kanonikaat (voor zover door de bronnen overgeleverd); datzelfde geldt in nog hogere mate voor Fulco [IV] (vgl. hoger, §10, vn. 1123).

[1635] J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes* ..., *Index nominum*, blz. 442[a], art. *Gérard/6*; vgl. J. VOS, *Liste des chanoines de l'ancienne collégiale de Saint-Vincent à Soignies* ..., blz. 216, a° 1123; vgl. *Table des noms des chanoines*, blz. 262[b], art. *Gérard* (voor de exacte betekenis van deze foutieve toewijzing: zie hoger, §7, vn. 860); A. DEMEULDRE, *Le chapitre de Saint-Vincent à Soignies* ..., blz. 232-233, 367, art. *Gérard*. Later gepromoveerd tot aartsdiaken van Antwerpen (vgl. hoger, §6, blz. 348 en vn. 665; §12 en vn. 455-456) en domdeken (E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., blz. 407, nr. 13, art. *Gérard ou Geldard*: 1138; L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Les doyens*, blz. 65, art. *Gérard*, rubr. D: 1135-1146; vgl. F. BRASSART (uitg.), *Liste* ..., blz. 151).

[1636] Betreffende de tussenliggende Girard: zie hoger, §3, blz. 300 (vgl. vn. 349, met verwijzing naar Gerard III [correctie: VI]). Het onderscheiden en identificeren (vgl. hoger, §3, vn. 346) van de diverse, in de oorkondelijke getuigenlijsten figurerende,

- Hadwin [I][1642], Hereward [II][1643], Hugo [II][1644], Hugo [III][1645], Hugo [IV][1646]; Hugoot [I][1647];
- Johan [II][1648];

kapittelleden met de voornaam Gerard blijft een heikele onderneming. Ermee rekening houdend dat de drie homologe aartsdiakens (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl. IV, blz. 6*-7*, art. *Brabant, Atrecht*; ID. (uitg.), *Les chartes* ..., blz. 219, 262-263, 273; vgl. L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Notes explicatives* ..., blz. 20-21 en 24, nrs. 2, 7, 16 (zonder rangnummer); CH. DUVIVIER, *L'archidiaconat* ..., blz. 493-496, nrs. I en II, art. *Gérard*, telt er slechts twee) én de interim-kanselier van die naam (E. REUSENS, *Les chancelleries* ..., blz. 168, 170-171; E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij*, dl. III, blz. 736, art. *Gerard*; dl. IV, blz. 11*, *Tabel der domdignitarissen*, kol. *Kanselier*, ID., *Een decennium* ..., art. *Kapittelheren*, blz. 730 en vn. 206; ID., *Regni vero* ..., blz. 153), allen gelijknamig en actief vóór 1121, evengoed leden van het domkapittel waren, is een hernummering hier onvermijdelijk. (Vanwege de naamvariant Girard blijft deze kanunnik-kapelaan sowieso een geval apart: er is een "magister Girardus" gekend uit de schenkerslijst: zie hoger, §8, afb. 8, l. 11.)

[1637] Zie hoger, §6, blz. 355 en vn. 600; §11, vn. 281.

[1638] B.-M. TOCK (uitg.), *Les chartes des évêques* ..., *Index des noms*, blz. 362[b], art. *Gérard*/13; J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes* ..., *Index nominum*, blz. 444[b], art. *Geroldus* = Gérard; vgl. hoger, §4, vn. 453; §6, blz. 355 en vn. 600; F. BRASSART (uitg.), *Liste* ..., blz. 163: "Gerulphus diaconus".

[1639] E. VAN MINGROOT, *Een decennium* ..., art. *Kapittelheren*, blz. 730 (vgl. reeds hoger, §12, blz. 57 en vn. 409); F. BRASSART, *ed. cit.*, blz. 159: "Godefridus diaconus".

[1640] B.-M. TOCK, *ed. cit.*, blz. 365[a], *Index des noms*, art. *Goerannus*; J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, *Index nominum*, blz. 447[a], art. *Goiran*; zie hoger, §3, blz. 294, afb. 2 ("Goyrannus"); §4, vn. 453; §6, blz. 339; §7, vn. 806; §14, afb. 5 (subdiaken); vgl. terzijde J. VOS, *Liste des chanoines de l'ancienne collégiale de Saint-Vincent à Soignies* ..., blz. 216, a° 1123; *Table des noms des chanoines* ..., blz. 263[a], art. *Goiran*; A. DEMEULDRE, *Le chapitre* ..., blz. 240, 368, art. *Goiran*.

[1641] Goswin (zie hoger, §6, blz. 341) wordt oorkondelijk slechts eenmaal vermeld, in 1120 (E. VAN MINGOOT, *Liste* ..., blz. 47, nr. 7.35; *Thesaurus diplomaticus*, W 00044, D 00044); hij verschijnt wel in matrikel I (een beetje verdoken) en in matrikel II ("Gotsuinus") onder de subdiakens en de koorleden.

[1642] Landdeken van Morchies-Beaumetz: zie hoger, §7, blz. 366, 370; §9, blz. 394 en vn. 1033, 396, 398; §9, blz. 395, afb. 8, l. 20; vgl. hoger, §11, vn. 274; §12 en vn. 379, 511; §14, vn. 1086 en afb. 5 (1119).

[1643] Zie *Obituarium Cameracense*, f° 74 v° en 78 r°: twee subdiakens "Herewardus" (voor III: zie hoger, §3, blz. 300 en vn. 350) met uiteenlopende data van overlijden (F. BRASSART (uitg.), *Liste* ..., blz. 160, met afwijkende pitantiestichting); verder, §24; vgl. A. DEMEULDRE, *Le chapitre de Saint-Vincent à Soignies* ..., blz. 251, 370, art. *Hereward*.

[1644] Voluit: Hugo Abbas (zie hoger, §8, passim; vgl. ook §5, vn. 860).

[1645] Voluit: Hugo van Morchies (zie hoger, §9, passim).

[1646] In klaar: Hugo van Fosses.

[1647] Zie hoger, §6, blz. 339; §7, vn. 791.

[1648] E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 46; ID., *Woord en wederwoord* ..., blz. 17. In aanmerking komen "Johannes de Polania [= Pelogne] subdiaconus" (*Obituarium Cameracense*, f° 59 r°; vgl. F. BRASSART (uitg), *Liste* ..., blz. 146), "Johannes presbiter" (*Obituarium* ..., f° 59 v°), "Johannes subdiaconus"

– Lantbert [I][1649]; [1650]
– Osfried [II][1651];
– Pieter [I][1652];
– Radulf [IV][1653], Richard [I][1654]; [1655]

(F. BRASSART, *ed. cit.*, blz. 167: samen met aartsdiaken Anselm, zijn broer?) of desgevallend "Johannes cantor" (F. BRASSART, *ed. cit.*, blz. 155).

[1649] E. VAN MINGROOT, *Een keerpunt* ..., blz. 244[a], art. *Lantbert*; vgl. ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 46; J.-P. GERZAGUET (uitg.), *Les chartes* ..., *Index nominum*, blz. 467[a], art. *Lambert*/9; vgl. hoger, §3, blz. 294, afb. 2; §7, vn. 80; vgl. terzijde A. DEMEULDRE, *Le chapitre de Saint-Vincent à Soignies* ..., blz. 262, 378, art. *Lambertus*. Zie het *Obituarium Cameracense*, f° 60 v°: "Lambertus subdiaconus" (volgens dit obit had Lantbert/Lambert I, als het hier werkelijk om hem gaat – en daar wijst alvast het schrift van ObitA (zie hoger, §5, blz. 322-323) op –, een zoon; die verwantschap werd achteraf uitgegomd in de schenkerslijst: F. BRASSART, *ed. cit.*, blz. 147). Terzijde gezegd: dat de kanunnik-subdiaken Lantbert, die ondertekent in een charter van bisschop Burchard uit 1126 (E. VAN MINGROOT, *Liste* ..., blz. 52, nr. 7. 82; *Thesaurus diplomaticus*, W 00448, D00452), gelijk te schakelen zou zijn (het voorstel is van F. VERCAUTEREN, *Une parentèle* ..., blz. 223-224 of blz. 527-528, vn. 4) met Lambert van Waterlos (vgl. hoger, §14, blz. 146-148), gaat al om chronologische redenen niet op: de Lantbert-Lambert, waar het hier om gaat, behoorde al sinds 1105 tot het kathedraalkapittel (E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke kanselarij* ..., dl IV, blz. 19*, art. *Lambert*); de genoemde getuige figureert dan ook met recht en reden tussen de leden van het kathedraalkapittel.

[1650] Om, als contrast, ten overvloede de uiteenlopende gezindheden en latere levensloop van de leden van de toenmalige kanonikale communauteit rond Hugo van Fosses te illustreren, moge hier de tekst van het in memoriam van kanunnik-kapelaan Mazelijn [II] (zie hoger, §3, blz. 299-300) aangestipt worden: "Obiit Mazelinus subdiaconus, in fine monachus, ...".

[1651] E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 57; vgl. hoger, §3, blz. 294, afb. 2; §7, vn. 806; zie *Obituarium Cameracense*, f° 75 r° "Osfridus magister"; F. BRASSART (uitg.), *Liste* ..., blz. 161: "Ofridus magister".

[1652] Vgl. A. DEMEULDRE, *Le chapitre de Saint-Vincent à Soignies* ..., blz. 319, art. *Pierre*. Hij verschijnt in het kathedrale matrikel III onder de "Presbiteri" en is wellicht te vereenzelvigen met de latere hoofdaartsdiaken Petrus of Pieter (1165-1180: L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Notes explicatives* ..., blz. 29, nr. 35, art. *Pierre*), uit de burggrafelijke familie van Oisy (ID., *op. cit.*, *Les archidiacres*, blz. 71, art. *Pierre d'Oisy*, rubr. B; J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, blz. 482[a], art. *Pierre d'Oisy*), kleinzoon van kastelein Hugo II (zie hierboven), en in 1178 nog kandidaat-bisschop (L. HUBERT, *op. cit.*, blz. 72, rubr. E; vgl. F. BRASSART, *ed. cit.*, blz. 147, 161; hoger, §11, vn. 297).

[1653] E. VAN MINGROOT, *Een keerpunt* ..., blz. 244[a], art. *Radulf "II"* (vgl. ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 60); J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, *Index nominum*, blz. 486[a], art. *Raoul*/18; §11, afb. 2 (1111, diaken); §14, afb. 5 (1119; diaken); hierboven, vn. 1482; vgl. daartegenover J. VOS, *Liste des chanoines de l'ancienne collégiale de Saint-Vincent* ..., blz. 217, a° 216; *Table des noms des chanoines* ..., blz. 265[a], art. *Radulphe* (Zinnik); J. CRÉPIN, *L'abbaye de S. Feuillen* ..., blz. 109 (Fosses). In 1146-1161 aartsdiaken van Antwerpen: L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Notes explicatives* ..., blz. 29, nr. 33, art. *Rodulfus* (1146-1159); vgl. hoger, §10, blz. 408 en vn. 1114-1115 (F. BRASSART, *ed. cit.*, blz. 166).

[1654] E. VAN MINGROOT, *Woord en wederwoord* ..., blz. 17.

– Vincent [I][1656];
– Walcher [III][1657], Walter [II][1658], Werinbold [IV][1659], Wido [III][1660].

[1655] Nog naar het personeelsbeleid toe, moge aangestipt worden dat kanunnik Rotbert [III], die wij reeds kennen als kapelaan (zie hoger, §4, blz. 330 en vn. 352; vgl. §6, blz. 355 en vn. 600; J.-P. GERZAGUET, *Les chartes* ..., blz. 489[a], art. *Robert*/15) hoogstwaarschijnlijk de broer was van de succesrijke Alard (vgl. hoger, §5, vn. 509), uit het stedelijke patriciaat (zie hierboven), met wie hij samen geciteerd wordt: *Obituarium Cameracense*, f° 70 v°; F. BRASSART (uitg.), *Liste* ..., blz. 152, 155 (hoger, blz. 395, afb. 8, l. 13). Misschien handelt een andere notitie uit de basisversie van het *Obituarium* ..., f° 67 v° ("Obiit Rotbertus presbiter") eveneens over hem.

[1656] Zie hoger, §7, vn. 860. Hij komt voor in het kathedraalmatrikel III onder de subdiakens en zangers, en in het geradeerde en herschreven matrikel II onder de diakens.

[1657] E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 57, 60; J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, *Index nominum*, blz. 438[a], art. *Gaucher*/1; vgl. hoger, §6, blz. 355 en vn. 600; §11 en vn. 281; *Obituarium Cameracense*, f° 59 v°: "Gualcherus subdiaconus". Ter informatie: er wordt een Kamerijkse scholaster-kanselier Walcher gesignaleerd in 1160-ca. 1190 (E. REUSENS, *Les chancelleries* ..., blz. 169); ofschoon ook de hier genoemde kanunnik ca. 1120 aan het (vervroegd?) begin van zijn loopbaan als domheer stond, lijkt het, indien de naam van die kanselier voor een onafgebroken ambtsperiode staat, te gewaagd om hier nog een verband te zoeken (vgl. N. BARRÉ, *Chancellerie épiscopale* ..., blz. 140, die deze kanselier zelfs helemaal geen voorafgaandelijk lidmaatschap van het domkapittel toekent).

[1658] J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, *Index nominum*, blz. 438[b], art. *Gautier*/18; zie hoger, §6, blz. 339 vn. 600, 355; vgl. terzijde J. VOS, *Liste des chanoines de l'ancienne collégiale de Saint-Vincent* ..., blz. 216, a° 1123; *Table des noms des chanoines* ..., blz. 266, art. *Walter*; A. DEMEULDRE, *Le chapitre de Saint-Vincent à Soignies* ..., blz. 366, art. *Gaultier*. Hij was blijkbaar de broer van de latere kanselier Eustaas (zie hierboven): L. BRASSART (uitg.), *Liste* ..., blz. 155 (vgl. hoger, §8, afb 8, l. 9-11). Wat zijn overlijdensdag betreft: het oorspronkelijke *Obituarium Cameracense* bevat de obits van een "Gualterus canonicus" (f° 65 v°), een "Walterus presbiter et canonicus" (f° 72 r°) en een "Walterus subdiaconus" (f° 83 v°).

[1659] E. VAN MINGROOT, *Een keerpunt* ..., blz. 244[a], art. *Werinbold IV*; vgl. ID., *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 46 (1111-1129: einde van de bestudeerde periode), 60; J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, *Index nominum*, blz. 449[a], art. *Guerimboldus*/2; vgl. J. VOS, *Liste des chanoines de l'ancienne collégiale de Saint-Vincent* ..., blz. 216, a° 1123 (Zinnik); *Table des noms des chanoines* ..., blz. 263[a], art. *Guérimbold*; A. DEMEULDRE, *Le chapitre de Saint-Vincent à Soignies* ..., blz. 242, 368, art. *Guérimbold* (Zinnik); J. CRÉPIN, *L'abbaye de S. Feuillen* ..., blz. 109 (Fosses). Het oorspronkelijke *Obituarium Cameracense*, f° 66 r°, herdenkt in april een "Guerinboldus presbiter et decanus" en een "Guerinboldus Caluus diaconus canonicus"; vgl. ook hoger, §3, blz. 294, afb. 3; §13 en vn. 1062, 1067 (over landdeken Werimbald van Valencijn).

[1660] E. VAN MINGROOT, *De oorkonden van bisschop Borchard* ..., blz. 57, 60; J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, *Index nominum*, blz. 449[b], art. *Gui*/8; vgl., met het bekende voorbehoud, J. VOS, *Liste des chanoines de l'ancienne collégiale de Saint-Vincent à Soignies* ..., blz. 216, a° 1123; *Table des noms des chanoines* ..., blz. 263[a], art. *Gui*; A. DEMEULDRE, *Le chapitre de Saint-Vincent à Soignies* ..., blz. 243, 368, art. *Gui ou Guidon*. Naderhand domproost (E. BERTEAUX, *Étude historique* ..., blz. 405, art. *Guy V* (1137); L. HUBERT, *Haut clergé* ..., *Les prévôts*, blz. 59, art. *Guido II*, lit. D (Wido van Landas, 1137-1142); J.-P. GERZAGUET, *ed. cit.*, blz. 449[b], art. *Gui*/19 (1136-1142).

Daar waar in Fosses de confraters van Hugo zorgvuldig opgesomd staan in de tweede ledenlijst van het lokale kapittel[1661], maar behoudens zeldzame uitzonderingen[1662] voor ons zuiver een naam zijn, moeten zijn Kamerijkse medekanunniken weliswaar moeizaam uit de charters (en aansluitend uit het *Obituarium Cameracense*[1663], de palimpsestachtige matrikels[1664] I[1665], II en subsidiair III en de *Benefactorum series Cameracensis ecclesiae*[1666] van het domkapittel[1667]) bijeengegaard worden, maar zijn er ter compensatie uitvoeriger prosopo- en chronografische gegevens voorhanden, zodat desgevraagd de verdere kerkelijke carrière[1668] van de meesten onder hen enigermate zou kunnen gereconstrueerd worden en zij een begin van identiteit zouden kunnen krijgen.

[1661] Middels de tweede, laat 11de-eeuwse lijst van koorheren uit Fosses (zie hoger, §2, blz. 272, afb. 1) kon alleen – makkelijk, dat wel – een momentopname gemaakt worden van Hugo's confraters aldaar, althans dezen van de oudere garde. Anderzijds zijn de zogenaamde kanunniken van Fosses, volgens J. CRÉPIN, *L'abbaye de S. Feuillen* ..., blz. 109, optredend in de stichtingsoorkonde van Le Roeulx (zie ook hoger, §3, vn. 349), uit de lucht gegrepen (G. WYMANS, *L'abbaye de Saint-Feuillien* ..., blz. 36, vn. 45). Alleen de Salomon-notitie uit 1125 (zie hoger, §11) bood ons de kans een matriculair ongenoemde priester-confrater te ontdekken en iets nader te leren kennen.

[1662] We denken daarbij aan proost Berenger II (zie hoger, §2, blz. 275 en vn. 173, blz. 285 en vn. 245), cantor Hillijn (zie hoger, §2, blz. 286-289 en bijbehorende voetnoten; §11, vn. 257), toekomstig abt We(i)nrik (zie hoger, §11, blz. 32-33 en vn. 217-218) en kanunnikes Ermentrude van Montaigu (zie hoger, §2, blz. 274-275 en vn. 167).

[1663] Zie hoger, §5, blz. 319 en vn. 472.

[1664] Zie hoger, §6, blz. 333.

[1665] Repr.: hoger, §6, blz. 335, afb. 5.

[1666] Zie hoger, §5, blz. 329-330 en vn. 546.

[1667] Verscheidene van de genoemde geestelijken kunnen inderdaad nagetrokken worden in deze Kamerijkse bronnen uit de bestudeerde periode. Obituarium en matrikels zijn echter chronologisch te gelaagd en te onbestendig om er een strikt jaargebonden lijst uit samen te stellen. Het obituarium, overigens ver van exhaustief, kan wel behoedzaam aangewend worden voor zover men zich beperkt tot het onomastisch basisbestand (vgl. hoger, §5, blz. 322-325): het is in die zin dat de hierboven voorgestelde prosopografische inlichtingen te begrijpen zijn. De beperktheid van de, door F. Brassart uitgegeven (overzichtelijker en onomastisch gezien toegankelijker dan in de uitgave van A. Wauters: zie hoger, §5, vn. 544) schenkerslijst, is dan weer het gevolg van de utilitaire (vgl. hoger, §5, vn. 553) en soms arbitraire, keuze van het namenpakket. Volop betrouwbare gegevens zouden ter zake dan ook slechts door voortgezet en gericht (en dringend nodig) biografisch onderzoek kunnen bekomen worden. Een uitgewerkte chrono- en biografische reconstructie van het voltallig kapittel uit het eerste kwart van de 12de eeuw zou, in het bestek van dit artikel, ons doel echter ver voorbijschieten.

[1668] Voor de carrièreplanning van, bijvoorbeeld, twee van hen: zie hoger, §8 en §9.

Tot zover dit overzicht van de personen waarmee Hugo van Fosses te Kamerijk omging in de periode 1111-1121/23, en meer speciaal in 1119-1121. In het begin van mei 1119 maakte Hugo desondanks aanstalten om een eerste keer die vertrouwde werkplek, die vrienden- en kennissenkring, voor ongeveer een half jaar achter zich te laten om Norbert van Gennep te volgen.

(wordt vervolgd)

Katholieke Universiteit Leuven Prof. em. Erik Van Mingroot

Bibliografie bij §11-15 (Supplement)

Onuitgegeven archivalische bronnen

LILLE, *Archives départementales du Nord, Série G*, nr. 4 G 107/1467 (originele oorkonde voor het Onze-Lieve-Vrouwkapittel te Kamerijk, a° 1111).

REIMS, *Bibliothèque municipale (Bibliothèque Carnegie), Manuscrits*, nr. 1602: *Chartularium ecclesiae Sancti Theoderici prope Remos*, f° 201 r°-v° (afschriftelijke oorkonde voor de Sint-Diederiksabdij te Saint-Thierry, a° 1119)[1].

TOURNAI, *Archives de la Cathédrale* (MONS, *Archives de l'État, Archives des institutions de droit canonique*), *Le Rœulx (Saint-Feuillien), Chartrier*, nrs. 1-2 (originele oorkonden voor de Sint-Foillaansabdij te Le Rœulx, a° 1124-1125).

Sigillografische bronnen

LILLE, *Archives départementales du Nord, Série G*, nr. 4 G 107/1465 (zegel van bisschop Odo van Kamerijk, a° 1108), 4 G 107/1469 (zegel van bisschop Burchard van Kamerijk, a° 1116).

Iconografische bronnen

DENDERMONDE, *Sint-Pieters-en-Paulusabij O.S.B., Abdijarchief*, nr. 1: B. REGAUS, *Haffl ighemum illustratum*, dl. I, kol. 193 (tekening van het zegel van bisschop Burchard); kol. 272 (tekening van het zegel van bisschop Odo).

LILLE, *Archives départementales du Nord, Série H*, nr. 10 H 23: cartularium van de Sint-Rictrudisabdij te Marchiennes, blz. 63 (gehistorieerde initiaal met een portret van bisschop Burchard).

Uitgegeven narratieve bronnen[2]

Fratrum Capenbergensium additamenta ad Vitam [sancti Norberti], uitg. VAN PAPENBROECK D., in *Acta sanctorum Junii*, dl. I, Antwerpen, 1695, blz. 866E-867B; en in *AA. SS. Junii*, dl. I, Parijs-Rome, 1867[3], blz. 855C-E.

[1] Reeds voortijdig vermeld in de *Bibliografie bij 1-10*.

[2] Addendum: FRANÇOIS VINCHANT, *Annales de la province et comté d'Haynav*, uitg. RUTEAU A., Bergen, 1648.

Die Briefe der Kleriker von Cambrai und Noyon, uitg. FRAUENKNECHT E., in *Monumenta Germaniae historica, Studien und Texte*, dl. XVI, Hannover, 1997, blz. 243-247, nr. III.

ANSEGIS VAN FONTENELLE, *Collectio capitularium*, uitg. SCHMITZ G., in *Monumenta Germaniae historica, Capitularia regum Francorum, Nova series*, Hannover, 1996, blz. 431-681.

BOUDEWIJN VAN NINOVE, *Chronicon*, uitg. HOLDER-EGGER O., *Balduini Ninovensis chronicon*, in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, dl. XXV, Hannover, 1880 (1974), blz. 521-546.

Epistulae et chartae ad historiam primi belli sacri spectantes. Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100, uitg. HAGENMEYER H., Innsbruck, 1901 (Hildesheim-New York, 1973²).

HARIULF VAN OUDENBURG, *Gesta*, uitg. MÜLLER E., *Der Bericht des Abtes Hariulf von Oudenburg über seine Prozessverhandlungen an der römischen Kurie im Jahre 1141*, in *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, dl. XLVIII, 1930, blz. 97-115.

Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium, uitg. SCHUM W., in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, dl. XIV, Hannover 1883 (1963), blz. 361-486.

Gesta I Burchardi, uitg. DE SMEDT CH., in *Gesta pontificum Cameracensium. Gestes des évêques de Cambrai de 1092 à 1138*, Parijs, 1880, blz. 113-141.

Gesta I Burchardi, uitg. WAITZ G., *Gesta episcoporum Cameracensium continuata*, in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, dl. XIV, Hannover, 1883 (1963), blz. 212-219.

Gesta II Burchardi, uitg. DE SMEDT CH., *Gestes des évêques de Cambrai de 1092 à 1138*, Parijs, 1880, blz. 142-157.

Gesta II Burchardi, uitg. WAITZ G., *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, dl. XIV, Hannover, 1883 (1963), blz. 220-224.

Historiae Tornacenses, partim ex Herimanni libris excerptae, uitg. WAITZ G., in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, dl. XIV, Hannover, 1883, blz. 327-357.

Liber de restauratione monasterii Sancti Martini Tornacensis. Continuatio, uitg. WAITZ G., in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, dl. XIV, Hannover, 1883, blz. 318-327.

HERIMAN VAN LAON/DOORNIK, *Miracula Sancte Marie Laudunensis*, uitg. en vert. SAINT-DENIS A., *Les miracles de Sainte Marie de Laon*, Parijs, 2008, blz. (125)-275.

Ex Vita B. Gosvini Aquicinctensis abbatis, fragm. uitg. BRIAL M., *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, dl. XIV, Parijs, 1806, blz. 442-448.

Vita [sancti Norberti] auctore canonico Præmonstratensi coęvo, uitg. PAPEBROCHIUS [= VAN PAPENBROECK] D., in *Acta sanctorum Junii*, dl. I, Antwerpen, 1695, blz. 819-858.

Uitgegeven archivalische bronnen[3]

Chartes du chapitre Sainte-Gudule à Bruxelles, 1947-1300, uitg. LEFEVRE PL., GODDING PH. en (GODDING)-GANSHOF F., Louvain-la-Neuve-Brussel, 1993.

Chartes et documents du chapitre de Condé sur Escaut, uitg. BOCQUILLET A., in *Bulletin <de la> Société d'études de la province de Cambrai*, dl. XXVII, 1927, blz. 246-265.

Diplom König Ottos I. für Cambrai, uitg. H[USCHNER] W., in *Otto der Grosse, Magdeburg und Europa. Ausstellung*, dl. II, Mainz, 2001, blz. 167[a]-168[b], nr. IV.4.

Documents, uitg. TRENARD L. (dir.), *Histoire des Pays-Bas français. Flandre, Artois, Hainaut, Boulonnais, Cambrésis*, Toulouse, 1974.

Bartholomæi Laudunensis episcopi donationes piæ S. Norberto et Præmonstratensibus factæ, uitg. MIGNE J.-P., *Patrologia latina*, dl. CLXX, Parijs, 1854 (1894[2]), kol. 1359-1364, nrs. I-II.

REGINO VAN PRÜM, *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*, uitg. WASSERSCHLEBEN F., Leipzig, 1840 (Graz, 1964[2]).

Ordo ad armandum ecclesiae defensorem vel alium militem, uitg. FLORI J., *L'essor de la chevalerie, XIe-XIIe siècle*, Genève, 1986, blz. 379-382.

La paix de Valenciennes de 1114. Commentaire et édition critique, uitg. GODDING PH. en PYCKE J., in *Bulletin de la Commission royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de Belgique. Bulletin van de Koninklijke commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, dl. XXIX, 1979/81, blz. 1-142.

Pouillé de l'ancien diocèse de Cambrai, uitg. REUSENS E., in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. XXVIII, 1900, blz. 1-256.

Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture et à la condition des architectes en France, au Moyen Age, XIe-XIIe siècles, uitg. MORTET V., Parijs, 1911 (1995[2]).

Thesaurus diplomaticus [cd-rom], Turnhout, 1997, passim.

Over Hugo: notities en artikelen[4]

[DE CLERCK D.], *We volgen de zalige Hugo van Fosses op zijn levensweg* [gepolykopieerd], [Bois- Seigneur-Isaac (Braine-l'Alleud), 2009].

[3] Corrigendum: *Život svatého Norberta*, ingekorte vert. STŘÍŽ A., Praag, 1927, blz. 7-66.

[4] Zie, voor de overige titels: *Bibliografie bij §1-10*, gelijknamige rubriek.

VAN MINGROOT E, *Hugo van Fosses als kanunnik in Fosses-la-Ville en Cambrai (1087/95-1121/23). Bijdrage tot de ontstaansgeschiedenis van de Orde van Prémontré [I]*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXXXIV, 2008, blz. 250-477.

WALSH M., *Hugh of Fosses*, in: ID., *A New Dictionary of Saints: East and West*, Londen-New York, 2007, blz. 270ª.

Over Hugo: excerpten uit monografische en andere werken[5]

KRONENBURG J.-B., *De H. Norbertus*, in: ID., *Neerlands heiligen in de middeleeuwen*, dl. III: *Sint Norbertus en zijne zonen*, Amsterdam, 1900, blz. (3-56) 16.

LAENEN J., *Kerkelijk en godsdienstig Brabant vanaf het begin der IVe tot in de XVIe eeuw of voorgeschiedenis van het aartsbisdom Mechelen*, dl. II, Antwerpen, 1936, blz. 46.

NISSEN P., *Norbertus van Gennep. Godzoeker in tijden van verandering*, Berne (Heeswijk), [2009], blz. 20, 49-51 53, 59, 69.

ŽÁK A., *Der heilige Norbert, Herr von Gennep, Stifter des Prämonstratenserordens und Erzbischof von Magdeburg*, Wenen, 1900, blz. 27-30, 33, 35, 47, 52, 67, 70, 150-151.

Selectie uit de Norbertusliteratuur[6]

ALDERS A., *900 Jahre Norbert von Xanten*, in *Der Niederrhein. Zeitschrift für Heimatpflege und Wandern*, dl. XLVII, 1980, blz. 130-133.

[5] Zie, voor de overige titels: *Bibliografie bij §1-10*, gelijknamige rubriek. Supplementaire passages over Hugo in de werken en artikels uit de hiernavolgende "Selectie uit de Norbertusliteratuur" werden, om dubbelgebruik van bibliografische adressen te vermijden, hier niet hernomen.

[6] Deze lijst zou nog gevoelig kunnen uitgebreid worden. Talrijke werken, artikels of notities over sint Norbert, die in dit vervolgartikel over Hugo van Fosses aan bod moeten komen, werden immers reeds opgesomd in de *Bibliografie bij §1-10*, rubriek "*Over Hugo: excerpten uit monografische en andere werken*". In die op Hugo toegespitste lijst vervulden de bewuste titels een dienende rol met het oog op de biografie van Hugo. In de structuur van de *Bibliografie bij §11-15* zouden ze echter evengoed thuishoren, meer bepaald in dit op Norbertus betrokken compartiment. Mede omdat er in de genoemde rubriek van de *Bibliografie bij §1-10* voor gezorgd werd bij de artikels en notities telkens de begin- en eindpagina toe te voegen (zie aldaar), moge het thans volstaan de namen van de schrijvers van alle bijdragen in kwestie te hernemen. Het betreft volgende auteurs (bij sommigen gaat het om andere of afwijkende titels): Adriaansen G., Alders A., Almira de Saint Clet J., Anderson L., André J., Backmund N., Bernheim E., Bodnár R., Butler A.- Thurston H.- Leeson N., Calmels N., Camus J.-P., Čermák D., Coldefy J., Collin de

ALDERS A., *Wo wurde Norbert geboren?*, Wardt (Xanten), 1979.

ANTRY TH. en NEEL C., *Norbert of Xanten as Preacher and Reformer*, in: ID. (uitg.), *Norbert and Early Norbertine Spirituality*, New York-Mahwah, 2007, blz. 7-10.

ARDURA B., *Norbert saint (v. 1080/1085)*, in *Dictionnaire encyclopédique du moyen âge*, dl. II, Cambridge-Parijs-Rome, 1997, blz. 1082[b]-1083[a].

ARING P., *Norbert von Xanten*, in *Biographisch-bibliographisches Handlexikon*, dl. VI, Herzberg, 1993[2], kol. 1015-1016.

ATTWATER D. en JOHN C., *Norbert, bishop and founder*, in: ID., *The Penguin Dictionary of Saints*, Harmondsworth, 1988[2], blz. 248.

BACKMUND N., *Prämonstratenser*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. VIII, Freiburg im Breisgau, 1963[2], kol. 688-694.

BA[NNASCH] H., *Norbert von Xanten*, in *Lexikon der deutschen Geschichte*, Stuttgart, 1977, blz. 862[a].

BAUDOT [J.], *Norbert (S[t])*, in: ID., *Dictionnaire d'hagiographie*, Parijs, 1925, blz. 492[a-b].

BAUERMANN J., *Erzbischof Norbert von Magdeburg*, in *Sachsen und Anhalt. Jahrbuch der landesgeschichtlichen Forschungstelle für die Provinz Sachsen und für Anhalt*, dl. XI, 1935, blz. 1-25.

THE BENEDICTINE MONKS OF ST AUGUSTINE'S ABBEY, RAMSGATE, *Norbert (St)*, in: ID., *The Book of Saints. A Dictionary of Servants of God canonized by the Catholic Church*, Londen, 1966[5], blz. 528[a-b].

BERNHARDI W., *Norbert, Stifter des Prämonstratenserordens und Erzbischof von Magdeburg*, in *Allgemeine deutsche Biographie*, dl. XXIV, Leipzig, 1887, blz. 5-7.

BOSL K., *Magdeburg, Norbert*, in *Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte*, dl. II, München, 1974[2], kol. 2029.

BOUILLET M.-N. en CHASSANG A., *Norbert (S.)*, in: ID., *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, Parijs, 1878[26], blz. 1357[b]-1358[a].

Plancy J.- Darras É., Czermin L., Dauzet D.-M., De Clerck D.- Wolf G.- Dauzet D.-M., De Hertoghe P., De Oliveira A., de Ribadaneyra P.- Daras É., De Smedt Ch., De Waghenare P., Dubal F., Du Pré M., Elm K., Englebert O., Felten F., Fischer B., Fredette R., Geudens M., Gilissen J., Giry F. (sic)- Guérin P., Goßens B., Gourneau M., Grauwen W., Hanegraaf C., Hertel G., Horstkötter L., Hugo L., Illana M., Janssens H., Kirkfleet C., Knapinski W., Laky D., Lamy H., [Lefort L.], Madelaine G., Maire É., Mayer B., Merz M., Novotny A., Octavien C., [Paillart F.], Petit F., Phlippen A., Pit'ha P., Proházka K., Promnitz E., Řehák Z., Říha T., Rintelen F., Riss F., Rivière L.- Sigaut M.-H., Rosenmund R., Salewsky D., Schindler D., Scholz J., Stichel D., Takács M., Tenckhoff A., Valvekens E., Van de Meerendonk L., Van den Elsen G., Van den Hurk A., Vander Sterre J., Van Spilbeeck I., Wendelen L., Worell S., Wozasek B., Wurm F. Nog enkele, hier bruikbare studies kwamen reeds voor in de *Bibliografie bij §1-10*, rubriek *Secundaire literatuur*: het gaat daar om bijdragen van Grauwen W., Hauck A., Schellenberg J.-B.

De Brabantse Circarie, *Norbert van Gennep*, in: *Norbertinessen en Norbertijnen*, Averbode, 1981, blz. 7.

Bvttnervs [= Büttner] F., *Pseudonorbertvs. Ex narratione Pragensi translati e Saxonia in Boioemiam corporis Norberti archiepiscopi Magdebvrgensis, Germaniae primatis, conditoris et patriarchae Ordinis Praemonstratensis detectvs*, Jena, 1709.

Calmels N., *Prémontrés*, Avignon, 1963.

Campbell H., *The date and place of birth and family of saint Norbert*, in: Id., *Saint Norbert, Founder of the Order of Prémontré, Apostle of Peace*, s.l., [1984], blz. 190-192.

Campbell H. en Gábor B. (vert.), *Szent Norbert születésének ideje, helye és családja*, in: Id., *Szent Norbert a Premontrei Rend alapítója a béke apostola*, Csorna, 1996, blz. 211-212.

Caspers Ch., *Norbertus (non?) eucharisticus. Beschouwingen over Norbertus van Gennep als eucharistische heilige*, in *Omgang met nobertijner heiligen. Achtergronden en vormgeving van de heiligenverering in de orde van Prémontré*, Brussel, 1998, blz. 9-20.

Claude D., *Norbert (1126-1134)*, in: Id., *Geschichte des Erzbistums Magdeburg bis in das 12. Jahrhundert*, dl. II, Keulen-Wenen, 1975, blz. 1-38, nr. XVII.

Coulson J., *Norbert*, in: Id., *The Saints, a Concise Biographical Dictionary*, Londen, 1958, blz. 340^{b}-341^{a}.

Darricau R., *Norbert (Saint)*, in *Catholicisme, hier, aujourd'hui, demain*, dl. IX, Parijs, 1982, kol. 1375-1378.

De Clerck D. en Wolf G., *Heilige Norbertus*, in: Id., *Hagiologion. Levensbeelden van heiligen, zaligen en gedenkwaardige personen van de premonstratenzerorde*, Windberg, 2001, blz. 155^{a}-157^{b}.

De Clerck D. en Wolf G., *Hl. Norbert von Xanten*, in: Id., *Hagiologion. Lebensbilder der Heiligen, Seligen und großen Gestalten des Prämonstratenser-Ordens*, Windberg, 1999, blz. 133^{a}-136^{b}.

De Clerck D., Wolf G. en D.-M. Dauzet, *Saint Norbert de Xanten*, in: Id., *Hagiologe. Vie des saints, bienheureux et personnages considérables de l'Ordre de Prémontré*, Windberg, 2005, blz. 159^{a}-161^{b}.

De Feller F.-X., *Norbert (saint)*, in: Id., *Dictionnaire historique ou histoire abrégée des hommes qui se sont fait un nom par le génie, les talens, les vertus, les erreurs, depuis le commencement du monde jusqu'à nos jours*, dl. VI, Parijs-Lyon, 1818^{4}, blz. 580^{a}-582^{a}.

Dejente J., *Saint-Norbert*, in: Id., *Prémontré. Histoire succincte*, Laon, 1905, blz. 8-10.

Delaney J. en Tobin J., *Norbert, St.*, in: Id., *Dictionary of Catholic Biography*, New York, 1961, blz. 857^{b}-858^{a}.

Deutz H., *Norbert von Xanten bei Propst Richer im Regularkanonikerstift Klosterrath*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXVIII, 1992, blz. 5-16.

DINO S., *La personalità umana e spirituale di S. Norberto da Xanten*, in *Gedenkboek Orde van Prémontré, 1121-1971*, Averbode, 1971, blz. 39-53.

DINO S., *La spiritualità di S. Norberto da Xanten*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XXXIV, 1958, blz. 219-242; dl. XXXV, 1959, blz. 15-55, 198-226.

ELM K., *Norberto di Xanten*, in *Il grande libro dei santi. Dizionario enciclopedico*, dl. III, Cinisello Balsamo, 1998, blz. 1503-1506.

ELM K., *Norbert von Xanten*, in *Gestalten der Kirchengeschichte*, dl. III-1: *Mittelalter 1*, Stuttgart, 1983, blz. 161-172.

ELM K., *Norbert von Xanten (1080/85-1134)*, in *Theologische Realenzyklopädie*, dl. XXIV, Berlijn-New York, 1994, blz. 608-612.

ELM K., *Norbert von Xanten (1080/85-1134). Adeliger, Ordensstifter und Kirchenfürst*, in *Christi Liebe ist stärker*, Paderborn, 1980, blz. 542-554.

ELM K., *Norbert v. Xanten*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. VI, München-Zürich, 1993, kol. 1233-1235.

ENGELSKIRCHEN H., *Nova Norbertina. [Neue Forschungsergebnisse über Norbert von Xanten]*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XXV, 1949, blz. 196-198.

FARMER D., *Norbert*, in: ID., *The Oxford Dictionary of Saints*, Oxford, 1978, blz. 295ª-296ª.

FLACHENECKER H., *Norbert von Xanten*, in *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, dl. VI, Tübingen, 2003⁴, kol. 365.

GENIETS U., *Der heilige Norbert: Edelmann, Chorherr in Xanten, Hofkaplan, Wanderprediger, Prophet, Ordensstifter, Verteidiger der Eucharistie, Europäer, Erzbischof, Heiliger*, in *Communicantes. Schriftenreihe zur Spiritualität des Prämonstratenserordens*, dl. II, 1988, blz. 53-61.

GERHARDS A., *Norbert (saint)*, in: ID., *Dictionnaire historique des ordres religieux*, Parijs, 1998, blz. 417-418.

GEUDENS M., *Norbert, Saint*, in *The Catholic Encyclopedia*, dl. XI, New York, 1911, blz. 100ª.

GRAUWEN W., *[Boekbespreking]*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXVII, 1991, blz. 329, nr. 152.

GRAUWEN W., *De bronnen voor de geschiedenis van Norbert, stichter van Prémontré*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LIX, 1983, blz. 190-205.

GRAUWEN W., *De Norbertusbiografie in de geschiedenis van het aartsbisdom Maagdenburg*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LIII, 1977, blz. 113-122.

GRAUWEN W., *De religieuze vorming van Norbert te Siegburg. Was er een ontmoeting met Rupert van Deutz, 1115-1118?*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXXI, 1995, blz. 236-263.

GRAUWEN W., *Herman van Doornik en Norbertus*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XLVIII, 1972, blz. 126-131.

GRAUWEN W., *Inleiding tot de Vita Norberti A*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LX, 1984, blz. 5-48.

GRAUWEN W., *Norbert de Magdebourg, ou de Gennep, de Xanten*, in *Nouvelle biographie nationale*, dl. II, Brussel, 1990, blz. 289[a]-294[a].

GRAUWEN W., *Norberto, santo*, in *Dizionario degli istituti di perfezione*, dl. VI, Rome, 1980, kol. 331-335.

GRAUWEN W., *Norbert predikt te Antwerpen in 1124*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXIX, 1993, blz. 60-78.

GRAUWEN W., *Norberts reis naar Laon, Kamerijk en Nijvel en de inbezitneming van Prémontré, 1120*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXIX, 1993, blz. 41-50.

GRAUWEN W., *Norberts reis naar Saint-Gilles-du-Gard, 1118*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXVII, 1991, blz. 5-22.

GRAUWEN W., *Norbert van Gennep*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XLII, 1966, blz. 132-133.

GRAUWEN W., *Norbert van Maagdenburg (Gennep, Xanten)*, in *Nationaal biografisch woordenboek*, dl. III, Brussel, 1968, kol. 610-625.

GRAUWEN W., *Norbert von Magdeburg*, in *Die Heiligen. Alle Biographien zum Regionalkalender für das deutsche Sprachgebiet*, Mainz, 1976[2], blz. 360-362.

GRAUWEN W., *Rupert van Deutz en Norbert van Gennep in de recente literatuur*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXV, 1989, blz. 152-161.

GRAUWEN W., *S. Norbertus*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXI, 1965, blz. 310-311.

GRAUWEN W., *Tijdtafel*, in: ID. (vert.), *Het leven van heer Norbert, aartsbisschop van Maagdenburg. Vita Norberti A*, Averbode (Scherpenheuvel-Zichem), 1984, blz. 89-101.

GRAUWEN W., *Twee onuitgegeven oorkonden over Norbert van Gennep*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LXIV, 1988, blz. 273-287.

GRAUWEN W. en K. ELM (vert.), *Die Quellen zur Geschichte Norberts von Xanten*, in *Norbert von Xanten. Adliger – Ordensstifter – Kirchenfürst*, Keulen, 1984, blz. 15-28.

GRÉGOIRE L., *Norbert (Saint)*, in: ID., *Dictionnaire encyclopédique d'histoire, de biographie, de mythologie et de géographie*, [dl. II], Parijs, 1889, blz. 1438[b].

GREVEN J., *Die Bekehrung Norberts von Xanten*, in *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein, insbesondere das alte Erzbistum Köln*, dl. CXVII, 1930, blz. 151-159.

GRUNDMANN H., *Norbert von Xanten*, in *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, dl. IV, Tübingen, 1960[3], kol. 1510.

HANDGRÄTINGER T., *Ordensheilige*, in *Communicantes. Schriftenreihe zur Spiritualität des Prämonstratenserordens*, dl. XI, 1998, blz. 44-45, art. *Norbert*.

H[AUREAU] B., *Norbert (Saint)*, in *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, dl. XXXVIII, Parijs, 1862, kol. 242-244.

HEIJMAN H., *Prémontré en de Orde der Witheeren of Norbertijnen*, in *Katholiek Nederland. Encyclopaedie*, dl. I, 's-Gravenhage, 1930, blz. 258-271.

HEIM M., *Norbert von Xanten*, in *Theologen, Ketzer, Heilige. Kleines Personenlexikon zur Kirchengeschichte*, München, 2001, blz. 294[a-b].

HEIM M., *Prämonstratenser*, in *Mönchtum, Orden, Klöster. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Ein Lexikon*, München, 1994[2], blz. 355-366.

HÉLYOT [P.], *Vie de saint Norbert, archevêque de Magdebourg, et fondateur de l'ordre des Prémontrés*, in: ID., *Dictionnaire des ordres religieux*, Parijs, 1850, dl. III, kol. 273-277.

H[ENSCHENIUS] [= HENSCHEN] G. en P[APEBROCHIUS] [= VAN PAPENBROECK] D., *Annotata*, in *Acta Sanctorum Junii*, dl. I, Antwerpen, 1695, blz. 827F-828C; en in *AA. SS. Junii*, dl. I, uitg. CARNANDET J., Parijs-Rome, 1867[3], blz. 815C-F.

HERLET F., *Solitudo Norbertina sive exercitia spiritualia*, Marchtal, 1698.

HERTEL G., *Einleitung*, in: ID. (vert.), *Leben des heiligen Norbert Erzbischofs von Magdeburg*, Leipzig, 1881, blz. I-XII.

HILLEGEER J., *H. Norbertus, stichter, abt en aartsbisschop*, in: ID., *België en zijne heiligen*, dl. II, Gent, [1869], blz. 354-360.

HIRNHAIM H., *S. Norberti archiepiscopi Magdeburgensis, candidissimæ religionis canonicorum Præmonstratensium fundatoris ac patriarchæ sermo, ad eosdem Præmonstratenses filios quondam dictus & scriptus, recenter verò enucleatus*, Praag, 1676.

HOFMEISTER PH., *Prämonstratenser*, in *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, dl. V, Tübingen, 1961, kol. 495-496.

HOPPE W., *Norbert*, in *Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte*, München, 1952/1953, blz. 629[a-b].

HORSTKÖTTER L., *Der heilige Norbert von Xanten und die Prämonstratenser. Die kirchliche Erneuerung im 12. Jahrhundert und in unserer Zeit*, Hamborn (Duisburg), 2002[9].

HORSTKÖTTER L., *Die Feier des 900. Geburtsfestes des heiligen Norbert in Deutschland im Jahre 1980*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LVII, 1981, blz. 81-100.

HORSTKÖTTER L., *Norbert von Xanten*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. VII, 1998[3], kol. 903- 904.

HORSTKÖTTER L., *Norbert von Xanten († 1134), erst Ordensmann, dann Erzbischof von Magdeburg*, in *Kloster Unser Lieben Frauen Magdeburg. Stift – Pädagogium – Museum*, Oschersleben, [1995], blz. 43-49.

[HUGO L.], *Notes sur la vie de S. Norbert. Livre premier*, in: ID., *La vie de S. Norbert, archevêque de Magdebourg, & fondateur de l'Ordre des chanoines Prémontrez*, Luxemburg, 1704, blz. 57bis-72.

HUGO L. en SCHINDLER D., *Addenda in librum primum historicum*, in: ID., *Vita S. Norberti archiepiscopi Magdeburgensis, & Ordinis canonicorum regularium Præmonstratensium fundatoris*, Praag, 1732 (Parijs-Rome, 1867[2]), blz. 43-60.

HÜMMELER H., *Norbert*, in: ID., *Helden und Heilige*, Bonn, 1954, blz. 280-282.

HYAMSON A., *Norbert, St.*, in: ID., *A Dictionary of Universal Biography of all Ages and of all Peoples*, Londen-New York, 1966², blz. 451ᵇ.

J[ANNINGUS] [= JANNINCK] C., *Appendix ad commentarium prævium de S. Norberto, ordinis Præmonstratensis institutore*, in *Acta Sanctorum Junii*, dl. VI-1: *Appendix addendorum, mutandorum, corrigendorum, ad quinque tomos de actis sanctorum Junii*, Antwerpen, 1715, blz. 21E-25A; en in *AA. SS. Junii*, dl. I, uitg. CARNANDET J., Parijs-Rome, 1867³, *Appendix addendorum, mutandorum, corrigendorum ad primum tomum de actis sanctorum Junii*, blz. 26*-31*.

KALLFELZ H., *Einleitung*, in: ID. (uitg.), *Vitae quorundam episcoporum saeculorum X, XI, XII. Lebensbeschreibungen einiger Bischöfe des 10.-12. Jahrhunderts*, Darmstadt, 1973, blz. 445-449.

KELLER H., *Norbert, Hl.*, in *Reclams Lexikon der Heiligen und der biblischen Gestalten*, Stuttgart, 1991⁷, blz. 447-448.

KIRKFLEET C., *The White Canons of St. Norbert. A History of the Premonstratensian Order in the British Isles and America*, West De Pere, 1943.

K[OYEN] M., *Norbertus, H.*, in *Theologisch woordenboek*, dl. III, Roermond-Maaseik, 1958, kol. 3513-3514.

KRAUTHEIMER A., *Der heilige Norbert*, in: ID., *Heilige Deutschlands*, Karlsruhe, 1945, blz. 147-149.

KRONENBURG J.-B., *De H. Norbertus*, in: ID., *Neerlands heiligen in de middeleeuwen*, dl. III, Amsterdam, 1900, blz. 3-56.

KÜNSTLE K., *Norbert*, in: ID., *Ikonographie der Heiligen*, Freiburg im Breisgau, 1926, blz. 466-467.

LARUE R., *Norbertvs Praemonstratensis ordinis fvndator sanctvs*, in *Clavis scriptorum Graecorum et Latinorum*, dl. III, Trois-Rivières, 1985, blz. 1915.

L'[ÉCU]Y [J.-B.], *Norbert (Saint)*, in *Biographie universelle ancienne et moderne*, dl. XXXI, Parijs- Leipzig, [ca. 1860], blz. 26ᵃ-28ᵃ.

LEFÈVRE PL., *L'épisode de la conversion de S. Norbert et la tradition hagiographique du "Vita Norberti"*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. LVI, 1961, blz. 813-826.

LE PAIGE J., *Vita S. Norberti*, in: ID., *Bibliotheca Præmonstratensis ordinis*, dl. I-2, Parijs, 1633 (Averbode, 1998²), blz. 365-415.

LIENHART G., *Epocha emendatior in chronologiam, vitam, & acta sanctissimi patris Norberti*, in: ID., *Ephemerides hagiologicae ordinis Praemonstratensis*, Augsburg, 1754, blz. [377-378].

LODI E., *San Norberto, vescovo*, in: ID., *I santi del calendario romano*, Cisinello Balsamo, 1990, blz. 224-226.

[LUYKX B.], *Norbertus*, in *Encyclopædie van het katholicisme*, dl. III, Bussum, 1956, kol. 105-106.

LUYKX [B.], *Norbertus, Heilige*, in *De katholieke encyclopaedie*, dl. XVIII, Amsterdam-Antwerpen, 1953, kol. 857-859.

MANNL O., *Zur Literatur über den heiligen Norbert*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XXXV, 1959, blz. 5-14.

MELCHERS E. en H., *Der heilige Norbert*, in: ID., *Das Jahr der Heiligen. Geschichte und Legende*, München, 1965, blz. 345-348.

MELCHERS E., H. en C., *Der heilige Norbert*, in *Das grosse Buch der Heiligen. Geschichte und Legende im Jahreslauf*, München, 1978, blz. 344-346.

MOLLAT G., *Norberto, santo*, in *Enciclopedia cattolica*, Vaticaanstad, dl. VIII, 1952, kol. 1933[a].

MORÉRI L., GOUGET [ ] en DROUET [ ], *Norbert (saint)*, in: ID., *Le grand dictionnaire historique, ou le mélange curieux de l'histore sacrée et profane*, dl. VII, Parijs, 1759[2] (Genève, 1995[3]), blz. 1072[b].

MOURRE M., *Norbert saint*, in: ID., *Dictionnaire encyclopédique d'histoire*, dl. [IV], Parijs, 1986[2], blz. 3315-3316.

NISSEN P., *Norbertus van Gennep. Godzoeker in tijden van verandering*, Berne (Heeswijk), [2009].

OHST M., *Norbert von Xanten*, in *Deutsche biografische Enzyklopädie*, dl. VII, München, 1998, blz. 437[a-b].

OLEARIUS J-C., *Dissertatio epistolica ... quâ num[m]us argenteus, in memoriam Norberti archiep. quondam Magdeburgici, Germaniæ primatis atque Ord. Præmonstrat. fundatoris*, Arnstadt, 1704.

PAPEBROCHIUS [= VAN PAPENBROECK] D., *Ad acta vitæ et translationum Sancti Norberti commentarius prævius*, in *Acta Sanctorum. Junii*, dl. I, Antwerpen, 1695, blz. 809[a]-819A; en in *AA. SS. Junii*, dl. I, uitg. CARNANDET J., Parijs-Rome, 1867[3], blz. 797C-807D.

P[APEBROCHIUS] [= VAN PAPENBROECK] D., *Annotata*, in *Acta Sanctorum Junii*, dl. I, Antwerpen, 1695, blz. 822C-823B en 830A; en in *AA. SS. Junii*, dl. I, Parijs-Rome, 1867[3], blz. 810A-F en 817C-D.

PÉRENNÈS F., *Norbert (saint)*, in: ID., *Dictionnaire de biographie chrétienne et anti-chrétienne*, dl. III, Parijs, 1851, kol. 111-113.

PÉTIN [L.-M], *Norbert (saint)*, in: ID., *Dictionnaire hagiographique ou vies des saints et des bienheureux*, dl. II, Parijs, 850, kol. 578-582.

PETIT F., *Bernard et l'Ordre de Prémontré*, in: TH. MERTON, *Bernard de Clairvaux*, Parijs, 1953, blz. 289-307.

PETIT F., *Comment nous connaissons saint Norbert*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XXXVI, 1960, blz. 236-246.

PETIT F., *Pourquoi saint Norbert a choisi Prémontré*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XL, 1964, blz. 5-16.

PLOUVIER M., *Norbert, fondateur de l'ordre de Prémontré*, in: ID., *L'abbaye de Prémontré, du service de Dieu au soin des hommes*, Parijs, 2007, blz. 10-11.

POCHE E. en BACKMUND N., *Norbert v. Magdeburg*, in *Lexikon der christlichen Ikonologie*, dl. VIII, Rome-Freiburg-Basel-Wenen, 1990[2], blz. 68-71.

PRIMS F., *Sint-Norbertus en Antwerpen*, in: ID., *De Antwerpsche heiligen*, Antwerpen, 1943, blz. 41-54.

ROHAULT C., *La vie de saint Norbert, fondateur de l'Ordre de Prémontré* [ca. 1675], in *La cour d'honneur de Marie. Organe mensuel de l'Association du coeur agonisant de Jésus, du culte universel de Marie et de la dévotion à St Joseph*, dl. XVIII, 1881, blz. 128-133.

ROMAIN W.-P., *Tableau chronologique*, in: ID., *Saint Norbert, un européen*, Lyon-Parijs, 1960, blz. 241-266.

ROUILLARD PH., *Norbert 6 juin*, in: ID., *Dictionnaire des saints de tous les jours*, Revest-Saint-Martin, 1963, blz. 221.

RYBROOK G., *St. Norbert and the Tankelin heresey*, in *The Catholic Historical Review*, 2de reeks, dl. IV, 1924, blz. 246-251.

SCHAUBER V. en SCHINDLER H., *Norbert von Xanten*, in: ID., *Die Heiligen und Namenspatrone im Jahreslauf*, München-Zürich, 1985, blz. 294[a]-296[b].

SCHNITZLER TH., *Hl. Norbert von Xanten*, in: ID., *Die Heiligen im Jahr des Herrn. Ihre Feste und Gedenktage*, Freiburg-Basel-Wenen, 1979, blz. 191-192.

SCHVBARTVS [= SCHUBART] E., *Historiam Norberti archiepiscopi Magdebvrgensis Praemonstratensis ordinis conditoris pvblico examine exponvnt*, Jena, 1683.

SEIBERT H., *Norbert von Xanten*, in *Neue deutsche Biographie*, dl. XIX, Berlijn, 1998, blz. 336-338.

SEVESTRE A., *Norbert*, in: ID., *Dictionnaire de patrologie ou répertoire historique, bibliographique, analytique et critique des saint pères, des docteurs et de tous les autres écrivains des douze premiers siècles de l'Église*, dl. IV, Parijs, 1855, kol. 116-121.

SOMMERFELDT J., *Norbert of Xanten, St.*, in *New Catholic Encyclopedia*, dl. X, 1967, blz. 492[a].

STADLER J. en GINAL J., *S. Norbertus, Archiep. Magdeb.*, in: ID., *Vollständiges Heiligen-Lexikon oder Lebensgeschichten aller Heiligen, Seligen etc. etc. aller Orte und aller Jahrhunderte*, dl. IV, Augsburg, 1875 (Hildesheim-New York, 1975[2]), blz. 578[a]-585[b], nr. 1.

STRAUCH G. en PICHLER I., *Hochfest des heiligen Norbert*, in *Liturgischer Kalender der Heiligen und Seligen des Prämonstratenserordens*, Schlägl, 1982, blz. 18*-20*.

STROOBANTS M, *Norbert*, in: ID., *Dix mille saints. Dictionnaire hagiographique*, [Turnhout], 1991, blz. 376[b].

TÖPFER B., *Norbert von Xanten*, in *Biographisches Lexikon zur deutschen Geschichte von den Anfängen bis 1917*, Berlijn, 1967, blz. 354.

TORSY J., *Norbert von Xanten*, in: ID., *Lexikon der deutschen Heiligen, Seligen, Ehrwürdigen und Gottseligen*, Keulen, 1959, kol. 417.

VALISSANT A., *La vie de saint Norbert*, in: ID., *Histoire de Prémontré, précédée de la vie de saint Norbert, fondateur de l'Ordre de Prémontré*, Laon, 1876, blz. 7-17.

VALVEKENS E., *Het achtste eeuwfeest van Sint Norbertus' dood, 6 juni 1134 - 6 juni 1934*, in *Ons geloof. Apologetisch tijdschrift*, dl. XX, 1934, blz. 193-204.

VALVEKENS E., *Narede*, in *Liber memorialis in honorem S. Norberti, 1134-1934*, Averbode, 1934, blz. 166-178.

VALVEKENS E en MEUS B. (vert.), *Épilogue*, in *Liber memorialis* ..., blz. 179-191.

VALVEKENS J.-B., *Norberto di Magdeburgo, santo*, in *Bibliotheca Sanctorum*, dl. VII, Rome, 1967, kol. 1050-1068.

VALVEKENS J.-B., *Norbert (saint)*, in *Dictionnaire de spiritualité*, dl. XI, Parijs, 1982, kol. 412-424, nr. 1.

VALVEKENS J.-B., *Premostratensi*, in *Dizionario degli istituti di perfezione*, dl. VII, Rome, 1983, kol. 720-743.

VAN BERNE [= VAN DEN HURK] A., *Rondom het geboortejaar van sint Norbertus*, in *Pro Nostris. Ephemerides trimestriales commisssionis Norbertinae "Pro hostia"*, dl. V, 1933, blz. 37-41.

VAN CRAYWINCKEL J., *Het leuen vanden H. Norbertvs, belyder ende aertsbisschop van Maeghdenburch, sticht-vader der Ordre van Præmonstreyt*, in: ID., *Legende der levens ende gedanckweerdige daden vande voor-naemste heylighe* ..., dl. I, Mechelen, 1664, blz. 1-77.

VAN DEN HURK A., *De heilige Norbertus (6 juni)*, in *Met de heiligen het jaar rond*, dl. II, Hasselt, 1949, blz. 305-311.

VAN DEN HURK A., *Norbertus en de Orde van Prémontré*, in *Berne*, dl. XXXIII, 1980, blz. 57-65.

VAN DER LINDEN S., *Norbertus van Magdeburg ST*, in: ID., SCHEEPERS E., VAN DEN AKKER D. en DE JONG S., *De heiligen*, Amsterdam-Antwerpen, 1999, blz. 657[b]-658[b].

VANDER STERRE J., *Het leven vanden H. Norbertvs sticht-vader der Ordre van Præmonstreyt ende apostel van Antwerpen*, Antwerpen, 1623.

VANDER STERRE(N) J., *Het leven vanden H. Norbertvs, sticht-vader der Witte Ordre van Præmonstreyt, apostel van Antwerpen, artsch-bischop van Magdeburg, ende primaet van geheel Hoog-Duytslandt*, in: J. VAN CRAYWINCKEL, *Legende der H.H. van de Ordre* ..., dl. II, Antwerpen, 1665, blz. 221-230.

VAN DE VEN S., *Der hl. Norbert – Ein Lebensbild für unsere Zeit*, in *Communicantes*, dl. II, 1988, blz. 3-38.

V[AUCHEZ] A., *Norbert*, in *Histoire des saints et de la sainteté chrétienne*, dl. VI, Parijs, 1986, blz. 215[a]-219[c].

VERSCHUERE L., *St. Norbert de priester. Bij het achtste eeuwfeest van zijn afsterven*, in *Pro nostris*, dl. VII, 1935, blz. 35-39.

VOLMULLER H., *Norbertus, Ned. Heilige*, in: ID. (red.), *Nijhoffs geschiedenislexicon*, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1981, blz. 426[b]- 427[a].

VON GALEN C., *[Praeconium]*, in *Liber memorialis in honorem S. Norberti, 1134-1934*, Averbode, 1934, blz. 79-82.

VON SALES DOYÉ F., *Norbertus, hl.*, in: ID., *Heilige und Selige der römisch-katholischen Kirche*, dl. II, Leipzig, 1929, blz. 84-85.

WALSH M., *Norbert of Xanten*, in: ID., *A new Dictionary of Saints: East and West*, Londen-New York, 2007, blz. 452[b]-453[a].

WEINFURTER S., *Der Prämonstratenserorden im 12. Jahrhundert*, in *Marchtal. Prämonstratenserabtei. Fürstliches Schloß. Kirchliche Akademie*, Ulm, 1992, blz. 13-30.

WEYNS N., *De geestelijke geschiedenis van de premonstratenzers in de Lage Landen*, in *De glans van Prémontré. Oude kunst uit Witherenabdijen der Lage Landen. Tentoonstellingscatalogus*, Heverlee (Leuven), 1973, blz. 17-45.

WEYNS N., *Norbert of Norbertus*, in *Grote Winkler Prins. Encyclopedie in twintig delen*, dl. XIV, Amsterdam-Brussel, 1975, blz. 311[b]-312[a].

WEYNS N., *Norbertus, Heilige*, in *Winkler Prins encyclopaedie*, dl. XIV, Amsterdam-Brussel, 1952, blz. 603[a].

WILLIAMS S., *Norbert of Xanten, St.*, in *Encyclopedic Dictionary of Religion*, [dl. II], Philadelphia- Washington, 1979, blz. 2254[a].

WILMANS R., *[Einleitung]*, in: ID. (uitg.), *Ex Herimanni De Miraculis S. Mariae Laudunensis libro III.*, in *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, dl. XII, Hannover, 1856, blz. 653-654.

WIMMER O. en MELZER H., *Norbert von Xanten*, in: ID., *Lexikon der Namen und Heiligen*, Innsbruck-Wenen-München, 1982, blz. 613[b]-614[b].

ŽÁK A., *Der heilige Norbert, Herr von Gennep, Stifter des Prämonstratenserordens und Erzbischof von Magdeburg*, Wenen, 1900.

ŽÁK A., *Epochen aus dem Leben des hl. Norbert*, in: ID., *Der heilige Norbert. Ein Lebensbild nach der Kirchen- und Profangeschichte*, Wenen, 1930, blz. 194-199.

ŽÁK A., *Kurze Lebensgeschichte des hl. Norbert*, in: ID., *St. Norbertus-Album. Festschrift zum Jubiläum des Prämonstratenser-Ordens (1120-1920)*, Lilienfeld, 1920, blz. 1-8.

ZEDLER J., *St. Norbertus oder Nortbertus*, in: ID., *Grosses vollständiges Universal-Lexikon*, dl. XXIV, Halle-Leipzig, 1740 (Graz, 1961[2]), kol. 1265-1268.

Secundaire literatuur[7]

ALLOSSERY P., *Intervention flamande, à Cambrai, dans la querelle des investitures*, in *Annales <de la> Fédération archéologique et historique de Belgique*, dl. XVI, 1903, blz. 380-394.

[7] Voor andere, vooral hulpwetenschappelijke, studies dient uitdrukkelijk verwezen te worden naar dezelfde rubriek in de *Bibliografie bij §1-10*. Zie voorts sommige werken in de rubriek "*Over Hugo: excerpten uit monografische en andere werken*".

AMANIEU A., *Archidiacre*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. I, Parijs, 1935, kol. 948-1004.

ARBUSOW L., *Colores rhetorici. Ein Auswahl rhetorischer Figuren und Gemeinplätze*, Göttingen, 1963[2].

ARNOULD M.-A., *Le Hainaut. Évolution historique d'un concept géographique*, in *Le Hainaut français et belge*, [Bergen-Brussel, 1971], blz. 15-42; en in *Recueil d'études d'histoire hainuyère offertes à Maurice A. Arnould*, dl. I, Bergen, 1983, blz. 25-50.

AUGER A., *Odon de Cambrai*, in *Biographie nationale de Belgique*, dl. XVI, Brussel, 1901, kol. 75- 78.

AVRIL J., *La participation du chapitre cathédral au gouvernement du diocèse*, in *Le monde des chanoines (XIe-XIVe s.)*, Toulouse, 1989, blz. 41-63.

AVRIL J., *L'évolution du synode diocésain, principalement dans la France du nord, du Xe au XIIIe siècle*, in *Proceedings of the Seventh International Congress of Medieval Canon Law*, Vaticaanstad, 1988, blz. 305-325.

AXELSON B., *Die Synonyme Adulescens und Iuvenis*, in *Mélanges de philologie, de litérature et d'histoire anciennes, offerts à J. Marouzeau*, Parijs, 1948, blz. 7-17.

AXTERS S., *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, dl. I, Antwerpen, 1950.

BALTEAU J., *Anselme [II] ou Ansellus de Ribemont*, in *Dictionnaire de biographie française*, dl. II, Parijs, 1936, kol. 1442, nr. 29.

BALTEAU J., *Avesnes*, in *Dictionnaire de biographie française*, dl. IV, Parijs, 1948, kol. 862[a], nr. 1.

BALTEAU J., *Avesnes (Évrard ou Eberhard d')*, in *Dictionnaire de biographie française*, dl. IV, Parijs, 1948, blz. 866[a].

BARRÉ N., *Chancellerie épiscopale, chancellerie canoniale: unicité ou pluralité des institutions à Cambrai au XIIe siècle?*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CLXXVI-2, 2010, blz. 129-146.

BARUBE O., *L'abbaye du Mont-Saint-Éloi des origines au XIVe siècle*, Poitiers, 1977.

BAUER TH., *Cambrai*, in: ID., *Lotharingien als historischer Raum. Raumbildung und Raumbewußtsein im Mittelalter*, Keulen-Weimar-Wenen, 1997, blz. 103-120.

BAUTIER R.-H., *Le cheminement du sceau et de la bulle des origines mésopotamiennes au XIIIe siècle occidental*, in *Revue française d'héraldique et de sigillographie*, dl. 54-59, 1984/1989, blz. 41-84.

BAUTIER R.-H., *Les "courts" de l'ordre de Prémontré au XIIe siècle. Formation et premiers développements*, in *L'espace cistercien*, Parijs, 1994, blz. 216-225.

BEAUSSART PH., *Valenciennes; première évaluation du patrimoine archéologique urbain*, in *Revue du Nord*, dl. LXXVII, 1985, blz. 103-120.

THE BENEDICTINE MONKS OF ST AUGUSTINE'S ABBEY, RAMSGATE, *Odo of Cambrai*, in: ID., *The Book of Saints. A Dictionary of Servants of God canonized by the Catholic Church*, Londen, 1966[5], blz. 531.

LES BENEDICTINS DE PARIS, *Le bienheureux Odon de Cambrai*, in *Vies des saints et des bienheureux selon l'ordre du calendrier*, dl. VI: *Juin*, Parijs, 1948, blz. 314-315.

BERLIERE U., *Abbaye de Lobbes*, in: ID., *Monasticon belge*, dl. I-2, Maredsous, 1897 (Luik, 1961[2]), blz. 197-228; *Abbaye de Saint-Martin de Tournai*, *ibid.*, blz. 271-293; *Prieuré de Frasnes-lez- Gosselies*, *ibid.*, blz. 298-302; *Abbaye de Saint-Feuillien du Roeulx*, *ibid.*, blz. 410-419.

BERNHARDI W., *Jahrbücher der deutschen Geschichte. Lothar von Supplinburg*, Leipzig, 1879 (Berlijn, 1975[2]).

BEULERTZ S., *Das Verbot der Laieninvestitur im Investiturstreit*, Hannover, 1991.

BIJSTERVELD A.-J., *Het kerkelijke leven*, in *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Zwolle-Leuven, 2004, blz. 80[b]-89[a].

BISCHOFF B., *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlijn, 1979.

BLUMENTHAL U.-R., *Gregor VII., Papst zwischen Canossa und Kirchenreform*, Darmstadt, 2001.

BOEREN P., *Contribution à l'histoire de Cambrai à l'époque mérovingienne*, Maastricht-Vroenhoven, 1940.

BONENFANT P., *Les premiers "hospitia" de Bruxelles au XIIe siècle*, in *Annales de la Société belge d'histoire des hôpitaux. Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis*, dl. XI, 1973, blz. 5-25.

BOONE H., *Le faubourg de Selles et la fontaine Notre-Dame à Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. LXXXIV, 1937, blz. 109-132.

BORST A., *Burchard (der Rote)*, in *Neue deutsche Biographie*, dl. III, Berlijn, 1957, blz. 27.

BOULY E., *Histoire de Cambrai et du Cambresis*, Kamerijk, 1842 (Marseille, 1975[2]).

BOUTEMY A., *Odon d'Orléans et les origines de la bibliothèque de l'abbaye de Saint-Martin de Tournai*, in *Mélanges dédiés à la mémoire de Félix Grat*, dl. II, Parijs, 1949, blz. 179-222.

BRESSLAU H. en KLEWITZ H., *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, dl. II, Berlijn, 1931 (1969[3]).

BRINCKMEIER E., *Praktisches Handbuch der historischen Chronologie aller Zeiten und Völker, besonders des Mittelalters*, Graz, 1973[3].

BROUETTE É., *Frasnes-lez-Gosselies*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XVIII, Parijs, 1977, kol. 1052-1054.

BROUETTE É., *Note sur le cartulaire du chapitre de Condé-sur-Escaut*, in *Scriptorium. Revue internationale des études relatives aux manuscrits*, dl. XVI, 1962, blz. 372-376.

BRUNEEL H., *Le Cameracum Christianum de M. Le Glay* [overdruk], s.l., [1850].

BRUWIER M., *Le Hainaut, le Cambrésis et l'Empire au XIIe siècle*, in *Annales <de la> Fédération historique et archéologique de Belgique. Handelingen <van de> Federatie van kringen voor geschiedenis en oudheidkunde van België*, dl. XXXVI, 1956, blz. 207-226.

BRUWIER M. en GYSSELING M., *Les revenus, les biens et les droits de Sainte-Waudru de Mons à la fin du XIIe siècle*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CXXI, 1956, blz. 239-330.

BRUYELLE A., *Bulletin archéologique rétrospectif de l'arrondissement de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXXI, 1870, blz. 301-377.

BRUYELLE A., *Chronologie de l'histoire de Cambrai*, in *Annales de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXIII-2, 1852, blz. 281-338.

BRUYELLE A., *Église et abbaye du St.-Sépulcre, aujourd'hui église métropolitaine*, in *Archives historiques et littéraires du nord de la France et du midi de la Belgique*, 2de reeks, dl. V, 1844, blz. 286-299.

BRUYELLE A., *Notice sur l'ancienne ville de Crèvecoeur, ses dépendances, et l'abbaye de Vaucelles*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XX, 1847, blz. 311-344.

BRUYELLE A., *Précis chronologique et statistique sur la ville du Cateau-Cambrésis*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XIX-1, 1844, blz. 407-468.

BUNTINX J., *De instellingen van de vorstendommen tot het einde van de twaalfde eeuw*, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, Utrecht-Antwerpen, 1950, blz. 134-179.

CARON P., *Les élections épiscopales dans la doctrine et la pratique de l'Église*, in *Cahiers de civilisation médiévale, X^e-XIIe siècles*, dl. XI, 1968, blz. 573-585.

CHAMPEAUX E., *Quelques observations qui doivent précéder une étude du personat au XIe siècle*, in *Mélanges Paul Fournier*, Parijs, 1929, blz. 53-69.

CHARTIER M., *Cambrai (diocèse)*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XI, Parijs, 1949, kol 547-565.

CHARTIER M., *Le diocèse de Cambrai*, in *Annuaire pontifical catholique*, dl. XXXI, 1928, blz. 489- 504.

CHAURAND J., *Thomas de Marle, sire de Coucy, sire de Marle, seigneur de La Fère-Vervins-Boves-Pinon et autres lieux*, Marle, 1963.

CHEDEVILLE A., LE GOFF J. en ROSSIAUD J., *La ville médiévale des Carolingiens à la Renaissance*, Parijs, 1980.

CLOËZ D., *Étude historique sur le Cateau-Cambrésis avant et pendant la révolution*, Le Cateau, 1895.

COLIGNON A., *Saint Feuillien ou Foillan*, in: ID., *Dictionnaire des saints et des cultes populaires de Wallonie*, Luik, 2003, blz. 180-183.

COWDREY H., *Pope Gregory VII, 1073-1085*, Oxford, 1998.

CYGLER F., *Das Generalkapitel im hohen Mittelalter. Cisterzienser, Prämonstratenser, Kartäuser und Cluniazenser*, Münster, 2002.

DABROWSKA A., *Cambrai*, in *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle*, dl. XIV: *Province ecclésiastique de Reims (Belgica secunda)*, Parijs, 2006, blz. 97-105.

DAUCH B., *Cambrai*, in: ID., *Die Bisschofsstadt als Residenz der geistlichen Fürsten*, Berlijn, 1913, blz. 177-186.

DE CACAMP F., *Recherches sur les de le Vingne à Tournai depuis le IXe siècle*, in *Recueil de l'Office généalogique et héraldique de Belgique*, dl. XV, 1968.

DE CARDEVACQUE A., *Oisy et ses seigneurs*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXXVII, 1881, blz. 53-212.

DE CLERCK D. en WOLF G., *Heilige Evermodus – Ratzeburg (D)*, in: ID., *Hagiologion. Lebensbilder der Heiligen, Seligen und großen Gestalten des Prämonstratenser-Ordens*, Windberg, 1999, blz. 53-55.

DECONINCK J., *Notes complémentaires sur Thibald prévôt de l'église de Renaix et son fils Radulf (1089-1126)*, in *Annalen <van de> Geschied- en oudheidkundige kring van Ronse en het Tenement van Inde. Annales <du> Cercle historique et archéologique de Renaix et du Tènement d'Inde*, dl. XXXV, 1986, blz. 33-43.

DECONINCK J., *Thibald, prévôt de l'église de Renaix et son fils Radulf (1089-1126)*, in *Annalen <van de> Geschied- en oudheidkundige kring van Ronse en het Tenement van Inde*, dl. XXXIII, 1984, blz. 87-95.

DE FLORIVAL A., *Étude historique sur le XIIe siècle. Barthélemy de Vir évêque de Laon*, Parijs, 1877.

DE GHELLINCK J., *Juventus, gravitas, senectus*, in *Studi mediaevalia in honorem admodi reverendo patris Raymundi Josephi Martin*, Brugge, [1948], blz. 39-59.

DEGROISE M.-H., *La mense épiscopale de Cambrai et le comté de Cambrésis (1480-1556). Étude de géographie historique*, in *Positions des thèses soutenues par les élèves <de l'> École nationale des chartes*, Parijs, jg. 1973, blz. 51-59.

DE HEMPTINNE TH., PREVENIER W. en VANDERMAESEN M., *La chancellerie des comtes de Flandre (12e-14e siècle)*, in *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter*, dl. I, München, 1984, blz. 433-454.

DELANEY J., *Odo of Cambrai, Bl.*, in *Dictionary of Saints*, New York, 1980 (Londen, 1982[2]), blz. 434[a].

DELANEY J. en TOBIN J., *Odon, Bl.*, in *Dictionary of Catholic Biography*, Garden City (New York), 1961, blz. 866[b].

DELATTRE V., *Recherches historiques sur la villa de l'abbé du Saint-Sépulcre, le faubourg Saint- Gilles et la seigneurie du Plat Farnières, à Cambrai*, in *Bulletin de la Commission historique du département du Nord*, dl. XIII, 1877, blz. 247-378.

DELCAMBRE É., *L'Ostrevent du IX[e] au XIII[e] siècle*, in *Le moyen âge. Revue d'histoire et de philologie*, dl. XXXVII, 1927, blz. 241-279.

DELHAYE PH., *L'organisation scolaire au XIIe siecle*, in *Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion*, dl. V, 1947, blz. 211-268.

DELMAIRE B., *[Introduction]*, in: ID. (uitg.), *L'histoire-polyptique de l'abbaye de Marchiennes (1116/1121)*, Louvain-la-Neuve (Ottignies), 1985, blz. 3-53.

DELMAIRE B., *Le diocèse d'Arras de 1093 au milieu du XIVe siècle. Recherches sur la vie religieuse dans le nord de la France au moyen âge*, dl. I, Atrecht, 1994.

DELMAIRE B. en R., *Les limites de la cité des Atrébates*, in *Revue du Nord*, dl. LCCII, 1990, blz. 697-735.

DELOFFRE A., *Le Cateau à travers les âges*, in *Annales de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. LXVI, 1912, blz. 67-160.

DELVAL E., *La cathédrale actuelle de Cambrai*, in *Annales de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. LXXXIX, 1930, blz. 19-53.

DE MOREAU É., *Kerk en geestelijk leven tot het Concordaat van Worms, 936-1122*, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, Utrecht-Antwerpen, 1950, blz. 203-230.

DE MOREAU É., *Kerk en geestelijk leven van het Concordaat van Worms tot het einde van de dertiende eeuw*, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, Utrecht-Antwerpen, 1950, blz. 487-511.

DE MOREAU É., *Les derniers temps de la querelle des investitures à Liège. – De la mort de Henri IV au concordat de Worms (1106-1122)*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. C, 1936, blz. 301-348.

DE MOREMBERT T., *Fesmy-sur-Sambre*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XVI, Parijs, 1967, kol. 1321-1323.

DEMOUY P., *Genèse d'une cathédrale. Les archevêques de Reims et leur église aux XIe et XIIe siècles*, Langres, 2005.

DEMOUY P., *Synodes diocésains et conciles provinciaux à Reims et en Belgique seconde aux XIe-XIIIe siècles*, in *La Champagne et ses administrations à travers le temps*, Parijs, 1990, blz. 93-112.

DEREINE CH., *Conon de Préneste*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XIII, Parijs, 1953, kol. 461-471.

DEREINE CH., *Emmissa de Valenciennes, dite "la comtesse" (1080-1145) (Contribution à l'étude des Ribemont-Bouchain)*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, dl. CXLVII, 1981, blz. 217-245.

DEREINE CH., *La donation par Baudouin III, comte de Hainaut, de Saint-Saulve près de Valenciennes à Cluny*, in *Sacris erudiri. Jaarboek voor godsdienstwetenschappen*, dl. XXVI, 1983, blz. 119-153.

DEREINE CH., *La fondation de Notre-Dame-la-Grande de Valenciennes et la transformation en prieuré d'Hasnon (1080-1086)*, in *Revue Mabillon. Études d'histoire monastique en France*, dl. LX, 1983, blz. 237-261.

DEREINE CH., *Les origines de Prémontré*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. XLII, 1947, blz. 352-378.

DEREINE CH., *Les prédicateurs "apostoliques" dans les diocèses de Thérouanne, Tournai, et Cambrai-Arras durant les années 1075-1125*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. LIX, 1983, blz. 171-189.

DEREINE CH., *Les Ribemont-Bouchain, principes du Hainaut (1050-1150)*, in *Annales <de la> Fédération des cercles d'archéologie et d'histoire de Belgique. Handelingen van de Federatie van verenigingen voor oudheidkunde en geschiedenis van België*, dl. XLV, 1980, blz. 323.

DEREINE CH., *Odon de Tournai et la crise du cénobitisme au XIe siècle*, in *Revue du moyen âge latin*, dl. III, 1947, blz. 137-154.

DEREINE CH., *Vie commune, règle de Saint-Augustin et chanoines réguliers au XIe siècle*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. XLI, 1946, blz. 365-406.

DE RIDDER C.-B., *Notice sur la géographie ecclésiastique de la Belgique avant l'érection des nouveaux évêchés au seizième siècle*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. I, 1864, blz. 9-46.

DEROLEZ A., *The Paleography of Gothic Manuscript Books from the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge, 2003.

DE SMEDT CH., *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Gesta pontificum Cameracensium. Gestes des évêques de Cambrai de 1092 à 1138*, Parijs, 1880, blz. I-XXXVIII.

DE SMET J., *De monnik Tanchelm en de Utrechtse bisschopszetel*, in *Scrinium Lovaniense. Mélanges historiques Étienne Van Cauwenberghe*, Leuven, 1961, blz. 207-234.

DESNOYERS J., *Topographie ecclésiastique de la France pendant le moyen age, et dans les temps modernes jusqu'en 1790. VI. Diocèse de Cambrai*, in *Annuaire historique <de la> Société de l'histoire de France*, dl. XXV, 1861, blz. 341-386.

DESPY G., *Ramirdus d'Esquerchin*, in *Nouvelle biographie nationale*, dl. II, Brussel, 1990, blz. 307[a-b].

DE VLAMINCK A., *De stad en de heerlijkheid van Dendermonde. Geschiedkundige opzoekingen: VII. Geschiedenis der heeren van Dendermonde*, in *Gedenkschriften van den Oudheidskundige kring der stad & des voormaligen lands van Dendermonde*, 2de reeks, dl. III, 1879, blz. 63-222.

DE WAHA M. en [JURION-]DE WAHA F., *Du 'bourg' à la ville: les premiers enceintes du Hainaut*, in *Autour de la ville en Hainaut. Mélanges d'archéologie et d'histoire urbaines offerts à Jean Dugnoille et à René Sansen*, Ath, 1986, blz. 89-160.

DRIESSEN T. m.m.v. VAN DEN BRAND M., *1000 jaar Gennep*, Nijmegen, 1975.

DUBRULLE H., *Cambrai à la fin du moyen âge (XIIIe-XVIe siècle)*, Rijsel, 1903.

DUBY G., *Au XIIe siècle: les "Jeunes" dans la société aristocratique*, in *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations*, dl. XIX, 1964, blz. 838-848.

DUBY G., *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Parijs, 1978.

DUBY G., *Structures de parenté et noblesse. France du nord (X^e-XIIe siècles)*, in *Miscellanea mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer*, Groningen, 1967, blz. 149-165.

DUFOUR A., *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Actes des évêques de Laon des origines à 1151*, Parijs, 2001, blz. 9-52.

DUMOULIN A., *Chez nous en Cambrésis*, Fontenay-le-Comte, 1970.

DUMOULIN J. en PYCKE J., *Topographie chrétienne de Tournai des origines au début du XIIe siècle. Problématique nouvelle*, in *Sacris erudiri*, dl. XXVI, 1983 (*Album amicorum Nicolas-N. Huyghebaert O.S.B.*), blz. 1-50.

DUPRÉEL E., *Les ministeriales de Cambrai*, in *Mélanges Paul Frédéricq*, Brussel, 1904 (Genève, 1975[2]), blz. 203-211.

DUSART D. en LEKRAIE S., *Lietbert, comte-évêque de Cambrai (1051-1076)*, in *Cambrésis terre d'histoire*, nr. 40, 2004, blz. 3-16.

DUSART D. en LEKRAIE S., *Un évêque d'empire de l'an mil: Erluin de Cambrai (996-1012)*, in *Cambrésis terre d'histoire*, nr. 25, 1999, blz. 9-17.

DUVIVIER CH., *L'archidiaconat de Brabant dans le diocèse de Cambrai, jusqu'à la division de l'archidiaconé de ce nom en 1272*, in *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, dl. LXXIV, 1905, blz. 485-520.

DUVIVIER J., *Cambrai. Son histoire militaire. Ses fortifications depuis leur origine*, Avesnes-sur- Helpe, 1936.

EECKHOUT L., *Het feodalisme en de kerk in België van 939 tot 1073. Ontstaan der kerkelijke vorstendommen Cambrai en Luik*, in *Collationes Gandavensis*, dl. XXXII, 1949, blz. 156-168.

ENDEMAN T., *Markturkunde und Markt in Frankreich und Burgund vom 9. bis 11. Jahrhundert*, Stuttgart, 1964.

ENDMANN PH., *Gerhard II., Bischof von Cambrai-Arras*, in *Bio-bibliographisches Kirchenlexikon*, dl. VI, Herzberg, 2001, kol. 525-529.

ERENS A., *Philippe de Harvengt*, in *Dictionnaire de theologie catholique*, dl. XII-1, Parijs, 1933, kol. 1407-1411, nr. 11.

EWALD W., *Siegelkunde*, München-Berlijn, 1914 (1975[2]).

FICHTENAU H., *Forschungen über Urkundenformeln*, in *Mitteilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung*, dl. XCIV, 1986, blz. 285-339.

FICHTENAU H., *Zur Geschichte der Invokationen und «Devotionsformeln»*, in: ID., *Beiträge zur Mediävistik. Ausgewählte Aufsätze*, dl. II: *Urkundenforschung*, Stuttgart, 1977, blz. 37-61.

FICKER J., *Beiträge zur Urkundenlehre*, dl. I, Innsbruck, 1877 (Aalen, 1966[2]).

FINOT J., *Droits seigneuriaux dus aux évêques de Cambrai en 1275* [overdruk], Parijs, 1892.

FLICHE A., *La réforme grégorienne et la reconquête chrétienne (1057-1125)*, Parijs, 1950.

FLORIN B., *Cambrai (Nord). Saint-Géry-du-Mont-des-Boeufs*, in *Le paysage monumental de la France autour de l'an mil*, Parijs, 1987, blz. 545[b]-546[b].

FLORIN B., *Les fouilles sur le Mont des Boeufs à Cambrai, 1982, 1983, 1984. État de la question*, in *Revue du Nord*, dl. LXVIII, 1986, blz. 371-384.

FOERSTER H., *Abriss der lateinischen Paläographie*, Stuttgart, 1963[3].

FOSSIER R., *Cambrai. Stadt und Grafschaft*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. II, München-Zürich, 1983 (Stuttgart, 1999[2]), kol. 1407-1410.

FOSSIER R., *La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, dl. I, Parijs, 1968.

FOSSIER R., *Noblesse et châteaux en Cambrésis*, in *Châteaux-chevaliers en Hainaut au moyen âge*, Brussel, 1995, blz. 195-196.

FREDERICQ P., *Ramihrdus*, in *Biographie nationale*, dl. XVIII, Brussel, 1905, kol. 631-633.

FUMAGALLI A., *Istitutioni diplomatiche*, dl. II, Milaan, 1802 (1971[2]).

GANSHOF F.-L., *Étude sur les ministeriales en Flandre et en Lotharingie*, Brussel, 1924.

GANSHOF F., *Note sur le rattachement féodal du comté de Hainaut à l'église de Liège*, in *Miscellanea J. Gessler*, dl. I, Antwerpen, 1940, blz. 508-521.

GAUTIER E., *Souvenirs des fortifications de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. L, 1895, blz. 99-149.

GAWLIK A., *Intervenienten und Zeugen in den Diplomen Kaiser Heinrichs IV. (1056-1105). Übergang von der Interventions- zur Zeugenformel*, Kallmünz, 1970.

GÉNARD P., *Anvers à travers les âges*, [dl.], Brussel, [1888].

GENICOT L. en PETIT R., *Le premier siècle de la "curia" de Hainaut (1060 env.-1195)*, in *Le moyen âge*, dl. LIII, 1947, blz. 39-62.

GIRY A., *Manuel de diplomatique*, Parijs, 1893 (New York, 1983[3]).

GIRY [F.] en GUERIN P., *Le bienheureux Odon, abbé de Saint-Martin de Tournai, puis évêque de Cambrai*, in ID., *Les petits Bollandistes. Vies des saints de l'ancien et du nouveau testament*, dl. VII: *Du 14 juin au 2 juillet*, Parijs, 1888[7], blz. 156-162.

GODDING PH. en PYCKE J., *[Commentaire]*, in: ID. (uitg.), *La paix de Valenciennes de 1114. Commentaire et édition critique*, Louvain-la-Neuve (Ottignies), 1981, blz. 2-98.

GOETSCHALCKX P., *Geschiedenis van het bisdom Antwerpen. Aartspriesterschap Antwerpen*, dl. I, Ekeren-Donk, 1915.

GRAUWEN W., *De nederigheidstopos bij verkiezingen in de middeleeuwen, voornamelijk in de 12de eeuw*, in *Album Carlos Wyffels*, Brussel, 1987, blz. 189-211.

GRESSER G., *Die Synoden und Konzilien in der Zeit des Reformpapsttums in Deutschland und Italien von Leo IX. bis Calixt II., 1049-1123*, Paderborn-München-Wenen-Zürich, 2006.

GROTEN M., *Das Aufkommen der bischöflichen Thronsiegel im deutschen Reich*, in *Historisches Jahrbuch*, dl. C, 1980, blz. 163-197.

GROTEN M., *Das Urkundenwesen der Erzbischöfe von Köln vom 9. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, in *Die Diplomatik der Bischofsurkunde vor 1250. La diplomatique épiscopale avant 1250*, Innsbruck, 1995, blz. 87-108.

GRUNDMANN H., *Gottfried von Cappenberg (1097-1127)*, in *Westfälische Lebensbilder*, Münster, 1959, blz. 1-15.

GRUNDMANN H., *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, Hildesheim, 1961[2] (1977[4]).

GUILLON M., *Recherches sur la condition des églises dans le diocèse de Cambrai du XIe au XIIIe siècle*, in *Positions des thèses soutenues par les élèves <de l'> École nationale des chartes*, jg. 1931, blz. 95-99.

GUYOTJEANNIN O., PYCKE J. en TOCK B.-M., *Diplomatique médiévale*, Turnhout, 1993.

HALLAM E., *Chronicles of the Crusades*, Londen, 1989.

HANSAY A., *L'inféodation du comté de Hainaut à l'église de Liège en 1071*, in *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, dl. XVIII, 1902, blz. 45-58.

HAYEZ M., *Catalogue des actes des évêques de Cambrai antérieurs à 1167*, in *Positions des thèses soutenues par les élèves <de l'> École nationale des chartes*, jg. 1959, blz. 43-45.

HEFELE CH.-J. en LECLERCQ H., *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, dl. II, Parijs, 1908.

HINSCHIUS P., *System des katholischen Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*, dl. I, Berlijn, 1869 (Graz, 1959[2]).

HIRSCHMANN F., *Cambrai*, in: ID., *Stadtplanung, Bauprojekte und Grossbaustellen im 10. und 11. Jahrhundert. Vergleichende Studien zu den Kathedralstädten westlich des Rheins*, Stuttgart, 1998, blz. 128-144, nr. 2.5.

HOFFMANN H., *Grafschaften in Bischofshand*, in *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, dl. XLVI, 1990, blz. 375-480.

HOLTZMANN W., *England, Unteritalien und der Vertrag von Ponte Mammolo*, in: ID., *Beiträge zur Reichs- und Papstgeschichte des hohen Mittelalters*, Bonn, 1957, blz. 107-122.

HOUDOY, J. *Histoire artistique de la cathédrale de Cambrai, ancienne église métropolitaine Notre-Dame*, Genève, 1972[2].

HUGHES T., *Odo of Tournai. Scholar and Holy Man* [doctoraatsproefschrift], Oxford, 2000.

HUGO (CH.-)L., *Sanctus Foillanus*, in: ID., *Sacri et canonici ordinis Praemonstratensis annales*, dl. I, Nancy, 1734 (Averbode, 1999[2]), kol. 673-682.

HÜLS R., *Kardinäle, Klerus und Kirchen Roms 1049-1130*, Tübingen, 1977.

IMBART DE LA TOUR P., *Les élections épiscopales dans l'église de France du IXe au XIIe siècle (814-1150)*, Parijs, 1890 (1891[2]).

JANSSENS H., *De premonstratenzerorde in het oude hertogdom Brabant*, in *Aspecten van de kerkelijke geschiedenis van het hertogdom Brabant*, Brussel, 2002, blz. 93-118.

JORDAN E., *Calliste II*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XI, 1949, kol. 424-438, nr. 9.

KEMPF F., *Die gregorianische Reform (1046-1124)*, in *Handbuch der Kirchengeschichte*, dl. III-1, Freiburg-Basel-Wenen, 1985, blz. 401-461.

KERFF F., *'Altar' und 'Person'. Logische Divisionsprobleme und kirchliche Rechtswirklichkeit im 11. und 12. Jahrhundert, dargestellt an Beispielen aus der ehemaligen Diözese Tournai*, in *Dialektik und Rhetorik im früheren und hohen Mittelalter*, München, 1997, blz. 269-296.

KÉRY L., *Die Verhandlungen über die Errichtung des Bistums Arras auf der Provinzialsynode in Reims (20. März 1093)*, in *Proceedings of the Ninth International Congress of Medieval Canon Law*, Vaticaanstad, 1997, blz. 381-398.

KINDERMANN U., *Einführung in die lateinische Literatur des mittelalterlichen Europa*, Turnhout, 1998.

KNAPPEN M., *Robert II of Flanders in the First Crusade*, in *The Crusades and other Historical Essays presented to Dane C. Munro*, New York, 1928, blz. 79-100.

KNOWLES M., *De Kerk in de middeleeuwen I*, in *Geschiedenis van de Kerk*, dl. III, Hilversum, 1968.

KOYEN M., *Ramihrdus, een voorloper van Tanchelm*, in *Jaarboeken <van de> Vereniging van de oudheidkundige en geschiedkundige kringen van België. Annales <de la> Fédération archéologique et historique de Belgique*, dl. XXXII-1 (*Jaarboeken <van de> Koninklijke oudheidkundige kring van Antwerpen*, dln. XXII-XXIII), 1950, blz. 143-148.

KRUISHEER J., *Kanzleianfertigung, Empfängeranfertigung und Anfertigung durch Dritte*, in *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, dl. XXV, 1979, blz. 256-300.

KÜNZEL R., *Kamerijk*, in: ID., *Middeleeuwse groepsculturen in de Nederlanden. Historisch-antropologische studies* [doctoraatsproefschrift], Amsterdam, 1996, blz. 160-179.

KÜNZEL R., *Kamerijk*, in: ID., *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen. Historisch-antropologische studies over groepsculturen in de Nederlanden, 7de-13de eeuw*, Nijmegen, 1997, blz. 186-210.

KUPPER J.-L., *Otbert, Bf. v. Lüttich*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. VI, München-Zürich, 1993, kol. 1556.

LABIS F., *Le bienheureux Odon, évêque de Cambrai*, in *Revue catholique. Recueil religieux, philosophique, scientifique, historique et littéraire*, dl. XIV, 1856, blz. 445-452.

LAENEN J., *Introduction à l'histoire paroissiale du diocèse de Malines. Les institutions*, Brussel, 1924 (1994²).

LANCELIN H., *Histoire de Valenciennes depuis ses origines*, Valencijn, 1933.

LANGOSCH K., *Lateinisches Mittelalter. Einleitung in Sprache und Literatur*, Darmstadt, 1963.

LAUDAGE J., *Odo (Odoardus)*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. VII, Freiburg im Breisgau, 1998³, kol. 976-977.

LEBECQ S., *Autour de la fondation de l'abbaye cistercienne de Vaucelles. La charte de confirmation de l'évêque Liétard de Cambrai (1133)*, in *Revue belge de philologie et d'histoire. Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, dl. LXXXIX, 2011 (*Mélanges offerts à Jean-Marie Duvosquel*, dl. I), blz. 439-453.

LE BOUCQ S., *Histoire ecclésiastique de la ville et comté de Valentienne (1650)*, uitg. PRIGNET A. en DINAUX A., Valencijn, 1844 (Marseille, 1978²).

LE BRAS G., *Institutions ecclésiastiques de la chrétienté médiévale*, dl. I-2, Parijs, 1959.

[LECLUSELLE A.], *Précis de l'histoire de Cambrai et du Cambrésis depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, Kamerijk, 1879.

LECLERCQ H., *Huile*, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, dl. VI-2, Parijs, 1925, kol. 2787.

LECLERCQ J., *Odo (Odoardus), Bf. von Cambrai*, in *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. VII, Freiburg im Breisgau, 1962², kol. 109.

LEES J., *Anselm of Havelberg. Deeds into Words in the Twelfth Century*, Leiden-New York-Keulen, 1998.

LEFÈVRE PL., *Les cérémonies de la vêture et de la profession dans l'Ordre de Prémontré*, in *Analecta Praemonstratensia*, dl. VIII, 1932, blz. 289-307.

LEFÈVRE PL., *L'organisation ecclésiastique de la ville de Bruxelles au moyen âge*, Leuven, 1942.

LEFÈVRE PL., *Syllabus van den kursus in Latijnsche en Middeleeuwsche paleografie*, Antwerpen, 1941.

LEKRAIE S. en DUSART D., *Les châteaux du Cambrésis (XIème-XIIème siècles) (Deuxième partie)*, in *Cambrésis terre d'histoire*, nr. 20, 1998, blz. 3-11.

LEKRAIE S. en DUSART D., *Les châteaux du Cambrésis médiéval (X^e-XIIe siècle): début d'inventaire*, in *Le château médiéval et la guerre dans l'Europe du nord-ouest. Mutations et adaptations*, Rijsel, 1998, blz. 33-51.

LE GLAY A., *Commentaire ou notes historiques et philologiques*, in: ID. (uitg.), *Chronique d'Arras et de Cambrai, par Balderic, chantre de Térouane au XIe siècle*, Parijs, 1834, blz. 393-546.

LE GLAY A., *Notes sur les supplémens à la chronique de Baldéric*, in: ID. (uitg.), *Chronique d'Arras et de Cambrai …*, blz. 547-574.

LE GLAY [A.], *Précis de l'histoire ecclésiastique du diocèse de Cambrai*, Rijsel, 1849.

LEMPEREUR L., *L'organisation du chapitre cathédral de Laon*, in *Positions des thèses soutenues par les élèves <de l'> École nationale des chartes*, jg. 1884, blz. 81-85.

LENAERTS P., *Hagiographie norbertine. Le B. Evermode, évêque de Ratzbourg*, in *Revue de l'Ordre de Prémontré et de ses missions*, dl. XIV, 1912, blz. 220-223.

LESNE É., *Les écoles de la fin du VIIIe à la fin du XIIe*, Rijsel, 1940.

LESNE É., *Les livres, «scriptoria» et bibliothèques du commencement du VIIIe à la fin du XIe siècle*, Rijsel, 1938.

LEURIDAN TH., *La châtellenie de Lille*, in *Bulletin de la Commission historique du département du Nord*, dl. XXI, 1898, blz. 1-330.

LOHRMANN D., *Kirchengut im nördlichen Frankreich. Besitz, Verfassung und Wirtschaft im Spiegel der Papstprivilegien des 11.-12. Jahrhunderts*, Bonn, 1983.

LOUSSE É., *Oorkondenleer van de middeleeuwen* [collegedictaat KU Leuven], Leuven, 1956.

LUCHAIRE A., *Les premiers Capétiens (987-1137)*, in *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution*, dl. II-1, Parijs, 1901.

MACHUT B., *Un passé à retrouver. Cambrai de la Gaulle à l'an mil*, in *Archéologia*, nr. 360, 1999, blz. 16-25.

MANTEUFFEL T. en POSNER A. (vert.), *Naissance d'une hérésie. Les adeptes de la pauvreté volontaire au moyen âge*, Parijs-'s-Gravenhage, 1970.

MARCQ M., *Cambrai (Nord)*, in *Dictionnaire des églises de France*, dl. VB: *Champagne, Flandre, Artois, Picardie*, Parijs, 1971, blz. 27^b-30^a.

MARGERIN [ ], *L'église et la collégiale Ste-Croix de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. LVII, 1903, blz. 113-124.

[MASSON O. (ed.)], *L'église et la paroisse de Saint-Géry de Cambrai*, Kamerijk, [1933].

MAZEURE N., *Oorkonde van Lietardus*, in *Hoboken 875*, Brasschaat, 2010, blz. 10-21.

MEERSSEMAN G., *Eremitismo e predicazione itinerante dei secoli XI e XII*, in *L'eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII*, Milaan, 1965, blz. 164-181.

MEIJERS E., *Le droit coutumier de Cambrai*, dl. II, Haarlem, 1955.

MEIJNS B., *Aken of Jeruzalem? Het ontstaan en de hervorming van de kanonikale instellingen in Vlaanderen tot circa 1155*, dl. I, Brussel, 2000.

MÉRESSE [ ], *Histoire du Cateau*, Kamerijk, 1906 (Duinkerke, 1983²).

MERIAUX CH., *Fulbert, évêque de Cambrai et d'Arras (933/34 † 956)*, in *Revue du Nord*, dl. LXXXVI, 2004, blz. 525-542.

MERIAUX CH., *Gallia irradiata. Saints et sanctuaires dans le nord de la Gaule du haut Moyen Âge*, Stuttgart, 2006.

MERSCH G. en GLADE J., *Abbaye de Ninove*, in *Monasticon belge*, dl. VII-3, Luik, 1980, blz. 485-535.

MEYER VON KNONAU G., *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V.*, dl. VI: *1106 bis 1116*, Leipzig, 1907 (Berlijn, 1965²).

MILIS L., *Burchard, bisschop van Kamerijk*, in *Winkler Prins encyclopedie van Vlaanderen*, dl. I, Brussel, 1972, blz. 538ᵇ.

MIRBT C., *Die Publizistik im Zeitalter Gregors VII.*, Leipzig, 1894 (1965²).

MOTTE V., *Cambrai. Château de Selles*, in *Châteaux-chevaliers en Hainaut au moyen âge*, Brussel, 1995, blz. 93-96.

NAGELS F., *Valenciennes, ville carolingienne*, in *Le moyen âge*, dl. LXVIII, 1962, blz. 51-90.

NAZ R., *Sous-diaconat*, in *Dictionnaire de droit canonique*, dl. VII, Parijs, 1965, kol. 1074-1078.

NELIS H., *La minuscule caroline en Flandre et dans le nord de la France aux XIᵉ et XIIᵉ siècles*, in *Annales de la Société d'émulation de Bruges*, dl. LXVI, 1923, blz. 5-18; en in *Études de Hubert Nelis. II. Études de diplomatique médiévale*, Brussel, 2001, blz. 426-439.

NELSON L., *Introduction*; *Appendix 5: Herman's account as family history*, in: ID. (vert.), HERMAN OF TOURNAI, *The Restoration of the Monastery of Saint Martin of Tournai*, Washington, 1996, blz. XIII-[XXIX] en blz. 148-162.

NEUMEISTER P., *Heinrich V., 1106-1125*, in *Deutsche Könige und Kaiser des Mittelalters*, Keulen- Wenen, 1989, blz. 129-138.

NEWMAN W., *Les seigneurs de Nesle en Picardie (XIIᵉ-XIIIᵉ siècle), leurs chartes et leur histoire*, dl. I, Philadelphia, 1971.

[NICQ-DOUTRELIGNE L.], *L'ancien Cambrai*, Kamerijk, 1924.

NIERMEYER J., *Lotharingen en Friesland in overgangstijd, 1076-1125*, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, Utrecht-Antwerpen, 1950, blz. 52-65.

NIP R., *Arnulfus van Oudenburg, bisschop van Soissons († 1087)*, Leuven, 2004.

OEDIGER W., *Monasterium beati Victoris Christi martyris. Zür Frühgeschichte des Xantener Stiftskapitels (vor 1300)*, in *Beiträge zur Frühgeschichte des Xantener Viktorstiftes*, Düsseldorf, 1969, blz. 207-271.

OHLER N., *Reisen im Mittelalter*, München, 1986.

OHLER N. en HILLIER C. (vert.), *The Medieval Traveller*, Woodbridge, 1989.

OPLL F., *Stadt und Reich im 12. Jahrhundert (1125-1190)*, Wenen-Keulen-Graz, 1986.

OTT J., *"Both Mary and Martha": Bishop Lietbert of Cambrai and the Construction of Episcopal Sanctity in a Border Diocese around 1100*, in *The Bishop reformed. Studies of Episcopal Power and Culture in the Central Middle Ages*, Aldershot-Burlington, 2007, blz. 137-159.

PAQUOT J., *Le B. Odon, évêque de Cambrai*, in: ID., *Mémoires litéraires des Pays-Bas*, dl. VIII, Leuven, 1766, blz. 1-16.

PETIT CH., *Histoire de l'ancienne cathédrale de Cambrai*, in *Annales de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. L, 1950, blz. 1-15.

PETIT F., *La réforme des prêtres au moyen-âge. Pauvreté et vie commune*, Parijs, 1968.

PETIT L.-A., *Histoire de la ville de Saint-Ghislain*, in *Mémoires et publications de la société des sciences, des arts et des lettres du Hainaut*, jg. 1871 1872, blz. 3-178.

PETKE W., *Von der klösterlichen Eigenkirche zur Inkorporation in Lothringen und Nordfrankreich im 11. und 12. Jahrhundert*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. LXXXVII, 1972, blz. 34-62.

PETRI F., *Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich*, in *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens*, Lindau, 1958 (Sigmaringen, 1975²), blz. 227-295.

PLATELLE H., *Cambrai et le Cambrésis au XVe siècle*, in *Revue du Nord*, dl. LVIII, 1976, blz. 349- 381.

PLATELLE H., *Géry (Saint)*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XX, Parijs, 1984, kol. 1101-1103, nr. 1.

PLATELLE H., *Géry (S.), de Cambrai*, in *Catholicisme, hier, aujourd'hui, demain*, dl. IV, Parijs, 1956, kol. 1901.

PLATELLE H., *Herluin ou Erluin, évêque de Cambrai*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XXIV, Parijs, 1993, kol. 6-7, nr. 2.

PLATELLE H., *La cathédrale et le diocèse. Un aspect religieux du rapport ville-campagne. L'exemple de Cambrai*, in *Villes et campagnes au moyen âge. Mélanges Georges Despy*, Luik, 1991, blz. 625-641.

PLATELLE H., *La conversion du "marchand" cambrésien Wérimbold et les courants spirituels de son temps (XIIe s.)*, in *Histoire des mentalités dans le nord de la France*, Rijsel, 1979, blz. 1-28; en in: ID., *Terre et ciel aux anciens Pays-Bas*, Rijsel, 1991, blz. 329-356.

PLATELLE H., *La mort précieuse. La mort des moines d'après quelques sources des Pays-Bas du sud*, in *Revue Mabillon*, dl. LX, 1982, blz. 151-160.

PLATELLE H., *Le décollage économique et politique (XIe et début du XIIe siècle)*, in: ID. (dir.), *Histoire de Valenciennes*, Rijsel, 1982, blz. 23-36.

PLATELLE H., *Le développement de Valenciennes du Xe au XIIIe siècle: le castrum, les bourgs, les enceintes. Étude topographique*, in *Valenciennes et les anciens Pays-Bas. Mélanges offerts à Paul Lefrancq*, Valencijn, 1976, blz. 21-52.

PLATELLE H., *L'éloge des villes au moyen âge, Cambrai, une autre Jérusalem (XIIe s.)*, in *Autour de la ville en Hainaut*, Ath, 1986, blz. 65-80.

PLATELLE H., *Le siècle du grand changement (1050-1150)*, in *Les diocèses de Cambrai et de Lille*, Parijs, 1978, blz. 40-51.

PLATELLE H., *Les luttes communales et l'organisation municipale (1075-1313)*, in *Histoire de Cambrai*, Rijsel, 1982, blz. 41-59.

PLATELLE H., *L'essor d'une cité (1075-1313)*, in *Histoire de Cambrai*, Rijsel, 1982, blz. 61-88.

PLATELLE H., *Le temporel de l'abbaye de Saint-Amand des origines à 1340*, Parijs, 1962.

PLATELLE H., *Liberto, vescovo di Cambrai*, in *Bibliotheca sanctorum*, dl. VIII, Rome, 1967, kol. 28-29.

PLATELLE H., *Naissance des petites patries (vers 900-1191)*, in *Histoire des provinces françaises du Nord*, dl. II: ID. en CLAUZEL D., *Des principautés à l'empire de Charles-Quint*, [Duinkerke], 1989, blz. 9-32.

PLATELLE H., *Odon, évêque de Cambrai*, in *Catholicisme, hier, aujourd'hui, demain*, dl. IX, Parijs, kol. 1496.

PLATELLE H., *Survol de l'histoire de Saint-Saulve. Le saint, l'abbaye, la paroisse du VIIIe au XVIIIe siècle*, in *Cercle archéologique et historique de Valenciennes*, dl. VII, 1971, blz. 5-17.

PLATELLE H., *Villes et marchands*, in *Histoire des provinces françaises du Nord*, dl. II, [Duinkerke], 1989, blz. 55-76.

POLY J.-P. en BOURNAZEL É., *La mutation féodale, X^e-XIIe siècle*, Parijs, 1980.

PONTAL O., *Clercs et laïcs au moyen âge d'après les statuts synodaux*, Doornik-Parijs, 1990.

PONTAL O., *Le synode diocésain et son cérémonial du XIIe au XIVe s.*, in *L'année canonique*, dl. XIV, 1970, blz. 53-61.

PREVENIER W., *La chancellerie des comtes de Flandre dans le cadre européen à la fin du XIIe siècle*, in *Bibliothèque de l'École des chartes*, dl. CXXV, 1967, blz 34-93.

PYCKE J., *Herman de Laon*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XXIV, Parijs, 1993 (fascikel 198, 1990), kol. 15-17, nr. 1.

PYCKE J., *Hillin, chanoine de Fosses*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XXIV, Parijs, 1993, kol. 549-552, nr. 1.

RADER O., *Das Urkunden- und Kanzleiwesen der Erzbischöfe von Magdeburg von der Gründung des Erzbistums 968 bis zum Tod des Erzbischofs Albrecht von Käfernburg 1232*, in *Die Diplomatik der Bischofsurkunde vor 1250. La diplomatique épiscopale avant 1250*, Innsbruck, 1995, blz. 109-120.

RAYMOND F., *Histoire du Hainaut français et du Cambrésis depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jous*, Parijs, 1899.

REINHOLD H., *Die Marken Valenciennes, Eename und Antwerpen im Rahmen der kaiserlichen Grenzsicherungspolitik an der Schelde im 10.-11. Jahrhundert*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, dl. X, 1940, blz. 229-276.

RELIGIEUX BENEDICTINS DE LA CONGREGATION DE S. MAUR, *Le B. Odon, evêque de Cambrai*, in *Histoire litéraire de la France*, dl. IX, Parijs, 1750 (1868^2), blz. 583-606.

RESNICK I., *Odo of Cambrai and the Investiture Crisis in the early twelfth Century*, in *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, dl. XXVIII, 1997, blz. 83-98.

REUSENS E., *Les chancelleries inférieures en Belgique depuis leur origine jusqu'au commencement du XIIIe siècle*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. XXVI, 1896, blz. 20-206.

REUTER T., *The 'Imperial Church System' of the Ottonian and Salian Rulers: a Reconsideration*, in *Journal of Ecclesiastical History*, dl. XXXIII, 1982, blz. 347-374.

ROBINSON I., *Authority and Resistance in the Investiture Contest: the Polemical Literature of the Late Eleventh Century*, Manchester, 1978.

ROESSLER O., *Kaiserin Mathilde, Mutter Heinrichs von Anjou, und das Zeitalter der Anarchie in England*, Berlijn, 1897 (Vaduz, 1965²).

ROTTER E., *Das königliche Hofgericht zwischen bischöflicher Stadtherrschaft und coniuratio communiae (11.-13. Jahrhundert)*, in *Geschichte der Zentraljustiz in Mitteleuropa. Festschrift für Bernhard Diestelkamp zum 65. Geburtstag*, Weimar-Keulen-Wenen, 1994, blz. 39-59.

ROTTHOFF G., *Cambrai*, in: ID., *Studien zur Geschichte des Reichsguts in Niederlothringen und Friesland während der sächsisch-salischen Kaiserzeit*, Bonn, 1953, blz. 51-54, nr. 22.

ROUCHE M., *Cambrai, du comte mérovingien à l'évêque impérial*, in *Histoire de Cambrai*, Rijsel, 1982, blz. 11-42.

ROUCHE M., *Topographie historique de Cambrai durant le haut Moyen Âge (V^e-Xe siècles)*, in *Revue du Nord*, dl. LVII, 1976, blz. 339-347.

SAINT-DENIS A. (uitg. en vert.), *Introduction*, in: HERIMAN DE TOURNAI, *Les miracles de Sainte Marie de Laon*, Parijs, 2008, blz. (11)-123.

SCHIEFFER R., *Die Entstehung von Domkapiteln in Deutschland*, Bonn, 1976.

SCHIEFFER TH., *Die päpstlichen Legaten in Frankreich vom Vertrage von Meersen (870) bis zum Schisma von 1130*, Berlijn, 1935.

SCHIEFFER TH., *Ein deutscher Bischof des 11. Jahrhunderts: Gerhard I. von Cambrai (1012-1051)*, in *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters*, dl. I, 1937, blz. 323-360.

SCHIEFFER TH., *Reichsbistum Kamerich. Ein Hinweis*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, dl. VI, 1936, blz. 139-144.

SCHREIBER G., *Die Wochentage im Erlebnis der Ostkirche und des christlichen Abendlandes*, Keulen, 1959.

SCHUBERT H., *Eine lütticher Schriftprovinz nachgewiesen an Urkunden des elften und zwölften Jahrhunderts*, Marburg, 1908.

SCHULZ K., *Cambrai 1077-1227*, in: ID., *"Denn sie lieben die Freiheit so sehr ...". Kommunale Aufstände und Entstehung des europäischen Bürgertums im Hochmittelalter*, Darmstadt, 1992, blz. 56-60.

SCHÜTTE A., *Odo, sel.*, in: ID., *Handbuch der deutschen Heiligen. Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Heiligen, Seligen, Ehrwürdigen und Gottseligen*, Keulen, 1941, blz. 273[a].

SDRALEK M., *Zur Geschichte der Trennung des unierten bistümer Noyon und Tournai*, in: ID., *Wolfenbüttler Fragmente. Analekten zur Kirchengeschichte des Mittelalters aus Wolfenbüttler Handschriften*, Münster, 1891, blz. 66-72.

SENN F., *L'institution des vidamies en France*, Parijs, 1907.

SERBAT L., *L'église Notre-Dame-la-Grande à Valenciennes*, in *Revue de l'art chrétien*, dl. XLIV, 1903, blz. 366-382.

SERBAT L., *Notre-Dame la Grande*, in *Cercle archéologique et historique de Valenciennes*, dl. II, 1936, blz. 15-18.

SERVATIUS C., *Heinrich V. (1106-1125)*, in *Kaisergestalten des Mittelalters*, München, 1984, blz. 134-154.

SERVATIUS C., *Paschalis II. (1099-1108). Studien zu seiner Person und seiner Politik*, Stuttgart, 1979.

SIGAL P.-A., *Le vocabulaire de l'enfance et de l'adolescence dans les recueils de miracles latins des XIe et XIIe siècles*, in *Sénéfiance*, dl. IX, 1980, blz. 143-160.

SOSSON J.-P., *Frédéric Ier, archevêque de Cologne*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XVIII, Parijs, 1977, kol. 1157-1159.

SPRANDEL R., *Ivo von Chartres und seine Stellung in der Kirchengeschichte*, Stuttgart, 1962.

SPROEMBERG H., *Die Gründung des Bistums Arras im Jahre 1094*, in *Standen en landen*, dl. XXIV, Leuven-Parijs, 1962.

SPROEMBERG H., *Gerhard I., Bischof von Cambrai (1012-1061)*, in: ID., *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung*, Berlijn, 1971, blz. 103-118.

SPROEMBERG H., *Niederlothringen, Flandern und Friesland*, in: WATTENBACH W. en HOLTZMANN R., *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Deutsche Kaiserzeit*, dl. I-4, Berlijn, 1943 (uitg. F.-J. SCHMALE, dl. II-3/4, Darmstadt, 1978).

SPROEMBERG H., *Residenz und Territorium im niederländischen Raum*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, dl. VI, 1938, blz. 113-139.

STEIN R., *Lambert de Waterlos [Waterloos]*, in *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, dl. II, Leiden-Boston, 2010, blz. 991-992.

STIENNON J., *L'écriture diplomatique dans le diocèse de Liège du XIe au milieu du XIIe siècle. Reflet d'une civilisation*, Parijs, 1960.

STIENNON J., *Paléographie du moyen âge*, Parijs, 1973.

STOTZ P., *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, dl. III: *Lautlehre*, München, 1996.

STRUBBE E., *Diplomatiek (Oorkondenleer)*, in *Historische W. P. encyclopedie*, Amsterdam-Brussel, 1957, blz. 60-65.

STRUBBE E., *Grondbegrippen van de paleografie der middeleeuwen* [collegedictaat RU Gent], dl. I, Gent, 1961.

SWERTS-SLOCK A., *Beknopte geschiedenis der stad Antwerpen*, Antwerpen, [1898].

TAILLIAR [E.-F.], *Condé-sur-Escaut. Sa collégiale Notre-Dame et son chapitre de chanoines*, in *Bulletin de la Commission historique du département du Nord*, dl. XI, 1871, blz. 367-372.

TESSIER G., *La diplomatique*, Parijs, 1966[3].

TESSIER G., *La diplomatique*, in *L'histoire et ses méthodes*, Parijs, 1961, blz. 633-676.

THELLIEZ C., *Contribution à l'histoire de Cambrai et du Cambrésis. La commune de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XCII, 1968, blz. 107-112.

THIEBAUT J., *Cambrai (Nord). Cathédrale*, in *Le paysage monumental de la France autour de l'an mil*, Parijs, 1987, blz. 545[b]-546[b].

THIEBAUT J., *Les cathédrales préromanes de Cambrai*, in *L'art du haut moyen âge dans le nord-ouest de la France*, Greifswald, 1993, blz. 61-76.

THIEBAUT J., *L'iconographie de la cathédrale disparue de Cambrai*, in *Revue du Nord*, dl. LVIII, 1976, blz. 407-433.

THIEBAUT J., *Quelques observations sur l'église Notre-Dame-la-Grande de Valenciennes*, in *Revue du Nord*, dl. LXII, 1980, blz. 331-344.

TOCK B.-M., *Altare dans les chartes françaises antérieures à 1121*, in *Roma, magistra mundi. Itineraria culturae medievalis. Mélanges offerts au père L.E. Boyle*, [dl. II], Louvain-la-Neuve (Ottignies), 1998, blz. 901-926.

TOCK B.-M., *Le diocèse d'Arras*, in: ID. (uitg.), *Les chartes des évêques d'Arras (1093-1203)*, Parijs, 1991, blz. XXXI-XXXIX.

TOCK B.-M., *Le diocèse d'Arras*, in: ID., *Une chancellerie épiscopale au XIIe siècle: le cas d'Arras*, Louvain-la-Neuve (Ottignies), 1991, blz. 6-12.

TORSY J. e.a., *Odo, sel.*, in: ID., *Lexikon der deutschen Heiligen, Seligen, Ehrwürdigen und Gottseligen*, Keulen, 1959, blz. 421.

VAN DAMME, B., *La "Summa cartae caritatis" source de constitutions canoniales*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, dl. XXIII, 1972, blz. 5-54.

VANDERKINDERE L., *Le Cambrésis*; in: ID., *La formation territoriale des principautés belges au moyen âge*, dl. II, Brussel, 1903 (1981[2]), blz. 48-59; *Le Hainaut, ibid.*, blz. 61-101.

VAN DOREN R., *Cateau-Cambrésis (Le) (S.-André)*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XI, Parijs, 1949, kol. 1499-1500.

VAN HOUTS E., *Local and Regional Chronicles*, Turnhout, 1995.

VAN MINGROOT E., *Acten der bisschoppen van Kamerijk (642-1103). Inventaris en diplomatische studie* [licentiaatsverhandeling], dl. II: *De bisschoppelijke kanselarij te Kamerijk (tot 1103)*, Leuven, 1959, blz. 203-355.

VAN MINGROOT E., *Duizend jaar geleden: de bul van paus Johannes XV voor bisschop Liudolf van Noyon-Doornik (maart 988)*, in *Gestella. Gistel 1000 jaar*, Gistel, 1988 (*Historica Lovaniensia*, nr. 216, 1988), blz. 10-72.

VAN MINGROOT E., *Gaucher d'Oisy-Inchy, évêque de Cambrai*, in *Nouvelle biographie nationale*, dl. II, Brussel, 1990, blz. 183-188.

VAN MINGROOT E., *Gérard II de Lessines, évêque de Cambrai*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. XX, Parijs, 1984, kol. 751-755.

VAN MINGROOT E., *Introduction*, in: ID. (uitg.), *Les chartes de Gérard Ier, Liébert et Gérard II, évêques de Cambrai et d'Arras, comtes du Cambrésis (1012-1092/93)*, Leuven, 2005, blz. 1-47.

VAN MINGROOT E., *Middeleeuwse ketterij en inquisitie in de Franse Nederlanden (1025-1491)*, in *De Franse Nederlanden. Les Pays-Bas français*, jg. 1981, blz. 1-29.

VAN MINGROOT E., *Oorkondenleer* [collegedictaat KU Leuven], Leuven, 1991².

VAN MINGROOT E., *Over de oudste schriftelijke getuigenissen (870-1008/25) uit de ontstaansgeschiedenis van de stad Mechelen. Status quaestionis en probleemstelling*, Mechelen, 2011.

VAN MINGROOT E., *Ramihrdus de Schere, alias Ramihrd d'Esquerchin († 1077)*, in *Pascua mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet*, Leuven, 1983, blz. 75-92.

VAN MINGROOT E., NELISSEN M. (ass.) en FRITSEN A. (vert.), *Sapientie Immarcessibilis. A Diplomatic and Comparative Study of the Bull of Foundation of the University of Louvain (December 9, 1425)*, Leuven, 1994.

VAN UYTVEN R., *Kloosterstichtingen en stedelijke politiek van Godfried I van Leuven (1095-1139)*, in *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, dl. XIII, 1959, blz. 177-188.

VERCAUTEREN F., *Cambrai*, in: ID., *Étude sur les civitates de la Belgique seconde. Contribution à l'histoire urbaine du nord de la France de la fin du IIIe à la fin du XIe siècle*, Brussel, 1934, blz. 205-232.

VERHULST A., *Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw*, in *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis, 1565*, Brussel, 1978, blz. 13-42.

VERLEYEN W., *L'abbaye des chanoines réguliers de Saint-Augustin de Bornhem (1100-1120)*, in *Augustiniana*, dl. XII, 1962, blz. 529-532.

VERMEESCH A., *La commune de Cambrai*, in: ID, *Essai sur les origines et la signification de la commune dans le nord de la France (XIe et XIIe siècles)*, Heule, 1966, blz. 88-98.

VIARD P., *Gaugerico*, in *Bibliotheca sanctorum*, dl. VI, Rome, 1965, kol. 71-72.

VON BRANDT A., *Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die historischen Hilfswissenschaften*, Stuttgart, 1971⁶.

VON HUEBNER D., *Cambrai. Liturgie und Musik*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. I, München-Zürich, 1983 (Stuttgart, 1999²), kol. 1409-1410.

VOS J., *Lobbes, son abbaye et son chapitre*, dl. II, Leuven, 1865.

WARICHEZ J., *Géographie historique des diocèses de Cambrai et de Tournai*, in *Collationes dioecesis Tornacensis*, dl. XIX, 1923/24, blz. 59-70.

WARICHEZ J., *Le clergé Tournaisien à l'assaut de l'autonomie diocésaine*, in *Collationes dioecesis Tornacensis*, dl. XVIII, 1922/23, blz. 3-12.

WARICHEZ J. en VAN BLEYENBERGHE D., *L'abbaye de Lobbes depuis les origines jusqu'en 1200*, Leuven-Parijs, 1909.

WAUTERS A., *Les libertés communales. Essai sur leur origine et leurs premiers développements en Belgique, dans le nord de la France et sur les bords du Rhin*, dl. I, Brussel, 1878.

WEILANDT G., *Geistliche und Kunst. Ein Beitrag zur Kultur der ottonisch-salischen Reichskirche und zur Veränderung künstlerischer Traditionen im späten 11. Jahrhundert*, Keulen-Weimar-Wenen, 1992.

WILBERT, A., *Histoire de Cambrai à l'époque féodale*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XXXI-1, 1870, blz. 407-463.

WILBERT A., *Rapport sur l'histoire, l'état de conservation et le caractère des anciens monumens de l'arrondissement de Cambrai*, in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. XVII-2, 1841, blz. I-XXXVI, 1-395.

WIMMER O. en MELZER H., *Odo OSB, Bisch. von Cambrai, Sel.*, in: ID., *Lexikon der Namen und Heiligen*, Innsbruck-Wenen-München, 1982[4], blz. 620[b].

WYMANS G., *L'abbaye Saint-Feuillien du Roeulx, en Hainaut, et son scriptorium (1125-1300)* [doctoraatsproefschrift], dl. II: *Le scriptorium*, Leuven, 1965.

ZIELINSKI H., *Der Reichsepiskopat in spätottonischer und salischer Zeit (1002-1125)*, dl. I, Wiesbaden-Stuttgart, 1984.

ZIMMERMANN A., *Das Gedächtnis des sel. Odo, Bischofs von Cambrai*, in: ID., *Kalendarium Benedictinum*, dl. II, Metten-Wenen, 1934, blz. 332-333, nr. 2.

ZIMMERMANN H., *Heinrich IV. (1056-1106)*, in *Kaisergestalten des Mittelalters*, München, 1984, blz. 98-134.

ZYLBERGELD L., *Les villes en Hainaut au moyen âge. Origines et premiers développements (XIe -XIIIe siècles)*, in *Recueil d'études d'histoire offertes à Maurice A. Arnould*, dl. I, Bergen, 1983, blz. 141-186.

[ ], *Saint Géry et la christianisation dans le nord de la Gaule, V[e]-IXe siècles*, in *Revue du Nord*, dl. LXVIII, 1986, blz. 271-534.

Repertoria en referentiewerken

BRASSART F., *Liste des bienfaiteurs du chapitre de la cathédrale de Cambrai, dressée par un chanoine vers 1190. Table des noms de personne*, in *Souvenirs de la Flandre wallonne*, 2de reeks, dl. IV, 1884, blz. 169-182.

BONTEMPS A., *Liste des curés des paroisses du diocèse actuel de Cambrai (1927) antérieurement à la Révolution*, Rijsel, 1928.

BRUYELLE A., *Ephémérides du Cambresis, avec tables méthodiques*, Kamerijk, 1852.

CASIER, J.-CL., *Mémoire en images. Valenciennes*, Joué-lès-Tours, 1998.

[CELLIER L.], *Glossaire topographique de l'arrondissement de Valenciennes*, in *Revue agricole, industrielle et littéraire <de la> Société impériale d'agriculture, sciences et arts de Valenciennes*, dl. X, [1858/1859], blz. 301-393.

CLASSEN W., *Das Erzbistum Köln. Archidiakonat von Xanten*, in *Germania sacra. Die Bistümer der Kirchenprovinz Köln*, dl. I-1, Berlijn, 1938.

CORDOLIANI A., *Tableau des dates du début de l'année*, in *L'histoire et ses méthodes*, Parijs, 1961, blz. 1558-1566.

D'ALVERNY M.-TH. (dir.), *Catalogue des manuscrits en écriture latine*, dl. II: *Bibliothèque nationale, Fonds latin (N°s 1 à 8.000)*, Parijs, 1962.

DE HEMPTINNE TH., *De oorkonden van de graven van Vlaanderen Diederik en Filips van de Elzas. Een peiling naar de oorkondingsaktiviteit van de grafelijke kanselarij in de periode 1128-1191, op grond van een diplomatisch en paleografisch onderzoek*. [doctoraatsproefschrift], *Foto's*, Gent 1978.

DE KEYZER W., *Table générale des publications du Cercle archéologique de Mons*, Bergen, 1980.

DE LA CHENAYE-DESBOIS F., *Dictionnaire de la noblesse*, dl. VIII, Parijs, 1980[4].

DE LA RONCIERE CH.-M., CONTAMINE PH., DELORT R. en ROUCHE M. (eds.), *L'Europe au moyen âge. Documents expliqués*, dl. II: *Fin IXe – fin XIIIe siècle*, Parijs, 1969.

DELMAIRE B., *Notices paroissiales*, in: ID., Le *diocèse d'Arras de 1093 au milieu du XIVe siècle*, dl. II, Atrecht, 1994, blz. 415-573.

DE MAS LATRIE [L.], *Trésor de chronologie et de géographie*, Parijs, 1889.

DEMAY G., *Inventaire des sceaux de la Flandre*, dl. II, Parijs, 1873.

DEMEULDRE A., *Tableau des chanoines par prénoms*, in: ID., *Le chapitre de Saint-Vincent à Soignies, ses dignitaires et ses chanoines*, Zinnik, 1902, blz. 360-387.

DE RAM P., *Synopsis actorum ecclesiae Antverpiensis et ejusdem dioeceseos status hierarchicus ab episcopatus erectione usque ad ipsius suppressionem*, Brussel, 1856.

DEVILLERS L., *Description sommaire du cartulaire de l'abbaye de Saint-Feuillien, au Roeulx*, in *Annales du Cercle archéologique de Mons*, dl. XXI, 1888, blz. 287-316.

DINAUX A., *Bibliographie cambrésienne*, Douai, 1822.

EEMAN M., KENNES H. en MONDELAERS L., *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur*, dl. IXn: *Stad Mechelen. Binnenstad*, Gent, 1984.

[EHRLE F.], *Sommi pontefici Romani*, in *Annuario pontificio*, jg. 1904, blz. 9-27; *Serie dei sommi pontefici Romani*, in *Annuario pontificio*, jg. 1980, blz. 5*-23*.

FAILLE R., *Iconographie des évêques et archevêques de Cambrai*, Kamerijk, 1974.

FISQUET H., *La France pontificale. Métropole de Reims. Soissons et Laon*, Parijs, [1870].

GERZAGUET J.-P., *Index nominum*, in: ID. (uitg.), *Les chartes de l'abbaye d'Anchin (1079-1201)*, Turnhout, 2005, blz. 399-510.

GLARE P. (dir.), *Oxford Latin Dictionary*, dl. V, Oxford, 1976.

GROSJEAN P., *Chronologie de S. Feuillen*, in *Analecta Bollandiana*, dl. LXXV, 1957, blz. 379-393, nr. 38.

HOVEN R., *Lexique de la prose latine de la renaissance*, Leiden-New York-Keulen, 1994.

ISTITUTO STORICO ITALIANO PER IL MEDIO EVO, *Repertorium fontium historiae medii aevi*, dl. II, Rome, 1967.

KILIAN E., *Itinerar Kaiser Heinrichs IV.*, Karlsruhe, 1886.

KNIPPING R., *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, dl. II: *1100-1205*, Bonn, 1901 (1964²).

MALSY J.-CL., *Les noms de lieu du département de l'Aisne*, dl. II, Parijs, 2000.

MARTON H., *Index chartarum, diplomatum magna ex parte episcopalium quae fundationem, confirmationem aliaque negotia monasteriorum respiciunt*, in: ID., *Initia historico-juridica capituli generalis ordinis Praemonstratensis*, Rome, 1964, blz. 188-192.

MATTON A., *Dictionnaire topographique du département de l'Aisne*, Parijs, 1871.

MELLEVILLE M., *Dictionnaire historique, généalogique et géographique du département de l'Aisne*, dl. II, Parijs, 1865 (1996²).

MÉRIAUX CH., *Églises et communautés religieuses*, in *Gallia irradiata. Saints et sanctuaires dans le nord de la Gaule du haut Moyen Âge*, Stuttgart, 2006, blz. 241-344.

MONOYER J., *Les noms de lieux du canton de Roeulx*, Bergen, 1879.

PIETRESSON DE SAINT-AUBIN P., *Archives départementales du Nord. Répertoire numérique. Série G*, dl. II-2: *Index alphabétique*, Rijsel, 1971.

PIOT CH., *Les limites et les subdivisions de l'ancien diocèse de Tournai*, in *Annales de la Société d'émulation pour l'étude de l'histoire & des antiquités de la Flandre*, dl. XXII, 1870, blz. 1-259.

PLOETZ K. en DUMONT G.-H. (vert.), *Calendrier de l'histoire*, Verviers, 1974.

PYCKE J., *Répertoire biographique des chanoines de Notre-Dame de Tournai, 1080-1300*, Brussel- Louvain-la-Neuve, 1988.

RABY F., *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, dl. I, Oxford, 1934.

ROMMEL F., *Indices van oude vormen. Table des formes anciennes. Register alter Formen*, in: M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, dl. II, s.l., 1960, blz. 1143-1335.

SCHMALE F. m.m.v. OTT I. en BERG D, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vom Tode Kaiser Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnums*, dl. I, Darmstadt, 1976.

SCHWENNICKE D., *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten. Neue Folge*, dl. VII: *Familien des alten Lotharingien II*, Marburg, 1979.

SCHWENNICKE D., *Europäische Stammtafeln ... Neue Folge*, dl. XIII: *Les familles féodales de France I*, Marburg, 1990.

SENN F., *Table des principaux diplômes et des principales chartes relatifs à l'histoire des vidamies en France*, in: ID., *L'institution des vidamies en France*, Parijs, 1907, blz. 185-206.

SINCLAIR S., *Atlas de géographie historique de la France et de la Gaule de la conquête césarienne à nos jours*, Parijs, 1985.

STOKVIS A., *Manuel d'histoire, de généalogie et de chronologie de tous les états du globe*, dl. II, Leiden, 1888 (Amsterdam, 1966[2]).

TOCK B.-M., *Index des noms de personnes et de lieux*, in: ID. (uitg.), *Les chartes des évêques d'Arras (1093-1203)*, Parijs, 1991, blz. 337-399.

VAN BRABANT J., *Oud Antwerps kerkarchief in het rijksarchief, het stadsarchief en het archief der Commissie van openbare onderstand te Antwerpen*, Antwerpen, 1972.

VAN DER SCHAAR J., *Woordenboek van voornamen*, Utrecht-Antwerpen, 1970.

V[AN] U[YTVEN] R., *Begiftigingsoorkonde voor de abdij van St.-Feuillien-du-Roeulx*, in *De glans van Prémontré. Oude kunst uit Witherenabdijen der Lage Landen. Tentoonstellingscatalogus*, Heverlee (Leuven), 1973, blz. 371-372, nr. 393.

VON ISENBURG W. en FREYTAG VON LORINGHOVEN F., *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*, dl. II, Marburg, 1960[3] (1976[4]).

VOS [J.], *Les dignités et les fonctions de l'ancien chapitre cathédral de Tournai*, dl. I, Brugge, 1898.

VOS J., *Liste des chanoines de l'ancienne collégiale de Saint-Vincent à Soignies*, in *Annales du Cercle archéologique d'Enghien*, dl. III, 1887, blz. 215-258; *Table des noms des chanoines*, *ibid.*, blz. 260-266.

WARICHEZ J., *Les fastes épiscopaux de Cambrai*, in *Collationes dioecesis Tornacensis*, dl. XXI, 1925/26, blz. 293-309.

WEBER R. (uitg.) en GRYSON R (heruitg.), *Biblia sacra juxta Vulgatam versionum*, Stuttgart, 2007[5].

WARLOP E., *The Flemish Nobility before 1300*, dl. II-1, Kortrijk, 1976.

WILBERG M., *Regenten-Tabellen*, Frankfurt/Oder, 1906 (Graz, 1962[2]).

[ ], *De glans van Prémontré. Oude kunst uit Witherenabdijen der Lage Landen. Tentoonstellingscatalogus*, Heverlee, 1973.

[ ], *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVIII*, dl. V- 1: *Archiepiscopatus Coloniensis*, Stuttgart, 1982.

Gepubliceerde kaarten en plans

BAUER TH., "*Der lotharingische Raum und seine Bischofssedes*", in: ID., *Lotharingien als historischer Raum*, Keulen-Weimar-Wenen, 1997, kaart 4.

BEAUSSART PH., "*Valenciennes: évolution topographique*", in *Revue du Nord*, dl. LXVII, 1985, blz. 104, afb. 1; "*Valenciennes: plan archéologique*", *ibid.*, blz. 108, afb. 3; "*Église Notre-Dame: situation cadastrale des vestiges*", *ibid.*, blz. 114, afb. 4.

BOEREN P., "*Plan de Cambrai avant le XIe siècle*", in: ID., *Contribution à l'histoire de Cambrai à l'époque mérovingienne*, Maastricht-Vroenhoven, 1940, blz. 59, afb. III.

BOONE H., "*Le quartier de Selles au XIIIe siècle*", in *Mémoires de la Société d'émulation de Cambrai*, dl. LXXXIV, 1937, blz. 120/121.

BRUYELLE H. en A., "*Cambrai, ses rues, places et monuments en 1850*", in *Mémoires de la société d'émulation de Cambrai*, dl. XXII, 1850, s.p.

DEHARVENG J. en DE GHELLINCK A., "*Diocèses de Cambrai, de Tournai, de Thérouanne et d'Utrecht*", in *Histoire de l'Église en Belgique*, aanv. dl., *Cartes*, Brussel, 1948.

DEHARVENG J., DE MOREAU É. en DE GHELLINCK A., "*Carte générale des circonscriptions ecclésiastiques avant 1559. Chapitres, abbayes, prieurés jusqu'en 1120*", in *Histoire de l'Église en Belgique*, aanv. dl., *Cartes*, Brussel, 1948.

DE KEYSER R., VAN ERMEN E. en LECLERCQ H., "*Zuidelijke Nederlanden rond 1300*", in: ID., *Atlas van de wereldgeschiedenis*, Leuven, 1983, blz. 30D.

DELCAMBRE É., "*L'Ostrevent*", in *Le moyen âge*, dl. XXXVII, 1927, blz. 272/273.

[DELMAIRE R.], "*Cambrai*", in *Archéologia*, nr. 360, 1999, blz. 19.

DEMOUY P., schetskaart, in: ID., *Les voyages des archevêques de Reims aux Xe-XIIIe siècles*, in *Travaux de l'Académie de Reims*, dl. CLXIV, 1985, blz. 63.

DUFOUR A., "*Carte des établissements destinataires dans le diocèse de Laon*", in: ID. (uitg.), *Actes des évêques de Laon des origines à 1151*, Parijs, 2001, blz. 655.

DUMOULIN J. en PYCKE J., "*Tournai. Édifices religieux à l'époque mérovingienne*", in *Sacris erudiri*, dl. XXVI, 1983, blz. 48.

DUVIVIER CH., "*Carte des archidiaconés de Hainaut et de Valenciennes, dans le diocèse de Cambrai, antérieurement au XVIe siècle*", in: ID., *Recherches sur le Hainaut (Pagus Hainoensis) du VIIe au XIIe siècle*, dl. I, Brussel, 1865, s.p.

DUVIVIER J., "*Enceintes successives de Cambai*", in: ID., *Cambrai. Son histoire militaire. Ses fortifications depuis leur origine*, Avesnes-sur-Helpe, 1936, blz. 21.

HIRSCHMANN F., "*Cambrai gegen Ende des 11. Jahrhunderts*", in: ID., *Stadtplanung, Bauprojekte und Grossbaustellen im 10. und 11. Jahrhundert*, Stuttgart, 1998, blz. 129.

KÜNZEL R., stadsplan van Kamerijk (naar ROUCHE M.), in: ID., *Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen. Historisch-antropologische studies over groepsculturen in de Nederlanden, 7de-13de eeuw*, Nijmegen, 1997², blz. 188.

LE GLAY [A.], "*Archidiaconé de Cambrésis représentant l'ancien Pagus Cameracensis*", in: ID., *Glossaire topographique de l'ancien Cambrésis*, Kamerijk, 1849, s.p.

[LEGROS C., DUMONT J. en DUMONT L.], "*Plan de l'intérieur de Valenciennes*" (1767), in: H. LANCELIN, *Histoire de Valenciennes depuis ses origines*, Valencijn, 1933, blz. [313].

LEKRAIE S. en DUSART D., "*Implantation des châteaux dans le comté épiscopal de Cambrai*" en "*Répartition des châteaux du Xème au XIIème siècles*", in *Cambrésis terre d'histoire*, nr. 20, 1998, blz. 5-6, afb. 2-3.

LEKRAIE S. en DUSART D., "*Implantation des châteaux du Xe au XIIe siècle*", in: *Le château médiéval et la guerre dans l'Europe du nord-ouest. Mutations et adaptations*, Rijsel, 1998, blz. 41, afb. 5.

MACHUT B., "*Topographie médiévale de Cambrai*", in *Archéologia*, nr. 360, 1999, blz. 22.

MICHAUX, [A.-J.], "*Fragment de la carte de l'ancien diocèse de Cambrai ... en 1790*", in: ID., *Notice historique sur les circonscriptions anciennes et modernes du diocèse de Cambrai, et spécialement sur celles de ses divisions et subdivisions qui se rapportent au territoire actuel de l'arrondissement d'Avesnes*, Avesnes-sur-Helpe-Valenciennes, 1867, blz. [2].

PLATELLE H., "*Délimitation spatial des paroisses de Valenciennes*", in: ID. (dir.), *Histoire de Valenciennes*, Rijsel, 1982, afb. 5.

[PLATELLE H.], "*Le comté de Cambrésis*", in *Histoire de Cambrai*, Rijsel, 1982, blz. 96.

PLATELLE H., "*Patronage saint Géry*", in *Villes et campagnes au moyen âge. Mélanges Georges Despy*, Luik, 1991, blz. 632.

RAYMOND F., kaart, in: ID., *Histoire du Hainaut français et du Cambrésis depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, Parijs, 1899, blz. 214/215.

REINHOLD H., "*Die Grenzmarken des Reiches an der Schelde im 10.-11. Jahrhundert*", in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, dl. X, 1940, blz. 233.

ROUCHE M., "*Cambrai durant le haut Moyen Âge*", in *Revue du Nord*, dl. LVIII, 1976, blz. 341.

ROUCHE M., "*Cambrai durant le haut Moyen Âge (Ve-XIe siècle)*", in *Histoire de Cambrai*, Rijsel, 1982, blz. 24.

VAN ERMEN E., "*Het bisdom Kamerijk in 1092*", in *Villes et campagnes au moyen âge. Mélanges Georges Despy*, Luik, 1991, blz. 734.
[ ], "*Carte des abbayes et prieurés de l'Aisne*", in *Mémoires <de la> Fédération des sociétés d'histoire et d'archéologie de l'Aisne*, dl. XXVIII, 1983, blz. 12.
[ ], "*Plan de Valenciennes en 1693*", in *Valenciennes et les anciens Pays-Bas. Mélanges offerts à Paul Lefrancq*, Valencijn, 1976, blz. 160/161, afb. I; en in: H. PLATELLE (dir.), *Histoire de Valenciennes*, Rijsel, 1982, blz. 33, afb. 3.

Woord van dank

Ten gevolge van leeftijdsgebonden gezondheidsproblemen wordt het voor schrijver dezes, in vergelijking met de eerste aflevering van deze studie, langsom moeilijker om ook de laatste verwijsplaats eigenhandig te verifiëren. Een speciaal woord van dank verdient daarom de secretaris van de Commissio historica Ordinis Praemonstratensis, Kan. H. Janssens O.Praem., die, afgezien nog van zijn veeleisende redactionele werkzaamheden, middels speurwerk in de Abdijbibliotheek van Averbode en enkele gerichte werksessies in Leuvense universitaire bibliotheken, in de eindfase een reeks onontbeerlijke bibliografische controles heeft uitgevoerd (en op een bepaald punt zelfs een heus "novum" heeft aangebracht), en die mij daarenboven een pakket boeken uit de omvangrijke norbertijner literatuur ter beschikking heeft gesteld en alzo mijn opdracht aanzienlijk heeft verlicht. Het mag onderstreept worden: het oogmerk van genoemde Commissie, namelijk het bevorderen van de norbertijner historiografie, wordt zodoende op uitmuntende wijze in praktijk gebracht.

Mijn erkentelijkheid gaat vervolgens uit naar volgende personen. Binnen de Orde moet de medewerking beklemtoond worden van Kan. E. Van Gysel O.Praem., die mij de nodige, vaak zeldzame en kostbare, werken uit de Abdijbibliotheek van Averbode liet ontlenen; Kan. J. Vankeirsbilck O.Praem., die in het Abdijarchief van Dendermonde de vereiste fotografische opnames verzorgde; Kan. Dr. A.J. Gribbin O.Praem. en Kan. M. Sawhney O.Praem./Kan. Dr. B. Ardura O.Praem., die bereid waren een conceptversie te vervaardigen van de Engelse, repectievelijk Franse vertaling van de samenvatting (eventuele inbreuken op de regels van de Engelse of Franse schrijfstijl of syntaxis zijn te wijten aan de menigvuldige wijzigingen en aanvullingen van mijn hand). Daarnaast werd andermaal, zowel op heuristisch als op iconografisch gebied, deskundige en gewaardeerde hulp geboden door de Dienst Interbibliothecair Leenverkeer van de Centrale Universiteitsbibliotheek te Leuven, bestaande uit de heren S. Derouck, die uitblinkt door zijn ijver voor bibliografische acribie, H. De Groot en J. Costermans. Zonder al die belangeloze hulpvaardigheid had ik deze tweede aflevering nooit kunnen afwerken.

Ten slotte wens ik de Historische Commissie van de Orde en haar Voorzitter te danken voor het welwillend opnemen van mijn kopij in deze jaargang van de *Analecta Praemonstratensia*, en ook de verantwoordelijke conservatoren van de betrokken archiefdepots in Lille, Reims en Dendermonde (en voor het eerste gedeelte van dit essay: Cambrai, Paris en Lille) voor de toelating tot reproduceren van documenten uit hun collecties.

Summary

(§11) After determining the family background (§5, §10) of Hugh of Fosses (alias *Hugo Sartensis*, *Hugo filius Rogeri*), to the extent that it is possible, and the approximate year of his birth (§2), as well as documenting the beginning of his ecclesiastical career in Fosses (§1-2), we shall now focus upon the circumstances of his transfer from the local collegial chapter of Saint-Foillan at Fosses to the cathedral chapter of Our Lady at Cambrai. It appears that his departure must have taken place in 1111. This must have happened as a result of the continually increasing discord in Fosses between the opponents and advocates of the Gregorian reform movement, and from the fact that Hugh's increasingly Gregorian outlook made his position in the predominantly imperially-minded environment untenable. Secured by means of a thorough internal and external diplomatic study of the foundation dossier, some light is thrown on this matter in the foundation history of the monastery of Saint-Foillan at Le Rœulx (1125), by the progressive faction of the chapter. Hugh's final decision to leave Fosses at an earlier stage must have been forced by the appointment (c. 1111) of the imperially-minded Liège archdeacon Henry jr. of Montaigu as provost. On the other hand Hugh's choice of Cambrai was favoured apparently by contacts with the Gregorian faction among the clergy of that city, and was made possible in the same year by the installation, with the imperial fiat, of the reform-minded bishop Odo of Orléans-Tournai (1105-1113). In an episcopal charter for the cathedral from the second half of 1111, there appears unexpectedly, as an incardinated member of the cathedral chapter of Cambrai, an acolyte named Hugh, who could, in our opinion, be identified with none other than Hugh of Fosses. This clearly contradicts the chronology of existing biographical notices.

(§12) In 1113-1116 Hugh experienced the discussions concerning the appointment of a new bishop of Cambrai, Burchard of Aachen (1116-1130) – initially Norbert of Gennep was also named a candidate. Afterwards he was promoted to episcopal chaplain and, for that end, must have received the, at least in Cambrai, obligatory ordination to the subdiaconate. This occurred probably in the second half of 1116, shortly after the consecration of the bishop, and in the context of the ongoing reorganization of the entire Cambrai curia. Using this new information, we can now take up some particular points of attention that have already been examined in order to verify and underpin them. The cathedral city, which was once firmly opposed to reform, actually remained the scene of discord in this period; as a matter of fact, some notorious opponents are presented. Canon Hugh of Fosses, however, sided with the Gregorian group in the cathedral chapter, around dean Erlebold I of Cantigneul (§10), provost Erlebold II of Cantaing, the well-known *scholasticus* and chancellor Werinbold III of Abancourt, and canon Hugh Abbas (§9). As episcopal chaplain Hugh must have been involved with all the liturgical and administrative tasks which this function entailed, respectively in the domestic chapel, the cathedral, the episcopal palace, household and council. We saw already (§6) that he was involved, for instance, as member of the cathedral choir, with the musical accompaniment of the liturgical services. He must have, as curial chaplain, officially participated in the activities of the episcopal chancellery (§3), and possibly the cathedral scriptorium.

However there remains the crucial, and difficult task, of identifying Hugh with the aforementioned notary "BurA" (also §3). A palaeographical and diplomatic excursion must therefore be undertaken in order to demonstrate that BurA, in our view, effectively, belonged to the Cambrai chancellery and that the three charters drafted in his hand (§4) were written there. Subsequently, a tentative link could be established with the development, under the influence of Abbot Hugh I, of a scriptorium – which functioned at the same time as chancellery – in the abbey of Prémontré.

(§13) In March 1119, Hugh, as chaplain, during the journey in the retinue of bishop Burchard, made his first acquaintance with Norbert of Gennep in the town of Valenciennes. In the secular domain this town belonged to the county of Hainault, on the spot represented by viscount Godfrey of Ribemont-Bouchain. In an ecclesiastical context only the area on the right bank of the Scheldt – admittedly the largest – was subordinate to the diocese of Cambrai. We are now able to integrate the meeting of Norbert and Hugh, described stereotypically in Premonstratensian literature, in both its circumstantial and personal aspects, in the context of Valenciennes-rive-droite. This first-hand knowledge enables us to understand better than previously why one of Norbert's companions – the subdeacon that became a monk *in extremis* – was buried in the church of Notre-Dame-la-Grande of the Benedictine provostry of the same name, and why, on the other hand, the two laypeople among his companions were buried in the civic church of Saint-Peter (because of a relevant privilege of the assertive local citizenry). We also now understand better why Norbert had to go to find the bishop, assisted by Hugh, in his residence next to the church of Saint-Géry, the main parish church of the "Cambrai" district of Valenciennes. Moreover, in discussing the meeting between Norbert and Hugh, we take advantage of the opportunity to understand better the figure of bishop Burchard of Aachen, who is explicitly praised in the *Vitae* of St. Norbert, and was known for his favourable disposition to the Premonstratensians. To determine his position in the investiture controversy, we examine the significance of his decision to accept the bishopric of Cambrai, in contrast with Norbert, his colleague in the imperial court – whose motives should also be thoroughly investigated. Furthermore we become acquainted with two other characters who are somewhat forgotten, but nonetheless important: the anonymous *archidiaconus* from *Vita B Norberti*, being archdeacon Thierry I of Osmont (1096-1141), competent for the archdeaconry of Valenciennes (and for Valenciennes-rive-droite), and at the same time cathedral provost and treasurer of Tournai and provost of the chapter of Condé, and, the other, named Werimbald, the dean of Christianity of Valenciennes.

(§14) There exists a diversity of opinions concerning Hugh's personal situation in his time at Cambrai. It is taken for granted, more specifically, that he had already received his priestly ordination beforehand. Therefore we must delve into the question concerning his actual grade of ordination and corresponding age. It is said that while Hugh arrived in Cambrai as an acolyte (§11), he received ordination to the subdiaconate by his appointment as episcopal chaplain (§12). This investigation consequently must focus on the keywords "subdeacon" (lawful from the age of 20/21) and "chaplain" (25 years old ?). (Anticipating further research (§19): presumably Hugh will be ordained deacon and priest by 1120/21,

before he made his first vows in Prémontré as "*professioni canonicae attitulatus*".) In any case the chronological information which can be verified, from the second half of 1116, appears to be consistent with the previous suggestion for 1087/88 as the year of Hugh's birth. As a point of reference, the year of St. Norbert's birth, usually placed nowadays at 1080/1085, is also subject to review, and likewise all the arguments which have been advanced hitherto for this proposal. Beginning, on our part, from the amicable relations between Burchard and Norbert during their joint formation at the imperial court, and from the conclusion that Burchard, at the turn of 1114/1115, was just no longer a *juvenis* – calculated, for contextual reasons, on the basis of the Varronian-Augustinian limit of the *juventus* at 45 years – and must have been born c. 1070, we suggest that we place the year of Norbert's birth at an earlier date, at least by five years, to c. 1075. This allows us, while taking into account the storylines of contemporary sources and later commentaries, and the age difference between Norbert and Hugh of about fifteen years, to confirm once again that, concerning Hugh, the suggested congruence between the year of birth (1087/88), the year of ordination as subdeacon, and appointment as episcopal chaplain (1116) exists *de facto*.

(§15) Because a person does not exist in isolation from his surroundings and acquaintances, and in order to recognize the influences that Hugh locally experienced, we explore the city of Cambrai, and try to reconstruct the milieu where he spent ten years of his life. Concerning aspects relating to infrastructure: the walled city of Cambrai, border town of the German empire on the Scheldt and main town of the county of Cambrésis, was architecturally as well as institutionally well provided. It had a cathedral and cathedral chapter (§3, §7), including a chapter cloister, library, school, scriptorium, and chancellery, an episcopal palace with domestic chapel, two other collegial churches and chapters, a regular chapter or abbey, a Benedictine abbey, a hospital, a lazar house, seven parish churches and a chapel for the attendants of the cathedral. The existence of the abbey church of the Holy Sepulcher in the city-centre, the collegial church of Saint-Géry (§7) on the Mont-des-Bœufs ("Mount-of-Olives"), and the Saint-Lazarus leper house in between, inspired the local clergy to promote their town as a replica of the earthly Jerusalem. Concerning the human aspect, the personality of Hugh in this period had been partly shaped by his dealings with the cathedral canons, fifty in total, with their divergent affinities in what concerned the ideals of the Gregorian reform movement: namely, the cathedral dignitaries, each one in their own way directly involved with Hugh, the archdeacons, as well as his fellow canons, among whom were also chaplains (§3), and others who thereafter made a career for themselves and remained contacts during Hugh's abbacy in Prémontré. Hugh was acquainted also with the superiors of the two abbeys in Cambrai, prominent figures for both the monastic clergy and the clergy of the canons-regular of the entire diocese, with the local viscount, the episcopal *vicedominus*, his provost-intendant and his *casati* or vassals, as well as with the prominent citizens of the up-and-coming commercial town of Cambrai. All these personal contacts are followed, in principle, until the moment when Hugh of Fosses, at the beginning of May 1119, stood ready to leave Cambrai for the first time in the company of Norbert of Gennep.

Résumé

(§11) Après avoir esquissé autant que faire se peut les origines familiales (§5, §10) d'Hugues de Fosses (alias *Hugo Sartensis*, *Hugo filius Rogeri*), déterminé l'année approximative de sa naissance (§2) et le début de sa carrière ecclésiastique à Fosses (§1-2), nous nous concentrerons sur les circonstances ayant amené Hugues à passer du chapitre de la collégiale Saint-Feuillen de Fosses à celui de la cathédrale Notre-Dame de Cambrai. Il semble bien que son départ se soit produit au cours de l'an 1111 et qu'il ait été la conséquence d'une division grandissante au sein du chapitre de Fosses entre les opposants et les partisans de la réforme grégorienne, ajouté au fait que les sympathies grégoriennes d'Hugues avaient peu à peu rendu sa position intenable dans cet environnement d'inspiration impériale. Sécurisée grâce à un examen diplomatique approfondi du dossier, l'histoire de la fondation (en 1125) du monastère de Saint-Feuillen-du-Rœulx par la faction progressiste du chapitre, jette quelque lumière sur cette situation. La décision d'Hugues de quitter Fosses déjà auparavant a probablement été provoquée par la nomination (vers l'année 1111) au poste de prévôt du chapitre de l'archidiacre liégeois Henri (le jeune) de Montaigu, partisan convaincu de l'empereur. Par ailleurs, la décision d'Hugues en faveur du chapitre de Cambrai fut vraisemblablement accélérée par ses contacts avec la fraction grégorienne du clergé cambrésien (§10) et fut rendue possible par l'installation, au cours de la même année et avec l'accord de l'empereur, de l'évêque réformiste Odon d'Orléans-Tournai (1105-1113). En fait, on retrouve soudainement dans une charte épiscopale pour la cathédrale, datée de la seconde moitié de l'an 1111, la mention d'un acolyte Hugues, cité en tant que membre incardiné du chapitre cathédral, que selon nous – nonobstant la chronologie rapportée à son sujet dans les notices biographiques le concernant – on ne peut identifier qu'avec Hugues de Fosses.

(§12) Après que Hugues eut vécu en 1113-1116 les péripéties causées par la désignation compliquée d'un nouvel évêque de Cambrai – Norbert de Gennep avait été aussi pressenti comme candidat plausible –, il fut nommé chapelain épiscopal et, en même temps, comme il était règle à Cambrai, ordonné sous-diacre. Cela se passa probablement dans la deuxième moitié de 1116, peu après le sacre de l'évêque Burchard d'Aix-la-Chapelle (1116-1130) et dans le cadre de sa réorganisation de toute la curie épiscopale. Quelques constatations déjà mentionnées peuvent maintenant être reprises, afin de les vérifier et les confirmer à l'aide de ces données nouvelles. La cité de Cambrai, jadis foyer d'opposition obstinée aux réformes, était à ce moment précis encore déchirée par des divisions (quelques opposants de premier plan sont présentés). Le chanoine Hugues de Fosses, cependant, se joignit sans doute à la faction grégorienne du chapitre cathédral organisée autour du doyen Erlebold I de Cantigneul (§10), du prévôt Erlebold II de Cantaing, de l'écolâtre réputé et chancelier Wérinbold III d'Abancourt et du chanoine Hugues Abbas (§8). En tant que chapelain épiscopal, Hugues fut probablement impliqué dans toutes les célébrations liturgiques (que ce soit pour les cérémonies de la chapelle privée ou celles de la cathédrale) ainsi que dans toutes les démarches administratives (au sein du palais ou de la cour épiscopale), relevant de cette fonction. Nous savons déjà (§6) qu'il participait,

par exemple, comme membre du chœur cathédral, à l'accompagnement musical des services religieux. Étant chapelain de la curie, il aura participé inévitablement aux activités de la chancellerie épiscopale (§3) et peut-être à celles du scriptorium capitulaire. Un point délicat reste néanmoins l'assimilation de Hugues avec le notaire susnommé "BurA" (encore §3); un examen paléographique et diplomatique a, pour cette raison, dû être entrepris afin de démontrer qu'à notre avis, ce scribe appartenait effectivement à la chancellerie cambrésienne et que les trois chartes de sa main (§4) y ont été rédigées. En anticipant l'évolution future, nous entrevoyons un lien virtuel avec l'origine du scriptorium, en même temps chancellerie, de l'abbaye de Prémontré créé à l'initiative de l'abbé Hugues I.

(§13) Au mois de mars 1119, au cours d'un voyage officiel où il accompagnait l'évêque Burchard (§4), le chapelain Hugues fit, pour la première fois, connaissance de Norbert de Gennep en la ville de Valenciennes. Sur le plan séculier, cette ville faisait partie du comté de Hainaut, représenté sur place par le vicomte Godefroid de Ribemont-Bouchain; sur le plan ecclésiastique, seul le quartier (il est vrai, le plus grand) situé sur la rive droite de l'Escaut dépendait du diocèse de Cambrai. Cette explication fournie, il importe d'intégrer cette rencontre décisive, que la littérature norbertine nous a décrite d'une manière stéréotypée, dans le contexte, tant au niveau circonstanciel que personnel, de Valencienne-rive-droite. Nous pouvons désormais comprendre pourquoi un des compagnons de Norbert, le sous-diacre devenu moine in extremis, fut enterré en l'église Notre-Dame-la-Grande appartenant à la prévôté bénédictine du même nom, alors que les deux laïcs faisant partie de ses compagnons, furent, sur la base d'un privilège communal valenciennois, enterrés dans l'église municipale Saint-Pierre. En outre, nous comprenons mieux maintenant pourquoi Norbert dut aller trouver l'évêque, assisté par Hugues, en sa résidence près de l'église Saint-Géry, l'église paroissiale principale de la partie "cambrésienne" de la cité. En ce qui concerne les principaux acteurs de cette rencontre, en dehors de Norbert et Hugues, nous profitons de l'occasion pour mieux comprendre la figure de l'évêque Burchard d'Aix-la-Chapelle, que les *Vitae Norberti* louent ouvertement et qui était connu pour ses sympathies à l'égard de l'Ordre de Prémontré. Pour éclairer sa position dans la querelle des investitures, nous examinons le pourquoi de son acceptation du poste d'évêque de Cambrai à l'encontre du refus de Norbert – dont les motifs devaient donc être tout aussi bien scrutés à fond –, son compagnon à la cour impériale. Puis nous faisons la connaissance de deux autres acteurs oubliés mais importants: d'une part, l'*archidiaconus* anonyme de la *Vita B Norberti*, à savoir Thierry Ier d'Osmont (1096-1141), titulaire de l'archidiaconé de Valenciennes (auquel ressortissait Valenciennes-rive-droite), qui était également prévôt et trésorier de la cathédrale de Tournai ainsi que prévôt du chapitre de Condé, et, d'autre part, le doyen de la chrétienté de Valenciennes du nom de Wérimbald.

(§14) En raison d'opinions divergentes concernant la situation personnelle d'Hugues pendant son séjour à Cambrai et plus précisément concernant l'opinion fréquemment défendue, qu'il avait déjà reçu l'ordination sacerdotale, il nous faut, à présent, examiner la question des ordres effectivement reçus par lui, ainsi que la question de son âge qui y est liée. Comme nous l'avons dit, arrivé en tant qu'acolyte à Cambrai (§11), Hugues doit avoir été ordonné sous-diacre au

moment de sa promotion comme chapelain épiscopal (§12). L'enquête doit par conséquent se focaliser sur les mots-clés "sous-diacre" (canoniquement 20/21 ans) et "chapelain" (25 ans?). (Anticipant des recherches ultérieures (§19): Hugues ne sera vraisemblablement ordonné diacre et prêtre qu'en 1120/21, juste avant d'émettre ses premiers vœux à Prémontré en tant que "*professioni canonicae attitulatus*".) En tout cas, les informations chronologiques qui sont contrôlables pour la seconde moitié de 1116 coïncident parfaitement avec l'année proposée (1087/88) pour la naissance d'Hugues (§2). Comme point de référence, l'année de naissance de saint Norbert – aujourd'hui couramment fixée entre 1080 et 1085 – doit être ensuite examinée, tout comme les divers arguments qui ont été avancés à ce propos jusqu'à présent. En se basant, de notre côté, sur l'amitié entre Burchard et Norbert lors de leur formation commune à la cour impériale et sur la constatation qu'au passage de l'année 1114 à 1115, Burchard n'était plus – calculant, pour des raisons contextuelles, à partir de la limite d'âge extrême de la *juventus* qu'Augustin, comme Varron, aurait fixée à 45 ans – un *juvenis*, et qu'il dut donc naître aux alentours de 1070, nous suggérons que la date de naissance de Norbert doive également être reculée d'au moins cinq ans et se situer aux alentours de 1075. Tout cela est déterminant pour l'instruction en cours sur Hugues de Fosses, puisque cela nous permet, en tenant compte d'une différence d'âge d'environ quinze ans entre Norbert et Hugues – qu'on peut déduire du récit des sources de l'époque ainsi que des commentaires correspondants –, de confirmer, encore une fois, que, dans le cas de ce dernier, les dates proposées de naissance (1087/88), d'ordination au sous-diaconat et de nomination au rang de chapelain épiscopal (1116), correspondent de fait.

(§15) Parce qu'une personne doit toujours être étudiée dans le milieu et le cercle de fréquentations où elle a vécu, il nous faut, pour examiner les influences qu'Hugues de Fosses a pu y subir, explorer la ville de Cambrai et essayer de reconstruire l'environnement dans lequel il a passé dix années de sa vie. En ce qui concerne l'aspect infrastructurel: la ville fortifiée de Cambrai, cité située sur l'Escaut à la frontière de l'Empire germanique et capitale du comté de Cambrésis, était richement dotée tant au niveau architectural qu'institutionnel d'une cathédrale et d'un chapitre cathédral (avec, en outre, un monastère de chanoines, une bibliothèque capitulaire, une école, un scriptorium et une chancellerie), d'un palais épiscopal (avec une chapelle domestique) et de deux autres églises collégiales avec leurs chapitres. On comptait encore un chapitre régulier (en fait une abbaye) pourvu d'une église, une abbaye bénédictine, un hôpital, une léproserie, sept églises paroissiales et une chapelle pour les suppôts de la cathédrale. L'existence de l'abbatiale du Saint-Sépulcre au centre-ville, de la collégiale de Saint-Géry (§7) sur le Mont-des-Bœufs (ou "Mont-des-Oliviers") et de la léproserie de Saint-Lazare entre les deux, fut à l'origine de l'idée, chérie par le clergé local, de voir en leur ville une réplique de la Jérusalem terrestre. En ce qui concerne par ailleurs l'aspect humain: la personnalité d'Hugues fut en partie façonnée en cette période par les relations avec les cinquante membres (§3) du chapitre cathédral (et leurs idées divergentes en ce qui concerne la réforme grégorienne), tant avec les dignitaires du chapitre (chacun d'eux, à sa manière, lié avec Hugues) qu'avec les archidiacres et ses collègues chanoines (dont certains étaient également chapelains, d'autres feraient plus tard carrière et resteraient en contact avec

Hugues, une fois celui-ci devenu abbé), ainsi qu'avec les supérieurs des deux abbayes de Cambrai (qui personnifiaient respectivement le monde monastique et canonial du diocèse), et d'un autre côté le vicomte local, le vidame épiscopal, le prévôt (laïque) de la curie, les chasés ou casés (vassaux de l'évêque-comte) ainsi que les citoyens les plus influents de Cambrai, ville commerçante en plein épanouissement. Tous ces contacts personnels sont suivis, en principe, jusqu'au moment où Hugues de Fosses, au début de mai 1119, est prêt à quitter Cambrai une première fois en compagnie de Norbert de Gennep.

Das Verhältnis der Mainzer Erzbischöfe zu den Prämonstratensern im Mainzer Schisma und seine Vorgeschichte

1. Einführung: Welche Prämonstratenserstifte lagen in der Mainzer Diözese?

Im ersten Teil dieser Untersuchung soll ein Überblick über die Prämonstratenserstifte der Mainzer Diözese gegeben werden. Wer stiftete die Institute und welche Gründungstypen gab es? Der Mainzer Erzbischof selbst gründete kein Prämonstratenserstift, unterstützte den Orden aber auf verschiedene Weise. Ferner wird im zweiten Teil gefragt, welches Verhältnis die Prämonstratenser zu den Mainzer Erzbischöfen im 12. Jahrhundert hatten, inwieweit sie für den Erzbischof interessant waren. Nach neuerer Forschungsmeinung hätten die Prämonstratenser nicht von Beginn an die Seelsorge im Blick gehabt. Es wird untersucht, welche Stellung die Prämonstratenser zur Seelsorge hatten und zum Dienst für den Diözesan[1].

Wie im Erzbistum Köln verliefen auch in Mainz die Stiftsgründungen in mehreren Gründungswellen[2]. Die meisten entstanden von der Gründung des Ordens bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts, nämlich dreizehn Stifte – wenn man Germerode spät datiert[3]. Von der Mitte des 12. Jahrhunderts bis 1200 wurden dann noch acht weitere gegründet bzw. dem Orden angeschlossen[4]. Von den 25 Stiftsgründungen im Erzbistum Mainz

[1] Grundlegend zur Thematik: Josef SEMMLER, § 23. *Tradition und Neuerung*, in: Friedhelm JÜRGENSMEIER, *Handbuch der Mainzer Kirchengeschichte*, Bd. I/2, Würzburg 2000, S. 612-670, bes. S. 632-652. – Abkürzungen: MGH: Monumenta Germaniae Historica; LMA: Lexikon des Mittelalters, 9 Bde. München-Zürich 1980-1998.

[2] Vgl. Ingrid EHLERS-KISSELER, *Die Anfänge der Prämonstratenser im Erzbistum Köln* (Rheinisches Archiv, Bd. 137), Köln-Weimar-Wien 1997, S. 15-98, zur Situation im Erzbistum Köln.

[3] Ilbenstadt, Niederilbenstadt, Pöhlde, Selbold, Retters, Hilwartshausen, Rode-Tiefenthal, Spieskappel, Wirberg, Marienthal, Gommersheim, Münsterdreisen, Frauenbreitungen. Eventuell auch Germerode, dann wären es 14.

[4] Ilfeld, Germerode, Hachborn, Konradsdorf und Kassel-Ahnaberg. Außerdem die in Rheinland-Pfalz gelegenen Stifte St. Jakobsberg in Mainz, das ursprünglich ein Benediktinerkloster war, vgl. Friedhelm JÜRGENSMEIER / Regina Elisabeth SCHWERDTFEGER

fallen also 21 in die Zeit von 1122-1200. Nach 1200 wurden nur vier gegründet bzw. in Prämonstratenserstifte umgewandelt[5].

Von den Stiftsgründungen liegen 14 im heutigen Bundesland Hessen[6], 6 im heutigen Rheinland-Pfalz[7], 2 im heutigen Thüringen[8], 2 im heutigen Niedersachsen[9], und eines im heutigen Nordrhein-Westfalen[10].

(Hg.), *Die Männer- und Frauenklöster der Benediktiner in Rheinland-Pfalz und im Saarland* (Germania Benedictina, Bd. 9), St. Ottilien 1999. Rotenkirchen und Hane-Bolanden zählten anfangs zum Springiersbacher Verband und fanden erst um 1180 über Wadgassen Anschluß an den Prämonstratenserorden; vgl. Bruno KRINGS, *Die Frauenklöster der Prämonstratenser in der Pfalz*, in: Jahrbuch für westdeutsche Landesgeschichte 35 (2009), S. 113-202, hier S. 174f. Im Ordensverzeichnis von ca. 1217 wird Rotenkirchen bereits erwähnt, vgl. G. M. VAN DER VELDEN, *Documenten betreffende de Orde van Prémontré, verzameld door Merselius van Macharen in 1445*, in: AnPraem 58 (1982), S. 35-95, hier S. 73.

[5] Drei im heutigen Hessen gelegene: Eppenberg in Felsberg (Schwalm-Eder-Kreis) vor 1223 bis 1438 prämonstratensisch, Homberg an der Efze, Kloster St. Georg (Schwalm-Eder-Kreis) von vor 1269 bis nach 1322 prämonstratensisch, Lorsch (Landkreis Bergstraße) von 1240/48 an prämonstratensisch und das im heutigen Nordrhein-Westfalen gelegene Keppel in Hilchenbach (Kreis Siegen-Wittgenstein), das um 1230 gegründet wurde. Vgl. Norbert BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense*, 2. Aufl. Bd. I/1 u. I/2, Berlin 1983, hier Bd. I/1, S. 128f (Eppenberg), 137f (Homberg), S. 107f (Lorsch), S. 219 (Keppel); zur Datierung Keppels vgl. Bruno KRINGS, *Das Prämonstratenserstift Arnstein an der Lahn im Mittelalter (1139-1527)* (Veröff. der Hist. Kommission für Nassau, Bd. 48), Wiesbaden 1990, S. 132.

[6] Neben den drei oben genannten folgende Stifte: Das Stift Ilbenstadt in Niddatal-Ilbenstadt (Wetteraukreis) mit seinen Tochterstiften Niederilbenstadt in Niddatal-Ilbenstadt (Wetteraukreis) und Wirberg in Reiskirchen (Kreis Gießen), vgl. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense* Bd. I/1 (wie Anm. 5), S. 98-100, 114f, 122f. Dann das Stift Selbold in Langenselbold bei Gelnhausen (Main-Kinzig-Kreis) mit seinen Tochterstiften Rode/Tiefenthal bei der Stadt Eltville in Hessen, Meerholz in Gelnhausen (Main-Kinzig-Kreis) und Konradsdorf in Ortenberg (Wetteraukreis), vgl. ebd., S. 105-107, 111f, 125f. Das Stift Spieskappel mit dem Frauenstift Oberkappel, beide in Frielendorf (Schwalm-Eder-Kreis) und seine Tochterstifte Germerode in der Gemeinde Meißner (Werra-Meißner-Kreis), Hachborn in Ebsdorfer Grund (Landkreis Marburg-Biedenkopf) vorher Tochter Ilbenstadts und Kassel-Ahnaberg in der Stadt Kassel, vgl. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense* Bd. I/1 (wie Anm. 5), S. 92f, 103f, 128f, 134f, 140f, 150-152. Und das Tochterstift von Rommersdorf das Frauenstift Retters in Kelkheim-Fischbach (Main-Taunus-Kreis), vgl. ebd., S. 115-117.

[7] Das der Abtei Arnstein unterstellte Frauenstift Gommersheim in Gau-Odernheim (Landkreis Alzey-Worms) und Münsterdreisen in Dreisen (Donnersbergkreis) mit seinem Tochterstift Marienthal in Rockenhausen (Donnersbergkreis). Außerdem das Stift Hane in Bolanden (Donnersbergkreis), das später nach Rotenkirchen in Kirchheimbolanden (Donnersbergkreis) verlegt wurde, vgl. KRINGS, *Frauenklöster* (wie Anm. 4), bes. S. 126ff und S. 154ff. St. Jakobsberg in Mainz (s. o.).

[8] Das Veßra unterstellte Frauenbreitungen in Breitungen (Wartburgkreis) und Ilfeld im Harz (Landkreis Nordhausen), vgl. Günther WÖLFING, *Geschichte des Henneberger Landes: Zwischen Grabfeld, Rennsteig und Rhön*, überarb. Neuaufl., Leipzig u.a. 2009; DERS., *Das Prämonstratenserkloster Veßra: Urkundenregesten 1130-1573*, Köln-Weimar 2009/2010.

Die Dotation für die Gründungen der Prämonstratenserstifte im Erzbistum Mainz kam vornehmlich nicht vom Metropoliten, der selbst nur wenige Stifte unterstützte. Das Stiftungsgut stammte in den meisten Fällen vom Adel der Mainzer Diözese, auf dessen Initiative hin die neuen Gründungen entstanden, wobei zu betonen ist, dass die Adeligen oftmals sehr enge Beziehungen zum Erzbischof unterhielten, teilweise zu seinen Lehensmännern, teilweise zu seinen Ministerialen zählten. Zumindest hatten die Stifter keine Schwierigkeiten damit, die Neugründungen dem Erzbischof zu tradieren. Sie erhofften sich einen Zuwachs an Macht in Form von Ämtern und Pfründen durch die Zusammenarbeit mit dem Metropoliten, während sich dieser eine Ausdehnung seiner Herrschaft durch Einflussnahme versprach. Das deckt sich im Wesentlichen mit dem Befund im Erzbistum Köln[11].

Dabei sind grundsätzlich drei Arten von Gründungstypen zu unterscheiden. Es gab die Prämonstratenserstifte, die von einem Adeligen gegründet wurden, der seinen Besitz zur Gründung hergab und selbst dort eintrat. Sein Familienstamm erlosch mit der Stiftung: Dies ist in Ilbenstadt der Fall, das von den Grafen von Cappenberg gestiftet wurde, ebenso in Wirberg, das die Tochter und die Witwe Manegolds von Hagen und Wirberg ins Leben riefen. Hier behielten sich die Stifter auch nicht die Vogteirechte vor. Der Erzbischof bestand aber auf einer Tradierung der Neugründung an das Erzstift.

Ferner gab es Gründungen, die von einer Familie auf ihrem ehemaligen Stammsitz gestiftet wurde, der inzwischen peripher für den Herrschaftsausbau gelegen war. Die Familie hatte nun eine neue Burg und wollte die alte zum Familienstift umformen. Das Entgegenkommen der Prämonstratenser in der Vogteifrage widersprach dem Verbot jeglicher Vogtei in den *Consuetudines*[12], war aber für die Stifter eine Möglichkeit, Einfluß

[9] Pöhlde in Herzberg (Landkreis Osterode, Südharz), vgl. Detlef Jankowski, *Pöhlde*, in: *Germania Benedictina*, Band 4: Norddeutschland, St. Ottilien 1979, S. 404-420. Das ehemalige Reichsstift Hilwartshausen, das nur von ca. 1142 bis 1150 prämonstratensisch war, vgl. Backmund, *Monasticon Praemonstratense* Bd. I/2 (wie Anm. 5), S. 318f; Semmler, *Tradition* (wie Anm. 1) S. 651f.

[10] Das unter den späten Gründungen oben genannte Stift Keppel im Siegerland.

[11] Vgl. Ehlers-Kisseler, *Anfänge* (wie Anm. 2), S. 392-456, 492f. Vgl. auch zum Folgenden.

[12] Vgl. ebd., S. 465. Die ersten *Consuetudines* verboten die Annahme von Vogteien: Raphael Van Waefelghem, *Les premier statuts de l'Ordre de Prémontré, Le Clm. 17.174 (XIIe siècle)*, in: Analectes de l'Ordre de Prémontré 9 (1913), S. 1-74, hier S. 45: *Que nos non expediant habere. Hec sunt que proposuimus ammodo non recipere: telonium, vectigalia, servos, ancillas, advocatias secularium, altaria ad que cura animarum pertinet, nisi possit esse abbatia. Unum tamen licebit habere unicuique ecclesie, ubi sororum claustrum edificetur.*

zu behalten. Eine Familiengrablege zu schaffen und an die Vorfahren zu gedenken, waren weitere mögliche Motive. Es traten nur nachgeborene Söhne oder Töchter in die Stiftung ein. Zu diesem Typ zählten auch die Gründungen von Lehensmännern des Erzbischofs, die mit ihm zusammen ein Stift gründeten, wie zum Beispiel Selbold, eine Gründung der Grafen von Gelnhausen-Selbold – allerdings zunächst als Regularkanonikerstift –, und Konradsdorf, eine Gründung der Grafen von Büdingen. Der Erzbischof nutzte das bischöfliche Genehmigungsrecht, um die Tradierung der Gründungen auch hier zu erzwingen.

Sowohl die Stifte des ersten als auch die des zweiten Gründungstyps wurden so zu Eigenstiften des Metropoliten. Das prominenteste Beispiel ist Ilbenstadt, das von den Cappenberger Grafen zunächst Norbert von Xanten und dem Prämonstratenserorden tradiert worden war, dann aber Erzbischof Adalbert I. übergeben wurde. Der Erzbischof nahm die Gründung in die *libertas Moguntina* auf oder in seinen Schutz. Während der Erzbischof bei Stiften, die ihm tradiert wurden, damit dort ein Stift errichtet würde (wie Hane-Bolanden – allerdings noch als Regularkanonikerstift –, Ilbenstadt, Retters, Wirberg, Konradsdorf und Hachborn), durch die Übergabe des Gründungsgutes zum Mitgründer und Eigenkirchenherr wurde, gab es auch solche Gründungen, die erst später vom Erzbischof in seinen Schutz genommen wurden (wie Spieskappel und St. Jakob in Mainz). Alle diese Stifte erhielten vom Metropoliten entweder eigenes Gut oder besondere Privilegien, vor allem die Pfarrrechte, wie Tauf-, Predigt- und Begräbnisrecht, oder den Neubruch- oder Viehzehnten.

Als letztes gab es aber noch Gründungen, die von einem bereits bestehenden Stift ausgingen. Vor allem Frauenstifte wurden von Männerstiften fundiert, die ihre weiblichen Konvente getrennt unterbringen wollten. So wurden das von Rode nach Tiefenthal verlegte Prämonstratenserinnenstift und das Prämonstratenserinnenstift Meerholz von Selbold aus, das Prämonstratenserinnenstift Niederilbenstadt von Ilbenstadt aus gegründet. Hier gehörten Vaterabtei und Tochterstift wohl so eng zusammen, dass sie als Einheit gesehen wurden und die Neugründung nicht eigens in die Mainzer Freiheit oder den Schutz des Erzbischofs aufgenommen wurde. Bei ihnen nahm der Mainzer Erzbischof nur als Diözesan seine Rechte wahr, trat ansonsten aber kaum in Erscheinung[13].

Inwieweit der Erzbischof oder die adeligen Stifter selbst bestimmten, dass die Neugründungen dem Prämonstratenserorden angehören sollten,

[13] Vgl. hierzu: SEMMLER, *Tradition* (wie Anm. 1), S. 632-652.

ist häufig nicht zu unterscheiden. Nur im Falle von Ilbenstadt ist es wohl eindeutig der Stifterwille.

Der Erzbischof selbst gründete kein einziges Prämonstratenserstift. Aber von den bis 1200 gegründeten Stiften erhielten alle erzbischöfliche Urkunden, außer den nicht selbständig agierenden, sondern völlig von ihrem Vaterabt in Arnstein, das zur Diözese Trier gehörte, und in Münsterdreisen abhängigen Frauenstifte Gommersheim und Marienthal[14]. Bruno Krings vermutet allerdings, dass der Gründer Arnsteins, Graf Ludwig von Arnstein, „die Exemtion Gommersheims von den Rechten des Pfarrers von Gau-Odernheim und den Pflichten gegenüber der Pfarrei [...] wohl schon zur Zeit der Gründung", also zwischen 1145 und 1151 vom Erzbischof von Mainz, also wohl Erzbischof Heinrich I. von Wartburg (1142-1153), erlangt habe[15].

Dann hätten von 22 Frauen- und Männerstiften des Prämonstratenserordens in der Mainzer Diözese, die bis 1200 gegründet wurden, 21 Institute, also alle außer Marienthal, Privilegien der Mainzer Erzbischöfe erhalten.

2. Das Verhältnis der einzelnen Erzbischöfe zum Prämonstratenserorden

Um der Frage nachzugehen, wem die Gründungswelle von Prämonstratenserstiften im Erzbistum Mainz zu verdanken ist, soll nun genauer untersucht werden, welche Persönlichkeiten auf dem Mainzer Bischofsstuhl saßen und wie ihr Verhältnis zum Prämonstratenserorden war.

Erzbischof Adalbert I. von Saarbrücken (1109/11-1137) entstammte einer Grafenfamilie, die sich als treu zu den Saliern bekannt hatte. Sein Vater, Graf Sigebert, hatte das Königsgut Wadgassen vom König zu eigen bekommen, auf dem dessen älterer Sohn, Graf Friedrich von Saarbrücken, 1135 das im Erzbistum Trier gelegene Prämonstratenserstift Wadgassen gründete, das zur Familiengrablege wurde[16]. Sigeberts

[14] KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 89-95. Gommersheim wurde auf Besitz Arnsteins, Marienthal auf Besitz Münsterdreisens gegründet, das Arnstein unterstellt worden war. Marienthal wurde daher später auch Münsterdreisen unterstellt.

[15] KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 95.

[16] Die Abtei Wadgassen war ein sogenanntes Doppelstift, noch 1284 ist in Wadgassen der weibliche Ordenszweig bezeugt; danach ist von den Schwestern keine Rede mehr. Vgl. BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense* (wie Anm. 5) Bd. I/1, S. 119f. Jörg R. MÜLLER, *Die Gründung und Frühzeit der Prämonstratenserabtei Wadgassen im Spiegel*

anderer Sohn, Erzbischof Adalbert, war schon seit 1106 Kanzler Heinrichs V. gewesen[17]. Nachdem er als Erzbischof zunächst noch eine Stütze des Herrschers gewesen war, kam es Ende 1112 zum Zerwürfnis. In der folgenden Zeit agierte Adalbert zugunsten des Erzstifts und seiner eigenen Familie. Er baute das Herrschaftsgebiet des Erzstifts im hessisch-thüringischen Raum aus, setzte vier Viztume aus dem Ministerialenstand ein, die die Amtssitze Mainz, Aschaffenburg, Erfurt und Hofgeismar erhielten und für die Gebiete Rheingau, Unterfranken, Thüringen und Eichsfeld zuständig sein sollten[18].

Erst nachdem er am Zustandekommen des Wormser Konkordats zwischen Papst Calixt II. und Heinrich V. beteiligt gewesen war, besserte sich das Verhältnis Adalberts zum Herrscher und in diese Zeit fällt die Gründung des Prämonstratenserstifts Ilbenstadt in der Wetterau. Unter König Lothar III. (1125-1137), der ein enges Verhältnis zu Norbert von Xanten, nun Erzbischof von Magdeburg (1126-1134), hatte, war Adalbert häufiger am Hof und während dessen Herrschaft Reichskanzler[19]. 1131 setzte Lothar III. Landgraf Ludwig I. von Thüringen ein und steckte damit dem Machtausbau des Mainzers im hessisch-thüringischen Raum Grenzen. Im mittelrheinischen Raum arrangierten sich die Grafen von Saarbrücken mit den Staufern: Der verwitwete Herzog Friedrich II. von Schwaben heiratete Adalberts I. Nichte Agnes[20].

Adalbert I. legte die Grundlagen für das spätere Territorium des Mainzer Erzstifts. Stiftsgründungen ließ er sich übertragen, wurde so zum

der Kirchen- und Territorialpolitik Erzbischof Alberos von Trier, in: AnPraem 87 (2011), S. 10-43, hier bes. S. 25f, 28f, 31f, hat nachgewiesen, dass Wadgassen schon von Beginn an prämonstratensisch war, auch wenn es in den frühen Urkunden nur als Stift mit Augustinusregel bezeichnet wird. Späte Bezeichnungen nach dem Orden von Prémontré kamen häufiger vor, vgl. EHLERS-KISSELER, *Anfänge* (wie Anm. 2), S. 130-134. Müller weist nach, dass die Urkunden von Steinfeld von 1121 und von Ilbenstadt von 1123 Vorlagen für die Stiftungsurkunde Wadgassens waren. Von Wadgassen erhielt die gleichnamige Zirkarie ihren Namen. Erzbischof Albero ließ sich das Stift tradieren und die Vogteirechte übertragen.

[17] Stephanie HAARLÄNDER, *Die Mainzer Kirche in der Stauferzeit (1122-1249). §11. Konsolidierung in einer Umbruchzeit (1110-1137)*, in: JÜRGENSMEIER, *Handbuch* (wie Anm. 1), Bd. I/1, S. 290.

[18] Auf Adalberts I. Initiative hin verlieh Heinrich V. den Grafen von Saarbrücken 1121 die Hochvogtei über die Wormser Kirche und das Burggrafenamt der Stadt, gleichzeitig die Vogteien des Domkapitels, der Stifte St. Peter und St. Cyriakus in Neuhausen. Außerdem übertrug Adalbert seinen Verwandten als Erzbischof weitere Vogteien. Vgl. HAARLÄNDER, *Mainzer Kirche* (wie Anm. 17), S. 302.

[19] Ebd., S. 300-302.

[20] Ebd., S. 306f.

Eigenkirchenherrn und Mitgründer der Stifte, nahm sie in die Mainzer Freiheit auf und unterstützte sie[21]. Die weltlichen Herrschaftsrechte über Selbold erwarb der Erzbischof nach dem Aussterben der Gründerfamilie[22]. Erzbischof Adalbert I. wird im Ilbenstädter Totenbuch unter dem 23. Juni genannt[23].

Die Klosterpolitik seines Nachfolgers Erzbischof Adalbert II. von Saarbrücken (1138-1141) wich nicht wesentlich von der Adalberts I. ab[24]. Die nur einjährige Amtszeit von Erzbischof Markolf (1141-1142), der noch unter Adalbert I. Dompropst gewesen war, verlief ebenfalls in gewohnten Bahnen. Der Mainzer Erzbischof reformierte Hilwartshausen 1142 und machte zusammen mit König Konrad III. aus dem Kanonissenstift einen Prämonstratenserinnenkonvent. Schon 1150 wurde aber der Prämonstratenser Konrad abgesetzt und die Leitung des Reichsstifts dem Augustinerchorherren Bertram übertragen und somit Hilwartshausen wieder aus dem Orden von Prémontré gelöst[25].

Auch der aus dem sächsisch-thüringischen Raum stammende Erzbischof Heinrich I. von Wartburg (1142-1153) folgte der Klosterpolitik seiner Vorgänger, ersetzte aber den Begriff der Mainzer Freiheit durch den Schutzgedanken (tuitio, patrocinium, defensio, protectio, tutela)[26].

[21] SEMMLER, *Tradition* (wie Anm. 1), S. 669. – Wilfried SCHÖNTAG, *Untersuchungen zur Geschichte des Erzbistums Mainz unter den Erzbischöfen Arnold und Christian I. (1153-1183)* (Quellen und Forschungen zur Hessischen Geschichte, Bd. 22) Darmstadt-Marburg 1983, S. 67, betont, dass einige erzbischöfliche Eigenstifte dem Prämonstratenserorden angehörten, so auch HAARLÄNDER, *Mainzer Kirche* (wie Anm. 17), S. 307-310. Das neben Ilbenstadt und Spieskappel genannte Hane-Bolanden war aber zunächst eine Familiengründung derer von Bolanden, vgl. KRINGS, *Frauenklöster* (wie Anm. 4), S. 174f.

[22] Heinrich BÜTTNER, *Zur Geschichte von Stift Selbold und seiner Beziehungen zu den Erzbischöfen von Mainz im 12. und 13. Jh.*, in: Archiv für Hessische Geschichte, Neue Folge 20 (1938), S. 262-279, hier S. 269. Mit Verweis auf Heinrich REIMER, *Historisches Ortslexikon für Kurhessen*, Marburg 1926, S. 440, wo es als Zubehör der Ronneburg 1366 aufgefasst wird. Büttner (ebd., S. 270, Anm. 37) betont, „dass Mainz diese Rechte erst bei dem Kauf der Ronneburg 1313 erworben habe, ist keineswegs gesagt; vorhandene Rechte werden nach Erwerb von Burgen oft mit diesen vereinigt und erscheinen später als deren Zubehör". Die von Büttner angegebene Stelle in SCRIBA, *Regesten* Nr. 2477, konnte nicht gefunden werden.

[23] Ludwig CLEMM, *Das Totenbuch des Stifts Ilbenstadt*, in: Archiv für Hessische Geschichte, Neue Folge 19, (1936), S. 169-274, S. 143, Nr. 13. Vgl. Andreas LEISTIKOW, *Die Geschichte der Grafen von Cappenberg und ihrer Stiftsgründungen – Cappenberg, Varlar und Ilbenstadt* (Studien zur Geschichtsforschung des Mittelalters, Bd. 10), Hamburg 2000, S. 325.

[24] HAARLÄNDER, *Mainzer Kirche* (wie Anm. 17), S. 314.

[25] SEMMLER, *Tradition* (wie Anm. 1) S. 651f.

[26] A. GERLICH, *Mainz. B. Erzbistum und Erzstift*, in: LMA VI, Sp. 137; HAARLÄNDER, *Mainzer Kirche* (wie Anm. 17), S. 317.

Anfangs herrschte ein gutes Verhältnis zwischen Ilbenstadt und dem Erzbischof, wie das häufige Auftreten des Propstes/Abtes Antonius (1123-1149) als Zeuge in bischöflichen Urkunden belegt[27]. Erzbischof Heinrich I. sprach Abt Antonius als *fidelis filius noster* an[28]. Erzbischof Heinrich I. wird im Ilbenstädter Totenbuch nicht genannt, er war allerdings zuvor auf Initiative König Friedrichs I. 1153 von Papst Eugen III. abgesetzt worden und noch im selben Jahr verstorben[29]. In den letzten Jahren Erzbischof Heinrichs I. wurden mehrere Augustinerchorherrenstifte in Prämonstratenserstifte umgewandelt, nämlich Frauenbreitungen 1150 und Selbold vor 1156[30].

Selbold war vor 1108 mit mäßiger Dotierung vom Grafen Dietmar von Gelnhausen-Selbold als Regularkanonikerstift gegründet und dem Papst

[27] 1143, März 19/20 bezeugte Propst Antonius vier Urkunden Erzbischof Heinrichs I. von Mainz: Johann Friedrich Böhmer / Cornelius Will (Bearb.), *Regesta archiepiscoporum Maguntinensium. Regesten zur Geschichte der Mainzer Erzbischöfe von Bonifatius bis Heinrich II. (742?-1288)*, Innsbruck 1877-1886, Bd. I, S. 319-321, Nr. 5-8; Ludwig Clemm, *Die Urkunden der Prämonstratenser-Stifter Ober- und Nieder-Ilbenstadt*, in: Archiv für Hessische Geschichte und Altertumskunde, Neue Folge 14 (1924), S. 137-144, hier S. 139f, Nr. 13 u. 18. – 1139, Dezember 12: Philipp Jaffé / Samuel Löwenfeld, *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum 1198*, 2 Bde., Leipzig 1885-1888, Nr. 8060; Hermann Jakobs (Bearb.), *Regesta Pontificum Romanorum. Germania Pontificia sive Repertorium privilegiorum et litterarum a Romanis pontificibus ante annum MCLXXXXVIII Germaniae ecclesiis monasteriis civitatibus singulisque personis concessorum*: Vol. IV, Pars IV: S. Bonifatius, archidiocesis Moguntinensis, abbatia Fuldensis, Göttingen 1978, S. 269f, Nr. 3; Heinrich Reimer (Bearb.), *Hessisches Urkundenbuch Abt. 2: Urkundenbuch zur Geschichte der Herren von Hanau und der ehemaligen Provinz Hanau* Bde. 1-4, 1891-1897, Nachdruck Osnabrück 1965, Bd. I, S. 52-54, Nr. 78. Vgl. Clemm, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 139, Nr. 14.

[28] 1149, November 30: Regest: Clemm, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 142, Nr. 23; Böhmer / Will, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. I, S. 341, Nr. 111; Druck: Peter Acht, (Bearb.), *Mainzer Urkundenbuch* Bd. II/1: 1137-1175, Darmstadt 1968, S. 239-240, Nr. 126. Propst Antonius nimmt den Abtstitel an. Älterer Druck: Valentin Ferdinand Gudenus, *Codex diplomaticus exhibens anectoda* (!) *ab anno 881 ad 1300 Moguntiaca, ius Germanicum et sancti Romani imperii historiam illustrantia*, 5 Bde., Göttingen 1743-1768, Teil I, Nr. 70, S. 189 (wiederabgedruckt in: Carl Glaser, *Zur Geschichte des Kloster Wirberg*, in: *Einladung zu den Schulfeierlichkeiten des Großherzoglichen Gymnasiums zu Gießen*, 1856, S. 5f; daraus zitiert): Erzbischof Heinrich I. von Mainz beurkundet, das von Abt Anton und dem Konvent zu Ilbenstadt erhaltene und zins- und vogtfreie Eigengut zu Bollenbach dem adligen Nonnenkloster zu Wirberg übergeben zu haben (*Sed quoniam locus idem in alto situs inferioris irrigui commoditatibus hactenus egebat, obtinuimus ab Elevenstadensis ecclesie Abbate, fideli filio nostro Antonio, totius sui Conventus unanimi coniventia, Predium contiguum et congruum, Buollenbach scilicet, cum quibusdam personis, quarum fuerat patrimonium*).

[29] Schöntag, *Untersuchungen* (wie Anm. 21), S. 16, 317, Anm. 296; Leistikow, *Geschichte* (wie Anm. 23), S. 327.

[30] Schöntag, *Untersuchungen* (wie Anm. 21), S. 67. Vgl. unten S. 278f mit Anm. 35 u. 36.

unterstellt worden, ohne die Rechte des Diözesans zu schmälern[31]. Sein Propst war vom Erzbischof geweiht worden. Aus dem Interdikt des Diözesans war es eximiert. Möglicherweise ging um 1158 auch die weltliche Hoheit an Mainz[32]. Denn Selbolds Vorsteher, von Papst Hadrian IV. als lieber Sohn Propst Gerbodo tituliert, wird zugestanden, dass Selbold besonders verbunden mit der heiligen römischen Kirche (*sacrosancte Romane ecclesie specialiter pertinens*) sei und das Stift wird prämonstratensisch genannt (*ordo praemonstratensis*)[33]. Aufgrund des unten genannten Briefes Propst Ulrichs von Steinfeld muss Selbold sich sogar schon vor 1156 der prämonstratensischen Observanz angeschlossen haben. Von Selbold aus wurde 1151 das Prämonstratenserinnenstift Rode gegründet, das dann nach Tiefenthal im Rheingau verlegt wurde.

Auch die Selbolder hatten ein gutes Verhältnis zu Erzbischof Heinrich I. Als dieser 1151 dem Stift Selbold die aus Platzgründen notwendige Verlegung des zugehörigen Frauenkonvents nach Rode auf Selbolder Eigentum gestattete und den Konvent der Obödienz des Selbolder Abtes unterstellte, wurden der Selbolder Abt und der Konvent als unser sehr lieber Bruder, Abt Gerhard, mit seinen Brüdern (*dilectissimus frater noster Gerhardus Selboldensium abbas cum fratribus suis*) angesprochen[34]. Ein Brief Propst Ulrichs von Steinfeld berichtet davon, dass Selbold damals Anlass für eine

[31] Büttner, *Geschichte vom Stift Selbold* (wie Anm. 22), S. 262. Vgl. die Urkunde: Reimer, *Urkundenbuch von Hanau* (wie Anm. 27), Bd. I, S. 46f, Nr. 70; Jaffé / Löwenfeld, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. I, Nr. 6207. Jakobs, *Regesta* (wie Anm. 27), S. 266, Nr. 1; Hans Philippi, *Territorialgeschichte der Grafschaft Büdingen* (Schriften des Hessischen Landesamtes für geschichtliche Landeskunde, Bd. 23), Marburg 1954, S. 73f. Vgl. Semmler, *Tradition* (wie Anm. 1), S. 633.

[32] Büttner, *Geschichte vom Stift Selbold* (wie Anm. 22), S. S. 263, 269. Ihm folgt Semmler, *Tradition* (wie Anm. 1), S. 633.

[33] 1158, Juni 12: Regest: Jaffé / Löwenfeld, *Regesta* (wie Anm. 27), Nr. 10411; Jakobs, *Regesta* (wie Anm. 27) S. 266f, Nr. 3; Druck: Reimer, *Urkundenbuch von Hanau* (wie Anm. 27), Bd. I, S. 70, Nr. 97: *dilecto filio Gerbodoni praeposito* [...] *ecclesiam Sancti Joannis Baptistae cui, auctore Domino, praesides, ad jus sacrosanctae Romanae Ecclesiae specialiter pertinentem* [...] *sub beati Petri et nostra protectione suscipimus* [...] *ut ordo canonicus, qui secundum Dei timorem et beati Augustini Regulam, et ordinem Praemonstratensium fratrum in eadem ecclesia institutus esse dignoscitur.* Vgl. auch Jörg Oberste, *Visitation und Ordensorganisation.* Formen sozialer Normierung und Kommunikation bei Cisterciensern, Prämonstratensern und Cluniacensern (12.-frühes 14. Jh.), (Vita regularis, Bd. 2), Münster 1996, S. 160-251. Vgl. Wolfgang Seibrich, *Krise der monastischen Bewegung und Reformansätze. 3. Blüte und Erschlaffen der Prämonstratenser*, in: Jürgensmeier, *Handbuch* (wie Anm. 1), Bd. I/2, S. 680-682, hier S. 680.

[34] 1151, Mai 25: Druck: Acht, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 155, S. 283-285; Reimer, *Urkundenbuch von Hanau* (wie Anm. 27), Bd. I, S. 62, Nr. 90. Danach Büttner, *Geschichte vom Stift Selbold* (wie Anm. 22), S. 263.

Zusammenkunft mehrerer Prämonstratenservorsteher bot. Der Brief Propst Ulrichs ist an Propst Stephan von Ilbenstadt gerichtet, dem Ulrich den Beschluss des Generalkapitels der Prämonstratenser mitteilt, dass die Pröpste von Cappenberg, Oberzell und Steinfeld gemeinsam mit dem Ilbenstädter Propst und dem Erzbischof von Mainz zusammenkommen sollten, um die Lage in Selbold zu besprechen. Da der Ilbenstädter Propst der *maior* unter den Vorstehern der Prämonstratenserstifte der Mainzer Diözese sei und die Kirche, um die es gehe (nämlich Selbold), auf ihn höre, solle er die anderen durch Briefe oder Boten einberufen (*vos maior estis inter patres vestri episcopatus et ecclesia, de qua agitur, ad vos respicit*)[35]. Der Brief wurde von Ingrid Joester in die Jahre 1152-1156 oder 1167-1170 datiert. Die angegebene zweite Datierung auf 1167-1170 ist nicht möglich, da seit 1156 Propst Hartmann Vorsteher in Ilbenstadt war[36]. Deutlich wird zumindest das in den Augen des Steinfelder Propstes enge Verhältnis Selbolds zu Ilbenstadt.

Zum Mainzer Erzbischof Arnold I. von Selenhofen (1153-1160), dem Nachfolger Heinrichs I., hatte der damalige Vorsteher Ilbenstadts, Propst Hartmann (1156-1168), ein gutes Verhältnis, obwohl er nicht häufig als Zeuge in den Urkunden Arnolds I. auftrat. Er bezeugte lediglich eine Schenkung des Mainzer Ministerialen Saleman an das eigene Stift[37].

[35] 1152/1153 bis 1156: CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 142f, Nr. 24; Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 320, S. 546f; Ingrid JOESTER (Bearb.), *Urkundenbuch der Abtei Steinfeld*, Köln-Bonn 1976, S. 636, Brief Nr. 66.

[36] Zur Datierung vgl. auch LEISTIKOW, *Geschichte* (wie Anm. 23), S. 359. Vgl. dazu auch: Franz Paul MITTERMAIER, *Die Anfänge der Prämonstratenserstifte Ober- und Niederilbenstadt in der Wetterau*, in: Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 11 (1959), S. 9-41, hier 13. – Der *maior*-Titel des Ilbenstädter Propstes führte aber nicht dazu, dass die Zirkarie nach Ilbenstadt benannt wurde, sondern Wadgassen wurde Haupt der Zirkarie. Ist hier der Einfluss der Saarbrücker Grafen noch spürbar? Vgl. SEIBRICH, *Krise* (wie Anm. 33), S. 681 und OBERSTE, *Visitation* (wie Anm. 33), S. 239, Anm. 378.

[37] 1156: Regest: CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 144, Nr. 26; Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), S. 395, Nr. 218: Saleman, Bürger zu Mainz, schenkt auf Bitten seiner Frau Godelindis dem Stift Ilbenstadt (*ecclesie beate marie virginis in Elofstat*) einen von den Brüdern in *Winkele* um 33 Mark erkauften *mansus* und den um 5 Mark erworbenen Besitz des *Regenhardus* in Eberbach, sowie einen für zehn Talente gekauften, *Hagenaha* genannten Weinberg in Eltville (*Altavilla*) unter der Bedingung, dass die Hälfte der Früchte ihm und seiner Frau, bzw. dem überlebenden Teil auf Lebenszeit gehören solle. Unter den Zeugen: *domnus Humbertus venerabilis monachus frater domne Godelindis, domnus Hartmannus prepositus eiusdem eclesie* (sic!): Propst Hartmann als Zeuge. Der Mönch Humbert gehört zum Konvent St. Alban in Mainz und ist Bruder von Salemans Gattin Godelindis, vgl. Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 306, S. 525-527: Erzbischof Christian von Mainz bestätigt dem Benediktinerkloster St. Alban (vor Mainz) die von Frau Godelindis (von

Aber der Erzbischof bestätigte Ilbenstadt die Kapelle des Riedhäuser Hofes, deren Zehnt zu einem Drittel dem Vorsteher von St. Alban in Mainz zustand, und 1159 weihte er auf Bitten Propst Hartmanns die Ilbenstädter Kirche[38]. Erzbischof Arnold I. wird im Ilbenstädter Totenbuch zum 24. Juni genannt[39]. Außer Ilbenstadt erhielt lediglich das Prämonstratenserstift Bolanden-Hane erzbischöfliche Privilegien, nämlich eine Besitzbestätigung nach einem Tauschgeschäft Bolanden-Hanes mit dem Benediktinerkloster Neumünster[40].

Viel häufiger erscheint der Ilbenstädter Propst in den Urkunden von Arnolds I. Nachfolgern, den Erzbischöfen Konrad I. von Wittelsbach (1161-1165 und in einer zweiten Amtszeit 1183-1200) und Christian I. von Buch (1165-1183).

In der ersten Amtszeit Erzbischof Konrads I. bezeugte Hartmann nur noch eine Urkunde – zusammen mit dem Propst von Selbold[41]. Dann

Mainz), der Gattin Salemans, unter genannten Bedingungen vorgenommene Schenkung ihres elterlichen Besitzes in Mainz und Bodenheim und bekräftigt die Vogtfreiheit dieses Besitzes. Unter den Zeugen ist Propst Folbert von Selbold (*Folbertus prepositus in Selbolt*). Vgl. S. 527, Anm. 6. – *Saleman* wird unter den Ministerialen in der Zeugenliste aufgeführt: (Würzburg), 1158 (Juni Anfang): Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 236, S. 428: Erzbischof Arnold von Mainz macht den Verkauf an Oberzell in Würzburg rückgängig.

[38] 1156: Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 242, S. 438-440, hier S. 439: ohne Propstnennung: *qualiter quidam religiosi fratres in loco, qui dicitur Eluenstat.* – 1159, August 24 Ilbenstadt: CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 145, Nr. 28; Druck: Stefan Alexander WÜRDTWEIN, *Diocesis Moguntina in archidiaconatus distincta*, Bd. I, Mannheim 1769, Nr. 49; Auszug: BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. I, S. 369, Nr. 80: Erzbischof Arnold von Mainz konsekriert auf Bitten Propst Hartmanns die Kirche in Ilbenstadt. Vgl. SCHÖNTAG, *Untersuchungen* (wie Anm. 21), S. 117, Anm. 303; LEISTIKOW, *Geschichte* (wie Anm. 23), S. 328.

[39] CLEMM, *Totenbuch* (wie Anm. 23), S. 227. Vgl. LEISTIKOW, *Geschichte* (wie Anm. 23), S. 328.

[40] (Mainz), 1157 (April/Mai), verunechtet: Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 221, S. 398-401: Erzbischof Arnold von Mainz bestätigt Bolanden-Hane Besitz. 1160 (vor Juni 24): Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 252, S. 457f: Erzbischof Arnold von Mainz bestätigt den Tausch der dem Benediktinerkloster Neumünster gehörenden Kirche mit Zehnt in Rotenkirchen gegen Besitz des Stifts Bolanden-Hane in Weiler. – Der Metropolit bestätigte eine ältere Schlichtung eines Streits zwischen dem Benediktinerkloster Altmünster in Mainz und dem Prämonstratenserstift Oberzell aus der Würzburger Diözese, in den er dann erneut eingreifen musste, um Altmünster zu entschädigen: (Würzburg, 1153, Juni 7/14-1156, November): Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 216, S. 390-392: Erzbischof Arnold von Mainz bestätigt die Schlichtung eines Streits zwischen Altmünster in Mainz und Oberzell vor Würzburg. 1158 (Juni Anfang): Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 236, S. 428: Erzbischof Arnold von Mainz macht den Verkauf an Oberzell in Würzburg rückgängig.

[41] 1162 bezeugt er, nur als *prepositus* erwähnt, eine Urkunde des erwählten Erzbischofs Konrad I. von Mainz für das Benediktinerkloster Gerode zusammen mit dem

folgte das Mainzer Schisma auf das große abendländische Schisma. Denn nach dem Tode Papst Hadrians IV. († 1159) akzeptierten einige Kardinäle, die zur Zusammenarbeit mit dem Kaiser bereit gewesen waren, die Wahl seines Gegners, Alexanders III., nicht und erhoben den Gegenpapst Viktor IV. Während die Mehrheit der Bischöfe im Reich auf einer Versammlung im Dom zu Pavia der Wahl Viktors IV. als rechtmäßigem Papst zustimmten, hielt Erzbischof Konrad zu Alexander III. und wurde vom Kaiser 1165 abgesetzt. Noch während sein Kanzler, der Mainzer Dompropst Christian von Buch, in Italien war, bestimmte der Kaiser diesen zu Konrads Nachfolger. Papst Alexander III. hingegen hielt weiterhin Konrad die Treue, der nun Kardinalspriester an San Marcello und Kardinalbischof von Santa Sabina wurde, dann Bischof von Sora in Campanien und nach Beendigung des großen Schismas Erzbischof von Salzburg (1177-1183), ohne jedoch auf Mainz zu verzichten[42].

Aus der Amtszeit Erzbischof Christians I. von Mainz (1165-1183), dem Wilfried Schöntag ein gutes Verhältnis zu den Prämonstratensern seiner Diözese nachwies, gibt es aus der Phase des Mainzer Schismas (1165-1177) viele Urkunden[43]: Als eine der ersten, die Belange des Erzbistums Mainz betrafen, muss das Privileg Kaiser Friedrichs vom 29. Januar 1166 gelten, das Christian von Buch als Erzkanzler und Elekt von Mainz rekognoszierte. Mit diesem Privileg nahm der Kaiser Ilbenstadt mit allem Besitz in seinen Schutz und bestätigte ihm den bereits durch eine Urkunde Erzbischof Arnolds von Mainz beglaubigten Besitz in Riedhausen mit der dortigen Kapelle und in Himmenhausen, die Graf Gerhard von Nürings Ilbenstadt geschenkt hatte[44]. Ilbenstadt hat folglich sofort den Erzbischof

Propst von Selbold. Die Urkunde wurde wohl auf der Burg Rusteberg ausgestellt: 1162: Regest: CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 146, Nr. 30; BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. II, S. 2, Nr. 12; Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 266, S. 475: Nach den Äbten von Laubach/Lobbes und Bronnbach, *prepositus Elofstadensis, prepositus Seleboldensis et alii priores ecclesie Moguntine.*

[42] JÜRGENSMEIER, *Handbuch* (wie Anm. 1), S. 332-335. Zum großen Schisma vgl. Johannes LAUDAGE, *Friedrich Barbarossa. Eine Biographie*, Regensburg 2009, besonders S. 143-147, S. 232-234, S. 266-268.

[43] SCHÖNTAG, *Untersuchungen* (wie Anm. 21), S. 302, Anm. 166; Sabine PENTH, *Prämonstratenser und Staufer.* Zur Rolle des Reformordens in der staufischen Reichs- und Territorialpolitik (Historische Studien, Bd. 478), Husum 2003, S. 154.

[44] 1166, Januar 29 Frankfurt: MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae (Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser), Bd. 10: *Die Urkunden Friedrichs I (Friderici I diplomata)*, hg.v. Heinrich APPELT, Hannover 1975-1990, Nr. 504: *locum, qui dicitur Elvenstath et religiosos fratres atque deo dicatas sorores deo ibidem servientes*

des Kaisers als den wahren und legitimen angesehen, und so in der schwierigen Zeit des Mainzer Schismas Stellung bezogen. Das Stift wahrte die Nähe zum Kaiser, die ihm ursprünglich durch seine Gründer erwachsen war. Denn die Brüder Gottfried und Otto von Cappenberg, die Gründer Ilbenstadts, waren Verwandte der Staufer. Otto von Cappenberg, der dann Propst von Cappenberg wurde (1156-1171), war Taufpate Friedrichs I.[45] In Ilbenstadt amtierte zu dieser Zeit Propst Hartmann, der schon die Vorgängerurkunde von Erzbischof Arnold I. erhalten hatte und auf dessen Bitten hin der Mainzer Erzbischof Ilbenstadt geweiht hatte. 1167 begleitete Propst Hartmann von Ilbenstadt den Mainzer Erzbischof Christian nach Italien[46]. Im Frühjahr 1168 waren beide wieder in Mainz,

et omnia bona que nunc habent intus et extra vel que adhuc in posterum deo iuvante rationabiliter acquirere poterunt, sub nostram defensionem atque custodiam recepimus. Unter den Zeugen sind: Hartmann von Büdingen und Werner von Bolanden. Erzbischof Christian I. von Mainz erscheint als Rekognoszent. Inhaltlich handelt es sich um eine Bestätigung des Privilegs Erzbischof Arnolds von Mainz von 1159 (ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, [wie Anm. 28], Nr. 242, S. 438), das für die Dispositio als Vorurkunde herangezogen wurde.

[45] o. D. (vor 1156): Otto wird als *filius specialis* des Papstes in einer Memorienstiftung für Ilbenstadt bezeichnet (und als Taufpate Barbarossas): Regest: CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 143f, Nr. 25. Er vermachte die Kaisergeschenke Cappenberg: o. D. (1161-1171): Archiv Schloß Cappenberg Urk. 13: „Testaments"-Urkunde Ottos von Cappenberg: Regest: Heinrich August ERHARD, *Regesta Historiae Westfaliae accedit Codex Diplomaticus*, Bd. I (Regesten) und Bd. II (Codex Diplomaticus), 1847-77, hier Bd. I, Nr. 1849, S. 39; Druck: ebd. Bd. II, S. 85f, Nr. 310: Otto wird als dritter Propst bezeichnet. In dieser Urkunde, in der Otto die von Barbarossa geschenkten Dinge, u. a. das in der älteren *Vita Godefridi* (*Die Viten Gottfrieds von Cappenberg*, hg. v. Gerlinde NIEMEYER und Ingrid EHLERS-KISSELER unter Mitwirkung von Veronika LUKAS, [MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, Bd. 74], Hannover 2005, S. 160, Z. 6, Vita I, cap. 54) genannte Kaiserbildnis, dem Stift vermacht, schenkte Otto auch Geld- und Kornrenten und Wein aus Ingelheim und Remagen sowie einen Kelch, den ihm der Bischof von Troyes, Heinrich von Kärnten, geschenkt hatte, so Gerlinde NIEMEYER, *Die Vitae Godefridi Capenbergensis*, in: Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 23 (1967), S. 405-467, hier S. 455.

[46] Propst Hartmann begleitete offenbar den Mainzer Erzbischof Christian von Buch auf dem Italienzug: 1167, März (6-8) in Pieve del Ponte di S. Proculo im Bistum Faenza, Regest: CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 146, Nr. 32 (zu März 9); BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. II, S. 21, Nr. 33 (zu März 9); Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 300, S. 518: Unter den Zeugen: *Armanni prepositi de Heluestat, Folberti prepositi de Selbot, Arnuldi prepositi de Difendale* – 1168 (Frühjahr): Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 308, S. 530: *ecclesiam beate Marie virginis in Elevestat.* Unter den Zeugen: *Hartradus de Merenberch.* – Er ist im Ilbenstädter Totenbuch unter dem 22. Februar erwähnt: CLEMM, *Totenbuch* (wie Anm. 23), S. 209.

wo ein länger währender Streit zwischen St. Alban vor Mainz und Ilbenstadt wegen des Zehnten des Riedhäuserhofes geschlichtet werden musste[47].

In die Zeit des Mainzer Schismas fällt auch die Privilegierung Frauenbreitungens durch Erzbischof Christian: Nachdem der Kaiser die Neugründung Ende März 1165 in seinen Schutz genommen und die älteren Urkunden der Mainzer Bischöfe und Hersfelder Äbte bestätigt hatte[48], konfirmierte der Mainzer Metropolit im Spätsommer/Herbst 1168 als Legat des kaiserlichen Papstes Paschalis III. († 1168) den Besitz Frauenbreitungens[49]. Frauenbreitungen war ein Tochterstift von Veßra, das in der Diözese Würzburg lag, und wählte seinen Propst aus Veßraer Prämonstratensern[50]. Es wurde im Ordenskatalog von Ninove in der Appendix unter den Frauenstiften aufgeführt, die eigene Besitzungen

[47] (1168 Frühjahr Mainz): Regest: CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27), 2 (1927), S. 169, Nr. 20 (zu 1145 – vor 1158 Mai 22); Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 307, S. 528f. – 1168 (Frühjahr Mainz): Regest: CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 146f, Nr. 33; BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. II, S. 24, Nr. 46; Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), S. 529f, Nr. 308. Vgl. auch MITTERMAIER, *Anfänge* (wie Anm. 36), S. 17.

[48] 1165, März 29 Fulda: Regest: Karl Friedrich STUMPF-BRENTANO, *Die Reichskanzler vornehmlich des X., XI. und XII. Jahrhunderts*, Bd. 3 (Acta Imperii inde ab Heinrici I. ad Heinricum VI usque adhuc inedita), Innsbruck 1865-1881, Nr. 4041; ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 282, S. 496f; Druck: MGH D F I (wie Anm. 44), Nr. 476: *novum cenobium, quod dicitur Brethingen, sub regula beati Augustini fundatum et institutum omniaque bona mobilia et immobilia ibidem pertinentia, fratres quoque regulares et universas sorores ibidem deo famulantes omnesque possessiones, quas in presenti habent vel in futurum iuste deo iuvante acquirere poterint, sub nostram imperialem protectionem et custodiam suscepimus, et quicquid a prima fundatione eiusdem cenobii eidem loco donatum et collatum est, nos corroboramus et stabilimus* [...].

[49] 1168 (Juli-September): Regest: BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. II, Nr. 49, S. 24 (zu vor September 1?); Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 310, S. 533f: *cenobium sanctimonialium in Breitinge ad hoc usque deo opitulante processerit, ut ibidem a venerabili conventu fratrum et sororum deo sub regula beati Augustini devote et religiose famulantium* [...]. Vgl. auch PENTH, *Prämonstratenser* (wie Anm. 43), S. 154; Kurt-Ulrich JÄSCHKE, *Zu Breitunger Urkunden des 12. und beginnenden 13. Jahrhunderts*, in: Archiv für Diplomatik 15 (1969), S. 1-154 und 16 (1970), S. 142-231, hier: 15 (1969), S. 96-108.

[50] Vgl. Urk. v. [ca. 1287.1317] Januar 25: Regest: WÖLFING, *Veßra* (wie Anm. 8), Nr. 122a, S. 94f: Propst Hermann und der Konvent von Veßra an den Abt von Hersfeld: Ihnen sei berichtet worden, dass der Propst der Frauen in Kreuzberg sich im Stift Frauenbreitungen, dessen Propst von alters her ihrem Orden zusteht, eingestellt und den Frauen öffentlich verkündet hat, dass Bruder Marquard aus ihrem Orden, Propst des genannten Stifts [...] von Seiten des Abts abgesetzt sei. Die Frauen hatten also bisher einen Propst aus Veßra. Über die freie Propstwahl siehe unten.

haben und von Pröpsten geleitet werden, die visitieren und visitiert werden[51]. Der Propst von Selbold trat in der Urkunde Erzbischof Christians für Frauenbreitungen als Zeuge auf.

Neben den Ilbenstädter Vorstehern hatten vor allem die Pröpste des Prämonstratenserstifts Selbold ein enges Verhältnis zu Christian I. von Buch (1165-1183). Insbesondere Propst Folbert von Selbold hielt sich häufig am Bischofshof auf und trat in den drei Jahren zwischen 1167 und 1170 in zwölf Urkunden als Zeuge auf[52]. Wohl 1171 war Propst Folbert

[51] Druck: Norbert BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canoniarum candidi et canonici ordinis Praemonstratensis*, Bde. I-III, Straubing 1949-1953, hier Bd. III, S. 386-402. Zur Datierung vgl. ebd., S. 366f: *Claustra sororum que diversas habent possessiones; et prepositi, hoc est rectores locorum ipsorum visitant et visitantur* [...] *Bretinh.*

[52] So schon SCHÖNTAG, *Untersuchungen* (wie Anm. 21), S. 302, Anm. 166 (ihm folgt PENTH, *Prämonstratenser* [wie Anm. 43], S. 154) mit Verweis auf ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 300, 306, 310, 315, 324, 325, 326, 334. – Vgl. im Einzelnen: 1167, März (6-8): Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 300, S. 516-518: Urkunde für das Domkapitel: *Armanni prepositi de Heluestat, Folberti prepositi de Selbot, Arnuldi prepositi de Difendale* werden unter den Zeugen genannt, vgl. auch CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27) 2 (1927), S. 174, Nr. 32 zu vor März 9. – 1168, März 19: Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 306, S. 525-527: Urkunde für St. Alban vor Mainz. Unter den Zeugen: *Folbertus propositus in Selbolt,... Hartmannus de Budinge.* – 1168, (Juli-September): Druck: ebd., 310, S. 533f: Urkunde für Frauenbreitungen. Unter den Zeugen: *Folbertus propositus in Selbolt.* – 1169, Februar 28: Druck: ebd., Nr. 315, S. 539-541: Urkunde für Propst Arnold und Kapitel von St. Marien im Felde vor Mainz, die die vereinbarte Pfründenordnung bestätigt. [Acht hält Propst Arnold für identisch mit dem gleichnamigen Propst von Tiefenthal (s.o.), der als solcher 1163-71 bezeugt ist, 1166 und 1167 als Begleiter seines Erzbischofs in Italien genannt wird (Nr. 295 u. 300) und mit diesem Ende 1167 nach Deutschland zurückkehrte, wo er 1171 als Zeuge auftaucht (Nr. 334, 335 und 340). Unter den Zeugen: *Folcbertus prepositus in Selbolt.*] – 1170, September 15: Druck: ebd., Nr. 324, S. 552f: Urkunde für das Benediktinerkloster Hasungen. Unter den Zeugen: *Folbertus prepositus de Selbolt.* – 1170, Oktober 1: Druck: ebd., Nr. 325, S. 553f: Urkunde für das Augustinerchorherren- und -frauenstift Weißenstein. Unter den Zeugen Propst Folbert mit dem Abt von Spieskappel: *Arnoldus abbas de Capella, Folbertus prepositus de Selbolt.* – 1170: Druck: ebd., Nr. 326, S. 555f: Urkunde für Aschaffenburg. Unter den Zeugen Propst Folbert zusammen mit Propst Johannes von Zyfflich: *Folbertus prepositus in Selbolt... Iohannes prepositus in Seueleka.* – (Fritzlar) 1171, (vor April 13): ebd., Nr. 334, S. 565-567: Urkunde für das Kanonikerstift Fritzlar. Unter den Zeugen zusammen mit dem Propst von Selbold und dem Abt von Spieskappel: *presentibus his testibus... preposito in Selbolt Folperdo, preposito Arnoldo in Difendal... presentibus his abbatibus: Arnoldo in Cappella...* Hier ist Folbert zum letzten Mal als Propst von Selbold erwähnt. – 1173 erscheint Folberts Nachfolger in Selbold, Propst Adalger: REIMER, *Urkundenbuch von Hanau* (wie Anm. 27), Bd. I, Nr. 106, S. 84.

von Selbold von Erzbischof Christian I. von Mainz als geistlicher Richter eingesetzt worden[53].

Eine weitere Stütze erwuchs Erzbischof Christian I. von Mainz im neuen Abt von St. Jakob in Mainz. Das 1055 geweihte Benediktinerkloster St. Jakob war 1160 von Mainzer Bürgern angesteckt und nach dem Mord an Erzbischof Arnold von Selenhofen (1153-1160), in den Abt Gottfried verstrickt gewesen sein soll, vom Kaiser 1163 aufgehoben worden[54]. 1176 bis 1192 erfolgten der Wiederaufbau und die Wiederbesiedlung durch Prämonstratenser. 1177 bestätigte Papst Alexander III. den lieben Söhnen, Abt Folbert mit seinen Brüdern von St. Jakob in Mainz, die dem Prämonstratenserorden angehören (*dilectis filiis Fulberto abbati et fratribus sancti Iacobi de Moguntia ordinem Praemonstratensem professis*), dass nach Verbannung des Abtes Gottfried und der Benediktiner Abt Folbert durch Erzbischof Christian von Mainz eingesetzt worden und das bisherige Benediktinerkloster St. Jakob vor Mainz in ein Prämonstratenserstift umgewandelt worden sei, und nahm es in seinen Schutz (*statuentes, ut ordo vester, qui secundum deum et beati Augustini regulam et institutionem Praemonstratensium institutus esse dignoscitur, perpetuis ibi temporibus inviolabiliter obervetur*)[55]. Abt Folbert von St. Jakob nahm dann in Mainz eine bedeutende Stellung ein,

[53] Um 1171 (in einer Urkunde von 1181, September 1-1183, August 25) setzte Erzbischof Christian Folbert von Selbold als geistlichen Richter ein: Regest: Böhmer / Will, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. II, Nr. 196, S. 57; Druck: Acht, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 456, S. 739: [...] *quod per dilectos nostros F. prepositum in Selbolt et H. decanum maioris ecclesie Maguntine* [...].

[54] Vgl. Schöntag, *Untersuchungen* (wie Anm. 21), S. 34, 102f; Wolfgang Dobras, *Mainz, St. Jakob*, in: Friedhelm Jürgensmeier / Regina Elisabeth Schwerdtfeger (Hg.), *Die Männer- und Frauenklöster der Benediktiner in Rheinland-Pfalz und im Saarland* (Germania Benedictina, Bd. 9), St. Ottilien 1999, Geschichtlicher Überblick, S. 470-492.

[55] 1177, August 18, Venedig: Regest: Jaffé / Löwenfeld, *Regesta* (wie Anm. 27), Nr. 12918; Druck: Acht, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 720, S. 1171f. Erzbischof Arnold wurde 1160, Juni 24 in der Klosterkirche von St. Jakob ermordet (Regest: Böhmer / Will, *Regesta* [wie Anm. 27], Bd. I, 1877, Nr. 110, S. 376). Abt Gottfried, belegt 1151-1160; er wurde wegen seiner Beteiligung am Aufstand der Mainzer gegen Erzbischof Arnold auf dem Reichstag zu Mainz von 1163 April abgesetzt und verbannt (Böhmer / Will, *Regesta* [wie Anm. 27], Bd. II, 1886, Nr. 19, S. 3) und danach wurde Folbert der unmittelbare Nachfolger Abt Gottfrieds. – Vgl. Schöntag, *Untersuchungen* (wie Anm. 21), S. 102f. Schöntag verweist ferner auf Charles Louis Hugo, *Sacri et Canonici Ordinis Praemonstratensis Annales*, (Probationes) Bd. I, Nancy 1734 Nachdruck Averbode 1999 (Instrumenta Praemonstratensia, Bd. 4), Sp. 847f, der sich auf ein Schriftstück aus der Abtei Prémontré bezieht, vgl. Schöntag, *Untersuchungen* (wie Anm. 21), S. 302, Anm. 165. – Nach Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, Bd. I/1 (wie Anm. 5), S. 98, kehrten um das Jahr 1208 die Benediktiner zurück.

erschien als Zeuge zusammen mit den Domprälaten zwischen 1178 und 1182[56]. 1179 wird er in einer Urkunde Kaiser Friedrichs I. in Worms als Zeuge genannt[57]. Abt Folbert von St. Jakob in Mainz begleitete den Erzbischof sogar nach Venedig, wo er als einer der wenigen „mit Namen genannt wird"[58]. Auch Abt Folbert war rechtskundig und wurde als geistlicher Richter eingesetzt[59].

Möglicherweise war dieser erste Abt von St. Jakob in Mainz identisch mit dem schon genannten Propst Folbert von Selbold[60]. Aber das spielt in unserem Zusammenhang keine Rolle, denn wichtig ist, dass am Mainzer Bischofshof während der Zeit des Mainzer Schismas und darüber hinaus für eine lange Zeit stauferfreundliche Prämonstratenser Zeugen in Urkunden, Streitschlichter, treue Begleiter und Helfer in anderen bischöflichen Diensten waren.

[56] SCHÖNTAG, *Untersuchungen* (wie Anm. 21), S. 302, Anm. 166. Mit Verweis auf: 1178 (Juni 5): Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 409, S. 665: *Folbertus abbas sancti Iacobi.* – 1181: Druck: ebd., Nr. 441, S. 711: *Volpertus abbas sancti Iacobi.* – 1181: Druck: ebd., Nr. 442, S. 713: *Folpertus abbas sancti Iacobi.* – 1181: Druck: ebd., Nr. 445, S. 717: *Fulbertus abbas sancti Iacobi.* – (1178 nach Juni 5 – 1182) 11<61>: Druck: ebd., Nr. 451, S. 734: *Folbertus abbas sancti Iacobi.*

[57] SCHÖNTAG, *Untersuchungen* (wie Anm. 21), S. 302, Anm. 166. Mit Verweis auf Johann Friedrich BÖHMER (Bearb.) / Julius FICKER (Hg.), *Acta Imperii selecta. Urkunden deutscher Könige und Kaiser mit einem Anhang von Reichssachen*, Innsbruck 1870 (Nachdruck Aalen 1967), Nr. 137, S. 129f. Vgl. jetzt: MGH D F I (wie Anm. 44), Nr. 773: *Wolprecht abt von sant Jacobsberg* (STUMPF-BRENTANO, *Reichskanzler* [wie Anm. 48], Nr. 4273).

[58] SCHÖNTAG, *Untersuchungen*, S. 302, Anm. 166. Mit Verweis auf die zwischen 1239 und 1247 entstandene *Historia Ducum Veneticorum*, hg. v. Henry SIMONSFELD, MGH SS XIV, 1883, S. 72-89, 94-97, hier S. 84.

[59] SCHÖNTAG, *Untersuchungen* (wie Anm. 21), S. 302, Anm. 166. Mit Verweis auf: vor 1183: Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 459, S. 747: Papst Alexander III. delegiert Folbert von St. Jakob (*Folberto abbati sancti Iacobi*) als Richter. Folbert wird auch als Synodalrichter (1182-1182) genannt: Druck: ebd., Nr. 507, S. 828: *H. et E. sancti Albani et sancti Iacobi abbates.* E. ist wohl ein Schreibfehler für F.

[60] Denn wie Wilfried Schöntag hervorhob, gehörten beide zu den Vertrauensleuten Erzbischofs Christians von Buch, waren beide rechtskundig und wurden als geistliche Richter eingesetzt, beide standen in der Zeit des Mainzer Schismas (1165-1177) auf der Seite Erzbischof Christians, „beide waren vor 1177 stauferfreundlich, beide stellten sich in den Dienst des Erzbischofs, der als ärgster Feind Alexanders III. angesehen wurde", so SCHÖNTAG, *Untersuchungen* (wie Anm. 21), S. 302, Anm. 166. Schöntag hält die Annahme von R. M. HERKENRATH, *Zwei Notare Friedrich Barbarossas und des Reichslegaten Christian von Buch*, in: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Bd. 73 (1965), S. 247-268, hier S. 257, er könne Nachfolger des Propstes von Obermockstadt geworden sein für abwegig, da „Folpert [...] dann seinen Orden verlassen haben" müsste, da Mockstadt ein Kollegiatstift war. Dem schließe ich mich an. Herkenrath folgten aber JÄSCHKE, *Zu Breitunger Urkunden* (wie Anm. 49) 1969, S. 103 und ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 334, S. 565 und Nr. 456, S. 738.

Auch Arnold, der Propst von Tiefenthal, einem Tochterstift von Selbold, und wohl selbst aus diesem stammend, war besonders häufig für den Mainzer Erzbischof tätig: Der Prämonstratenser Arnold von Tiefenthal erscheint in zahlreichen erzbischöflichen Urkunden von 1163 bis 1171, z.T. zusammen mit Propst Folbert von Selbold[61]. Er begleitete Erzbischof Christian von Mainz 1166 und 1167 nach Italien (im Frühjahr 1167 waren wohl auch die Vorsteher von Ilbenstadt und Selbold dabei)[62] und kehrte nach Deutschland zurück, wo er 1171 als Zeuge genannt wird[63]. Zusammen mit dem Selbolder Propst Folbert und Propst Hartmann von Ilbenstadt, der Christian ebenfalls nach Italien begleitet hatte, sowie mit dem Prämonstratenserabt Arnold von Spieskappel (1170-1171) war er aktiv für den Erzbischof tätig.

Die Prämonstratenserstifte Ilbenstadt und Niederilbenstadt, die demselben Abt unterstanden, Selbold und sein Tochterstift Tiefenthal, das Prämonstratenserinnenstift Frauenbreitungen und die Prämonstratenserstifte St. Jakob in Mainz und Spieskappel bezogen folglich in der Zeit des Mainzer Schismas (1165-1177) eindeutig Position für Erzbischof Christian I. von Buch (1165-1183), den sie als rechtmäßigen Erzbischof anerkannten, und stellten sich so auf die Seite der Staufer.

Die einheitliche Linie dieser sieben Mainzer Stifte ist bemerkenswert, zumal da das große Schisma von 1160-1177 zu keiner einheitlichen Haltung des Prämonstratenserordens geführt hatte. Prémontré selbst sowie

[61] Nach Peter Acht könnte er identisch sein mit dem Propst von St. Marien im Felde vor Mainz, dem häufige Abwesenheit von Mainz im Dienst von Reich und Kirche attestiert wurde: [...] *occupatus tam ecclesie quam imperii negociis*: 1169, Februar 28: Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 315, S. 539f. Dieses Amt, das er zeitweilig mit der Propstei in Tiefenthal gleichzeitig ausgefüllt haben müsste, hätte er dann bereits 1170 abgegeben.

[62] 1166 im Kloster S. Salvatore in Monte Acuto: Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), S. 512, Nr. 295: Unter den Zeugen: *prepositi de Difendale.* – 1167, März in Pieve del Ponte di S. Proculo im Bistum Faenza, Druck: ebd., Nr. 300, S. 516-518: Unter den Zeugen: *Armanni prepositi de Heluestat, Folberti prepositi de Selbot, Arnuldi prepositi de Difendale.*

[63] (Fritzlar) 1171, (vor April 13): Druck: ebd., Nr. 334, S. 565-567: Urkunde für das Kanonikerstift Fritzlar. Unter den Zeugen zusammen mit dem Propst von Selbold und dem Abt von Spieskappel: *presentibus his testibus* [...] *preposito in Selbolt Folperdo, preposito Arnoldo in Difendal* [...] *presentibus his abbatibus: Arnoldo in Cappella* [...] – (Mainz) 1171 (vor April 13): Druck: ebd., Nr. 335, S. 567-569: Urkunde für Aschaffenburg. Unter den Zeugen: *Wernherus sancte Marie prepositus in campis* [...] *Arnoldus prepositus de Difendal.* – Mainz, 1171 August (2) – (Oberitalien, 1171 Ende): Druck: ebd., Nr. 340, S. 576-578: Urkunde für Mariengreden in Mainz: Unter den Zeugen: *Arnuldi prepositi de Difendal* (auch Rheingraf Embricho II., belegt seit 1158).

der Orden in Frankreich und in großen Teilen Westeuropas schlugen sich auf die Seite Papst Alexanders III. Aber im Reich arrangierten sich die Stifte mit kaisertreuen Bischöfen, Stauferanhängern und den Staufern selbst und erkannten die kaiserlichen Gegenpäpste an[64]. Fünfzehn erhaltene Diplome und zwei Deperdita Friedrichs I. für Prämonstratenserstifte fallen in die Zeit des Schismas[65].

Die Vorsteher der Stifte, die Alexander III. nicht anerkannten, blieben folglich auch dem Generalkapitel im französischen Prémontré fern. Auch nach der Aussöhnung des Kaisers mit dem Papst kamen nicht alle zum Generalkapitel, zumal da die Zentralisierungsbestrebungen Prémontrés vorangeschritten waren[66]. Gerade auch die Ordenshäuser des Magdeburger Verbandes, die diesen Zentralisierungsbestrebungen ablehnend gegenüber gestanden hatten, wollten auch nachher nicht zum Generalkapitel kommen[67]. Papst Lucius III. und auch Urban III. forderten 1181 bzw. 1186/87 die deutschen Bischöfe auf, die Äbte und Pröpste des Prämonstratenserordens zum Generalkapitelsbesuch zu verpflichten[68]. Vor dem Schisma hatte Papst Innozenz II. 1140 explizit die Erzbischöfe von Trier und Magdeburg aufgefordert, die in ihren Sprengeln lebenden Brüder des Prämonstratenserordens (*Ordo Praemonstratensis*) am Besuch des jährlichen Generalkapitels nicht zu hindern, sondern zur Teilnahme zu zwingen[69]. Und 1198 mahnte Papst Innozenz III. die sächsischen

[64] KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 121; PENTH, *Prämonstratenser* (wie Anm. 43), S. 152.

[65] PENTH, *Prämonstratenser* (wie Anm. 43), S. 153, bes. Anm. 132.

[66] KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 121.

[67] Franz WINTER, *Die Prämonstratenser des 12. Jahrhunderts und ihre Bedeutung für das nordöstliche Deutschland.* Ein Beitrag zur Geschichte der Christianisierung und Germanisierung des Wendenlandes, Berlin 1865, Neudruck Aalen 1966, S. 239-240. PENTH, *Prämonstratenser* (wie Anm. 43), S. 152f.

[68] 1181, Dezember 29: JAFFÉ / LÖWENFELD, *Regesta* (wie Anm. 27), Nr. 14543. – 1186/1187, August 1: JAFFÉ / LÖWENFELD, *Regesta* (wie Anm. 27), Nr. 15907. Vgl. KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 121.

[69] 1140, Dezember 29: Druck: Joannes LE PAIGE, *Bibliotheca ordinis Praemonstratensis*, Paris 1633, Nachdruck Averbode 1998 (Instrumenta Praemonstratensia, Bd. 3), S. 648f (Innozenz III. an die Erzbischöfe Johann I. von Magdeburg (1189-1212) und Adalbert II. von Trier (1205-1232) zugeschrieben). Gustav HERTEL (Bearb.), *Urkundenbuch des Klosters Unserer Lieben Frauen zu Magdeburg* (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete, Bd. 10), Halle 1878, Nr. 89. Vgl. KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 121; DERS., *Ein Brief Papst Innozenz II. vom Jahre 1140 zugunsten des Generalkapitels der Prämonstratenser*, in: AnPraem 64 (1988), S. 342-348 (Urkundenabdruck S. 343).

Prämonstratenser erneut, zum Generalkapitel nach Prémontré zu kommen und sich nach dem *Ordo Praemonstratensis* zu richten[70].

Interessant ist aber, dass nach dem Tode Christians die Prämonstratenser der Mainzer Diözese dennoch schnell wieder in der Nähe des ehemaligen Gegners Christians im Mainzer Schisma, Erzbischof Konrads von Wittelsbach, nun in seiner zweiten Amtszeit, nachzuweisen sind.

Schon im November 1183 entschied Erzbischof Konrad einen Streit zwischen St. Peter vor Mainz und dem Prämonstratenserinnenstift Tiefenthal[71]. Drei Jahre später bestätigte er dem lieben Propst Eberhard und der Marienkirche in Germerode, deren Frömmigkeit er hervorhebt, ein päpstliches Privileg[72]. Wiederum drei Jahre später erlaubte er die Verlegung der Stifte Hane und Rotenkirchen[73]. Er verlieh ebenfalls 1189

[70] 1198, Mai 12/13: Regest: August POTTHAST, *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post christum natum MCXCVIII ad annum MCCCIV.* Bd. I (1198-1243), Berlin 1874, Nachdruck Graz 1957, Nr. 167; Druck: Jean Paul MIGNE (Hg.), *Patrologiae cursus completus. Series latina*, 221 Bde. Paris 1844ff, Bd. 177, Nr. 203; LE PAIGE, *Bibliotheca* (wie Anm. 69), S. 646; HERTEL, *Urkundenbuch* (wie Anm. 69), S. 71f.

[71] 1183, November 17 (Mainz): Druck: Peter ACHT (Bearb.), *Mainzer Urkundenbuch* Bd. II/2: 1176-1200, Darmstadt 1971, Nr. 459, S. 745-748.

[72] (1186, November-Dezember): Regest: BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. II, Nr. 193, S. 75 (zu 1187, Oktober 11); Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/2, (wie Anm. 71), Nr. 488, S. 794-795; Erzbischof Konrad von Mainz bestätigt dem Prämonstratenserinnenstift Germerode ein Privileg Papst Lucius (III.). *Ad preces igitur idoneas dilecti in Christo filii Euerhardi prepositi in [ecclesia] sancte Marie in Germerade, qui apud deum placens est et homines, pro votis eciam honestis et piis tocius collegii vitam religionis ibidem ducentis privilegium ipsis collatum a domino Lucio papa felicis memorie, cuius in Christo conservum et cooperatorem nos esse cognoscimus.* – Vgl. ebd., S. 794: „Entsprechend der Formulierung ‚cuius (Lucii pape) in Christo conservum et cooperatorem nos esse cognoscimus' ist als Aussteller der verlorenen Papsturkunde der zu Lebzeiten Konrads regierende Papst Lucius III. (1181-85) anzunehmen, auf dessen Urkunde auch das Privileg Papst Cölestins III. von 1195, Dezember 20 (JAFFÉ / LÖWENFELD, *Regesta* [wie Anm. 27], Nr. 17299) Bezug nimmt. Nach seiner Rückkehr aus Italien, wo er sich von 1184 September bis 1186 Frühjahr aufhielt, ist Erzbischof Konrad während der ganzen Regierungszeit dieses Papstes nur für den Spätherbst 1186 in Hessen bezeugt durch seine Teilnahme am Hoftag in Gelnhausen". Kannte der Erzbischof den Propst Everhard, der vermutlich Selbolder Kanoniker war? Vgl. auch SEMMLER, *Tradition* (wie Anm. 1), S. 643.

[73] 1189 Februar 10 verunechtet: Regest: Adam GOERTZ, (Bearb.), *Mittelrheinische Regesten*, 4 Bde, Koblenz 1876-1886, Neudruck Aalen 1974, hier Bd. II (1879), Nr. 606, S. 168; BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. II, Nr. 206, S. 78 aus B' zu 1189, Februar 10 und S. 82, Nr. 224 aus B zu 1189; Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/2, (wie Anm. 71), Nr. 511, S. 833-841; a) Erzbischof Konrad von Mainz bestätigt die gegenseitige Verlegung der unter gemeinsamer Leitung stehenden Prämonstratenserstifte (Premonstratensis ordinis) Hane (vocatur Hagene) und Rotenkirchen sowie die Trennung der Besitzungen des Herren- und Frauenkonvents, dehnt das den Kanonikern zustehende Recht der freien Abtswahl auf die Wählbarkeit von Angehörigen anderer Stifte aus,

dem lieben Sohn Giso, dem Propst der Marien- und Martinskirche von Hachborn Pfarrrechte und bestätigte die dortige Lebensweise nach der Richtung von Magdeburg und bestätigte außerdem im selben Jahr eine Schenkung an Hachborn[74]. Zwischen 1183 und 1191 schenkte Erzbischof Konrad dem Stift Pöhlde die Zehnten vom Scheerenberg, die König

entzieht das Stift der Jurisdiktion des Archidiakons gewährt Beicht- und Begräbnisrecht, bestellt den Ältesten der Gründerfamilie zum absetzbaren Vogt ohne Vogteieinkünfte, gewährt Befreiung vom Neubruchs-, Eigenbau- und Viehzehnten und bestätigt den angeführten Besitz. b) Erzbischof Konrad von Mainz bestätigt die gegenseitige Verlegung der unter gemeinsamer Leitung stehenden Prämonstratenserstifte Hane und Rotenkirchen sowie die Trennung der Besitzungen des Herren- und Frauenkonvents, schenkt dem Frauenkonvent, wie vorher Erzbischof Adalbert I. dem Herrenkonvent, die erzbischöflichen Rodungszehnten am Donnersberg, gewährt Befreiung vom Neubruchs-, Eigenbau- und Viehzehnten und bestätigt den angeführten Besitz.

[74] (1189): Regest: Böhmer / Will, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. II, Nr. 221, S. 81; Druck: Acht, *Mainzer Urkundenbuch* II/2, (wie Anm. 71), Nr. 529, S. 873-875: Erzbischof Konrad von Mainz verleiht der durch Giso und Hartrad II. von Merenberg an das Mainzer Erzstift übertragenen (Prämonstratenser-)Propstei Hachborn Pfarrrechte, bestätigt die Augustinerregel und gewährt Abgabenfreiheit (*qualiter dilectus filius noster Giso divina asspirante gratia pro reverentia beatissime dei genitricis semperque virginis Marie et beati Martini et ob salutem anime sue prepositurum in Hauecheburnen cum omnibus attinentiis per manum Harttradi de Merenberc Maguntine ecclesie et nobis ita contradidit).* Ferner Pfarrrechte und Ordensregel: weiße Tuniken und Superpellicien: *ut eadem ecclesia sepultura, baptismo et curam animarum ibi manentium gerendi gaudere debet privilegio, hoc tamen ab omnibus posteritatis nostre successoribus inviolabiliter observato, ut fratres ibidem sub regularis observantie disciplina deo servituri ordini et regule beati Augustini in habitu, victu ceterisque huic ordini annexis se conforment tunicis albis sub suis superpelliciis utentes, et predictum locum ab omni petitione sive exactione liberum absolvimus*). – Zur ursprünglich geplanten Gründung mit Hilfe des Prämonstratenserstifts Arnstein im Jahre 1186, vgl. die Urkunde der Ritter Giso und Hartrad II. von Merenberg bei Karl Herquet (Bearb.), *Urkundenbuch der Abtei Arnstein an der Lahn*, Wiesbaden 1883, Nr. 6, S. 10 (1186, Mai 31). Nachweis für die Ordenszugehörigkeit: Urkunde Papst Gregors IX. von 1229, März 28 (Friedrich Schunder, *Die oberhessischen Klöster.* Regesten und Urkunden (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen und Waldeck, Bd. 9 / Klosterarchive, Bd. 3) Bd. I, Marburg 1961, Nr. 795, S. 260; Prämonstratenserinnen: 1247 (ebd., Nr. 797, S. 260). – In einer von Giso und Hartrad II. von Merenberg 1189, Mai 9 ausgestellten Urkunde (ebd., Nr. 787, S. 257) schenken diese ihren Anteil am Wald Hulenkenseth; diese Schenkung wird von Erzbischof Siegfried II. 1215, April 3 bestätigt unter Bezugnahme auf eine heute verlorene Urkunde Erzbischof Konrads (ebd., Nr. 791, S. 258). Vgl. auch die Urkunde des Domkapitels von 1215, April 3 (ebd., Nr. 792, S. 259) die auf Nr. 529 Bezug nimmt. Die Ausfertigung von Nr. 529 dürfte nicht viel später als die genannte Schenkung der Merenberger erfolgt sein, weshalb die Urkunde noch zu diesem Jahr eingereiht wird. Vgl. Krings, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 110f: Er nimmt an, dass das Stift bereits 1189 nicht mehr Arnstein unterstand. „Ob die 1186 erfolgte Übertragung an Arnstein je ausgeführt wurde und die 1189 in Hachborn weilenden Prämonstratenser von dort stammten, muß dahingestellt bleiben".

Heinrich VI. ihnen zur Besiedlung übertragen hatte[75]. 1193 schließlich bestätigte er die Gründung Ilfelds und dass dort Kanoniker leben sollten, die Norbertiner genannt werden und nach der Lebensweise und dem Habit der Kirche von Prémontré leben wollten[76]. Die umständliche Formulierung trägt dem Konflikt zwischen Magdeburg und Prémontré Rechnung. Die Magdeburger Prämonstratenser bezeichneten sich als Norbertiner. Beide, Pöhlde und Ilfeld, lebten ebenfalls nach dem Magdeburger Ordo (s.u.). 1191 konfirmierte der Erzbischof das Prämonstratenserinnenstift Konradsdorf, dem er u.a. die Mutterkirche in Glauberg schenkte. Unter den Zeugen befindet sich Abt Hezechin von St. Jakob in Mainz, ein Nachfolger des Prämonstratenserabts Folbert[77]. 1191 nahm

[75] (1183 November 11/17-1191, vor April 14): Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/2, (wie Anm. 71), Nr. 549, S. 910; Erzbischof Konrad von Mainz schenkt dem Prämonstratenserstift Pöhlde (Kreis Osterode) die Zehnten vom Scheerenberg (im Harz ostnordöstlich von Osterode) [...] *ut hii, qui sub regularis observantia discipline deo militant, cum oportunum fuerit, nostri consilii et auxilii percipiant adminiculum, pro reverencia dei eiusque gloriose genitricis semper virginis Marie fratribus in cenobio Palithe deo servientibus hoc concessimus, ut universas decimas montis, qui Schirenberch dicitur, quem dominus noster rex Heinricus eis ad excolendum contulit et que decime nobis de iure deberent attinere, ad subsidia stipendiorum suorum perpetuo possideant.* P. Acht: „Die Datierung bezieht sich auf den Beginn des zweiten Pontifikats Erzbischof Konrads (1183, November 11-17) und die Kaiserkrönung Heinrichs VI. (1191, April 14), der im Text noch als König bezeichnet ist." Die Urkunde König Heinrichs VI. ist verloren.

[76] 1193 (nach August 10, Erfurt): Regest: BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. II, Nr. 290, S. 93 (zu 1193, nach November 11-18); Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/2, (wie Anm. 71), Nr. 582, S. 961-963; Erzbischof Konrad von Mainz bestätigt die mit Zustimmung des Patrons und Gründers erfolgte Einführung der prämonstratensischen Lebensweise und des Habits in Stift Ilfeld und verbietet jede Änderung der Lebensweise und Regel. [...] *quod ex coniventia et ordinatione patroni et fundatoris ecclesie in Ileuelt in eadem ecclesia canonici, qui Norbertini dicuntur, Premonstratensis ecclesie vitam et habitum gerentes, regulariter sunt instituti, in cuius religionis habitu multis retroactis temporibus fratres ibidem degentes domino devotissime servierunt.* [...] *predicte ecclesie in Ileuelt et eius conventui talem nostre auctoritatis prestamus confirmationem sub anathematis interpositione prohibentes, ne aliqua in posterum spiritalis secularisve persona religionis habitum vel eam, sub qua nunc militat deo, vivendi normam, videlicet Premonstratensis ecclesie, in alterius religionis habitum vel regule per alterationem permutare presumat.*

[77] 1191 (Juni Ende): Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/2, (wie Anm. 71), Nr. 553, S. 915-917: Erzbischof Konrad I. von Mainz bestätigt, dass Hartmann von Büdingen das Frauenstift Konradsdorf, das von seinen Vorfahren und ihm selbst in großer Frömmigkeit erbaut worden sei, an die Mainzer Kirche tradiert habe: *quod fidelis noster ac dilectus Hartmannus de Bvdingin cenobium in Conradisdorf a suis parentibus et ab ipso summa devocione constructum cum omnibus possessionibus suis, quas vel nunc possidet vel in posterum possidebit, ecclesie Maguntine contradidit.* Er schenkt dem Stift nach Verzicht des bisherigen Lehensträgers die Mutterkirche in Glauberg und den Rodungszehnten innerhalb der Pfarrei, befreit das Stift vom Neubruchs- und Viehzehnten und bestätigt der Gründerfamilie den Besitz der Vogtei. Unter den Zeugen ist der Abt

Konrad von Wittelsbach das Prämonstratenserinnenstift Retters nach dem Vorbild Erzbischof Heinrichs I. von Mainz in seinen Schutz und bestätigte dessen Besitz[78]. 1193 urkundete er für Wirberg, dem er die von Erzbischof Heinrich I. von Mainz vorgenommene Schenkung der Kirche in Saasen und die Übertragung des Sendgerichts an den Propst bestätigte, und zwei Jahre später schlichteten Mainzer Richter einen Streit, der wegen des Begräbnisses Eberhards von Merlau in Wirberg entbrannt war[79]. 1196 inkorporierte Erzbischof Konrad der Abtei Ilbenstadt die Kirche in Södel, wobei er betont, wie lieb ihm Ilbenstadt wegen seiner Frömmigkeit und Gastfreundschaft immer gewesen sei[80].

Mehrfach wird in den erzbischöflichen Urkunden die besondere Nähe zu den Prämonstratenserstiften betont, ihre Frömmigkeit hervorgehoben. Die Aussöhnung Erzbischof Konrads mit dem Kaiser hatte die Prämonstratenser der Mainzer Diözese, vor allem die, welche Gegner Papst Alexanders III. gewesen waren, mit einbezogen. Gerade solche Stifte, die der Magdeburger Observanz angehörten und kaisertreu gewesen waren, wurden nun privilegiert und enger an den Mainzer Erzbischof gebunden.

Hezechinus von St. Jakob in Mainz, das dem Prämonstratenserorden übergeben worden war. Vgl. Waltraud FRIEDRICH, *Das ehemalige Prämonstratenserinnenkloster Konradsdorf.* 1000 Jahre Geschichte und Baugeschichte (Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte, Bd. 118), Darmstadt-Marburg 1999, S. 25. Hartmann war Zeuge in der Urk. Ebf. Christians von 1168, März 19 (wie Anm. 52).

[78] 1191 (Ende Juni, Mainz): Regest: BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. II, Nr. 250, S. 86 (zu 1191, vor Sept. 25); Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/2, (wie Anm. 71), Nr. 557, S. 922-924: *dilectos igitur in Christo fratres et sorores in Rethres.* Unter den Zeugen war *Hartmannus de Butdingen*: Hartmann von Büdingen, der Stifter Konradsdorfs, das 1191 an den Kölner Erzbischof tradiert wurde.

[79] (1193 Juli): Regest: BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Nr. 295, S. 94; Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/2, (wie Anm. 71), Nr. 577, S. 952f. – 1199: Regest: BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), II, Nr. 364, S. 106 (zu 1196-1197); Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/2, (wie Anm. 71), Nr. 695, S. 1138-1140; vgl. GLASER, *Geschichte* (wie Anm. 28), S. 10.

[80] 1196: CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 148, Nr. 39; BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. II, S. 104, Nr. 357; Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/2, (wie Anm. 71), S. 1072f, Nr. 657: Erzbischof Konrad von Mainz inkorporiert dem Stift Ilbenstadt (*monasterium Eluenstat, quod spetiali prerogativa dilectionis amplexati semper fuimus*), das ihm wegen seiner Frömmigkeit und Gastfreiheit immer besonders lieb gewesen sei, die Kirche in Södel (*Sothle*) mit der Bestimmung, dass Brüder und Schwestern zu Ilbenstadt aus den mit übertragenen sämtlichen Zehnten jährlich auf Mariae Himmelfahrt und Verkündigung eine besondere Mahlzeit (servitium) erhalten sollen und dass das Stift einen von ihm einzusetzenden Priester in Södel zu bezahlen hat (*ut de universis decimis in summam collectis fratribus et sororibus in iamdicto monasterio patri misericordiarum Iesu Christo eiusque pie matri iugiter famulantibus duo servitia, unum in assumptione et reliqu[u]m in annuntiatione iamdicte matris et virginis, per sollicitudinem et curam prepositi preparentur*). Unter den Zeugen: Werner von Bolanden (*Wernerus de Bonlant*) als erster Ministeriale.

3. Die Prämonstratenser als Instrument der Klerikerreform: Dienst für den Erzbischof, Aufbau von Pfarreien, Seelsorge

Die Prämonstratenserpröpste, die die Erzbischöfe begleiteten und deren Urkunden bezeugten, wurden unter den regulierten Pröpsten aufgeführt. Der Erzbischof sah sie im Verbund mit den anderen regulierten Chorherren. Für den Erzbischof war es selbstverständlich, sich der Regularkanoniker zu bedienen, wenn er Unterstützung brauchte.

Schon die ersten *Consuetudines*, die unter Hugo von Fosses (1128-1161) noch um 1130 für den Orden verfasst wurden, führten zwar ein jährliches Generalkapitel ein, bestehend aus den Äbten und Pröpsten des Ordens, das alle Streitfälle und Übertretungen korrigieren sollte[81], legten aber zugleich fest, dass Pröpste und Äbte des Prämonstratenserordens vom jährlichen Generalkapitelsbesuch dispensiert waren, wenn sie krank waren oder wenn der Diözesanbischof sie benötigte[82]. Den Bischöfen war eine sehr große Einflussnahme in die inneren Angelegenheiten des Ordens gewährt worden, z. B. auch bei der Absetzung von Vorstehern. Dem Orden gelang es aber allmählich, die starke Position der Bischöfe zurückzudrängen[83].

Sicherlich spielte bei der erzbischöflichen Unterstützung der Prämonstratenser vor allem die Seelsorge eine Rolle. Zwar verboten die ersten *Consuetudines* von ca. 1130 die Annahme von Altären, nur Frauenkonvente durften seelsorgerisch betreut werden[84]. Aber den meisten

[81] Van Waefelghem, *Les premier statuts* (wie Anm. 12), S. 35: *De annuo colloquio: Iterum statutum est quod semel in anno gratia sese visitandi, ordinis reparandi, confirmande pacis, conservande karitatis, abbates omnes ad colloquium pariter conveniant in loco competenti, quem communi consilio providerint, ubi in sinistris corrigendis domno abbati Premonstrate ecclesie, que mater est aliarum, sanctoque illi conventui reverenter singuli humiliterque obediant et clamati veniam petant; quam clamationem non nisi abbates faciant.*

[82] Ebd., S. 36. Vgl. Oberste, *Visitation* (wie Anm. 33), S. 162.

[83] Stefan Weinfurter, *Norbert von Xanten und die Entstehung des Prämonstratenserordens*, in: *Barbarossa und die Prämonstratenser*, in: Karl-Heinz Ruess (Hg.), *Schriften zur staufischen Geschichte und Kunst* Bd. 10, Göppingen 1988, S. 67-100, hier S. 83f; Ehlers-Kisseler, *Anfänge* (wie Anm. 2), S. 349-353.

[84] Die ersten *Consuetudines* verboten die Annahme von Vogteien wie von Altären: Druck: Van Waefelghem, *Les premier statuts* (wie Anm. 12), S. 45: *Que nos non expediant habere. Hec sunt que proposuimus ammodo non recipere: telonium, vectigalia, servos, ancillas, advocatias secularium, altaria ad que cura animarum pertinet, nisi possit esse abbatia. Unum tamen licebit habere unicuique ecclesie, ubi sororum claustrum edificetur.* So schon Krings, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 369 und Helmut Flachenecker, *Consuetudines und Seelsorge. Zum Selbstverständnis der Prämonstratenser*, in: Gert Melville / Anne Müller (Hg.), *Regula sancti Augustini*. Normative

Prämonstratenserstiften wurden bereits in den erzbischöflichen Bestätigungsurkunden Pfarrrechte zugestanden. Die ersten *Consuetudines*, die vom zisterziensischen Vorbild stark geprägt waren, konnten offensichtlich in der Praxis nicht umgesetzt werden. Möglicherweise reflektieren sie auch Gegebenheiten der westeuropäischen, vor allem französischen Prämonstratenser und nicht die der Prämonstratenser im Reich[85]. Schon Wilfried Marcel Grauwen hatte auf die Diskrepanz zwischen Theorie und Praxis hingewiesen[86]. Die Statuten aus der Mitte des 12. Jahrhunderts schwächten das Verbot bereits ab[87]. Auch Bruno Krings wies darauf hin, dass sich bei den Prämonstratensern im deutschen Sprachraum „schon vor der Jahrhundertmitte eine wachsende Bereitschaft zur Seelsorge erkennen" lasse[88]. Die Frage, ob die Prämonstratenser von Beginn an danach strebten, Seelsorge zu betreiben, oder ob sie ihnen angetragen wurde, ist nicht zu entscheiden[89]. Sicher ist immerhin, dass die Förderung durch die Bischöfe im deutschsprachigen Raum auch damit zu erklären

Grundlage differenter Verbände im Mittelalter (Publikationen der Akademie der Augustiner-Chorherren von Windesheim, Bd. 3), Paring 2002, S. 295-333, hier S. 306. – Zu den Pfarrrechten der Stifte, vgl. EHLERS-KISSELER, *Anfänge* (wie Anm. 2), S. 349-353.

[85] So schon KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 369f, Anm. 4: „Vielleicht lassen sich die offenkundigen Abweichungen von der Gesetzgebung des Ordens durch eine unterschiedliche Einstellung zur Seelsorgsfrage bei den Prämonstratensern in Westeuropa und im Reich erklären".

[86] Placide LEFÈVRE / Wilfried Marcel GRAUWEN, *Les statuts de Prémontré au milieu du XIIe siècle* (Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium, Bd. 12), Averbode 1978, S. XXVf. Vgl. dazu KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 369f, Anm. 4 und FLACHENECKER, *Consuetudines* (wie Anm. 84), S. 309.

[87] LEFÈVRE / GRAUWEN, *Les statuts* (wie Anm. 86), S. 51, dist. IV, cap. 16: *Que non expediat nos habere. Hec sunt que proposuimus non habere: theloneum, vectigalia, servos, ancillas, advocatias, secularium exacciones, altaria ad que cura animarum pertinet, nisi possit esse abbacia. Unum tamen licebit habere unicuique ecclesie, ubi sororum claustrum edificetur. Ne autem aliquante ecclesie graventur, que aliqua horum ex antiquo habent, possent retinere. Sed neque ipse, neque alie que non habent, amodo recipiant* [...]. So schon KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 369, Anm. 4 und FLACHENECKER, *Consuetudines* (wie Anm. 84), S. 308.

[88] KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 369f. Mit Verweis auf den zwischen 1153 und 1173 verfassten *Dialogus inter Cluniacensem et Cisterciensem*. Das ausführliche Zitat: Robert B. C. HUYSGENS, *Le moine Idungs et ses deux ouvrages: „Argumentum super quatuor questionibus" et „Dialogus duorum monachorum"*, in: Studi Medievali 13 (1972), S. 291-470, Buch II, cap. 41, bei FLACHENECKER, *Consuetudines* (wie Anm. 84), S. 301f.

[89] Eher ablehnend MITTERMAIER, *Anfänge* (wie Anm. 36), S. 10; Ludwig FALCK, *Klosterfreiheit und Klosterschutz*. Die Klosterpolitik der Mainzer Erzbischöfe von Adalbert I. bis Heinrich I. (1100-1153), in: Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 8 (1956), S. 21-75. Vgl. auch den Beitrag von FLACHENECKER, *Consuetudines* (wie Anm. 84), S. 304.

ist, dass sie sich eine intensive Erneuerung der Pfarreien und Neugründungen von Pfarreien erhofften[90]. Anders sind die vielen Zugeständnisse, Auspfarrungen, Befreiungen von Rechten der Archidiakone und Pfarrechtsverleihungen durch die Erzbischöfe nicht zu erklären[91].

Das eingangs erwähnte Wadgassen, das 1135 mit der Stiftung dem Trierer Erzbischof Albero von Montreuil tradiert worden war, und dessen Vogteirechte sich der Erzbischof vorbehalten hatte, bekam von ihm die Pfarrrechte an der Pfarrkirche Wadgassen und der Stiftskirche zugestanden und wurde von den Abgaben an den Archidiakon befreit, nur für die Pfarrkirche war jährlich das *cathedraticum* zu zahlen. Außerdem gewährte er die freie Abtswahl[92]. Ähnliches lässt sich in zahlreichen Prämonstratenserstiften des Erzbistum Köln nachweisen[93].

Ilbenstadt erhielt mit der Gründung neben den Pfarrrechten an der noch fertigzustellenden Stiftskirche die Pfarrkirche St. Georg, in der der Stifter Gottfried von Cappenberg zunächst beigesetzt wurde sowie auch Ida von Rendel, eine Wohltäterin[94].

[90] Vgl. OBERSTE, *Visitation* (wie Anm. 33), S. 162: „Die Beteiligung der Prämonstratenser an der Pfarrorganisation vieler Diözesen und die personellen Verflechtungen zwischen Domkapiteln, Präbendaren und Ordenskonventen brachte a priori eine viel engere Bindung an die Gerichtsbarkeit und Administration des Bischofs mit sich als etwa bei Cisterziensern oder Cluniazensern" mit Verweis auf Georg SCHREIBER, *Kurie und Kloster im 12. Jahrhundert*, 2 Bde, Stuttgart 1910, hier Bd. 1, S. 107f.

[91] In Floreffe z. B. wurde dem Abt bereits 1124 zugestanden, den örtlichen Pfarrer zu investieren: 1124: Regest: Manfred PETRY, *Die ältesten Urkunden und die frühe Geschichte des Prämonstratenserstiftes Cappenberg in Westfalen (1122-1200)*. I. Teil: Urkundenkritik, in: Archiv für Diplomatik 18 (1972), S. 143-289, II. Teil: Studien zur Geschichte Cappenbergs im 12. Jahrhundert, in: Archiv für Diplomatik 19 (1973), S. 29-150, hier II. Teil, S. 35f; Druck: HUGO, *Annales* (wie Anm. 55), I, Prob., Sp. 51f: Bischof Albero von Lüttich bestätigte die Stiftung von Floreffe, das er sich kirchenrechtlich unterstellen läßt. Er betont, dass nur er die Kanoniker weihen darf. In Anlehnung an die Grafenurkunde von 1121 bestätigte er dem Grafen die Vogtei, aber er dürfe keine Abgaben erheben und vor allem keinen Untervogt einsetzen. Der Konvent durfte den Abt frei wählen, der Bischof von Lüttich sollte ihn sodann weihen; aufgrund einer zwingenden Notwendigkeit konnte die Brüder aber auch von ihm die Erlaubnis einholen, den Abt von einem anderen Bischof weihen zu lassen. In Sachen, die die Kirche von Floreffe betreffen, sollte der Abt den Bischof beraten. Der Abt sollte den Pfarrer investieren. Bischof Albero bestätigte die Regel und befreite das Stift von allen Abgaben an Bischof, Archidiakon und Dekan. – Weitere Beispiele: KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 372f, Anm. 15. So auch FLACHENECKER, *Consuetudines* (wie Anm. 84), S. 324-329.

[92] MÜLLER, *Gründung und Frühzeit* (wie Anm. 16), S. 14.

[93] EHLERS-KISSELER, *Anfänge* (wie Anm. 2), S. 299-344.

[94] 1131: Regest: CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 138f, Nr. 9; BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. I, Nr. 239, S. 293; Druck: Manfred STIMMING, (Bearb.), *Mainzer Urkundenbuch*, Bd. I: Die Urkunden bis zum Tode Erzbischofs Adalberts I. (1137), (Arbeiten der Historischen Kommission für den Volksstaat Hessen) Darmstadt

Schon in der erzbischöflichen Bestätigungsurkunde, mit der Ilbenstadt dem Erzbischof tradiert worden war[95], gestattete der Erzbischof neben der Wahl des Vorstehers auch die Wahl eines geeigneten Pfarrers aus dem eigenen Konvent und bestätigte dem Stift Predigt-, Tauf- und Begräbnisrecht (*Parrochianus quoque presbiter a fratribus et eorum patre de ipsorum collegio constituatur, ut omni remota inquietudine secura libertate perseverent in dei laudibus. Hac etiam libertate prefatam ecclesiam donavimus, ut predicare, baptizare, sepelire habeat solique archiepiscopo suo subiecta sit et de omnibus respondeat*)[96]. Dem Stift war seit 1196 auch noch die Pfarrkirche von Södel inkorporiert worden[97]. Aber erst seit 1229 sind Pfarrer aus dem Ilbenstädter Konvent namentlich nachweisbar[98].

1932, S. 487f, Nr. 571: Erzbischof Adalbert I. von Mainz schenkt Ilbenstadt aus dem Erbe der daselbst bestatteten edlen Frau Ida von Rendel, der Tochter des Eberhard von Fruzdebrath eine Hufe und bestimmt den Rest anderweitig. Die Pfarrkirche St. Georg in Ilbenstadt wird erwähnt (*quo circa unum de predictis XX mansis exceptum ecclesie sancti Georgii in Eleustat*). Vgl. Matthias UNTERMANN, *Kirchenbauten der Prämonstratenser.* Untersuchungen zum Problem einer Ordensbaukunst im 12. Jahrhundert, Köln 1984, S. 130-225. LEISTIKOW, *Geschichte* (wie Anm. 23), S. 324, gibt an, dass Ida den Erzbischof als Erben eingesetzt hatte, der das Stift mit einem Erbteil beschenkt. Vgl. auch *Vita Godefridi I* (wie Anm. 45), cap. 50, S. 155.

[95] 1122 (1123), (vor Oktober 19): Regest: CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 137-144, Nr. 2; Vgl. Regest: BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), S. 272, Nr. 141; Druck: STIMMING, *Mainzer Urkundenbuch I* (wie Anm. 94), S. 415-417, Nr. 513.

[96] Vgl. SEMMLER, *Tradition und Neuerung* (wie Anm. 1), S. 635f. Vgl. Franz Paul MITTERMAIER, *Friedberg – Ilbenstadt – Mainz. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte des Prämonstratenserchorherrenstiftes Ober-Ilbenstadt in der Wetterau*, in: Wetterauer Geschichtsblätter 5 (1956), S. 87-112, hier 88; MITTERMAIER, *Anfänge* (wie Anm. 36), S. 10, (Anm. 1, S. 24, zu den beiden Originalen der Urk. vgl. S. 18); PETRY, *Cappenberg* (wie Anm. 91), Teil II, S. 47f; BACKMUND, *Monasticon Praemonstratense* I/1 (wie Anm. 5), S. 258-260.

[97] 1196: CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 148, Nr. 39; BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. II, S. 104, Nr. 357; Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1 (wie Anm. 28), S. 1072f, Nr. 657.

[98] Vgl. LEISTIKOW, *Geschichte* (wie Anm. 23), S. 368, 370f. Vgl. 1229, November 20: CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 150, Nr. 46 (nach dem Original Pergament im fürstlich Isenburgischen Archiv zu Birstein mit Klostersiegel [Indorsat um 1400: *super molendinum in Pungstadt prope Seheim*]): Propst Marquard und der ganze Konvent der Brüder und Schwestern der Kirche von Ilbenstadt verkaufen Herrn Ulrich von Münzenberg ihre Mühle zu *Pungestat prope Scheim* für 10 Kölnische Mark. Zeugen u.a. *Willehelmus prior, Eppo subprior, Rudolfus cantor, Siboldus parrochianus, Sifridus parrochianus in Sodelo, Rudolfus capellanus in Assenheim, Fridericus in Steden, Reynhardus, Heinricus, Heinricus de Wircheno sacerdotes, Anthonia magistra, Beatrix priorissa et totus utrobique conventus.*

In der Mainzer Diözese ist außerdem Selbold ein prominentes Beispiel, dem schon 1139 die Seelsorge nicht nur der Stifts-, sondern auch der Pfarrkirche zugesprochen wurde[99]. Auch der Propst von Frauenbreitungen, der frei zu wählen und ein Prämonstratenser aus Veßra war, erhielt schon unter Erzbischof Heinrich I. von Mainz (1142-53) die Pfarrseelsorge[100]. Germerode erlangte 1186 zunächst nur das Begräbnisrecht – und das durch den Papst![101] 1189 erhielt das Stift Hachborn das Begräbnis- und Taufrecht sowie die Seelsorge für die dort Lebenden, d.h. doch wohl im Ort Hachborn[102]. 1210 hat das Stift auch das Patronatsrecht in Ebsdorf[103]. In Hane-Rotenkirchen lassen sich vermutlich erst 1189 Beicht- und Begräbnisrecht nachweisen[104]. 1191 erhielt Konradsdorf die Mutterkirche in Glauberg[105] und 1193 Wirberg die Kirche in Saasen[106]. Einzuwenden wäre, dass der Besitz des Patronatsrechtes nicht damit gleichzusetzen ist, dass die Kirchen tatsächlich von Prämonstratensern betreut wurden. Es könnten auch Vikare dort eingesetzt worden sein[107], aber die Privilegien sprechen eine andere Sprache: 1188 erlaubte Papst Clemens III. den Prämonstratensern ausdrücklich, für ihre Pfarrkirchen dem Bischof einen geeigneten Kanoniker aus ihrem Stift zu präsentieren. Er regelte für alle Prämonstratenserstifte das Verhältnis der Pfarrer zu

[99] 1139: BÜTTNER, *Geschichte vom Stift Selbold* (wie Anm. 22), S. 263. Vgl. die Urkunde: REIMER, *Urkundenbuch von Hanau* (wie Anm. 27), Bd. I , S. 50, Nr. 77; JAFFÉ / LÖWENFELD, *Regesta* (wie Anm. 27), Nr. 8014: *ecclesiam parochialem in Selbold cum appenditiis suis agris et decimis, ita videlicet ut de ea nulli persone nisi episcopo respondeatis*: Neben der Stiftskirche, die Johannes dem Täufer geweiht war, wurde dem Stift schon 1139 auch die Seelsorge in der dem hl. Petrus geweihten Pfarrkirche in Selbold übertragen. – Ähnlich früh um 1137 bekundete Bischof Embricho von Würzburg, dass er dem Prämonstratenserstift Veßra, der Vaterabtei Frauenbreitungens, erlaubt, zu predigen, zu taufen, Kranke zu besuchen und Verstorbene zu begraben, vgl. WÖLFING, *Veßra* (wie Anm. 8), Nr. 7, S. 31.

[100] 1165 (vor März 29): Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/1, (wie Anm. 28), Nr. 281, S. 495f: Abt Hermann von Hersfeld bestätigt Frauenbreitungen nach dem Vorbild seines Vorgängers, des Abtes Heinrich I. und Erzbischof Heinrichs von Mainz die Klausurtrennung, die Übertragung der Pfarrseelsorge an den Propst und die freie Propstwahl. – 1165, März 29: Druck: ebd., Nr. 282, S. 496f: Kaiser Friedrich I. nimmt Frauenbreitungen mit allem Besitz in Schutz und bestätigt die von Erzbischof Heinrich I. von Mainz und den Äbten von Hersfeld verliehenen Urkunden.

[101] Siehe Anm. 72.

[102] Siehe Anm. 74.

[103] SCHUNDER, *Oberhessische Klöster* (wie Anm. 74), Bd. I, 1961, Nr. 790, S. 258.

[104] Siehe Anm. 73.

[105] Siehe Anm. 77.

[106] Siehe Anm. 79.

[107] Vgl. FLACHENECKER, *Consuetudines* (wie Anm. 84), S. 325f, 331.

ihren Stiftsvorstehern und zum jeweiligen Ortsbischof, indem er den Stiftsvorstehern vorschrieb, dass der Bischof die Spiritualien zu vergeben habe, die Stiftsvorsteher hingegen die Temporalien[108].

Das späte Erscheinen von Prämonstratensern als Pfarrern in Urkunden ist damit zu erklären, dass überhaupt nur wenige Zeugnisse ganzer Konvente vor dem 13. Jahrhundert vorliegen. Die ersten Kanoniker, die als Pfarrer bezeichnet werden, erscheinen auch in der Erzdiözese Köln erst im 13. Jahrhundert: In der Prämonstratenserabtei Arnsberg-Wedinghausen, der bereits 1173 die Pfarrrechte zugesichert worden waren[109], erst von 1222 an mit dem Pfarrer Albert von Arnsberg[110] und dem Pfarrer

[108] 1188, April 1 Lateran: Regest: JAFFÉ / LÖWENFELD, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. II, Nr. 16188, S. 542; Druck: MIGNE, *Patrologiae* (wie Anm. 70), Bd. 204, Sp. 1333f; LE PAIGE, *Bibliotheca* (wie Anm. 69), S. 641-643, hier 642: *In parochialibus* [autem] *ecclesiis, quas habetis, liceat vobis quatuor vel tres de canonicis vestris ponere, quorum unum dioecesano episcopo praesentetis, qui ei* [episcopo] *de spiritualibus, vobis autem de temporalibus et de ordinis observantia debeat respondere* (Sp. 1334; S. 642). Vgl. Theodor PAAS, *Der Kampf der Prämonstratenser um ihre Exemption in der Kölner Erzdiözese*, in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 48 (1928) Kan. Abt. 17, S. 359-537 (Teil I), hier S. 359 (zum Privileg von 1188) und S. 399 (zu den Privilegien von 1262, Dez. 6 durch Papst Urban IV. [LE PAIGE, *Bibliotheca* (wie Anm. 69), S. 688] und 1310, Okt. 6 durch Papst Clemens V. mit der Erlaubnis, die Pfarrkirchen mit Kanonikern zu besetzen). – Hugo Th. HEIJMAN, *Untersuchungen über die Prämonstratensergewohnheiten*, in: AnPraem 4 (1928), S. 130f mit weiterem Verweis auf das schon 1186 ausgestellte Privileg für Tongerlo und S. 369. – Vgl. auch OBERSTE, *Visitation* (wie Anm. 33), S. 169 und FLACHENECKER, *Consuetudines* (wie Anm. 84), S. 316.

[109] 1173, Februar 27 Soest: Staatsarchiv Münster Wedinghausen Urk. 1; Regest: Richard KNIPPING (Bearb.), *Die Regesten der Erzsbischöfe von Köln im Mittelalter* (Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde 21), Bd. II (1100-1205), Bonn 1901, Nr. 980, S. 181; ERHARD, *Regesta* (wie Anm. 45), Nr. 1980, S. 51; Druck: Johann Suibert SEIBERTZ, *Urkundenbuch zur Landes- und Rechtsgeschichte des Herzogtums Westfalen, Bd. I (799-1300)*, Arnsberg 1839, Nr. 63, S. 88f: Erzbischof Philipp I. von Köln bestätigte, dass Graf Heinrich I. von Arnsberg zu seinem und seiner Eltern Seelenheil den Ort Wedinghausen tradiert habe, damit die Diener Gottes dort Gott dienen könnten, befreite es von jeder Forderung der Bischöfe, Pröpste und Dekane und gestand den Kanonikern die Seelsorge mit Taufe und Krankenölung, Beichte und Synodalgerichtsbarkeit zu (*Ipsi vero fratres eundem locum inhabitantes per omnia curam animarum gerant tam in baptizandis rudibus quam in ungendis infirmis et confessionibus suscipiendis, et synodali iusticia in sua parroghia*).

[110] *Albertus plebanus, Ludewicus scriptor, Boso et Johannes canonici ecclesie in Arnesberg* [...]: 1222: Teildruck: *Westfälisches Urkundenbuch*, Bd. VII/1-2: Die Urkunden des Kölnischen Westfalen 1200-1300, Münster 1901-1919, Nr. 225; Druck: Friedrich PHILIPPI (Bearb.), *Osnabrücker Urkundenbuch*. Im Auftrag des histor. Vereins zu Osnabrück, Bd. II (1201-1250), Osnabrück 1896, Nr. 146. – 1271 erscheint *Hinricus plebanus in Arnesberg* u.a. zusammen mit dem Kaplan Johannes von Ölinghausen als *sacerdotes et canonici in Arnesberg*: 1271, Dez. 31: Regest: Manfred WOLF (Bearb.), *Urkunden des Klosters Oelinghausen. Regesten*, hg. v. Sauerländer Heimatbund unter Beteiligung der historischen Kommission für Westfalen, des Landschaftsverbandes

Johannes von Wedinghausen, der zwischen 1232 und 1234 mehrmals erscheint. Beide Kanoniker waren aus Wedinghausen und in den Folgejahren hatten sie mehrere Nachfolger[111]. Seit 1297 ist ein Wedinghausener Kanoniker als Pfarrer in Werl nachzuweisen[112].

Vermutlich stand den Mainzer Erzbischöfen – wie auch den Kölnern – eher Norbert von Xanten als Seelsorger, Wanderprediger und Metropolit vor Augen als die in der Einsamkeit gelegene Prämonstratenserabtei Prémontré. Als Erzbischof von Magdeburg begann Norbert sofort das Bistum zu reformieren[113] und erlaubte seinen Chorherren bezüglich Kleidung, Gesang und Chorgebet eine Anpassung an die anderen Chorherren[114]. Solche Zugeständnisse an Prämonstratenser der Mainzer Diözese können in Hachborn nachgewiesen werden, in Ilfeld[115] und in Pöhlde[116], den Tochterstiften Magdeburgs, dasselbe Privileg erhielt auch Veßra, die Vaterabtei von Frauenbreitungen. Ebenso folgten Arnstein aus der Trierer Diözese und seine Tochterstifte, die teilweise in der Mainzer Diözese lagen, wie Gommersheim, Marienthal und Hachborn, der Magdeburger Richtung[117].

Westfalen-Lippe, des Hochsauerlandkreises, des Kreises Olpe und der Stadt Arnsberg (Landeskundliche Schriftenreihe für das kurkölnische Sauerland, Bd. 10), Fredeburg 1992, Nr. 116; Druck: *Westfälisches Urkundenbuch* VII (wie Anm. 110), Nr. 1413. – In den 80er Jahren erscheint der nächste Arnsberger Pfarrer: 1285 *Fredericus plebanus in Arnsberg*; vgl. EHLERS-KISSELER, *Anfänge* (wie Anm. 2), S. 516f.

[111] *Johannes plebanus et alii canonici quam plures ecclesie sepefate*: 1232: Druck: *Westfälisches Urkundenbuch* VII (wie Anm. 110), Nr. 397; *Johannes plebanus in Wedinchusen*: 1232: Druck: ebd., Nr. 395; *Johannes de Wedinchusen canonicus*: 1234, Mai 14: Druck: ebd., Nr. 425. – 1261 erscheint der nächste Wedinghausener Pfarrer: *Hinricus plebanus in Wedinchusen* 1261, Nov. 5: Druck: ebd., Nr. 1077. – Und 1295 ein Nachfolger: *Fredericus plebanus* [...] *et Ecbertus sacerdotes, fratres et canonici ibidem*: 1295: Druck: ebd., Nr. 2346; *Fredericus plebanus ibidem* (de Wedinchusen): 1295, Aug. 3: Druck: ebd., Nr. 2333. Vgl. EHLERS-KISSELER, *Anfänge* (wie Anm. 2), S. 516f.

[112] *Lambertus dictus de Pugno plebanus in Werle* [...] *sacerdotes et canonici in Arnesberg* [...]: 1297, Dez. 21: Druck: *Westfälisches Urkundenbuch* VII (wie Anm. 110), Nr. 2436; *Lambertus plebanus in Werle* [...]: 1298, Mai 11: Druck: ebd., Nr. 2466; *Lambertus plebanus ecclesie in Werle* [...]: 1298, Mai 11: Druck: ebd., Nr. 2469; vgl. EHLERS-KISSELER, *Anfänge* (wie Anm. 2), S. 517. – 1295 erscheint auch ein Kanoniker als Provisor der Kapelle der Arnsberger Grafen: 1295 *Henricus clericus provisor capelle*: 1295, Aug. 3: Druck: *Westfälisches Urkundenbuch* VII (wie Anm. 110), Nr. 2333; vgl. EHLERS-KISSELER, *Anfänge* (wie Anm. 2), S. 517.

[113] Wilfried Marcel GRAUWEN, *Norbert, Erzbischof von Magdeburg*, 2. überarbeitete Aufl. übers. und bearb. v. Ludger HORSTKÖTTER, Duisburg 1986, S. 123. 128. 189. 232f.

[114] Ebd., S. 202-204.

[115] Siehe Anm. 76.

[116] Siehe Anm. 75.

[117] KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 123.

Nach dem Mainzer Schisma gestattete der Mainzer Erzbischof Konrad von Wittelsbach in seiner zweiten Amtszeit den Chorherren des Prämonstratenserstifts Hachborn, das mit Hilfe Arnsteins gegründet worden war[118], im Jahr 1189 weiße Tuniken und Superpellizeen zu tragen. Das Tragen dieser Chorherrentracht, das in Magdeburg Tradition hatte, die auch in Arnstein gepflegt wurde[119], belegte ihre Nähe zum Magdeburger Verband. Wie in den Stiften, die der Richtung von Prémontré angehörten, zogen die Chorherren der Magdeburger Observanz weiße Tuniken aus ungefärbter Wolle oder Leinen an und trugen darüber dunkelblaue Mäntel und unter diesen bei der Messe Superpellizeen statt Alben. Wenn sie arbeiteten, schützten sie die Tuniken mit Kitteln[120].

Außerdem gewährte Bischof Konrad Hachborn die Pfarrrechte[121]. 1194 befahl er Propst Wetzel und dem Konvent von Veßra den Gebrauch der Chorröcke (*superpellicorum*). Da Propst Ludwig von Frauenbreitungen, dem Tochterstift Veßras, unter den Zeugen erscheint, dürften auch der Propst und die Kanoniker Veßras, die Frauenbreitungen seelsorgerisch betreuten, die Magdeburger Tracht getragen haben[122]. Der apostolische

[118] Zur Gründung mit Hilfe des Prämonstratenserstifts Arnstein im Jahre 1186, vgl. die Urkunde des Edelfreien Giso und seines Bruders Hartrad II. von Merenberg bei HERQUET, *Urkundenbuch* (wie Anm. 74), Nr. 6, S. 10. Nachweis der Zugehörigkeit zum Prämonstratenserorden: Urkunde Papst Gregors IX. von 1229, März 28: SCHUNDER, *Oberhessische Klöster* (wie Anm. 74), Nr. 795; Nachweis von Prämonstratenserinnen: 1247: ebd., Nr. 797.

[119] KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 123. – Abbildungen dieser beiden Trachten sind erhalten: Der blaue Mantel ist zu sehen auf einem Glasfenster der Arnsteiner Abteikirche, vgl. ebd., Tafel I/3 im Anhang. Die weiße Tracht der Prämonstratenser ist in der Steinfelder Abteikirche auf einem Fresko auf dem südöstlichen Vierungspfeiler zu sehen, vgl. EHLERS-KISSELER, *Anfänge* (wie Anm. 2) Titelbild.

[120] KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 122 mit Verweis auf die circa 1147 entstandene *Fundatio Monasterii Gratiae Dei*, hg. v. Hermann PABST, MGH SS XX, Hannover 1868, S. 683-691, hier S. 688: *Fratres quoque et clericos et laicos* [Norbertus] *instituens omnem eis regularium consuetudinem secundum tradicionem beati Augustini in vestibus, exceptis paucis specialibus, sicut et in Magdeborch fecerat, indulsit: ut videlicet cappas et superpellicia desubtus portarent et tunicas satrochiis tegerent, tenorem cantandi et in horis canonicis iuxta consuetudinem maioris ecclesie in Magdeborch et secularium clericorum, secundum quam ipse primum apud Xantum informatus erat, observarent.*

[121] Siehe Anm. 74.

[122] 1194-(1195, Sept. Ende/Oktober Anfang Würzburg): Regest: BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. II, Nr. 306, S. 96 (zu 1194, vor Juni 20); WÖLFING, *Veßra* (wie Anm. 8), Nr. 36, S. 50; Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/2, (wie Anm. 71), Nr. 607, S. 1001f; Erzbischof Konrad von Mainz gestattet Propst Wezelin und dem Kapitel des Prämonstratenserstifts Veßra das Tragen von Superpellizeen beim Gottesdienst nach Art der Kanoniker, welches Recht der Kardinallegat Johannes auf den Besuch hoher

Legat Johannes, Kardinalpriester von St. Stephan in *Coelio monte*, bestätigte diese Erlaubnis 1195[123]. Deutlich wird, dass ein Teil der Mainzer Diözese ganz eindeutig dem Magdeburger Verband zugerechnet werden muss: Pöhlde, Ilfeld, Hachborn, Gommersheim, Marienthal und Frauenbreitungen.

Gleichzeitig gab es die Nähe zu Norbert von Xanten selbst: Antonius (der spätere Abt von Ilbenstadt), Evermod (der spätere Propst von Unser Lieben Frauen in Magdeburg und Bischof von Ratzeburg) und Hugo von Fosses (der spätere Abt von Prémontré) wurden von Norbert 1121 in Nivelles, Cambrai und Valenciennes angeworben[124]. In dem Privileg, das die Tradition Ilbenstadts an den Mainzer Erzbischof festschrieb, wurde die Lebensweise der Ilbenstädter Kanoniker nach den Anordnungen des verehrten Bruders Norbert betont (*Quod factum est hoc tenore, ut ibidem de omnibus supradictis bonis fratres secundum regulam beati Augustini et secundum institutionem venerabilis fratris Northberti degentes ordinaremus*)[125].

Ilbenstadts „Zwillingsgründung" Cappenberg hatte als frühestes Prämonstratenserstift im deutschsprachigen Raum eine bedeutende Rolle im Orden und gute Verbindungen zu Norbert, zum Liebfrauenstift in Magdeburg und zu Gottesgnaden in Calbe an der Saale. Mindestens ein Cappenberger Konverse gehörte zum ersten Konvent von Gottesgnaden[126] und zahlreiche Bischöfe waren zuvor Cappenberger Kanoniker. Die zweite Gottfriedvita, die zur Zeit Abt Hermanns (1171/72-1210) von einem Cappenberger Chorherrn verfasst wurde, berichtet stolz, dass viele

Gäste ausdehnt: *quatinus usum superpelliciorum in divino servicio utpote canonici frequentetis*. Unter den Zeugen: *Ludowicus prepositus de Bretingin*, der Propst von Frauenbreitungen.

[123] [1195 September-Oktober]: Regest: WÖLFING, *Veßra* (wie Anm. 8), Nr. 38, S. 51; Druck: ACHT, *Mainzer Urkundenbuch* II/2, (wie Anm. 71), Nr. 607, S. 1001.

[124] Vgl. GRAUWEN, *Norbert, Erzbischof von Magdeburg* (wie Anm. 113), S. 37, auch Anm. 237. Vgl. die *Vita Norberti A*: Hatto KALLFELZ (Hg.), *Lebensbeschreibungen einiger Bischöfe des 10. bis 12. Jahrhunderts* (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalter. Freiherr- vom Stein-Gedächtnisausgabe Bd. XXII), Darmstadt 2. Aufl. 1986, cap. 6, S. 460-462, cap. 9, S. 474, cap. 10, S. 478. Die *Vita Norberti B*: Daniel PAPEBROCH (Hg.), *Vita Norberti*, in: Acta Sanctorum Juni, Bd. 1, Antwerpen 1695 = 1867, 820B, 821D-822C. Vgl. MITTERMAIER, *Anfänge* (wie Anm. 36), S. 17f, S. 28, Anm. 3.

[125] 1122 (1123), (vor Oktober 19): Regest: CLEMM, *Urkunden* (wie Anm. 27), S. 137-144, Nr. 2; vgl. Regest: BÖHMER / WILL, *Regesta* (wie Anm. 27), Bd. I, S. 272, Nr. 141; Druck: STIMMING, *Mainzer Urkundenbuch* I (wie Anm. 94), S. 415-417, Nr. 513.

[126] GRAUWEN, *Norbert, Erzbischof von Magdeburg* (wie Anm. 113), S. 317 mit Verweis auf die *Fundatio Monasterii Gratiae Dei*, S. 688.

Cappenberger Brüder an verschiedenen Orten Bistümer, Abteien, Propsteien, Prälaturen und andere Würden erlangt hätten[127]. Cappenberger wurden Pröpste in Unser Lieben Frauen in Magdeburg und in Jerichow. Denn die Bischöfe Evermod (1154-1178, zuvor Propst des Prämonstratenserstifts Liebfrauen in Magdeburg) und Isfried von Ratzeburg (vor dem 3. April 1180-1204, zuvor Propst des Prämonstratenserstifts Jerichow)[128], Bischof Wigger von Brandenburg (1138-1160, vorher Propst von Liebfrauen in Magdeburg) hatten alle vorher dem Cappenberger Konvent angehört[129]. Das Stift Arnstein (Erzdiözese Trier), das von Gottesgnaden gegründet worden war, wirkte in die Mainzer Erzdiözese hinein. Von Arnstein aus wurde Münsterdreisen mit Prämonstratensern besiedelt und auf Arnsteiner Besitz wurde Gommersheim gestiftet, während sich der Stifter Münsterdreisener Gutes bediente, um Marienthal zu fundieren[130]. Außerdem wurde Stift Keppel, das wegen seiner späten Gründung 1239 hier ausgeklammert wird, von Arnstein aus eingerichtet und dessen Tochterstift[131], und Hachborn entstand mit Hilfe der Arnsteiner Prämonstratenser[132].

Während Arnstein sich wohl schon unter Abt Eustachius (1151-1180) Prémontré annäherte, gelang es erst in den zwanziger Jahren des 13. Jahrhunderts, die Stifte Arnstein und Veßra von Magdeburg zu lösen und endgültig Prémontré zu unterstellen[133]. 1224 nämlich schlichtete der

[127] *Viten Gottfrieds von Cappenberg* (wie Anm. 45), S. 162, Z. 10-12: *plures de fratribus nostris extra nos in diversis locis episcopatus, abbacias, preposituras, prelaturas et dignitates alias sunt adepti.*

[128] Zu Evermod und Isfried vgl. *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MXCXVIII*: Bd. V,2: *Germania Archiepsicopatus Hammaburgensis sive Bremensis*, hg. v. Odilo ENGELS und Stefan WEINFURTER, Stuttgart 1984, S. 73-75.

[129] Gustav ABB / Gottfried WENTZ, *Das Bistum Brandenburg* (Germania Sacra AF: Die Bistümer der Kirchenprovinz Magdeburg), Bd. I, Berlin 1929, S. 24f.

[130] KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 89-95. Gommersheim wurde auf Besitz Arnsteins, Marienthal auf Besitz Münsterdreisens gestiftet. Marienthal wurde daher auch Münsterdreisen unterstellt.

[131] KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 132.

[132] Zur Gründung mit Hilfe des Prämonstratenserstifts Arnstein im Jahre 1186, vgl. die Urkunde Gisos und Hartrads II. von Merenberg bei HERQUET, *Urkundenbuch* (wie Anm. 74), Nr. 6, S. 10. Nachweis der Zugehörigkeit zum Prämonstratenserorden: Urkunde Papst Gregors IX. von 1229, März 28: SCHUNDER, *Oberhessische Klöster* (wie Anm. 74), Nr. 795; Nachweis von Prämonstratenserinnen: 1247: ebd., Nr. 797.

[133] KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 124, Anm. 75. – OBERSTE, *Visitation* (wie Anm. 33), S. 160-251. Vgl. SEIBRICH, *Krise* (wie Anm. 33), S. 681.

apostolische Legat Konrad von Urach, Bischof von Porto und St. Rufina, unter Mitwirkung der dazu bestimmten Schiedsrichter (Heinrich Kantor nebst Mitrichtern zu Metz und Ludwig, Prokurator des Erzbischofs von Magdeburg) den Streit über den Besuch des Generalkapitels in Prémontré, der zwischen dem Abt und dem Orden von Prémontré einerseits und dem Propst von Unser Lieben Frauen in Magdeburg sowie den Pröpsten von 13 genannten Stiften, die von Magdeburg ausgegangen sind, andererseits geführt worden war. Konrad von Urach gab bekannt, dass der Propst von Unser Lieben Frauen in Magdeburg zugunsten des Abtes und Kapitels von Prémontré auf alles Recht verzichtet hat, das er an den Kirchen von Veßra und Arnstein hatte[134].

Typisch für den *Ordo Magdeburgensis* war die Ausrichtung an den anderen Chorherren gewesen. Sicherlich spielte hier auch die Seelsorge eine Rolle. Norberts erste Maßnahmen in seinem Bistum Magdeburg hatten der Reform des Klerus gegolten sowie dem Rückerwerb des entfremdeten Magdeburger Eigentums vom Adel[135]. Das Stift Unser Lieben Frauen in Magdeburg betrieb Seelsorge und besaß im 12. Jahrhundert eine Pfarrkirche[136].

Die Reform des Klerus, die Norbert anstrebte, war ein Anliegen der Zeit, zuerst umgesetzt von Bischof Altmann von Passau (1065-1091), dann im sächsischen und bayerischen Raum fortentwickelt von den Bischöfen Reinhard von Halberstadt (1107-1123) und Konrad I. von Salzburg (1105-1147) und schließlich weitergeführt von Norberts Zeitgenossen Bischof Otto von Freising (1138-1158) und vielen anderen mehr[137].

[134] WÖLFING, *Veßra* (wie Anm. 8), Nr. 69, S. 66.

[135] Vgl. GRAUWEN, *Norbert, Erzbischof von Magdeburg* (wie Anm. 112), S. 70, S. 128 (mit Verweis auf die *Vita Norberti A*, S. 695) und S. 189. Der Widerstand des Adels, dessen Mitglieder auch in den Stiften das Sagen hatten, behinderte seine Reform. Vgl. auch Ludger HORSTKÖTTER, *Norbert von Xanten († 1134), erst Ordensmann, dann Erzbischof von Magdeburg*, in: *Kloster Unser Lieben Frauen Magdeburg. Stift – Pädagogium – Museum*, Oschersleben 1995, S. 43-49, hier S. 46. – Vgl. auch HEIJMAN, *Untersuchungen* (wie Anm. 108), S. 354f zu Norberts Bemühen, das priesterliche Leben zu reformieren. Er nennt explizit die Predigttätigkeit im deutschen Sprachraum vor der Synode von Fritzlar (1118), den Reformversuch in Laon (1119) und die Gründung Prémontrés und die unermüdliche Wanderpredigertätigkeit und die Auswahl der Augustinusregel.

[136] GRAUWEN, *Norbert, Erzbischof von Magdeburg* (wie Anm. 113), S. 191. Vgl. auch die Gründung von Sint-Michiels in Antwerpen, das auf Betreiben des Bischofs Burchard von Cambrai zur Bekämpfung von Irrlehren gegründet wurde. „Die Predigt der wahren Glaubenslehre war in Antwerpen die Hauptaufgabe", wie GRAUWEN, *Norbert, Erzbischof von Magdeburg* (wie Anm. 113), S. 38, betont.

[137] So schon GRAUWEN, *Norbert, Erzbischof von Magdeburg* (wie Anm. 112), S. 70f. – Zu den einzelnen Bistumsreformen vgl. Theodor SCHIEFFER, *Altmann, Bischof von*

4. Schlußbetrachtung

Wie in den ersten Teilen der Studie erläutert, hatten die Prämonstratenserstifte im Erzbistum Mainz über einen längeren Zeitraum ein engeres Verhältnis zu den einzelnen Mainzer Erzbischöfen. Zuletzt wurde dargelegt, welche Bedeutung die Prämonstratenser für die Klerikerreform hatten. Die Prämonstratenserstifte wurden von den Erzbischöfen früh mit Pfarrrechten ausgestattet und errichteten neue Pfarreien. Die prämonstratensischen Äbte und Pröpste erscheinen in den bischöflichen Urkunden und waren treue Begleiter des Erzbischofs, später sogar auf den Italienzügen.

Das ist wohl auch der Grund dafür, dass der Mainzer Erzbischof Konrad in seiner zweiten Amtszeit nach dem Tode Christians von Buch 1183 keinen länger andauernden Groll gegen die Mainzer und auch Magdeburger Prämonstratenser hegte, obwohl sie sich im Schisma gegen ihn gestellt hatten.

Denn die Mainzer Prämonstratenser machten den Wechsel ihres Diözesans Konrad von Wittelsbach auf die Seite Papst Alexanders III. im päpstlichen Schisma nicht mit, sondern blieben dem Kaiser treu und erkannten dessen Elekten Christian von Buch sogleich an, wie die Magdeburger Prämonstratenser und die Prämonstratenser der Trierer Diözese und in großen Teilen des Reiches auch[138]. Dagegen stand im

Passau, in: LMA I, Sp. 477-479; Egon BOSHOF, *Bischof Altmann, St. Nikola und die Kanonikerreform. Das Bistum Passau im Investiturstreit*, in: Karl-Heinz POLLOK (Hg.), *Tradition und Entwicklung.* Gedenkschrift für Johann Riederer, Passau 1981, S. 317-345 (wiederabgedruckt in: Egon BOSHOF, *Königtum, Kirche und Mission im Südosten des Reiches.* Ausgewählte Aufsätze von Egon Boshof. Festgabe zum 75. Geburtstag, hg. von Franz-Reiner ERKENS, Passau 2012, S. 285-316); DERS., *Altmann, Bf. v. Passau*, in: Lexikon für Theologie und Kirche Bd. I, 3. Aufl., Freiburg i. Br. u.a. 1993, Sp. 471-472; Stefan WEINFURTER, *Salzburger Bistumsreform und Bischofspolitik im 12. Jahrhundert*, Köln-Wien 1975; Karlotto BOGUMIL, *Das Bistum Halberstadt im 12. Jahrhundert.* Studien zur Reichs- und Reformpolitik des Bischofs Reinhard und zum Wirken der Augustiner-Chorherren (Mitteldeutsche Forschungen, Bd. 69), Köln-Wien 1972; Karl SCHNITH, *Otto von Freising, Bf.*, in: LMA VI, Sp. 1581-1583; Joachim EHLERS, *Otto von Freising.* Ein Intellektueller im Mittelalter, München 2013, S. 145-147; Stefan WEINFURTER, *Reformkanoniker und Reichsepiskopat im Hochmittelalter*, in: Historisches Jahrbuch 97/98 (1978), S. 159-193, hier S. 183-188. Vgl. allgemein den Sammelband: *Reformidee und Reformpolitik im spätsalisch-frühstaufischen Reich*, hg. v. Stefan WEINFURTER unter Mitarbeit von Hubertus SEIBT, (Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte, Bd. 68), Mainz 1992.

[138] Zur Trierer Diözese vgl. KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 124, Anm. 74, der betont, dass in den Arnsteiner Annalen wie in ihrer Vorlage, den Annalen von Floreffe, die beiden Gegenpäpste Viktor IV. und Paschalis III. eingetragen sind. – Ebenso DERS.,

römischen Schisma und somit auch im Mainzer Schisma, der Abt von Prémontré in Frankreich auf der Seite Papst Alexanders III.[139]

Erzbischof Konrad von Mainz urkundete aber nach seiner Rückkehr schon 1186 für Germerode und stellte 1189 das Privileg, Tuniken und Superpellizeen zu tragen, für Hachborn aus. Weitere Privilegien für Prämonstratenserstifte folgten. Der Einsatz der Prämonstratenser bei der Schaffung von Pfarreien, der Seelsorge, dem Dienst für den Erzbischof war zu wichtig, als dass er ihn entbehren konnte.

Entgegen den Vorgaben der Statuten wurden den Prämonstratensern schon früh Kirchen anvertraut, sie in die Seelsorge einbezogen. Wie Norbert selbst es in Magdeburg vorgemacht hatte, bedienten sich auch die Bischöfe anderer Diözesen, wie z.B. die Erzbischöfe von Mainz und Köln, der Prämonstratenser, um ihren Klerus zu reformieren und neue Pfarreien zu gründen.

Summary

This study is divided in three parts. The first presents a chronological overview of the development of Premonstratensian monasteries inside the archbishopric of Mainz. The second part undertakes a closer examination of the relationship between these Premonstratensian monasteries and the archbishop of Mainz.

Zur Geschichte des Prämonstratenserstiftes Rommersdorf im 12. Jh., in: Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 36 (1984), S. 11-34, hier, S. 19: Rommersdorf erhielt 1162 ein Privileg Papst Viktors IV., das 1179 von Papst Alexander III. erneuert wurde. – Zu den Verhältnissen insgesamt vgl. Ludger HORSTKÖTTER, *Die Anfänge des Prämonstratenserstiftes Hamborn und seine Entwicklung im ersten Jahrhundert seines Bestehens.* Ein Beitrag zur Geschichte des Prämonstratenserordens im 12. und 13. Jahrhundert (Duisburger Forschungen, Beiheft 9), Duisburg 1967, S. 119; WINTER, *Die Prämonstratenser* (wie Anm. 67), S. 244ff; Stefan WEINFURTER, *Der Prämonstratenserorden im 12. Jahrhundert*, in: *Marchtal.* Prämonstratenserabtei, fürstliches Schloß, kirchliche Akademie, hg. v. Max MÜLLER, Rudolf REINHARDT, Wilfried SCHÖNTAG. Festgabe zum 300-jährigen Bestehen der Stiftskirche St. Peter und Paul (1692-1992), Ulm 1992, S. 13-20, hier S. 25f.

[139] KRINGS, *Arnstein* (wie Anm. 5), S. 121. – Dagegen vgl. SEIBRICH, *Krise* (wie Anm. 33), S. 681f: „Es fällt auf, dass die eigenwillige Gruppe von sächsischen Stiften um die Norbert-Gründung Magdeburg, die eine stärkere Unterstellung unter den Generalabt ablehnte und sich im Schisma 1160-1177 auf die kaiserliche Seite stellte, zunächst kaum auf das Erzbistum ausstrahlte (allerdings war Arnstein im Trierischen von Gottesgnaden aus besiedelt worden, löste sich aber um 1151)".

The last part of the study is dedicated to the importance of the Premonstratensian Order for the clerical reform. The archbishop gave parish churches to the Premonstratensian monasteries and they established new parish churches as well. The Premonstratensian abbots and provosts were listed in episcopal documents, they were necessary companions or entourage of the archbishop, even in Italy. That is why the Archbishop Konrad of Mainz didn't harbour a grudge against the Premonstratensians when he returned to Mainz.

The Premonstratensians didn't join the side of Pope Alexander III. like archbishop Konrad has done, but they stayed with the emperor and his *electus* Christian of Buch like the Premonstratensians of Magdeburg and other monasteries, although Prémontré himself and the order in France supported Pope Alexander III. But after his arrival in Mainz, Archbishop Konrad drew up documents for Germerode (1186) and for Hachborn (1189). He allowed the Premonstratensians to wear *tunicae et superpelliceae*. And he gave several charters for the order as well. The Premonstratensian's support of the establishing of parish churches and the Premonstratensian's service for the archbishopric was important to him.

Although the *statuta* prohibited to take on altars, the Premonstratensians accepted to establish spiritual welfare. Like Norbert in Magdeburg, the bishops leaned on the Premonstratensians to reform the clergy of their bishopric and to establish new parish churches.

Steinfurther Straße 126
D-61231 Bad Nauheim

Ingrid EHLERS-KISSELER

Die Wirtschaft der Steinfelder Prämonstratenser

Die Abtei Steinfeld liegt in der Nordeifel auf einer selbst heutzutage noch wenig besiedelten kahlen, ursprünglich bewaldeten Bergkuppe oberhalb des Flüsschens Urft, etwa 10 km nordwestlich von Blankenheim in einem Dreieck, das von den Städten Aachen, Köln und Trier gebildet wird. Steinfeld wurde gegründet im 10. oder 11. Jahrhundert als Benediktinerinnenkloster und 1121 umgewandelt in ein Augustinerchorherrenstift. Diese Augustiner, die der Tradition nach aus Springiersbach kamen, schlossen sich zwischen 1136 und 1142 dem Prämonstratenserorden an, der seine Ausformung durch den zweiten Abt von Prémontré, Hugo von Fosses, erst zu dieser Zeit erhielt[1].

Territorialgeschichtlich gesehen lag Steinfeld im Oberen Erzstift Köln. Mit den Orten Marmagen, Wahlen und Urft bildete es eine eigene 2785 ha = 11.000 Morgen große Unterherrschaft im Amt Hardt und hatte den Kurfürsten von Köln zum Landesherrn[2]. Hinzu kam die knapp 1000 ha große Unterherrschaft Wehr im kurkölnischen Amt Andernach[3]. Unmittelbar benachbart waren das Herzogtum Jülich, das Herzogtum Arenberg, die Grafschaft Blankenheim und die Herrschaften Schleiden, Reifferscheid und Wildenburg. Südlich grenzte das Kurfürstentum Trier an. Zum Teil lagen die Steinfelder Besitzungen in deren Gebieten, so dass Streitigkeiten vorprogrammiert waren.

[1] Ingrid JOESTER, *Prämonstratenser in der Eifel – Steinfeld*, in: Johannes MÖTSCH / Martin SCHOEBEL (Hg.), *Eiflia Sacra*. Studien zu einer Klosterlandschaft (Quellen und Abhandlungen zur Mittelrheinischen Kirchengeschichte, Bd. 70), Mainz [1]1994, S. 175-201, [2]1999, S. 179-203; DIES., Art. *Kall-Steinfeld – Abtei Steinfeld*, in: *Nordrheinisches Klosterbuch*. Lexikon der Stifte und Klöster bis 1815 Teil 2: Düsseldorf bis Kleve, hg. von Manfred GROTEN, Georg MÖLICH, Gisela MUSCHIOL, Joachim OEPEN, Redaktion Wolfgang ROSEN, Siegburg 2012, S. 606-624. – Siglen: LAV NRW R: Landesarchiv Nordrhein-Westfalen Abteilung Rheinland; LHAKo: Landeshauptarchiv Koblenz; HAStK: Historisches Archiv der Stadt Köln; BM Nancy: Bibliothèque Municipale Nancy; SK Steinfeld: Salvator-Kolleg Steinfeld.

[2] Wilhelm FABRICIUS, *Erläuterungen zum Geschichtlichen Atlas der Rheinprovinz*, Bd. 2: Die Karte von 1789, Bonn 1898, Nachdruck 1965, S. 64. 94.

[3] Ebd., S. 56. 87.

Die Abtei Steinfeld wurde am 26. Juli 1802 aufgehoben[4]. Dank der Entscheidung des preußischen Staates Mitte des 19. Jahrhunderts, in den im 18. Jahrhundert erneuerten Gebäuden eine Erziehungsanstalt einzurichten[5], ist die Klosteranlage einschließlich der aus dem 12. Jahrhundert stammenden Abtei-, nunmehr Pfarrkirche, bis auf den heutigen Tag erhalten geblieben. Seit 1923 leben und wirken dort Mitglieder des 1881 in Rom gegründeten Salvatorianerordens[6]. Nach anfänglicher Zurückhaltung und Beschränkung auf Pfarrdienste in Steinfeld selbst und in der Umgebung sowie auf ein Internat und Externat für Jungen und Mädchen haben die Salvatorianerpatres seit einigen Jahren begonnen, sich als „Zentrum für Bildung und Spiritualität, Kunst und Kultur in der Nordeifel" zu profilieren, und das mit Erfolg, da das Ansehen der ehemaligen Prämonstratenserabtei Steinfeld als geistiges und religiöses Zentrum der Eifel im Bewusstsein der Eifelbewohner immer noch lebendig ist.

Die Äbte von Steinfeld waren in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts häufig Visitatoren der Zirkarie Westfalen und seit dem 17. Jahrhundert fast ununterbrochen Generalvikare des Generalabtes von Prémontré in der Zirkarie Westfalen mit umfangreichen Befugnissen, was Steinfeld ein hohes Ansehen verlieh[7]. Selbst im 18. Jahrhundert, wenige Jahre vor der Aufhebung, wurden die hervorragende Ökonomie und die außergewöhnliche Disziplin gelobt[8].

Das Thema dieses Aufsatzes ist die Wirtschaft der Abtei Steinfeld[9]. Im Folgenden werden die wichtigsten Höfe vorgestellt, die Organisation der Wirtschaftsverwaltung dargelegt und einige Sonderbereiche neben Ackerbau und Viehzucht erörtert.

[4] Ingrid JOESTER, *Die Prämonstratenserabtei Steinfeld in der Eifel in der Zeit der Säkularisation*, in: Georg MÖLICH / Joachim OEPEN (Hg.), *Klosterkultur und Säkularisation im Rheinland*, Essen 2002, S. 151-161, hier S. 160.

[5] Ebd., S. 161.

[6] Hermann PREUSSNER, *Die Anfänge der Salvatorianer in Steinfeld*, in: *75 Jahre Salvatorianer im Kloster Steinfeld*. Festschrift 1998, hg. von Pankratius KEBEKUS, Hermann PREUSSNER und Andreas WARLER, Kall 1998, S. 49-54.

[7] Ingrid JOESTER, *Stellung und Tätigkeit des Abtes von Steinfeld in der Zirkarie Westfalen*, in: AnPraem 81 (2005), S. 90-123.

[8] DIES., *Steinfeld in der Zeit der Säkularisation* (wie Anm. 4), S. 151f.

[9] Zum Besitz der Abtei Steinfeld vgl. Georg BÄRSCH, *Das Prämonstratenser Mönchskloster Steinfeld in der Eifel*, Schleiden 1857, S. 35-94; Theodor PAAS, *Die Prämonstratenserabtei Steinfeld vom Beginn des 15. Jahrhunderts bis zu ihrer Aufhebung*, in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 99 (1916), S. 98-202, hier S. 180-200: Die wirtschaftliche Lage der Abtei.

1. Besitzgeschichte

Im Jahr 1136 besaß Steinfeld laut der Besitzbestätigungsurkunde des Papstes Innozenz II. 4 Pfarreien, 2 ½ Dörfer, 33 Mansen mit ihren Zehnten, 4 Weinberge und den Zehnten von 20 Mansen[10]. Rund 50 Jahre später, 1187, bestätigte Erzbischof Philipp von Köln (1167-1191) der Abtei den Besitz von 4 Pfarreien, 1 ½ Dörfern, 9 Höfen, einer davon mit 12 Mansen, 7 Mansen, Weinbergen in 4 Mosel- und 9 Ahrdörfern sowie von Zinsen an 6 Orten[11]. Ende des 13. Jahrhunderts besaß die Abtei Steinfeld 16 größere und einige kleinere Höfe sowie zinspflichtige Güter an rund 50 Orten[12].

Sieht man sich die Lage dieser Besitzungen an, so sind das einmal Besitzungen in der Nähe von Steinfeld, vor allem Zinsgüter, deren Abgaben für die Abteiküche bestimmt waren, zum anderen Besitzungen, sprich überwiegend Weinberge, an der Ahr und an der Mosel sowie die Herrschaft Wehr und schließlich Besitzungen im sog. „Niederland", d.h. in Zülpich sowie Hochkirchen und Umgebung. Die wichtigsten Höfe sollen kurz skizziert werden:

Da ist zunächst der Hof Steinfeld selbst. Er umfasste rund 250 Morgen Ackerland und lag zum Teil innerhalb der Stiftsmauern[13].

Nordwestlich von Steinfeld in der Nähe des heutigen Ortes Golbach lag der Hof Reipuch[14], der bereits 1187 in Steinfelder Besitz war, jedoch im Territorium der Herren von Schleiden lag, weshalb es vielfältige Streitigkeiten gab. Er spielte eine wichtige Rolle in der Geschichte der Eisenindustrie in der Eifel, auf die später noch eingegangen wird. 1640

[10] Ingrid JOESTER, *Die Wirtschaftshöfe der Prämonstratenserstifte Steinfeld und Knechtsteden im 12.-13. Jahrhundert*, in: Walter JANSSEN / Dietrich LOHRMANN (Hg.), *Villa – Curtis – Grangia*. Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter (Beiheft der Francia, Bd. 11), München 1983, S. 222-241, hier S. 224.

[11] Ebd., S. 224f.

[12] Ebd., S. 224f. 1194 war der Hof in Hochkirchen dazu gekommen, vgl. Ingrid JOESTER (Bearb.), *Urkundenbuch der Abtei Steinfeld* (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, Bd. 60), Köln-Bonn 1976, Nr. 32, S. 29f. Zinspflichtige Güter sind aufgelistet in dem stark wassergeschädigten Register von ca. 1277 (der oft zitierte Anfang 1260 ist verloren) LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 242 Bl. 8r-14v.

[13] JOESTER, *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 10), S. 225f.

[14] Ebd., S. 226f. Vgl. auch Dietrich LOHRMANN, *Die Wirtschaftshöfe der Prämonstratenser im hohen und späten Mittelalter*, in: Hans PATZE (Hg.), *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter*, Bd. 1 (Vorträge und Forschungen, Bd. XXVII), Sigmaringen 1983, S. 205-240, hier S. 227f. 234.

war er noch vorhanden, 1758 war er abgebrannt, und die Ländereien waren einzeln verpachtet. Eine Spezifikation von ca. 1770 führt – hier jeweils aufgerundet – 38 Morgen Ackerland, 42 Morgen Rodungsland, 23 Morgen Wiesen, 47 Morgen noch junge Büsche und Hecken sowie 70 Morgen Heide- und Wildland auf.

In Marmagen[15] besaß die Abtei sieben Höfe mit insgesamt fast 500 Morgen Ackerland[16], dazu eine Reihe von Zinsgütern. Wie mühsam die Landwirtschaft in und um Marmagen war, zeigt folgendes Gutachten in den kurkölnischen Deskriptionen aus der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts: *Observandum, dass im* [...] *Marmager Bezirck kein eintzig Morgen Landtz erfindtlich, welcher gantze Frucht alß Roggen, Gerst und Weitzen, sonder allein halbe Fruchten alß Habern und Speltz beyprengen kan. Müssen gleichwoll zu jedwederem Pflugh drey ad vier Pferth sambt zwey Menschen gebraucht werden*[17].

Weiter besaß die Abtei Steinfeld den Hof Königsfeld etwa 2 km südwestlich von Kallmuth[18]. Es handelte sich um einen Rodungshof, der zum ersten Mal 1248 erwähnt wurde. Er war 85 Morgen[19] groß und wurde bis zum Jahr 1752 in toto, danach an vier Pächter aufgeteilt verpachtet.

Bereits 1145 schenkte König Konrad III. Steinfeld den Hof Walberhof[20] auf Bitten des damaligen Dompropstes von Köln und Reichskanzlers Arnold, des Abtes Wibald von Stablo sowie des Grafen Heinrich von Limburg. Werner Löhnertz[21] hat wohl zu Recht vermutet, dass diese Schenkung, die 1162 von Kaiser Friedrich I. bestätigt wurde, ein Dank an den damaligen Propst Everwin war, der die Gründung des Stifts Strahov in Prag in die Wege geleitet hatte. Der Hof, ein Neubruch zwischen Morsbach und Wollseifen auf dem Gelände des ehemaligen Truppenübungsplatzes Vogelsang, bestand aus 4 Königshufen zu je 120 Morgen und blieb bis 1539 in Steinfelder Besitz.

[15] JOESTER, *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 10), S. 227.

[16] Vgl. hierzu Manfred KONRADS, *Die Höfe der Abtei Steinfeld zu Marmagen*, in: Eifeljahrbuch 1994, hg. vom Eifelverein e.V., S. 23-35.

[17] JOESTER, *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 10), S. 240.

[18] Ebd., S. 232f.

[19] LAV NRW R Kleinere französische Behörden 110 Bl. 11.

[20] JOESTER, *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 10), S. 228.

[21] Werner LÖHNERTZ, *Steinfeld und die Gründung von Strahov (1142/43)*. Wann wurde Steinfeld prämonstratensisch?, in: AnPraem 68 (1992), S. 126-133, hier S. 128f.

Zu den ältesten Besitzungen, 1187 aufgelistet[22], zählte ebenfalls der Mönchhof in Bessenich bei Zülpich[23] mit 290 Morgen[24], der bis zur Aufhebung 1802 einer der Haupthöfe blieb und dessen Geschichte – seit dem 16. Jahrhundert waren Pächter Angehörige der Familie Heep – sich verhältnismäßig gut verfolgen lässt.

1194 schenkte Graf Dietrich von Hochstaden der Abtei Steinfeld den sog. Stadelhof in Hochkirchen[25], der bis 1802 im Besitz der Abtei blieb und auch zu den Haupthöfen gehörte. Er umfasste rund 100 Morgen Ackerland.

Am 22. Februar 1291 kaufte die Abtei Steinfeld von Ritter Wilhelm von Froitzheim, Schenk von Nideggen, dessen Hof Scheidtweiler bei Jakobwüllesheim für 230 Kölner Mark, von denen 30 Mark für Jahrgedächtnisse abgezogen werden sollten[26]. Er umfaßte rund 170 Morgen[27].

Ein Steinfelder Hof in Wüstweiler in der Nähe von Niederzier wird zum ersten Mal 1302 erwähnt, hat aber vermutlich schon länger bestanden[28]. Im Lagerbuch von 1503 wird Wüstweiler noch als Hof genannt, im 17. Jahrhundert ist er verschwunden, Wüstweiler existiert nur noch als Wald, der 1798 mit 300 Morgen angegeben wird[29].

Schon früh, d.h. im 12. Jahrhundert, besaß die Abtei Steinfeld in Ahrweiler und Geroldeshoven je einen Hof[30]. Dass sie hier und in der näheren Umgebung, seit 1136 z.B. in Geroldeshoven, Weinberge besaß, versteht sich fast von selbst.

In Wehr in der Nähe des Laacher Sees war die Abtei nicht nur Patronats- und Territorialherr, sondern auch Besitzerin eines rund 400 Morgen

[22] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm.12), Nr. 26, S. 23-26, hier S. 24.

[23] DIES., *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 10), S. 229f.

[24] So LAV NRW R Kleinere französische Behörden 110 Bl. 10v-11r; 1802 werden 282 Morgen angegeben, vgl. LHAKo Best. 276-2531 Bl. 21v.

[25] JOESTER, *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 10), S. 232.

[26] DIES., *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 169, S. 132f.

[27] LAV NRW R Kleinere französische Behörden 110 Bl. 10v-11r; LHAKo Best. 276-2531 Bl. 21.

[28] JOESTER, *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 10), S. 233.

[29] LAV NRW R Kleinere französische Behörden 110 Bl. 10v-11r.

[30] JOESTER, *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 10), S. 231f. Nach gründlichem Aktenstudium, insbesondere der Akte LAV NRW R Abtei Steinfeld Nr. 244 (Renovation der abteilichen Güter, Rechte und Zinsen in der Kellnerei Ahrweiler, 2. Hälfte 18. Jahrhundert), bin ich heute der Auffassung, dass es sich ursprünglich um zwei Höfe handelte. Der Hof Geroldeshoven war als solcher 1503 nicht mehr vorhanden, vgl. JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), S. 687.

umfassenden Hofes[31]. An diesen Hof hatten auch der Tiefenthaler Hof, den die Abtei 1295 von Ritter Heinrich gen. der Gude angekauft hatte[32], und der Hof Steinberg, der unter der Bezeichnung *viculus* schon 1136 in Steinfelder Besitz[33] war, ihre Pacht zu entrichten.

Nicht zuletzt nannte die Abtei – auch dies seit dem 12. Jahrhundert – Weingüter an der Mosel ihr Eigen, vor allem in Ellenz, Ediger und Kröv[34].

2. Wirtschaftsformen im Mittelalter

Als Charakteristikum der Wirtschaftsführung der Prämonstratenser im hohen Mittelalter wird die Bildung von in Eigenwirtschaft und überwiegend durch Laienbrüder betriebenen Groß-Höfen angesehen, wie es die Zisterzienser vorlebten[35]. Diese landwirtschaftlichen Betriebe sollten effizienter und sparsamer arbeiten und Mehrverbrauch, Zeit- und Materialverlust vermeiden. Einem solchen Hof, *curia* oder *curtis*, bei den Zisterziensern als *grangia* bezeichnet, stand ein ebenfalls dem Stand der Konversen angehörender *Magister curie* vor, der die Disziplinargewalt über die Laienbrüder ausübte, für die es eigene Ordensstatuten gab. Der Vorgesetzte der einzelnen Hofmeister war der *provisor exteriorum*, in der Regel ein Chorherr. Er beaufsichtigte den gesamten Außenbesitz und bereiste kontrollierend und organisierend die einzelnen Höfe. Von den Erträgen leitete er Bargeld an den Abt, Wolle, Leinen und Leder an den Kleidermeister, überschüssige Früchte an den Kellner (*cellerarius*) weiter. Über alle Einnahmen und Ausgaben hatte er dem Abt jährlich Rechnung

[31] Bruno ANDRE, *Das Dorf Wehr am Ende der 900-jährigen Steinfelder Epoche.* Ein Beitrag zur Wehrer Geschichte. Mit einer Karte des Dorfes aus dem Jahr 1826 erneuert und gezeichnet von Reinhold DURBEN, [Wehr] 1979.

[32] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 185, S. 143f.

[33] Ebd., Nr. 9, S. 10.

[34] JOESTER, *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 10), S. 225, Anm. 35.

[35] LOHRMANN, *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 14), S. 206. 211. 216f.; Helmut FLACHENECKER, *Grundzüge der Wirtschaftsverwaltung von Prämonstratenserstiften*, in: Sönke LORENZ / Andreas MEYER (Hg.), *Stift und Wirtschaft.* Die Finanzierung geistlichen Lebens im Mittelalter (Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde, Bd. 58), Ostfildern 2007, S. 45-59, hier S. 47f. 50f. 57f.; DERS., *Überlegungen zu den frühen Wirtschaftsformen der Prämonstratenser*, in: Clemens DÖLKEN (Hg.), *Norbert von Xanten und der Orden der Prämonstratenser.* Sammelband zur historischen Vortragsreihe im Norbert-Jahr 2009/2010, Magdeburg 2010, S. 133-148, hier S. 133ff. 139-142.

zu legen. Aus der Rückschau lässt sich sagen, dass die Erwerbspolitik im Hinblick auf die *curiae* wohl überwiegend auf die Eigeninitiative der Provisoren zurückzuführen ist.

Ein Indiz dafür, dass auch Steinfeld seine frühmittelalterlichen Höfe in dieser Form bewirtschaftete einschließlich des Bestrebens, den Besitz vor Ort abzurunden, bietet eine Erzählung des Caesarius von Heisterbach, der von ca. 1180-1240 lebte. Er beschäftigt sich in seinem *Dialogus miraculorum*, in dem es um beispielhaftes Verhalten geht, mit dem zweiten Propst von Steinfeld namens Ulrich, der von ca. 1152-1170 regierte, und erzählt dabei folgendes: „Propst Ulrich hatte einen Konversen, der in der Verwaltung der Außenbesitzungen so geschickt und umsichtig, so sorgfältig und vollkommen war, dass alles durch seine Hand lief und er den Höfen des Klosters alles, was nötig war, sowohl im Bezug auf Pflüge als auch auf Vieh oder Ausgaben sozusagen allein beschaffte. Er war alles, regelte alles, vernachlässigte nichts, Acker zu Acker, Weinberg zu Weinberg fügend“[36]. Dass Propst Ulrich dieses Verhalten unter dem Gesichtspunkt des Grundes, weswegen der Konverse in Steinfeld eingetreten war, nämlich wegen der *poenitentia*, der Buße, tadelte, sei nur am Rande vermerkt.

Wie erfolgreich die Wirtschaftspolitik der Zisterzienser in Kamp und Altenberg und die der Abtei Steinfeld waren, zeigt die Bitte des Erzbischofs Rainald von Köln um Konversen aus diesen Klöstern für die Verwaltung bzw. Optimierung der Erträge seiner heruntergekommenen Höfe. Während die beiden Zisterzienserklöster seiner Bitte nachkamen, lehnte Propst Ulrich es ab, dem Erzbischof den eben geschilderten Konversen zu überlassen mit der Begründung, dass er dem Höchsten Richter gegenüber nicht für Schafe und Ochsen, sondern für die Seelen der ihm Anvertrauten verantwortlich sei[37].

Konkrete Hinweise auf die Wirtschaftsführung der Abtei Steinfeld im hohen Mittelalter mit Hilfe von Konversen sind rar, es gibt nur einige

[36] Cäsarius von Heisterbach, *Dialogus miraculorum. Dialog über die Wunder.* 2. Teilband, Eingeleitet von Horst Schneider, übersetzt und kommentiert von Nikolaus Hösges und Horst Schneider (Fontes Christiani, Bd. 86/2), Turnhout 2009, S. 826-829.

[37] Ebd., S. 830f.; vgl. auch: *Die Wundergeschichten des Caesarius von Heisterbach*, hg. von Alfons Hilka, Bd. 1: Einleitung, Exempla und Auszüge aus den Predigten des Caesarius von Heisterbach (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, Bd. XLIII, 1), Bonn 1933, S. 142, Absatz 192; Lohrmann, *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 14), S. 218, Anm. 84; Flachenecker, *Grundzüge* (wie Anm. 35), S. 46. 52f. 58f.; ders., *Überlegungen* (wie Anm. 35), S. 133f.

wenige Namensnennungen im 12., 13. und 14. Jahrhundert. Das sind Arnoldus *conversus* 1163[38], Gerhard *laicus frater* von Bessenich zwischen 1163 und 1174[39], Elger und Thomas 1196[40], Nikolaus[41] und Johannes *de Gustene*[42] im 13. Jahrhundert, die *conversi fratres* Adam *magister curie in Geroldeshouen*, Winand *magister* [*curie*] *in Heimersheim* und Wolbero, alle drei 1247 als Zeugen genannt[43], Dietrich *frater conversus* ca. 1250[44]. Drei Urkunden aus den Jahren 1267 und 1270 lassen erkennen, dass es zu diesem Zeitpunkt auf dem Hof Reipuch einen *magister curie* gab; weiter werden die Konversen Johannes und Thitardus als Zeugen genannt, die vermutlich auf dem Hof Reipuch gearbeitet haben[45]. 1277 wird in einem zwischen den Bürgern von Ahrweiler und der Abtei Steinfeld geschlossenen Vergleich u.a. *f. Rudolff magister curie* [*in Arwiilre*] genannt[46]. 1306 tritt als Zeuge *frater Hildebrandus magister curie in Bessenig* auf[47]. 1316 ist Wenemar *de Lupenouwe*, Bruder des Chorherrn Tilmann von *Lupenouwe*, als *conversus monachus* belegt[48], 1317 Dietrich gen. Bruytha *conversus*[49], 1320 Heinrich gen. Noyrenberg *frater conversus*[50], 1367 Mathias *frater conversus*[51].

[38] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 19, S. 15-17, hier S. 16.

[39] DIES., *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 10), S. 229.

[40] DIES., *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 34, S. 30-32, hier S. 31.

[41] *Vita b. Hermanni Josephi*, in: Johannes LE PAIGE, *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis*, Bd. 2, Paris 1633, Nachdruck Averbode 1998 (Instrumenta Praemonstratensia 3), S. 571; *Acta Sanctorum* Aprilis I, S. 713.

[42] LE PAIGE, *Bibliotheca*, Bd. 2 (wie Anm. 41), S. 572; *Acta Sanctorum* Aprilis I, S. 714.

[43] JOESTER, *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 10), S. 231.

[44] Ingrid EHLERS-KISSELER, *Die Anfänge der Prämonstratenser im Erzbistum Köln* (Rheinisches Archiv, Bd. 137), Köln-Weimar-Wien 1997, S. 507.

[45] JOESTER, *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 10), S. 227; DIES., *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 132, S. 106f., hier 106.

[46] DIES., *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 140, S. 111.

[47] DIES., *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 10), S. 209f.

[48] Klaus MILITZER, *Kölner Geistliche im Mittelalter*, Bd. 1: Männer (Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln, Bd. 91), Köln 2003, S. 437. 771; Toni DIEDERICH (Bearb.), *Regesten zu den Urkunden des Amtleutearchivs St. Columba in Köln* (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, Bd. LXXVIII), Düsseldorf 2009, Nr. 382, S. 149.

[49] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 228, S. 180 mit der Lesart „Bruycha"; Theodor PAAS, *Die Prämonstratenserabtei Steinfeld im 14. Jahrhundert*, in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 96 (1914), S. 47-90, hier S. 49 liest „Brincha"; MILITZER, *Kölner Geistliche* (wie Anm. 48), S. 124. 771 liest „Bruthay"; DIEDERICH, *St. Columba* (wie Anm. 48), Nr. 392, S. 152 liest „Bruytha".

[50] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 232, S. 185.

[51] Ebd., Nr. 324, S. 258-261, hier S. 260.

Ein Beispiel dafür, dass auch ein nach außen hin geschlossen wirkender Hof dies in der Realität nicht war, mag der noch nicht genannte Hof Oberbolheim sein, den Steinfeld angesichts einer drückenden Schuldenlast 1367 verkaufen musste und der dabei im Detail beschrieben wird[52]. Er umfasste 6 Mansen Ackerland, 12 Morgen Wiesen beim Hof, den halben Zehnten des benachbarten Dorfes Ollesheim, 85 Morgen Wald, Ackerland, das die Abtei Steinfeld von dem Stift St. Adalbert in Aachen gegen bestimmte Abgaben an Weizen, Roggen, Hühnern, Pfennigen und gegen eine Kurmut bei Besitzerwechsel übernommen, dann aber an verschiedene Personen weiterverpachtet hatte, und einen Zins an Kapaunen, Hühnern und Geld, den ihr fünf verschiedene Zinspflichtige schuldig waren. Entsprechend vielschichtig waren die Verpflichtungen, die auf dem Hof lasteten: Abgaben an den Herzog von Jülich und an den Erzbischof von Köln, an die Kirche von Blatzheim, an das Stift St. Aposteln in Köln, an den Marschall von Birgel und an die Jungfrau Aleidis von Isweiler. Der Hof scheint zum Zeitpunkt des Verkaufs noch von Steinfeld selbst bebaut worden zu sein. Als Personal werden genannt der Brauer Ludwig, Konrad, der Ehemann der Ida, und Aleidis *famula*. Ob der Konverse *frater* Mathias, der in der für den Kellner Werner in Köln ausgestellten Verkaufsvollmacht als Zeuge aufgeführt wird, in das Haus des Steinfelder Abtes Konrad (1366-1369) in Köln gehörte, dort nur zufällig zugegen war oder als Angehöriger oder Vorsteher des Hofes in Oberbolheim anzusehen ist, muss dahingestellt bleiben[53].

3. Verkauf, Verpachtung, Abgaben

Generell wird zu Beginn des 14. Jahrhunderts der Mangel an Arbeitskräften zu einem Hauptproblem der Wirtschaftsführung. Der Rückgang der Laienbrüder, die für Steinfeld ohnedies schwer zu fassen sind – nicht ein einziger erscheint z.B. in dem Fragment des Steinfelder Totenbuchs[54] –, erfordert eine andere Art der Bewirtschaftung der Höfe, sprich deren Verpachtung. Für Steinfeld ausschlaggebend wird die wirtschaftliche Krise in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts[55], wobei Steinfeld mit

[52] Ebd., Nr. 324, S. 258-261; Nr. 325, S. 261-265.
[53] Ebd., Nr. 324, S. 260f.
[54] Ebd., S. 595-602.
[55] Vgl. LOHRMANN, *Wirtschaftshöfe* (wie Anm. 14), S. 233-235.

Schulden in Höhe von 12.000 Goldgulden im Jahr 1367[56] allerdings nicht allein dastand[57]. Die Krise zog sich über rund 20 Jahre hin und brachte Steinfeld fast bis an den Rand seiner Existenz. So heißt es rückblickend, dass zeitweilig nur 4 Chorherren in Steinfeld selbst lebten, während die Mitbrüder Pfarrdienste, auch in Pfarreien, die Steinfeld nicht inkorporiert waren, hatten annehmen müssen[58].

Hier sei eine kurze Bemerkung über die Größe des Steinfelder Konvents eingefügt: Die Verkaufsurkunde vom 26. August 1369 unterschrieben 47 Chorherren einschließlich des Abtes, 16 davon als Pfarrer[59]. 1453 bestand der Konvent aus 55 Chorherren, 1582 aus 61, 1696 aus 80, 1719 aus 90, davon 8 Novizen, 1732 aus 83, 1744 aus 88, 1747 aus 100, 1750 aus 99, 1767 aus 88, 1784 aus 92, 1790 aus 97, davon 6 Novizen und 2 Laienbrüder, 1798 aus 94 einschließlich des Abtes[60]. Generell heißt es, dass immer etwa ein Drittel in Steinfeld anwesend war, d.h. den Chordienst leistete, während die übrigen als Pfarrer und Kapläne sowie als Prioren und Beichtväter in prämonstratensischen Frauenkonventen tätig waren.

Die Krise ab 1366 zwang zum endgültigen Verkauf von Besitzungen wie z.B. Oberbolheim[61] und das Pfarrdorf Franken[62] oder zur Verpfändung bzw. zum Verkauf auf Lebenszeit an eine oder auch mehrere Personen[63] oder zur Verpachtung. Die erste im Wortlaut – und zwar in deutscher, nicht lateinischer Sprache – erhaltene Pachturkunde betrifft die

[56] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 325, S. 262.

[57] Vgl. die Darstellung der Verschuldung der Zisterzienserklöster Kamp und Altenberg, in: Norbert ANDERNACH (Bearb.), *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, Bd. 12,1 (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, Bd. XXI), Düsseldorf 1995, Nr. 345, S. 416f. vom 11. September 1384.

[58] HAStK Abt. 1039 (Farragines Gelenii) Bd. 21, S. 152; Urkunde vom 22. April 1388, in: JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 350, S. 290-294, hier S. 292: [...] *dictum nostrum monasterium Stenveldense a viginti annis ad tantam penuriam et paupertatem devenit tam propter guerras dominorum quam propter alias diversas causas vicinorum nobis et monasterio nostro dampna inferencium gravia, quod non habuimus, unde nos et fratres nostri dicti conventus vivere et sustentari possemus, sed quamplures eorum monasterium ipsum exire et alibi victum querere oportebat et oportet* [...].

[59] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 330, S. 267-270, hier S. 267f.

[60] Belege bei DIES., *Aachener Bürgersöhne als Kanoniker in Steinfeld*. Biographische Notizen, in: Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 88/89 (1982), S. 95-151, hier S. 102f.

[61] DIES., *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 324f., S. 258-265.

[62] Ebd., Nr. 330, S. 267-270; Nr. 333, S. 271-274.

[63] Ebd., Nr. 304-313, S. 246-248; Nr. 319f., S. 256; Nr. 323, S. 258; Nr. 335, S. 275.

Verpachtung des Hofes Ediger an der Mosel im Jahr 1384[64]. In der Folgezeit hat die Abtei Steinfeld nahezu alle Höfe verpachtet, Ausnahmen bildeten die Güter und Weinberge in Ahrweiler und Umgebung an der Ahr und die Güter in Wehr, die von den jeweiligen Kellnern, auf die noch eingegangen wird, betreut wurden, sowie die Zinsgüter, deren Status unverändert blieb. Wie das Inventar des Besitzes anlässlich der Aufhebung 1802 zeigt, waren alle Weinberge an der Mosel gegen die Hälfte des Ertrages verpachtet[65].

Für die übrigen Höfe galten unterschiedliche Bedingungen, im wesentlichen jedoch Naturalabgaben in Form von Spelz und Hafer oder Roggen und Gerste[66], gelegentlich einem fetten Kalb[67], 1 oder 2 Schweinen[68], einem Hammel[69], einem Lamm[70] sowie 1 oder 2 Reichstaler[71] oder 1 Goldgulden[72] oder eine größere Summe[73], fällig an Martini, d.h. am 11. November. Darüber hinaus waren vor allem von Höfen in Marmagen[74], Nettersheim[75],

[64] Ebd., Nr. 345, S. 281. Bereits 1366 wurde der Hof in Ellenz verpachtet, ebd., Nr. 315, S. 254, jedoch schon 1367 mit den Höfen Ediger und Kröv auf Lebenszeit zweier Personen verpfändet, ebd., Nr. 323, S. 258.

[65] LHAKo Best. 276-2531 Bl. 17v-18r. 27r.

[66] Spelz und Hafer: ebd., Bl. 16f. (Höfe in Marmagen, Ripsdorf und Nettersheim), Bl. 22v (Hof Königsfeld bei Kallmuth, Hasen- und Pützfelderhof in Zingsheim); nur Hafer: ebd., Bl. 26 (Hof Hannebach in der Herrschaft Olbrück); Roggen und Gerste: ebd., Bl. 21f. (Scheidweiler Hof in Jakobwüllesheim, Hof Hausweiler in Lommersum); Roggen und Hafer: ebd., Bl. 21v (Höfe Bessenich, Langendorf, Boulicherloch in Wichterich), Bl. 26r (Steinberger Hof bei Wehr); nur Roggen: ebd., Bl. 22r (Stadelhof in Hochkirchen, Ackerland in Erp), Bl. 25v (Hof in Bengen).

[67] Ebd., Bl. 16 (Stritterhof bei Marmagen, Höfe Burghof, Heishof und Welchenhausen in Marmagen, Mirbacher Hof in Nettersheim); ebd., Bl. 21 (Scheidweiler Hof in Jakobwüllesheim).

[68] Ein Schwein zu 150 Pfund: ebd., Bl. 16v (Hoenshof in Marmagen); zwei fette Schweine: ebd., Bl. 21 (Scheidweiler Hof in Jakobwüllesheim).

[69] Ebd., Bl. 22r (Stadelhof in Hochkirchen).

[70] Ebd., Bl. 21 (Scheidweiler Hof in Jakobwüllesheim).

[71] Ein Reichstaler und etwas mehr oder weniger: ebd., Bl. 16f. (Hof Welchenhausen, Groß-Monschauer Hof und Klein-Monschauer Hof in Marmagen, Thergershof in Ripsdorf, Kirschbaumer Hof in Nettersheim); ebd., Bl. 22 (Stadelhof in Hochkirchen, Hof Königsfeld bei Kallmuth); zwei Reichstaler oder etwas mehr: ebd., Bl. 16 (Burghof, Hoenshof und Heishof in Marmagen); ebd., Bl. 17v (Mirbacher Hof in Nettersheim).

[72] Ein Goldgulden: ebd., Bl. 21f. (Scheidweiler Hof in Jakobwüllesheim, Hof Langendorf, Hof Hausweiler in Lommersum).

[73] Ebd., Bl. 15v (Hallenthaler Mühle: 50 Reichstaler zu 60 Stüber), ebd., Bl. 16r (Hof Königsberg: 20 Reichstaler zu 60 Stüber 21 Albus); ebd., Bl. 27v (Immekeppel: 155 Reichstaler zu 60 Stüber plus 2 Reichstaler).

[74] Ebd., Bl. 16f.

[75] Ebd., Bl. 17v.

Ripsdorf[76] und Zingsheim[77], die in der Nähe von Steinfeld lagen, Fuhrdienste – jeweils eine Fahrt, manchmal auch nur ½ – an die Mosel zu leisten, um Wein für die Abtei abzuholen. Auch Fuhrdienste für Getreide aus Zülpich[78], Hochkirchen[79] und Zingsheim[80] waren zu erbringen. Vielfach waren die verpachteten Höfe auch verpflichtet, für die Abtei die Grundsteuern (*contributions foncières*) ganz oder teilweise zu zahlen[81], Grundrenten zu entrichten[82] und Zuchttiere[83], vor allem Stiere, zu halten.

Bisweilen traten Söhne der Verwalter großer Steinfelder Höfe in den Konvent ein[84]: Anton Bunschutz, Profess 1569, gestorben 1602 als Pfarrer von Erp, war ein Sohn des Pächters des Hofes Hausweiler; Heinrich von Bessenich, auch Heep genannt, Profess 1561, 1573 Rektor der Steinfelder Pfarrkirche St. Andreas, gestorben 1580 an der Pest, und Wirich Heep, Profess 1607, gestorben 1610, sowie Adolf Heep, Profess 1692, 1716-1750 Pfarrer von Ripsdorf, waren Söhne der jeweiligen Pächter des Hofes Bessenich; Johannes Latzius, Profess 1629, Prior von Niederehe, gestorben 1644, war der Sohn des *villicus* des Hofes Steinfeld, und der spätere Abt Gabriel Hilger (1750-1766 Abt) war ein Sohn des *villicus* des Hofes Hannebach bei Wehr.

[76] Ebd., Bl. 17.

[77] Ebd., Bl. 22v.

[78] Ebd., Bl. 16v (vom Heishof in Marmagen), ebd., Bl. 22v (von den Gütern in Königsfeld).

[79] Ebd., Bl. 17r (vom Klein-Monschauer Hof).

[80] Ebd., Bl. 22v (vom Hasen- und Pützfelderhof in Zingsheim).

[81] Ebd., Bl. 16f. (Höfe in Marmagen, Ripsdorf und Nettersheim), ebd., Bl. 21f. (Höfe Scheidweiler in Jakobwüllesheim, Bessenich, Langendorf, Boulicherloch in Wichterich, Hausweiler in Lommersum, Ackerland in Erp, Güter in Königsfeld, Hasen- und Pützfelderhof in Zingsheim), ebd., Bl. 26r (Wentzengüter in Meckenheim), ebd., Bl. 27v (Immekeppel).

[82] Ebd., Bl. 22r (Stadelhof in Hochkirchen). Häufig ist nur allgemein von Entrichtung aller Steuern (*impositions*) die Rede.

[83] Ebd., Bl. 21v (Hof Bessenich: Stier; Hof Langendorf: Stier, Schafbock, Eber; Hof Hausweiler in Lommersum: Stier während des Winters).

[84] Ingrid JOESTER, *Die religiöse und kulturelle Bedeutung der Abtei Steinfeld in der Eifel*, in: Geschichte im Bistum Aachen, Bd. 1, hg. vom Geschichtsverein für das Bistum Aachen e.V., Aachen-Kevelaer 1992, S. 56-79, hier S. 63. Zu Johannes Latzius vgl. Johann Wilhelm Josef BRAUN, *Zur Geschichte der Abtei Steinfeld in der Eifel* (Teil 1), in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 8 (1860), S. 120-160, hier S. 152f.

4. Kellner und Provisoren

Die Verpachtungen nahm der Abt nicht allein vor, sondern zusammen mit den sog. *Maiores domus,* zu denen im 18. Jahrhundert der Prior, der Subprior, der Circator, der Provisor, der Kellner, der Lektor der Theologie und der Senior des Konvents gehörten und die ihre Unterschriften mit unter die Pachtverträge setzen mussten[85].

Die Prämonstratenserstatuten sahen zur Entlastung des Abtes von der Wirtschaftsverwaltung die Ämter des Provisors, des Kellners und des Kleidermeisters vor[86]. In Steinfeld hat es demgegenüber bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts nur *ein* Amt im Bereich der Wirtschaftsführung gegeben, das des Kellners, der zugleich Provisor war[87].

Im Jahr 1536 werden zum ersten Mal zwei Personen genannt, Jakob Panhausen, der spätere Abt, als Kellner und Heinrich Naas als Provisor[88]. Für das Jahr 1549 sind ebenfalls zwei Personen belegt: Matthias Elsich als Provisor und Jodocus Poll als Kellner[89]. Erst seit 1727 gibt es in Steinfeld regelmäßig sowohl Provisoren als auch Kellner[90]. Darüber hinaus lassen sich seit 1687 Unterkellner nachweisen[91]. Das Amt des Kleidermeisters erscheint zum ersten Mal 1717[92], und auch das nur sporadisch.

In den von den Äbten ausgestellten Urkunden firmieren die Kellner generell als Mitaussteller, wobei nach 1727 mal der Provisor, mal der Kellner nach Abt, Prior und Subprior genannt werden. Weiter treten sie als Zeugen bei Rechtsgeschäften auf, die mit Güterbesitz zu tun haben.

[85] JOESTER, *Aachener Bürgersöhne* (wie Anm. 60), S. 104.

[86] Ingrid EHLERS-KISSELER, *Norm und Praxis bei den Prämonstratensern im Hochmittelalter*, in: Gert MELVILLE / Anne MÜLLER (Hg.), *Regula Sancti Augustini*. Normative Grundlage differenter Verbände im Mittelalter (Publikationen der Akademie der Augustiner-Chorherren von Windesheim, Bd. 3), Paring 2002, S. 335-387, hier S. 378-380.

[87] Ebd., S. 380. Vgl. die Liste im Nachlass Hugo BM Nancy Msc. 1762 (früher Msc. 992 Bd. 15), S. 220-222 bis 1714 mit der Überschrift: *Provisores et cellarii Steinfeldenses.*

[88] BM Nancy Msc. 1762 (früher Msc. 992 Bd. 15), S. 221.

[89] LAV NRW R Abtei Steinfeld Urkunde 231.

[90] Ebd., Akten 2 Bl. 52v.

[91] Johann Wilhelm Josef BRAUN, *Zur Geschichte der Abtei Steinfeld in der Eifel* (Teil 2), in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 9/10 (1861), S. 182-215, hier S. 213: Rudolph Bellix.

[92] DERS., *Zur Geschichte der Abtei Steinfeld in der Eifel* (Teil 4), in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 13/14 (1863), S. 161-200, hier S. 165: Paul Kochs.

Ansonsten wurden die Kellner ad hoc zur Ankündigung eines Güterverkaufs[93], zum Verkauf von Häusern in Köln[94] und zur Tätigung anderer Rechtsgeschäfte bevollmächtigt[95].

Aus der Sicht des erzbischöflichen Kommissars Meyer, der 1790 Beobachter der letzten Steinfelder Abtswahl war und einen detaillierten Bericht über die Situation in Steinfeld erstattete, gestaltete sich das Verhältnis zwischen Kellner und Provisor so, dass der Kellner konkret für die Verpflegung der Kleriker und Laien zuständig war, während sich der Provisor um den Gesamtbetrieb kümmerte[96].

Zusätzlich zu diesen von Steinfeld aus agierenden Wirtschaftsverwaltern gab es weitere Kellner in Gegenden mit umfangreichem Steinfelder Besitz: Seit dem 15. Jahrhundert sind Kellner in der Steinfelder Herrschaft Wehr belegt[97], wobei auch der weltliche Schultheiß dieses Amt wahrnehmen konnte. Nahezu ein Vierteljahrhundert lang war der Schultheiß und Pächter der Eisenhütte in Wehr Michael Bossard zugleich Kellner[98]. Seit 1702 sorgten eigene Kellner in Ahrweiler für die dortigen Einkünfte, z.T. in jahrzehntelanger ununterbrochener Tätigkeit. Nach dem Erwerb des sog. Staffeler Turms war dieses Gebäude ihr Amtssitz[99]. Nach dem Ankauf der Herrschaft Wildenburg hielten sich dort seit 1716 eigene Steinfelder Kellner auf[100]. Für die reiche Gegend um Zülpich versahen seit Ende des 16. Jahrhunderts Kapläne auch das Amt eines Kellners, ohne dass dies in den Listen regelmäßig zum Ausdruck

[93] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 324, S. 259 (1367).

[94] Ebd., Nr. 201, S. 154 (1303); Nr. 247, S. 192f. (1328); Nr. 249-251, S. 194-196 (1330).

[95] Ebd., Nr. 577, S. 448f. (1485); Nr. 735, S. 536f. (1515); LAV NRW R Abtei Steinfeld Urkunde 284 (1605).

[96] LAV NRW R Kurköln VIII 447/2 Bl. 10.

[97] Ebd., Abtei Steinfeld Akten 364.

[98] Kellner von 1649-1673. Vgl. LAV NRW R Abtei Steinfeld, Findbuch 121.97.2 S. 351f.: verlorene Urkunden vom 12. Januar 1649 (Verpachtung der Hütte und des Bergwerks zu Wehr an Michael Bossard auf 12 Jahre) und 22. März 1660 (Verpachtung der Kellnerei und Hütte an denselben). Im Lebenslauf des Chorherrn und Kellners von Wehr Ludwig Mulen wird erwähnt, dass die Kellnerei 1649 an einen Weltlichen verpachtet wurde, vgl. BRAUN, *Steinfeld* (Teil 1) (wie Anm. 84), S. 145. Bossard starb vor dem 10. Februar 1673, vgl. Bruno ANDRE, *Das Dorf Wehr*, Bd. II. Ein Beitrag zur Wehrer Geschichte, Wehr 1986, S. 104.

[99] Johann Wilhelm Josef BRAUN, *Zur Geschichte der Abtei Steinfeld* (Teil 3), in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 11/12 (1862), S. 199-227, hier S. 203: Johannes Pütz.

[100] DERS., *Steinfeld* (Teil 2) (wie Anm. 91), S. 211: Heinrich Hochkirchen.

kommt[101]. Von Zülpich erfahren wir auch, dass dort Abt Johann von Ahrweiler 1517 eine Scheune baute für die Abgaben, die in Zülpich zusammenkamen[102]. Darüber hinaus fungierte einer der Kapläne in Hochkirchen als *Inspector decimarum*[103].

Die Kellner und Provisoren waren in der Regel Priesterkanoniker. Als Ausnahmen sind bekannt der von Caesarius von Heisterbach erwähnte Laienbruder zur Zeit des Propstes Ulrich, der offenbar die Funktion eines Provisors *exteriorum* wahrnahm[104], der Kellner Niis von Reifferscheidt, ein *donatus* in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts[105], von dem eine Rechnung aus dem Jahr 1467 überliefert ist[106], und der schon erwähnte Schultheiß von Wehr. Ein besonders geachteter Kellner war Simon von Zülpich, der dieses Amt Ende des 15. Jahrhunderts 25 Jahre lang versah, ehe er Pfarrer von Fritzdorf wurde[107].

Die Amtszeiten der Kellner waren in der Regel erheblich länger als die anderer Amtsträger, was durchaus mit den Statuten in Einklang stand[108]. Es lässt sich, besonders im 18. Jahrhundert, beobachten, dass manche Chorherren in dieser Sparte, sofern sie dazu begabt waren, eine regelrechte Laufbahn absolvierten:

Vom Unterkellner zum Kellner oder Provisor und anschließend, u.U. auch bis zum Tod, Kellner in Wehr[109], Ahrweiler[110] oder Wildenburg[111].

[101] Paul HEUSGEN, *Das Dekanat Zülpich* (Geschichte der Pfarreien der Erzdiözese Köln, Bd. 2. Folge 3), Siegburg 1958, S. 128.

[102] HAStK Abt. 1039 (Farragines Gelenii) Bd. 21, S. 168; PAAS, *Steinfeld ab 15. Jahrhundert* (wie Anm. 9), S. 182, Anm. 7.

[103] Belegt ab 1722, vgl. BRAUN, *Steinfeld* (Teil 3) (wie Anm. 99), S. 226: Gerlach Velten; DERS., *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 166: Benedikt Greis.

[104] Vgl. Anm. 36.

[105] BM Nancy Msc. 1762 (früher Msc. 992 Bd. 15), S. 220.

[106] Staatsarchiv Wertheim R Lit. Br. Nr. 73, Fotokopie im LAV NRW R unter Fot. 132.

[107] Kellner von 1475-1500, vgl. BM Nancy Msc. 1762 (früher Msc. 992 Bd. 15), S. 221; Pfarrer von Fritzdorf 1. Januar 1500 – † 24. Februar 1506, vgl. LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 116, S. 6. 47; BM Nancy Msc. 1762 (früher Msc. 992 Bd. 15), S. 68; Paul HEUSGEN, *Die Pfarreien der Dekanate Meckenheim und Rheinbach* (Geschichte der Pfarreien der Erzdiözese Köln Neue Folge, Bd. 1), Köln 1926, S. 96. 1492 nach der Wahl Johanns von Düren zum Abt (6. August 1492) war er als Pfarrer von Hochkirchen investiert worden, die Pfarre wurde jedoch von Nikolaus Wirten aus Schleiden bedient, vgl. Katholisches Pfarrarchiv Steinfeld Akten 419, S. 79.

[108] Z.B. *Statuta Candidi et Canonici Ordinis Praemonstratensis renovata* (1630), Dist. II Cap. XVI de Provisore exteriorum §18, in der Ausgabe Paris 1632, S. 110.

[109] Z.B. Paul Kochs, Profess 1711, Unterkellner 1721-1727, Kellner 1727-1732, Kellner in Wehr 1732 – † 1753, vgl. SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 165. – Balthasar Ohrem, Profess 1753, Provisor 1763-1773, Prior von Antonigartzem 1773-1784, Kellner von Wehr 1784-1802, † 1808, vgl. SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 187.

Sechs Kellner wurden direkt zu Äbten gewählt: Johann VI. Schuyss von Ahrweiler (1517-1538)[112], Jakob Panhausen (1540-1582)[113], Balthasar Panhausen (1582- 1606)[114], Gabriel Hilger (1750-1766)[115], Evermodus Claessen (1767-1784)[116] und Gilbert Surges (1790-1802)[117].

Eine Reihe von Kellnern beschloss ihr Leben als Pfarrer, insbesondere von Hochkirchen[118], Fritzdorf[119], Zülpich St. Martin[120] und Marmagen[121],

[110] Z.B. Matthaeus Wachendorf, Profess 1720, Kellner in Niederehe 1741-1742, Provisor von Steinfeld 1742-1744, Kellner in Ahrweiler 1744 – † 1756, vgl. SK Steinfeld A 1; Braun, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 170. – Hermann Joseph Schefer, Profess 1736, Provisor von Steinfeld 1754-1756, Kellner in Ahrweiler 1756 – † 1794, vgl. SK Steinfeld A 1; Braun, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 171.

[111] Z.B. Ludolph Rhiem, Profess 1731, Unterkellner 1740-1745, Provisor 1745-1754, Kellner in Wildenburg 1754 – † 1768, vgl. SK Steinfeld A 1; Braun, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 176. – Kaspar Mayntz, Profess 1748, Unterkellner 1756-1757, Kellner 1757-1768, Kellner in Wildenburg 1768-1798, vgl. SK Steinfeld A 1; Braun, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 185. – Bartholomaeus Strack, Profess 1757, Unterkellner 1768-1784, Kellner 1784-1798, Kellner von Wildenburg 1798-1802, vgl. SK Steinfeld A 1; Braun, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 188.

[112] Johann VI. Schuyss von Ahrweiler als Kellner belegt 1515, vgl. Joester, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 734, S. 536; 1517 Abt, vgl. LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 206, Bl. 24v.

[113] Jakob Panhausen, geb. ca. 1500, Priesterweihe ca. 1525, Kellner 1536-1540, vgl. LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 116, S. 6, Abtswahl 1540, vgl. ebd. Akten 176, Bl. 15v, Akten 206, Bl. 26r, HAStK Abt. 1039 (Farragines Gelenii) Bd. 21, S. 171.

[114] Balthasar Panhausen, Profess 1560, Kellner 1569-1582, vgl. LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 194, Bl. 139, Abtswahl 1582, vgl. ebd., Akten 206, Bl. 28r: *e cellario.*

[115] Gabriel Hilger, Profess 1726, Unterkellner 1735-1738, Kellner in Wildenburg 1741-1750, Abt 1750, vgl. LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 206, Bl. 72r; SK Steinfeld A 1; Braun, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 172.

[116] Evermodus Claessen, Profess 1729, Unterkellner 1738-1740, Kellner 1740-1747, Provisor von Dünnwald 1747-1753, Kellner in Wehr 1753-1767, Abt 1767, vgl. SK Steinfeld A 1; Braun, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 174f.

[117] Gilbert Surges, Profess 1757, Provisor 1773-1784, Provisor von Dünnwald 1784-1790, 1790 Abt, vgl. SK Steinfeld A 1; Braun, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 188.

[118] Z.B. Heinrich von Elsig, Kellner 1502/03-1518, Pfarrer von Hochkirchen 1519, als solcher † 1555, vgl. die Lagerbücher von 1502/03 und 1518 bei Joester, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), S. 641-743, hier S. 641; S. 744-774, hier S. 744, Investitur als Pfarrer von Hochkirchen ebd., Nr. 764, S. 553f., BM Nancy Msc. 1762 (früher Msc. 992 Bd. 15), S. 78. 221. – Engelbert Beyren, Profess 1756, Provisor 1784-1786, Pfarrer von Hochkirchen 1786 – † 1805, vgl. SK Steinfeld A 1; Braun, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 188.

[119] Z.B. Simon von Zülpich, Kellner 1475-1500, Pfarrer von Hochkirchen 1492-1500, als solcher vertreten durch Nikolaus Wirten aus Schleiden, Pfarrer von Fritzdorf 1500 – † 1506, vgl. BM Nancy Msc. 1762 (früher Msc. 992 Bd. 15), S. 68. 221; LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 116, S. 6. 47; Heusgen, *Dekanat Meckenheim und Rheinbach* (wie Anm. 107), S. 96. – Heinrich Naes (Naas), Kellner 1531-1536, Provisor 1536-1539, Pfarrer von Fritzdorf 1539 – † 1549, vgl. BM Nancy Msc. 1762 (früher Msc. 992 Bd. 15), S. 68. 221; LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 116, S. 47. – Michael von Kall, Profess 1542, Kellner 1559-1569, Pfarrer von Fritzdorf 1569 – † 1574, vgl. SK Steinfeld A 1; Braun, *Steinfeld* (Teil 1) (wie Anm. 84), S. 124.

andere als Prioren von Dünnwald[122], Meer[123], Wenau[124], Reichenstein[125], Niederehe[126] und Füssenich[127] bzw. als Pfarrer der dazu gehörigen Pfarreien.

[120] Z.B. Matthias Elsig von Schleiden, Provisor und Kellner 1540-1547, Provisor 1548-1551, Pfarrer von Erp 1551-1556, erneut Kellner 1556-1559, Pfarrer von St. Martin in Zülpich 1559 – † 1584 (?), vgl. BM Nancy Msc. 1762 (früher Msc. 992 Bd. 15), S. 88. 115. 221; LAV NRW R Abtei Steinfeld Urkunde 238; HEUSGEN, *Dekanat Zülpich* (wie Anm. 101), S. 126. 428.

[121] Z.B. Wilhelm Mengler aus Scherpenseel, Profess 1617, Kellner 1621-1638, Pfarrer von Marmagen 1635-1672, † 1673, vgl. SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 1) (wie Anm. 84), S. 145. – Ernst Frohn, Profess 1684, Kellner 1690-1700, Pfarrer von Marmagen 1700 – † 1701, vgl. SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 2) (wie Anm. 91), S. 213. – Gottfried Claessen, Profess 1783, Provisor 1790-1799, Pfarrer von Marmagen 1799-1811, † 1849, vgl. SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 195.

[122] Z.B. Hermann Deussen von Nörvenich, Profess 1568, Kellner 1582-1588, Pfarrer von Hochkirchen 1588-1616, Prior von Dünnwald 1616 – † 1617, vgl. SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 1) (wie Anm. 84), S. 130. – Michael Luckenrath, Profess 1679, Kellner 1700-1714, Prior von Dünnwald 1714 – † 1716, vgl. SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 2) (wie Anm. 91), S. 208. – Aegidius Entzen, Profess 1699, Unterkellner 1713, Kellner 1714-1727, seit 1718 auch Provisor, Provisor und *inspector huttae Steinfeldensis* 1727-1729, Prior von Dünnwald bzw. *Provisor Seminarii* 1729 – † 1739, vgl. SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 3) (wie Anm. 99), S. 219f.; LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 234, Bl. 27v. – Johannes Evangelista Wahlen, Profess 1719, Unterkellner 1729-1735, seit 1731 auch Aufseher über die Steinfelder Hütte in Urft nach dem Weggang von Provisor Markus Trimborn, Kellner 1735-1739, Kellner in Ahrweiler 1739-1744, Provisor des Seminarium Norbertinum in Dünnwald 1744 – † 1747, vgl. SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 169f.

[123] Z.B. Wilhelm von Blankenheim, Kellner 1519, belegt 1522-1525, Prior von Meer 1525-1543, 1528-1539 zugleich Pastor von Krefeld. Als Kellner war er Nachfolger des am 7. Januar 1519 als Pfarrer von Hochkirchen investierten Heinrich von Elsig, Belege 1522: LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 315, Bl. 6; Akten 340, Bl. 15; Belege 1523: JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 794-796, S. 577-579; Prior von Meer: LAV NRW R Dep. Stadt Köln Akten 221, S. 81; Hermann KEUSSEN, *Das adelige Frauenkloster Meer bei Neuss*, Krefeld 1866, S. 81; Pfarrer von Krefeld: Präsentation: Hermann KEUSSEN, *Urkundenbuch der Stadt Krefeld*, Bd. 3, Krefeld 1940, Nr. 5104, S. 313f., Resignation: ebd., Nr. 5274, S. 357. – Wilhelm Xylander (Holtmann), Profess 1575, Kellner 1588-1596, Prior von Meer 1595 – † 1602, vgl. BM Nancy Msc. 1762 (früher Msc. 992 Bd. 15), S. 221; SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 1) (wie Anm. 84), S. 131f.

[124] Z.B. Reiner Roir aus Münstereifel, Kellner 1439-1445, danach Prior, später Propst von Wenau, † 1455, vgl. BM Nancy Msc. 1762 (früher Msc. 992 Bd. 15), S. 214. 220; als Prior belegt 1446, vgl. JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 493, S. 394; Heinrich CANDELS, *Das Prämonstratenserinnenstift Wenau*, Mönchengladbach [3]2004, S. 141 als „Werner" Roir. – Severin van Gelder, Profess 1770, Unterkellner 1784-1790, Prior von Wenau 1790-1802, † 1814, vgl. SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 143.

[125] Z.B. Wilhelm Panhausen aus Opoeteren, Profess 1596, Kellner 1603-1606, Prior von Reichenstein 1606 – † 1639, vgl. BM Nancy Msc. 1762 (früher Msc. 992 Bd. 15), S. 221; SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 1) (wie Anm. 84), S. 135.

Im 17. Jahrhundert besaß die Kellnerei ein eigenes Siegel. Es ist belegt 1662[128] und 1673[129].

5. Waldwirtschaft und Gartenbau

Zum Steinfelder Besitz gehörten auch umfangreiche Wälder. Nach der Aufstellung von 1802 besaß Steinfeld in der Umgebung von Wahlen und Marmagen 1500 Morgen, die niemals in Schläge eingeteilt waren und landwirtschaftlich genutzt wurden[130], in Niederzier bzw. Wüstweiler 300 Morgen[131], in der Feldmark von Kallmuth 130 Morgen[132], im bergischen Immekeppel 100 Morgen[133], in Wehr 75 Morgen[134], in Ahrweiler und Umgebung 50 Morgen[135], in Hochkirchen 20 Morgen[136]. Wälder dienten als Viehweide, sie lieferten Brenn- und Bauholz, dienten der Herstellung von Holzkohle für die Eisenindustrie, stellten Grund und Boden dar, der gerodet und landwirtschaftlich erschlossen werden konnte. Waldnutzung war immer wieder Gegenstand von Streitigkeiten,

[126] Petrus Bodenheim, Profess 1657, Kellner 1662-1672, Pfarrer von Marmagen 1672-1679, Prior und Pfarrer von Niederehe 1679 – † 1688, vgl. BM Nancy Msc. 1762 (früher Msc. 992 Bd. 15), S. 221; SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 2) (wie Anm. 91), S. 187f. – Heinrich Minten, Profess 1660, Kellner 1674-1683, Pfarrer von Hochkirchen 1683-1688, Prior und Pfarrer von Niederehe 1688 – † 1692, vgl. BM Nancy Msc. 1762 (früher Msc. 992 Bd. 15), S. 222; SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 2) (wie Anm. 91), S. 294. – Gottfried Wachendorf, Profess 1741, Kellner 1747-1757, Subprior und Pastor von Niederehe 1757, Prior und Pastor dort 1758 – † 1797, vgl. SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 181.

[127] Johannes Baptista Moureaux, Profess 1750, Unterkellner 1757-1768, Kellner 1768-1769, Prior von Füssenich 1769 – † 1800, vgl. SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 186. – Everhard Hansell, Profess 1755, Kellner 1769-1784, Pfarrer von Bettenhoven 1784 – † 1805, vgl. SK Steinfeld A 1; BRAUN, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 188.

[128] LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 21, Bl. 17v, Abschrift des Wahlener Leidgangs vom 16. Februar 1662, *Locus sigilli* eingekreist.

[129] Ebd., Akten 34, Bl. 5r: Ausfertigung vom 16. Mai 1673, rundes rotes Lacksiegel von ca. 2,5 cm Durchmesser, Siegelbild das von zwei gekreuzten Pfeilen durchbohrte Herz, Umschrift: SIGILLV. CELLARIAE STEINFELDEN.

[130] LHAKo Best. 276-2531, Bl. 18r.

[131] Ebd., Bl. 22v.

[132] Ebd., Bl. 22v.

[133] Ebd., Bl. 27v.

[134] Ebd., Bl. 26r.

[135] Ebd., Bl. 26v.

[136] Ebd., Bl. 22r.

die geschlichtet werden mussten[137]. In Marmagen[138] und Stritterhof[139] unterhielt die Abtei Steinfeld Buschhüter[140], und von Kellner Simon von Zülpich heißt es, dass er unter Abt Johannes III. von Altena (1468-1483) 1480 am Kuttenbach westlich von Steinfeld Aufforstungen vorgenommen hat[141].

Innerhalb der Klostermauer betrieb Steinfeld auf 12 Morgen Land[142] Gemüse- und Obstbau, dem sich angestellte Gärtner mit Gehilfen, aber offensichtlich auch junge Chorherren und Laienbrüder widmeten. So weiß man, dass der aus Eupen stammende Steinfelder Laienbruder Joseph Fey († 1742) „in den berühmten Gemüse-Gärten von Steinfeld ein fleißiger Arbeiter (war). [...] Im Herbst pflegte Bruder Joseph Fey mit seinen Gartenerzeugnissen wöchentlich zweimal nach Köln zu fahren". Die Produkte des bekannten Mannes fanden einen solch reißenden Absatz, „dass von zehn Karren gewöhnlich nur drei oder zwei bis Köln kamen".

6. Hausbesitz in Köln

Steinfeld hatte im hohen Mittelalter Hausbesitz in Köln[143]; inwieweit bzw. wie lange dieser jedoch als Absteigequartier diente, ist nicht mehr

[137] Vgl. z. B. LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 22: Berechtigung der Einwohner von Marmagen zu Wald und Weide in Marmagen.

[138] Ebd., Bl. 60f. 63.

[139] Manfred KONRADS, *Der Stritterhof bei Marmagen*, in: Jahrbuch Kreis Euskirchen 2005, S. 28-35, hier S. 31-34.

[140] Die Personalliste vom 17. Januar 1798 führt Johann und Michael Holzenheuer als Förster auf, vgl. LAV NRW R Lande zwischen Maas und Rhein 2572 Bl. 86 bzw. KONRADS, *Stritterhof* (wie Anm. 139), S. 34.

[141] HAStK Abt. 1039 (Farragines Gelenii) Bd. 21, S. 161; LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 206 Bl. 20v; vgl. auch Ingrid JOESTER, *Rheinische Fehden im 15. Jahrhundert.* Eine unbekannte Chronik über die Jahre 1468-1488, in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 171 (1969), S. 45-80, hier S. 72: *Item eoden anno* (= 1480) *sevimus apud viam, qua descenditur in Kutzembach* (= Kutten-), *quercinas arbusculas.*

[142] LHAKo Best. 276-2531 Bl. 15r. Zum folgenden vgl. Ingrid JOESTER, *Alltagsleben in der Prämonstratenserabtei Steinfeld im 18. Jahrhundert*, in: Irene CRUSIUS / Helmut FLACHENECKER (Hg.), *Studien zum Prämonstratenserorden* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 185; Studien zur Germania Sacra, Bd. 25), Göttingen 2003, S. 567-598, hier S. 587-590.

[143] Nicht eingegangen wird an dieser Stelle auf Hausbesitz bzw. Einkünfte aus dem Erbe Kölner in Steinfeld eingetretener Chorherren, da dieses kurzfristig wieder veräußert werden musste.

festzustellen. Zwischen 1159 und 1180 erhielt das Stift ein Haus im Pfarrbezirk St. Aposteln[144], 1189 die Hälfte eines Hauses bei der Marspforte[145]. 1286 schenkten Albert gen. Scallo und seine Frau Christina Steinfeld das Haus genannt das Haus Volquins (*domus Wolquini*) in der Sporergasse, das dem Stift als Absteigequartier dienen sollte (*ipsis sit hospicium*)[146]. Bereits 1330 musste das Stift dieses Haus, das nunmehr den Namen Haus Steinfeld (*domus dictus Steynuelt*) trug, wegen einer rückständigen Rente verpfänden[147]. 1368 verpachtete Steinfeld das Haus erblich an Heinrich gen. *Bolart* von *Lintere* und seine Frau Grete[148]. 1302/03 war das Haus zum Pallas (*ad Palacium*) in der Breitestraße, ein Brauhaus, im Besitz Steinfelds[149]. 1303 besaß Steinfeld ein Haus in der Krebs- oder Streitzeuggasse[150], das es 1327 erblich verpachtete[151]. 1367 besaß der Steinfelder Abt Konrad (1366-1369) ein Haus in der Pfarre St. Peter[152]. Im Jahr 1420 erwarb das Stift das Haus bzw. den Hof gen. ‚zo der Buytzen' in der Friesenstraße/Ecke Löwengasse, der heutigen Steinfeldergasse, in der Immunität von St. Gereon[153]. Dieses Haus mit

[144] Hermann KEUSSEN, *Topographie der Stadt Köln im Mittelalter.* Erster Band. Gekrönte Preisschrift, Nachdruck der Ausgabe Bonn 1910. Unter Berücksichtigung des „Revidierten Sonderabdrucks" Bonn 1918, Düsseldorf 1986, S. 457 b e; JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 17, S. 14f. Näheres ist darüber nicht bekannt.

[145] KEUSSEN, *Topographie Köln*, Bd. 1 (wie Anm. 144), S. 54 b d; JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 27, S. 26. Näheres ist darüber nicht bekannt.

[146] KEUSSEN, *Topographie Köln*, Bd. 1 (wie Anm. 144), S. 218 a-b 1-4; zur Lage vgl. Tafel VI hinter S. 183; JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 149, S. 119.

[147] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 249, S. 194.

[148] Ebd., Nr. 328, S. 266. Zu den Renten, die aus diesem Haus zu zahlen waren, und zu seinem weiteren Schicksal bis 1420 vgl. ebd., Nr. 294, S. 237 ff. (1358); Nr. 298, S. 243 (1362); Nr. 344 Anm. 2, S. 280f. (1381); Nr. 344, S. 280f. (1383); Nr. 357, S. 300ff. (1393); Nr. 359, S. 302f. (1396); Nr. 360, S. 303f. (1396); Nr. 367, S. 317 (1401); Nr. 375, S. 322 (1403); Nr. 376, S. 323 (1404); Nr. 382, S. 326 (1409); Nr. 410, S. 346f. (1420); Nr. 411, S. 347 (1420). Nach KEUSSEN, *Topographie Köln*, Bd. 1 (wie Anm. 144), S. 218 b 1-4 hieß das Haus noch 1459, 1462 und 1481 Haus Steinfeld, 1589 nach seinem alten Namen zum Volckwein.

[149] KEUSSEN, *Topographie Köln*, Bd. 1 (wie Anm. 144), S. 290 b 3.

[150] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 201, S. 154.

[151] Ebd., Nr. 244, S. 191f. Die Pacht von jährlich 1 Mark kölnisch war zu entrichten in *domum, quam pro nostro hospicio pro tempore habebimus*, was dafür spricht, dass das Haus Steinfeld zu diesem Zeitpunkt nicht als Absteigequartier diente.

[152] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 324, S. 258-261, hier S. 260 als Ausstellungsort der Urkunde.

[153] Ebd., Nr. 412, S. 347. Zu den Belastungen dieses Hauses – Abgaben an die Minderbrüder und einen Altar in Klein St. Martin, Baulichhaltung eines Brunnens – vgl. ebd., S. 719 (Lagerbuch von 1503). Vgl. auch KEUSSEN, *Topographie Köln*, Bd. 2 (wie Anm. 144), S. 261 a g mit Literaturangaben und Lageplan Tafel XIV hinter S. 226. Johann

Hof wurde das Standquartier des Stifts Steinfeld in Köln bis zur Aufhebung und beherbergte seit 1615 bzw. 1619 das Seminarium Norbertinum, in dem der Nachwuchs der Prämonstratenserstifte der Zirkarie Westfalen seine Ausbildung erhielt[154].

7. Zins, Renten, Geldgeschäfte

Die Abtei Steinfeld bezog ihre Einkünfte nicht nur aus der Verpachtung von großen Höfen, sondern auch aus kleineren erblichen Zinsgütern, die zu einem festen, über Jahrhunderte gleich bleibenden Kanon verlehnt waren und die bei jedem Besitzerwechsel das sog. Besthaupt, in der Regel ein Pferd, abgeben mussten[155]. Bereits Ende des 13. Jahrhunderts besaß Steinfeld in rund 50 Orten der näheren und weiteren Umgebung solche Güter, deren Verwaltung durch den Kellner wegen der komplizierten Aufsplitterung des ursprünglichen Gutes unter mehrere Erben erhebliche Arbeit machte[156].

Darüber hinaus bezog die Abtei Kornrenten aus Gütern, die ihr nicht gehörten[157]. Der Kauf dieser Renten diente als Geldanlage und mündete u. U. bei Nichtzahlung durch den Schuldner in den Erwerb des zum Pfand gesetzten Gutes[158].

Jakob MERLO, *Die Dombaumeister von Köln*, in: Bonner Jahrbücher 74 (1882), S. 93-129, hier S. 104 bezeichnet ihn als ein großes Gartengut.

[154] Vgl. Theodor PAAS, *Das Seminarium Norbertinum in Cöln* I: Das Seminarium Norbertinum in seinem äusseren Bestande, in: AnPraem 1 (1925), S. 113-144. 225-241; II: Das Seminarium Norbertinum in seiner inneren Einrichtung, in: AnPraem 2 (1926), S. 139-158. 241-272.

[155] Die Abgabe erfolgte meistens jedoch nicht in natura, sondern in Geld nach Schätzung des Wertes des jeweiligen Tiers, die die zuständigen Schultheißen und Schöffen vornahmen, vgl. die Nachträge im *Liber coquinae* von 1560, insbesondere aus dem 17. Jahrhundert, im LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 194.

[156] Zinsregister von ca. 1277 und 1320, durch Wasserschäden nur schwer und lückenhaft lesbar, im LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 242; Einkünfteverzeichnis des Küchenmeisteramtes 1518, gedruckt bei JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), S. 744-774; Einkünfteverzeichnis des Küchenmeisteramtes 1560-1656, im LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 194.

[157] Vgl. die Zusammenstellungen im LHAKo Best. 276-2531, Bl. 18v-19r (Kornrenten im Saardepartement), Bl. 23r-24r (Kornrenten im Roerdepartement), Bl. 26v (Kornrente im Rhein- und Moseldepartement).

[158] Z.B. der Mirbacher und der Kirschbaumer Hof in Nettersheim, von Werner Dietrich von Friemersheim zu Pützfeld am 10. März 1662 für 2700 Reichstaler an Steinfeld verpfändet, seitdem bis zur Aufhebung von Steinfeld verpachtet, vgl. LAV NRW R Abtei Steinfeld Urkunde 320, Akten 38.

Die Abtei Steinfeld betrieb auch Geldgeschäfte. Sie verlieh Gelder gegen Zinsen zu 3%, 4% oder auch 5% und kaufte Renten. Von der Stadt Köln erwarb sie 1488 eine Rente von 50 oberländischen rheinischen Gulden für 1250 Gulden[159], 1508 eine Rente von 30 rheinischen Gulden für 750 Gulden[160], 1524 zwei Renten von 70 und 50 oberländischen rheinischen Gulden für 1750 bzw. 1250 Gulden[161]. 1785 erlegte sie der Stadt Köln zweimal jeweils 5000 Reichstaler, für die sie jährlich je 150 Reichstaler erhielt[162]. 1802 besaß die Abtei von der Rentkammer der Stadt Köln eine Rente von 110 Goldgulden, für die sie 2750 Goldgulden gezahlt hatte[163]. Dem Kölner Domkapitel hatte die Abtei 2000 Goldgulden geliehen, für die sie jährlich 80 Goldgulden bezog[164]. Und der Stadt Kröv lieh sie im Jahr 1744 6000 Reichstaler gegen jährlich 180 Reichstaler[165]. Der Gemeinde Hochkirchen lieh Abt Norbert Horrichem (1630-1661) 1643 100 Reichstaler *sub onere pensionis*[166]. Der brandgeschädigten Gemeinde Reifferscheid lieh Abt Johannes VII. Luckenrath (1661-1680) 1669 200 Reichstaler[167]. Abt Theodor Firmenich (1680-1693) stellte den Gemeinden Hochkirchen, Irresheim und Eggersheim 1689 jeweils 300 Reichstaler zur Bezahlung französischer Kriegskontributionen zur Verfügung, die bis 1776, also fast 100 Jahre später, nach und nach zurückgezahlt wurden[168].

8. Bergbau und Eisenindustrie

Die Abtei Steinfeld betrieb einen Wirtschaftszweig, der sich in den abteilichen Quellen auf Anhieb nicht in den Vordergrund drängt, obwohl die Eifel für ihre Eisenindustrie vom Mittelalter bis in die Neuzeit bekannt ist[169].

[159] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 597, S. 461.
[160] Ebd., Nr. 691, S. 515.
[161] Ebd., Nr. 821, S. 590; Nr. 823, S. 591.
[162] LHAKo Best. 276-2531, Bl. 24r.
[163] Ebd.
[164] Ebd.
[165] Ebd., Bl. 19r; BÄRSCH, *Steinfeld* (wie Anm. 9), S. 54f.
[166] LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 15, Bl. 100r-101v.
[167] Walter HANF, *Die Herrschaft Reifferscheid gegen Ende des 17. Jahrhunderts*, in: Jahrbuch Kreis Euskirchen 2006, S. 7-14, hier S. 10.
[168] LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 15 Bl. 104-118r.
[169] Wilhelm GÜNTHER, *Zur Geschichte der Eisenindustrie in der Nordeifel.* Mit einer Karte (S. 324), in: Rheinische Vierteljahrsblätter 30 (1965), S. 309-333; Peter NEU,

Es muss dahingestellt bleiben, ob der Name „Steinfeld" wirklich, wie Heinrich Kelleter in seiner Geschichte der Familie Poensgen von 1908[170] und nach ihm der Pfarrer und Heimatforscher Nikola Reinartz[171] behauptet haben, „Eisensteinfeld" bedeutet und ob Steinfeld als „Bergmannskloster" tatsächlich die entscheidende Rolle in der Entwicklung der Eisenindustrie in der Eifel spielte, die Kelleter[172], Reinartz[173] und andere[174] der Abtei zugewiesen haben. Sicher ist, dass Steinfeld sich durchaus sowohl als Territorialherr[175] als auch als Grubenanteilhaber[176] an der

Eisenindustrie in der Eifel. Aufstieg, Blüte und Niedergang (Werken und Wohnen. Volkskundliche Untersuchungen im Rheinland, Bd. 16), Köln 1988.

[170] Heinrich KELLETER, *Die Geschichte der Familie Poensgen*. Teil I, Düsseldorf 1908, S. 20.

[171] Nikola REINARTZ, *Zwei Eifeler Bergweistümer des Jülicher Wildbanns Kall und der Grafschaft Schleiden*, in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 151/152 (1952), S. 350-370, hier S. 363.

[172] KELLETER, *Familie Poensgen* (wie Anm. 170), S. 19-23. 26. 77. Der 1187 in Steinfelder Besitz belegte Hof Reipuch/Reitbach (vgl. Anm. 14) gehörte in die Herrschaft Schleiden. Auf Grund des Bergregals standen alle bergmännischen Unternehmungen dem Herrn von Schleiden als Territorialherren zu und waren dem direkten Einfluss Steinfelds entzogen. Allerdings hat es bei dem Hof Reipuch sowohl Eisenerzbergbau als auch -verhüttung gegeben, vgl. Walter JANSSEN, *Studien zur Wüstungsfrage im fränkischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelnordrand*, Teil 2: Katalog (Beihefte der Bonner Jahrbücher, Bd. 35), Bonn 1975, S. 82; Manfred KONRADS, *Aus den Eingeweiden mühsam das Eisen herausgezogen*. Bergwerke, die wenig bekannt oder gänzlich unbekannt sind, in: Jahrbuch Kreis Euskirchen 1987, S. 41-54, hier S. 41-44 mit Abbild der Karte LAV NRW R RW Karten 3200; Elmar KNIEPS / Wolfgang WEGENER (Bearb.), *Erzbergbau und Metallverhüttung vom Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert* (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde XII. Abteilung 1b Neue Folge: Geschichtlicher Atlas der Rheinlande, 11. Lieferung VII, 17-18), Bonn 2008, Beiheft, S. 26. 99 G2-6 sowie Karte VII 17 mit Datierung auf den Zeitraum 1501-1650.

[173] Nicola REINARTZ, *Steinfeld, das „Bergmannskloster" der Eifel und die wallonische Einwanderung*. Eine volkskundliche und kulturgeschichtliche Untersuchung, in: Heimatkalender Schleiden 1956, S. 63-68.

[174] Z.B. Alois WECK, *Die Eisenindustrie des Kreises Schleiden im Altertum und Mittelalter*, in: Heimatkalender des Kreises Schleiden 1953, S. 38-41; GÜNTHER, *Eisenindustrie* (wie Anm. 169), S. 314-316, allerdings zurückhaltender, ebenso NEU, *Eisenindustrie* (wie Anm. 169), S. 24. 175. Erste Zweifel äußerte KONRADS, *Aus den Eingeweiden mühsam das Eisen herausgezogen* (wie Anm. 172), S. 41-44. Vgl. auch Manfred KONRADS, *Die Steinfelder Hütte zu Urft*, in: Jahrbuch Kreis Euskirchen 2007, S. 38-44, hier S. 38.

[175] Vgl. Manfred KONRADS, *Bergbau in der Herrschaft Steinfeld*, in: Jahrbuch Kreis Euskirchen 2008, S. 21-27. Hier auch Liste von Belehnungen mit Eisenerzgruben in der Herrschaft Steinfeld 1666-1674 mit Auszug aus der Tranchot-Karte 117 Nettersheim von 1809 (S. 22f.) sowie Einnahmen aus dem Bergzehnten 1624-1690 (S. 26f.).

[176] Am 2. April 1429 erhielt die Abtei als Seelgerätstiftung den dritten Teil der untersten Bleihütte oberhalb von Kall, die später sog. Kirchenhütte, vgl. JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 455, S. 373f.; Georg BÄRSCH, *Steinfeld* (wie Anm. 9),

Eisen- und Bleierzgewinnung und -verhüttung sowie am Eisenguss in der Eifel beteiligt hat und Gewinn daraus zog. 1503 sind an der oberen Urft in der Nähe von Blankenheimerdorf zwei Hütten erwähnt[177], die in Steinfelder Herrschaftsgebiet, der heute wüsten Siedlung Lutzrath, lagen: eine östlich der Urft am Haubach[178], die andere westlich der Urft am Laufbach, in der Literatur als „ under Lyntborch" bzw. „Lymburch" bezeichnet[179]. Es wird zwar nichts darüber ausgesagt, wer die beiden Hütten betrieb, jedoch ist anzunehmen, dass die Konzession hierzu von Steinfeld erteilt wurde[180].

Aus dem Anfang und der Mitte des 16. Jahrhunderts sind Ofenplatten aus Steinfelder Produktion an Hand von stilistischen Merkmalen und des

S. 50; Nikolaus KLEY / Hans-Georg BRUNEMANN, *Auf der Suche nach Eisenstein – Spuren Kaller Bergleute*, in: 100 Jahre Eifelverein Ortsgruppe Kall 1895-1995, Kall 1995, S. 17-43, hier S. 35f.; KNIEPS / WEGENER, *Erzbergbau und Metallverhüttung* (wie Anm. 172), Beiheft, S. 26. 136 G2-3 sowie Karte VII 18 mit Datierung auf den Zeitraum vor 1500 (dort als Eisenhütte (Fe) bezeichnet). Im Jahr 1604 beanspruchte der Steinfelder Abt Balthasar Panhausen gegenüber dem Amtmann von Schleiden „des Klosters Achtel am neuen Buchenstollen auf den Reipacher Hofsgütern wie an andern Schleidener Bergwerken", vgl. Franz Xaver BOOS, *Eufalia oder Denkwürdigkeiten des Landes zwischen dem Rhein und der Maas*, Heft 3, Trier 1829, S. 62. Im Jahr 1605 wurde der Anspruch der Abtei auf einen Anteil, und zwar 1/13, an dem sog. Heidenstollen in der Nähe ihres Hofes Reipuch bestätigt, vgl. LAV NRW R Abtei Steinfeld Urkunde 284.

[177] Manfred KONRADS, *Untergegangene Siedlungen zwischen Marmagen und Blankenheimerdorf*, in: Jahrbuch Kreis Euskirchen 2006, S. 36-44. Er hat S. 42 als erster darauf hingewiesen, dass es sich um zwei und nicht nur um eine Hütte handelte. Zur Lage vgl. Tranchot-Karte 129 Blankenheim 1808/09.

[178] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), S. 644 Lagebeschreibung der Siedlung Lutzraedt: [...] *und dat rech geyt aff by den houwyer yn dat underste bechelgen, dat langs dye hutte gheyt yn dye Oyrfft.* Vgl. hierzu JANSSEN, *Wüstungsfrage* (wie Anm. 172) Teil 1: Text, S. 280, Teil 2: Katalog: S. 53f. mit Hinweis auf Reste künstlicher Staubecken und die Tatsache, dass „fast der gesamte heutige Staatsforst Mürel eine einzige fossile Erzbergbaulandschaft" ist, sowie Karte 5 zwischen S. 52 und 53.

[179] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), S. 644 Lagebeschreibung der Siedlung Lutzraedt: [...] *und dye beenden gnant dye Euwell ind bungart up gheen sydt der Oyrfft an der hutten under Lyntborch gehoerent ouch yn unse Lutzraede.* Ebd. S. 657 zur Hofstätte der Geyrt Luysche: [...] *item ouch hayt sy dye Euwell under Lymburch ind der Loufbach ind gehoerent yn dyt guet.* Vgl. hierzu JANSSEN, *Wüstungsfrage*, Teil 2 (wie Anm. 172), S. 54; NEU, *Eisenindustrie* (wie Anm. 169), S. 176.

[180] KONRADS, *Untergegangene Siedlungen* (wie Anm. 177), S. 43 identifiziert die Hütte *under Lyntborch* als die Hütte *zo Lentzmullen*, für die der Schultheiß des Grafen von Blankenheim 1490 dem Meister Daeme von der Salme eine Konzession erteilte. Die Hütte *under Lyntborch* lag jedoch zu diesem Zeitpunkt eindeutig in Steinfelder Gebiet, und der Kontext der Akte LAV NRW R Manderscheid-Blankenheim Nr. 100, in der die Konzession von 1490 überliefert ist, spricht eher für eine Lage dieser *Lentzmullen* weiter südlich in der Nähe der Altenburg.

Steinfelder Wappens, ein von zwei Pfeilen durchbohrtes Herz, identifiziert worden, ohne dass bisher gesagt werden könnte, in welcher von Steinfeld betriebenen Hütte sie hergestellt wurden[181].

Von 1593-1670 ließ die Abtei in ihrer Herrschaft Wehr in der Nähe von Maria Laach ein Berg- und Eisenhüttenwerk (d.h. Hochofen mit Gieß- und Hammerwerk) von einer aus Belgien eingewanderten Hüttenmeisterfamilie betreiben[182]. Hergestellt wurden Takenplatten, Stubenöfen, Brandrichter, Töpfe, Kanonenkugeln, Geschütze[183]. Dieser Betrieb war zeitweilig immerhin so bedeutend, dass die Steinfelder Äbte für seine Verpachtung 1649 neben der Abgabe von Erzeugnissen 200 Reichstaler jährlich fordern konnten[184]. Am 25. September 1670 war die Hütte seit etwa 13 Wochen, offenbar wegen der Erkrankung des Hüttenmeisters und Kellners Michael Bossard († 1673), nicht mehr in Aktion[185]. Die Hoffnung auf Wiederaufnahme des Betriebs erfüllte sich nicht[186].

[181] Vgl. Sigrid THEISEN, *Zum Eisenkunstguss des Klosters Steinfeld in der Eifel*, in: Rheinische Heimatpflege 1965, S. 298-307, insbesondere S. 298 und die Abbildungen 5, 8, 13 und 17 auf S. 301f. 305f.; Karl Heinz VON DEN DRIESCH, *Handbuch der Ofen-, Kamin- und Takenplatten im Rheinland* (Werken und Wohnen. Volkskundliche Untersuchungen im Rheinland, Bd. 17), Köln 1990, S. 40 mit S. 64, Anm. 14; Abbildungen S. 97; S. 127 Nr. 11; S. 195f. Nr. 181-186; S. 236f. Nr. 320-323; S. 245f. Nr. 341-352; S. 250-255 Nr. 361-370.

[182] Vgl. hierzu Bruno ANDRE, *Dorf Wehr* II (wie Anm. 98), S. 11-78 mit einer Auflistung von Takenplatten aus Wehr oder in Wehr S. 66-78. Andre datiert die Erbauung der Hütte in die Jahre 1584/85 (S. 25), die Viten des Steinfelder Abtes Balthasar Panhausen LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 206, Bl. 29r und HAStK Abt. 1039 (Farragines Gelenii) Bd. 21, S. 188 datieren sie auf 1593. Vgl. auch NEU, *Eisenindustrie* (wie Anm. 169), S. 226f.; Bruno ANDRE, *Die Eisenhütte zu Wehr im 16. und 17. Jahrhundert.* Der erste Industriebetrieb im Brohltal, in: Heimatjahrbuch Kreis Ahrweiler 2004, S. 120-125.

[183] Vgl. ANDRE, *Dorf Wehr* II (wie Anm. 98), S. 35-39.

[184] Ebd., S. 51. Vgl. auch das Regest der verlorenen Verpachtungsurkunde vom 12. Januar 1649 im LAV NRW R Abtei Steinfeld Findbuch 121.97.2, S. 351.

[185] Vgl. das Schreiben des Chorherrn Arnold Schönenberg an Abt Johannes VII. Luckenrath vom 25. September 1670 in LAV NRW R Abtei Steinfeld Akte 312, Bl. 118v: *Cellarius noster pristina sua infirmitate, per intervalla nunc ex capite, dein in pedibus domi lectoque* [...], *foris a longo tempore numquam fuit visus, Hutta post 13 circiter hebdomadarum cursum nunc extincta jacet, brevi tamen tempore denuo diuturniori cursu attenta praeparatione ut praesumitur inchohanda et duratura.* Bereits in den Jahren davor, belegt ab 1659, hatte es Schäden auf der Hütte gegeben, vgl. ebd. Akte 197, Bl. 13v. 102r. 165v.

[186] Vgl. ANDRE, *Dorf Wehr* II (wie Anm. 98), S. 26. Der von ihm aus LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 312 Bl. 237 zitierte Brief datiert aus dem Jahr 1679 (nicht 1673). Vgl. hierzu in ebd. Akten 365, Bl. 6 die Stellungnahme des Kellners Leonard Winandt vom Winter 1677, nach der die Hütte völlig zerstört war und die Familie Bossard zu einem Wiederaufbau finanziell wohl kaum in der Lage wäre.

Spätestens 1726[187] richtete die Abtei Steinfeld in Urft am Gillesbach ein Hüttenwerk ein[188], das Peter Neu in seinem 1988 erschienenen Buch über die Eisenindustrie in der Eifel als eines der bedeutendsten Eisenwerke der Nordeifel bezeichnet[189]. Das Eisenerz, das hier verhüttet wurde, wurde in einer Entfernung bis zu knapp 4 km in den Gemeinden Urft, Marmagen und Keldenich gewonnen[190]. Die Hütte wurde von 1729-1741 verpachtet[191], die Steinfelder Provisoren Aegidius Entzen (1727-1719)[192] und Markus Trimborn (1729-1731)[193] sowie der Unterkellner Johannes Evangelista Wahlen (1729-1739, ab 11. August 1731 nach dem Weggang von Markus Trimborn)[194] fungierten zugleich als *inspectores huttae ferrariae Steinfeldensis*. Im Jahr 1788 warf die Hütte einen besonders ergiebigen Gewinn ab, 1145 Reichstaler, während sonst kaum die Hälfte davon erzielt wurde[195]. 1798[196] und auch 1802[197] war sie nicht in Betrieb und verfallen, wurde aber bereits 1803 für 12.800 francs verkauft,[198]

[187] ANDRE, *Dorf Wehr* II (wie Anm. 98), S. 34 setzt die Existenz einer Hütte in Urft im 17. Jahrhundert voraus, KNIEPS / WEGENER, *Erzbergbau und Metallverhüttung* (wie Anm. 172), Beiheft, S. 137 G2-14 und Karte VII 18 Metallverhüttung setzen sie in die Zeit vor 1500. Schriftliche Belege dafür sind nicht überliefert. Die Rechnungen des Abtes Johannes VII. Luckenrath von 1661-1672 führen zwar die Wehrer Hütte auf, vgl. LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 197, Bl. 13v. 29v. 43v-45r. 69r. 87r-88r. 102r. 165v-188r. 190v-191r. 236r, aber keine Hütte in Urft, und die Tatsache, dass Steinfeld 1703 bei dem Prior von Eberhardsklausen einen Ofen für das Schulzimmer aus der Hütte Quint bestellte, spricht eher dafür, dass die Abtei zu diesem Zeitpunkt keine Hütte betrieb, vgl. JOESTER, *Alltagsleben* (wie Anm. 142), S. 585, Anm. 103.

[188] Vgl. JANSSEN, *Wüstungsfrage* 2 (wie Anm. 172), S. 85. Zur Lage vgl. die Tranchot-Karte 117 Nettersheim von 1809, im Ausschnitt abgebildet bei Manfred KONRADS, *Steinfelder Hütte zu Urft* (wie Anm. 174), S. 43.

[189] NEU, *Eisenindustrie* (wie Anm. 169), S. 176.

[190] KONRADS, *Steinfelder Hütte zu Urft* (wie Anm. 174), S. 41. Vgl. hierzu auch Wolfgang WEGENER, *Alte Pingen und Schächte*. Eisenerzbergbau im Gemeindegebiet von Kall, in: Jahrbuch Kreis Euskirchen 1991, S. 67-75, hier insbesondere S. 67f.

[191] KONRADS, *Steinfelder Hütte zu Urft* (wie Anm. 174), S. 38. Über weitere Verpachtungen bis zum Beginn der französischen Zeit (1797) ist nichts bekannt.

[192] BRAUN, *Steinfeld* (Teil 3) (wie Anm. 99), S. 219f.; LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 206, Bl. 60v.

[193] BRAUN, *Steinfeld* (Teil 4) (wie Anm. 92), S. 169.

[194] Ebd., S. 169f.

[195] LAV NRW R Kurköln VIII 447/2, Bl. 10r.

[196] KONRADS, *Steinfelder Hütte zu Urft* (wie Anm. 174), S. 40.

[197] LHAKo Best. 276-2531, Bl. 15v.

[198] KONRADS, *Steinfelder Hütte zu Urft* (wie Anm. 174), S. 43; *Säkularisation und Mediatisierung in den vier rheinischen Departements 1803-1813*. Edition des Datenmaterials der zu veräußernden Nationalgüter. Teil III Saar-Departement. Hg. von Wolfgang SCHIEDER. Datentechnisch aufbereitet von Manfred KOLTES (Forschungen zur deutschen Sozialgeschichte, Bd. 5), Boppard am Rhein 1991, S. 305f. Nr. 7746.

wieder aufgebaut und bis in die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts weiter betrieben[199]. Auf dem Gelände der Hütte steht heute das sog. Hermann-Josef-Haus, eine Einrichtung der Kinder- und Jugendhilfe. Im Innern von einem der Gebäude finden sich Reste des Hochofens, und an einigen Stellen ist der Hüttengraben noch zu erkennen[200].

Bei Urft, Marmagen und Wahlen besaß die Abtei Marmorsteinbrüche[201], und in Urft, ebenfalls am Gillesbach, eine Marmorschleif- und -schneidmühle[202]. Von hier stammen der weißgeäderte rotbraune Marmor des Grabmals des hl. Hermann Josef in der Steinfelder Kirche sowie der des Plattenfußbodens in der Kirche, der der Altarfüße und der des Sockels der Kommunionbank[203]. Auch in den kurfürstlichen Schlössern Brühl und Poppelsdorf fand er Verwendung, im Bonner Schloss z.B. bei den Futterkrippen des kurfürstlichen Marstalls[204].

9. Stand bei der Aufhebung

Das Protokoll vom Sommer 1802 gibt einen guten Einblick in das Leben innerhalb der Klostermauern zum Zeitpunkt der Aufhebung[205]. Die Klostermauern umschlossen nicht nur die Kirche einschließlich der Pfarrkirche St. Andreas und das Konventsgebäude mit alter und neuer Prälatur und Kellnerei, sondern auch die der Wirtschaft dienenden Gebäude[206]. Dazu gehörten die Stallungen[207], die teils gegenüber dem Konventsgebäude lagen, überwiegend jedoch hinter diesem Trakt, zu dem

[199] KONRADS, *Steinfelder Hütte zu Urft* (wie Anm. 174), S. 43. Vgl. hierzu LAV NRW R RW Karten 6153/1 und 2: Eisenhütten-Werk Steinfelder Werk, Situationsplan und Profil des Wasserlaufs sowie Grund-, Auf- und Durchschnitt-Riss, aufgenommen 1825.

[200] KONRADS, *Steinfelder Hütte zu Urft* (wie Anm. 174), S. 43.

[201] Vgl. Sophie LANGE, *Der Traum vom „Eifelmarmor"*. Bodenschätze brachten allerdings keine Reichtümer, in: Jahrbuch Kreis Euskirchen 2001, S. 16-21, hier S. 18-20.

[202] KONRADS, *Steinfelder Hütte zu Urft* (wie Anm. 174), S. 38f. Zur Lage der Marmorschneid- und -schleifmühle vgl. LAV NRW R RW Karten 6153/1 von 1825 Position XXXVIII. Sie lag außerhalb des Bereichs des Hüttenwerks.

[203] KONRADS, *Steinfelder Hütte zu Urft* (wie Anm. 174), S. 40.

[204] Ebd., S. 39.

[205] LHAKo Best. 276-2531, Bl. 1-30r.

[206] Katasterplan vom 3. Juni 1842 in: LHAKo Best. 403-10149, Bl. 131; Katasterplan vom April 1845 in: LAV NRW R Reg. Aachen 990 2. Teil, S. 281.

[207] Zum Folgenden vgl. die Karte LHAKo Best. 702-3858 sowie das Inventar vom 7. Juni 1845 der vom preußischen Staat angekauften Gebäude der ehemaligen Abtei Steinfeld in: LAV NRW R Reg. Aachen 990 2. Teil, Bl. 451r-469v.

die sog. Viehgasse führte. In ihnen standen zur Zeit der Aufhebung 8 Pferde, 2 Stiere, 8 Kühe, 1 Eber und 17 Schweine[208]. Der Trakt gegenüber dem Eingang beherbergte Werkstätten, so die Schlosserei, Schreinerei und Schmiede. Quer über den Innenhof führte ein Weg zu einem tiefer gelegenen Hof, an dem ein Schlachthaus, eine Branntweinbrennerei, eine Brauerei und eine Bäckerei lagen. Es gab auch eine Schneiderei in dem Turm am separaten Bibliotheksgebäude, der früher als Gefängnis gedient hatte[209]. Die Unterkunft der Mägde befand sich im Mitteltrakt des Gebäudes gegenüber dem Konventsgebäude, die Unterkunft der Bediensteten in der Nähe des Eingangs. 1798 zählte die Abtei 52 männliche und weibliche Angestellte[210], 1802 38, denen noch Gehälter bezahlt werden mussten[211].

Anlässlich der Aufhebung ermittelten die französischen Beamten den Kapitalwert der Grundgüter mit 623.840 francs, das sind etwa 208.000 Reichstaler, und den Kapitalwert der Gebäude, Wohnhäuser und Fabriken mit 6540 francs, das sind 2180 Reichstaler, zusammen rund 210.000 Reichstaler.

Die Rentenforderungen betrugen 25.880 francs, das sind ca. 9000 Reichstaler, die Kapitalforderungen 43.340 francs, das sind ca. 14.500 Reichstaler, die Schulden 33.595 francs, das sind ca. 12.100 Reichstaler[212]. Das Habenkonto überstieg das Soll-Konto also um fast das Doppelte.

Zusammenfassend kann man sagen: Die Abtei Steinfeld hat wirtschaftlich gute und schlechte Zeiten erlebt. Erste Probleme gab es Mitte des 13. Jahrhunderts[213], eine große Schuldenlast drückte, wie erwähnt, in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts[214]; um die Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert, und gegen Ende des 17. Jahrhunderts stand es ebenfalls nicht gut – Abt Balthasar Panhausen musste 1599 und 1601 Renten und Güter verkaufen[215], und Abt Theodor Firmenich (1680-1693) hatte 20.000

[208] LHAKo Best. 276-2531, Bl. 12v-13v.

[209] Vgl. JOESTER, *Alltagsleben* (wie Anm. 142), S. 574.

[210] LAV NRW R Lande zwischen Maas und Rhein 2572, Bl. 86.

[211] LHAKo Best. 276-2531, Bl. 19v-21r.

[212] LHAKo Best. 276-2357 (unpaginiert, letzte Einheit).

[213] JOESTER, *Urkundenbuch Steinfeld* (wie Anm. 12), Nr. 97, S. 80 vom 15. Oktober 1251: Inkorporation der Pfarrkirche von Keldenich durch Erzbischof Konrad von Köln mit der Begründung: *cum ecclesia vestra sit irrecuperabilibus debitorum nexibus obligata* [...].

[214] Ebd., Nr. 314, S. 248-254: Aufstellung der Schulden der Abtei Steinfeld 1366.

[215] 1599: LAV NRW R Abtei Steinfeld Urkunde 281; 1601: LHAKo Best. 54, 032, Nr. 277. Für den Hinweis auf diese Urkunde danke ich Herrn Dr. Bruno Krings.

Reichstaler Schulden zu verkraften[216]. Im Jahr 1715 war Steinfeld jedoch in der Lage, die Herrschaft Wildenburg für 40.000 Reichstaler zu kaufen[217]. Eine Bilanz aus den Jahren 1786, 1787, 1788 hat sich indirekt erhalten: die Einnahmen beliefen sich 1786 auf rund 14.000 Reichstaler, die Ausgaben auf rund 12.000 Reichstaler, der Überschuss somit auf rund 2000 Reichstaler. In den Jahren 1787 und 1788 waren die Einnahmen und Ausgaben etwas niedriger, es blieb jedoch ein hinreichender Überschuss von rund 2000 bzw. 1500 Reichstalern[218]. Mithin kann man sagen, dass die Abtei Steinfeld gegen Ende des Ancien Régime wirtschaftlich gesund dastand.

Summary

The abbey of Steinfeld in the North Eifel, founded in the 10th or 11th century by Benedictine nuns and turned into an Augustinian monastery in 1121, joined the Premonstratensian order between 1136 and 1142. It achieved a high degree of reputation. At the end of the 13th century it owned 16 bigger farms, some farmsteads and rent owing property in about 50 places. Just like the Cistercians, the abbey of Steinfeld struggled to form bigger manors that were run by lay brothers. The economic crisis in the second half of the 14th century forced the abbey to sell property or to mortgage and lease some of it. The estates were administered by cellarers and *provisores* who were, with only few exceptions, priest canons. The abbey also owned extensive woodland and did gardening inside its walls. It owned several houses in Cologne and since 1420 a house called "zo der Buytzen". It became the abbey's fixed quarters and remained so until Steinfeld was secularized. Since 1615 and 1619 respectively the house harboured the Seminarium Norbertinum. The abbey's income revenue also comprised rents from fee farms, annuities in corn and money from foreign estates and interests it received for lending money. The abbey engaged in the extraction and smelting of iron ore and lead ore as well as in iron-casting in the Eifel. On July the 26th 1802 it was secularized. Its assets being twice as high as its debits the monastery was economically sound at that time.

Auf der Krone 16
D-40489 Düsseldorf

Ingrid JOESTER

[216] LAV NRW R Abtei Steinfeld Akten 206, Bl. 36v.
[217] Ebd., Urkunde 343.
[218] Vgl. JOESTER, *Steinfeld in der Zeit der Säkularisation* (wie Anm. 4), S. 151f.

Documenta

Quelques documents concernant Jean-Baptiste L'Écuy Abbé de Prémontré et Général de l'Ordre

La vie du dernier abbé général résidant à Prémontré a été étudiée avec soin par Berthe Ravary, qui publiait en 1952 son magnifique *Prémontré dans la tourmente révolutionnaire. La vie de J.-B. L'Écuy, dernier abbé général des Prémontrés en France (1740-1834)*[1]. Notre propos est de publier ici quelques documents conservés dans les archives de l'abbaye prémontrée de Strahov, qui nous ont été aimablement communiqués par le cher PhDr Karel Dolista, inlassablement dévoué à l'Ordre de Prémontré. Les documents ont probablement été confiés à l'abbaye de Strahov lorsque les exécuteurs testamentaires de l'abbé L'Écuy y déposèrent son cœur. Toutefois, cette édition n'aurait pas été possible sans l'aide du responsable de la Bibliothèque de l'Abbaye de Strahov, le Confrère Dr Evermode Gejza Šidlovský, qui a effectué de patientes recherches afin de me permettre d'indiquer les références des documents ici publiés[2].

Le lecteur quelque peu habitué à fréquenter les listes de noms de religieux sait quelles difficultés l'historien rencontre dans l'identification de personnes parfois très peu connues et dont la vie a été encore moins documentée. Me trouvant dans cette inconfortable situation, je me suis tourné vers Monsieur Xavier Lavagne d'Ortigue qui est, sans conteste, le plus grand et le plus compétent historien des Prémontrés français du XVIIIe siècle. Grâce à ses connaissances et à son indéfectible amitié, il

[1] B. Ravary, *Prémontré dans la tourmente révolutionnaire. La vie de J.-B. L'Écuy, dernier abbé général des Prémontrés en France (1740-1834)*, Paris, 1952.

[2] On trouvera les références des documents ainsi abrégées: NA, ŘP Strahov, listiny, i.č., pour Národní Archiv Praha [Archives Nationales Prague], Řád Premonstrátů Strahov [Ordre de Prémontré Strahov], listiny [diplôme], i.č. [numéro d'inventaire]. On trouvera également le terme: pozůstalosti [héritage].

a bien voulu mettre à ma disposition les renseignements indispensables à la création des notices permettant d'identifier les personnes plus ou moins connues, qui interférèrent dans certains épisodes de la vie de Jean-Baptiste L'Écuy.

Jeunesse et formation

Né et baptisé le 3 juillet 1740, à Yvois-Carignan dans les Ardennes françaises, à quelques kilomètres de l'actuelle frontière avec la Belgique, Jean-Baptiste L'Écuy était fils de Martin L'Écuy et de Margueritte Lambert. Il eut pour parrain Jean-Baptiste Husson, «marchand de cette ville» (Carignan), et pour marraine Martine Rouëlle[3].

Carignan fait alors partie de l'évêché de Trèves. Les habitants de Carignan sont encore appelés les Yvoisiens car jusqu'en 1662, cette ville était connue sous le nom d'Yvois. Elle fut annexée par la France en 1659, en application de l'article XXXVIII du traité des Pyrénées. En 1662, le territoire d'Yvois, correspondant approximativement à l'actuel canton de Carignan, fut érigé en duché de Carignan par Louis XIV au profit d'Eugène-Maurice de Savoie, comte de Soissons, prince de Carignan en Piémont[4]. La ville perdit alors son nom d'Yvois, pour devenir Carignan. La famille de Savoie a conservé le duché jusqu'en 1751, date à laquelle celui-ci fut vendu à Louis Jean Marie de Bourbon, duc de Penthièvre. La fille de ce dernier reçut ce duché en dot lorsqu'elle épousa Philippe d'Orléans dit Philippe-Égalité (1747-1793) qui en fut le dernier possesseur. À la veille de la Révolution de 1789, le duché comptait environ 9000 habitants.

Fréquentant la petite école annexée au chapitre collégial, Jean-Baptiste L'Écuy y fit sa première communion le 18 avril 1751[5] et reçut, trois mois plus tard, la première tonsure cléricale dans la collégiale d'Yvois-Carignan, le 14 juillet 1751[6], des mains de Mgr Johann Nikolaus von

[3] Nous connaissons les noms des parrain et marraine grâce à un «Extrait des Registres des baptêmes de la paroisse de Carignan, diocèse de Trèves, généralité de Metz», conservé dans les Archives de l'abbaye de Strahov, sous la côte: NA, ŘP Strahov, pozůstalosti, kart. č. 4.

[4] Carignano est une commune de la province de Turin en Piémont.

[5] Cf. B. RAVARY, *op. cit.*, p. 16.

[6] Ce détail nous est connu grâce à l'attestation délivrée par le secrétaire et sacriste de l'évêque: NA, ŘP Strahov, pozůstalosti, kart. č. 4.

Hontheim[7], évêque titulaire de Myriophytos et auxiliaire de l'archevêque de Trèves, Mgr Franz Georg von Schönborn[8].

Une fois ses études secondaires achevées, Jean-Baptiste L'Écuy forma le projet d'entrer dans le chapitre collégial d'Yvois-Carignan. Il y fut reçu le 6 janvier 1758 et, le 30 du même mois, il gagnait Paris où il entrait au séminaire du Saint-Esprit, situé sur la Montagne Sainte-Geneviève[9].

Le 19 octobre 1759, Jean-Baptiste L'Écuy était admis à l'abbaye de Prémontré en qualité de postulant[10]. Il fit profession le 30 mars 1761[11] entre les mains de Pierre-Antoine Parchappe de Vinay[12]. Revenu à Paris, le 25 août 1761, il résida au collège prémontré de Sainte-Anne[13], rue Hautefeuille, afin de fréquenter la Sorbonne[14]. Il reçut les quatre ordres mineurs, le 15 septembre suivant[15] et fut ordonné sous-diacre, le 5 juin 1762, dans la chapelle privée de Mgr Christophe de Beaumont du Repaire[16], archevêque de Paris, puis ordonné diacre dans la même chapelle et par le même prélat, le 19 mars 1763[17].

[7] Né à Trèves le 27 janvier 1701, prêtre le 22 mai 1728, nommé auxiliaire de Trèves le 2 décembre 1748, ordonné évêque titulaire de Myriophytos le 16 février 1749, mort à Trèves le 2 septembre 1790. Johan Nikolaus von Hontheim est connu sous le nom de Iustinus Febronius. Docteur en droit canonique de l'université de Louvain, il fut auteur, sous ce nom d'emprunt, de nombreux ouvrages en faveur de la Réforme catholique.

[8] Né le 15 juin 1682 à Mayence, nommé évêque de Trèves le 7 septembre 1729, ordonné prêtre le 18 octobre 1729, nommé en sus évêque de Worms le 11 août 1732, mort archevêque de Trèves le 18 janvier 1756.

[9] Cf. B. Ravary, *op. cit.*, pp. 18-19.

[10] Cf. *Ibid.*, p. 24.

[11] Cf. *Ibid.*, p. 27.

[12] Pierre-Antoine Parchappe de Vinay, abbé de Prémontré, de 1758 à 1769. Cf. J.B. Valvekens, «De electione Abbatum Generalium Augustini de Rocquevert (1740), Brunonis de Bécourt (1741), Antonii Parchappe de Vinay (1758)», *An. Praem.*, t. XLVIII (1972) pp. 373-384; X. Lavagne d'Ortigue, «L'élection de P.-A. Parchappe de Vinay, 27 février 1758», *An. Praem.*, t. LIX (1983) pp. 288-315.

[13] Cf. X. Lavagne d'Ortigue, «Un règlement pour des étudiants de l'ordre de Prémontré en 1787», *An. Praem.*, t. XLII (1966) pp. 337-341; J. Fritsch, «Le collège des Prémontrés à Paris, rue Hautefeuille», *Actes du 7e Colloque du C.E.R.P.*, Amiens, 1984, pp. 104-109; B. Ardura, *Abbayes, prieurés et monastères de l'ordre de Prémontré en France, des origines à nos jours. Dictionnaire historique et bibliographique*, Paris, 1993, pp. 410-412.

[14] Cf. B. Ravary, *op. cit.*, p. 28.

[15] *Ibid.*, p. 31.

[16] Né le 26 juillet 1703 au Château de la Roque, ordonné prêtre le 9 juin 1734, nommé évêque de Bayonne le 17 novembre 1741, nommé à Vienne 23 août 1745, transféré à Paris 19 septembre 1746, mort le 12 décembre 1781.

[17] Les attestations d'ordinations sont conservées sous la côte: NA, ŘP Strahov, pozůstalosti, kart. č. 4.

Jean-Baptiste L'Écuy reçut, enfin, le sacerdoce dans la même chapelle, le 22 septembre 1764, des mains du vicaire général Mgr Henry Hachette des Portes[18], évêque titulaire de Cydonia.

Il obtint le baccalauréat[19] en théologie de l'Université de Paris, par diplôme du 25 janvier 1765, la licence[20] en théologie par diplôme du 26 février 1770, et le doctorat[21] en théologie par diplôme du 20 mars 1770.

Prieur du Collège Sainte-Anne de Paris

À la fin de l'année 1775, le prieur du collège de la rue Hautefeuille, François Duboc[22], mourut. Le général Guillaume Manoury[23] promut à cette fonction Jean-Baptiste L'Écuy[24] qui fut bientôt doté d'une rente perpétuelle par le Roi. À cet effet, le 25 février 1776, Louis XVI signait ce brevet[25] de pension sur l'abbaye de Beaulieu[26]:

[18] Né dans le diocèse de Reims en 1712, nommé auxiliaire de Reims le 31 août 1753 sans être consacré, évêque titulaire de Cydonia le 21 juillet 1755, consacré le 31 août 1755, transféré au diocèse de Glandèves le 22 juin 1772, mort à Bologne en 1798.

[19] NA, ŘP Strahov, listiny, i.č. 597.

[20] NA, ŘP Strahov, listiny, i.č. 596.

[21] NA, ŘP Strahov, listiny, i.č. 598.

[22] François Duboc, profès de l'abbaye de Prémontré, docteur en théologie de la faculté de Paris, apparaît pour la première fois à Prémontré en janvier 1741. En 1743, il est prieur claustral de l'abbaye d'Hermières. Prieur-curé de Rennemoulin, cure appartenant à l'abbaye d'Hermières – on y trouve sa première signature le 24 octobre 1749 –, il prit possession de son bénéfice le 2 novembre 1749. Le 30 mars 1757, il permuta sa cure avec le prieuré simple sans résidence ni charge d'âmes, de Saint-Gildard de Haute-Perche dans la paroisse de Chauvay, au diocèse de Nantes, qui appartenait à l'ordre de Saint-Augustin. Il résigna ainsi sa cure en 1757, en faveur de Guillaume Manoury dont la première signature atteste le 6 juin qu'il était desservant, mais déjà prieur-curé le 30 juillet suivant. François Duboc devint, en 1761, à la mort de Louis Grisard, prieur du prieuré simple de Prunesac au diocèse de Bourges, avant de devenir prieur du collège Sainte-Anne de Paris. Il fut l'un des compromissaires lors de l'élection de 1758 où fut élu Antoine Parchappe de Vinay et lors de l'élection de 1769 qui vit le triomphe de Guillaume Manoury, élu avec 9 voix sur 11 compromissaires, une voix allant à Duboc lui-même et une autre à Méallet. Décédé en 1775, François Duboc fut remplacé à la tête du collège Sainte-Anne de Paris par Jean-Baptiste L'Écuy.

[23] Guillaume Manoury, abbé de Prémontré, de 1769 à 1780. Cf. J.B. VALVEKENS, «De electione Abbatis Generalis G. Manoury, anno 1769», *An. Praem.*, t. L (1974) pp. 247-253.

[24] Cf. B. RAVARY, *op. cit.*, p. 66.

[25] NA, ŘP Strahov, listiny, i.č. 595.

[26] Cf. B. ARDURA, *Abbayes, prieurés ...*, *op. cit.*, pp. 95-98.

Brevet de pension sur l'Abb[ay]e de Beaulieu p[ou]r le S[r] l'Écuy.
Aujourd'huy vingt cinquième du mois de février mil sept cent soixante seize, le Roy étant à Versailles voulant favorablement traiter le S[r] Jean Baptiste L'Écuy prêtre du diocèse de Trèves Sa Majesté lui a accordé et fait don sur les fruits en revenus de l'abbaye régulière de Beaulieu ordre de Prémontré diocèse de Troyes qu'elle vient d'accorder à Dom de Thaas[27], Prieur de lad[ite]. abbaye en la forme de six mille livres de pension annuelle en viager laquelle Elle veut lui être dorénavant payée et délivrée tant par le d[it] Dom de Thaas que par ceux qui possèderaient après lui lad[ite] abbaye: M'ayant Sa majesté commandé d'en expédier le présent brevet qu'elle a pour assurance de sa volonté signé de sa main, et fait contresigner par moi Ministre Secrétaire d'État et de ses Commandements.

Louis

Lamoignon[28]

L'élection à l'abbaye de Prémontré

Après la mort de l'abbé général Guillaume Manoury, le 18 juillet 1780, Louis XVI nomme les Commissaires[29] chargés de le représenter à l'élection de l'abbé de Prémontré:

De par le Roy
Chers et bien a[i]més, ayant été informé du décès du S. Guillaume Manoury, Abbé général de votre ordre, nous avons bien voulu vous donner à cette occasion des marques de la continuation de notre protection, en vous accordant sur la prière que vous nous avés faitte, la permission de vous assembler pour procéder à l'élection d'un nouvel Abbé de Prémontré; et nous vous faisons cette lettre pour vous dire que vous pouvez librement procéder à ladite élection dans les formes ordinaires et suivant les règlements et constitutions de votre ordre: et d'assembler à cet effet les abbés, prieurs et religieux qui ont droit d'y assister le 18 de ce mois; auquel jour nous avons mandé à notre a[i]mé et loyal Conseiller en nos Conseils le S. Archevêque et Primat de Narbonne, Commandeur de notre ordre du St. Esprit et à notre aussi a[i]mé et léal Conseiller en nos Conseils le S. Le Peletier, Intendant et Commissaire départi pour l'exécution de nos ordres en la généralité de

[27] Louis Duval de Thaas, fut effectivement abbé régulier de Beaulieu, à partir de 1777 et jusqu'en 1780.

[28] Chrétien-Guillaume de Lamoignon de Malesherbes, né le 6 décembre 1721 à Paris, où il a été guillotiné le 22 avril 1794, fut magistrat, botaniste et homme d'État. Il fut secrétaire d'État à la maison du Roi, entre 1775 et 1776. En outre, il fut l'un des défenseurs de Louis XVI à son procès.

[29] Ce document est conservé dans les Archives de l'abbaye de Strahov: NA, ŘP Strahov, pozůstalosti, kart. č. 4.

Soissons, de se trouver à votre assemblée pour en qualité de nos Commissaires tenir la main à ce que ladite élection se fasse avec une entière liberté de suffrages et dans toutes les règles requises. Vous enjoignons d'avoir en tout ce que les Srs Commissaires vous diront de notre part la même créance que vous auriés en notre propre personne. Car tel est notre bon plaisir. Donné à Versailles le 6 7bre 1780

Louis

Dans sa biographie de Jean-Baptiste L'Écuy, Berthe Ravary écrit: «Grâce à un manuscrit des archives de l'Aisne, relatif à l'élection de D. de Roquevert, en 1741, on peut se figurer, sans trop de peine, les différentes phases de celle de 1780»[30], celle de Jean-Baptiste L'Écuy. Les Archives de l'abbaye de Strahov possèdent le procès-verbal[31] de l'élection du dernier abbé résidant à Prémontré, tenue dans l'abbaye chef-d'ordre, le 18 septembre 1780. En voici le texte:

Procès-verbal d'Élection et Nomination de Messire Jean-Baptiste L'Écuy à l'abbaye Chef et Général de l'ordre de Prémontré, du 18 7bre 1780. Aux feuilles de Me Gandelot No[tai]re à Coucy.

L'an mil sept cent quatre vingt
Le lundi Dix huit Septembre Neuf heures du Matin en présence de Nous Charles Jean François Garot et Jean François Gandelot Notaires Royaux et apostoliques du diocèse de Laon Résidents en la Ville de Coucy soussignés mandés en l'abbaye et chef d'ordre de Prémontré vacante par la mort de Messire Guilleaume Manoury, au sujet de l'Élection à faire d'un autre abbé Chef et Général dudit ordre, en conséquence de l'Indiction qui nous a été représentée en datte du Six Septembre présent mois, pour lejourd'huy. La Messe du St Esprit a été pontificallement Célébrée par le Révérend Père Jean Baptiste Dufresne[32] abbé de Floreffe. Dans le chœur de l'Église de ladite abbaye, à laquelle le Très Révérend Père Claude Flamin[33] abbé de Cuissy, le Très Révérend Père Joseph Tholies[34] abbé de Dompmartin, le Très Révérend Père Bonaventure Daublain[35] abbé de Bonne Espérance et le Très Révérend Père Pierre Schmit abbé de Vadgasse[36] et où le Révérend Père prieur et tous les Religieux Chanoines Réguliers dudit ordre présents ont Communié de la main de Mondit Seigneur abbé de Floreffe et ensuite,

[30] Cf. B. RAVARY, *op. cit.*, p. 90.
[31] NA, ŘP Strahov, pozůstalosti, kart. č. 4.
[32] Jean-Baptiste Dufresne, abbé de Floreffe, de 1764 à 1791.
[33] Claude Flamin, abbé de Cuissy, de 1764 à 1790.
[34] Joseph Tholliez, abbé de Dommartin, de 1742 à 1787.
[35] Bonaventure Daublain, abbé de Bonne-Espérance, de 1773 à 1794.
[36] Bien qu'abbaye impériale, l'abbaye de Wadgassen fut incorporée dans le royaume de France, en 1766, et fut agrégée peu après à la Circarie de Champagne de l'Ordre de Prémontré. Petrus Schmitt fut abbé de Wadgassen, de 1778 à 1783.

la Cloche d'assemblée ayant été sonnée mesdits Sieurs abbés de Floreffe, de Cuissy, de Dompmartin, de Bonne Espérance et de Vadgasse ensemble les Religieux Chanoines Réguliers présents et ci après nommés sont entrés dans la Grande salle Capitulaire ou se tiennent les Chapitres Généraux de l'ordre, y ont pris leurs places suivant leur Rang en présence d'Illustrissime et Révérendissime Seigneur Monseigneur Arthur Richard Dillon[37] archevêque et Primat de Narbonne Président né des États de Languedoc Commandeur de l'ordre du Saint Esprit et de Très haut et très puissant Seigneur Monseigneur Louis Le Pelletier[38] Conseiller du Roi en ses Conseils M^e^ des Requêtes de son hôtel et Intendant de justice police et finance de la Généralité de Soissons. Tous deux commissaires Nommés et Députés par Sa Majesté pour assister à ladite Election et l'himne de Veni Creator ayant été antonnée par Mondit Sieur abbé de Floreffe et chantée par tous les assistans avec le verset et collecte Mondit Sieur abbé de Floreffe a prononcé un Discours en langue Latine pour exhorter les Capitullants à procéder d'une Manière Canonique à l'Élection d'un abbé Chef-Général dudit ordre et faire Choix d'un sujet capable de Bien Gouverner tant au Spirituel qu'au Temporel ladite abbaye et tout l'ordre entier en qualité de Général, après quoi le Serment accoutumé en pareille occasion ayant été par Nousdits Notaires prêté entre les mains de mondit Sieur abbé de Floreffe président il a été fait lecture par le Révérend Père André Batteux secrétaire dudit Chapitre à haute et intelligible voix du douzième chapitre de la quatrième Distinction des Statuts[39] concernant l'Élection de l'abbé et Chef d'ordre de Prémontré. Comme aussy Lecture a été faite par Gandelot, l'un de nousdits Notaires à haute et Intelligible voix du catalogue des noms et surnoms de tous ceux qui sont Chanoines Réguliers Profès de ladite abbaye et Constitués dans les ordres sacrés suivant le rang de leur Profession dans le nombre desquels se sont trouvés Présents les Révérends Pères François Demaugre[40], Nicolas Delsart[41], Jean Baptiste Alexandre Duplessier[42], Jean

[37] Arthur Richard Dillon, né le 14 septembre 1721 à Saint-Germain-en-Laye, fut nommé évêque d'Evreux le 26 septembre 1753, fut transféré à Toulouse, le 2 août 1758, et enfin devint archevêque de Narbonne, le 21 mars 1763. Il mourut à Londres, le 5 juillet 1806.

[38] Louis Lepelletier de Mortefontaine (1730-1799), marquis de Montmélian, seigneur de Mortefontaine, Blacy et autres lieux, conseiller du roi, maître des requêtes, intendant de la généralité de Soissons entre 1765 et 1784, avant-dernier prévôt des marchands de Paris.

[39] Il s'agit des Statuts publiés en 1630, demeurés en vigueur jusqu'au milieu du XXe siècle.

[40] François Demaugre ou de Maugre, ordonné prêtre à Laon le 20 avril 1737. En 1741, sous-prieur et maître des novices. Procureur général de l'Ordre à Paris depuis 1759. Encore en vie en 1787. Ensuite, on ne sait plus rien de lui.

[41] Nicolas Delsart, né vers 1716, fut ordonné prêtre à Laon le 16 avril 1740. Procureur de Prémontré, en 1790 il était paralysé depuis trois ans. Ensuite, on ne sait plus rien de lui.

[42] Jean Baptiste Alexandre Duplessier, né vers 1710, fut ordonné prêtre à Laon le 20 avril 1737. Il mourut le 5 juin 1784, sous-prieur de Saint-Jean d'Amiens.

Louis Doinville[43], Nicolas Chabaille Dauvigny[44], François Joseph Goffard[45], Pierre Antoine Regnier[46], Jean Baptiste Duboisle[47], François René Pitat[48], Adrien Lelong[49], Jean François Mercier[50], Simon Bricout[51], Pierre Marie Ballin[52], Jean François Noël[53], Evrard Henry Baudelot[54],

[43] Jean Louis Doinville, né à Elbeuf le 17 avril 1713, profès le 2 octobre 1735, diacre à Laon le 21 septembre 1737, on ignore la date de son ordination sacerdotale. Prieur claustral d'Abbecourt en 1740, puis de Joyenval en 1753 ou 1754. Il accompagna souvent les abbés généraux Manoury et L'Écuy lors de visites canoniques. Décédé à Saint-Germain-en-Laye, le 26 prairial an V (14 juin 1797).

[44] Nicolas Chabaille Dauvigny ou d'Aubigny, né le 6 décembre 1715, profès vers 1740, prêtre à Laon le 19 septembre 1744, prieur claustral de l'abbaye de Prémontré entre 1780 et 1783, puis conventuel à Hermières. Il était encore en vie en messidor an IV (juin 1796), à Favières. On perd alors sa trace.

[45] François Joseph Goffard ou Goffart, né à Câteau-Cambraisis vers 1727/1730, fut ordonné prêtre à Laon le 22 septembre 1752. Il était prieur-curé de Hanappe entre 1760 et 1778. Envoyé en pénitence à Saint-Gilbert de Neuffontaines le 13 février 1783, il y décéda le 29 octobre 1786.

[46] Pierre Antoine Regnier, né à Sepmeries dans l'actuel département du Nord, vers 1729/1730, fut ordonné prêtre le 22 septembre 1752. On le trouve conventuel à Bellevaux avant 1763 et encore en 1770, puis procureur de Chambrefontaine en 1771/1772, à Prémontré en 1790 où il mourut le 13 mars 1793.

[47] Jean Baptiste Duboisle ou Du Boisle, né à Hesdin, à une date inconnue, fut ordonné prêtre à Laon le 1er avril 1752. En 1762, il était prieur-curé de Saint-Martin-lès-Saint-Marien d'Auxerre et l'était encore au 29 avril 1783. Après cette date, on ne sait plus rien de lui.

[48] François René Pitat, né à Reims vers 1729/1730, fut ordonné sous-diacre à Laon le 22 septembre 1753, mais on ne connaît pas ses dates d'ordinations au diaconat ni au presbytérat. Il desservait la paroisse Saint-Norbert de Prémontré en 1759. Dépensier de l'archimonastère, il était malade en 1790 et l'on perd ensuite sa trace.

[49] Adrien Lelong naquit peut-être à Amiens, à une date inconnue. Sous-diacre à Paris le 21 décembre 1748, on ne connaît pas ses dates d'ordinations diaconale et presbytérale. En décembre 1763, il était prieur-curé de Notre-Dame la d'Hors et prieur claustral de Saint-Marien d'Auxerre. Le 11 octobre 1788, il permuta cette cure pour Saint-Martin-lès-Saint-Marien où il décéda en novembre de la même année.

[50] Jean François Mercier naquit vers 1726/1728 en un lieu qui nous est inconnu. Il reçut tous les ordres à Paris entre 1748 et 1750, à l'exception de la prêtrise reçue à Laon le 1er avril 1752. De 1758 à 1792, il fut prieur-curé d'Holnon, cure de l'abbaye de Vermand. Nous ne trouvons plus qu'une seule mention de ce religieux dans un acte d'état-civil d'Holnon, en date du 24 nivôse an III (13 janvier 1794) ainsi rédigé: «à la place du citoyen J.F. Mercier, officier public, indisposé ...».

[51] Simon Bricout, né à Notre-Dame de Bethencourt au diocèse de Cambrai, fut ordonné prêtre à Paris le 16 juin 1753. Professeur de philosophie en 1758, on perd sa trace après 1780.

[52] Pierre-Marie Ballin, né à Paris le 21 février 1734, reçut les quatre ordres mineurs à Paris le 8 juin 1754. Par contre, on ne sait pas quand il reçut les ordres majeurs. Prieur claustral de Saint-André de Clermont, puis de Prémontré, il était en 1780 prieur-curé de Saint-Cartoult en l'abbaye alors supprimée de Saint-Paul de Sens. Il mourut à Sens, le 20 juin 1796.

[53] Jean-François Noël, né à Sedan le 27 novembre 1732, fut ordonné sous-diacre à Paris le 8 juin 1754, mais on ignore les dates de ses ordinations au diaconat et au

Henry Auguste Lenne[55], Etienne Vigor[56], Jean Baptiste Vassant[57], Charles Eugène Maréchal[58], Jacob Nouvot[59], Jacob Bataille[60], Jean Charles Rogier[61], Isaïe Philibert Dubois[62], Jean Baptiste L'Écuy[63], Jean Henry Bertherand

presbytérat. Il fut prieur claustral de Chartreuve vers 1766, prêta tous les serments exigés par la Révolution et se retira à Fère-en-Tardenois dans l'Aisne, où il mourut le 21 juin 1812.

[54] Evrard Henry Baudelot, né à Sedan, fut ordonné prêtre à Laon le 18 septembre 1756. Sous-prieur et maître des novices à Hermières en 1764-1766, il était prieur claustral à Dilo en 1767 jusqu'à ce qu'il fût relevé de ses fonctions en 1785, suite à une longue inspection de ses comptes et de ses registres. Il alla vivre alors à Longeville (mais on ne sait précisément quel Longeville) où il se trouvait encore en 1790. On perd alors sa trace.

[55] Henry Auguste Lenne, né à Valenciennes vers 1732, fut ordonné sous-diacre à Paris le 8 juin 1754, mais on ne connaît pas ses dates d'ordination au diaconat ni au presbytérat. En 1765, il était prieur claustral de Chartreuve; en 1766, il était prieur-curé de la cure de Vermand dans cette abbaye. Il mourut à Vermand le 16 mai 1795.

[56] Étienne Vigor, né à Paris le 28 mars 1728, profès en 1748, prêtre à Laon le 8 juin 1754, procureur général de l'Ordre à Paris en 1785, reste rue Hautefeuille pendant une bonne partie de la Révolution. Admis en 1805 à Sainte-Perrine de Chaillot, il y décède le 29 novembre 1810.

[57] Jean Baptiste Vassant, né à Sedan à une date inconnue, reçut la tonsure et les quatre ordres mineurs à Laon le 18 septembre 1756. On ignore la date de son accession aux ordres majeurs. En 1763-1764, il était à Saint-Marien-Notre-Dame-la-Dhors à Auxerre. On perd sa trace après l'élection de 1780.

[58] Charles Eugène Maréchal, né à Besançon le 21 mai 1731, ordonné diacre à Laon le 18 septembre 1756, on ignore la date de son ordination presbytérale. Prieur claustral de Saint-Jean d'Amiens en 1772, il était encore à Amiens en 1790; c'est là qu'il mourut en prison le 29 janvier 1794.

[59] Jacques Nouvot, né à Gy le 28 janvier 1733, ordonné diacre à Laon le 18 septembre 1756, fut ordonné prêtre à une date inconnue. Prieur claustral de Lieu-Restauré en 1759-1764, il devint prieur-curé de Macquelines en 1764. On perd sa trace après 1791.

[60] Jacques Bataille – signe toujours Battaille – né à Rethel vers 1734-1735, reçut la tonsure et les quatre ordres mineurs à Laon le 18 septembre 1756. On ignore la date à laquelle il reçut les ordres majeurs. Prieur-curé de Monceaux près de Pont Saint-Maxence en novembre 1774, il y mourut le 16 mars 1792, âgé d'environ 58 ans.

[61] Jean Charles Rogier, né à Charleville le 27 janvier 1736, profès en 1755, fut ordonné sous-diacre à Laon le 21 septembre 1757. On ignore la date de son diaconat et de son ordination presbytérale. Confirmé prieur claustral de Sept-Fontaines-en-Thiérache par le chapitre national de 1785, il en était le prieur-commissaire en janvier 1787. On perd sa trace après 1791.

[62] Isaïe Philibert Dubois, né à Guise dans l'Aisne, le 30 novembre 1735, fut ordonné sous-diacre à Laon le 23 septembre 1758, mais on ignore la date de son diaconat et de son ordination presbytérale. Prieur claustral de Bellevaux en 1763-1764, prieur claustral de Prémontré en 1769, il était procureur de l'abbaye de Prémontré en 1770, charge qu'il garda jusqu'à la Révolution. En 1792, il était curé constitutionnel de Festieux dans l'Aisne, on perd ensuite sa trace.

[63] Jean Baptiste L'Écuy, né à Ivois-Carignan le 3 juillet 1740, mourut à Paris le 22 avril 1834 et fut enterré au cimetière de l'Ouest ou cimetière Montparnasse; il fut transféré à l'abbaye de Mondaye en 1951.

de Longprez[64], Jean Baptiste Poncelet[65], Louis François Flobert[66], Jean Baptiste Bonnay[67], Jacob Joseph Brosset[68], Étienne Lavenuë[69], Charles Huby[70], Rémi Goru[71], Antoine Joseph Verin[72], Jean Baptiste Firmin Fayez[73], Pierre François Louis Joseph Delaire[74], Jean-Martin Le Duc[75], Jean Pierrot[76],

[64] Jean Henry Bertherand de Longpré, né à Château-Thierry le 23 février 1743, co-novice de Jean-Baptiste L'Écuy, fut ordonné prêtre à Paris le 13 juin 1767. Il fut successivement prieur-commissaire de Licques en 1778 ou 1779, de Valsery en 1782, curé de Montmartre le 18 mai 1802, puis de Saint-Pierre de Chaillot entre 1806 et 1826. Chanoine de Paris, c'est dans cette ville qu'il mourut le 6 juillet 1831.

[65] Jean Baptiste Poncelet, né à Monthermé le 26 décembre 1742, fut ordonné prêtre à Paris le 4 avril 1767. Prieur-curé des Bréviaires et la Grange-au-Bois en 1783, il était à Versailles pendant la Révolution et s'y maria. Il mourut à Monthermé le 2 janvier 1831, eut un enterrement religieux en présence de son fils et de son gendre.

[66] Louis François Drausin Flobert, né à Crouy dans l'Aisne, le 5 mars 1738, profès en 1762, prêtre à Laon le 20 septembre 1766, fut prieur-commissaire de Vermand, puis de Valchrétien. Sous la Révolution, il vécut en assermenté à Fère-en-Tardenois dans l'Aisne; lors du Concordat, il devint succursaliste de Juvigny dans l'Aisne. Retiré à Crouy, il y mourut le 17 septembre 1815.

[67] Jean Baptiste Bonnay, né à Stenay dans la Meuse le 20 août 1740, profès en octobre 1763, ordonné prêtre à Laon le 24 septembre 1768, fut prieur-curé de Vincelottes dans l'Yonne, de 1772 à 1783, puis prieur-commissaire d'Hermières le 21 mai 1783. Emprisonné à Fontainebleau en 1794, libéré il retourne à Hermières. On le retrouve seulement le 1er juin 1809, nommé à la succursale de Vincelottes où il décède le 21 juillet 1821.

[68] Jean Joseph Brosset, né à Paris le 3 août 1739, fut ordonné prêtre à Laon le 24 septembre 1768. Circateur de Chartreuve en 1790, il desservait l'hôpital Saint-Lazare de Senlis en 1803 et décéda dans cette ville le 1er prairial an XII (21 mai 1804).

[69] Étienne Lavenuë, né à Bussy-en-Othe le 27 juin 1744, fut ordonné prêtre à Paris le 24 septembre 1768. Prieur de l'hôpital de Joigny en 1779, il était en 1802 chapelain de cet hôpital où il mourut le 3 juillet 1813.

[70] Charles Huby, né à Argentan le 11 août 1746, fut ordonné diacre à Laon le 24 septembre 1768, mais on ignore la date de son ordination presbytérale. Prieur-curé de Leugny en 1776, il mourut à Champs le 23 mars 1820.

[71] Rémi Goru, né à Samoussy le 14 janvier 1746, fut ordonné prêtre à Soissons le 31 mars 1770. Prieur-curé de Pierrelevée en 1781, il fut envoyé à Rochefort, sur le «Dunkerque» en 1794, mais fut libéré le 26 août 1795. Il mourut à Samoussy le 16 septembre 1818.

[72] Antoine Joseph Verin, né à Viesly, au diocèse de Cambrai, vers 1753, fut ordonné prêtre à Laon le 23 septembre 1769. En 1790, il était sous-prieur de l'abbaye de Prémontré. Il mourut à Viesly le 28 vendémiaire an XIV (21 octobre 1805), à l'âge de 62 ans.

[73] Jean Baptiste Firmin Fayez, né à Amiens le 4 août 1747, fut ordonné prêtre à Laon le 21 septembre 1771. Prieur-curé de Saint-Project en 1785, il mourut à Amiens le 21 juillet 1824.

[74] Pierre François Louis Joseph Delaire naquit à une date inconnue. Ordonné prêtre à Paris le 11 mars 1769, il était licencié en théologie de la Sorbonne. Prieur-curé de Vincelles en 1775, c'est là qu'il mourut le 4 décembre 1786.

[75] Jean Martin Le Duc, né à Canionde le 14 avril 1740, fut ordonné prêtre à Laon le 21 septembre 1771. Prieur-curé de Hanappe en 1778-1786, puis de Dorengt, il mourut succursaliste de Beaurain-Flavigny le 5 juin 1814.

[76] Jean Pierrot, né à une date inconnue, fut ordonné prêtre à Laon le 22 septembre 1770. Prieur-curé de Tarzy en 1781, il mourut succursaliste de Mercin le 13 février 1803.

Jean Pierre Rogelet[77], Nicolas L'Écuy[78], Dionisy Florent Jacquart[79], Bernard Joseph Joannot[80], Antoine Léon Carpentier[81], Pierre Louis Fiquet[82], Jean Perrinet[83], Nicolas François Gillet[84], Antoine Daniel De la Croix[85], Pierre Joseph Emmanuel de la Tour[86], Lambert Prevosteau[87], Jean Robital[88], Jean

[77] Jean Pierre Rogelet, né à Charleville le 23 février 1748, fut ordonné sous-diacre à Laon le 23 septembre 1769, diacre à une date inconnue et prêtre à Amiens le 23 juin 1772. Prieur-curé de Frasnay-le-Ravier, au diocèse de Nevers, il se déporta en Suisse en 1792. Rentré en France en 1796, il fut alors emprisonné, avant de devenir, au Concordat, succursaliste de Saint-Sulpice-aux-Amognes, dans la Nièvre, où – peut-être – il décéda le 3 ou le 5 février 1812.

[78] Nicolas L'Écuy, né à Ivois-Carignan le 2 décembre 1747, était prieur-curé de Courtry en 1777. Il mourut curé [doyen] du Châtelet-en-Brie, le 12 janvier 1825. Cf. X. Lavagne d'Ortigue, «Que savons nous de Nicolas L'Ecuy?», *An. Praem.*, t. LXXXVIII (2012) pp. 231-238.

[79] Denis Florent Jacquart, né à Péronne le 16 décembre 1730, était capucin, prêtre à Ypres en 1754, puis au couvent de La Fère. Il se transféra à Prémontré le 29 décembre 1767. Au Concordat, il fut succursaliste de Taillefontaine, puis d'Ugny. Il mourut à Commenchon le 22 mars 1812.

[80] Bernard Joseph Joannot, né à Givet le 16 janvier 1748, fit profession le 29 octobre 1769. Ordonné diacre à Laon le 19 septembre 1772, on ignore la date de son ordination presbytérale. Prieur-curé de Douchy-Germaine en juillet 1773, il y demeura jusqu'en 1795. Il mourut à Saint-Brice-sous-Forêt, le 8 mars 1812.

[81] Antoine Léon Carpentier, né à Noyon le 21 mai 1747, fut ordonné prêtre à Laon le 18 septembre 1773. Il était prieur-curé de Dreüil en 1786. Succursaliste de Riencourt, il mourut à Oissy le 6 avril 1808.

[82] Pierre Louis Fiquet, né à une date inconnue, fut ordonné diacre à Laon le 19 septembre 1772, mais on ignore la date de son ordination presbytérale. Prieur-curé de Moulins-sur-Ouanne, c'est là qu'il mourut en novembre 1783.

[83] Jean Perinet ou Perrinet, né à Reims le 22 septembre 1746, fut ordonné prêtre à Laon le 23 septembre 1775. Prieur-curé de Moulins-sur-Ouanne le 14 novembre 1783, il fut envoyé à Rochefort sur le «Washington» et y mourut le 14 octobre 1794.

[84] Nicolas François Gillet, né à Mézières le 25 janvier 1749, ordonné prêtre à Soissons le 24 septembre 1774, était prieur-curé de Tingy en 1782. Mis en prison durant la Révolution et libéré le 24 septembre 1799, il fut ensuite succursaliste de Bligny-le-Carreau. Il mourut le 24 septembre 1831, mais on ignore le lieu de sa mort.

[85] Antoine Daniel Delacroix, né à Nesle dans la Somme le 12 octobre 1744, fit profession le 1er septembre 1771. Ordonné diacre à Laon le 19 septembre 1772, on ignore la date de son ordination presbytérale. Docteur en Sorbonne, prieur du collège Sainte-Anne de Paris, après l'élection de Jean-Baptiste L'Écuy à l'abbaye de Prémontré. Secrétaire du conseil de l'abbé général, il devint sous la Révolution troisième vicaire épiscopal de Gobel, évêque constitutionnel de Paris et livra ses lettres de prêtrise le 17 novembre 1793. Marié, il eut recours au cardinal-légat au moment du Concordat et décéda à Paris le 25 avril 1811.

[86] Pierre Joseph Emmanuel Delatour, né à Etrœungt le 5 janvier 1750, fut ordonné prêtre à Laon le 23 septembre 1775. Prieur claustral et curé de Villers-Cotterêts en 1782, il fut ensuite succursaliste de Corcy et y mourut le 7 novembre 1823.

[87] Lambert Prevoteau ou Prevosteau, né à Reims le 8 septembre 1751, fut ordonné diacre à Paris le 10 juin 1775, mais on ignore la date de son ordination presbytérale. Prieur-curé de Monceau-le-Vieil-et-le-Neuf en septembre 1788, il fut succursaliste de Coulommes le 1er octobre 1815 et y mourut le 15 juillet 1819.

Jacques Pire[89], André Batteux[90], Jean Baptiste Antoine Hedouin[91], Maurice Remy Le Clerc[92], Jean François Poix[93], Romain Joseph Virlez[94] et Jean Baptiste Adrien le Long[95] qui tous et chacun en particulier ont Répondu adsum lorsqu'ils ont été Nommés et quant autre le Révérend Père de Tast[96] abbé de Beaulieu qui avoit été Pareillement invité et Convoqué en conformité des Statuts dudit ordre, Ledit Père Batteux Secrétaire du Chapitre a remarqué et observé qu'il est absent et a dit qu'il avait envoyé ses excuses par sa lettre et missive du Neuf du présent mois, fondées sur une indisposition qui l'oblige de Garder la Chambre et le met hors d'état de voyager et à l'Égard d'autres Religieux et Chanoines Réguliers aussi absents au nombre de Vingt Cinq, Scavoir les Révérends Pères Jean François Sautreau[97], Jean

[88] Jean Robital, né à Sedan vers 1749-1750, fut ordonné prêtre à Laon le 6 avril 1776. Il était à Hermières dès 1777. Il mourut desservant de Châtillon-la-Borde le 29 octobre 1782, à l'âge de 33 ans.

[89] Jean Jacques Pire, né à Frimay le 24 juin 1752, fut ordonné prêtre à Paris le 21 septembre 1776. Professeur de théologie à l'abbaye de Prémontré, il fut nommé à la cure de la Rosière le 23 mars 1790. Il mourut le 1er décembre 1814 à Séry-Porcien dont il était desservant.

[90] André Batteux, né à La Neuveville-sous-Saint-Acheul-lès-Amiens le 24 janvier 1750, fut ordonné prêtre à Paris le 1er avril 1775. Nommé (dernier) prieur claustral de l'abbaye de Prémontré en 1783 ou 1784, il mourut à Laon le 17 mai 1812, pensionnaire ecclésiastique, bibliothécaire et employé à la préfecture.

[91] Jean Baptiste Antoine Hedouin, né à Reims le 25 avril 1749, profès en 1774, fut ordonné diacre à Paris le 15 mars 1777, mais on ignore la date de son ordination presbytérale. Après 1777 il fut professeur à l'abbaye de Prémontré. Prieur-curé de Rhetonvilliers, cure de l'abbaye de Vermand, à partir de 1786, il prêta tous les serments exigés par la Révolution, abdiqua et mourut à Rhetonvilliers le 1er décembre 1802. Il est l'auteur des *Principes de l'éloquence sacrée*, Soissons, 1787.

[92] Maurice Rémi Leclerc, né à Paris le 1er octobre 1749, fut ordonné diacre à Paris le 15 mars 1777, mais on ignore la date de son ordination presbytérale. Il reçut l'investiture canonique pour le prieuré-cure de Hanappe le 1er août 1786. Succursaliste de Pussay en 1822, c'est là qu'il mourut le 20 juin 1824.

[93] Jean François Poix, né à Mézières le 8 avril 1754, fur ordonné prêtre à Laon le 19 septembre 1778. Professeur de rhétorique à l'abbaye de Prémontré, nommé au printemps 1790 au prieuré-cure de Chesnois-ès-Rivières au diocèse de Reims, il desservit Novion-Porcien à partir de 1806. C'est là qu'il mourut le 17 mars 1835.

[94] Romain Joseph Virlez, né à Valenciennes le 23 juillet 1754, fut ordonné prêtre à Laon le 23 septembre 1780. Prieur-curé de Vincelles en décembre 1786, il fut succursaliste de Noisy-sur-Oise de 1816 au 1er février 1835. Ensuite on perd sa trace.

[95] Jean Baptiste Adrien Lelong, né à Amiens le 11 septembre 1754, fut ordonné prêtre à Laon le 23 septembre 1780. Pourvu du prieuré-cure de Saint-Martin-lès-Saint-Marien d'Auxerre le 6 février 1784, il permuta avec son oncle Adrien Lelong pour la cure de Notre-Dame-de-la-Dhors le 11 octobre 1788. À Auxerre au Concordat, c'est là qu'il mourut le 3 octobre 1840.

[96] Louis du Val de Thaas, abbé de Beaulieu, de 1777 à 1785.

[97] Jean François Sautrau ou Sautreau, né en octobre 1703, profès le 2 juillet 1728, était sous-prieur de Joyenval dès 1737, c'est là qu'il célébra son jubilé le 2 juillet 1778 et y décéda toujours sous-prieur le 22 avril 1785.

Baptiste Jadart[98], Claude Joseph Alexis de Fougères[99], Marc Antoine Louis Godet[100], Jacob Prosper Piton[101], Jean Laurent Mottet[102], Pierre Louis Chefdeville[103], Jean François Lauman[104], François de Somme Du Fresne[105], François Xavier Devillers[106], Jacques Méallet[107], Claude Daugères[108], Nicolas Lescot[109], Michel Lenglet[110], Gilbert Graillot Desmazières[111],

[98] Jean Baptiste Jadart ou Jaddart, peut-être prieur-curé de la Haute-Maison en juillet 1751 et décédé à ce poste le 5 mai 1786, à l'âge de 81 ans.

[99] Claude Joseph Alexis de Fougère ou Fougères, ordonné prêtre à Laon le 5 avril 1738, sous-prieur d'Hermières en 1741, sous-prieur de Saint-Paul de Sens en 1744-1745, à Bellevaux en 1769. On perd sa trace après 1780.

[100] Marc Antoine Louis Godet ou Gaudet, né à Beaucaire vers 1710-1713, ordonné prêtre à Laon le 20 avril 1737, prieur du prieuré simple de Sainte-Marguerite de Fontevilles au diocèse de Reims depuis 1778, résidant à La Ferté-sous-Jouarre, décédé en ce lieu le 24 avril 1796.

[101] Pierre Jacques Prosper Piton, né à Paris en 1714, fut ordonné sous-diacre à Laon le 21 septembre 1737, mais on ignore ses dates d'ordinations diaconale et presbytérale. Il décéda prieur-curé de Châtillon-la-Borde, qu'il desservait depuis 1753, le 23 avril 1782.

[102] Jean Laurent Mottet, né à Soissons à une date inconnue, ordonné sous-diacre à Laon le 24 septembre 1735, on ignore la date de ses ordinations au diaconat et au presbytérat. Sa vie nous échappe totalement. Excusé n° 8 en 1769 lors de l'élection de Manoury, il est à nouveau excusé en 1780, sous le n° 8.

[103] Pierre Louis Joseph Chefdeville, né à Maubeuge le 6 novembre 1716, fut ordonné prêtre à Laon le 1er avril 1741. Prieur-curé de Beaurain, cure génovéfaine, au diocèse de Noyon vers 1760, il refusa de prêter serment sous la Révolution et fut déporté en un lieu que nous ignorons.

[104] Jean François Lauman ou Loman, né à Monthermé, cadet d'un prémontré de l'Antique Rigueur, fut ordonné prêtre à Laon le 30 mars 1743. Déjà proviseur de prémontré en 1756, il était prieur-curé de Pierrelevée en 1758 et c'est là qu'il mourut le 29 mars 1781.

[105] François de Somme Du Fresne, né à Sedan le 31 mai 1721, fut ordonné prêtre à Laon le 18 septembre 1745. Prieur-curé de Marville-les-Bois au diocèse de Chartres, c'est là qu'il décéda le 25 décembre 1803.

[106] François Xavier Devillers ou de Villers, ordonné prêtre à Laon le 18 septembre 1745, fut nommé prieur-curé de Dorengt en avril 1763 et c'est là qu'il mourut le 27 avril 1786.

[107] Jacques Méallet, né à Paris à une date inconnue, fut ordonné prêtre à Amiens le 4 juin 1746. Prieur-curé de Rennemoulin où il succéda à Manoury, il décéda à Paris, le 25 février 1785.

[108] Claude Daugères ou d'Augères, ordonné prêtre à Paris le 9 avril 1746, était déjà prieur-curé de Moulins-sur-Ouanne en 1756 et c'est là qu'il mourut le 15 octobre 1782.

[109] Nicolas François Lescot est un religieux dont on ignore presque tout, sauf qu'il fut exclu de l'élection de Parchappe de Vinay en 1758 et qu'il fut absent aux élection de Manoury en 1769 et de L'Écuy en 1780.

[110] Michel Lenglet, né vers 1723-1728 à Paris, fut ordonné prêtre à Laon le 20 septembre 1749. En 1772, il était déjà prieur-curé de Serbonnes au diocèse de Sens et y décéda le 7 floréal an III (27 avril 1795).

[111] Gilbert Graillot Desmazières, né vers 1723-1726, fut prieur claustral de Bellevaux vers 1764-1765, s'y trouvait encore au 17 décembre 1790. On perd sa trace en janvier 1792, à Montluçon dans l'Allier.

François Adam[112], Jean Baptiste Guibert[113], Nicolas Bailly[114], Henry Pierre François Quentin Cambronne[115], Polycarpe Eustache Alexandre de Saisseval[116], Paul Dubois[117], Pierre Gaspard Pocet[118], Charles Fenien[119], Melchior de St Julien[120] et Jean Baptiste Raux[121], Ledit Révérend Père Batteux, Secrétaire, nous a Représenté Les Excuses qu'ils avoient envoyées pour différentes Causes Contenues en leurs Lettres Missives au nombre de Vingt Cinq mises ès mains de Nousdits Notaires et Icelles Examinées remises audit Secrétaire, en conséquence il a été arrêté qu'il seroit Procédé à ladite Election Tant en absence que présence, après quoi le catalogue scellé, les Vocaux présents au nombre de Cinquante six en état de procéder à ladite Election, Mondit Sieur abbé de Floreffe ayant donné auxdits sieurs abbés de Cuissy, de Dompmartin, de Bonne espérance et de Vadgasse ainsi qu'aux Vocaux tous à genoux l'absolution en tel Cas Requis, il a proposé auxdits Vocaux la Voye qu'ils vouloient prendre pour procéder à ladite

[112] François Adam, né à Bouconville vers 1731-1737, fut ordonné diacre à Laon le 18 septembre 1756 et prêtre encore à Laon après un long interstice, le 24 septembre 1763. Il était procureur de Dilo en 1767, puis prieur-curé de Bussy-en-Othe. Il était en prison à Joigny au 26 frimaire an II (16 décembre 1793); après, l'on perd sa trace.

[113] Jean-Baptiste Guibert, né à Laroche vers 1732, reçut les quatre ordres mineurs à Paris le 8 juin 1754, mais on ignore les dates de ses ordinations aux ordres majeurs. Prieur claustral de Saint-Gilbert de Neuffontaines depuis 1763 et jusqu'à la Révolution, il mourut à Sens, le 20 octobre 1806.

[114] Nicolas Bailly, né à Landrecies à une date inconnue, fut ordonné prêtre à Laon le 24 septembre 1757. Exclu de l'élection de Parchappe de Vinay en 1758, il fut absent lors des élections de 1769 et 1780. Après cette date, on perd sa trace.

[115] Henry Pierre François Quentin Cambronne, né au Câteau-Cambrésis vers 1735-1736, fut ordonné diacre à Laon le 23 septembre 1758, mais on ignore quand il reçut l'ordination presbytérale. Prieur-curé d'Eppeville, il y décéda le 15 févier 1791.

[116] Polycarpe Eustache Alexandre de Saisseval, né à Ignaucourt le 29 mars 1756, fut ordonné diacre à Laon le 20 septembre 1760, mais on ignore la date de son ordination presbytérale. Il fut prieur-curé de Michery, d'environ 1772 à avril 1780. Abbé de Clairefontaine et curé de Villers-Cotterêts le 23 avril 1780, il décéda à Amiens le 25 avril 1816.

[117] Paul Dubois, né à Neufchâtel-sur-Aisne le 10 avril 1730, fut ordonné prêtre à Laon le 24 septembre 1763. On le trouve à Bellevaux en 1790, puis il se retira à Moulins-Engilbert où il mourut le 13 décembre 1814.

[118] Pierre Gaspard Pocet, né à Hermeton près Givet le 20 avril 1712, fut ordonné prêtre à Laon le 23 septembre 1769. Prieur-curé de Favières en 1785, il décède curé de Rimogne le 3 mai 1806.

[119] Charles Fenien, né à Louvrechy au diocèse d'Amiens, à une date inconnue, fut ordonné prêtre à Laon le 6 avril 1776. On ne possède aucune information sur lui, en-dehors de son absence lors de l'élection de L'Écuy en 1780.

[120] Jean Marie Melchior de Saint-Julien, né à Montfaucon (Haute-Loire) le 5 janvier 1748, profès le 22 avril 1772, ordonné prêtre à Paris le 24 septembre 1774, fut nommé procureur à Corneux le 27 mars 1787, prieur-commissaire de Saint-André de Clermont le 9 mars 1789. Il était vicaire à Chamalières en 1818-1819. Ensuite on perd sa trace.

[121] Jean Baptiste Raux, né à Amiens le 25 mai 1749, fut ordonné prêtre à Paris le 10 juin 1775. En 1780 et en 1790, il est à Belleveaux, puis succursaliste de Tamnay où il meurt le 19 mai 1825.

Election, celle de l'Inspiration ou celle du Compromis, attendu que celle du scrutin est défendue par les Statuts[122] de l'ordre, à quoi tous les Vocaux ont Répondu qu'ils s'arrétoient à la Voye du Compromis et ont demandé La Nomination de trois scrutateurs au choix desquels il a été procédé en la Manière accoutumée par Billets que chacun des Vocaux a écrit en Particulier, puis a mis dans un Bénitier à cet effet posé sur la Table de Nousdits Notaires et lesquels billets ayant été ouverts par nous Notaires susdits, il s'est trouvé que les pères Jean Baptiste Duboillé, Henry Auguste Lesue et Jean Baptiste Bonnay ont été Nommés scrutateurs à la pluralité des Suffrages, lesquels ont à l'instant prêté le Serment ordinaire entre les Mains de Mondit abbé de Floreffe, Président, pendant que Nousdits Notaires Bruloient lesdits Billets après quoy Mondit Sieur abbé de Floreffe ayant proposé auxdits Vocaux de fixer le Nombre des Compromissaires, ils l'ont fixés à Onze de l'avis desdits Sieurs abbés; Ensuite il a été procédé au choix desdits Compromissaires de la même Manière que celle observée cy dessus pour la Nomination des scrutateurs et tous les Billets ayant été mis dans le Bénitier, Nousdits Notaires retirés, les Trois scrutateurs se sont assis, ont compté les Billets trouvés en pareil Nombre que celui des Vocaux, ont examiné et additionné les Suffrages et ledit père Jean Baptiste Duboillé, l'un desdits Scrutateurs a Déclaré que ceux desdits Vocaux qui avoient la pluralité des suffrages pour être Compromissaires étoient le père François de Maugre, Nicolas Delsart, Jean Louis Doinville, Adrien Lelong, Etienne Vigor, Jean Charles Rogier, Isaïe Philibert Dubois, Jean Baptiste L'Ecuy, Jean Henry Berthérand de Longprez, Antoine Daniel de la Croix et Pierre Marie Ballin, Lesquels ont à l'instant prêté le serment accoutumé Entre les Mains de Mondit Sieur abbé de Floreffe Pendant que les Billets contenant les suffrages des Vocaux ont été Brulés par les Scrutateurs; auxquels Compromissaires lesdits Vocaux ont cédé, Transporté, tous et tels pouvoirs qu'ils avoient dans ladite Election d'un abbé de ladite abbaye et Chef Général de l'ordre, sous les Conditions suivantes, Sçavoir qu'ils procéderoient incessamment à ladite Élection et que dans la Conférence qu'ils auroient en Commun à l'instant, ils n'employeroient pas plus de deux heures; que celui qui seroit Élu auroit la pluralité des Voix Relativement au Nombre des Compromissaires en sorte qu'il auroit au moins six Voix de Onze, leur permettant de faire choix et d'Élire un d'entre les Compromissaires et autre personne dudit ordre que Bon leur sembleroit, Enfin qu'ils ne procéderoient à ladite Élection qu'ils N'eussent préalablement pris avis des Révérends Pères abbés Présents avec le Respect qui leur est dû, promettant de Reconnaître et Recevoir Celui que lesdits Compromissaires auroient Choisi et Élu pour abbé Chef Général de l'ordre pourvu qu'ils suivissent la forme cy dessus expliquée et les susdits Compromissaires après avoir accepté la

[122] Cf. *Statuta candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis renovata, ac anno 1630 a Capitulo Generali plene resoluta, acceptata et omnibus suis subditis ad stricte observandum imposita*, Distinctio I, caput XII, n° 12.

puissance et autorité qui leur a été donnée du Chapitre à l'Effet de ladite Élection et consenti à toutes les Conditions cy dessus Rappellées, se sont retirés dans la Chambre Tenante à ladite Salle Capitulaire où ils ont été suivis par lesdits Sieurs abbés Présents pour Recevoir d'Eux les avis dont ils pourroient avoir besoin, ainsy que par lesdits Seigneurs Commissaires du Roy pour être présents à leurs actions de même par les Trois Scrutateurs pour être à portée d'Examiner les Billets du scrutin, et par nous Notaires susdits pour Rendre Témoignage de l'entière opération. Donc étant tous entrés et les portes ayant été fermées, lecture a été faite du chapitre *de electione* et ledits Sieurs Compromissaires ont conféré avec lesdits Sieurs abbés dont ils ont pris l'avis. S'en étant ensuite séparés, lesdits Sieurs Compromissaires se sont approchés d'une table sur laquelle il y avoit un Calice et d'où lesdits abbés se sont éloignés et retirés vers les scrutateurs et Nousdits Notaires qui étoient dans un coin de ladite chambre et après avoir par lesdits sieurs Compromissaires conféré secrètement entr'eux pendant environ un quart d'heure, ils ont écrit séparément leur suffrage sur des billets qu'ils ont pliés et l'un après l'autre déposés dans ledit Calice; après quoi, ils ont appelé les trois scrutateurs qui ont examiné lesdits billets et ont dit que l'on pouvoit approcher, parce que le père Jean Baptiste L'Écuy avoit dix Voix et le père Adrien Lelong une Voix[123]; au moyen de quoy lesdits billets ayant été brulés par lesdits scrutateurs, ils se sont tous retournés ensemble suivis de Nousdits Notaires à ladite Salle Capitulaire où la Communauté étoit demeurée assemblée et ledit Père de Maugre, l'un desdits Compromissaires à cela député par les autres a publié ladite élection et prononcé à haute et intelligible voix ces paroles: Virtute compromissi in nos per hujus Nostrae Praemonstratensis Ecclesiae Canonicos facti, ad ejusdem Nostrae Praemonstratensis ecclesiae abbatem totius ordinis generalem canonice eligendum ad dictam electionem processimus atque Joannem Baptistam L'Écuy Presbyterum Canonicum expresse Professum dicti ordinis decem vota habuisse Compromissarium Adrianum Lelong unum et propterea Ego Franciscus de Maugre Compromissarius de consensu et voluntate Compromissariorum virtute compromissi in nos facti, Eligo in abbatem Praemonstratensis Totius ordinis et Generalem Dominum Joannem Baptistam L'Écuy, in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti Amen.

Après quoy Mondit Sieur abbé de Floreffe président ayant demandé par trois fois audit Sieur Jean Baptiste L'Écuy s'il vouloit consentir et accéder à l'élection qui avoit été faite de sa personne, ledit Sieur Jean Baptiste L'Écuy a répondu autant de fois qu'il acceptait ladite élection, dans l'espérance où il était que Dieu lui donneroit la Grâce et les forces nécessaires, et aussitôt Mondit Sieur abbé de Floreffe a antonné en action de grâces le *Te Deum* qui a été chanté par toute l'assemblée en allant à l'église ou chacun

[123] Ceci signifie que le Père Jean-Baptiste L'Écuy a sans doute voté pour le Père Lelong et non pour lui-même, contrairement à ce qu'affirme Berthe Ravary (Cf. B. RAVARY, *op. cit.*, p. 92).

ayant pris son rang, il a finy avec la prière accoutumée au son des cloches et ensuite ladite élection a été publiée aux portes tant de ladite église que du monastère, le tout en présence desdits Seigneurs et Commissaires députés par Sa Majesté et aussy en présence desdits Notaires et ont été ladite élection et tous les actes et lettres missives reçues, mentionnés et remis au chartrier de ladite abbaye pour y avoir recours au besoin. Fait et passé audit Prémontré en ladite salle capitulaire par devant Nousdits Notaires et le Révérendissime abbé et Général élu. Signé avec les susdits abbés présents et les religieux chanoines réguliers susnommés, l'an jour et heure susdits. A la Minutte de la présente demeure A. Gandelot l'un desdits Notaires, laquelle est controllée à Coucy par Lefevre le vingt cinq dudit mois et qui a reçu sept livres.

Garot Gandelot

Confirmation de l'élection

Pie VI confirme l'élection de Jean-Baptiste L'Écuy, le 11 décembre 1780[124] et lui confère la charge, le gouvernement et l'administration de l'abbaye, tant au spirituel qu'au temporel:

Pius Episcopus Servus Servorum Dei, dilectis filiis Capitulo et Canonicis regularibus monasterii Sti joannis baptistae ordinis canonicorum regularium Sti augustini congregationis praemonstratensis ac totius ordinis et congregationis praedictorum capitis Laudunensis dioecesis, salutem et apostolicam benedictionem.

Hodie monasterio vestro Sti Joannis Baptistae ordinis Canonicorum regularium Sti Augustini congregationis praemonstratensis ac totius ordinis et congregationis praedictorum capiti Laudunensis dioecesis, ad quod, dum illud pro tempore vacat, electio personae idoneae dicto monasterio in abbatem praeficiendae ad vos spectare et pertinere dignoscitur, certo tunc expresso modo abbatis regimine destituto, de persona dilecti filii Joannis Baptistae L'Écuy a vobis canonice electi nobis et venerabilibus fratribus nostris Sanctae Romanae ecclesiae Cardinalibus ob suorum exigentiam meritorum accepta, de fratrum eorumdem consilio auctoritate apostolica providimur, ipsumque illi in abbatem praeficimus, curam, regimen, et administrationem dicti monasterii ei in Spiritualibus et temporalibus plenarie committentes prout in nostris inde confectis litteris plenius continetur.

Quocirca discretioni vestrae per apostolica scripta mandamus, quatenus eidem joanni baptistae abbati tanquam patri et pastori animarum vestrarum humiliter intendentes ac exhibentes ei obedientiam et reverentiam debitas

[124] NA, ŘP Strahov, listiny, i.č. 556. *Pius VI, De confirmatione neoelecti abbatis L'Écuy.* Orig. pergam. 30,5 x 22,9 latin. Bulla plumbea in filo canapis (tantum parvum fragmentum asservatum).

et devotas ejus salubria monita et mandata suscipiatis humiliter et efficaciter adimplere curetis; alioquin sententiam, quamd ipse joannes baptista rite tulerit in rebelles, ratam habebimur et faciemus auctore Domino usque ad satisfactionem condignam inviolabiliter observari.
Datum Romae apud Sanctum Petrum anno incarnationis dominicae millesimo septingentesimo octogesimo, tertio idus decembris pontificatus nostri anno Sexto[125].

Le lendemain, le 12 décembre 1780, Pie VI octroyait la bulle[126] concédant à Jean-Baptiste L'Écuy la confirmation de son élection et le droit de recevoir la bénédiction abbatiale, des mains de l'archevêque de Paris, ou de l'archevêque de Sens, ou encore de l'évêque de Laon ou de n'importe quel autre évêque délégué par l'un d'eux. Le document porte la formule de serment que le nouvel élu devra prêter avant de recevoir la bénédiction abbatiale:

Pius Episcopus Servus Servorum Dei, dilecto filio Joanni Batistae L'Écuy abbati monasterii Sancti Joannis Baptistae ordinis Canonicorum regularium Sti Augustini congregationis Praemonstratensis ac totius ordinis et congregationis praedictorum Capitis, Salutem et apostolicam benedictionem.
Cum Nos pridem monasterio Sti Joannis Baptistae ordinis Canonicorum regularium St Augustini congregationis Praemonstratensis ac totius ordinis et congregationis praedictorum capitis Laudunensis dioecesis de persona tua a dilectis filiis Capitulo et Canonicis dicti monasterii canonice electa nobis et venerabilibus fratribus nostris Sanctae Romanae ecclesiae Cardinalibus ob tuorum exigentiam meritorum accepta de fratrum eorumdam consilio apostolico auctoritate providevimus, teque illi in abbatem praefecerimus, curam, regimen et administrationem dicti monasterii tibi in Spiritualibus et temporalibus plenarie commitentes, prout in nostris inde confectis litteris plenius continetur. Nos ad ex quae in tuae commoditatis augmentum cedere valeant favorabiliter intendentes, tuis in hac parte supplicationibus inclinati, tibi ut a venerabilibus fratribus nostris Parisiensi et Senonensi archiepiscopis ac Laudunensi Episcopo vel ab altero eorum munus benedictionis recipere libere et licite valeas, ac eisdem archiepiscopis et episcopo seu alicui eorum ut munus praedictum tibi impendere possit plenam et liberam dicta auctoritate tenore praesentium concedimus facultatem. Volumus autem quod iidem archiepiscopi et episcopus seu aliqui eorum, qui munus praedictum tibi impendet, antequam illud tibi impendat, a te, nostro et Romanae ecclesiae nomine, fidelitatis debitae solitum recipiat juramentum juxta formam praesentibus adnotatam, ac formam juramenti hujusmodi quod praestabis nobis de verbo ad verbum per tuas

[125] Ce document était inconnu de Berthe Ravary.

[126] NA, ŘP Strahov, listiny, i.č. 557, *Pius VI, De benedictione novi abbatis accipienda.* Orig. pergam. 46 x 28,9, latin, bulla plumbea in filo canapis.

patentes litteras tuo sigillo munitas per proprium nuncium quanto citius destinare procures; forma autem juramenti per te praestandi talis est;

Ego Joannes Baptista L'Écuy abbas monasterii Sti Joannis Baptistae ordinis Canonicorum regularium Sti Augustini congregationis Praemonstratensis ac totius ordinis et congregationis praedictorum Capitis Laudunensis dioecesis ab hac hora in antea fidelis et obediens ero Beato Petro, Sanctaeque Apostolicae Romanae Ecclesiae et D. nostro D. Pio Papae Sexto ejusque successoribus canonice intrantibus; non ero in consilio aut consensu vel facto ut vitam perdant, aut membrum, seu capiantur mala captione, aut in eos violenter manus quomodolibet ingerantur, vel injuriae aliquae inferantur quovis quaesito colore; consilium vero quod mihi crediturі sunt per se aut nuncios seu litteras ad eorum damnum, me sciente, nemini pandam: papatum Romanum et regalia St Petri adjutor eis ero ad retinendum et defendendum contra omnem hominem; Legatum apostolicae Sedis in eundo et redeundo honorifice tractabo, et in suis necessitatibus adjuvabo; jura, honores, privilegia et auctoritatem Romanae Ecclesiae Domini nostri Papae et Successorum praedictorum conservare et defendere, augere et promovere curabo, non ero in consilio, facto, vel tractatu in quibus contra ipsum Dominum nostrum vel eamdem romanam Ecclesiam aliqua sinistra vel prejudicialia personarum juris, honoris, Status et potestatis eorum machinentur; et si talia a quibuscumque tractari novero vel procurari, impendiam hoc pro posse, et quanto citius commode potero significabo eidem Domino nostro, vel alteri per quem ad ipsius notitiam poterit pervenire, regulas Sanctorum Patrum, decreta, ordinationes, sententias, provisiones, dispositiones, reservationes et mandata apostolica totis viribus observabo, et faciam ab aliis observari: haereticos, schismaticos et rebelles Domino nostro et Successoribus praedictis pro posse persequar et impugnabo: vocatus ad Synodum veniam, nisi praepeditus fuero canonica praepeditione, possessiones vero ad mensam monasterii mei pertinentes non vendam, neque donabo, neque impignorabo, neque de novo infeudabo, vel aliquis modo alienabo[127], etiam cum consensu conventus monasterii mei, inconsulto Romano pontifice, et constitutionem super prohibitione investiturarum bonorum jurisdictionalium ad ecclesias inferiores spectantium de anno Domini millesimo Sexcentesimo vigesimo quinto editam servabo; Sic me Deus adjuvet, et haec Sancta Dei evangelia.

[127] Ceci rejoint les termes du serment rapporté dans J. Le Paige, *Bibliotheca Ordinis Praemonstratensis*, Paris, 1633, p. 880. On pourra se reporter à notre contribution: B. Ardura, «Du *Praepositus* de saint Augustin à l'abbé dans la tradition prémontrée jusqu'à la fin de l'Ancien Régime», *Abbatiat et abbés dans l'ordre de Prémontré*, sous la dir. de D.-M. Dauzet et M. Plouvier (Bibliotheca Victorina XVII), Turnhout, 2005, pp. 39-90.

Datum Romae apud Sanctum Petrum anno incarnationis Dominicae millesimo Septingentesimo octogesimo pridie idus Decembris pontificatus nostri anno Sexto[128].

L'abbé L'Écuy adressa alors une supplique[129] non datée au Parlement pour l'exécution de la bulle de confirmation pontificale. On se souvient de la pratique en usage en France sous l'Ancien Régime: les documents et décisions en provenance de Rome, et donc de l'étranger, devaient être soumis au Parlement pour enregistrement. C'est ainsi que les décisions du concile de Trente ne furent reçues qu'en partie – partie doctrinale à l'exclusion de la partie consacrée à la réforme de l'Église – par le Parlement de Paris, et encore, sous le règne de Louis XIII, soit pratiquement un siècle après la clôture du concile.

Supplie humblement Jean Baptiste L'Écuy prêtre religieux profès de l'ordre de Prémontré, qui a été élu par acte du 18 septembre 1780 à l'abbaye de Prémontré, chef d'ordre, diocèse de Laon, vacante par la mort de Guillaume Manoury[130] dernier titulaire, laquelle élection a été agréée par le Roi le 28 du mois de Septembre, qu'il vous plaira lui permettre de mettre à exécution dans le ressort de la Cour les bulles de confirmation de la dite élection, et de provision avec dispense *ad quatuor pro regulari* de la dite abbaye de Prémontré, chef d'ordre, expédiées en faveur du suppliant, et données à Rome à S. Pierre l'an 1780 de l'incarnation de notre Seigneur le trois des ides du mois de décembre, l'an 6ème du pontificat de Pie VI[131].

Le 20 décembre 1780, Pie VI envoyait au nouvel abbé de Prémontré ce bref[132] de confirmation et de félicitations, souhaitant que l'abbaye et l'Ordre de Prémontré fleurissent sous sa conduite, à la lumière de ses exemples et grâce à ses enseignements:

PIUS PP. VI

Dilecte Fili Salutem et Apostolicam Benedictionem. Valde gratum Nobis fuit, Dilecte Fili, praestitum in Nos ac Apostolicam hanc Sedem observantiae pietatisque Officium tuum, quo diligenter perscripsisti te ad supremum

[128] Ce document était inconnu de Berthe Ravary.

[129] NA, ŘP Strahov, pozůstalosti, kart. č. 4.

[130] Guillaume Manoury, né à Elbeuf en 1712, profès de Prémontré, prêtre à Laon le 21 septembre 1737, prieur-curé dans plusieurs paroisse, élu général en 1769, décédé à Paris, au collège Sainte-Anne, rue Hautefeuille, le 18 juillet 1780, puis transféré à l'abbaye de Prémontré.

[131] Ce document était inconnu de Berthe Ravary.

[132] NA, ŘP Strahov, listiny, i.č. 559, *Pius VI neoelecto abbati L'Écuy*. Orig. pergam. 53,7 × 34,7, latin. Sigillum appressum (fragmentarie asservatum). Ce document était connu de Berthe Ravary. Cf. B. Ravary, *op. cit.*, p. 96.

Praemonstratensis ordinis gradum rite esse per Fratrum suffragia electum. Id ipsum Nos non solum confirmare Actione Nostra Concistoriale, sed ea etiam omnia, quae hic requirebantur non mediocri Liberalitate Nostra expeditiora Tibi facere voluimus, ut ex Procuratore Generali[133], qui apud Nos est, intelliges, quo singolari Nostro erga Te, tuumque Ordinem studio magis obsequeremur. Illud proinde nunc Tibi persuasum precipue esse debet, Dilecte Fili, nihil a te in istum locum evento Nobis jucundius accidere posse, quam si Praemonstratensem Caetum sub Te, Tuoque ductu, exemplis, institutisque maxime florere illustrarique videamus. Quod ut facilius assequaris, et Deum Optimum Maximum, ut propitius Tibi favensque sit, precamur, et omnia Pontificiae gratiae, amoris, et patrocinii praesidia, atque adjumenta pollicemur. Ac in certius paternae hujus voluntatis pignus Apostolicam Benedictionem Tibi, Dilecte Fili, tuoque universo Ordini peramanter impertimur. Datum Romae apud Sanctum Petrum sub Annulo Piscatoris die XX decembris MDCCLXXX pontificatus Nostri Anno Sexto.

L'élection fut enregistrée[134] par le Parlement de Paris, le 29 décembre 1780.

Bénédiction abbatiale et prise de possession de l'abbaye de Prémontré

L'abbé L'Écuy reçut la bénédiction abbatiale, le 4 février 1781, des mains de Charles Bernard Collin de Contrisson[135], évêque titulaire des Thermopyles, auxiliaire de l'évêque[136] de Laon, assisté des abbés de Lavaldieu[137] et Montcetz[138]. Monseigneur de Sabran publia, deux jours avant la date fixée pour la bénédiction abbatiale, soit le 2 février 1781, un décret[139] par lequel il déléguait son auxiliaire pour précéder à cette bénédiction.

[133] Le procureur général était le père Eloi David De Smedt, profès de l'abbaye de Tongerlo, procureur de 1779 à 1804. Cf. L. Goovaerts, *Écrivains, artistes et savants de l'Ordre de Prémontré. Dictionnaire bio-bibliographique*, Bruxelles, 1899-1916, reprod. en fac-similé, Genève, 1971, t. I, pp. 179-180.

[134] NA, ŘP Strahov, listiny, i.č. 560. *Parlamentum Parisiense abbati L'Écuy de eius electione*. Orig. pergam. 27,4 x 19.

[135] Né dans le diocèse de Toul en 1722, il était prêtre, chanoine, doyen et vicaire général du diocèse d'Avranches, docteur en théologie de la Sorbonne, lorsque, le 13 mars 1775, il fut promu au siège titulaire des Thermopyles et nommé auxiliaire de l'évêque de Laon.

[136] Louis Hector Honoré Maxime de Sabran fut évêque de Laon, du 30 mars 1778 à sa mort en 1811.

[137] Remacle Lissoir, abbé de Lavaldieu, de 1766 à 1791.

[138] François Athey, abbé de Montcetz, de 1772-1787.

[139] NA, ŘP Strahov, pozůstalosti, kart. č. 4.

Monseigneur de Contrisson signa, dans le palais abbatial de Prémontré, le certificat suivant, attestant avoir donné la bénédiction abbatiale à l'abbé de Prémontré Jean-Baptiste L'Écuy:

> Carolus Bernardus Collin de Contrisson, Dei et apostolicae Sedis gratia episcopus Thermopylensis, etc. universis praesentes Litteras inspecturis notum faccimus et testamur, quod die, datae praesentium, cum licentia ill. et Rever. Domini D. Episcopi ducis Laudunensis in ecclesia abbatiae Praemonstratensis accitis et assistentibus nobis Reverendissimis fratribus et dominis abbatibus de Lavaldieu et de Moncez munus Benedictionis abbatialis ritu consueto, solemniter impendimus dilecto nobis in Christo fratri et domino Lecuy, Dei et Sanctae sedis apostolicae gratia, Premonstrati abbas et Sacri et Canonici Praemonstratensis Ordinis Capiti et generali Electo et Confirmato secundum Bullas apostolicas ab illo obtentas prestitis ab eo juramentis assuetis, datum in palatio abbatiae Praemonstratensis sub signo sigilloque Nostris et secretarii Nostri subscriptione, anno Domini millesimo septingentesimo octogesimo primo, Die vero mensis februarii quarta. † Car. Bern. Episcopus Thermopylensis.
>
> De mandato
> Butet

Le nouvel abbé prit possession de l'abbaye, le 4 février 1781, comme en témoigne le procès-verbal des notaires royaux Garot et Ganderot:

> Aujourd'hui Dimanche
> quatre février mil sept cent quatre vingt un neuf heures et demi du matin, en la présence de nous Charles Jean François Garot et Jean François Ganderot notaires royaux et apostoliques au Diocèse de Laon, résidents à Couci soussignés,
> Est comparu Messire Jean Baptiste L'Ecuy conseiller du Roi en ses Conseils, élu abbé de l'abbaye de Prémontré, Chef et Général de tout l'ordre, le quel en conséquence des Bulles à lui accordées par notre Saint Père le pape, expédiées en Cour de Rome l'an Mil Sept Cent quatre vingt, le troisième des jours de Dicembre l'an sixième du Pontificat de Pie Six, enregistrées en la Cour de Parlement de Paris suivant l'arrêt d'Exequatur du vingt neuf dudit mois de Décembre, et qui seront incessamment enregistrées au Greffe des Insinuations ecclésiastiques du Diocèse de Laon, par lui représentées et dont lecture a été faite par le révérend Père André Batteux secrétaire du Chapitre, en présence des Révérends Pères, Prieur, Religieux, et Chanoines Réguliers de ladite abbaye, au devant de la porte d'Entrée d'icelle, appelée la porte de Saint Norbert, où Mondit Seigneur s'est rendu de l'Église et paroisse Saint Norbert dudit Prémontré, et là a pris possession corporelle, réelle et actuelle en personne, de ladite abbaye et chef d'ordre de prémontré par la libre entrée en ladite abbaye, en l'Église et autres lieux en dépendant, et de tous lesdits honneurs, droits, fruits, revenus et dépendances pour en jouir suivant et conformément auxdites bulles; à laquelle prise de possession personne ne s'est opposé, au contraire

tous lesdits Sieurs Prieur, Religieux et Chanoines Réguliers de ladite maison présents et assistants y ont acquiescé avec beaucoup d'acclamations, marque de joie et reconnoissance, et de tout lequel effet ledit Seigneur de L'Écuy a requis le présent acte pour servir et valoir ce que de raison.
Fait et passé en ladite abbaye de Prémontré par devant nous notaires susdits, et lecture faite ledit Seigneur de L'Écuy, et mesdits Sieurs Prieur, religieux et Chanoines Réguliers ont signé en la minutte de la présente contrôlée ledit jour quatre février Mil Sept Cent quatre vingt un, par Lefeuvre qui a reçu sept livres, et a signé, ladite minute demeurée audit Me Ganderot notaire.

Me Garot Ganderot
Second No[tai]re

Une conclusion imprévue

Le 1er novembre 1790, la Révolution signifia à l'abbé L'Écuy, qui s'apprêtait à célébrer la messe de la Toussaint, d'avoir à quitter son palais abbatial. Dix ans jour pour jour après son élection abbatiale, l'abbé de Prémontré devait être le premier à quitter son abbaye:

> Le vœu de mes frères ceignit ma tête de la mitre et me chargea du soin de l'Ordre tout entier. Honneur bien grand sans doute, mais qui devait me coûter cher: j'étais destiné à voir notre ruine![140]

Les religieux, peu après le départ de leur abbé, furent contraints d'abandonner Prémontré:

> Forcé de quitter son abbaye en 1790, L'Écuy n'était pas à Prémontré quand on vint signifier à ses enfants la fin de leur existence régulière. Un nommé Mauduit, chef de la commission, arrivant à Prémontré, trouva les religieux au Chapitre, après tierce et avant la messe canoniale. On le reçut avec indignation; on voulut bien lui reprocher de s'être présenté dans une maison telle que la leur en mauvaise tenue; car il portait un pantalon qui alors n'était pas de mise en pareille circonstance; et, sans lui laisser le temps de sortir de son état déconcerté, le circateur, nommé M. Grébert, entonna selon l'usage le Salve Regina (du cinquième ton) et tous les religieux se rendirent au chœur[141].

[140] B. Ravary, *op. cit.*, p. 199.

[141] Badiche, «Prémontré», *Dictionnaire des ordres religieux*, Paris, Migne, 1850, t. II, col. 289.

Les documents que nous proposons aujourd'hui, ont probablement été confiés à l'abbaye de Strahov, lorsque les exécuteurs testamentaires de l'abbé L'Écuy remirent à la garde des Prémontrés le cœur de celui qui avait vivement souhaité qu'au moins une partie de ses cendres reposât auprès de ses frères. Toutes les abbayes prémontrées de France ayant disparu à l'époque de sa mort en 1834, c'est auprès du sépulcre de saint Norbert que, selon ses vœux, fut déposé le cœur du dernier abbé résidant à Prémontré. Deux ans avant sa mort, l'abbé L'Écuy écrivait, en effet, à l'abbaye de Strahov «qu'une partie de [ses] cendres ne fût pas privée de sépulture ecclésiastique», d'après son ami, le docteur Martin: «Il ne voulait pas que l'on crût que la vanité l'avait porté à ordonner ces dispositions et, en effet, tous ceux qui ont connu la simplicité de son caractère ne l'en soupçonneront pas. Mais il était naturel qu'il souhaitât que quelque chose de sa dépouille mortelle fût conservé dans un monastère de son ordre»[142].

Il fallut attendre le printemps 1951 pour que le Révérendissime Père Yves Bossière, abbé de Mondaye, parvienne à faire transférer les restes mortels du dernier abbé général résidant à Prémontré, du cimetière parisien de Montparnasse, dans son abbaye normande où, le 25 septembre 1951, il fut solennellement inhumé dans la nef centrale de l'église abbatiale de Mondaye.

Le Père François Petit, concluait par ces mots son *Oraison funèbre de Jean-Baptiste Lécuy, dernier Abbé de Prémontré*:

> Une destinée humaine comporte toujours des leçons de vie chrétienne. Laissez-moi en dégager deux de la vie de Lécuy.
> La première, pour les particuliers. Quelles que soient les épreuves par où passe notre existence nous pouvons toujours trouver en nous-mêmes la sérénité. Les anciens l'avaient déjà vu. Quand le monde s'écroulerait sur le sage, disait Homère, il le frapperait de ses ruines sans l'émouvoir: *impavidum ferient ruinae*. Saint Paul le disait avec plus de magnificence: Je suis certain que ni la faim, ni la soif, ni la nudité, ni la persécution, ni le glaive, ni les puissances supra-terrestres ne sauraient me séparer de l'amour de Dieu qui est en Notre-Seigneur Jésus-Christ (Rom. VIII, 38). Et Lécuy plus tranquillement: «J'ai l'expérience qu'après la tempête le Seigneur donne le calme, après la tristesse il verse sa joie dans le cœur.» La foi, l'espérance, l'amour de Dieu et de nos frères dépassent toutes les épreuves et peuvent toujours nous assurer la paix du cœur et la joie profonde des chrétiens.
> La deuxième leçon, à l'usage de ceux qui sont en charge.

[142] B. RAVARY, *op. cit.*, p. 271.

> Lorsque les catastrophes menacent le monde, l'intelligence et le courage ne suffisent pas à les empêcher. Il y faut des réformes profondes. Pour le maintien de la vie religieuse, c'était insuffisant de vouloir faire un ordre utile, il eût fallu renoncer plus tôt à des droits seigneuriaux que rien ne justifiait plus, à un faste que Lécuy déplorait plus tard en disant: «Nous menions une vie de château.» Il eût surtout faire appel à la foi qui existait encore, montrer le primat de la vie contemplative, la nécessité pour l'Église de la prière, de la pénitence, d'une prédication authentique de l'évangile. Et ainsi dans tous les domaines de l'activité chrétienne. Mais ni le roi, ni l'assemblée des évêques, ni la commission des réguliers, ni le parlement ne l'ont vu, et Dieu qui se glorifie de donner aux rois et aux peuples – à son Église même – de grandes et terribles leçons permit que cela demeurât inaperçu[143].

Ainsi se réalisait le vœu de l'abbé L'Écuy: être enseveli au milieu de ses frères. Cet homme pourrait nous sembler bien lointain … en réalité, il ne l'est pas. Sur nombre de ses contemporains, il avait l'avantage de saisir ce qu'il est convenu d'appeler aujourd'hui les «signes des temps».

Le Chapitre national se réunit le 15 août 1779, neuf ans après les précédentes assises tenues en 1770, et un an avant l'élection de L'Écuy au siège de Prémontré. Le vieil abbé général Guillaume Manoury laissa alors à Jean-Baptiste L'Écuy, l'honneur de prononcer le discours d'ouverture. En une période particulièrement difficile, il convenait de mettre en avant un homme au fait des idées et des événements, et susceptible de jouer un rôle décisif dans le futur[144].

> Notre véritable gloire est d'être des religieux estimés. Et que nous manque-t-il pour cela? Si je porte mes regards sur le premier siège de l'ordre, je puis m'écrier avec le roi prophète que l'amour de la Vérité s'y est rencontré avec la bonté indulgente et que la Justice et la Paix se sont embrassées. Si je les tourne vers cette respectueuse Assemblée, un vénérable et vertueux vieillard, plusieurs hommes d'un mérite éminent en occupent les premières places; les supériorités sont remplies par des sages et vigilants coopérateurs; de bons et utiles curés sont répandus dans les différents diocèses; une jeunesse qui promet s'élève dans nos maisons d'études mieux tenues; et nos noviciats, malgré la défaveur des temps, ne se dégarnissent point. Reprenons donc courage et ayons soin qu'aucun schisme, aucune division ne rompe la paix entre nous;

[143] F. Petit, *Oraison funèbre de Jean-Baptiste Lécuy, dernier Abbé de Prémontré*, (pro manuscripto), p. III.

[144] Cf. F. Petit, «Le discours du P. L'Écuy au chapitre de 1779», *Actes officiels du 15e Colloque du C.E.R.P.*, Amiens, 1990, p. 6-9. «Le: *Discours...* de L'Ecuy lors de l'ouverture du chapitre national de 1779», éd. X. Lavagne d'Ortigue, *An. Praem.*, t. LXXXII (2006) pp. 187-206.

car c'est encore, Messieurs, ce que le public nous pardonne le moins. Tâchons qu'un peu d'émulation vienne nous prêter son aiguillon salutaire. Bientôt tout renaîtra, tout se régénérera, cet Ordre verra luire encore des jours semblables à ceux de sa jeunesse[145].

Viale Giotto 27
I-00153 Roma

Bernard ARDURA O.Praem.

[145] *Ibid.*, p. 205.

Recensiones

Dominique POIREL, *Des symboles et des anges.* Hugues de Saint-Victor et le réveil dionysien du XIIe siècle (Bibliotheca Victorina XXIII), Turnhout: Brepols 2013, 592 p., 1 colour ill. ISBN 978-2-503-54757-2. Hardback € 111.- excl. tax.

Der wissenschaftliche Begleitband zur kritischen Edition des Kommentars Hugos von St. Viktor zur *Himmlischen Hierarchie* des Ps.-Dionysius Areopagita (*Super Ierarchiam*, CC CM 178, Turnhout: Brepols 2013) gliedert sich in drei Teile. Der erste Teil *Commenter la ‚Hiérarchie céleste' du pseudo-Denys l'Aréopagite* (S. 11-239), der auf eine nicht publizierte Habilitationsschrift an der Sorbonne (Université de Paris IV) zurückgeht, ist eine sehr gründliche und detaillierte Quellenstudie zum Kommentarwerk Hugos. Der zweite Teil *Hugues de Saint-Victor et la réception du pseudo-Denys* (S. 241-333) vereinigt in systematischer Absicht drei teilweise überarbeitete Studien zur Dionysius-Rezeption des Mittelalters, während der dritte Teil *Le ‚Super Ierarchiam' et son influence doctrinale* (S. 335-502) in fünf bereits veröffentlichten Beiträgen den Einfluss des Kommentarwerkes Hugos in Theologie, Philosophie und Kunst thematisiert. Dass bei einem solchen Vorgehen Wiederholungen unvermeidlich sind, ist selbstverständlich. Sie zeigen in ihren wechselnden Akzenten auch die längere Entstehungsgeschichte dieser bedeutenden Publikation auf.

Anhand der Textüberlieferung, insbesondere des doppelten *accessus*, und der übrigen Werke Hugos kann Vf. zeigen, dass für den Kommentar eine lange Abfassungszeit in mehreren Etappen von ca. 1120 bis 1140 anzunehmen ist. Eine Vertrautheit mit Ps.-Dionysius dürfte Hugo bereits von seiner Ausbildung mit nach St. Viktor gebracht haben. In seinem frühen *Didascalicon* ist aber Dionysius noch Bischof von Korinth, nicht wie in Hilduins *Passio* der erste Bischof von Paris. Dem ursprünglichen Plan Hugos entsprechend, sollte *Super Ierarchiam* den ersten Teil einer umfassenden Kommentierung der Werke des Areopagiten bilden. Unter den historischen Belegen wird S. 55 auch auf die *Continuatio Praemonstratensis* der Chronik des Sigebert von Gembloux verwiesen (dass diese aber einem Robert von Prémontré zugeschrieben wird, beruht auf einer alten Verwechselung mit Robertus de Monte; vgl. MGH Scriptores VI, 447-456; Norbert BACKMUND, *Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens*, Averbode 1972, S. 254-257). Sehr gut herausgearbeitet ist durchgehend der lebensweltliche Hintergrund der Theologie einer Abtei von Regularkanonikern, für die die in der *Himmlischen*

Hierarchie beschriebene *vita angelica* nicht in der monastischen Tradition Gregors d. Gr. in spiritualistischer Leibverneinung, sondern in der aktiv-kontemplativen Tätigkeit der *actus hierarchici* (purgare, illuminare, perficere) und der Reinheit eines priesterlichen Lebens besteht. Dass dazu auch auf Philipp von Harvengt verwiesen wird (S. 201f. Anm. 28), zeigt einmal mehr die engen Beziehungen der frühen Prämonstratenser zur Theologie Hugos auf. Diese Feststellung wird unterstrichen durch den bei Adamus Scotus festgestellten „chant dionysien", d.h. die markante Verwendung des typischen Vokabulars des Areopagiten, wie sie nicht zuletzt in Kreisen der Regularkanoniker gegeben war (S. 255, allerdings erst in einem Werk Adams aus seiner Zeit als Kartäuser).

In methodologischer Hinsicht verdient Kapitel 3 des 2. Teils besondere Beachtung, in dem die Kommentierungsmethode Hugos en détail vorgestellt und deren Wechsel von einer Auslegung der einzelnen Wörter zu einer stärker inhaltlichen Exegese verständlich gemacht wird. Zugleich zeigt sich die sprachliche Brillanz der Reimprosa Hugos (vgl. wieder Philipp von Harvengt). Die theologische Bedeutung des Kommentarwerks des Viktoriners wird in den Beiträgen des 3. Teils in verschiedener Perspektive untersucht. Für das Selbstverständnis der Regularkanoniker besonders bedeutsam ist Kap. 1 *L'ange gothique* (S. 337-362), in dem der Wechsel von der monastischen Angelologie Gregors d. Gr. zur hierarchischen des Areopagiten nachgezeichnet wird (einschließlich der Bedeutung der himmlischen Liturgie für die kirchliche bei Suger von Saint-Denis). Der dionysische Engel wird dadurch zum Modell für die *vita angelica* der Kleriker (S. 355f.). Einer der *actus hierarchici* ist das Weitergeben des göttlichen Lichtes (illuminare), wo Hugo Dionysius mit Augustinus im Rahmen einer Lichtmetaphysik zu verbinden sucht, wie sie dann auch Bonaventura umfassend ausgestalten wird (S. 363-394). Dem Symbolismus des Areopagiten in der Auslegung Hugos widmen sich die Kapitel 3-6 des 3. Teils, zunächst in einer differenzierten Begriffsbestimmung, dann in der Verbindung mit der Anagogie und Sprachphilosophie, vor allem anhand der Trinitätslehre (Kap. 4) und in Abgrenzung zur Sprachkritik Peter Abaelards und seiner Schule (Kap. 5) und nicht zuletzt in der Beziehung zu Suger von Saint-Denis (Kap. 6), wobei auch der Liturgie als zentralem Inhalt des kanonikalen Lebens (S. 501f.) besonders Rechnung getragen wird.

Eine umfangreiche Bibliographie und ein detailliertes Registerwerk ergänzen den nicht nur für die Theologiegeschichte des Mittelalters, sondern gerade auch für die Geistesgeschichte der Kanonikerreform des 12. Jahrhunderts bedeutenden Band. Dass Hugo angesichts der Unbegreiflichkeit Gottes auf das gelebte Gotteslob verweist, zeigt diesen lebensweltlichen Hintergrund überdeutlich auf: *Si ergo dicendo non potes, lauda vivendo. Quod lingua non explicat, uita bona commendat* (S. 301).

Friedrich-Ebert-Straße 12
D-93051 Regensburg

Ulrich G. Leinsle O.Praem.

Hanns Peter NEUHEUSER (Hg.), *Bischofsbild und Bischofssitz*. Geistige und geistliche Impulse aus regionalen Zentren des Hochmittelalters (Archa Verbi. Subsidia, Bd. 9), Münster: Aschendorff 2013, VIII+237 S., geb. ISBN 978-3-402-10223-7. € 38,80.

Der vorliegende Sammelband, teilweise mit Beiträgen einer Tagung anlässlich des Bamberger Bistumsjubiläums 2007, widmet sich dem Zusammenspiel von Bischof, Bischofssitz, Klöstern, Bibliotheken und Universitäten an Bischofssitzen und bietet so wichtige Beiträge zu einem in der Bildungs- und Ordensgeschichte nicht eben als zentral eingeschätzten Thema. Dabei wird vor allem auch die theologische Dimension des Bischofsbildes des Hochmittelalters territorial übergreifend (Hl. Römisches Reich, England, Toskana, Katalonien) zu erfassen versucht.

Der einleitende Beitrag von Frank G. HIRSCHMANN, *Bischofssitze als Bildungszentren im hohen Mittelalter* (S. 1-27) gibt einen Überblick über die Entwicklung der Bischofssitze als zentrale Bildungsorte von den Kathedralschulen bis zu den Generalstudien der Bettelorden und Universitäten, einschließlich der vor allem in Köln und Mainz bedeutenden jüdischen Bildungseinrichtungen. Dass dabei allerdings zwar ausführlich von der monastischen Klosterreform, nicht aber von der oft mit dem Bischof enger verbundenen Kanonikerreform die Rede ist, stellt zumindest im Hinblick auf die kanonikalen Reformorden und die Reform von Domstiften ein Desiderat dar. Am Beispiel der Bamberger und Merseburger Dombibliotheken stellt Markus SCHÜTZ (*Neue Bistümer, neue Bücher?* Die Erstausstattung der Dombibliotheken in Bamberg und Merseburg als Indikator für zugedachte Zentralfunktionen, S. 29-61) die Erstausstattung und deren Funktion von Dombibliotheken im Zusammenwirken mit anderen Bibliotheken der Stadt dar. Dieser Beitrag ist zugleich anregend, dem Verhältnis von Dombibliothek und Domstift mit anderen Stiften der Stadt (z.B. Magdeburg) nachzugehen. Dasselbe gilt von der Bamberger Fallstudie von Ulrike SIEWERT, *Die Bedeutung des Kollegiatstiftes St. Stephan in der Bischofsstadt Bamberg von der Bistumsgründung bis zum ausgehenden Mittelalter* (S. 63-88). Der kunsthistorisch und theologisch gleichermaßen bedeutsame Beitrag von Hanns Peter NEUHEUSER, IHPAPXHIA. *Zur Auszeichnung von Bischof und Bistumssitz mit dem Rationale*. Das spätottonische Bischofsbild des Regensburger Uta-Kodex in der Deutung des Hebräerbriefs (S. 89-133), interpretiert die Bischofsgestalt des Hl. Erhard in dem um 1045-1047 entstandenen Uta-Kodex (Clm 13601 der Bayerischen Staatsbibliothek München) in der Stilisierung als atl. Hoherpriester. Keinen prämonstratensischen Bezug weisen die Beiträge zur Toskana von Domenico PARDUCCI (*Bischöfe und Bischofssitze in der hochmittelalterlichen Toskana*, S. 135-146) und zu Katalonien von Ludwig VONES (*Bischofssitze als geistige Zentren eines katalanischen Kulturraumes im 10. Jahrhundert: Barcelona, Vic und Girona*, S. 173-203) auf. Daniel BAUMANN (*Stephan Langton und sein Bischofssitz Canterbury*, S. 147-172) zeigt das komplexe Verhältnis des

Bischofs Stephan Langton (reg. 1207-1228), als gefeierter Theologe in Paris u.a. Lehrer des friesischen Chronisten Emo von Bloemhof, zu seinem Bischofssitz auf, wobei auch die frühe Ausbreitung der Verehrung des hl. Thomas Beckett, nicht zuletzt anlässlich der von Langton inszenierten Translation 1220, ausführlich behandelt wird. Ein liturgiegeschichtlicher Überblick über das Bischofsbild im Spiegel der Ordinationsliturgie von Jürgen Bärsch (*Der Bischof im Licht seiner Ordinationsliturgie im Mittelalter.* Liturgiehistorische und liturgietheologische Anmerkungen zum Ritus der Bischofsweihe im *Pontificalis ordinis liber* des Wilhelm Durandus d.Ä. (1293/1295), S. 205-229) beschließt den anregenden Sammelband.

Friedrich-Ebert-Straße 12
D-93051 Regensburg

Ulrich G. Leinsle O.Praem.

Germania Sacra. Die Kirche des Alten Reiches und ihre Institutionen, Dritte Folge 5: Die Bistümer der Kirchenprovinz Mainz, Das Bistum Konstanz 6, *Das reichsunmittelbare Prämonstratenserstift Marchtal*, bearbeitet von Wilfried Schöntag, Berlin/Boston: de Gruyter 2012, XVI+770 Seiten, 5 Faltkarten. ISBN 978-3-11-026241-4. € 149,95.

Eine der wichtigsten Zirkarien des Prämonstratenserordens war ohne Zweifel die vornehmlich in der Diözese Konstanz gelegene Zirkarie Schwaben. Im Rahmen der zeitweiligen Ausrichtung des Arbeitsprogramms der *Germania Sacra* auf die Erforschung des Prämonstratenserordens hat nun Wilfried Schöntag seine Bearbeitung des Reichsstifts Marchtal vorgelegt, das in der schwäbischen Zirkarie gelegen war. Um es vorwegzunehmen – eine grundsolide, mit größter Umsicht und Sorgfalt gearbeitete Studie, die durchweg zu überzeugen vermag, gerade in ihrem handbuchartigen Charakter, nach dem die neu erscheinenden Bände ausgerichtet sein sollen. Die Abtei Marchtal, die nach einem längeren Prozess 1518 die Reichsstandschaft erhalten konnte, hat diese herausgehobene verfassungsrechtliche Stellung über die gesamte Frühe Neuzeit hinweg bis zu ihren Säkularisation durch die Fürsten von Thurn und Taxis im Jahre 1803 behaupten können. Die Mitgliedschaft im Kollegium der schwäbischen Reichsprälaten war Garant für die Reichsfreiheit des Stifts.

Mit Wilfried Schöntag hat die Germania Sacra für die Bearbeitung dieses Bandes einen überaus kompetenten Experten gewinnen können, der sich Zeit seines Forscherlebens immer wieder mit der Geschichte des Prämonstratenserstifts Marchtal beschäftigt und dazu zahlreiche Publikationen vorgelegt hat. Seine nun vorliegende Studie, der man die durchdringende Kenntnis der Materie in allen Kapiteln anmerkt, kann man durchaus als summarischen Abschluss dieser Forschertätigkeit sehen. Einen Schwerpunkt der Arbeit bilden dabei das ausgehende 16. und das

17. Jahrhundert, als das Stift Marchtal eine Blütezeit erlebte. Es war dies die Zeit, wie Schöntag zeigen kann, in der das Stift eine herausragende Stellung in der Zirkarie einnahm. Das große Jahrhundert Marchtals stand im Zeichen umfangreicher Ordens- und Bildungsreformen, einem wirtschaftlichen Aufschwung, der die glanzvolle Bautätigkeit des Stifts ermöglichte, und einem hohen Ausbildungs- und Kenntnisstand der Konventualen. Das klösterliche Leben war jedoch von den zeittypischen Formen ignatianischer Spiritualität und einer barocker Frömmigkeit geprägt, an theologischen oder philosophischen Diskussionen der Zeit waren die Marchtaler Patres weitgehend unbeteiligt. Inwieweit sich der über Marchtal hinaus bekannte Sebastian Sailer mit der Aufklärung auseinandergesetzt hat, ist derzeit noch nicht abzusehen.

Kernpunkte der Arbeit Schöntags bilden neben der politischen und wirtschaftlichen Geschichte die Verfassung und Verwaltung der Abtei, das religiöse und geistige Leben, aber auch die prosopographische Entwicklung des Stifts. Hier wurde für Marchtal Grundlagenarbeit geleistet, die auch spätere Forschergenerationen immer wieder heranziehen können und müssen. Gerade in Bezug auf das geistige Leben im Stift hat Schöntag bislang weitgehend unbekannte Archivalien zu Tage gefördert und ausgewertet, die einen einzigartigen Blick auf die faszinierende Welt der oberschwäbischen Klosterkultur ermöglichen. Historiographie, Musik, der Buchdruck, aber auch das Wallfahrts- und Prozessionswesen werden hier in ihrer ganzen Breite sichtbar. Fortan wird man das kulturelle Leben Marchtals nicht allein mehr mit den Namen Sebastian Sailer, Isfried Kayser und Sixt Bachmann verbinden.

Schöntag gelingt es immer wieder, Politik, Verfassung und kulturelles Leben des Klosters in einen über die Grenzen des Reichsstifts hinausweisenden Zusammenhang zu stellen. Hier liegt eine besondere Stärke der Studie, weil sie über das eigentliche Anliegen der Beschreibung hinaus die verschiedenen Beziehungsgeflechte zu Kaiser, Reich, den territorialen Nachbarn, aber auch zu Orden und Zirkarie darstellt und Abhängigkeiten wie Einflussmöglichkeiten deutlich werden lässt. So bleibt es nicht bei einer Geschichte von Verfassung, Verwaltung und innerem Leben des Stifts, sondern wird vielmehr ein lebendiges Bild der südwestdeutschen Ordens- und Territoriallandschaft in all ihren Verzahnungen deutlich. Dennoch – und das räumt der Autor in seinem Vorwort ein – kann und will Schöntag nach der Konzeption der *Germania Sacra* nicht die auswärtige Politik der Marchtaler Äbte sowie die personellen Verflechtungen innerhalb des Prämonstratenserordens behandeln, wenngleich das nach wie vor eine reizvolle Aufgabe darstellte.

Neben dem von Max Müller herausgegebenen Sammelband zum 300jährigen Bestehen der Stiftskirche St. Peter und Paul, an dem Schöntag seinerzeit ebenfalls mitgearbeitet hatte, liegt nun eine weitere grundlegende Arbeit für das Stift Marchtal vor. Nachdem die neue Konzeption der *Germania Sacra* an der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen sich auf die Beschreibung der Bistümer und Domkapitel konzentrieren

will, werden wohl nur noch wenige Monographien über andere Prämonstratenserstifte erscheinen. Umso wertvoller ist die Arbeit von Schöntag für Marchtal zu bewerten, kann sie doch als Modellstudie für andere Stifte und Abteien gelten, die noch der Bearbeitung harren. Als solcher ist ihr eine weite Rezeption und Verbreitung zu wünschen.

Historisches Seminar
Wilhelmstraße 50
D-72074 Tübingen

Franz BRENDLE

Georg SCHROTT, *Leichenpredigten für bayerische Prälaten der Barock- und Aufklärungszeit* (Materialien zur bayerischen Landesgeschichte, Bd. 22), München: Kommission für bayerische Landesgeschichte 2012, L+350 S. ISBN 978-3-7696-0422-1. € 35.-

Die Erforschung der katholischen deutschen Predigt der frühen Neuzeit ist seit langem ein Desiderat der Forschungsgeschichte, insbesondere die evangelischerseits inzwischen gut beleuchtete Funeralrhetorik. Einen wichtigen Beitrag leistet dazu die vorliegende germanistische Regensburger Dissertation, die sich in einem mit gründlicher Überlegung abgesteckten Feld der gedruckten Leichenpredigt für Stiftsvorstände der vier Prälatenorden (Augustiner-Chorherren, Prämonstratenser, Benediktiner, Zisterzienser) im damaligen Kurfürstentum Bayern (genaue geographische Eingrenzung S. 5f.) von der Mitte des 17. Jahrhunderts (erste gedruckte Predigt 1675) bis zur Säkularisation 1802/03 bewegt. Dabei stehen naturgemäß mehr die gattungskonstitutiven Merkmale als die individuellen Abweichungen der stiftischen Leichenpredigt im Vordergrund.

Nach einem kritischen Überblick über die Forschungslage und Gattungsgeschichte werden die gedruckten Predigten nach ihren Autoren, Anlässen (meist zum Abschluss der Trauerfeiern am dreißigsten Tag gehalten), den Aussagen über den Gefeierten (biographische Schemata, Ideal des Prälaten, Wissenschaft, Bautätigkeit), dem Publikum (Hörer- und Leserkreis, Didaxe) und den Auftraggebern (Herrschaftsausübung, Repräsentation, kollektive Identität) untersucht. Im Anhang wird das Verzeichnis der nachgewiesenen Predigten (nach Klöstern geordnet) in vollem Titel gegeben und durch fünf Register (Gefeierte, Verfasser, Herkunftsorte der Verfasser, Ordenszugehörigkeit der Verfasser, Druckorte und Drucker) erschlossen. Hier hätte man sich allerdings auch genauere biographische Angaben zu den Verfassern vorstellen können. Schließlich werden zwei Predigten (Rott CR 1726, Mallersdorf OSB 1795) als Zeugen des Wandels in der Gattung ediert.

Es ist hier nicht der Ort, die reichhaltigen und beachtenswerten Einzelergebnisse der Arbeit, unter denen nicht zuletzt die detaillierte Untersuchung zur Auseinandersetzung mit der Aufklärung (S. 161-181) hervorzuheben ist, eingehend zu würdigen. Stattdessen sollen die Ergebnisse

für den Prämonstratenserorden dargestellt werden. Dieser, nicht wie Vf. aufgrund älterer Literatur annimmt, als „Seelsorgeorden" entstanden (S. 92), ist mit seinen wenigen und nicht gerade reichen bayerischen Klöstern als Auftraggeber nur durch Neustift (4 Predigten), Osterhofen (2 Predigten), Schäftlarn (3 Predigten) und Windberg (1 Predigt) vertreten, wobei auch die Häufigkeit von Trauerfällen und die oft lange Regierungszeit der Prälaten zu berücksichtigen sind. Aus St. Salvator, Steingaden und Speinshart liegen keine Druckwerke vor. In der Liste der Prediger ist Osterhofen und St. Salvator je zweimal, Neustift einmal verzeichnet, so dass sich nur 5 von 173 Predigten Prämonstratensern zuschreiben lassen. Die Drucklegung beginnt auch relativ spät beim Tod des Abtes Melchior Schußmann von Schäftlarn 1719.

Dabei zeigen sich auch einige Besonderheiten der Häuser. Wie in allen Klöstern werden die Prediger selten aus dem eigenen Konvent geholt. Die Leichenpredigt des damaligen Subpriors von Osterhofen und nachmaligen Abtes von St. Salvator Joseph Silbermann auf seinen Abt Joseph Mari 1727 (Nr. 82) gehört zu diesen Ausnahmen. Im Unterschied zu den Benediktinern sucht man aber die externen Kanzelredner nicht im eigenen Orden, sondern in Neustift bei den Franziskanern in Freising, in Osterhofen bei den Säkularkanonikern (Nr. 83), in Schäftlarn bei den Kapuzinern und Augustinereremiten in München (Nr. 124-126) und in Windberg im benachbarten Benediktinerstift Oberaltaich (Nr. 163). Es ergibt sich also eine deutliche Bevorzugung der auf die Volkspredigt spezialisierten Mendikantenorden. Aus dem Orden holte man den Neustifter Prior Gottfried Minder 1761 in das benachbarte Benediktinerstift Weihenstephan (Nr. 154), den Abt von St. Salvator Joseph Silbermann 1739 und 1746 in das nicht zur bayerischen Benediktiner-Kongregation zählende Niederaltaich (Nr. 73f.), wo er bereits zur Tausendjahrfeier des Klosters 1731 gepredigt hatte. 1751 bemühte man seinen Bruder Adolph, damals Kastner in Osterhofen, als Prediger (Nr. 75).

In inhaltlicher Hinsicht verdienen vor allem die Predigten Joseph Silbermanns hohe Beachtung, der nach Schrott in die erste Reihe der stiftischen Funeralprediger gehört, „gesegnet mit einem großen Reichtum an originellen Ideen" (S. 49). So wird auch die Predigt auf den großen Bauherrn Joscio Hamberger von Niederaltaich, dem Silbermann bereits als Professor in Osterhofen 1732 seine Thesenschrift über das Eherecht gewidmet hatte, streckenweise „zu einer Art rhetorischer Kirchenführung" (S. 97). In seiner frühen Predigt auf Abt Joseph Mari von Osterhofen gibt Silbermann 1727 dagegen dem Volk im Vergleich des Abtes mit dem Ägyptischen Joseph in höchst kunstvollem Aufbau geradezu eine erweiterte *Ars moriendi* „durch die dialektische Verschränkung von Leben und Tod." Denn der „Osterhovische Joseph" war in seinem Leben der verstorbene Ägyptische Joseph und in seinem Tod der lebendige. „Das ganze Leben wird hier in seiner Tugendhaftigkeit als Voraussetzung und Vorbereitung für ein gutes Sterben dargestellt." (S. 134). Das ist nicht die einfache „Entlegenheitsrhetorik" wie bei der Trauerrede auf

den Schäftlarner Abt Melchior Schußmann 1719, der als „geistlicher Zauberer" vorgestellt wird (S. 158f.). Silbermann präludiert bereits 1739 die Auseinandersetzung mit der aufgeklärten Klosterkritik seiner Zeit, die im aufwändigen Kirchenbau Hambergers nur eine protzige Zurschaustellung des Reichtums des Klosters sehen wollte (S. 167).

Wenn Schrott am Schluss (S. 197f.) gewissermaßen noch ein ganzes Forschungsprogramm für die künftige Bestandsaufnahme, komparatistische Sichtung und interdisziplinäre Auswertung der katholischen Leichenpredigten entwirft, ist ihm darin nur beizupflichten.

Friedrich-Ebert-Straße 12
D-93051 Regensburg

Ulrich G. Leinsle O. Praem.

Chronicon

GENERALIA

S. Norbertus

1. — Ruperti Tuitiensis, *Opera apologetica*, cura et studio Maria Theresia Arduini (†) (Corpus Christianorum Continatio Mediaevalis XXVIII), Turnhout 2012, darin für die prämonstratensische Frühgeschichte besonders wichtig S. 73-93: *Conflictus Ruodperti Abbatis Coloniensis cum Norberto*, S. 95-100: *Quaestio utrum monachis liceat praedicare*, und als Appendix S. 217-321: *Dialogus quae sit vita vere apostolica*. (U.G.L.)

2. — *Vita S. Norberti*. Leben des hl. Norbert, des Gründers der Prämonstratenser. Grafikzyklus in 20 Kupferstichen der Gebrüder Klauber, Augsburg mit Texten von P. Sebastian Sailer O.Praem. Übersetzung der lateinischen Texte von Ulrich Leinsle O.Praem. Einführung von P. Rainer Rommens O.Praem. (Schriftenreihe des Klostermuseums Roggenburg, Heft 5), Neu-Ulm 2013, 60 S. (U.G.L.)

3. — Rezension: Klemens H. Halder, *Norbert von Xanten*. Der Gründer des Prämonstratenserordens und seine Zeit, Innsbruck-Wien 2010, von Helmut Gritsch, in *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, S. 263-264.

B. Petrus Hadrianus Toulorge

4. — *Decretum super martyrio Petri Hadriani Toulorge*, dans *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, pp. 220-223.

Ordo Praemonstratensis

5. — Mirko Breitenstein / Stefan Burkhardt / Julia Dücker (Hg.), *Innovation in Klöstern und Orden des Hohen Mittelalters*. Aspekte und Pragmatik eines Begriffs (Vita regularis. Abhandlungen, Bd. 48), Münster-Berlin: LIT-Verlag 2012. Der sehr beachtenswerte Sammelband (Veröffentlichung des Interakademischen Projekts „Klöster im Hochmittelalter: Innovationslabore europäischer Lebensentwürfe und Ordnungsmodelle" der Heidelberger Akademie der Wissenschaften und der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig) geht in folgenden Beiträgen auf die Prämonstratenser ein: Stefan Burkhardt, *Konflikte um das Neue*. Innovationsprozesse im Mainzer Erzbistum des

12. Jahrhunderts, S. 3-20; Nathalie KRUPPA, *Reform und Bildung.* Die Klosterreformen der Hildesheimer Bischöfe im 12. Jahrhundert am Beispiel der Regularkanonikerreform, S. 39-64; Guido CARIBONI, *Ist der Jünger über dem Meister?* Ius proprium, Apellation und Apellationsverbot an den Apostolischen Stuhl in der vita religiosa des 12. Jahrhunderts, S. 75-90; Lars-Arne DANNENBERG, *Stagnation vs. Innovation.* Kommentierung von Kloster- und Ordensregeln, S. 105-128; Sébastien BARRET, *Schriftlichkeit, Normativität und Technologie.* Kommentar zur Sektion „Normativität und Innovation", S. 129-141; Stefan WEINFURTER, *Innovation in Klöstern und Orden des Hohen Mittelalters* (Zusammenfassung), S. 297-306. (U.G.L.)

6. — Cristina ANDENNA / Klaus HERBERS / Gert MELVILLE (Hg.), *Die Ordnung der Kommunikation und die Kommunikation der Ordnungen*, Bd. 1: Netzwerke: Klöster und Orden im Europa des 12. und 13. Jahrhunderts. Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2012. In dem thematisch beachtenswerten Sammelband gehen folgende Beiträge auf die Prämonstratenser ein: Florent CYGLER, *Charactères et contenues de la communication au sein des ordres religieux au Moyen Âge: les transferts internes d'information*, S. 77-90 (Briefverkehr, Generalkapitel etc.); Maria Pia ALBERZONI, *I sistemi di controllo*, S. 93-117 (Visitationen); Uwe ISRAEL, *Personale Kommunikation zwischen Klöstern im Mittelalter*, S. 149-164 (Visitationen, Kapitel); Cristina ANDENNA, *Le forme della communicazione negli ordini religiosi del XII e XIII secolo: periferia e sottocentri*, S. 261-289 (bes. S. 275-280: Prämonstratenser als Beispiel für „Ordini caratterizzati di una struttura di carattere misto, fondata su una relazione diretta con caput, ma a sua volta mediata da un sistema di filiazioni e di suddivisioni in spazi geografici contigui ben determinati" (S. 264). – Im Register ist (S. 306) leider ‚Suevia' fälschlich mit ‚Schweden' statt ‚Schwaben' übersetzt. (U.G.L.)

7. — Klaus SCHREINER, *Gemeinsam leben.* Spiritualität, Leben und Verfassungsform klösterlicher Gemeinschaften in Kirche und Gesellschaft des Mittelalters. Hg. in Verbindung mit Mirko BREITENSTEIN von Gert MELVILLE (Vita regularis, Abhandlungen 53), Berlin: LIT-Verlag 2013. Der Sammelband mit Aufsätzen des bedeutenden Forschers der vergleichenden Ordensgeschichte geht fast durchgehend auch auf die Prämonstratenser ein. Besonders wichtig: *Mönchtum zwischen asketischem Anspruch und gesellschaftlicher Wirklichkeit.* Spiritualität, Sozialverhalten und Sozialverfassung schwäbischer Reformmönche im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung, S. 1-61; *Communio* – Semantik, Spiritualität und Wirkungsgeschichte einer in der Augustinerregel verankerten Lebensform, S. 205-241; *‚Brot der Mühsal'.* Körperliche Arbeit im Mönchtum des hohen und späten Mittelalters. Theologisch motivierte Einstellungen, regelgebundene Normen, geschichtliche Praxis, S. 243-290 (bes. S. 270-274: Arbeit und Gebet bei den Kanonikern); *Observantia regularis.*

Normbildung, Normenkontrolle und Normwandel im Mönchtum des hohen und späten Mittelalters, S. 331-371; *Verschriftlichung als Faktor monastischer Reform.* Funktionen von Schriftlichkeit im Ordenswesen des hohen und späten Mittelalters, S. 453-507 (bes. S. 473f.); *Dauer, Niedergang und Erneuerung klösterlicher Observanz im hoch- und spätmittelalterlichen Mönchtum.* Krisen, Reform- und Institutionalisierungsprobleme in der Sicht und Deutung betroffener Zeitgenossen, S. 509-550 (bes. S. 520f.). (U.G.L.)

8. — Compte-rendu: Wolfgang GRASSL, *Culture of Place: an Intellectual Profile of the Premonstratensian Order*, 2 vol., Nordhausen, 2012, par Bernard ARDURA, dans *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, pp. 278-280.

9. — Jörg SONNTAG (Hg.), *Religiosus Ludens.* Das Spiel als kulturelles Phänomen in mittelalterlichen Klöstern und Orden (Arbeiten zur Kirchengeschichte, Bd. 122), Berlin-Boston: de Gruyter 2013, darin besonders: Lars-Arne DANNENBERG, *Spielverbote für Kleriker und Mönche im kanonischen Recht des Mittelalters*, S. 81-95. (U.G.L.)

Commissio Historica

10. — In its meeting of March 2th 2013, the Commision elected Anselm Joseph Gribbin (°1967), archivist of the abbey of Tongerlo, as a member and Jindřich Zdík Zdeněk Charouz (°1959) of the abbey of Želiv, Johanna Orsolya Jakits (°1972) of the monastery of Zsámbék and Anzelm Szabolcs Szuromi (°1972) of the abbey of Csorna as socii. These elections were approved by Abbot General T. Handgrätinger and the Definitory of the Order in the meeting of April 8th-10th 2013. (H.J.)

Saint-Victor

11. — Rezension: Fabrizio MANDREOLI, *La teologia della fede nel* De sacramentis Christiane fidei *di Ugo di San Vittore*, (Corpus Victorinum. Instrumenta, Bd. 4), Münster 2011, von Ulrich G. LEINSLE, in *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, S. 265-267.

12. — Rezension: Ulrich KÖPF und Dieter R. BAUER (Hg.), *Kulturkontakte und Rezeptionsvorgänge in der Theologie des 12. und 13. Jahrhunderts*, (Archa Verbi Subsidia, Bd. 8), Münster 2011, von Ulrich G. LEINSLE, in *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, S. 267-269.

Ordo canonicus

13. — Elizabeth DEN HARTOG, *Architecture, liturgy and daily life in the abbey church of Rolduc and its cloister*, in: Klaus Gereon BEUCKERS / Elizabeth DEN HARTOG (Hg.), *Kirche und Kloster.* Architektur und Liturgie im Mittelalter. Festschrift für Clemens Kosch zum 65. Geburtstag,

Regensburg: Schnell & Steiner 2012, S. 70-95 beschreibt eingehend die architektonischen Voraussetzungen der Liturgie und des Alltagslebens im frühen Rolduc. (U.G.L.)

PARTICULARIA

Adelberg

14. — Katharina HILD / Nikola HILD, *Kirchen, Klöster und Kapellen der Schwäbischen Alb.* Geschichte und Geschichten, Tübingen: Silberburg Verlag 2012. Der auch als Reiseführer gedachte, reich bebilderte Band beschreibt S. 149-151 Geschichte und Kunstdenkmäler der Abtei Adelberg. Praktische Hinweise S. 159. (U.G.L.)

15. — Margit HAAS, *Kloster Adelberg mit der Ulrichskapelle.* Ein Führer durch das Kloster Adelberg und die Ulrichskapelle, Adelberg: Evangelische Kirchengemeinde 2012. (U.G.L.)

Aland

16. — Josef DOLLE, *Aland – Prämonstratenser-Doppelpropstei (Ca. 1240 bis vor 1572)*, in: *Niedersächsisches Klosterbuch*, hg. von Josef DOLLE unter Mitarbeit von Dennis KNOCHENHAUER (Veröffentlichungen des Instituts für Historische Landesforschung der Universität Göttingen, Bd. 53), Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte 2012, Teil 1, S. 5-7. (U.G.L.)

Altenberg an der Lahn

17. — Bruno KRINGS, *Lebensordnung und Gottesdienst im Prämonstratenserinnenkloster Altenberg an der Lahn.* Mit einer Edition des Altenberger Küsterinnenbuches, in: Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 64 (2012), S. 327-417. (B.Sch.)

18. — Rüdiger STÖRKEL, *Die nassauische Grablege im Stift Altenberg bei Wetzlar aus Sicht der Landesgeschichte*, in: Nassauische Annalen 120 (2009), S. 1-82 – mit der Vermutung einer gescheiterten Heiligsprechung der sel. Gertrud. (U.G.L.)

Antwerpen, Sint-Michiels

19. — Jan VAN MOL, *De Witheren in de Kempen en hun orgels*, in *Orgelkunst*, XXXVI, 2013, pp. 116-131. Zie nr. 23. Van de orgelgeschiedenis van de Sint-Michielsabdij zijn slechts enkele losse gegevens gekend (p. 129). (H.J.)

Aubeterre

20. — Le petit parthénon d'Aubeterre (commune de Brout-Vernet, Allier), sous la paternité de l'abbaye voisine de Neuffontaines, et dont l'histoire est si mal connue, a droit à un court article de H. CAMUS dans la revue *Nos églises bourbonnaises, Bulletin de l'Association des amis du patrimoine du Bourbonnais*, n° 221, 2008: «Visite de la chapelle Sainte-Pétronille d'Aubeterre», pp. 35-38. (X.L.O.)

Averbode

21. — Wim MOORMAN (tekst), Hans WERTHER (foto's) en Frans JANSEN (vormgeving), *De hemel op aarde. De Sint-Lambertuskerk in Horst en haar inventaris*, Horst, Stichting Beheer Kunstschatten Sint Lambertus Horst, 2013, 256 pp. Prachtig uitgegeven boek met de geschiedenis van de Sint-Lambertuskerk in Horst aan de Maas (provincie Nederlands Limburg), welke werd verwoest in 1944 en daarna groots heropgebouwd, en de rijke kerkinventaris. In 1219 verkreeg de abdij van Averbode het patronaatsrecht over de kerken Blerick en Berkele (de toenmalige benaming van Horst), waarbij Berkele afhankelijk was van het naburige Blerick. Pas vanaf 1459 had Horst een eigen pastoor, nooit was dit een norbertijn van Averbode. In 1650 ging het benoemingsrecht van de pastoor over op de bisschop van Roermond (p. 15). In het boek (pp. 14-17) worden uit het archief van de abdij van Averbode, sectie I, mooi afgebeeld de oorkonden nrs. 93 (1219), 100 (1224), 151 (1239) en 505 (1297). De eerste bevat de schenking van het patronaatsrecht, de andere zijn de bevestiging ervan – samen met rechten elders – door Engelbert van Berg, aartsbisschop van Keulen, paus Gregorius IX en Hugo van Chalons, bisschop van Luik. (H.J.)

22. — Jos WOUTERS en Eddy EXELMANS, 'Voorwoord tot het Cartularium en Raadgevingen aan zijn Opvolgers voor het Bestuur van de Abdij, van Abt Arnold van Tuldel (prelaat van Averbode van 1368 tot 1394)', in: *Heemkring Averbode*, 38/2 (2012), pp. 15-34.

Jos WOUTERS en Eddy EXELMANS, 'Voorwoord tot het Cartularium en Raadgevingen aan zijn Opvolgers voor het Bestuur van de Abdij, van Abt Arnold van Tuldel (prelaat van Averbode van 1368 tot 1394)', in: *Averbode*, 40/4 (2012), pp. 2-16.

J. Wouters vertaalde de Latijnse tekst die door Pl. Lefèvre werd uitgegeven in *Anal. Praem.*, 31 (1955) 305-314. E. Exelmans zorgde voor de inleiding, de voetnoten en de illustraties, deze zijn niet identiek in beide publicaties. (J.A. en H.J.)

23. — Jan VAN MOL, *De Witheren in de Kempen en hun orgels*, in *Orgelkunst*, XXXVI, 2013, pp. 116-131, *summary* en *résumé*. De auteur brengt een erg volledig overzicht van de gekende orgels in de abdijen Averbode, Tongerlo, Postel en Sint-Michiels te Antwerpen, met daarbij de dispositie van meerdere orgels, talrijke goed gekozen illustraties en een literatuur-

overzicht. Pp. 118-124 beschrijft de auteur de orgels te Averbode vanaf 1485. De frontpagina en de achterzijde van het tijdschriftnummer geven foto's weer van het interieur van de abdijkerk. (H.J.)

Balna Insula

24. — Josef DOLLE, *Balna Insula – Prämonstratenser (Mitte bis Ende 13. Jh.?)*, in: Niedersächsisches Klosterbuch (siehe Nr. 16), Teil 1, S. 33. (U.G.L.)

Barthe

25. — Paul WESSELS, *Barthe – Prämonstratenser, später Frauenstift (Zwischen 1170-1184 bis ca. 1600)*, in: Niedersächsisches Klosterbuch (siehe Nr. 16), Teil 1, S. 56-59. (U.G.L.)

Bayerische Zirkarie

26. — *Die Akten der Provinzialkapitel der Bayerischen Prämonstratenser-Zirkarie 1601 – 1761*, herausgegeben von Ulrich G. LEINSLE, (Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium, fasc. 23), Averbode, Praemonstratensia vzw 2013, LXXXV-459 S. ISBN 9789076817064. – Die Akten der 24 Provinzialkapitel und 5 Konferenzen der Bayerischen Zirkarie von 1601 bis 1761 geben einen exzellenten Einblick in die Geschichte des Ordens und seiner Klöster in Bayern (Windberg, Osterhofen, Schäftlarn, Neustift, Steingaden, Speinshart, Sankt Salvator), Tirol (Wilten) und Kärnten (Griffen) von der Ordensreform des frühen 17. Jahrhunderts bis zur Aufklärung. Nach 1761 konnte aus politischen Gründen kein Provinzialkapitel mehr gehalten werden. Die kritische Edition wird durch eine Einführung, dreifachen Apparat und drei Register (Personen, Orte, Sachen) erschlossen.

Beauport

27. — Dans la revue: *Ar Men, la Bretagne à découvrir*, n° 177, 2010, on trouve aux pp. 14-19, un article de E. CHARTIER-LE FLOC'H, intitulé: «Beauport, une abbaye maritime». (X.L.O.)

28. — Outre les mémoires d'exil du dernier chanoine de Beauport, Hervé Julien Le Sage, publiés chez Beauchesne à Paris en 1983 sous le titre *De la Bretagne à la Silésie*, ce bavard impénitent avait laissé, entre autres choses, deux volumes de mémoires sur le diocèse concordataire de Saint-Brieuc. Ceux-ci, eux aussi conservés aux archives diocésaines de Saint-Brieuc, viennent d'être édités en 2012 aux Presses universitaires de Rennes et sous le patronage de la Société d'émulation des Côtes-d'Armor. Il s'agit des: *Mémoires du chanoine Le Sage. Le diocèse de Saint-Brieuc de la fin de l'Ancien Régime à la monarchie de Juillet.* Texte présenté et annoté par Samuel GICQUEL. (X.L.O.)

Bonne-Espérance

29. — Philippe ANNAERT, 'Le domaine de l'abbaye Notre-Dame de Bonne-Espérance et la paroisse de Gentinnes', in: *Revue d'histoire du Brabant wallon* 27/3 (2013), p. 143-160. (J.A.)

Bredelar

30. — *Germania Sacra*, Dritte Folge 6: Die Bistümer der Kirchenprovinz Mainz, Das Bistum Paderborn 1: *Die Zisterzienserabtei Bredelar.* Im Auftrage der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen bearbeitet von Helmut MÜLLER, Berlin: de Gruyter 2013. Darin S. 53-57 über das Kloster der Prämonstratenserinnen vom Jahre 1170 bis 1196. Der Autor weist mit schlüssiger Argumentation darauf hin, dass es vor 1170 kein Vorgängerkloster „Alten-Bredelar" (ca. 5 km westlich in der Nachbargemeinde Rösenbeck) gegeben hat. Damit gehören die in AnPraem. 87 (2011), Seite 278 Nr. 58 vorgestellten Kirchenfundamente in einen anderen geschichtlichen Zusammenhang. (L.H.)

Cappenberg

31. — Caroline HORCH, *"Nach dem Bild des Kaisers". Funktionen und Bedeutungen des Cappenberger Barbarossakopfes*, (Studien zur Kunst 15), Köln: Böhlau 2013, 329 S., ill. ISBN 978-3-412-20346-7, € 47,90. Als das bekannteste Bild Kaiser Friedrichs I. (1122-1190) gilt der "Cappenberger Barbarossakopf", eines der berühmtesten Kunstwerke des 12. Jahrhunderts. Da bereits früh Reliquien in seinem Inneren deponiert wurden, trat jedoch das Wissen um die Identität des Dargestellten in den Hintergrund. Zudem legte die hochkomplexe Ikonographie nahe, dem Kopf unterschiedliche Bedeutungen zuzuschreiben. In der vorliegenden, historische und kunsthistorische Ansätze vereinenden Studie wird das Kunstwerk aus unterschiedlichen Blickwinkeln betrachtet und auf seine Funktionen als historisch-politisches Bild, Memorialbild und Reliquiar befragt. Erstmals wird auch der Frage nach dem Auftraggeber nachgegangen. (J.A.)

Chotěšov

32. — Stanislav BÁRTA, *Zástavní listiny Zikmunda Lucemburského na statky chotěšovského kláštera (1420-1437).* The pledge charters of Sigismund of Luxemburg for the estates of the Chotěšov Monastery (1420-1437), in: Mediaevalia Historica Bohemica 15/2 (2012), S. 7-45. (U.G.L.)

33. — Jana TISCHEROVÁ, *Matěj Václav Jäckel.* Sochař českého baroka 1655-1738, Praha, Rybka Publisher, 2013, pp. 363-374. Kat. Nr. 363: Oltář sv. Kateřiny z kostela sv. Václava v Chotěšově, nyní oltář Panny Marie ve farním kostele sv. Petra a Pavla v Liticích 1728-1731, Kat. Nr. 117: Oltář sv. Martina z kostela sv. Václava v Chotěšově, nyní oltář Srdce

Ježíšova ve farním kostele Petra a Pavla v Liticích 1728-1731, Kat. Nr. 118: Oltář sv. Jana Evangelisty z kostela sv. Václava v Chotěšově, nyní hlavní oltář kostela Máří Magdaleny ve Stodě 1728-1731, Kat. Nr. 119: Oltář sv. Petra a Pavla z kostela sv. Václava v Chotěšově, nyní oltář sv. Theodora a Tomáše Akvinského v klášterním kostele Zvěstování Panny Marie v Teplé 1728-1731, Kat. Nr. 120: Dvojoltář sv. Jana Nepomuckého a sv. Víta v kostele sv. Víta v Dobřanech u Plzně 1728-1731. Altäre aus der aufgehobenen Stiftskirche im Prämonstratenserinnenstift Chotěšov, jetzt in den Kirchen in Litice, Stod und im Stift Tepl, auch ein Doppelaltar aus der inkorporierten Kirche in Dobřany. (J.Z.Ch.)

Clarholz

34. — Jochen OSSENBRINK, *Die Wirtschaftsgeschichte des Klosters Clarholz. II. Teil: Die Bewirtschaftungs- und Ertragsgeschichte*, in *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, S. 96-219.

Coldinne

35. — Axel HEINZE, *Coldinne – Prämonstratenser-Chorfrauen, später Augustinerinnen (Wohl zwischen 1235 u. 1287 bis 1557)*, in: Niedersächsisches Klosterbuch (siehe Nr. 16), Teil 1, S. 315-317. (U.G.L.)

Cuissy

36. — Au cours de la Révolution française, de nombreuses bibliothèques de communautés religieuses ont été confisquées, puis «sécularisées», et versées, au moins partiellement, aux bibliothèques du chef-lieu de département. La bibliothèque municipale de Laon, maintenant située dans les bâtiments de l'ancienne abbaye prémontrée de Saint-Martin de Laon, a ainsi reçu un certain nombre de manuscrits provenant d'abbayes prémontrées du département de l'Aisne. Les plus précieux de ces manuscrits sont maintenant numérisés, et consultables «en ligne». C'est le cas d'un manuscrit provenant de Cuissy, missel prémontré atribué au XIIè siècle, ms. 226B de cette bibliothèque municipale, manuscrit doté d'une longue histoire. On peut le consulter sur: <manuscrit.ville-laon.fr>. (X.L.O.)

De Pere

37. — Review: Jean VAN STRATUM, *Bernard Henry Pennings (1861-1955). Founder of the Norbertine Order in the USA. The Man behind the Image*, De Pere, 2010, by Theodore J. ANTRY, in *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, pp. 277-278.

38. — Jean VAN STRATUM, *Bernard Pennings, 1861-1955. Een ondernemende norbertijn*, Leicester (UK), Matador, 2011, xv-255 pp., ill. ISBN 978 1848767 195. (H.J.)

Doksany

39. — Alfred PIFFL, *Doksany – klenot českého baroku*, [Bratislava], Lukáš a Jan Pifflovi, 2012, [8 pp., 6 Bildblätter]. Eine Kollektion der Ansichtskarten als Replik eines Privatdrucks der sechs Litographien aus dem Jahre 1944. (J.Z.Ch.)

Doue

40. — Au cours des premiers mois de l'année 2013, les actuels propriétaires de l'ancienne abbaye prémontrée Saint-Jacques de Doue, située sur la commune de Saint-Germain-Laprade, dans le diocèse du Puy, communiquaient très aimablement une très intéressante documentation sur ce monument et leurs projets de restauration et mise en valeur. A l'occasion d'un colloque tenu dans la ville du Puy, au mois d'août suivant, j'ai eu le plaisir de visiter cette ancienne abbaye prémontrée sous la conduite de ses aimables propriétaires, Monsieur et Madame Gilles Bayon de La Tour.

On se souvient de la fondation d'un monastère de chanoines de Saint-Augustin, vers 1138, dans un magnifique site de la vallée de la Loire, que Pierre de Solignac, évêque du Puy, fit entrer dans l'ordre de Prémontré, Doue devenant ainsi abbaye-fille de Prémontré. Dans les débuts, il s'agissait sans doute d'un monastère double, comme le laisse penser l'*Obituaire de Prémontré*, au 21 septembre: «*Margareta soror Doe*».

Les abbés de Doue exercèrent une influence notable dans le diocèse durant tout le Moyen-Age, car ils étaient gardiens des privilèges de la cathédrale du Puy et arbitres-nés dans les différends entre l'évêque et le chapitre. En 1566, les Ligueurs dévastèrent l'abbaye. Ce fut le commencement d'un déclin irréversible. En 1589, les habitants du Puy mirent le feu aux bâtiments et abattirent les voûtes de l'église du XIIe siècle. La ruine de Doue fut encore accélérée par l'introduction de la commende en 1590. Une partie du XVIIe siècle fut employée aux réparations, notamment à la couverture de l'église. Mais l'abbaye ne parvint pas à retrouver sa vitalité d'antan. Si en 1770, le chapitre national en décida la suppression, le Roi nomma encore en 1787 un abbé commendataire, Joseph de Rachat-Desgranges, qui fit établir des projets de reconstruction. La Révolution en empêcha la réalisation.

Les effectifs de la communauté furent toujours très modestes et ne dépassèrent pas douze chanoines. Vendue en 1791, Doue devint propriété privée. L'église fut amputée de sa nef, tandis que le transept et l'abside étaient aménagés en grange. Le clocher fut arasé à la hauteur actuelle comme en témoigne une vue du XVIIIe siècle par Meunier. Les bâtiments conventuels furent, eux aussi, très remaniés dans la première moitié du XIXe siècle. Une première campagne de mise hors d'eau de l'église eut lieu en 1974.

Grâce à la détermination des propriétaires actuels, une première étude de schéma directeur a été effectuée en 2012, comprenant une étude historique et patrimoniale de l'ensemble de l'ancienne abbaye, une analyse archéologique et décorative, enfin la définition des grandes lignes du projet de restauration et sa répartition en plusieurs tranches annuelles de travaux.

Les premières mesures de protection ont consisté à l'inscription, le 10 septembre 1990, de l'aile est des bâtiments conventuels, notamment de la salle capitulaire, et de l'aile sud, y compris un grand salon lambrissé et la chambre à alcôve dite de l'Abbé. Par arrêté du 2 septembre 1994, furent classés les vestiges de l'église, y compris la dalle d'enfeu portant une épitaphe et encastrée dans l'abside et chapelle Sainte-Catherine, ainsi que le sol de l'ancienne emprise de l'abbaye.

Le chevet de l'église est en tous points remarquable, constitué par une abside à cinq pans, chacun étant orné d'un arc en plein cintre, reposant sur des colonnettes, elles-mêmes reposant sur un cordon continue qui fait le tour de l'abside. Sur toute l'abside, le chœur et le clocher, la maçonnerie est remarquable. Les pierres employées sont des pierres volcaniques rouges et brunes, avec emploi de quelques pierres de grès beige.

Les travaux de restauration et mise en valeur ont commencé par l'église et permettront de sauvegarder un monument qui s'inscrit dans la longue histoire de l'Ordre de Prémontré en France. Je ne puis qu'exprimer ici, dans les limites de cette rubrique, mon admiration pour le zèle avec lequel les propriétaires de cette ancienne abbaye se vouent à sa restauration, formant le vœu de voir dans un avenir proche l'église retrouver une bonne partie de sa splendeur passée. (B.A.)

Ebstorf

41. — Hanna DOSE, *Ebstorf – Prämonstratenser, ab 1190 Benediktinerinnen, ab 1565 Damenstift (Ca. 1160 bis zur Gegenwart)*, in: Niedersächsisches Klosterbuch (siehe Nr. 16), Teil 1, S. 351-360. (U.G.L.)

Fontaine-André

42. — Die ehemalige Abtei Fontaine-André wurde mit Wirkung vom September 2013 von den Schulbrüdern von Lasalle an einen privaten Unternehmer verkauft, nachdem der Kanton und die Stadt Neuchâtel auf ihr Vorkaufsrecht verzichtet hatten. (P.B.)

Frauenbreitungen

43. — Rudolf SCHIEFER, *„Geschmückt mit Privilegien des Apostolischen Stuhls"*. Die Rombeziehungen der Klöster und Stifte des Mainzer Erzbistums bis gegen 1200, in: Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte 64 (2012), S. 9-27, geht S. 22 auf die Papsturkunde von 1183 für Frauenbreitungen ein. (U.G.L.)

Frigolet

44. — BERTRAND, Régis (Dir.), *Joseph Pougnet (1829-1892), prêtre-architecte ou le Moyen Âge et l'Orient revisités*, Marseille, La Thune, 2013, 181 pp. + ill. ISBN 978-2-913-847-55-2.

Cet ouvrage est particulièrement intéressant et utile, car il présente la vie et l'œuvre d'un architecte particulièrement fécond et, en même temps,

méconnu, l'abbé Joseph Pougnet. A son actif deux basiliques, vingt-cinq églises, vingt chapelles et établissements religieux. Né à Avignon, le 6 mars 1829, ordonné prêtre le 18 juin 1859, il s'établit à Marseille dès 1862 et y meurt trente ans plus tard, le 2 avril 1892, sans y avoir apparemment exercé de charge ecclésiastique. Dès lors, il s'adonne à la construction de monuments religieux dans tout le sud-est de la France, mais aussi en Afrique du Nord, notamment au cours de la décennie 1880; là, il réalise deux de ses œuvres majeures, la basilique Saint-Augustin d'Hippone et la cathédrale Saint-Louis de Carthage. Pour le compte direct du cardinal Lavigerie, il réalise la maison-mère des Pères Blancs à Maison-Carrée, mais aussi les collèges Saint-Louis et Saint-Charles de Tunis.

Le chapitre 8 de ce livre (pp. 119-136) est entièrement consacré à l'église abbatiale de Saint-Michel de Frigolet, conçue par l'abbé Pougnet, d'après les instructions du Père Edmond Boulbon, suivie directement et tout au long de la construction par l'architecte lui-même, et consacrée en 1866. L'architecture générale, l'ameublement de l'église, la décoration picturale, tout tend à supporter une scénographie du sacré, animée par les fidèles, les chanoines et prélats, les chants et la musique des orgues, l'encens, les luminaires. On notera des réflexions très pertinentes sur le programme iconographique de l'abbatiale, voulu par le Père Edmond Boulbon qui consacra cette église au culte de l'Immaculée-Conception et à Saint-Joseph, tout en y intégrant l'antique chapelle de Notre-Dame du Bon-remède. Église abbatiale, mais aussi église de pèlerinage, la basilique de Saint-Michel de Frigolet est «par la surabondance de son décor intérieur autant que par l'harmonie de ses proportions et ses formes, un espace clos d'exception, qui doit abstraire celui qui y pénètre du bas-monde terrestre pour le rendre propice à la rencontre personnelle du divin» (p. 136). (B.A.)

Füssenich (Zülpich)

45. — Bruno SCHALL, *300 Jahre Pfarrkirche St. Nikolaus Zülpich-Füssenich 1711-2011*, Füssenich 2010, 40 S., ein Kirchenführer mit zahlreichen Abbildungen, erhältlich beim Pfarramt, St.-Nikolaus-Straße 3, D-53909 Zülpich. (L.H.)

Germerode

46. — Rudolf SCHIEFER, *„Geschmückt"* (siehe Nr. 43), geht S. 23 auf die Papsturkunde für Germerode (zwischen 1183 und 1187) ein. (U.G.L.)

Great Britain

47. — *English Cathedrals and Monasteries Through the Ages*, interactive DVD-ROM, editor Dee Dyas, 'Christianity and Culture' (The University of York/English Heritage, [2013], www.christianityandculture.org.uk): 'Premonstratensians' by Dr. Anselm J. Gribbin, O.Praem.

This interactive DVD-ROM, aimed primarily at students, among others, explores England's cathedrals and monasteries from the Anglo-Saxon period right up until the present day. This includes their history, community life, art, architecture, liturgy and music. The DVD-ROM contains contributions from 180 leading academics and practitioners, and comprehensive multimedia resources, which include over 1000 images, introductory videos and examples of music from cathedrals and abbeys. It uses 3D models to show their structural development, with a 'monastic gazetteer' with records of over 700 religious houses, as well as over 1000 'case studies' of individual monasteries and cathedrals, among other things. It is a very useful source for those wanting an overview of the history of abbeys and cathedrals and how they have shaped English society, and is ideal for students who are beginning their studies in ecclesiastical history. No doubt further improvements could be made to this otherwise excellent resource, which should also be welcomed in other educational establishments, apart from universities.

English Cathedrals and Monasteries also contains an account of the Premonstratensians, as well as images, in the section 'Cathedrals and Monasteries c. 1100 to c. 1538'. This includes an overview of the origins of the order, its arrival and development in England, with a brief mention of the Scottish Premonstratensian abbeys, and Talley in Wales, and of the return of the order to England in the nineteenth century. There are also details on the organisation of the order, daily life, liturgy, relations between Prémontré and the English canons, including the life and work of Bishop Richard Redman, the most notable English Premonstratensian of the Middle Ages. There are also some details about what the canons read, what they wrote, as well as aspects of parochial ministry, architecture, and archaeology. Elsewhere one will find some information on individual houses of the order in the 'monastic gazetteer', and a brief mention of Storrington.

It is hoped that this DVD-ROM will provide, not only useful information on monasteries and cathedrals as a whole in England, but will make the Premonstratensians better known. Perhaps it will give the order some ideas for future presentations of its life and work? (A.G.)

Hamborn

48. — Uwe Becker / Ludger Horstkötter, *Duisburg-Hamborn-Prämonstratenser (1136-1806)*, in: *Nordrheinisches Klosterbuch*, hg. von Manfred Groten u.a. (Studien zur Kölner Kirchengeschichte, Bd. 37,2), Siegburg 2012, S. 178-187. (L.H.)

49. — Ludger Horstkötter (Bearb.), *Der Ort Hamborn und seine Abtei vom 12. bis 14. Jahrhundert* (Hamborner Geschichtsquellen, Bd. 2), 492 S., Münster / Westfalen: Verlag MV-Wissenschaft 2012, Preis: 33,50 Euro, ISBN 978-3-86991-841-9; statt des Registers ist dazu eine CD für Suchfunktionen erhältlich. (L.H.)

Hausen (bei Bad Kissingen)

50. — Werner EBERTH, *Beiträge zur Geschichte von Hausen und Kleinbrach.* Ein geschichtliches Lesebuch für Hausener und Kleinbracher und die es werden wollen. Herausgegeben im Festjahr der Ersterwähnung des Klosters Hausen 1161 und zum Gedenken an den Deutschen Krieg vor 145 Jahren. Bad Kissingen: Theresienbrunnen-Verlag 2011, 320 S. – Vgl. dazu die Rezension von Günther WÖLFING in: Jahrbuch des Hennebergisch-Fränkischen Geschichtsvereins 26 (2011), S. 344f. (U.G.L.)

Havelberg

51. — Ulrich KÖPF und Dieter R. BAUER (Hg.), *Kulturkontakte und Rezeptionsvorgänge in der Theologie des 12. und 13. Jahrhunderts*, (Archa Verbi Subsidia, Bd. 8), Münster 2011. Rezension von Ulrich G. LEINSLE, in *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, S. 267-269.

Siehe: Ulrich KÖPF, *Rezeption in der Theologiegeschichte.* Einleitende Bemerkungen, S. 1-16. S. 11 wird an prominenter Stelle auf die Gespräche Anselms von Havelberg mit Niketas von Nikomedien in Konstantinopel verwiesen. (H.J.)

Heiligenberg

52. — Söhnke THALMANN, *Heiligenberg – Prämonstratenser (Ca. 1217 bis 1543)*, in: Niedersächsisches Klosterbuch (siehe Nr. 16), Teil 2, S. 604-608. (U.G.L.)

Heiligenthal

53. — Thomas LUX, *Lüneburg – Prämonstratenser (1313/14 bis 1530)*, in: Niedersächsiches Klosterbuch (siehe Nr. 16), Teil 2, S. 963-968. (U.G.L.)

Heinsberg

54. — Heike PREUSS, *Heinsberg-Marienstift (um 1140-1802)*, in: Nordrheinisches Klosterbuch (siehe Nr. 48), S. 481-493. Obwohl dieses Stift fast 700 Jahre lang ein Mittelpunkt des religiösen und kulturellen Lebens für das Heinsberger Land war und es an Archivalien nicht mangelt, fehlt bisher eine ausführliche Monografie. Die von Frau Dr. Preuss vorgelegte Zusammenstellung bietet zumindest einen detaillierten Überblick über die Gesamtgeschichte. (L.H.)

Hopels

55. — Burkhard SCHÄFER, *Hopels – Prämonstratenserinnen, später Augustiner-Chorherren (Zwischen 1235 u. 1290 bis ca. 1530)*, in: Niedersächsisches Klosterbuch (siehe Nr. 16), Teil 2, S. 820-822. (U.G.L.)

Ilbenstadt

56. — Rudolf SCHIEFER, *„Geschmückt"* (siehe Nr. 43), geht S. 22 auf die Papsturkunden für Ilbenstadt ein. (U.G.L.)

Knechtsteden

57. — Dorothee KEMPER, *Fundsache „Gustorfer Chorschranken"*, in: BEUCKERS / DEN HARTOG (Hg.), *Kirche und Kloster* (siehe Nr. 13), S. 97-110, setzt sich S. 109f. mit der Theorie auseinander, die Gustorfer Chorschranken seien ursprünglich in der Abteikirche von Knechtsteden aufgestellt gewesen und weist auf einige weitere Forschungsdesiderate hin. (U.G.L.)

58. — Ludger HORSTKÖTTER, *Manche Bücher haben es "in sich"*. Johann Heinrich Breidbach, ein Zeuge für Frömmigkeit und Selbstbewusstsein in Knechtsteden (1700-1720), in: Jahrbuch für den Rhein-Kreis Neuss 2013, S. 26-35. Das heutige Kloster der Spiritaner in Knechtsteden verwahrt Teile des Archivs und der Bibliothek des alten Prämonstratenser-Klosters, darunter ein Buch mit vielen handschriftlichen Gebetszusätzen des Prämonstratensers Breidbach. (L.H.)

59. — Im Kloster Knechtsteden befinden sich sechs ca. 155 bis 182 cm hohe Figuren, von denen aufgrund mündlicher Überlieferung vermutet wird (ein schriftlicher Nachweis hat sich nicht finden lassen), dass sie aus dem unvollendeten Kölner Dom des 18. Jahrhunderts stammen könnten, siehe: Hermann Josef REETZ, *Einige Vermutungen zur Herkunft von sechs Großfiguren aus Holz im Kloster Knechtsteden*, in: Jahrbuch für den Rhein-Kreis Neuss 2013, S. 184-189. – Kritisch ist anzumerken, dass die Verantwortlichen der Kölner Dombauhütte dieser Vermutung nicht zustimmen. (L.H.)

60. — Gerhard REHM, *Grefrath-Prämonstratenser (1177 – vor 1220)*, in: Nordrheinisches Klosterbuch (siehe Nr. 48), S. 415-416. Die 1177 in die Wege geleitete Ansiedlung von Regularkanonikern an der Pfarrkirche zu Grefrath (Kreis Viersen) und damit die Gründung eines eigenständigen Prämonstratenserstifts scheint über bescheidene Anfänge nicht hinausgekommen zu sein. Schon vor 1220 wurde die Pfarrkirche in Grefrath dem Kloster Knechtsteden inkorporiert. (L.H.)

Lahonce

61. — Dans: *Ekaïna, revue d'études basques*, en 2008, au n° 106, on trouve un article de Jacques STAES, ancien archiviste du département des Pyrénées-atlantiques, aux pp. 83-110: «Au hasard des registres paroissiaux et d'état-civil de Mouguerre». Ce village de Mouguerre fut un prieuré-cure de la Honce jusqu'à la Révolution française. (X.L.O.)

Langen/Blauhaus

62. — Matthias BLEY, *Langen/Blauhaus – Prämonstratenser-Doppelkloster (Nach 1163 bis vor 1600)*, in: Niedersächsisches Klosterbuch (siehe Nr. 16), Teil 2, S. 908-913. (U.G.L.)

Langenselbold

63. — Rudolf SCHIEFER, *„Geschmückt"* (siehe Nr. 43), geht S. 21f auf die Papsturkunden für Langenselbold ein. (U.G.L.)

Langwaden

64. — Barbara SCHILDT-SPECKER, *Grevenbroich-Langwaden – Prämonstratenserinnen (1138/51-1802)*, in: Nordrheinisches Klosterbuch (siehe Nr. 48), S. 427-436. (L.H.)

Lidlum

65. — O.D.J. ROEMELING, 'De Premonstratenzer abdij Lidlum en de zielzorg in Noordelijk Westergo', in: *De Vrije Fries* 87 (2007), p. 29-62. (J.A.)

Longwé

66. — Cette petite abbaye de l'actuel département des Ardennes a eu droit, en 2008, à un court article de G. GERSON, dans le n° 77 de la revue: *Le Curieux vouzinois*, aux pp. 32-33: «Longwé-l'abbaye». (X.L.O.)

Lorraine

67. — On ne s'attendrait pas à trouver dans une revue consacrée au thermalisme: *Des sources au thermalisme, Contrexéville-Vittel*, année 2002, aux pp. 61-76, un long article de Anne IDOUX-THIVET: «La présence prémontrée dans les environs de Vittel et de Contrexéville». (X.L.O.)

La Lucerne

68. — La Fondation de l'abbaye de La Lucerne d'Outremer a fait éditer en 2008, par OREP éditions (à Cully, Calvados), une élégante plaquette de 32 pages, bien illustrée, intitulée *L'histoire et la restauration de l'abbaye Sainte-Trinité de La Lucerne*. (X.L.O.)

69. — On doit à cette excellente connaisseuse de l'abbaye de La Lucerne et de sa récente restauration, qu'est Mme Danièle DUCŒUR, d'écrire régulièrement des articles sur l'histoire de cette prestigieuse abbaye. Dans la: *Revue de l'Avranchin et du pays de Granville*, signalons: t. 86, année 2009, fasc. 420: «Sous les anciens pavements de la nef restituée de l'abbaye de La Lucerne», aux p. 235-277; t. 89, année 2012, fasc. 432: «Les reliques de l'abbaye de La Lucerne», aux p. 255-291. (X.L.O.)

Magdeburg, Unser Lieben Frauen

70. — Reinhard SCHMITT, *Liturgische Hörverbindungen zwischen Krypta und Sanktuarium oder Chorus*, in: BEUCKERS / DEN HARTOG (Hg.), *Kirche und Kloster* (siehe Nr. 13), S. 125-141, analysiert S. 135f. den Bestand von Magdeburg, Unser Lieben Frauen, mit Abbildung 12 S. 139. (U.G.L.)

Marchtal

71. — Ulrich G. LEINSLE, *„In Agro Norbertino-Thomistico". P. Dominicus Aurnhammer OP als Professor in Marchtal 1652-1653*, in *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, S. 42-67.

72. — Katharina HILD / Nikola HILD, *Kirchen, Klöster und Kapellen* (siehe Nr. 14) beschreibt S. 111-114 die Geschichte und die barocke Klosteranlage von Obermarchtal. Praktische Hinweise S. 157f. (U.G.L.)

73. — *Vita S. Norberti* (siehe Nr. 2), mit Texten von P. Sebastian SAILER O.Praem. (U.G.L.)

Middelburg, Onze-Lieve-Vrouw

74. — Jaap VAN MOOLENBROEK, *Egidius (Gillis) van Leeuw, premonstratenzer kruisprediker, kruisvaarder naar Damietta en abt van Middelburg en Vicoigne († 1236)*, in *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, pp. 5-41.

Mildenfurt (Wünschendorf/Elster)

75. — Herbert EICHHORN, *Vom Kloster zum Rittergutsschloss: das Beispiel Mildenfurth bei Weida (Thüringen)*, in: Joachim ZEUNE (Hg.), *Burg und Kirche*. Herrschaftsbau im Spannungsfeld zwischen Politik und Religion (Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung e.V., Reihe B: Schriften, Bd. 13), Braubach 2013, S. 272-277 mit 6 Fotos, 9 Zeichnungen und einer Zeittafel. – Mildenfurth, gestiftet 1193 als Hauskloster der Vögte von Weida und von Magdeburg aus mit Prämonstratensern besiedelt, wurde nach der Aufhebung in der Zeit der lutherischen Reform (16. Jh.) nach und nach zum Schloss umgebaut. Unter Einbeziehung von Chorraum, Querschiff und den beiden östlichen Jochen des Mittelschiffs wurde ein hoher Sockel geschaffen, auf dem sich statt des ursprünglichen Daches in luftiger Höhe bis heute die Bauten des Schlosses erheben. Damit stellt dieser Schlossbau in der Geschichte der Burgen und Schlösser eine Sonderform dar und erfüllt die Kriterien eines Unikats. (L.H.)

Milevsko

76. — Anna KERNBACH, *Vincenciova a Jarlichova kronika v kontextu svého vzniku*. K dějepissectví přesmyslovského období [mit Zusammenfassung: Die Chroniken von Vinzenz und Gerlach in ihrem Entstehungs-

kontext. Zur Geschichtsschreibung der Přemysliden-Periode], Brno: Matice moravská 2010, 267 S., 3 Abb. (U.G.L.)

Mondaye

77. — L'orgue de Mondaye, depuis plusieurs fois restauré ou relevé, a bien failli quitter les lieux après la tourmente révolutionnaire. Dans les: *Annales de Normandie*, n° 3-4 de 2007, Jean-Marie BOUVRIS, adjoint aux archives départementales de la Manche à Saint-Lô, et excellent connaisseur des orgues des communautés religieuses de Normandie avant la Révolution française, parle, aux pp. 339-340, d'une: «Eglise à la recherche d'un orgue, et le transfert manqué de l'orgue de Mondaye à la Trinité de Cherbourg en 1817». (X.L.O.)

78. — François-Marie HUMANN, *La relation de l'Esprit-Saint au Christ. Une relecture d'Yves Congar*, Paris, Les Éditions du Cerf, 2010, VI-397 pp.

IDEM, *Aimer comme Dieu nous aime. Essai de théologie spirituelle*, Paris, Éditions du Seuil, 2013, 312 pp. (X.L.O et H.J.)

Neuffontaines

79. — Dans la revue: *Le Pays gannatois*, 2009, n° 152, signalons aux pp. 8-12, un article de R. GERMAIN intitulé: «Art et histoire. Les consuls». A la lecture, on comprend qu'il s'agit d'un différent qui s'éleva en 1379 entre les consuls de Gannat et l'abbaye de Saint-Gilbert de Neuffontaines, à propos de la maison-Dieu de Gannat. (X.L.O.)

Neustift

80. — Georg SCHROTT, *Leichenpredigten für bayerische Prälaten der Barock- und Aufklärungszeit* (Materialien zur bayerischen Landesgeschichte, Bd. 22), München: Kommission für bayerische Landesgeschichte 2012, verzeichnet S. 241-243, Nr. 68-72 die Leichenpredigten auf die Äbte Matthias Widnmann (1721), Jakob Lacopius Gruber (1740), Ascanius Heinbogen (1775), Joseph Gaspar (1794) und Castulus Wolmuth (1802); S. 285, Nr. 154 die Predigt des Neustifter Priors Gottfried Minder auf Abt Michael Renz OSB von Weihenstephan (1761). Vgl. auch die Rezension in diesem Band von Ulrich G. LEINSLE, S. 367-369. (U.G.L.)

Nová Říše

81. — Lubomír POPELÍNSKY, *Vzpomínky z protektorátu* [Erinnerungen aus der Protektoratszeit], Praha: Brána 2012, 121 pp. – Der Verfasser, Sohn eines damaligen Neureischer Lehrers, erinnert an seine Knabenjahre, u.a. an den Katecheten P. Augustinus [= Machalka], an die Liquidation des Stiftes durch die Gestapo und weitere Kriegsschicksale der Klostergebäude und seine neuen zeitweiligen Bewohner. (J.Z.Ch.)

Oberzell

82. — Norbert JUNG, *„Weder zu wenig, noch zu viel glauben"*. Der Oberzeller Abt Oswald Loschert als Gutachter in der Causa Columba Schonath OP, in: Norbert JUNG / Franz MACHILEK / Stefan SEIT (Hg.), *Fides – Theologia – Ecclesia*. Festgabe für Ernst Ludwig Grasmück (Bamberger theologische Studien, Bd. 37), Frankfurt am Main u.a.: Lang 2012, S. 239-272. (U.G.L.)

83. — Jürgen EMMERT, *Sebald Appelmann (1684-1748), Chorherr und Architekt von Kloster Oberzell*, in: Würzburger Diözesangeschichtsblätter 74 (2012), S. 543-464. (U.G.L.)

Oelinghausen

84. — Manfred WOLF, *Die Gründung des Klosters Oelinghausen*, in: Sauerland. Zeitschrift des Sauerländer Heimatbundes 46, Heft 1 (März 2013), S. 14-15. – Der Autor, der sich seit Jahrzehnten mit Oelinghausen auseinandersetzt, verwirft die bisher einhellig auch von ihm vertretene Gründungsgeschichte, nach der Sigenand von Basthausen das Kloster 1174 gestiftet habe. Wolf macht es sehr wahrscheinlich, dass das Kloster damals schon einige Jahre am Haupthof Oelinghausen bestand. Dafür komme die Zeit zwischen 1152 und 1174 in Betracht. Wolf räumt in seiner These dem Kloster Scheda sowie Heinrich dem Löwen, Hermann von Winzenburg, Siegfried von Boyneburg und Richenza, der Großmutter des Löwen, eine entscheidende Rolle bei der Stiftung des Klosters Oelinghausen ein. (L.H.)

Osterhofen

85. — Hermann LICKLEDER, *Abt Christoph Dimpfl von Osterhofen (1630-1672)*. Eine Studie, in: Deggendorfer Geschichtsblätter 32/33 (2011), S. 143-208, mit Edition des Inventars, der Konventliste und einem Extrakt aus dem Dienerregister von 1630. (U.G.L.)

86. — Die Ausstellung *„Paradeyß. Herkunftsahnungen – Zukunftshoffnungen"* an der Provinzialbibliothek Amberg (29. April bis 28. Juni 2013) zeigte u.a. das Frontispiz des *Lauretanus Volucrum Hortus Oder Lauretanischer Vogelgarten* des Osterhofener Abtes Michael STEINMAYR, München 1694, ausgestellt und beschrieben in: Georg SCHROTT, *Paradeyß. Herkunftsahnungen – Zukunftshoffnungen*. Motivgeschichtliche Beobachtungen in Büchern aus den Oberpfälzer Klosterbibliotheken. Hg. von der Provinzialbibliothek Amberg, St. Ottilien: Eos-Verlag 2013, S. 76f. (U.G.L.)

87. — Georg SCHROTT, *Leichenpredigten* (siehe Nr. 80), verzeichnet S. 249 Nr. 82f. die Leichenpredigten auf die Äbte Joseph Mari (1727,

gehalten von Joseph Silbermann) und Paulus Wieninger (1765), S. 244f. Nr. 75 die Leichenpredigt des Osterhofener Kastners Adolph Silbermann auf den Niederaltaicher Abt Franz von Dyrnhardt (1751). (U.G.L.)

88. — Herbert W. WURSTER, *750 Jahre Wallfahrt zur Kreuzbergkirche Haardorf*, in: Deggendorfer Geschichtsblätter 34 (2012), S. 257-272. Zur Geschichte der von den Grafen von Hals gegründeten und später Osterhofen inkorporierten Wallfahrt. (U.G.L.)

Palmar

89. — Josef DOLLE, *Palmar – Prämonstratenser-Doppelkloster (Ca. 1204 bis 1447)*, in: Niedersächsisches Klosterbuch (siehe Nr. 16), Teil 3, S. 1247-1248. (U.G.L.)

Pöhlde

90. — Waldemar KÖNIGHAUS, *Pöhlde – Kollegiatstift, später Benediktiner, dann Prämonstratenser*, in: Niedersächsisches Klosterbuch (siehe Nr. 16), Teil 3, S. 1254-1262. (U.G.L)

91. — Rudolf SCHIEFER, *„Geschmückt"* (siehe Nr. 43), geht S. 22 auf die Papsturkunden für Pöhlde ein. (U.G.L.)

92. — Waldemar KÖNIGHAUS, *Drei Ablaßurkunden für das Prämonstratenserstift Pöhlde aus dem 13. Jahrhundert*, in: Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde 58 (2012), S. 239-250, behandelt die Ablassurkunden Lüttich: 1251 Ende Oktober, Lateran: 1256 Mai 9 und Mai 10 (mit Edition). (U.G.L.)

Postel

93. — Jan VAN MOL, *De Witheren in de Kempen en hun orgels*, in *Orgelkunst*, XXXVI, 2013, pp. 116-131. Zie nr. 23. Pp. 128-129 wordt het orgel van Postel beschreven. Van de orgelgeschiedenis van Postel tijdens het ancien régime zijn slechts fragmenten gekend. (H.J.)

Prémontré

94. — Xavier LAVAGNE D'ORTIGUE, *Que savons-nous de Nicolas L'Ecuy?*, dans *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, pp. 231-238.

Quedlinburg, St. Wiperti

95. — Andreas STAHL, *Königshof und Stiftsberg in Quedlinburg – Stätten des Heinrichskults der SS*, in: Joachim ZEUNE (Hg.), *Burg und Kirche* (siehe Nr. 75), S. 278-292 mit 2 Fotos von St. Wiperti. – Im Tal wurde im 9. Jh. vom Kloster Hersfeld ein Wirtschaftshof mit der Kirche

St. Wiperti gegründet. Diese Anlage diente König Heinrich I. († 936) vermutlich als Pfalz, noch bevor das Damenstift auf dem Burgberg ausgebaut wurde. König Otto I. schenkte 961 seiner Mutter Mathilde die ausgedehnte Hofanlage. Hier wurde im 10. Jh. eine Basilika erbaut, darin später der Einbau einer Krypta und der Anbau eines rechteckigen Sanktuariums. Zwischen 1146 und 1300 – zur Zeit der Prämonstratenser – erfolgte ein weitgehender Neubau der jetzigen Kirche unter Einbeziehung von Krypta und Sanktuarium. Die große Hofanlage steht zur Zeit zum Verkauf an. Seit der Neuweihe 1959 wird die Kirche St. Wiperti von der kath. Pfarrei St. Mathilde während der Sommermonate für die Sonntagsmesse genutzt. (L.H.)

96. — Reinhard SCHMITT, *Liturgische Hörverbindungen* (siehe Nr. 70), analysiert S. 132-135 den Bestand von St. Wiperti in Quedlinburg (mit Abbildungen 9-11, S. 124-137). (U.G.L.)

Rangéval

97. — Dans la revue: *Connaissance de la Meuse*, de 2011, B. TEINTURIER traite de: «Rangéval et ses tuileries», aux pp. 22-26. Dans le n° 101 de la même revue, cet article continue aux pp. 21-25. (X.L.O.)

Roggenburg

98. — *Vita S. Norberti* (siehe Nr. 2), Einführung von P. Rainer ROMMENS O.Praem. (U.G.L.)

99. — Rainer ROMMENS, *Rückkehr des Roggenburger Konventbildes von 1768*, in *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, S. 227-230, ill.

Sankt Salvator

100. — Georg SCHROTT, *Leichenpredigten* (siehe Nr. 80) verzeichnet S. 244f. Nr. 73f. die Leichenpredigten des Abtes Joseph Silbermann von St. Salvator auf die Äbte Joscio Hamberger (1739) und Marianus Pusch (1746). (U.G.L.)

101. — Josef EGGINGER, *Griesbach im Rottal.* Der ehemalige Landkreis (Historisches Ortsnamenbuch von Bayern. Niederbayern, Bd. 1), München 2011, S. 368f., Nr. 562 gibt die verschiedenen Formen des Orts- und Klosternamens mit Nachweisen an. (U.G.L.)

Schlägl

102. — Hannes ETZLSTORFER, *Klosterrouten Oberösterreich.* Klöster, Orden, Säkularinstitute und geistliche Gemeinschaften in Oberösterreich. Bestandsaufnahme, Kultur- und Reiseführer, Linz 2012, bringt S. 91-93

eine kurze Geschichte des Prämonstratenserorden und S. 264-269 eine vor allem kunsthistorische Vorstellung des Stiftes Schlägl. (U.G.L.)

103. — Bernhard PROKISCH, *Medaillen auf Äbte und Pröpste österreichischer Stifte und Klöster vom 15. bis zum 21. Jahrhundert.* Versuch einer Übersicht, in: *Festschrift für Walter Aspernig zum 70. Geburtstag* (Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins Gesellschaft für Landeskunde 157, Linz 2012 = 36. Jahrbuch des Musealvereins Wels, Wels 2009/2010/2011), S. 391-424, geht S. 396 und S. 419 auf die Medaille für Propst Wenzel Zypser von 1603, ein „in jeder Hinsicht ungewöhnliche(s), bildlose(s) Gravourstück", ein. (U.G.L.)

104. — Martin HALTRICH, *Die Klöster als Akteure im Mühlviertel und in Südböhmen*, in: *Alte Spuren, neue Wege.* Katalog zur Oberösterreichischen Landesausstellung 2013. Hg. vom Amt der Oberösterreichischen Landesregierung, Direktion Kultur, Linz 2013, S. 125-129; zu Schlägl S. 128f. (U.G.L.)

105. — Johannes JETSCHGO, *Im Zeichen der Rose.* Reise in eine europäische Provinz zwischen Donau und Moldau, Wien-Graz-Klagenfurt 2013. Der reich illustrierte Band behandelt S. 91-97 die historischen Beziehungen des Stiftes Schlägls zum südböhmischen Geschlecht der Rosenberger. (U.G.L.)

Schoo (Scona Mora)

106. — Axel HEINZE, *Schoo – Prämonstratenser (Mitte 13. Jh. bis ca. 1425)*, in: Niedersächsisches Klosterbuch (siehe Nr. 16), Teil 3, S. 1358-1359. (U.G.L.)

Scotland

107. — Richard FAWCETT, *The Architecture of the Scottish Medieval Church*, New Haven, CT (USA) and London: Yale University Press, 2011, xiii-456 pp. ISBN 978-0-300-17049-8. This exhaustive and beautifully illustrated volume contains information about and photographs of the remains of the Premonstratensian churches of Fearn, Dryburgh and Whithorn Cathedral/monastery. Of other Scottish abbeys included in Backmund, vol. II there is one reference to Soulseat (p. 245) but nothing concerning Holywood and Tongland. Undoubtedly because virtually nothing remains from these abbey buildings. (A.D.C.)

Sens, Saint-Paul

108. — La petite abbaye de Saint-Paul-lès-Sens, ou Saint-Paul-sur-Vanne, si mal connue, avec son prieuré-cure de Saint-Cartauld, fait l'objet d'un article substantiel dans le: *Bulletin de la Société archéologique de Sens*,

2005, nouvelle série, t. 5, pp. 173-219. Denis CAILLEAUX étudie: «Le site et les bâtiments de l'abbaye Saint-Paul-sur-Vanne». (X.L.O.)

Speinshart

109. — Die Ausstellung *„Paradeyß. Herkunftsahnungen – Zukunftshoffnungen"* an der Provinzialbibliothek Amberg (29. April bis 28. Juni 2013) zeigte u.a. Exponate aus Speinhart. Vgl. den dazu erschienen Band: Georg SCHROTT, *Paradeyß* (siehe Nr. 86), Register. (U.G.L.)

110. — Das Museum des Kouřimer Landes in Kouřim (Kaurzim, Mittelböhmen) beherbergte von 31. Mai bis 31. Oktober 2013 eine Ausstellung „Die Slawen in Bayern zwischen Regensburg und Rauher Kulm. Archäologische Funde zur Geschichte der slawischen Besiedlung in nordöstlichen Bayern". Die von der Stadt Neustadt am Kulm in Zusammenarbeit mit dem Museum der Stadt Regensburg und Regionalmuseum in Kolín veranstaltete Ausstellung zeigte auch slawische Ausgrabungen auf dem Barbaraberg bei Speinshart. (J.Z.Ch.)

Spieskappel

111. — Rudolf SCHIEFER, *„Geschmückt"* (siehe Nr. 43), geht S. 22 auf die Papsturkunde von 1197 für Spieskappel ein. (U.G.L.)

Stade, St. Georg

112. — Jürgen BOHMBACH, *Stade – Prämonstratenserstift St. Georg (1132/37 bis ca. 1550)*, in: Niedersächsisches Klosterbuch (siehe Nr. 16), Teil 3, S. 1366-1370. (U.G.L.)

Steinfeld

113. — Ingrid JOESTER, *Kall-Steinfeld – Abtei Steinfeld (um 1069/73-1802)*, in: Nordrheinisches Klosterbuch (siehe Nr. 48), S. 606-624. – Frau Dr. Joester, die bereits 1976 das *Urkundenbuch der Abtei Steinfeld* herausgab und seitdem die Geschichte der Abtei Steinfeld für die *Germania Sacra* aufarbeitet, legt hier aus ihrer profunden Kenntnis erstmals einen Überblick über zahlreiche Aspekte der Abtei Steinfeld von der Gründung bis zur Aufhebung vor. Bis zum Erscheinen ihres Germania-Sacra-Bandes wird man auf diesen systematischen Überblick zurückgreifen. (L.H.)

Steingaden

114. — Frank BÜTTNER, *Das Wunder des weinenden Heilandes.* Die Wallfahrtskirche „Die Wies", ein einzigartiges Juwel des Rokoko, in: Aviso. Hg. vom Bayerischen Staatsministerium für Wissenschaft, Forschung und Kunst. 2013, Extra, S. 32-43. (U.G.L.)

Stoppenberg (Stadt Essen)

115. — Ingrid EHLERS-KISSELER, *Essen-Stoppenberg – Stift Stoppenberg (vor 1170-1803)*, in: Nordrheinisches Klosterbuch (siehe Nr. 48), S. 331-337. Der Beitrag bezieht sich auf den Zeitraum von der Gründung des Oratoriums 1073/85 über die Ansiedlung von Ordensmännern vor 1170 bis zur Säkularisation des freiweltlichen Damenstifts 1803. Auf dem Stoppenberg lebte im Mittelalter (13.-15. Jh.) eine Gemeinschaft von Chorfrauen nach der Augustinusregel, deren Propst 1227 mit den Prämonstratensern in Verbindung gebracht wird. Dieses zudem historisch unsichere Faktum ist fast der einzige Anhaltspunkt dafür, dass sich die Lebensweise – zumindest für eine gewisse Zeit – nach den Gewohnheiten von Prémontré gerichtet haben könnte. Die Aussage auf S. 331, die allerdings dem Trend in der bisherigen Literatur folgt, dass nämlich Stoppenberg seit vor 1227 bis vor 1471 ein Prämonstratenserinnenstift gewesen sei, scheint so nicht richtig zu sein.

Anni EGER veröffentlichte in *Beiträge zur Geschichte von Stadt und Stift Essen*, Heft 81 (1965), S. 129-169, einige Regesten unter dem Titel *Urkunden des Pfarrarchivs St. Nikolaus in Stoppenberg.* – Darin Seite 130 in einer Urkunde von 1415 März 9: Das Frauenkloster Stoppenberg lebt nach der Regel des heiligen Augustinus, gehört aber keinem Orden an. – S. 135 in einer Urkunde von 1488 Mai 15: Papst Innozenz VIII. erlaubt der Dechantin und den *puellis sive virginibus* der Kirche *Beate Marie* in Stoppenberg, dass sie die *tunicam seu habitum album bombiceum*, die sie bisher getragen haben, ablegen und durch ein *superpellicium album* ersetzen gleich den anderen Kanonissen *secularium femini sexus ecclesiarum* in Stadt und Diözese Köln. – Dazu als Ergänzung aus dem Landesarchiv NRW, Abteilung Rheinland, Stoppenberg Urkunde 65 von 1453 Oktober 9: Der Offizial der Kölner Kurie befiehlt dem Essener Klerus, die Jungfrauen zu Stoppenberg als weltliche Stiftsdamen anzuerkennen. – Ebendort, Urkunde 77 von 1460 September 14 Streitigkeit zwischen Stoppenberg und der Äbtissin von Essen über den Charakter des Stifts Stoppenberg als Kloster oder weltliches Stift und weitere Urkunden über den dadurch hervorgerufenen „Schleierstreit". (L.H.)

Strahov

116. — Ulrich G. LEINSLE, *„Tunc vertetur scena". Zu einem Konstruktionsprinzip der Meditationen des Strahover Abtes Hieronymus Hirnhaim (1637-1679)*, in *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, S. 68-95.

117. — Die Ausstellung *„Paradeyß. Herkunftsahnungen – Zukunftshoffnungen"* an der Provinzialbibliothek Amberg (29. April bis 28. Juni 2013) zeigte u.a. die Predigtsammlung *Hortus Voluptatis … Oder Geistlicher Wollust-Garten* des Strahover Predigers Kilian Anton BÖHM, Prager Altstadt 1725, beschrieben bei Georg SCHROTT, *Paradeyß* (siehe Nr. 86), S. 90-92. (U.G.L.)

118. — *Melior est aquisitio scientiae negotiatione argenti.* Pocta prof. Ignácovi Antonínovi Hrdinovi, O.Praem. k šedesátým narozeninám [Festschrift für Prof. Ignác Antonín Hrdina O.Praem. zum 60. Geburtstag], ed. Evermod Gejza ŠIDLOVSKÝ / Václav VALEŠ / Jan POLESNÝ, Praha 2013, 381 S., darin S. 159-166: Hedvika KUCHAŘOVÁ, *Hrabě František Antonín Špork a zpracování života sv. Jana z Boha* [Count František Antonín Špork and his Elaboration of the Life of St. John of God]; S. 195-204: Bořek NEŠKUDLA, *Nejstarší systém signatur Strahovské knihovny* [The oldest system of the Strahov Library signatures]; S. 205-214: Jan PAŘEZ, *Stavební smlouva na nový klášterní pivovar na Strahově z roku 1629* (Počátky nového pivovaru v 17. století) [The contract of building of a new brewery at Strahov Monastery from the Year 1629 (The beginnig of a new brewery in the 17th Century)]; S. 215-224: Jan PIŠNA, *Dílo „Akcí a rezepře..." Michala Pěčky z Radostic jako pocta prokurátorům* [The work of Michal Pečka of Radostice „Akcí a rezepře..." like a honour for a public prosecutor]; S. 347-352: Petr VOIT, *Otazníky nad dosud neznámým prvotiskem českého překladu Petrarkovy encyklopedie 1494* [Questionmarks about an untill today unknown incunabulum of the czech translation of Petrarca's Encyclopaedia]. (E.G.Š.)

119. — Petr MEDUNA / Jan PAŘEZ / Jaromír TLUSTÝ, *Kostel Povýšení svatého Kříže v Radonicích nad Ohří* [The church of the exaltation of St. Cross in Radonice nad Ohří], Archeologický ústav AV ČR, Praha 2011. (E.G.Š.)

120. — Jan PIŠNA, *Příspěvek k recepci díla Filipa Melanchthona v bohemikálních tiscích 16. a začátku 17. století* [The contribute to the reception of the work of Philipp Melanchthon in bohemical prints from the 16th to the beginning of the 17th century], in: *Problematika historických a vzácných knižních fondů 2010.* Sborník z 19. odborné konference Olomouc 20.-21. září 2011, S. 85-96. (E.G.Š.)

121. — Jan PIŠNA, *Typografický popis tisků české adaptace Melanchthonovy latinské gramatiky* [Typographical description of the czech adaptation of latin grammar books of Melanchthon], in: *Bibliotheca Antiqua.* Sborník z 21. konference 7.-8. listopadu 2012, Olomouc, 2012, S. 205-216. (E.G.Š.)

122. — Jan PIŠNA, *Stručný přehled teorií a výzkumů historického čtenáře a dějin čteníraněnovověkého období* [A brief knowledge of theories and researches of the historical reader and the history of the reading of the early modern times], in: Studia Bibliotheca Posoniensis 2012, Bratislava 2012, S. 11-22. (E.G.Š.)

123. — Jan PIŠNA, *Vliv Ondřeje Ungnáda ze Suneku na rozvoj české knižní kultury* [The influence of Andreas of Suneg on the advance of the

czech book culture], Knihy a dějiny, roč. 18/19. 2011-2012, Praha 2012, S. 68-80. (E.G.Š.)

124. — Petr Voit, *Výzdoba pražských hebrejských tisků první poloviny 16. století jako součást české knižní grafiky* [Ornamentation of Prague hebrew books during the first half of the 16th century as a part of bohemian book design], in: *Hebrejský knihtisk v Čechách a na Moravě*, red. Olga Sixtová, Praha 2012, S. 123-152. <http://eprints.rclis.org/18146>, <http://eprints.rclis.org/18144>. (E.G.Š.)

125. — Petr Voit, *Vliv české pozdně gotické typografie na konstituování čtenářské obce* [The influence of the late gothic typography on the establishing of reader's community], in: Studia Bibliographica Posoniensia 7 (2012), S. 42-51. <http://eprints.rclis.org/18094>. (E.G.Š.)

126. — Petr Voit, *Mikuláš Bakalář jinak* [Mikuláš Bakalář some otherway], in: *Kniha*. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultury, Martin 2012, S. 68-106. <http://eprints.rclis.org/18376>. (E.G.Š.)

127. — Petr Voit, *Spravedlnost pro Severinovy Bible* [Justice for the Severin's Bibles], in: Knihy a dějiny (zvláštní číslo věnované PhDr. Anežce Baďurové) 2012, S. 70-86. (E.G.Š.)

128. — Jiří Kropáček, *Arcibiskupský palác v Praze s historickým přehledem pražských arcibiskupů* [The archbishopical palace in Prague with a historical view of Prague archbishops], Kostelní Vydří 2012, S. 4-5. (E.G.Š.)

Teplá

129. — Daniel Feranc, *Tepelský převor Heřman Josef Tyl*, in: Petr Kubín (ed.), *Brány pekelné ji nepřemohou. Kapitoly z pronásledování církví v Československu kolem roku 1950*, Praha, Karolinum, 2013, S. 48-71. Ein Lebenslauf des P. H.-J. Tyl in den Gefängnisjahren 1948-1958. (J.Z.Ch.)

130. — Jana Tischerová, *Matěj Václav Jäckel* (siehe Nr. 33), S. 370-371: Nr. 119: Oltář sv. Petra a Pavla z kostela sv. Václava v Chotěšově, nyní oltář sv. Theodora a Tomáše Akvinského v klášterním kostele Zvěstování Panny Marie v Teplé 1728-1731. – Ein Altar aus der aufgehobenen Stiftskirche im Prämonstratenserinnenstift Chotěšov, jetzt in der Stiftskirche in Tepl. (J.Z.Ch.)

131. — Karel Waska, *Rekatolizace Úterý* [The recatholisation of Úterý], in: *Melior est aquisitio* (see nr. 118), S. 361-370. (E.G.Š.)

Tongerlo

132. — Jan VAN MOL, *De Witheren in de Kempen en hun orgels*, in *Orgelkunst*, XXXVI, 2013, pp. 116-131. Zie nr. 23. Pp. 124-127 worden de orgels van Tongerlo beschreven, vanaf 1533. (A.G. en H.J.)

133. — Dries VANYSACKER, *A Champion of Ethics in the World of Professional Sport: Antoon Van Clé O.Praem. (1891-1955)*, in *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, pp. 239-249.

134. — Thomas BOLIN, *Benjamin Wambacq O.Praem. at Vatican II*, in *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, pp. 250-262.

Unterzell

135. — Hans-Christof HAAS, *Eine Laubhütte im Wirtschaftshof des Klosters Unterzell.* Die Sukka der Gelehrtenfamilie Rosenbaum in Zell a. Main, in: Denkmalpflege-Informationen. Hg. vom Bayerischen Landesamt für Denkmalpflege 149 (2011), S. 23-25, zur Nachnutzung des Wirtschaftshofes durch die jüdische Familie Rosenbaum. (U.G.L.)

Ursberg

136. — Dieter SPINDLER, *Babenhauser wallfahren nach Mindelzell*, in: Historischer Verein Babenhausen, Beiträge zur Geschichte 31 (2011), S. 9-16; zu der dem Reichsstift Ursberg inkorporierten Wallfahrt Mindelzell. (U.G.L.)

Vaas

137. — Il faut souvent recourir (et c'est même souvent indispensable) à des revues locales qui apportent des données nouvelles ou rafraîchissent les connaissances par l'étude de documents peu connus ou inédits. Dans la revue municipale de la commune de Vaas, intitulée: *Vadacensis*, 2005, n° 10, on trouve aux pp. 32-43, un article de Jacques POUSSIN, qui étudie l'histoire de cette abbaye depuis longtemps: «L'ancienne abbaye Notre-Dame de Vaas à la recherche de son passé». (X.L.O.)

Valsecret

138. — On a grande honte à signaler seulement aujourd'hui un article paru à Paris en 2000 dans les Mélanges offerts à Léon Pressouyre. Ce recueil est intitulé: *Utilis lapis in structura.* On y trouve aux pp. 163-184, un bel article de François BLARY intitulé: «Approches archéologiques de l'abbaye Notre-Dame de Valsecret». (X.L.O.)

Verdun, Saint-Paul

139. — Bernard ARDURA, «Un Lorrain au concile de Trente, le Prémontré Nicolas Psaume, évêque et comte de Verdun», in *Lotharingia, "En*

passant par la Lorraine". De Vincent de Beauvais aux Houillères du Bassin de Lorraine, Mélanges offerts à Hubert Collin, Conservateur honoraire des Archives de Meurthe-et-Moselle, publiés sous la direction de Michel PARISSE, par Simone COLLIN-ROSET et Maguy SERIN, t. XVIII, Nancy, Société Thierry Alix, 2013, pp. 179-196.

Veßra

140. — *Kolloquium zu den neuesten Forschungsergebnissen im Kloster Veßra auf den Gebieten der Archäologie, Bauforschung und Denkmalpflege – Klausur und Kreuzgang.* Tagungsband (Veröffentlichungen des Hennebergischen Museums Nr. 16 und Sonderveröffentlichungen des Hennebergisch-Fränkischen Geschichtsvereins Nr. 29), Kloster Veßra 2012, 128 S. – Die anlässlich der Präsentation des Buches *Das Prämonstratenserkloster Veßra. Urkundenregesten 1130-1573* von Günther WÖLFING (vgl. Rezension in AnPraem 86 [2010], S. 301-303) am 12. Juni 2010 abgehaltene Tagung wird hier in den wichtigsten Beiträgen (mit reichem Bildmaterial) dokumentiert. Vorausgeschickt sind die Referate von Günther WÖLFING (*Präsentation des Buches „Das Prämonstratenserkloster Veßra. Urkundenregesten 1130-1573"*, S. 7-12) und Johannes MÖTSCH (*Urkundenbücher und Regestenwerke.* Anmerkungen zur Entwicklung zweier Gattungen von Quellenveröffentlichungen, S. 13-16) zur Präsentation des Buches. Thomas GRASSELT gibt einen Überblick über *die archäologischen Befunde der Ausgrabungen im Refektorium des Klosters Veßra* (S. 17-26), während Michael RÖMHILD *die archäologischen Funde aus dem Refektorium des Klosters Veßra* (S. 27-85) detailliert beschreibt und verzeichnet. Deren wichtigste sind das Typar des Konventualen Heinrich Groß (letztes Drittel 14. Jh.), der Deckel einer Brakteatenbüchse mit Löwendarstellung, Toilettengerät und aus Knochen gefertigte Kleinfunde, darunter ein Kleinwürfel mit Spielaugen. Von nicht zu unterschätzender historischer Bedeutung sind die *Ergebnisse der Bauforschung an Klausur und Kreuzgang*, die Barbara PERLICH (S. 86-104) interpretiert. Gelingt doch damit u.a. der archäologische Nachweis baulicher Veränderungen nach dem Brand und der Verlagerung des Frauenstiftes nach Trostadt 1175. *Die Innenraumgestaltung des Refektoriums des ehemaligen Prämonstratenser-Chorherrenstiftes zu Veßra/Thüringen* wird von Steffen NOLTE ausführlich analysiert. Zugleich werden Ansätze und Möglichkeiten der Sicherung und Restaurierung vorgestellt (S. 105-123). (U.G.L.)

Vicoigne

141. — Jaap VAN MOOLENBROEK, *Egidius (Gillis) van Leeuw, premonstratenzer kruisprediker, kruisvaarder naar Damietta en abt van Middelburg en Vicoigne († 1236)*, in *Anal. Praem.*, LXXXVIII, 2012, pp. 5-41.

Wilten

142. — *Katalog der mittelalterlichen Handschriften der Bibliothek des Prämonstratenser-Chorherrenstiftes Wilten*, bearb. von Gabriele KOMPATSCHER GUFLER, Daniela MAIRHOFER und Claudia SCHRETTER, Red. von Petra AUSSERLECHNER (Denkschriften / Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Bd. 452 = Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters, Reihe 2, Bd. 10), Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2012, 185 + VI S. mit CD-ROM. (U.G.L.)

Windberg

143. — Georg SCHROTT, *Leichenpredigten* (siehe Nr. 80), verzeichnet S. 289, Nr. 163 die Leichenpredigt auf Abt Bernhard Strelin (1777). (U.G.L.)

Wittewierum

144. — Antheun JANSE, 'Onwillig, ongeschikt en ongewenst. Onverwachte kruisvaarders in de dertiende-eeuwse Kroniek van Bloemhof', in: *Leidschrift. Historisch Tijdschrift* 27/3 (2012), p. 41-56. (J.A.)

Želiv

145. — Jana TISCHEROVÁ, *Matěj Václav Jäckel* (siehe Nr. 33), S. 310-314: Kat. Nr. 87: Nezachovaná výzdoba průčelí premonstrátského klášterního chrámu Narození Panny Marie v Želivě 1720-1721, Kat. Nr. 88: Nezachovaná socha anděla pro rybník Siloe při želivském klášteře 1720, Kat. Nr. 89: Nezachovaná socha sv. Jana Nepomuckého pro kamenný most v Želivě, před 1726. – Nichterhaltene Stiftskirchendekoration und Steinskulpturen eines Engels und des hl. Johann von Nepomuk. (J.Z.Ch.)

Hisce chronicis conscribendis contribuere: A.D.C. (A.D. Ciferni, De Pere), A.G. (A. Gribbin, Tongerlo), B.A. (B. Ardura, Roma), B.Sch. (B. Schuster, Speinshart), E.G.Š. (E.G. Šidlovský, Strahov), H.J. (H. Janssens, Averbode), J.A. (J. Appelmans, Strombeek-Bever), J.Z.Ch. (J.Z. Charouz, Želiv), L.H. (L. Horstkötter, Hamborn), P.B. (P. Bühler, Biberist), U.G.L. (U.G. Leinsle, Regensburg), X.L.O. (X. Lavagne d'Ortigue, Aix-en-Provence).

Index

(Numeri indicantur marginales)

Adelberg: 14, 15
Aisne: 36
Aland: 16
Alberzoni, Maria Pia: 6
Allier: 20
Altenberg: 17, 18
Amberg: 86
Andenna, Cristina: 6
Annaba: 44
Annaert, Philippe: 29
Anselm von Havelberg: 51
Antry, Theodore J.: 37
Antwerpen, Sint-Michiels: 19
Appelmann, Sebald: 83
Arduini, Maria Theresia: 1
Ardura, Bernard: 8, 139
Arnold van Tuldel: 22
Aspernig, Walter: 103
Aubeterre: 20
Augsburg: 2
Aurnhammer, Dominicus: 71
Ausserlechner, Petra: 142
Averbode: 21-23
Avignon: 44

Babenhausen: 136
Backmund, N.: 107
Bad Griesbach im Rottal: 101
Bad Kissingen: 50
Bakalář, Mikuláš: 126
Balna Insula: 24
Barbaraberg: 110
Barret, Sébastien: 5
Bárta, Stanislav: 32
Barthe: 25
Basthausen, Sigenand von: 84
Bauer, Dieter R.: 12
Bayerische Zirkarie: 26
Bayern: 26, 80, 110
Bayon de La Tour, Gilles: 40
Beauport: 27, 28
Becker, Uwe: 48
Berkele: 21
Berne: 37, 38
Bertrand, Régis: 44
Beuckers, Klaus Gereon: 13, 57, 70
Blanchelande: 4
Blary, François: 138
Blauhaus: 62
Blerick: 21
Bley, Matthias: 62
Böhm, Kilian Anton: 117
Bohmbach, Jürgen: 112
Bolin, Thomas: 134
Bonne-Espérance: 29
Boulbon, Edmond: 44
Bouvris, Jean-Marie: 77
Boyneburg: 84
Bredelar: 30
Breidbach, Johann Heinrich: 58
Breitenstein, Mirko: 5, 7
Brout-Vernet: 20
Burkhardt, Stefan: 5
Büttner, Frank: 114

Cailleaux, Denis: 108
Camus, H.: 20
Cappenberg: 31
Cariboni, Guido: 5
Carthage: 44
Catharina (S.): 40
Čechy: 104, 105, 120, 124
Charouz, Jindřich Zdík Zdeněk: 10
Chartier-Le Floc'h, E.: 27
Cherbourg: 77
Chotěšov: 32, 33

Circaria Bavariae: 26
Clarholz: 34
Clé, Antoon Van: 133
Coldinne: 35
Collin, Hubert: 139
Collin-Roset, Simone: 139
Commissio Historica Ordinis Praemonstratensis: 10
Congar, Yves: 78
Constantinople: 51
Contrexéville: 67
Csorna: 10
Cuissy: 36
Cygler, Florent: 6

Damietta: 74, 141
Dannenberg, Lars-Arne: 5, 9
Daylesford: 37
De Pere: 37, 38
Deutz: 1
Dimpfl, Christoph: 85
Dobřany: 33
Doksany: 39
Dolle, Josef: 16, 24, 89
Donau: 105
Dose, Hanna: 41
Doue: 40
Dryburgh: 107
Dücker, Julia: 5
Ducœur, Danièle: 69
Duisburg: 48
Dyas, Dee: 47
Dyrnhardt, Franz von: 87

Eberth, Werner: 50
Ebstorf: 41
Eger, Anni: 115
Egginger, Josef: 101
Egidius van Leeuw: 74, 141
Ehlers-Kisseler, Ingrid: 115
Eichhorn, Herbert: 75
El Harrach: 44
Emmert, Jürgen: 83
Engelbert von Berg: 21
England: 47
Essen: 115
Etzlstorfer, Hannes: 102
Europa: 6
Exelmans, Eddy: 22

Fawcett, Richard: 107
Fearn: 107
Feranc, Daniel: 129
Fontaine-André: 42
Frauenbreitungen: 43
Friedrich I. Barbarossa: 31
Frigolet: 8, 44, 139
Füssenich: 45

Gannat: 79
Gaspar, Joseph: 80
Gentinnes: 29
Gerlach (Milevsko): 76
Germain, R.: 79
Germerode: 46
Gerson, G.: 66
Gertrudis (B.): 18
Gicquel, Samuel: 28
Gillis van Leeuw: 74, 141
Grasmück, Ernst Ludwig: 82
Grasselt, Thomas: 140
Grassl, Wolfgang: 8
Great Britain: 47
Grefrath: 60
Gregorius IX: 21
Grevenbroich: 64
Gribbin, Anselm Joseph: 10, 47
Griesbach im Rottal: 101
Griffen: 26
Gritsch, Helmut: 3
Groten, Manfred: 48, 54, 60, 64, 113, 115
Gruber, Jakob Lacopius: 80
Gustorf: 57

Haardorf: 88
Haas, Hans-Christof: 135
Haas, Margit: 15
Halder, Klemens H.: 3
Hals: 88
Haltrich, Martin: 104
Hamberger, Joscio: 100
Hamborn: 48, 49, 58
Handgrätinger, T.: 10

Hartog, Elizabeth den: 13, 57, 70
Hausen: 50
Havelberg: 51
Heidelberg: 5
Heiligenberg: 52
Heiligenthal: 53
Heinbogen, Ascanius: 80
Heinrich I. (König): 95
Heinrich der Löwe: 84
Heinrich Groß (Veßra): 140
Heinsberg: 54
Heinze, Axel: 35, 106
Herbers, Klaus: 6
Hermann von Winzenburg: 84
Hersfeld: 95
Hild, Katharina: 14, 72
Hild, Nikola: 14, 72
Hildesheim: 5
Hirnhaim, Hieronymus: 116
Holywood: 107
Hopels: 55
Horch, Caroline: 31
Horst: 21
Horstkötter, Ludger: 48, 49, 58
Hrdina, Ignác Antonín: 118, 131
Hugues de Chalon: 21
Hugues de Saint-Victor: 11
Humann, François-Marie: 78

Idoux-Thivet, Anne: 67
Ilbenstadt: 56
Innocentius VIII: 115
Israel, Uwe: 6
Istanbul: 51

Jäckel, Matěj Václav: 33, 130, 145
Jakits, Johanna Orsolya: 10
Jan Nepomucký (S.): 145
Janse, Antheun: 144
Jansen, Frans: 21
Jetschgo, Johannes: 105
João de Deus (S.): 118
Joester, Ingrid: 113
Joseph (S.): 44
Jung, Norbert: 82

Kall: 113
Kärnten: 26
Kempen: 23
Kemper, Dorothee: 57
Kernbach, Anna: 76
Klauber, J.: 2
Klauber, J.B.: 2
Kleinbrach: 50
Knechtsteden: 57-60
Knochenhauer, Dennis: 16
Kolín: 110
Köln: 21, 59, 115
Kompatscher Gufler, Gabriele: 142
Könighaus, Waldemar: 90, 92
Köpf, Ulrich: 12, 51
Kosch, Clemens: 13
Kouřim: 110
Kreuzberg (Haardorf): 88
Krings, Bruno: 17
Kropáček, Jiří: 128
Kruppa, Nathalie: 5
Kubín, Petr: 129
Kuchařová, Hedvika: 118

Lahonce: 61
Lambertus (S.): 21
Langen: 62
Langenselbold: 63
Langwaden: 64
Laon: 36
Laon, Saint-Martin: 36
Lavagne d'Ortigue, Xavier: 94
Lavigerie, C.: 44
L'Écuy, Nicolas: 94
Lefèvre, Pl.: 22
Leinsle, Ulrich G.: 2, 11, 12, 26, 71, 80, 116
Leipzig: 5
Le Sage, Hervé Julien: 28
Lickleder, Hermann: 85
Lidlum: 65
Liège: 21, 92
Litice: 33
Longwé: 66
Lorraine: 67
Loschert, Oswald: 82
Lucerne, La: 68, 69
Lüneburg: 53

Lux, Thomas: 53

Machalka, Augustinus: 81
Machilek, Franz: 82
Magdeburg, Unser Lieben Frauen: 70, 75
Mainz: 5, 43
Mairhofer, Daniela: 142
Mandreoli, Fabrizio: 11
Marchtal: 71-73
Margareta (Doue): 40
Mari, Joseph: 87
Maria (S.): 44
Marseille: 44
Mathilde (S.): 95
Meduna, Petr: 119
Melanchthon, Philipp: 120, 121
Melville, Gert: 6, 7
Meunier: 40
Middelburg, Onze-Lieve-Vrouw: 74
Mildenfurt: 75
Milevsko: 76
Mindelzell: 136
Minder, Gottfried: 80
Mol, Jan Van: 19, 23, 93, 132
Mondaye: 77, 78
Moolenbroek, Jaap van: 74, 141
Moorman, Wim: 21
Morava: 124
Mötsch, Johannes: 140
Mouguerre: 61
Mühlviertel: 104
Müller, Helmut: 30
München: 86

Neškudla, Bořek: 118
Neuchâtel: 42
Neuffontaines: 20, 79
Neustadt am Kulm: 110
Neustift: 26, 80
Nicetas of Nicomedia: 51
Nicolaus (S.): 45
Nicomedia: 51
Niederaltaich: 87
Niedersachsen: 16, 24, 25, 35, 41, 52, 53, 55, 62, 89, 90, 106, 112
Nolte, Steffen: 140
Norbertus (S.): 1-3
Nová Říše: 81

Oberösterreich: 102
Oberpfalz: 86
Oberzell: 82, 83
Oelinghausen: 84
Olomouc: 120
Ossenbrink, Jochen: 34
Osterhofen: 26, 85-88
Österreich: 103
Otto I. (Kaiser): 95

Palmar: 89
Pařez, Jan: 118, 119
Parisse, Michel: 139
Pečka, Michal: 118
Pennings, Bernard Henry: 37, 38
Perlich, Barbara: 140
Petrarca, F.: 118
Petronilla (S.): 20
Pierre de Solignac: 40
Piffl, Alfred: 39
Pišna, Jan: 118, 120-123
Pöhlde: 90-92
Polesný, Jan: 118
Popelínsky, Lubomír: 81
Postel: 93
Pougnet, Joseph: 44
Poussin, Jacques: 137
Praha: 117, 124, 128
Prémontré: 40, 47, 94
Pressouyre, Léon: 138
Preuss, Heike: 54
Prokisch, Bernhard: 103
Psaume, Nicolas: 139
Pusch, Marianus: 100
Puy-en-Velay, Le: 40

Quedlinburg: 95
Quedlinburg, St. Wiperti: 95, 96

Rachat-Desgranges, Joseph de: 40
Radonice nad Ohří: 119
Radostice: 118
Rangéval: 97
Rauher Kulm: 110

Redman, Richard: 47
Reetz, Hermann Josef: 59
Regensburg: 110
Rehm, Gerhard: 60
Renz, Michael: 80
Richenza von Northeim: 84
Roemeling, O.D.J.: 65
Roermond: 21
Roggenburg: 98, 99
Rolduc: 13
Roma: 5, 43, 92
Römhild, Michael: 140
Rommens, Rainer: 98, 99
Rosenbaum: 135
Rösenbeck: 30
Rožmberkové: 105
Rupert von Deutz: 1

Sailer, Sebastian: 73
Saint-Brieuc: 28
Saint-Cartauld: 108
Saint-Germain-Laprade: 40
Saint-Paul-sur-Vanne: 108
Saint-Victor: 11, 12
Sankt Salvator: 26, 100, 101
Schäfer, Burkhard: 55
Schäftlarn: 26
Schall, Bruno: 45
Scheda: 84
Schiefer, Rudolf: 43, 46, 56, 63, 91, 111
Schildt-Specker, Barbara: 64
Schlägl: 2, 11, 12, 26, 71, 80, 102-105, 116
Schmitt, Reinhard: 70, 96
Schonath, Columba: 82
Schoo: 106
Schreiner, Klaus: 7
Schretter, Claudia: 142
Schrott, Georg: 80, 86, 87, 100, 109, 117, 143
Schwaben: 6, 7, 14
Scona Mora: 106
Scotland: 47, 107
Seit, Stefan: 82
Sens, Saint-Paul: 108
Serin, Maguy: 139
Severin, P.: 127
Shap: 47
Šidlovský, Evermod Gejza: 118
Siegfried von Boyneburg: 84
Sigenand von Basthausen: 84
Sigismund von Luxemburg: 32
Silbermann, Adolph: 87
Silbermann, Joseph: 87, 100
Sint-Pieters-Leeuw: 74, 141
Sixtová, Olga: 124
Sonntag, Jörg: 9
Soulseat: 107
Speinshart: 26, 109, 110
Spieskappel: 111
Spindler, Dieter: 136
Špork, František Antonín: 118
Stade, St. Georg: 112
Staes, Jacques: 61
Stahl, Andreas: 95
Steinfeld: 113
Steingaden: 26, 114
Steinmayr, Michael: 86
Stod: 33
Stoppenberg: 115
Störkel, Rüdiger: 18
Storrington: 47
Strahov: 116-128
Stratum, Jean van: 37, 38
Strelin, Bernhard: 143
Szuromi, Anzelm Szabolcs: 10

Talley: 47
Teinturier, B.: 97
Teplá: 129-131
Thalmann, Söhnke: 52
Tirol: 26
Tischerová, Jana: 33, 130, 145
Tlustý, Jaromír: 119
Tongerlo: 10, 47, 132-134
Tongland: 107
Toulorge, Pierre-Adrien (B.): 4
Trento: 139
Trostadt: 140
Tuldel: 22
Tunis: 44
Tyl, Heřman Josef: 129

Ulrich (S.): 15
Ungnad ze Suneku, Ondřej: 123

United States of America: 37
Unterzell: 135
Ursberg: 136
Úterý: 131

Vaas: 137
Valeš, Václav: 118
Valsecret: 138
Vanysacker, Dries: 133
Verdun: 139
Verdun, Saint-Paul: 139
Veßra: 140
Vicoigne: 141
Viersen: 60
Vincent de Beauvais: 139
Vincentius (Praha): 76
Vittel: 67
Vltava: 105
Voit, Petr: 118, 124-127

Wales: 47
Wambacq, Benjamin: 134
Waska, Karel: 131
Weida: 75
Weihenstephan: 80
Weinfurter, Stefan: 5
Werther, Hans: 21
Weßels, Paul: 25
Westergo: 65
Wetzlar: 18
Whithorn: 107
Widnmann, Matthias: 80
Wieninger, Paulus: 87
Wies: 114
Wilten: 3, 26, 142
Windberg: 26, 98, 99, 143
Winzenburg: 84
Wittewierum: 144
Wolf, Manfred: 84
Wölfing, Günther: 50, 140
Wolmuth, Castulus: 80
Wouters, Jos: 22
Wünschendorf/Elster: 75
Wurster, Herbert W.: 88

Želiv: 10, 145
Zell am Main: 135
Zeune, Joachim: 75, 95
Zsámbék: 10
Zülpich: 45
Zypser, Wenzel: 103

Index Tomi LXXXIX, 2013

ARTICULI

Ingrid EHLERS-KISSELER, Das Verhältnis der Mainzer Erzbischöfe zu den Prämonstratensern im Mainzer Schisma und seine Vorgeschichte 270-306
Ingrid JOESTER, Die Wirtschaft der Steinfelder Prämonstratenser 307-335
Erik VAN MINGROOT, Hugo van Fosses als kanunnik in Fosses-la-Ville en Cambrai (1087/95-1121/23). Bijdrage tot de ontstaansgeschiedenis van de Orde van Prémontré..... 5-269

DOCUMENTA

Bernard ARDURA, Quelques documents concernant Jean-Baptiste L'Écuy, Abbé de Prémontré et Général de l'Ordre 336-361

RECENSIONES

Hanns Peter NEUHEUSER (Hg.), *Bischofsbild und Bischofssitz.* Geistige und geistliche Impulse aus regionalen Zentren des Hochmittelalters (U.G. Leinsle O.Praem.)..... 364-365
Dominique POIREL, *Des symboles et des anges.* Hugues de Saint-Victor et le réveil dionysien du XIIe siècle (U.G. Leinsle O.Praem.)..... 362-363
Wilfried SCHÖNTAG, *Das reichsunmittelbare Prämonstratenserstift Marchtal* (F. Brendle) 365-367
Georg SCHROTT, *Leichenpredigten für bayerische Prälaten der Barock- und Aufklärungszeit* (U.G. Leinsle O.Praem.) ... 367-369

Chronicon 370-397
Index 398-403
Index tomi LXXXIX, 2013 404

Buchbinderei EHE
Radolfzell
10 2014
Säurefrei
RAL - RG - 495